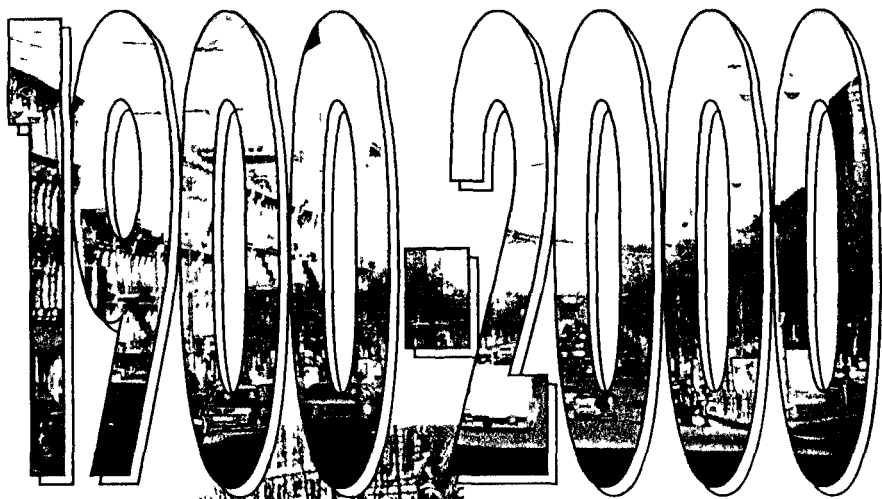

НОВІТНЯ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

Частина I

**Україна
в роки визрівання
передумов і творення
незалежної держави**

Частина II

**Україна
за радянської
доби**

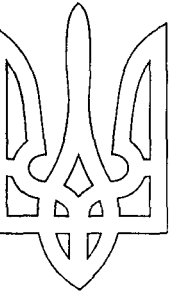

Частина III

**Україна
в сучасну
добу**

НОВІТНЯ

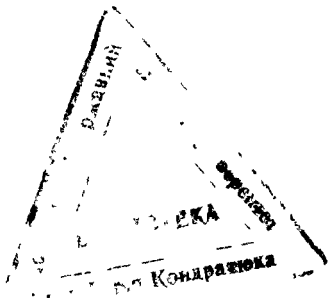
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Допущено Міністерством освіти
і науки України*

Підручник для студентів
історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
2000

УДК 930(477)«312»(075.8)
ББК 63 3(4 Укр)я73
Н 73

Гриф надано Міністерством освіти
і науки України (рішення колеги від
24 лютого 1999 р № 3/4-18)

Автори: А Г Слюсаренко, д-р іст наук, чл-кор АПН України, В І Гусев, д-р іст наук, проф, В П Дрожжин, канд іст наук, доц, М Ю Козицький, В Ф Колесник, Б І Корольов, С В Кульчицький, д-ри іст наук, професори, В М Литвин, д-р іст наук, проф, чл-кор НАН України, В В Мусієнко, д-р іст наук, проф, Г І Сургай, канд іст наук, проф

Рецензенти: доктори історичних наук, професори В М Даниленко (Інститут історії України НАН України) та Ю М Алексєєв (ректор Сло-в'янського університету, м Київ)

Редакція літератури з історії, права, економіки
Редактор Н М Шевченко

Новітня історія України (1900—2000) Підручник / А Г Слюсаренко, В І Гусев, В П Дрожжин та ін — К Вища шк, 2000 — 663 с
ISBN 966-642-004-X

Висвітлено питання формування української національної ідеї. Розглянуто утворення національних політичних партій, участь України в Першій світовій війні, українську національно-демократичну революцію та її наслідки. Викладено проблеми, пов'язані з періодом радянсько-більшовицької доби, за якої було сформовано тоталітарно-репресивний режим в Україні, що спричинив терор проти народу, голодомори, війну та повоєнні політичні репресії. Розглянуто період після проголошення та утвердження державної незалежності України. Максимально враховано сучасні наукові погляди, уточнено концептуальні положення, оцінки історичних подій та осіб.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути корисним усім, хто цікавиться новітною історією українського народу.

ББК 63.3(4 Укр)я73

ISBN 966-642-004-X

© А Г Слюсаренко, В І Гусев,
В П Дрожжин та ін, 2000

Історія України — це шлях боротьби і звитяг українського народу за незалежність. До її здобуття доклали зусиль багато поколінь українців-патріотів. Нині Україна є повноправним членом світової спільноти цивілізованих країн як держава, що має право не тільки на самостійний поступ у майбутнє, а й на власну історію. Маємо змогу осягнути істинне історичне минуле українського народу, яке впродовж століть на догоду пануючій у той чи інший період влади «перелицьовували» фальсифікатори різного гатунку.

Історія багатостраждального українського народу насичена яскравими сторінками як блискучих перемог визволення, так і поразками, що повертали його до попереднього стану. Багатовікова історія українського етносу з покоління в покоління передає історичні подвиги народу в його боротьбі за свою незалежну державу, за рівність з іншими народами в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку. Це був беззавітний потяг народу, що так вдало висловив Вольтер: «Україна завжди змагалася до волі».

Прагнення мати свою незалежну державу було стрижнем боротьби українського народу. Особливої гостроти вона набуває з кінця XIX та в XX ст. Саме на межі століть було остаточно закладено теоретичні підвалини української державності. Вони формувалися видатними діячами національно-визвольного руху, а згодом декларувалися в програмних документах національних політичних партій, що утворювалися в Україні з початку XX ст.

Імперії, до складу яких входила Україна на межі XIX—XX ст., роздирали соціальні протиріччя, наслідком яких були революційні вибухи і Перша світова війна. Все це сприяло активізації розвитку українського національно-визвольного руху. Повноводною рікою він розлився всією Україною в 1917—1921 рр., що в результаті привело до становлення Української Народної Республіки. І хоча вона проіснувала недовго, чотирирічний досвід перемог і поразок засвідчив здатність українського етносу до власного державотворення.

Російська більшовицька експансія в Україну зруйнувала відроджену національну державу. Деспотична диктатура, встановлена в Росії партією більшовиків, за довгі десятиліття перетворила Україну на колонію. Внаслідок репресій тоталітарного режиму, політичних переслідувань української еліти, голодоморів Україна стала полігоном геноциду проти українців. Саме тут відпрацьовувалися найновітніші методи русифікаторської політики більшовизму.

Однак найжорстокіші репресії диктаторського режиму не змогли згасити боротьби українського народу за національне самовизначен-

ня Наприкінці 20-х років визвольний рух розгортається з новою силою Його очолюють ПУН-ОУН, керовані відданими патріотами свого народу З початком Другої світової війни вони створили Українську Повстанську Армію, яка з однаковою самовідданістю та послідовністю вела відчайдушну боротьбу як проти гітлерівського фашизму, так і проти сталінського реакційно-репресивного режиму І не вина в тому українських патріотів, що вони віддавали своє життя у нерівній збройній боротьбі за незалежну Україну проти регулярних військ Червоної Армії У свою чергу в боротьбі проти фашизму, виявляючи радянський патріотизм, мільйони бійців Червоної Армії навіть гадки не мали, що після перемоги вони стануть в'язнями ще жорстокішого за гітлерівські концтабори сталінського ГУЛАГу*

Не принесла полегшення українському народу перемога над фашизмом Навпаки, вона обернулася новими стражданнями Це і новий голодомор, і політичні репресії, і русифікаторська політика сталінського режиму В 60—70-ті роки ХХ ст в Україні поширюється дисидентський рух Дисиденти становили інтелігентську еліту українського народу Однак усі вони зазнали переслідувань і скінчили свою непримиренну боротьбу з режимом у в'язницях або емігрували

У 90-х роках ХХ ст у боротьбу за незалежність вступили нові сили, зокрема «Народний рух України» Вони змогли об'єднати свідомий визвольний рух і спрямувати його проти існуючого режиму Ось чому безпідставно розглядали його як несвідомий, що намагаються робити деякі історики Безумовно, цей рух сьогодні, в умовах розбурханості суспільства, ще не набув достатньої єдності Проте здобута Українською державою незалежність зміцнюватиметься за умови всенародної злагоди, і надалі зростатиме національна свідомість широких народних мас Це запорука розбудови Української держави на цивілізованих засадах

Передмова до підручника «Новітня історія України» окреслює структурну побудову та зміст її розділів Стрижневою ідеєю її є визвольні змагання українського етносу за свою державність упродовж ХХ ст Хронологічні межі — початок ХХ ст — обумовлені якісними соціально-політичними та економічними змінами, що характеризують початок нового етапу в історії України Це, зокрема, диференціація суспільства, якісно нові зміни в політичному і економічному розвитку, які яскраво виявилися у становленні та зростанні національної свідомості народу, що характеризується формуванням власної інтелігенції, об'єднанням її в громадянсько-просвітницькі товариства і братства, першими в історії соціально-політичними вибухами, що сколихнули всю Російську імперію, та ін

*ГУЛАГ — російська аббревіатура назви Головного управління виправно-трудова таборів Оскільки вона більш знайома нашому читачеві порівняно з ГУВТТ, тут і далі використовуватимемо саме її

Це видання є однією з перших спроб систематизованого викладу історії України новітнього часу. Зважаючи на те, що новітня історія України нині є предметом дискусій істориків різних напрямів і шкіл, матеріал підручника викладено на основі першоджерел, що є запорукою наукової об'єктивності. Водночас наведено матеріали, які відображують позицію представників різних політичних партій та рухів. Такий добір документів та інтерпретація їх авторами підручника сприятимуть не тільки закріпленню та розширенню історичного світогляду студентів, а й кращому розумінню гостроти протистоянь в історії України, причин тих чи інших історичних колізій, виробленню самостійного історичного мислення.

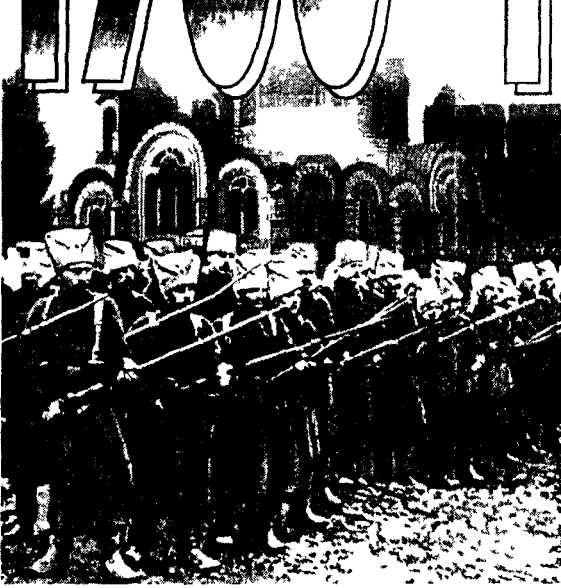
Автори прагнули об'єктивно переосмислити оцінки тих чи інших подій і подолати існуючі стереотипи та ідеологічні штампи.

Частина I

*Хто ж це так із тебе насміявся смів?
Хто у твоє серце ніж загородив?
Виростали діти в хаті, як в гаю,
Без ясного сонця в рідному краю.
Накипіла злоба, сповнились серця —
Гей, курки спустили в матір і отця!
Хто ж це так із тебе насміявся смів?
Хто у твоє серце ніж загородив?
Засівали поле потом і слізьми.
Не родило жито — що хоч, те й візьми.
Тож сокири брали, щоб в крові погріть.
І йшли брат на брата однімать, ділить...
Хто ж тобі зготовив цей кривавий час?
Хто ж так люто кинув на поталу нас?
І сказали людям: ми вас поведем!
Рушимо з ножами у наш край-едем.
І взялися кров'ю поле і гаї,
Бо рубались, бились рідні, свої.
Хто ж тобі зготовив цей кривавий час?
Хто ж так люто кинув на поталу нас?
І сказали люде: годі нас дурить!
Будем ще й на волі у кайданах гнить:
Ждали ми героя, а встав свинопас,
Хто ж так люто кинув на поталу нас?*

П. Тичина

«Хто ж це так із тебе
насміявся смів?...»

**УКРАЇНА В РОКИ
ВИЗРІВАННЯ ПЕРЕДУМОВ
І ТВОРЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ**

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

Розділ I

Під *геополітикою* слід розуміти сукупність чинників, що впливають на географічне положення, політичне, економічне та культурне становище народу в конкретний історичний період його розвитку.

Геополітика нерозривно пов'язана з історією України, пронизує її географічні та політичні паралелі залежно від історичної ситуації, зовнішніх і внутрішніх обставин.

Історія українського народу — історія боротьби за свою державність. Завдяки своєму розташуванню та природним багатствам територія України завжди приналежала більш сильній й згуртованій державній нації. Вони вели збройну боротьбу за панування над українським етносом та пограбування його території. Точилася боротьба як з народом України, так і різних держав між собою. Український народ вів боротьбу за своє визволення проти Польщі, Росії, Туреччини і більш далеких сусідів, що зазіхали на етнічні землі України.

Не заглиблюючись у віки, варто нагадати не так вже й далеке минуле, що залишило яскравий слід в українській історії, особливо ті події, які засвідчують послідовність лідерів української нації різних

часів у прагненні до незалежності. Достатньо охарактеризувати позиції щодо цього окремих гетьманів України. Зокрема, гетьман **П. Дорошенко** вбачав успіх у боротьбі за незалежність в єдності українського народу. Він зазначав: «Хоч український народ роз'єднаний і видаємося одні одним ворогами, одначе ніхто чужий не є такий прихильний, як ми самі собі». Однозначно розглядав незалежність **І. Виговський**: «Нехай Великоросія буде Великоросією, а Україна — Україною. З Росією у нас може бути тільки повна рівність, а не так звані братні відносини».

Устами гетьманів не тільки окреслювалася кінцева мета боротьби народу, а й виховувалися його патріотичність, усвідомлення своєї визвольної місії. Саме в цій борні розвивалась національна самосвідомість широкого загалу українства.

Наприкінці XIX ст. почалося відродження національної свідомості теоретично в працях **М. Костомарова**, **В. Антоновича**, **М. Драгоманова**, **М. Грушевського**. Згодом національно-визвольна ідея пропагувалася через громади, «Просвіти», товариства, гуртки тощо.

В останні десятиріччя XIX — на початку XX ст. визвольна ідея знайшла наукове обґрунтування в двох чітко окреслених напрямках. Один з них передбачав автономістсько-федералістський шлях розвитку, другий — самостійницький. Більшість діячів вважали, що шлях до незалежності проходить саме через федеративне будівництво Української держави в межах всеслов'янської федерації. Інші відстоювали утворення незалежної, рівноправної держави. Саме під таким кутом зору провадилася робота в товариствах, культурних об'єднаннях, просвітницьких організаціях. Через них формувалась масова національна самосвідомість як запорука успіху в боротьбі за незалежність. Це потребувало величезної самовідданості, самопожертви в ім'я великої мети — відродження незалежної держави великої культурної нації з прекрасними традиціями. Тільки заради цього варто було працювати і боротися за світле майбутнє свого волелюбного народу.

У 30-ті роки XX ст. **М. Хвильовий** зазначав: «Нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку».

Піднесення національної самосвідомості ставало дедалі реальнішим чинником і спонукало до боротьби за об'єднання українських земель в соборну державу. Усвідомлення того, що тільки в соборній державі українство здатне відродити свою політичну незалежність, економічну могутність та культурні традиції, стало запорукою розгортання боротьби на межі XIX—XX ст.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX — XX ст.

1.1

Результатом третього поділу Польщі (1795) став поділ території України між двома імперіями — Російською імперією Романових та Австрійською імперією Габсбургів (Австро-Угорська з 1867 р.).

До складу Російської імперії було приєднано близько 80 відсотків українських земель. На початку XX ст. українські землі в складі Росії входили до дев'яти губерній: Волинської, Подільської, Полтавської, Київської, Катеринославської, Херсонської, Харківської, Чернігівської та Таврійської (без Криму). Водночас значна частина українців проживала за межами цих губерній — на Дону та Кубані. Змішаним було і населення прикордонних губерній — Курської, Воронезької, Гродненської, Мінської.

Територія етнічних українських земель, загарбаних Російською імперією, становила 618 000 км².

До Австрійської імперії після розпаду Королівства Польського відійшли західні землі в складі Буковини, Галичини, Бессарабії з територією близько 72 000 км². Разом з етнічними землями, загарбаними Російською імперією, українські землі становили 690 000 км².

Постає питання, чи мала Україна рівне з іншими європейськими націями право на утворення незалежної держави з погляду на розміри своєї етнічної території? Порівняльні дані з територіями, які займали в той час провідні держави Європи, однозначно свідчать на користь української нації.

За територіальними ознаками ці дані були такими, тис. км²: Російська імперія — 17 000, Україна — 690, Австро-Угорщина — 673, Німеччина — 440.

Отже, за територією Україна мала б бути другою після Росії незалежною державою тогочасної Європи. Таке географічне положення українських земель зберігалось до початку Першої світової війни, а з її початком та ескалацією постійно змінювалося. Українські землі знову ділилися іншими державами, однак без змін залишався бездержавний статус України.

Наскільки обгрунтовані вимоги українства щодо власної державності з погляду чисельності населення? Вичерпну відповідь на це запитання дають загальні переписи населення в обох імперіях, що проводилися на межі століть. Згідно з переписом населення 1897 р., у Російській імперії українців налічувалося близько 30 млн чол., а в австро-угорській частині України переписом населення 1900 р. ук-

раїнців-русинів зафіксовано близько 4 млн чол. Отже, на своїй етнічній території, що належала обом імперіям, наприкінці XIX — початку XX ст. проживало близько 34 млн українців. При цьому варто зазначити, що різні автори називають інші дані без посилань на офіційні джерела — від 25 до 30 млн чол. Проте найбільш вірогідні відомості містять переписи населення.

Водночас загальновідомо, що переписами охоплено тільки те населення, яке в певний час проживало на цих землях. У зв'язку з цим варто враховувати, що переписом не охоплене українство, яке проживало поза етнічними землями. Зокрема, за часів ліквідації Запорозької Січі українські козаки були вислані за Дунай, на Дон і Кубань. Масово переселялись українці до Сибіру, Далекого Сходу, на Алтай, де заснували українські поселення. Чисельність таких переселенців на початок XX ст. досягла понад 2,5 млн чоловік.

Отже, наприкінці XIX — початку XX ст. як за територією, так і за чисельністю населення українство в обох імперіях — Російській та Австро-Угорській — було провідною нацією. Обидва чинники були тією основою, що надавала право українству на створення своєї власної незалежної держави.

Пріоритетним це право було і порівняно з європейськими цивілізованими державами. Європейські нації, які на цей час уже утворили свої державні формування, за своєю чисельністю не суттєво і далеко не завжди переважали українство. Зокрема, чисельна перевага була за німцями — 70 млн чол., москалями — 50, англійцями — 42, французами — 40, українцями-русинами — 42, поляками — 16 млн чол. Виходячи з наведених даних, можна зробити висновок, що за територією українці посідали друге місце після москалів, а за чисельністю населення — п'яте. Тому цілком закономірним за наявності інших чинників було право української нації на геополітичну єдність в єдиній державі.

Чи мало українство інші складові, притаманні нації, зокрема мовний чинник та національні традиції?

Мова була і є ознакою українців, і вони пишуться нею. За цією ознакою і вирізняли українців в обох імперіях.

При цьому варто підкреслити, що за мовною ознакою в австро-угорській частині України, в західних областях українців називали «русинами» або «руснаками», і цю назву вони з гордістю зберігають і сьогодні.

У Російській імперії Україну ніяк інакше, як «Малоросія» або «окраїна» не називали. Українська мова як на офіційному рівні, так і в народі не визнавалася. Відомі й офіційні укази про заборону малоросійської мови як простонародного «малоросійського нареччя».

Однак, як би не намагалися імперські «владі» принизити або зовсім заборонити мову, на початку XX ст. реально існувала українська

нація чисельністю більш як 35 млн чол, існувала її мова Український громадсько-політичний діяч **В. Винниченко** з цього приводу писав «Тож це неправда, що плетуть вороги нашого народу, туманячи його цим, що ніякого українського народу немає — лише є москалі або волохи. Бо переконалися, що є Україна і її великий народ, який має свої окремі традиції, свою прекрасну власну мову та свої звичаї. Є справді москалі і волохи, до яких русини-українці (окрім віри) не мають нічого спільного і причислятися не можуть»

На захист української мови як одного з чинників нації виступила передова верства — національна інтелігенція. Продовжуючи традиції **Т. Шевченка**, на межі століть засяяли зірки літературних постатей, театральних діячів, істориків та політиків, які самовіддано і послідовно відстоювали право українського народу на свою рідну мову.

Однак на межі XIX—XX ст. ще тільки формувалися сили, здатні включитися в боротьбу, очолити визвольний рух народу, кардинально змінити ситуацію і геополітичне становище України.

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX—XX ст.

1.2

Україна, територіально розтята між двома імперіями, була приречена на величезні страждання. Велика культурна нація з давніми, тільки їй притаманними традиціями поступово втрачала національні звичаї, які накопичувались віками і розвивалися багатьма поколіннями українства. Вікові традиції руйнувалися політикою, що її проводили правлячі кола імперських держав. І хоча політика щодо українства в російській і австро-угорській частинах України суттєво відрізнялася, наслідки її були однаковими — попри всі особливості етнічні українські території в складі обох імперій мали статус колоній.

Російська імперська політика щодо України була спрямована в русло русифікації. Вона охопила всі сфери економічного, політичного і культурного життя краю, провадилася цілеспрямовано, жорстоко. При цьому застосовувався увесь арсенал засобів її здійснення.

Територіальний наступ російського царизму розпочався уже після Переяславського договору 1654 р і був спрямований на зміну самотутніх державних структур Гетьманщини загальноросійськими адміністративно-правовими інституціями та повне асимілювання українських земель з одвічно російськими. Основними віхами на шляху приєднання

українських територій до складу Росії були ліквідація козацького управління, полкового устрою та гетьманату, заснування I та II малоросійських колегій, введення на території України губерньського територіального поділу, поширення на українські землі діяльності адміністративно-правових загальноімперських установ та кріпосного права, реорганізація статусу виборчого православного духовенства та урядових чиновників, пошуки дворянства козацькою старшиною, поступове зниження культурно-освітнього рівня населення і заборона української мови

Цілеспрямовано проводячи свою політику, царизм зруйнував Запорозьку Січ і розігнав козацтво. Натомість козацькі землі заселялися російськомовним населенням, і на території України запроваджувалося російське адміністративне право. Услід за цим наступом просувалася російська православна церква.

Кінець XIX — початок XX ст. характеризувався якісними змінами в промисловому розвитку як у Європі в цілому, так і в Російській імперії. З розвитком промисловості на території України розвивається містобудування, і міста заселяються робітниками з інших регіонів. Така політика проводилася виключно з метою русифікації. Надзвичайно високий рівень русифікації спостерігався у великих промислових центрах. За переписом 1897 р., в Києві з 244 723 чол. 54,4 відсотка становили росіяни і лише 22,1 відсотка українці, в Одесі частка українського населення ледве досягла 16 відсотків. Такою самою була частка українства в промислових центрах Донбасу та на Півдні України.

Царат переслідував мету захоплення земельного фонду України. Початок експансії російського дворянства належить до часів царювання Катерини II. Саме вона своєю царською милістю щедро заохочувала російське дворянство, даруючи йому в довгочасне користування українські землі. Із запровадженням кріпосного права це дворянство ставало міцною опорою царизму в Україні.

Добре розуміючи, що основою піднесення національної самосвідомості народу є освіта, царат найбільш активну нищівну політику зосередив саме в цьому напрямі. Навіть якщо зважати на те, що царизм проводив політику насадження невігластва серед громадянства всієї імперії, то навіть на такому тлі Україна мала вигляд неписьменної нації. Всеросійський перепис 1897 р. засвідчив, що письменних серед росіян було 32,4 відсотка, поляків — 40,6, євреїв — 39, а серед українців — лише 13 відсотків. За такої низької частки письменних серед українства царат продовжував знищувати українську школу та тримав народ у неучтві й темноті.

Цьому було підпорядковане законодавство царату. Так, 18 липня 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону української мови. Він у категоричній формі стверджує, «що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що нареччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова,

тільки зпсована впливом на неї Польщі» Саме він беззастережно наголошував, «що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша»

Після валуєвського циркуляра мовні репресії царату посилюються У 1875 р створюється комісія, мета якої — припинення українофільської пропаганди, небезпечної для імперії, і видання літератури, а також перевезення в Росію книг українською мовою із-за кордону На основі матеріалів комісії в 1876 р з'являється Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг із-за кордону та друкування нот українською мовою Для остаточного знищення української мови в 1895 р було заборонено українські книги для дітей та викладання рідною мовою в початкових школах

Антиукраїнська імперська політика тривала і на початку ХХ ст Хоча в 1906 р Емський указ у зв'язку з революційними подіями було скасовано, проте це скасування відбулося лише на папері На практиці навіть російська інтелігенція не визнавала української мови Після поразки революції в 1908 р указом Сенату культурну і просвітню діяльність в Україні було визнано шкідливою

Русифікаторська політика царату поширювалася на громадські організації — громади, «Просвіти», товариства, братства, гуртки, клуби, бібліотеки Під тиском реакції припиняли свою видавничу та пропагандистську роботу найпоширеніші організації — громади, а їх організатор М Драгоманов змушений був емігрувати до Женеви, де почав видавати журнал «Громада». В цьому журналі, що став рупором поневоленої України, із-за кордону М Драгоманов виступав проти абсолютистського режиму в Росії з його антинародністю, особливо відносно національних меншин Драгоманов був палким поборником думки, що справедливий лад запалу є тільки тоді, коли Росія буде перебудована на засадах вільної федеративної спілки Гостро критикуючи русифікаторську політику в Україні, він стверджував, що кожний народ має право на вільний розвиток своєї мови й культури

Характеризуючи діяльність М Драгоманова в еміграції як публіциста й видавця брошур чи як учасника міжнародних наукових або політичних з'їздів, варто наголосити, що це був виданий захисник соборних прав України Звичайно, реакція на батьківщині не давала змоги виступи, які він міг дозволити собі в Швейцарії чи Франції Єдине, що було можливе за тодішніх обставин, — це збереження і поширення української культури і науки Емігрували за кордон і такі яскраві особистості, як *С. Подолинський*, *М. Зібер*, *Ф. Вовк*, щоб вільно працювати для української справи

Згортали свою просвітницьку діяльність і товариства «Просвіти», які були майже на всій території України Помітну роботу в «Просвітах» провадили вчителі, лікарі, адвокати, священники, які з відданістю працювали на народній ниві Філі та численні «Просвіти» закладалися в селах і містах, залучали до навчання широкі маси простого

люду Діяльність товариств не була легкою, оскільки крім загальної неграмотності Україна характеризувалася ще й економічними злиднями Тому головним завданням «Просвіти» було показувати реакційну політику царизму і одночасно відроджувати національну самосвідомість українства Разом з «Просвітами» ліквідувалася і база, на яку вони спиралися Закривалися клуби, бібліотеки, хати-читальні тощо

Дошкульно вдарила реакція і по українській інтелігенції Переслідувалися науковці, літератори, живописці, актори Змушені були працювати в еміграції чи нелегально **В. Винниченко, С. Єфремов, М. Грушевський, Б. Грінченко.**

Ледве жевріло театральне життя Проте в той час були такі талановиті, високопрофесійні актори та драматурги, як **М. Кропивницький, брати Тоблевичи,** знані на сцені як **М. Садовський, П. Саксаганський** та **І Карпенко-Карий.** Справжньою окрасою української сцени була **М. Заньковецька.** Коли їй запропонували блискучу кар'єру в Росії, вона відповіла, що Україна надто бідна, щоб її покинути

Під реакційним тиском повністю припинилась діяльність видавництва, закрились редакції газет У 90-х роках XIX ст в Наддніпрянській Україні не видавалося жодної газети І тільки в 1905 р було відкрито сім періодичних видань

Розгул антиукраїнської політики в Російській імперії в перші роки XX ст досягнув свого апогею, і тільки з початком революції 1905 р царизм змушений був припинити наступ реакції

Суттєво відрізнялося політичне становище Наддніпрянської України в складі Австро-Угорської імперії де панувала конституційна монархія Габсбургів Вона давала змогу українцям Буковини, Галичини та Закарпаття відносно вільно розвивати своє політичне, економічне та культурне життя

В українських землях в складі Австро-Угорської монархії в імперський парламент у Відні та до провінційних сеймів, заведених з 1861 р, обирались українські депутати В останні десятиріччя XIX ст місцеві сейми сформувалися в Галичині, Буковині, Закарпатті, Польщі З 1861 р Буковина визнана автономним окремим краєм Австрії Українці ввійшли до крайового сейму лише з 1890 р Проте справжнє національне відродження розгортається з 1884 р, коли провід в націоналітеті беруть народовці Під керівництвом **С. Смоль-Стоцького, В. Пугуляка** і **М. Василенка** буковинські українці спромоглися на чималі здобутки в політичному, громадському і культурному житті Під час австрійської окупації буковинці боролися за національно-культурну автономію, за поділ краю на українську і румунську частини Особливо гостре напруження між українцями і румунами, виявилось на межі XX ст

Постійну боротьбу за свою незалежність від Австрії, Польщі, Росії вели галицькі українці Після 1848 р і до Першої світової війни Галичина входила до Австро-Угорської імперії

Перебуваючи в складі конституційної монархії, українське громадянство Галичини під проводом своєї репрезентації в австрійському парламенті й галицькому сеймі також домоглося чималих успіхів у досягненні автономії краю

Особливо рельєфно політичні результати цієї боротьби проявилися в перші десятиріччя ХХ ст., коли представники Галичини й Буковини проголосили 18 жовтня 1918 р у Львові *Західноукраїнську народну республіку*.

Відносна демократизація політичного життя в Австро-Угорській імперії в умовах парламентаризму сприяла появі громадсько-політичних організацій. Саме в австрійській частині України в 90-х роках ХІХ ст створювалися перші політичні партії, які очолювали національно-визвольний рух

Першою українською політичною партією була **Українська радикальна партія (УРП)**, заснована на зборах радикальної інтелігенції у Львові в жовтні 1890 р. Партійна програма, ухвалена цими установчими зборами, є першим виявом організованого українського політичного руху. Під впливом ідей М Драгоманова члени партії стали на позиції поєднання наукового соціалізму з українськими національними проблемами. Вимогами програми партії стали «найширший розвій автономії краю», «піднесення почуття національної свідомості в масах всього русько-українського народу через літературу, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т д». Підписали програму С Данилович, Є Левицький, М Павлик, І Франко та Р Ярославич

Однак ідеї партії не набули популярності серед українського суспільства. Програма УРП викликала незгоду і критику з боку так званих молодих радикалів, які в переважній більшості вважали себе марксистами — Ю Бачинського, В Будзиновського, М Ганкевича, О Колесса, Є Левицького, В Охримовича та ін. Характерною рисою концепції групи «молодих» радикалів була проблема самостійності, «щоб кожна народність була зорганізована в самостійній політичній організації новожитну централістичну державу», «йти до самостійності політичної руської нації, до її державної організації»

Однією із найвпливовіших громадсько-політичних організацій Галичини була «**Народна рада**». У грудні 1892 р відбулися чергові збори організації, на яких було прийнято дещо ширшу «народну програму». У центральній її частині з'ясовувалася державно-правова позиція українців у Галичині і ставилася вимога рівноправності галицьких українців з іншими народами Австро-Угорщини. Програма галицьких народовців визнавала єдність усього українського народу незалежно від існуючих кордонів. У програмі йшлося про галицьких українців як про частину «**русько-українського народу**, що, утворивши державну самостійність, боровся віками за свої права державно-політичні і ніколи не зрікався і не зрікається прав са-

мостийного народу, без огляду на час і спосіб здійснення своїх прав національних» Шлях до здійснення цього ідеалу, за словами Костя Левицького, — «довести наш руський нарід до самосвідомості політичної, щоби цілий нарід руський був у силі берегти і добувати повні свободи»

У 1899 р помірковане крило радикальної партії злилося з народовцями, і було створено **Національно-демократичну партію (НДП)**, яка взяла провід у політичному житті народу В програмі партії зазначалося, що «остаточною метою народних змагань є дійти до того, щоби цілий український народ здобув собі культурну, економічну й політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в який би загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами культурними, економічними і політичними»

Зрозуміло, що програмні формулювання питань державності в партійних документах кінця ХІХ ст грішать романтизмом та юридичною нечіткістю Проте вони загалом адекватно відбивають стан тогочасного етапу національно-визвольних змагань передової української інтелгенції

Звичайно, виникнення і становлення політичних партій у Галичині в 90-х роках мали певне підґрунтя Цей процес можна вважати завершенням цілеспрямованої роботи українських діячів, які організували «Просвіти», читальні, цілу мережу громадсько-політичних організацій Публіцисти і письменники видавали часописи, брошури і літературні твори, які пробуджували громадську національну свідомість Така робота давала конкретні результати, оскільки зорганізована і самосвідома громада могла успішніше обирати своїх депутатів до австрійського парламенту, а також до регіональних сеймів і на місцеві виборні посади

Отже, політичні партії Галичини, що діяли в конституційних умовах, впливали не тільки на зростання національної свідомості, а й на владні структури, які мали безпосереднє відношення до щоденного життя людей.

Такого органічного розвитку громади в українських землях Російської імперії годі було й чекати Там будь-який прояв українськості розглядався як явне «мазепство», яке загрожувало безпеці всієї держави Реакційна політика царату примусила східних українців скерувати всю свою політичну діяльність на нелегальні рейки

Наприкінці ХІХ ст, коли соціалістичні ідеї йшли із заходу на схід, галицька соціал-демократія, яка сформувалася у вільних умовах, почала відігравати значну роль у просуванні цих ідей в Наддніпрянську Україну

В Австро-Угорській конституційній монархії порівняно з абсолютистською Росією значно краще була поставлена освітня справа

Щороку на освіту уряд асигнував 8 млн крон Тому неграмотність становила 36—40 відсотків, а в російській Україні вона перевищувала 80 відсотків У 1876 р в Галичині було 1340 українських шкіл, яким допомагала держава

Інша справа, що в Австро-Угорщині відбувалася міжнаціональна боротьба між українцями і поляками за всіма напрямками і уряд прихильніше ставився до польського населення На урядових посадах переважали поляки Польську мову було оголошено державною у Львівському університеті

За ці привілеї поляки вели постійну безкомпромісну боротьбу На порозі нового століття — 2 грудня 1901 р — близько шестисот українських студентів залишили Львівський університет, який адміністрація намагалася сполонізувати З ними солдаризувався новий митрополит Андрій Шептицький, у зв'язку з чим ця акція набула важливого значення Митрополит наказав студентам вихати за кордон і впродовж року утримував їх за власні кошти В 1902 р відбувся страйк селян і в зв'язку з цим українські депутати покинули Галицький сейм, протестуючи проти несправедливої виборчої системи В січні 1907 р було проголошено нове положення про вибори до федерального парламенту, проте й тут виникали суперечки Та все ж завдяки свідомості селянства українці здобули тоді 27 мандатів і разом з населенням Буковини мали у Відні 32 мандати Це вже була велика сила, з якою федеральний уряд не міг не рахуватися

Польське панство було вкрай незадоволене успіхами галицьких українців на виборах і всіляко розпалювало ворожнечу до українців, що нерідко призводило до кривавих конфліктів Галицькі поляки вступили в зговір з московськими шовіністами Московський намісник в Галичині О Бобринський при відвідинах Галичини в 1908 р виголошував промови і підкреслював, що недалеко той час, коли «під'ярмлена Галицька Русь з'єднається з «государственной Руссю» Ці політичні заклики мали повну й активну підтримку польського намісника Потоцького у Львові

У Петербурзі було засновано «Галицько-Руськое общество» з філіями в усіх найбільших містах, а О Бобринський іздив усюди з доповідями про те, як «люто страждають російські люди» в Австрії, та погрожував Австрії війною Він запевняв москалів, що Росія не спочине доти, доки в Карпатах не майорітиме московський державний прапор Усю вину за переслідування російських людей у Галичині О Бобринський покладав на галицьких українців, а не на польську шовіністичну адміністрацію

Отже, реакційна російська адміністрація, переслідуючи українство в Наддніпрянській Україні, сіяла ворожнечу і серед галицьких українців, розпалюючи шовіністичні настрої серед польського громадянства

Отже, на межі XIX—XX ст. Україна була розчленована як в географічному, так і політичному відношенні між двома імперіями. Перебуваючи на різних рівнях політичного розвитку, Російська та Австро-Угорська імперії проводили колоніальну політику щодо українства на підконтрольних їм українських територіях.

Однак ця політика суттєво відрізнялася. Якщо політика абсолютистської Росії мала виключно реакційний характер з позицій великодержавного шовінізму, то конституційна Австро-Угорська монархія певною мірою рахувалася з українством, керуючись законами існуючої конституції. Спільним як для українських територій у складі Австро-Угорщини, так і для українських земель у складі Росії було те, що українство вело послідовну боротьбу за свої соціальні і національні права. Стратегія цієї боротьби полягала в соборності України і створенні незалежної Української держави.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧ- НЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX-XX ст.

Розділ 2

Належність до складу різних держав — Росії та Австро-Угорщини — суттєво впливала на соціально-політичний розвиток українських земель. Східна Україна була одним із найбільш розвинених в економічному відношенні регіонів Російської імперії. В ній відбувалися важливі соціально-економічні зрушення. Швидкими темпами розвивалася велика капіталістична промисловість, зростав приплив іноземного і вітчизняного капіталу. В результаті інтенсивних процесів концентрації та централізації капіталу утворювалися великі монополістичні об'єднання, які відігравали дедалі більшу роль в економічному житті України.

Відповідні зрушення відбувалися і в австро-угорській частині України, хоча там масштаби розвитку капіталізму в промисловості були значно меншими. Проте соціальні протиріччя на селі у цьому регіоні набули особливої гостроти в результаті панування великого поміщицького землеволодіння і селянського малоземелля.

Ці суперечності поглиблювалися внаслідок політичного безправ'я та національного гноблення українського народу з боку імперських держав Росії та Австро-Угорщини.

Соціально-економічний розвиток України на початку ХХ ст слід розглядати в контексті світової історії, зважаючи на те, що в світовій економіці на межі століть відбувалися бурхливі якісні зміни. Поділена між двома імперіями, Україна в економічному розвитку зазнавала змін, які були притаманні Російській та Австро-Угорській монархіям.

Завдяки своєму географічному положенню та природним багатствам на початку століття Україна була одним із найбільш розвинутих у промисловому відношенні регіонів. Тут склалися такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район. Промисловий розвиток України в цей період визначався зростанням великого капіталу, який все глибше проникав у всі галузі економіки. Це основні сировинні галузі, що визначали економічне становище України.

За своїм економічним потенціалом Україна посідала друге місце в промисловому виробництві Російської імперії. Саме тут було сконцентровано понад 20 відсотків промислових підприємств імперії, які виробляли більш як 20 відсотків промислової продукції. Її вартість становила близько 15 відсотків загальної вартості всієї продукції Росії.

Формування потужних промислових регіонів засвідчує і той факт, що в окремих районах України розвиток продуктивних сил взагалі відбувався набагато швидше, ніж в обтяженому пережитками капіталізму центрі Росії. Це передусім стосувалося гірничої, металургійної, кам'яновугільної та цукрової промисловості.

Та, незважаючи на випереджальний розвиток цих галузей, стан економіки України характеризувався нерівномірністю в регіональному масштабі. Особливо це помітно на показниках східних, південних та західних регіонів. Зокрема, на Лівобережжі найбільше збереглися залишки кріпосництва. Найвищим рівнем розвитку капіталістичних відносин відзначався Південь України. З одного боку, потужний індустріальний розвиток Сходу та Півдня, а з другого — однобічний «калкуватий» стан західного регіону.

Характеристики промислового розвитку України порівняно з центральними регіонами Росії, зокрема статистичні дані загального обсягу продукції її господарства, свідчать про те, що вона піднялася на вищий щабель. Частка промисловості України становила 48 відсотків проти 40 відсотків у Росії.

Загальна характеристика стану промисловості України в перші роки ХХ ст буде однобічною, якщо не з'ясувати її місце у промисло-

вому потенціалі Російської імперії, а воно визначалося такими показниками В кам'яновугільній промисловості в 1896 р всього по Росії (Росія, Польща, Україна) видобуток вугілля становив 572,5 млн пудів, в 1902 р — 1 005 240, в 1906 р — 1 326 454 Окремо Україна видобувала в 1896 р — 311 736, в 1902 — 707 141, в 1906 — 1 060 530 млн пудів вугілля Отже, в 1906 р Донбас давав з усього видобутку кам'яного вугілля Росії 73 відсотки У 1913 р темпи видачі «на-гора» кам'яного вугілля зросли до 1,5 млрд пудів, що становило 78 відсотків усього видобутку

Аналогічні показники були також в інших найважливіших галузях промисловості В 1913 р Україна виробляла від загального виробництва Російської імперії залізної руди — 72,3 відсотка, сталі — 58, чавуну — 69, прокату — 57, сільськогосподарських машин — 50, паровозів — 40 відсотків

Україна була потужним загальноросійським виробником цукру В перш десятиріччя століття її заводи виробляли 81 відсоток імперського виробництва цукру В 1913 р вона виробила 1018 млн пудів цукру, тоді як Росія в цілому — тільки 0,7 млн пудів

Свої особливості промислового розвитку склалися в Західній Україні, землі якої входили до Австро-Угорщини Тут переважали видобувні та переробні галузі Західноукраїнські землі залишалися одним із основних постачальників лісу до європейських країн Особливо високими темпами розвивались тут деревопереробна, лісопилна, паперова галузі промисловості, видобуток та переробка нафти В 1913 р на Дрогобицьких нафтопромислах було видобуто 1,1 млн т нафти Проте загальний рівень економічного розвитку цього регіону був невисоким Він залишався відносно відсталим аграрно-промисловим районом

Україна як регіон імперії на початку століття стала головною **ареною підприємницької діяльності іноземного капіталу**. Тут створюються спільні акціонерні товариства, які вкладають свої капітали в добувну промисловість та переробку сировини Так, промисловий розвиток Донецько-Криворізького басейну нерозривно пов'язаний з іноземним капіталом Зокрема, в чорній металургії Півдня перед Першою світовою війною діяло 18 акціонерних товариств У 12 з них капітал повністю належав іноземцям, а в інших був змішаним Частка російського капіталу в цих товариствах постійно зростала На початку 1914 р шість змішаних товариств, де переважав російський капітал, контролювали вже 52,5 відсотка основного капіталу чорної металургії У вугільній промисловості також відбулося зростання частки неакціонованого капіталу В 1912 р його частина в загальному видобутку вугілля зростає до 26 відсотків

Активну участь у фінансуванні вугільної промисловості брали російські банки На 1912 р російський капітал контролював майже 80 відсотків видобутку антрацитів

Все-таки провідна роль іноземного капіталу в розвитку гірничо-заводської промисловості Півдня безперечно. Іноземні інвестиції прискорювали темпи видобутку кам'яного вугілля і залізної руди. Особливо високими вони були в металургійній промисловості. Ступінь концентрації виробництва тут був значно вищим, ніж в інших районах країни.

За рівнем концентрації промислового виробництва Україна на початку ХХ ст. займала одне із провідних місць у світі. Найвища концентрація промислового виробництва зосереджувалась у великих промислових центрах Східної України та містах Півдня — Катеринославі, Луганську, Харкові, Миколаєві, Одесі.

Кількість великих підприємств, на яких працювало 1000 і більше чоловік, невпинно зростала. З 1879 по 1890 р. вона зросла на 25, з 1890 по 1902 р. — на 141,5 відсотка. Кількість середніх підприємств (999—500 робітників) відповідно в ці роки зросла на 10 і 97,2 відсотка, а дрібних (499—100 робітників) збільшилась на 15,5 і 54,3 відсотка.

Внаслідок концентрації промисловості утворюються великі монопольні об'єднання, які в першому десятилітті ХХ ст. займали панівне становище в економіці України. Нагадаємо, що монополія — це об'єднання підприємств однієї галузі з метою ведення конкурентної боротьби з іншими монополістичними об'єднаннями. На Україні об'єднання підприємств почали виникати ще наприкінці ХІХ ст. У 1887 р. у Києві утворилося об'єднання цукрозаводчиків. У 1902 р. підприємці створили синдикат «Продамет» — товариство для реалізації виробів металургійних заводів. Ядро цього об'єднання складала підприємства Півдня Росії «Продамет» давав 75 відсотків листового заліза Росії. Діяли синдикати «Турбопродаж», «Продвагон» 60 відсотків видобутку кам'яного вугілля Донбасу контролював синдикат «Продвугілля», що був організований в 1904 р.

Одночасно з промисловими виникали великі банківські об'єднання. Відбувався процес зрощування промислового капіталу з банківським, народжувався і міцнів фінансовий капітал. Зрощування банківського і промислового капіталу утворювало фінансову олігархію.

На основі зрощення фінансового і промислового капіталу створювалися банківські об'єднання, які фінансували будівництво промислових підприємств, виробництво продукції та її реалізацію. Створювався замкнутий цикл діяльності окремої галузі. Зокрема, цукрову промисловість України фінансували Російський торгово-промисловий і Азовсько-Донецький банки, з експортом хліба пов'язана діяльність Російського для зовнішньої торгівлі, Азовсько-Донецького та Об'єднаного банків, вугільну промисловість фінансували Азовсько-Донецький, Російсько-Азіатський та Міжнародний банки, суднобудування в Миколаєві — Міжнародний і Російсько-Азіатський банки. Магнати капіталу, серед яких були і українські фінансисти — Харитоненки,

Терещенки, Бродські, водночас були членами правлнь і ради столичних банків, всеросійських монополстичних об'єднань

Завдяки цим монополстичним об'єднанням в Україні Росія не відставала в своєму розвитку від найбільш розвинутих країн капіталстичного світу Тому лідер російських марксистів В Ленін, коли робив узагальнюючий висновок про переростання капіталізму в його найвищу стадію імперіалізм в Росії, виходив насамперед із матеріалів України В цілому для Росії це не було характерним В Ленін видавав бажане за дійсне Монопольні об'єднання, зрощення банківського і промислового капіталу були реальністю для промислового розвитку України в перші десятиріччя ХХ ст і лише потім захопили Росію

Ці та інші факти економічного розвитку України на початку ХХ ст, де капіталстичні відносини розвивалися особливо швидкими темпами, спростовують уявлення про колоніальний характер її економіки, про те, що вона була суто сировинним аграрним придатком Росії

За рівнем розвитку провідних галузей великої промисловості, концентрації і монополізації капіталу Україна на початку ХХ ст. займала одне з перших місць у Російській імперії.

Саме в Україні існували основні монополістичні об'єднання, що визначали характер промислового капіталізму в Росії в цілому, глибину його суперечностей.

ВИРОБНИЧА СТРУКТУРА І НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД РОБІТНИКІВ

2.2

Зрозуміло, що промисловість в Україні могла діяти лише за участі в ній відповідних продуктивних сил Постає закономірне запитання що являла собою соціальна база промисловості і в яких умовах вона діяла?

За переписом 1897 р, в Україні було всього 1,5 млн чол, які жили за рахунок продажу своєї робочої сили, з них близько 387 тис робітників, зайнятих у промисловості З початку ХХ ст і до 1917 р у зв'язку з розвитком промисловості відбувалося швидке зростання чисельності пролетаріату Так, якщо в 1910 р у промисловості України було зайнято 475 тис робітників, то в 1917 р — 839 тис

У Східній Галичині наприкінці ХІХ ст налічувалося 170 тис робітників, які працювали за наймом переважно в сільському госпо-

дарстві, лісництві, на нафтових промислах, на Буковині — близько 72 тис., Закарпатті — понад 14 тис. найманих робітників Загалом в Україні на початку ХХ ст. промисловий і сільський пролетаріат налічував понад 2 млн. чол. (в європейській частині Росії — близько 14 млн. чол.)

Формування робітничого класу України нерозривно пов'язане з процесами економічного розвитку. Реформи 60-х років ХІХ ст. у Росії, які поклали початок розшируванню суспільства, дали поштовх до формування робітничого класу.

Основним джерелом формування робітничого класу як продуктивної сили промислового розвитку було насамперед селянство, яке, розорюючись, було змушене залишати земельний наділ, поповнювало ринок вільнонайманих робітників.

Одним із джерел була міграція робітників з російських губерній. Вони переселялися в південні регіони і осідали на шахтах, заводах та рудниках кам'яновугільної, залізорудної, машинобудівної та суднобудівної промисловості. Саме ці галузі отримали бурхливий розвиток на початку ХХ ст. і потребували вільнонайманої робочої сили. Ці обставини повною мірою використав царизм при проведенні русифікаторської політики в промислових центрах України.

Іншим резервом поповнення робітничого класу були кустарі, які також склали велику частину «резервної армії» капіталізму. Дрібнотоварний виробник не міг конкурувати з великими монополіями, розорявся і поновлював ряди пролетаріату.

Внаслідок швидкого зростання рядів робітничого класу протягом перших п'ятидесяти років його чисельність в Україні з 3 млн. 612 тис. чол., що становило приблизно 20 відсотків загальної кількості робітників Росії. Як ця загальна кількість співвідносилася по регіонах України та по галузях промисловості? Це має значення для подальшого з'ясування історичної долі народу України на шляхах соціальних потрясінь та перетворень, а в кінцевому результаті для з'ясування і сьогоденних соціальних переплетень.

У зв'язку з високим рівнем концентрації промислового виробництва в Україні концентрація пролетаріату тут була також досить значною. У металургійному виробництві 100 відсотків робітників були зайняті на великих заводах, у залізорудній промисловості — 84,4, у вугільній — 84, цукровій — 64,4, у машинобудівній і металообробній — 54,2 відсотка. У 1913 р. в Україні налічувалося 280 великих промислових підприємств, на кожному з яких працювало понад 500 чол. На них зосереджувалось 63,8 відсотка загальної кількості промислових робітників. У 1917 р. концентрація пролетаріату на великих промислових підприємствах досягала 70—75 відсотків.

Найбільшими центрами зосередження пролетаріату були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маруполь. Основна маса робітників зосереджувалась у найбільш розвинутих в промисло-

вому відношенні південних губерніях — Катеринославській, Харківській та Херсонській. На території цих губерній розміщувалися великі заводи, шахти та рудники Донецько-Криворізького басейну, на яких працювало 1 млн 209 тис. робітників, що становило 65 відсотків загальної кількості промислових робітників України.

На Лівобережжі найбільше промислових робітників було зосереджено в Харківській губернії — 104 тис., а на Правобережжі — в Київській — 101 тис.

Крім промислового пролетаріату на Україні існували й інші загани робітничого класу, передусім сільськогосподарських робітників, яких у 1917 р. налічувалось близько 1,2 млн чол. До непромислового пролетаріату належали також робітники, яких наймали дрібні підприємці кустарного виробництва. Їх кількість досягла понад 230 тис. чол.

За національним походженням робітничий клас України відрізнявся надзвичайною строкатістю. На промислових підприємствах, шахтах та заводах працювали росіяни, українці, поляки, татари, представники інших національностей, що проживали на території України. В східних регіонах на шахтах та в залізорудній промисловості переважали російськомовні робітники. Серед шахтарів вихідці з Росії робітники становили 70 відсотків, серед металістів — 69, на залізничному транспорті — 48,8 відсотка.

В аграрно-промислових районах південно-західного краю та в західних областях України переважали робітники українського походження.

У цілому серед робітничого класу українці становили близько 70 відсотків. Національний склад робітництва України суттєво впливав на розвиток боротьби за незалежність України на наступних етапах. У східних та південних регіонах, де в містах переважав російськомовний елемент, серед робітництва панували промосковські настрої. І навпаки, робітники західних областей відстоювали самостійницькі тенденції.

Характерними рисами робітничого класу, сконцентрованого на промислових підприємствах, були організованість, стійкість і послідовність у боротьбі за свої права, особливо на початку ХХ ст., коли капіталізм проявляв свій хижацький характер у нагромадженні капіталу. Це суттєво проявлялось в умовах України, де робітники терпіли подвійний гніт як від іноземного, так і від національного капіталу.

Незалежно від національного походження робітничий клас України жорстоко експлуатувався підприємцями. Тривалість робочого дня не була обмежена законодавством. Він був найдовшим серед країн капіталістичного світу і тривав 12—14,5 години на добу. Зокрема, в Київському фабричному окрузі у 43 відсотків робітників робочий день становив 12—13 годин. Значного поширення набули понаднормові години.

Переважна більшість підприємств України, особливо шахти і рудники Донецько-Криворізького басейну, працювала в режимі відсутності техніки безпеки та охорони праці, що призвело до зростання травматизму та каліцтв. У 1913 р. на шахтах Донбасу 15,7 відсотка робітників потерпіли від нещасних випадків, а на металургійних заводах кількість потерпілих становила 31 відсоток.

Заробітна плата в умовах нещадної експлуатації була надзвичайно низькою і не забезпечувала прожиткового мінімуму робітника. Причому вона мала тенденцію до систематичного зменшення за рахунок зниження розцінок на вироблені товари. Тільки протягом 1908—1910 рр. заробітна плата знизилася в середньому на 25—50 відсотків. Особливо низькою вона була на підприємствах легкої промисловості. Середній рівень заробітної плати становив 62—86 коп. в день.

Така низька заробітна плата «з'їдалася» численними штрафами, що застосовувалися підприємцями. В 1904 р. в Україні було оштрафовано близько 32 відсотків робітників. У вугільній промисловості з 1910 по 1913 р. сума штрафів зросла на 49, а в металургії на 166 відсотків.

Нестерпними були й житлово-побутові умови робітників. Вони проживали в бараках і землянках, позбавлених елементарних умов. В 1913 р. 70 відсотків гірників Криворізького залізорудного басейну мешкали в бараках.

Рівень безробіття характеризують такі дані: в 1908 р. на Київщині було близько 20 тис., а у Катеринославській губернії — 15 тис. безробітних, які не отримували ніякої допомоги.

Ще складнішим було становище робітничого класу в західноукраїнських землях в складі Австро-Угорської імперії. Ця складність визначалася тим, що в економіці переплелися капіталістичні форми розвитку і господарська відсталість краю. Особливо тяжкими були умови праці на нафтопромислах і лісозаготівельних підприємствах. Тут робочий день сягав від 11 до 16 год на добу при низькій заробітній платі та високому травматизмі. Лише протягом 1902—1904 рр. на підприємствах Галичини сталося близько 8,5 тис. нещасних випадків.

Отже, в перші десятиріччя ХХ ст. в Україні відбувалися бурхливий розвиток капіталізму, швидке зростання чисельності і концентрації робітничого класу, що піднімало її до рівня економічного розвитку країн Західної Європи.

Водночас жорстока експлуатація робітників і нестерпні умови їхнього життя і праці створювали передумови для зростання свідомості та організованості у боротьбі за поліпшення свого економічного становища.

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

2.3

В єдиному економічному просторі України водночас з промисловим розвитком спостергалися зрушення в сільськогосподарському виробництві. Однак економічні процеси характеризувалися певними особливостями, специфікою форм і методів господарської діяльності.

У сільському господарстві України відбувалася боротьба нових форм капіталістичного господарювання із феодализмом, який, незважаючи на реформу 1861 р., чинив опір і не здавав своїх панівних позицій. На початку ХХ ст. тут існувало чимало поміщицьких латифундій, площі яких становили десятки тисяч десятин землі кожна. У 1905 р. 97 найбільшим латифундіям належало близько 2 млн десятин землі. В маєтках із земельною площею понад 500 десятин зосереджувалося майже 9 млн десятин землі, тобто 20 відсотків місцевого земельного фонду. Всього напередодні революції 1905 р. в Україні налічувалося 32,5 тис. поміщицьких господарств. Маєтне дворянство, зосередивши в своїх руках величезні матеріальні цінності, залишалося впливовою силою в державі.

Разом з тим на межі століть чітко проглядався буржуазно-поміщицький шлях аграрних перетворень. Незважаючи на всебічну підтримку царизму, дворянське землеволодіння невпинно скорочувалося. В 1906 р. дворянські маєтки в Україні становили тільки 45,5 відсотка приватних господарств. У сільському господарстві України співіснували дві системи: дрібноселянська і поміщицька, у тому числі капіталізоване сільськогосподарське виробництво. Земельна площа України була приблизно порівну розділена між ними.

Загальна земельна площа України на початку століття становила 44,1 млн десятин. Із них у приватній власності перебувало 20,6 млн десятин, надільні землі становили 20,1, а казенні, удільні, церковні — 3,4 млн десятин.

Як розподілялися ці землі між соціальними верствами суспільства? Приватні землі 10,8 млн десятин — дворянські, 5,6 млн — селянські, 4,1 млн десятин належали іншим станам суспільства. Надільна земля була розподілена між більш як 3 млн селянськими дворами, проте дуже нерівномірно. Від 5 до 10 десятин на двір було у володінні 39,4 відсотка селян, понад 10 десятин — 16,4, до 5 десятин на двір — 44,2 відсотка селян.

Порівняно добре було забезпечене землею селянство Півдня України: малоземельних селян тут було 44 відсотки, середньоземель-

них — 43, великоземельних селян — 13 відсотків Тут було менше залишків кріпосництва і найвищого ступеня досягла капіталізація, широко використовувалися сільськогосподарські машини, агрокультура і вільнонаймана праця прийшлих робітників

Розвиток капіталізму в сільськогосподарському виробництві мав місце і на західноукраїнських землях Відбувалося скорочення поміщицьких володінь, землі яких переходили до буржуазії та заможних селян Спостерігалось обезземелення селянства Для того щоб вижити, селянська біднота змушена була шукати заробітків поза селом, швидкими темпами зростала еміграція Земля скуповувалася заможною верхівкою села У господарствах поміщиків та заможних селян впроваджувалися досягнення агрокультури, прогресивні зміни у структурі посівних площ

Внаслідок проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство посилювалась диференціація селянства Впливовою силою стає заможна верхівка села, в якій царизм вбачав свою опору

Проте розвиток капіталізму в сільському господарстві відбувався повільними темпами Консервативні дворянські методи ведення господарства, відстала агрокультура суттєво впливали на урожайність На початку століття врожайність зернових культур в Україні була надзвичайно низькою Середня врожайність на одну десятину становила жита — 45 пудів, пшениці — 45—50, вівса — 46, гречки — 27 пудів Низькі врожаї постійно тримали селянина на межі голоду

Загальний стан сільського господарства, існуюча система землеволодіння і землекористування, напівголодне існування селянства в багатій чорноземі України ставили на порядок дня запровадження невідкладних заходів для подолання існуючого становища Розробка і впровадження таких заходів в імперській Росії могли здійснитись виключно центральним урядом

Реформа розпочалася з 1907 р і ввійшла в історію як **столипінська аграрна реформа**, названа по імені її ініціатора П Столипінна Розроблена реформа передбачала зруйнування селянської общини і створення фермерських господарств хутірського типу **Вона була спрямована на зміцнення заможного селянства через насадження приватної селянської власності на землю.** За задумом П Столипінна, фермерські господарства мали стати надійною опорою на селі існуючому імперському режиму

У процесі здійснення аграрної реформи в Україні селянство, особливо біднота, було поставлено в такі умови, що змушували продавати свої наділи за безцінь заможним селянам-фермерам До липня 1913 р по всіх губерніях України незаможними селянами було продано 745 тис десятин землі Особливо багато надільних земель було продано на Правобережжі та на Півдні України, де відбувався прискорений процес розвитку капіталізму Створення фермерських гос-

подарств в Україні відбувалося більш швидкими темпами, ніж у Росії. До 1913 р. на Правобережжі 48 відсотків селян виділилося на хутори, на Півдні — 42, на Лівобережжі — 16,5 відсотка. Всього на Україні протягом 1906—1912 рр. було створено 226 тис. фермерських господарств. Заможні селяни, які становили лише 5,1 відсотка всіх господарств, зосередили в своїх руках 8,5 млн десятин землі.

Внаслідок столипінської реформи значно поглибився процес диференціації селянства. Зігнане із землі незаможне селянство масово переселялося в інші регіони імперії. Сотні тисяч українських селян переселялися на Середнє Поволжя, Північний Кавказ, у Сибір, на Далекий Схід. З 1906 по 1912 р. з України в інші регіони імперії переселилося більш як 3 млн селян. Третина з них повернулися в Україну, однак, втративши свої господарства, поновили ряди сільського пролетаріату.

Отже, політика насадження фермерських господарств і переселення селянства не послабила соціальні протиріччя на селі, а призвела до їх загострення. Столипінська аграрна реформа не розв'язала докорінно проблеми економічних перетворень у сільському господарстві України.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX–XX ст.

Розділ 3

Початок XX ст. ознаменувався значним пожвавленням суспільно-політичного руху в Україні. Яскравим проявом цього стало утворення в Австро-Угорщині та Російській імперії українських партій. Їх спектр був досить широким і включав різні напрями: революційно-радикальний, ліберально-демократичний, національно-радикальний тощо. Прихильність до цих напрямів чи поєднання їх в політичному русі зазнавали певної еволюції і зумовлювали наявність різних політичних партійних установок, шляхів, методів, засобів досягнення програмних завдань. Українські партії в Росії і Австро-Угорщині діяли в неоднакових умовах. Проте всі вони відповідно до своєї ідейно-політичної спрямованості обгрунтовували і відстоювали національні, політичні та соціально-економічні вимоги, були втягнуті в орбіту найважливіших суспільних процесів та подій, пропонували широкий діапазон способів та шляхів вирішення найболючіших тогочасних проблем.

На демократизацію життя суспільства, прогресивні зміни в соціальній і економічній сферах, в системі політичних відносин спрямовувалися робітничий, селянський, загальнодемократичний рух в Україні.

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ В АВСТРО-УГОРЩИНІ І УЧАСТЬ ЇХ У СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

3.1

Система політичних партій і організацій на західно-українських землях почала формуватися наприкінці ХІХ ст, тобто раніше, ніж в Наддніпрянській Україні Їх утворення і діяльність на відміну від Росії відбувалися в легальних умовах

У жовтні 1890 р прихильники радикально-демократичної течії скликали свій з'їзд у Львові, на якому була створена перша легальна українська політична організація європейського типу — **Русько-українська радикальна партія (РУРП)**. Серед її засновників були *І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, Є. Левицький, В. Охримович, Т. Окуневський, Р. Ярославич* та ін Згодом радикали почали вживати назву **Українська радикальна партія (УРП)**. Ця партія стала першою модерною українською політичною організацією Її створення зумовлювалося гостротою соціальних і національних проблем, політичною слабкістю народовського руху та ренегатством москвофілів Воно стало реакцією молодого покоління політиків української еліти на угодовську та компромісну політику народовців щодо поляків, своєрідним протестом і водночас викликом старшому галицькому громадянству, його ідеям та методам ведення політичної діяльності

Програма партії, підготовлена І Франком, М Павликом, Є Левицьким, Р Ярославичем і схвалена з'їздом, стратегічною метою в економічній сфері проголошувала зміну «способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму», «колективного устрою праці і колективної власності» Серед політичних завдань висувалися такі повна свобода особи, слова, організацій, зібрань, друку, віросповідання, забезпечення кожному громадянину найповнішого впливу на вирішення всіх питань політичного життя, автономії громад, повітів, країв, надання кожному народу можливості якнайповнішого культурного розвитку, використання надбань науки і культури на благо людини

Використаний у програмі партії термін «науковий соціалізм» свідчив про вплив марксистського вчення на її авторів Проте теоретичні питання соціалізму в програмних документах РУРП не були чітко розроблені Потребувала конкретизації ідея «колективної» власності на засоби виробництва, оскільки залишилося незрозумілим, чи партія добивається скасування приватної власності і трудових господарств, чи лише великих капіталістичних

Мінімальна практична частина програми партії ґрунтувалася на ідеях так званого народницького соціалізму, однак під

значним впливом німецької соціал-демократії У ній висувалось завдання досягнення «матеріального добробуту всіх робітничих людей», ліквідації будь-якого визискування, введення безплатної освіти тощо РУРП виступала за збереження дрібної та середньої власності, передбачала низку реформ, які мали стримати пролетаризацію села, домагалася викупу сільськими громадами поміщицької землі

Автори програми проповідували доцільність еволюційного переходу **грудящих** до соціалізму на основі широкої демократії і вперше серед **галицьких** українців висунули вимогу загального та рівного виборчого права РУРП проголосила парламентаризм одним із найважливіших принципів своєї діяльності і вважала, що соціальною базою радикального руху, виходячи з аграрного характеру краю, мало бути селянство, **яке** в Галичині на 80 відсотків було безземельним Засобом боротьби **радикали** обрали земельні страйки — дівий спосіб мобілізації мас до **політичної** діяльності РУРП у своїй програмі та практичній діяльності ршуче виступала проти втручання церкви та духовенства в політику

У національному питанні Українська радикальна партія виступала за розвиток крайової автономії і за «піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать та ін.»

Проти молодої партії відразу виступили всі реакційні сили — від офіційних властей, польської шляхти і адміністрації до москвофілів і навіть народовців Останні не розуміли необхідності створення широкої політичної організації в Галичині РУРП звинувачувалася в намаганні знищити сім'ю, безбожництві, національному нігілізмі тощо. Незважаючи на таке ставлення різних суспільно-політичних сил, РУРП розгорнула агітацію серед селян і робітників Водночас вона **повела** ршучу боротьбу проти угодовства народовців, зокрема проти **їх** лідерів Ю Романчука, О Барвінського, О Огоновського, М Телішевського, С Сембратовича, які проголосили у листопаді 1890 р у **галицькому** сеймі «нову еру» — угодовську програму

На II з'їзді УРП, що відбувся в жовтні 1891 р у Львові, після дискусій з програмних питань було підтверджено прихильність партії до **«народницького соціалізму — всіх робітничих людей»** Висувалося завдання **проводити** роботу «серед міських і фабричних робітників, освідмлюючи **їх** не лише як робітників, але і як українців, щоби спинити колонізацію **українських** робітників», їх розрив з сільською українською людністю»

Прийняті з'їздом рішення орієнтували діячів партії на посилення **політико-просвітницької** роботи серед робітників і селян, зобов'язували **їх** вступати до різноманітних товариств та інституцій При цьому **зносини** з іншими партіями не допускалися

Для залучення населення до політичної боротьби УРП розгорнула **агітацію** за загальне й рівне виборче право З цією метою радикали **уже** в грудні 1890 р скликали у Львові народне віче Такі зібрання

відбувалися не тільки в повітових центрах, а й у сільських громадах УРП вперше у Східній Галичині пропагувала в масах соціально-економічні ідеї, використовуючи для цього часописи «Народ», «Хлібороб», «Радикал», «Громадський Голос», а також заснований у 1894 р І Франком літературно-науковий журнал «Життя і Слово» Радикали створювали в селах «Народні спілки», кооперативні крамниці, каси, повсюдно організовували товариства «Просвіта»

Причини успіху цієї партії крилися в умлому її провіді і у програмних документах, де вперше виразно висувалося завдання боротьби за права особи, громади і народу як головна мета РУРП виступала поборницею інтересів українських селян

Діячі УРП прагнули зав'язати тісну співпрацю з Галицькою робітничою партією, яка в основному об'єднувала польських і частково українських робітників

Значну увагу радикальна партія приділяла національному самовизначенню українського народу Вона виховувала в масах почуття всеукраїнської національної єдності, робила все, щоб вивести їх з-під впливу москвофілів і залучити на бік українського національного руху Виступаючи проти москвофілів, радикали першими відкрито назвали свою партію «українською» Поступово вони поширили свою діяльність на Буковину, частково — Закарпаття, доклали багато зусиль для пропаганди своїх ідей в Наддніпрянщині

У середині 90-х років XIX ст у Галичині швидко розвивався процес національного самоусвідомлення, що знайшло свій прояв в ідеї побудови незалежної соборної Української держави Уже в 1895 р член радикальної партії Ю Бачинський обгрунтував її на основі аналізу становища в Галичині та Наддніпрянщині у своїй книзі «Україна irredenta» Тому в грудні 1895 р на IV з'їзді УРП національна політика радикалів була доповнена положенням про державну самостійність України, яка розглядалась радикалами і як засіб вирішення назрілих соціальних проблем Отже, політична самостійність українського народу вперше в новій історії українського суспільно-політичного руху чітко проголошувалася головною програмною метою партії Проте цю самостійність УРП розглядала як стратегічну мету, а на найближчу перспективу висувалася вимога перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах У цьому напрямі важливим завданням партії була боротьба за поділ Галичини на українську і польську частини та створення окремих сеймів

Українська радикальна партія брала активну участь у парламентських виборах 1897 р, в ході яких проти радикальних кандидатів і населення, що їх підтримувало, місцеві «власті» застосували репресії і відкритий терор Незважаючи на напружену боротьбу між РУРП, блоком групи народоців Ю Романчука і москвофілів та польською шляхтою, радикали обрали до парламенту Т Окуневського, Р Ярошевича та незалежного кандидата Д Тянякевича

Піднесенню авторитету РУРП як захисниці інтересів широких верств українського населення сприяли рішення VI з'їзду партії, що відбувся у вересні 1897 р Його делегатами були селяни й робітники На основі доповідей І Франка, Є Левицького, К Трильовського, С Даниловича, Ю Бачинського, Р Яросевича з'їзд схвалив рішення широко пропагувати ідею загального страйку Важливим завданням партії проголошувалася боротьба за поділ Галичини на українську і польську частини та створення окремих сеймів Щодо парламентської тактики було вирішено співпрацювати з послами австрійської соціал-демократії, проте в рамках власної програми і при збереженні повної самостійності партії

Наприкінці 90-х років у діяльності радикальної партії виникли суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поряд з розгортанням радикального руху дедалі більше виявлялася політична диференціація всередині самої УРП Політичному розмежуванню сил в партії сприяла і її еkleктична програма, яка поєднувала різні ідеологічні напрями Внутрішньопартійна боротьба, що розгорнулася в другій половині 90-х років, призвела до утворення трьох основних фракційних груп власне радикальної, яку очолили М Павлик, К Трильовський і Л Бачинський, соціал-демократичної на чолі з Р Яросевичем, М Ганкевичем, М Новаковським та національно-демократичної (В Охримович, Є Левицький, В Будзиновський) На партійній конференції у Львові, що була скликана у травні 1899 р, після тривалих дискусій щодо подальшої долі радикальної партії стався розкол Ослаблена УРП, яку очолили М Павлик, К Трильовський, Л Бачинський, І Макуха, М Лозинський, на початку XX ст продовжувала діяти на основі старої програми З 1904 р Українська радикальна партія активізувалася, розпочавши реорганізацію

У 1905 р на з'їзді УРП було схвалено нову програму, в основу якої покладена ідея поєднання соціально-визвольної боротьби українського народу з національною Вирішення національного питання радикали насамперед пов'язували з федералізацією Австро-Угорщини і з утворенням національної політичної території з українських частин Галичини та Буковини Програма включала вимоги загального виборчого права, свободи зборів, товариств, слова, науки і преси РУРП виступала як партія всього працюючого народу Вона домагалася скорочення робочого дня для робітників, дотримання недільного відпочинку, заборони дитячої праці тощо Партія порушувала питання викупу земель у великих поміщиків за рахунок коштів громадського фонду і передачі її селянам Радикали розпочали в масах досить активну пропаганду селянських страйків, організовували масові віча і демонстрації з вимогою проведення земельної реформи Лише у 1903—1904 рр УРП провела, за далеко неповними даними, понад 110 зборів віч Одночасно радикали здійснювали активну агітацію в масах за справедливий, демократичний виборчий закон Після виборів 1907 р.

центр діяльності партії перемістився до парламенту У 1911 р вона мала у Відні п'ять послів (Л Бачинський, В Стефанік, К Трильовський, М Лагодинський, П Лаврук), а в галицькому сеймі в 1913 р — шість З 1907 р УРП здійснювала свою політику в парламенті в контакті з націонал-демократами Разом з ними радикали виступали співзасновниками Українського парламентського союзу Одночасно деякі партії активно працювали над організацією січового руху У 1900 р лідер УРП К Трильовський заснував організацію «Січ», яка вважала своїм завданням фізичне виховання молоді Спортивні товариства «Січ» користувалися великою популярністю серед молоді Напередодні Першої світової війни в Січовому союзі були десятки тисяч української молоді, діяло 916 місцевих організацій

Партія зберігала прихильність до ідеї створення в перспективі єдиної соборної Української держави У 1910 р орган УРП «Громадський голос» писав «Ми хочемо, щоб український народ здобув собі якнайскорше самостійність, або мав свою власну державу»

У вересні 1899 р у Галичині утворилася **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**, яку очолили **М. Ганкевич, С. Вітик, В. Охримович**. Вона стала автономною секцією Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА) Тому за політичну платформу УСДП було прийнято програму австрійської соціал-демократії Партія відстоювала соціалістичні позиції і ставила за мету підтримку робітничого руху за соціальні реформи, видавала свій центральний орган — газету «Воля».

Українські соціал-демократи звертали належну увагу на ті економічні і соціальні відносини, які спричиняли утиски українського селянина та робітника Проте вони виходили за рамки проблеми класовості і зазначали, що боротьба в ім'я ідеалів соціалізму — це також боротьба за національне визволення В «Заяві Української соціал-демократичної партії», з якою виступив на Брюнському (1899 р) з'їзді австрійської соціал-демократії від УСДП М Ганкевич, підкреслювалося, що українські соціал-демократи стоять на ґрунті інтернаціональної солідарності пролетаріату всіх націй, проте будуть прагнути забезпечити національну волю своєму народові, щоб «з'єднаний та вільний український народ міг увійти в сім'ю європейських народів, як рівноправний член»

УСДП в партійній структурі українського політичного табору в Галичині виконувала роль лівого опозиційного крила Вона зайняла ворожу позицію до Католицького русько-народного союзу і Руської народної партії, які представляли консервативне крило українського політичного спектра Українські соціал-демократи негативно ставились до москвофільв, вбачаючи в них агентів царського уряду і ворогів української справи, критикували Українську радикальну партію за відхід від «наукового соціалізму» УСДП звинувачувала Українську національно-демократичну партію (УНДП) у «фальшивому декларуванні» свого загальнонародного характеру при реальному захисті інте-

ресів тільки більш-менш заможних верств населення (міщан, інтелігенції, духовенства) Українські соціал-демократи не змогли налагодити конструктивного співробітництва з іншими прогресивними українськими партіями в Австро-Угорщині

УСДП підтримала загальнопартійну Брюнську національну програму Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, яка вимагала національно-територіальної автономії національним меншинам Проте кінцева мета української соціал-демократії, яка полягала в створенні самостійної соборної Української держави, не знайшла в цій програмі відображення Взагалі, самостійницькі заяви лідерів УСДП, зокрема М Ганкевича, практично не виходили за рамки загальних декларацій, а конкретні питання стратегії і тактики їх втілення докладно не розроблялися

УСДП визнавала метою робітничого руху соціалізм, але відкидала найрадикальніші, неправові засоби його досягнення Ідея захоплення політичної влади через збройне повстання відкидалася Українські соціал-демократи перебували під впливом ідей СДРПА, яка відстоювала поступову соціалізацію засобів виробництва, здобуття влади парламентським шляхом, збереження і використання існуючої держави як інструмента суспільної трансформації

На початку ХХ ст УСДП являла собою порівняно невеличку групу інтелігенції, під впливом якої перебувала частина робітників, студентів, селян Передбачаючи створення українських робітничих товариств лише «в разі потреби», українські соціал-демократи пішли на тісне співробітництво з ППСД (Польською партією соціал-демократичною Галичини і Сілезії) Польські соціал-демократи обрали основною сферою свого впливу міста, де був промисловий пролетаріат краю, а УСДП діяла переважно серед селян Однак за масштабами агітаційно-пропагандистської і організаційної роботи ППСД була більш впливовою, ніж українські соціал-демократи Останні на початку ХХ ст здійснили ряд заходів, спрямованих на підтримку сільськогосподарського пролетаріату та малоземельних селян УСДП взяла активну участь в аграрному страйку в Галичині 1902 р, співпрацюючи при цьому з іншими українськими партіями та ППСД

В організаційному відношенні УСДП залишалася слабкою, оскільки не мала широкої та розгалуженої мережі місцевих дієздатних організацій, а соціальна база партії була вузькою і включала переважно найбідніші верстви села Однією з причин слабких зв'язків з масами була відсутність у партії аграрної програми Проте робота соціал-демократів сприяла зростанню громадянської самосвідомості, політичної активності, організованості та солідарності українців у боротьбі за свої соціальні і національні права Особливо яскраво це проявилось під час російської революції 1905—1907 рр

Українські соціал-демократи Галичини після отримання звістки про події 9 січня 1905 р у Петербурзі організовували в містах і селах

збори, мітинги та демонстрації солідарності з українцями і народами Російської імперії. Всього протягом квітня — грудня 1905 р. галицькі соціал-демократи організували більш як 300 зборів і мітингів. Вони проходили під гаслами солідарності з російським революційним рухом, проведення в краї виборчої реформи і нерідко закінчувалися вуличними демонстраціями. Під час революційних подій УСДП допомагала соціалістичним партіям Наддніпрянщини у виданні необхідної літератури і цим сприяла розвитку революційного руху в Російській імперії.

Соціал-демократи Галичини посилили в 1905—1907 рр. боротьбу за реформування виборчої системи і пішли з цією метою на співпрацю з іншими прогресивними українськими партіями. Проте їх виборчий блок не був утворений з ряду причин. Соціал-демократи недовірливо ставилися до заможного селянства та духовенства, тобто тих верств, на які опиралась УНДП, а також критикували ідеологію і практику РУП. Проте УСДП, як і інші українські партії, вимагала ліквідації куріальної системи виборів і введення загального виборчого права, що мало забезпечити належне українське представництво в галицькому сеймі і віденському парламенті. Лише у грудні 1905 р. УСДП організувала віча і збори з метою реформування виборчої системи в Городищі, Самборі, Тисмениці, багатьох інших населених пунктах Нового розмаху. В 1906 р. набрав вічовий рух під гаслом загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права. В лютому УСДП взяла участь в проведенні 40-тисячного віче українського населення у Львові. Всього за квітень—вересень 1906 р. спільними зусиллями українських і польських соціал-демократів у Галичині було організовано понад 270 зборів і мітингів. Домагання українських політичних сил у справі виборчої реформи привели до запровадження в січні 1907 р. закону про загальне виборче право під час виборів до австрійського парламенту. Свій внесок у цю перемогу зробила також соціал-демократія Галичини. Щоправда, новий закон стосувався лише рейхстагу (парламенту) і не поширювався на крайові сейми та місцеві органи самоврядування. Разом з тим перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права, що відбулися у травні 1907 р., дали українцям 27 мандатів з Галичини і 5 з Буковини. У Галичині націонал-демократи одержали 17 мандатів, радикали — 3, соціал-демократи — 2, москвофіли — 5. Від УСДП були обрані Я. Остапчук і С. Вітик.

З 1906 р. УСДП визнала необхідність посилення роботи на селі. Її друга конференція, що відбулася в січні 1906 р. у Львові, ухвалила проект аграрної реформи, яка передбачала викуп поміщицьких земель і передачу їх у користування громадянам.

До 1907 р. УСДП практично була секцією ППСД, оскільки лідери українських соціал-демократів М. Ганкевич і С. Вітик залишалися членами ППСД і займали провідне становище в обох партіях. При

цьому польські соціал-демократи мали ряд переваг по відношенню до українських. Це проявлялося в засиллі польської мови у профспілках та пресі. Польські соціал-демократи часто обиралися до парламенту за допомогою голосів українських робітників. Існуюча нерівноправність у стосунках польських і українських соціал-демократів викликала незадоволення частини молодих діячів УСДП, які зайняли опозицію і прагнули створити самостійну партію. Непорозуміння між діячами УСДП вилилися у відкритий конфлікт на II з'їзді партії, що відбувся в січні 1906 р у Львові. Проте тоді опозиція зазнала поразки, а в 1907 р її керівники Л. Ганкевич, В. Старосольський, П. Буняк та І. Квасниця організували конференцію, після якої почали створювати самостійні організації УСДП у містах. У найближчі три роки місцеві комітети УСДП діяли в 11 містах, зокрема таких, як Львів, Станіслав, Тернопіль, Стрий, Дрогобич, Борислав та ін. Створювалися і деякі повітові та окружні організації партії. У 1907—1911 рр. УСДП активізувала пропагандистську, агітаційну, організаторську і культурно-просвітницьку діяльність: проводила віча в містах і селах, організувала українські культпросвітні товариства «Воля», яких на квітень 1911 р було 13.

Посиленню позицій українських соціал-демократів і їх впливу на маси сприяло розширення видавничої роботи партії. Вона друкувала газету «Земля і воля», «Робітничий календар» та ін. Свідченням зростання ролі УСДП в суспільно-політичному житті краю стало отримання партією постійного представництва на конгресах II Інтернаціоналу. Протиборство двох течій в УСДП призвело до розколу партії на IV з'їзді в 1911 р. Очолювана С. Вітиком і М. Ганкевичем частина УСДП залишалася секцією польської соціал-демократії.

Самостійна УСДП виступила за власну українську політику та профспілкову організацію. Вона здійснювала необхідну роботу серед українського промислового і сільськогосподарського пролетаріату, організувала страйки, боролася проти ополячення українських робітників, продовжувала культурно-просвітницьку діяльність, організувала мітинги і демонстрації на підтримку відкриття українського університету, вимагала завершення в Галичині виборчої реформи, брала участь у парламентських виборах. Щоправда, під час виборів 1911 р їй вдалося провести тільки одного кандидата. У національному питанні соціал-демократи виступали за перебудову Австрії на основі самоуправління народів і домагалися відокремлення в Галичині українських земель від польських та запровадження автономних органів управління.

Становище УСДП в суспільно-політичному житті краю зміцніло після об'єднання обох фракцій, яке відбулося на V з'їзді партії в березні 1914 р.

Політика західноукраїнського суспільства формувалася не тільки за рахунок ліворадикальних українських організацій, а й з допомо-

гою національних партій центристського характеру Такою організацією стала утворена на установчому з'їзді у Львові в грудні 1899 р за ініціативи **М. Грушевського, І Франка, Ю. Романчука, К. Левицького, В. Будзиновського Українська національно-демократична партія (УНДП)**. Вона виникла на основі злиття двох важливих політичних течій в українському русі правого (національного) крила Русько-української радикальної партії та народовців — прихильників політичного товариства «Народна рада» Їх зближення розпочалося ще в 1894 р і логічно завершилося організаційно-політичним об'єднанням Велике значення для утворення УНДП мала еволюція поглядів І Франка на національне питання, його тогочасні стосунки з М Грушевським І Франко як один із майбутніх фундаторів та ідеологів УНДП поступово переходив з позицій пріоритету ідей соціалізму до націоналізму, що сприяло швидкій «деінтернаціоналізації» і більш повній «націоналізації» всього національного крила РУРП

Установчий з'їзд УНДП прийняв програму, виробив тактику, вибрав керівний орган партії (народний комітет) та затвердив постанову про партійну пресу Згідно з рішенням з'їзду нова політична організація отримала назву Українське національно(народно)-демократичне сторонництво До керівного органу партії — народного комітету — входили відомі діячі М Грушевський, Є Левицький, Ю Романчук, О Стефанович, І Франко та ін Головою партії став лідер народовців Ю Романчук, а секретарем К Левицький Утворення УНДП стало закономірним наслідком тривалої еволюції народовського руху та національного напрямку в Русько-українській радикальній партії і прагнення українців до консолідації свого руху на основі програми державної незалежності України

В основу програми УНДП, затвердженої з'їздом, було покладено більшість програмних положень РУРП Компромис зумовлювався тим, що народовці погодилися на включення до програми ряду демократичних положень, а радикали відмовилися від соціалізму Крім того, народовців влаштовувало внесення до програми постулату про окремність української нації, а також поміркованість планів щодо політичної діяльності в Австро-Угорщині

У соціально-економічних питаннях програма УНДП характеризувалася в цілому ліберальною позицією, хоча потребувала звільнення українців від визиску «із сторони інших народів» Особливо це стосувалося селянства Партія вимагала поступового змицнення кредиту, торгівлі Проте тут наголошувалося на національному аспекті справи При цьому націонал-демократи підкреслювали, що вони визнають дійсність і «тепершній капіталістичний устрій», і пропонували вироблений порядок поетапно реалізації запланованих економічних реформ Еволюційний шлях в економіці УНДП підпорядковувала ідеї «націоналізації», що передбачала сприяння зростанню національного промислу, зосередження в руках українців основних галузей еконо-

мики краю Як перший крок до цього українському населенню було запропоновано купувати товари тільки в українських крамницях і керуватися в торговельних і економічних сферах національним принципом

УНДП на програмному рівні висунула завдання посилення впливу українців на законодавство і адміністративні органи в державі, краї, повіті та громаді через реформування основних представницьких інституцій З цією метою партія відстоювала запровадження загального виборчого права і ліквідацію куріальної системи виборів, сформулювала вимоги дотримання конституційних свобод, недоторканності житла, свободи зборів і організацій, слова, друку тощо

У національному питанні програма націонал-демократів висувала як стратегічне завдання боротьбу за незалежну і соборну Україну, щоб «цлий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм» Отже, політична програма УНДП була цілком самостійницька і соборницька та свідчила про те, що її автори — люди широкого світогляду, здатні бачити цілісність української проблематики

Водночас до своїх першочергових вимог партія відносила національно-територіальну автономію українських земель у складі Австро-Угорщини З українських частин австрійської держави, зокрема Галичини і Буковини, мала бути створена окрема національна провінція із своїм сеймом, тобто парламентом Націонал-демократи визнавали за можливу ідею спільного крайового сейму в Галичині, проте за умови, що керівництво сейму буде складатися з двох рівних частин — української і польської УНДП ставила собі за мету вирівняти позиції українців і поляків у краї, що відповідало політичній характеристиці партії ліберально-консервативного напрямку

Щодо підросійської України націонал-демократи на найближчу перспективу висунули завдання підтримувати і розвивати почуття національної єдності з російськими українцями і допомагати їм у боротьбі за перетворення російської абсолютистської держави на конституційно-федералістичну із забезпеченням відповідних політичних прав для українців

Новостворена політична організація об'єднала на соціально-демократичних і ліберально-центристських засадах значну частину української інтелігенції, духовенства, міщанства та селянства Вона відразу привернула до себе увагу західноукраїнської спільноти і зайняла домінуюче місце в українському політичному русі До неї перейшов провід української політики в Галичині Хоча в партії були люди крайніх правих, поміркованих і лівих поглядів, проте в ній не виникло ні фракцій, ні груп, які б конфронтували між собою

Основне завдання УНДП вбачала в якнайшвидшому врегулюванні правно-політичного статусу українського народу в Австро-Угорській імперії Це потребувало від партії широкої пропагандистської, агітаційної та організаторської роботи з метою підвищення політичної свідомості

мости українців Керівництво партії прагнуло використати політичну трибуну парламенту і сейму, розглядаючи їх як можливість для українців заявити про своє існування в державі

Діяльність УНДП спрямовувалася на об'єднання національних політичних сил з метою досягнення автономії українських земель в Австро-Угорщині і протистояння польському засиллю в Галичині З'їзд УНДП, який відбувся в грудні 1902 р, висловився за політику масової самооборони і опозиції щодо галицько-польської адміністрації Ухвала з'їзду передбачала розгортання широкої роботи в масах, страйків сільськогосподарських робітників, організації руху за загальне виборче право Головну увагу УНДП звертала на селянство, поліпшення його добробуту та пробудження його національної свідомості

Націонал-демократи взяли активну участь у селянських виступах на початку ХХ ст, надавши їм організованого руху за збільшення заробітної плати і поліпшення побутових умов Під час страйку 1902 р, що розгорнувся у Галичині проти польських поміщиків, УНДП спробувала скерувати його у політичне русло і намагалася надати страйковому руху національно-політичного характеру І хоч виступ було придушено з допомогою жандармерії та війська, страйк підривав шляхетське землеволодіння

Націонал-демократи, як і інші українські партії, боролися за відкриття українського університету у Львові, прагнули реформування виборчої системи Після виборів 1907 р, коли УНДП отримала 17 мандатів у австрійському парламенті, діяльність партії перемістилася до рейхстагу, що мало як певні позитивні, так і негативні наслідки Останні визначалися послабленням організаційно-політичної роботи серед широких верств населення Однак за всіх обставин діяльність УНДП була спрямована на консолідацію сил в українському політичному таборі У 1911 р з'їзд партії закликів українських парламентарів об'єднатися в єдиний український клуб, який і було створено 16 липня 1911 р під головуванням К Левицького Український парламентський союз став важливим кроком у політичному згуртуванні українських сил

Наприкінці ХІХ ст в українському русі Австро-Угорщини завершилося організаційно-політичне формування консервативної течії В 1896 р окремі представники духовенства створили **Католицький русько-народний союз (КРНС)**. Його засновниками були **О. Барвінський, Н. Вахнянин, А. Шептицький, В. Коцовський, К. Студинський** та ін Програми завдання партії ґрунтувалися на визнанні австрійського уряду і місцевої адміністрації і передбачали низку суспільно-господарських реформ у дусі папських соціальних енциклік КРНС відповідно до ідеології західноєвропейського католицького клерикалізму гостро критикував соціалізм, виступав на захист існуючого ладу Його ідеолог митрополит А Шептицький доводив у своїх працях і виступах, що біду, в якій опинилися трудящі маси, можна перебороти працьовитістю, ощадністю і тверезістю Діяльність союзу

значною мірою сприяла збереженню культурно-національних традицій українського населення, однак вирватися з вузьких рамок просвітительства він не міг. Видавництва союзу випускали чимало літератури просвітительського характеру. Разом з тим КРНС не мав великого впливу, оскільки для більшості молодих священиків-українофілів відвертий націоналізм націонал-демократів був привабливішим, ніж завзятий консерватизм клерикальної партії.

У грудні 1911 р. на основі Католицького русько-народного союзу утворилася **Християнсько-суспільна партія (ХСП)**, яку очолив О. Барвінський. Вона виступала з критикою УНДП за її непослідовну «католицьку» політику в справі релігії і церкви. Проте ХСП підтримувала домагання націонал-демократів у справі здійснення виборчої реформи, створення українського університету у Львові та запровадження національно-територіальної автономії у Галичині. Ця партія була опозиційною щодо москвофілів, але не змогла завоювати широкі популярності в масах.

Створення української багатопартійності в Галичині призвело до певної організаційно-політичної консолідації москвофілів, які в січні 1900 р. створили у Львові з ініціативи Руської ради **Руську народну партію (РНП)**. Її соціальною опорою були консервативні елементи світської і духовної інтелігенції, представники великого землеволодіння, чиновництва, а також частина селянства, які орієнтувалися на російський царизм. РНП відстоювала національну єдність українців з росіянами, пропагувала необхідність повного переходу на російську мову. У соціальній і політичній сферах її програма проголошувала прагнення поліпшити долю бідних верств населення через парцелю великих маєтків, організацію дешевого кредиту, зменшення поземельного і душевого податків. Слід зазначити, що в програмі нічого не було сказано про засоби досягнення намічених завдань.

В умовах наростаючого і міцніючого українського національного відродження ця політична організація, що заперечувала існування українського народу, його самобутньої культури, об'єктивно не мала перспектив і була приречена.

Отже, в 90-х роках XIX ст. в основному завершився процес формування партійно-політичної системи українців в Австро-Угорщині, відбулося організаційно-політичне оформлення українського руху на заході України. Найвпливовішою в українському партійному спектрі була УНДП, яка займала центристську позицію. Помітними в політичному житті були і дві ліві організації — УРП і УСДП. Усі ці партії відстоювали парламентські форми діяльності, пропонували свої шляхи розв'язання соціально-економічних завдань. Щоправда, серед політичних організацій українців була і партія правої орієнтації — КРНС. Осібне місце в українському політичному спектрі займала організація москвофілів — РНП.

Крім українських у Галичині, на Буковині і Закарпатті діяли польські, угорські, румунські партії, які репрезентували інтереси, як правило, відповідних національних груп населення або окремих їх соціальних верств. Так, партії польських поміщиків відстоювали поміщицькі порядки на селі, виступали за колонізацію українського населення, створення польської держави з включенням до її складу споконвічних українських земель. Румунські консервативна та націонал-демократична партії здійснювали проавстрійську політику і також відстоювали поміщицьке землеволодіння. На Закарпатті угорська ліберальна партія та деякі інші організації проводили націоналістичну політику, вороже ставились до національно-визвольного руху українців. Національні інтереси захищали і єврейські партії — Бунд, Поалей-цйон, організації яких діяли в західноукраїнському краї.

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ

3.2

На початку ХХ ст українці Російської імперії значно активізували свою участь у політичній діяльності, свідченням чого стало формування українських партій. Вони виникли і змогли поширити свої ідеї внаслідок наявності відповідних соціально-економічних, політичних і організаційних передумов. Поява українських національних політичних партій була прискорена національним гнітом і соціальним напруженням, яке на початку ХХ ст вилилось у масові революційні рухи селян і робітників, опозиційно-визвольний рух інтелгенції і зрештою завершилося 1905 р вибухом демократичної революції. Новостворені партії так чи інакше прагнули повернути на свій бік ці рухи, спрямувати їхню могутню силу для здійснення своїх партійно-програмних вимог.

За політичною і соціально-економічною спрямованістю, стратегією і тактикою українські партії Наддніпрянщини можна поділити на ліворадикальні та ліберально-демократичні.

До ліворадикальних належать Революційна українська партія (РУП, 1900 р), Українська соціалістична партія (УСП, 1900 р), Українська народна партія (УНП, 1902 р), Українська соціал-демократична спілка («Спілка», грудень 1904 р), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП, грудень 1905 р) та ін.

До ліберально-демократичних входять Українська демократична партія (УДП, 1904 р), Українська радикальна партія (УРП, 1905 р), Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р).

Український партійно-політичний спектр сформувався переважно на основі двох базових організацій — Революційної української партії та Всеукраїнської безпартійної загальної організації, створеної в 1897 р РУП дала початок значній частині ліворадикальних партій, а Всеукраїнська безпартійна загальна організація стала базою для ліберально-демократичних організацій. Закономірно, що політична орієнтація та програмні вимоги вимальовувалися поступово, в міру їх дозрівання і організаційно-політичного відокремлення від політичного цілого, на базі якого відбувалося формування партійних структур.

Першою політичною партією в Наддніпрянській Україні була Революційна українська партія (РУП). Вона виникла 29 січня 1900 р в Харкові на так званій «раді чотирьох» (Д Антоновича, Б Камінського, Л Мацієвича і М Русова). Метою цієї першої у Східній Україні політичної організації було об'єднання різних поколінь і класів у боротьбі за національні права й соціальну революцію. Новостворена партія виступала не тільки проти неполітичного українофільства, а й проти примиренства з російськими революційними групами в Україні. «Молодими провідниками нової партії, — писав В Дорошенко, — керували у великій мірі настрояні, вони ще не мали виробленої програми, ні виразних поглядів на найближчі завдання політичної роботи. Відчували, що надходять революційні події, і тому мусили виявити свою активність, щоб не зостатися на боці від великого історичного руху».

Від початку свого існування РУП гуртувала українців різних ідейно-політичних поглядів, об'єднаних ворожістю до московського режиму та прагненням революційної боротьби з існуючим ладом. У ній існувало кілька течій: соціал-демократична, народницько-революційна, національно-радикальна. У створенні цієї партії Валентин Садовський вбачав поклик часу, коли в українській громаді знайшлися люди, які зрозуміли потребу моменту. РУП стала, так би мовити, найкращим «резервуаром», у якому могла вміститися вся нагромаджена революційна енергія молоді. Денаціоналізаційний процес завдяки їй був значною мірою ослаблений, а до української справи приєдналися нові сили інтелігенції.

Проте провідники нової партії змушені були шукати програмні основи своєї організації і звернулися до харківського адвоката М Міхновського з пропозицією дати проект нової програми. Як завзятий націоналіст той, узагальнивши свої ідеї в окремій брошурі під назвою «Самостійна Україна», що була видана у Львові в середині 1900 р і деякий час визнавалася за програмний документ партії. У брошурі йшлося про необхідність боротьби за єдину, неподільну, вільну і самостійну Україну, яка б відповідала ідеям та сподіванням національно-революційного крила РУП. Однак засновники партії за своїми настроями були переважно соціалстами. Разом з тим у брошурі «Самостійна Україна» про соціалізм не було й мови. Вона була по-

збавлена соціально-економічних вимог і гасел У ній нічого не говорилося про внутрішній лад, устрій самостійної України, що викликало незадоволення тієї частини партійців, які основну увагу приділяли соціально-економічним проблемам

З погляду політичного «Самостійна Україна» не була в повному розумінні програмою, оскільки питання тактики і стратегії політичної боротьби окреслені в ній дуже побіжно Проте Д Антонович та інші засновники партії, які тяжили до соціалізму і не мали на той час іншого обґрунтування завдань партії, спочатку змушені були визнати «Самостійну Україну» за програмний документ РУП

Внутрішні суперечності в РУП швидко загострювалися, оскільки соціал-демократи підкреслювали соціалістичні засади партії Протягом перших двох років в РУП була помітною національно-радикальна течія Тому в означений час партія поєднувала націоналістичні позиції з соціал-демократичними Ідеологічне обличчя РУП у 1900—1902 рр було розпливчастим і поєднувало соціалізм з властивим для молоді наївно-романтичним патріотизмом

За соціальним станом до РУП входили переважно студенти, представники інтелгенції, частина селянства та пролетаріату Це свідчить про те, що партія прагнула спертися на ідею об'єднання всіх опозиційних самодержавству сил і виступити як загальнонаціональна організація

Дуже швидко РУП поширила свою організаційну мережу на всю Наддніпрянську Україну До 1902 р діяло вже шість міських організацій — у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках, Катеринославі, координованих центральним комітетом До партії також входило багато менших груп студентів гімназій та університетів Пізніше виникли Чорноморська «вільна громада» на Кубані й Донський комітет РУП Для полегшення реалізації видавничої програми, що становила обов'язкову складову діяльності партії, було засновано закордонний комітет у Львові та Чернівцях РУП публікувала свої періодичні видання, які таємно перевозились до російської України й ставили собі за мету політизувати селянство, інші верстви українського населення

Для остаточного формування організаційної структури партії у грудні 1902 р в Києві було скликано перший установчий з'їзд РУП На нього прибули Є Голцинський — від Київської вільної громади, Д Антонович — від Харкова, М Порц — від Лубен, М Кохановський — від Полтави та Володимир Козиненко — від редакційного комітету На з'їзді було обрано центральний комітет партії у складі Д Антоновича, В Козиненка і Є Голцинського Після від'їзду за кордон останнього до центрального комітету було кооптовано В Винниченка Для здійснення видавничої роботи у Галичині та на Буковині був створений закордонний комітет у Львові (у 1903 р до нього входили Євген і Катерина Голцинські, В Винниченко, П Канівець і М Ткаченко) Згодом цей комітет відіграє велику роль в організацій-

ному житті РУП і провадитиме власну лїню, що, врешті-решт, призведе до розколу партії наприкінці 1904 — на початку 1905 р

Не маючи ґрунтовно розробленої програми, РУП творила її під час революційної діяльності. Уже в перших публікаціях партії, зокрема в брошурах Д Антоновича «Дядько Дмитро» (побачила світ у 1900 р, 10 тис примірників) та «Чи є тепер панщина?», виразно проступає соціалістична течія. Це саме можна сказати і про перший номер часопису «Гасло», який вийшов у Чернівцях у березні 1902 р. З самого початку редакція «Гасла» мовчазно відсторонювалася від «Самостійної України» і ставала на шлях поступової розробки соціалістичних програмних засад. Частина діячів РУП соціал-демократичної орієнтації почала відкрито проголошувати свою прихильність до західноєвропейського демократичного соціалізму Е Бернштейна. Разом з тим соціал-демократичний напрям РУП визнавав відмінність політичних умов у Росії і країнах Європи і необхідність боротьби проти самодержавства за політичну демократію як найважливішу передумову для досягнення в Україні соціалістичного ідеалу. У січні 1903 р редакція «Гасла» офіційно відмовилась від «Самостійної України». М Міхновського, посилаючись на брак соціалістичного світогляду в ній. Соціал-демократичний напрям став більш впливовим, і партія зреклася лозунгу самостійної України. Аби підкреслити, що РУП стоїть на новій ідеологічній основі, провід повідомляв, що партія висуває своїм завданням відбудову соціально-демократичної України через соціально-політичну революцію.

Досить складним і тяжким для РУП став період з осені 1903 р до початку 1904 р. Партія була ослаблена, а її апарат значною мірою зруйнований внаслідок масових арештів, здійснених поліцією в Київській, Харківській, Полтавській та Лубенській вільних громадах. Тільки в Харкові та на Полтавщині було затримано 72 членів РУП, найбільш помітних і активних діячів партії — П Андрієвського, Д Антоновича, А Жука, Б Камінського, Ю Колларда, Б Мартоса, А Кучерявенка, М Кохановського, О Мішту, М Порша та ін. Відновлення партії розпочалося на початку 1904 р, коли рештки Київської вільної громади очолили кооптовані до складу центрального комітету А Гук і М Порш. Останній здійснив ряд заходів, спрямованих на підготовку пропагандистських кадрів партії, розширення зв'язків з масами.

Проте в процесі переходу РУП на позиції соціал-демократії почали вирізнятися і, зрештою, оформилися дві течії. Одну із них становив в основному закордонний комітет партії, який, перебуваючи у Львові, потрапив під вплив Російської соціал-демократичної робітничої партії. Ця група, до якої входили О Скоропис-Йолтуховський, Є Голцінський з дружиною Катериною, М Меленевський (Басок), П Камінець, М Ткаченко, В Мазуренко, відрізнялася своєю ортодоксальністю і виступала за об'єднання з РСДРП, перетворення РУП на її автономну організацію. Самоїлович (Меленевський) відверто вказу-

вав на непотрібність існування окремої української соціал-демократії, оскільки відбулося «обрусіння» національного пролетаріату. Ще навесні 1904 р. представники цього напрямку розпочали у Львові агітацію за об'єднання з РСДРП і здійснили низку організаційних заходів, намагаючись встановити контакти з центральним комітетом РСДРП.

Більша частина РУП на чолі з М. Поршем, Д. Антоновичем, В. Винниченком, С. Петлюрою вважала, що їхня партія має бути національною політичною організацією, до якої входили б українці і яка б поєднувала націоналізм із соціалізмом. Ця течія продовжувала відстоювати свою політично-організаційну самостійність. В. Дорошенко писав: «велика частина нас, ерупістів, рішуче не хотіла йти під високу руку РСДРП при їхнім зневажливим до нас відношенні. Ми спочатку хотіли вибитися самі в силу, з якою російська партія мусіла б числитися поважно».

У результаті розходжень, що чітко визначилися в РУП між її двома частинами, в грудні 1904 р. на з'їзді партії у Львові стався розкол. Атмосфера з'їзду була така напружена, що хоча кворум і зібрався, проте з'їзд фактично не відбувся. Виявилося велике розходження думок. Причиною гострих суперечок було питання «самостійності» чи «автономії» РУП щодо РСДРП. Більшість партії йшла за М. Поршем і відстоювала її самостійність. Інші противилися цьому з тактичних та інших причин. У зв'язку з цим частина делегатів (О. Скоропис-Йолтуховський, Є. Голіцинський, В. Мазуренко, М. Ткаченко, П. Канівець та ін.) відмовилися від участі в роботі з'їзду. Орієнтуючись не на спеціально українські постулати, а на завдання соціальної та політичної перебудови Росії і виступаючи за зближення з РСДРП, ця група виокремилась і створила **Українську соціал-демократичну спілку**. 12 січня 1905 р. члени новоствореної організації випустили спеціальну листівку, в якій заявлялося, що «Спілка» готова розпочати переговори з РСДРП про входження до її рядів на засадах автономії. Та частина РУП, яка відстоювала організаційно-політичну самостійність партії, провела замість з'їзду в грудні 1904 р. у Львові нараду, обравши на ній центральний комітет РУП у складі Д. Антоновича, В. Винниченка, А. Гука і М. Порша.

На початку 1905 р. «Нарис програми Революційної української партії», поданий Київською вільною громадою, був затверджений з деякими змінами як проект партії й остаточно ухвалений на II з'їзді РУП в грудні цього року.

Проте з'їзд перейменував організацію в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**, яка стала спадкоємницею РУП і одночасно новим політичним формуванням.

За час свого існування РУП здійснювала значну агітаційно-пропагандистську і організаторську роботу, впливала на процес політичного згуртування українства. Усвідомлюючи, що майбутнє України

в українському селі, партія, ще не маючи ні статуту, ні програми, відразу проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації. Свої визвольні, політичні і соціально-економічні ідеї рупівці проголошували на сторінках власних нелегальних видань — «Селянин» (34 числа), «Гасло» (21 число), «Праця» (13 чисел) та ін. За кордоном, починаючи з 1900 р., вийшло в світ 30 назв брошур, постійно друкувалися листівки, звернення тощо. В них українською мовою в доступній формі розповідалося про станове приниження селян, кріпосницькі пережитки на селі та національне гноблення. Цілком позитивний відгук у селян знаходили заклики рупівців повалити самодержавний лад, відібрати у панів землю тощо.

РУП брала участь в організації селянських виступів на Полтавщині й Харківщині весною 1902 р. Тоді селянські заворушення набули небаченого розмаху. В них брало участь 38 тис. чол. із 337 сіл з населенням понад 160 тис. Селянські виступи проходили під антисамодержавними гаслами, з вимогою ліквідації поміщицького землеволодіння, забезпечення рівноправності націй. На придушення масового селянського руху «власті» кинули кілька десятків батальйонів піхоти і кінних козачих сотень.

У міру зростання та еволюції партії на принципах соціал-демократизму РУП поширювала свою роботу серед сільських і міських робітників. Рупівці взяли участь у загальному політичному страйку всіх підприємств Києва з 27 липня по 6 вересня 1903 р. Вони поширювали агітаційну і пропагандистську діяльність у робітничих гуртках Києва, Катеринослава, Полтави, Харкова, Ніжина та інших міст. Об'єктом постійного впливу РУП залишалася студентська молодь, українська інтелігенція.

Початок революції 1905—1907 рр. ознаменувався підвищенням політичної активності РУП, її участю в страйках селян та сільсько-господарських робітників, які проходили навесні та влітку 1905 р. в Київській губернії. У 1905 р. партія випустила 68 відозв загальним накладом 89,8 тис. примірників.

Обстоюючи свої програмні вимоги, РУП намагалася налагодити співпрацю з іншими політичними структурами. На спільній націоналістичній платформі тісні стосунки склалися у РУП з Бундом. Якщо рупівці критикували і засуджували дискримінацію євреїв в імперії, то Бунд підтримував прагнення українців добитися автономії. Місцеві осередки обох партій здійснювали агітацію серед селянства, організовували його страйки на Київщині та Чернігівщині. РУП у своїх виданнях засудила єврейські погроми в Кишиневі та Гомелі, здійснені навесні й восени 1903 р., і закликала робітників усіх націй, що мешкали в районах погромів, перешкодити зі зброєю в руках проведенню подібних акцій.

Рупівські осередки співпрацювали, зокрема в Харкові, з місцевими організаціями есерів, які теоретично не відкидали ідею федералі-

зації Росії, а також ППС, що мала помітний вплив на Правобережжі і проповідувала незалежницькі гасла

У січні 1905 р., коли почалася революція, представники РУП взяли участь у Стокгольмській конференції соціал-демократичних партій Росії. Намагаючись забезпечити єдність дій соціал-демократів, делегати РУП закликали до спільної боротьби з царизмом. Проте вони зіткнулися з більшовицьким напрямом у РСДРП, який не визнавав національних соціал-демократичних партій, вважаючи, що їх існування є проявом національного шовінізму. Отже, у взаєминах з РСДРП рупівці знайшли підтвердження своїм давнім підозрам, зокрема в тому, що російські революціонери поділяють з царським урядом схильність до централізму.

Свідченням спроб РУП налагодити певне співробітництво з національними демократичними партіями в Росії під час першої російської революції стала її участь в роботі міжпартійної конференції соціал-демократичних організацій Росії, яка відбулася 7—9 вересня 1905 р. в Ризі. Ця конференція, як відомо, схвалила тактику бойкоту Булігінської думи і засудила царську політику розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

У ході першої російської революції представників РУП було включено до створених коаліційних комітетів, які склалися з членів російських і єврейських соціалістичних партій. Такі комітети діяли в Лубнах, Полтаві, в ряді міст Правобережжя, а також у промислових центрах — Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. У деяких випадках діячі РУП керували коаліційними комітетами. У Лубнах з ініціативи А. Лвицького (член РУП) коаліційний комітет створив навіть так звану «громадську самооборону», тобто бойову дружину, яка захищала революцію і не допускала єврейських погромів.

У боротьбі проти самодержавного режиму рупівці проголошували готовність до співпраці з українськими лібералами.

Отже, РУП розворушила українське громадянство, внесла в українське життя масу животворного оптимізму й енергії. Саме під її впливом і за її прикладом почалося гуртування інших українських партій у Росії. Тому РУП належить визначальна роль в суспільно-політичному русі та формуванні партійно-політичної атмосфери в російській Україні на початку ХХ ст.

У 1900 р. незалежно від РУП було створено іншу соціалістичну організацію. Це була **Українська соціалістична партія (УСП)**, засновником і ідеологом якої був українець польського походження журналіст Б. Ярошевський. Він був палким прихильником Польської партії соціалістичної (ППС) і вважав за необхідне створення аналогічної національної української партії. Створення УСП відбулося під безпосереднім впливом польської революційної думки і практики. Тому з основних загальнополітичних і соціально-економічних питань УСП солдаризувалася з ППС, виступаючи за революційне знищення ца-

ризму, утвердження широких демократичних прав і свобод, звільнення трудящих від капіталістичного гніту та усуспільнення земель і засобів виробництва як кінцеву мету боротьби. Близьке знайомство з теоретичною спадщиною ППС, яка була на той час однією з найдосвідченіших революційних організацій Росії, дало змогу УСП порівняно швидко розробити програму. Програмним документом УСП був «Нарис програми Української партії соціалістичної», надрукований влітку 1900 р в одній із підпільних друкарень Наддніпрянщини (ймовірно, в Києві).

Аналіз соціально-економічного та політичного становища українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій дав змогу авторам «Нарису» чітко поставити питання про поєднання національно-визвольної і соціалістичної боротьби «Як утиск наш є трикратний, — зазначалося в програмному документі, — економічний, політичний та національний, так само і наше визволення мусить бути повне, мусить дати нам простір жити вигідно, свobodно і в повнім розвою національним».

Побудову демократичної Української республіки УСП передбачала на основі таких принципів, як загальне виборче право, рівноправність націй, що населяють Україну, рівність громадян краю, громадянське самоврядування, демократичні свободи, поступове усуспільнення засобів виробництва, в тому числі землі. Ліквідація будь-якої залежності України від Росії розглядалася як необхідний крок для проведення радикальних реформ. Єдиною програмою, здатною забезпечити успішний розвиток України, була, на думку партії, програма соціалістична. Отже, УСП тісно пов'язувала національне і соціальне питання, елементи самостійництва із соціалістичними ідеями. Шлях для досягнення своєї мети партія вбачала в пропаганді своїх думок, у щоденній боротьбі за економічні, політичні і національні інтереси народу, в завоюванні політичної влади. Отже, УСП визнавала теоретично використання різноманітних тактичних засобів з метою реалізації програмних положень — від просвітницької роботи в масах до всенародного збройного повстання. При цьому акцент було зроблено на щоденну організаційно-масову і пропагандистську діяльність, яка забезпечувала пробудження національної свідомості і сепаратистських домагань.

УСП стояла на позиціях пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі проти буржуазії. У програмі партії зазначалося «Далекі від шовіністичних почиань і поглядів наших народовців-патріотів, ми в польським, російським, німецьким робітникам, що прийшов вже до класової свідомості, вбачаємо брата і простягаємо йому руку з братерським утиском, домагаючись від нього вшанування наших прав».

Українські соціалісти прагнули для досягнення поставленої мети до співпраці та взаємодопомоги з вітчизняними соціал-демократичними партіями і організаціями. УСП вітала заснування Української

соціал-демократичної партії Галичини і визнавала необхідність спільної діяльності вітчизняних соціал-демократів і соціалістів по обидва боки російсько-австрійського кордону Заяву делегата УСДП Галичини на Брюнському конгресі австрійської соціал-демократії про боротьбу за національне визволення всього українського народу і створення соборної державності УСП сприйняла як власне «визнання віри»

Програма УСП і її надії на союз з соціал-демократичними і соціалістичними партіями Росії і Польщі викликали критичну реакцію з боку найстаршої української соціал-демократичної організації — групи І Стеценка й Лесі Українки, яка в 1901 р випустила у Львові «Оцінку» Нарису програми Української партії соціалістичної» Леся Українка, добре знаючи про централізаторські й великодержавні погляди російських і польських соціал-демократів, висловлювала сумнів щодо можливості безперешкодного створення незалежної Української держави після повалення самодержавства Якщо суверенність України буде залежати від згоди соціал-демократичних та соціалістичних партій Росії й Польщі з їх великодержавним прагненням, то, на думку Лесі Українки, «вільна незалежна республіканська Українська держава настане ще не хутко»

Група українських соціал-демократів запропонувала УСП прийняти федеративну програму з національного питання на етапі боротьби з самодержавством, а «сепаратичну залишити на розсуд тим, що дідуть години визволення, — воно тоді видноше буде, чи слід зостатись і далі в федерації, чи варто заложити свою «хату з краю», покинувши «братерський» союз, якщо він покаже себе не дуже братерським»

Група Лесі Українки та І Стеценка націлювала українських соціалістів на спільне з представниками інших вітчизняних політичних течій ведення культурно-просвітницької роботи поміж значною мірою русифікованого міського пролетаріату Стосовно українського сільського пролетаріату, то на перший план висувалися власне соціал-демократична пропаганда й агітація

Наприкінці 1901 р керівництво УСП погодилося із більшістю зауважень, висловлених групою УСД, однак принципово продовжувало дотримуватися вимоги досягнення державної незалежності України відразу після повалення самодержавства

У червні 1903 р УСП ввійшла до складу РУП Проте об'єднання РУП і УСП було недовгим У грудні цього року Б Ярошевський розірвав стосунки з РУП У січні 1904 р в часописі РУП «Праця» було опубліковано заяву центрального комітету РУП про те, що УСП знову буде виступати самостійно Певне, що розрив РУП і УСП зумовлювався насамперед тим, що між керівниками обох партій після об'єднання розпочалося суперництво за партійний провід З одного боку, Б Ярошевський претендував на роль головного теоретика в об'єднаній партії, чого, зрозуміло, не могли допустити лідери РУП

З другого боку, наприкінці 1903 р РУП, зокрема її закордонні центри, уже не розділяли самостійницької ідеї УСП, через що і звинувачували останню в шовіністичній агітації. Хоча, ідучи на об'єднання, представники обох партій, очевидно, розуміли певну слабкість своїх організацій і прагнули спільними зусиллями зайняти більш поважне місце в українському русі. УСП була слабшою від РУП як на інтелігентські сили, так і на зв'язки з народними масами. Найближчими співробітниками Б Ярошевського серед емігрантів у Львові були, за згадкою Л Ганкевича, Л Седлецький, Володислав Міхновський, М Меленевський та ін. За даними жандармів Полтавщини, до партії належали І Присецький, А Назарів, А Барбар та ін. Зрозуміло, що в Україні Б Ярошевський мав значно більше співробітників і однодумців.

На відміну від РУП УСП не здійснювала такої активної пропаганди. З моменту заснування у Львові видавництва УСП розповсюджувала в Наддніпрянській Україні свій друкований орган «Добра новина», який був призначений для соціалістичної агітації серед українського пролетаріату, агітаційні брошури й листки. Проте друкована продукція партії (три числа часопису «Добра новина» і п'ять брошур), яка вийшла до червня 1903 р, свідчила про досить обмежену агітаційно-пропагандистську діяльність цієї політичної організації. Партія залишалася нечисленною, маючи поодинокі гуртки переважно на Правобережжі. УСП була готова до спільної боротьби разом з іншими партіями і народами проти російського царизму, пропагувала необхідність єдності народів для повалення самодержавства. Разом з РУП УСП брала участь у селянських рухах 1902—1903 рр.

Після об'єднання РУП і УСП керівники обох партій намагалися диференціювати агітаційно-пропагандистську роботу серед різних верств населення. З цією метою «Гасло» було визнане теоретичним органом РУП, часопис «Селянин» видавався для селян, а «Добра новина» спрямовувалася на промислове виробництво. Влітку 1904 р УСП розповсюджувала свою прокламацію «Правдиве слово про війну» в Черкаському, Звенигородському, Таращанському повітах. У ній викривався не лише загарбницький характер зовнішньої політики Росії, а й існуючий лад. У другій відозві «До всіх китайських робітників» УСП закликала їх до рішучої боротьби за свої національні інтереси. Обидві відозви закликали до революційної боротьби проти царського уряду.

У 1905 р УСП припинила своє існування, її члени у своїй переважній більшості перейшли до лав ППС. Разом з тим партія залишила помітний слід в суспільно-політичному русі, насамперед тим, що програма УСП наголошувала на існуванні національного і соціального гніту і вимагала утворення Української республіки, яка має бути незалежною.

Третьою за часом утворення українською політичною організацією Наддніпрянщини стала **Українська народна партія** на чолі з М Міх-

новським, яка сформувалася в 1902 р з національно-радикальних елементів До заснування УНП М Міхновського та його однодумців (брати Василь та Грицько Шевченки, брати Микола, Володимир та Сергій Шемети, Олександр і Сергій Макаренки, О Степаненко, Є Любаревський-Письменний та ін) в основному підштовхнули ті політико-диференційні процеси і зміни, які відбувалися всередині Революційної української партії УНП становила невелику, переважно інтелігентську за своїм складом політичну партію, серед членів якої переважали військові та юристи Як і інші українські політичні організації, УНП намагалася знайти прихильників серед робітників і селян Ї діяльність поділяється на два періоди Перший охоплює 1902—1904 рр і характеризується плідною теоретичною роботою, спрямованою на обґрунтування ідеї самостійництва Другий етап включає 1904—1907 рр — час, коли партія прагнула дійти до народних мас, української національної інтелігенції, долала не лише опір бюрократії і великодержавних кіл російської громадськості в Україні, а й непорозуміння і неприховану неприязнь з боку українських соціалістів та лібералів

Свою практичну діяльність УНП, як і інші українські політичні партії, розпочала з організації видання У Львові вона видала свій часопис «Самостійна Україна» Щоправда, вийшов лише один його номер, в якому було надруковано Конституцію України за проектом М Міхновського З перших днів існування партія обстоювала ідею самостійності України, обґрунтовану М Міхновським ще у 1900 р За 1902—1904 рр партія видала відозви і прокламації, пропагандистські брошури «Програма Української народної партії», «Свято робітників 1 Травня», «Робітницька справа в програмі Української народної партії» та ін У них партія розробляла програмні вимоги, критикувала соціалістичне москвофільство української інтелігенції та перевертнів-малоросів, старе покоління українофілів, проповідувала радикальні націоналістичні ідеї

М Міхновський затаврував хворобу національної неповноцінності, роздвоєності українського освіченого суспільства, що кидає революційну частину молоді в обійми «общеросійських» політичних організацій « Поки ще не пізно, — підкреслювалось у програмній заяві УНП, — поки ще московські організації слабкі і нечисленні, поки ще вони всю увагу покладають на здобуття своєї політичної волі з-під п'яти самодержавства, а польські організації вибираються з-під національного утиску, ми мусимо утворити свої організації для боротьби за свої права Тільки національно-українська робітничка організація може врятувати Україну від неволи, що вже насунулася і страшить смертю Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно за самостійну Україну Українські робітники повинні мати на оці повне вигнання з України чужинців і утворення своєї самостійної держави»

У статті «Робітницька справа в програмі Української народної партії», опублікованій в 1902 р, зазначалося «Українська народна партія хоче zorganizувати, приготувати частину українського народу, що стогне під неволею московською у Росії, до здійснення великого національного ідеалу єдиної нероздільної самостійної демократичної України освічених робочих мас, до заснування геть великої держави національної, в яку увійдуть усі частини українського народу»

Логічним завершенням оформлення нової політичної ідеології самостійництва, яку М Міхновський виклав у своїх брошурах, опублікованих нелегально, стали написані ним у 1903 р «Десять заповідей УНП» Вони були своєрідним маніфестом самостійників і були широко відомі як в Україні, так і за її кордонами У документі були сформульовані основні ідеї і принципи УНП «Одна єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна вільна демократична Україна — республіка робочих людей — от се національний всеукраїнський ідеал

Україна для українців Отже вигонь звідусіль з України чужинців-гнобительів»

«Десять заповідей» зазнали найжорстокішої критики з боку політичних противників партії Справді, деякі положення цього документа відображали явне викривлення світосприймання і їх можна характеризувати як націонал-шовінізм Такого погляду дотримувалася значна частина сучасників С Петлюра писав «Вже від початку свого заснування УНП виявила себе в своїх програмових партійних виданнях як партія націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості» Він застерігав українську громадськість від шкідливого впливу УНП, практична діяльність якої створювала ґрунт для зростання серед українського населення таких явищ, як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів в Україні Звинувачував УНП в агресивному націоналізмі і М Чацький (Порш) З обережною сприймала націоналізм партії і поміркована частина українців Показовим щодо цього є ставлення до УНП і її національних домагань С Єфремова Народна партія, писав він, рішуче стала на ґрунт крайнього відвертого шовінізму і, прикриваючись жупаном захисту інтересів трудящих, проповідує неприборкане людиноненавистництво У зв'язку з цим УНП мала досить обмежені можливості для співпраці з національно-ліберальними і іншими українськими політичними організаціями

Дійсно, на першій погляд «Заповіді» здаються такими, якими намагаються їх подати опоненти партії Однак потрібно врахувати ті конкретно-історичні умови, в яких з'явився цей документ Адже то був час тривалої та досить невдячної боротьби свідомих українських сил із загальною денационалізацією Націоналізм М Міхновського — це в основному оборонний, захисний націоналізм Це антигепа, протидія великодержавному шовінізму панівної нації Проте як антигепа

активна він виходив за оборонні межі й набував неприхованих агресивних рис національної нетерпимості, навіть ворожнечі. Самі члени УНП, пояснюючи свою провідну тезу «Україна для українців», обґрунтовували її не чим іншим, як тільки правом української національної спільності вільно господарювати на своїй землі.

Після критичних оцінок «Заповідей», не маючи достатньої підтримки, М. Міхновський вносить до наступних своїх програмових розробок деякі соціалістичні елементи, щоб інтегруватися в політичне життя України. Опублікована у 1906 р. програма УНП узагальнювала погляди партії на соціально-економічний устрій самостійної України. Зміст програми свідчить, що М. Міхновського і його однодумців не обминуло захоплення соціалістичними ідеями. Адже УНП декларувала, що вона визнає соціалістичний ідеал як єдиний, який може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск і безправ'я, існуючий лад, побудований на насильстві, примусі, нерівності та пануванні. Отже, ідеалом УНП був національний соціалізм. Соціалістичний лад проголошувався як єдина альтернатива для українських трудящих мас.

Соціалізм УНП відрізнявся від соціалізму як російських, так і українських соціал-демократів. Адже неодмінною передумовою вирішення соціально-економічних завдань і побудови соціалістичного суспільства вважалося досягнення державної самостійності України. Єдиним шляхом до здобуття самостійності програма вважала революційну боротьбу. Керівництво рушійними силами революції — українським селянством і робітниками мала взяти на себе інтелгенція.

Українська народна партія до 1905 р. діяла конспіративно. Перша російська революція відкрила деякі можливості для легальної політичної діяльності. Партія видавала, хоча і невелику кількість, брошури, листівки, які підвищували свідомість мас, надавали українській справі політичного характеру. Поширюючи свої ідеї, насамперед серед інтелгенції, УНП намагалася зблизитися з українським міським і сільським пролетаріатом. З цією метою вона здійснювала, щоправда, досить обмежену, пропагандистську діяльність серед робітників, дрібних та частково середніх підприємців, які були ще тісно пов'язані з українським селом і не зазнали на собі впливу русифікації. Найбільш помітний робітничий осередок УНП був у Харкові. УНП не змогла налагодити тісні зв'язки і співробітництво з іншими українськими партіями, які сторонилися її відвертого націоналізму. Проте в червні 1905 р. УНП разом з представниками УДП і УРП брала участь у міжпартійній нараді (в Полтаві), де обговорювалося питання координації політичних сил і було прийнято заяву про вимогу національно-територіальної автономії України.

Партія використовувала також експресивні форми діяльності. При УНП діяла створена в 1903 р. бойова організація «Оборона України»,

покликана стати на чолі всеукраїнського національного повстання. Основний осередок «Оборони України» в роки першої російської революції існував у Чигиринському повіті. Він виник внаслідок злиття з групою українських есерів і налічував не більш як 20 чол. Осередок об'єднував молодь переважно з числа студентів, священників та селян. Організація провела ряд терористичних актів, вчинила замах на життя чигиринського повітового справника Трулова, поміщика Давидова, а також здійснила пограбування місцевої скарбниці. Члени «Оборони України» часто діяли, орієнтуючись лише на ситуацію та людей. Вони зробили спробу підняти повстання у Селегинському полку (м. Київ), яка виявилася невдалою.

Незважаючи на невдачі, подібні акції членів УНП та «Оборони України» свідчили про їхню високу політичну свідомість і здатність до самостійних дій.

У виборах до Державної Думи партія не брала участі, проте М. Міхновський у 1906 і 1912 рр. висував свою кандидатуру на виборах, хоча депутатом Думи і не став.

В УНП у 1906 р. стався розкол, від неї відійшла група, яка прагнула легалізуватися, щоб взяти участь у виборах до місцевих органів влади, вимагала відмовитись від програмної самостійницької ідеї та обмежитись домаганнями автономії України. «Розкольники» вийшли зі складу УНП і заснували свою організацію — **Українську народно-демократичну партію (УНДП)**, яка проіснувала кілька місяців. УНДП спромоглася випустити лише одну прокламацію — «До українського народу», в якій закликала населення України до збройної боротьби проти царизму.

Після цього УНП починає занепадати, хоча в травні 1907 р. скликала свій з'їзд, на якому було розглянуто питання стратегії і тактики партії та внесено корективи в її програму. Зокрема, УНП уточнила свою позицію з аграрного питання, заявивши, що український селянин не здатний до соціалістичних форм господарювання, і землю йому потрібно передавати не в оренду, а в приватну власність.

У резолюції з робітничого питання зазначалося, що перед українським робітничим класом стоять завдання боротьби проти капіталу і захисту свого права на працю від конкуренції робітників інших національностей, які користувалися підтримкою держави і капіталістів «руського» походження. Черговий з'їзд УНП прийняв постанову щодо міської політики, в якій закликав населення українізувати «чужоземні міста». Делегати з'їзду звернулися із закликом до депутатів II Думи внести вимогу автономії України в парламент у формі конкретного законопроекту. Сформована згодом тактика партії щодо інших політичних об'єднань визнавала можливість контактів з УДРП і необхідність протидії УСДРП і РСДРП, а також критики російських прогресивних партій за байдужість до долі українського народу.

Після з'їзду частина членів партії відійшла від політики, а інша поступово перейшла до інших партій Незважаючи на те, що УНП не мала великого впливу серед українського громадянства, вона відіграла помітну роль у розвитку національної свідомості саме тим, що чітко поставила вимогу самостійності України

У результаті розколу від РУП в грудні 1904 р відійшла частина так званих «інтернаціоналістів», які орієнтувалися на політичний союз з РСДРП і заснували **Українську соціал-демократичну спілку («Спілка»)**. Створення «Спілки» як частини РСДРП зумовлювалося особливостями селянського руху в Україні, зокрема тим, що українське селянство, сільськогосподарський пролетаріат не володіли російською мовою Спілчани якраз і прагнули розширити соціалістичну роботу серед сільського робітництва і селянства України, сподіваючись на допомогу російської соціал-демократії

РСДРП, приймаючи до свого складу «Спілку», намагалася розширити сферу свого організаційного й політичного впливу на українських селян і робітників На женецькій конференції РСДРП (квітень 1905 р) «Спілка» була визнана автономною складовою частиною на основі окремого статуту Статут, затверджений у травні 1905 р, визначав мету і організаційну структуру нової національно-політичної організації Своє покликання вона, як складова частина РСДРП, вбачала в організації пролетаріату, що розмовляє українською мовою

«Спілка» складалася з громад, які об'єднувалися на місцях з організаціями РСДРП, де вони були створені Питання про об'єднання з провінційними організаціями РСДРП було розв'язане на конференції «Спілки» в листопаді 1906 р Саме тоді було обрано Головний комітет «Спілки» у складі М Меленевського, О Скорописа-Йолтуховського та представників від місцевих організацій РСДРП — Г Довженка, П Тучапського, С Завадського, С Подольського, Г Соколова Згодом до нього було кооптовано Ю Ларіна, М Ткаченка, Р Рабіновича, А Ріша та ін

Спочатку «Спілка» прагнула охопити своїм впливом ту частину сільського пролетаріату, яка володіла українською мовою Для цього восени 1905 р було створено 17 селянських комітетів Однак поступово «Спілка» перетворилася на звичайну меншовицьку організацію У роки першої російської революції «Спілка» видавала українською і російською мовами газету «Правда», листівки, окремі брошури

З часом вплив «Спілки» на маси зріс На початку 1906 р вона, об'єднавшись з Південноросійським бюро РСДРП, виконувала його функції і прагнула перетягти на свій бік частину організацій УСДРП, яку проголошувала «дрібнобуржуазною» і «націоналістичною» партією Посилюючи свій вплив на українське селянство, «Спілка» вимагала негайної конфіскації землі у поміщиків Вона досить успішно конкурувала з УСДРП в організації селянських виступів У роки першої російської революції основний напрям її практичної діяльності поля-

гав у організації і проведенні страйків сільськогосподарських робітників, які мали певний економічний успіх «Сплка» брала участь і в організації селянських повстань У жовтні 1905 р в деяких районах сплчанах вдалося підняти селянські повстання, внаслідок чого влада в окремих повітах тимчасово перейшла до рук революціонерів Такі повстання, зокрема, відбулися в Золотоніському повіті і Лубнах на Полтавщині, Білій Церкві на Київщині, в Клинцях на Чернігівщині

У 1906 р «Сплці» вдалося очолити керівництво масовим пролетарським рухом на півдні Російської імперії З метою розширення сфери свого впливу на маси вона співробітничала з деякими іншими політичними силами Так, під час жовтневого політичного страйку (1905 р) члени «Сплки» входили до складу коаліційного комітету революційних сил Києва, який складався з більшовиків, меншовиків, есерів, анархістів, бундівців і представників РУП

Певний успіх мала «Сплка» і під час виборів до II Думи, провівши до неї 14 депутатів Проте організація, яка проголосила себе єдиним представником українського пролетаріату і налічувала від 4,3 до 7 тис чол, перестала звертати увагу на національні проблеми, вважаючи основним завданням вирішення соціально-економічних питань Наприкінці 1906 р партія почала занепадати У 1907 р майже в повному складі був арештований центральний комітет «Сплки», розгромлені основні комітети партії в Київській, Полтавській, Волинській, Чернігівській і Подільській губерніях Тому невдалою була спроба партійного керівництва організувати свою передвиборчу кампанію до III Думи Після третьочервневого перевороту 1907 р лідери «Сплки» емігрували і створили у Відні закордонну групу партії, яка співробітничала з Л Троцьким У 1909—1911 рр «Сплка» як організована політична партія фактично не існувала, збереглися лише деякі нечисленні її групи на Волині У цих умовах М Меленевський виступив з ініціативою об'єднання з УСДРП Однак виявилось, що УСДРП не мала з ким об'єднатися, оскільки напередодні Першої світової війни «Сплка» як політична організація перестала існувати

Ідейна та організаційна еволюція РУП завершилася в грудні 1905 р Частина діячів цієї партії, яка групувалася навколо М Порша, В Винниченка, Д Антоновича, С Петлюри, скликала новий з'їзд, який поклав кінець офіційному існуванню РУП та проголосив створення **Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)**. З'їзд прийняв статут новоствореної партії та ухвалив резолюції з програмних і тактичних питань В основу програми УСДРП було покладено Ерфутську програму німецької соціал-демократії У головному партійному документі наголос було зроблено на парламентські, конституційні форми боротьби Основне положення «наукового соціалізму» про диктатуру пролетаріату було відсутнім Серед вимог висувалися лозунги демократичної республіки, загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, свободи слова, друку,

совісті, стлок, страйків, 8-годинного робочого дня тощо В аграрному питанні УСДРП прийняла платформу муніципалізації землі, висуваючи вимогу конфіскації удільних, церковних і монастирських земель та передачі їх у власність місцевих або крайових самоуправлень Питання про конфіскацію поміщицьких земель взагалі не ставилося В роки першої російської революції, коли Україна була охоплена аграрним рухом, УСДРП негативно ставилась до стихійних селянських виступів і закликала спрямувати агітаційно-пропагандистську роботу на те, щоб переконати селян в необхідності організованої і планомірної боротьби за соціалістичний лад Він проголошувався для робітників і селян єдиним шляхом виходу з теперішнього пригніченого становища

У національному питанні УСДРП уже на II з'їзді (грудень 1905 р) декларувала рівні права всіх націй і висловлювалася за збереження в партійній програмі вимоги національно-територіальної автономії України В цілому програмні вимоги партії не виходили за межі загальнодемократичних завдань Вони зводилися до ліквідації самодержавства та встановлення республіканського ладу в Росії, скасування решток феодалізму в соціально-економічній сфері, забезпечення права націй на самовизначення, запровадження громадянських свобод

Соціальну базу УСДРП складали студентська молодь, дрібні службовці, промислові і сільськогосподарські робітники, селяни

Під час революції 1905—1907 рр українські соціал-демократи визнавали страйк головним засобом боротьби, проводили значну агітаційно-пропагандистську діяльність Партія видавала у Львові щомісячні часописи, розраховані на робітників («Праця») та селян («Селянин»), агітаційні листівки та відозви, які розповсюджувалися в Наддніпрянській Україні За три перші роки свого існування УСДРП видала близько 300 тис друкованих аркушів своєї літератури і 10 тис прокламацій Чисельність УСДРП наприкінці першої російської революції (березень 1907 р) становила майже 3 тис чол

Основні зусилля українські соціал-демократи спрямовували на міський пролетаріат, з допомогою якого прагнули поширити свій вплив і на селян Тому УСДРП в роки першої російської революції керувалася лозунгом «через місто в село» і мала значну частину своїх осередків у сільській місцевості Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній УСДРП пропагувала свої програмні вимоги серед солдатів, шкільної і студентської молоді, інтелігенції Їй вдалося організувати в 1905—1907 рр низку економічних страйків міського і сільського пролетаріату Партія звертала увагу і на роботу серед професійних стлок, кооперативних організацій, товариств «Просвіти» Вагому роль осередки УСДРП відіграли в русі за українізацію системи освіти, що розгорнувся восени 1906 — навесні 1907 р

Після бойкоту I Державної думи українські соціал-демократи взяли участь у виборах до II Думи, блокуючись у виборній кампанії з рево-

людейними та демократичними партіями і пропагуючи свої програмні вимоги. Проте партії вдалося провести до Думи лише одного депутата від Київської губернії.

Низька результативність передвиборчої діяльності УСДРП зумовлювалася відсутністю відповідного політичного досвіду, слабким зв'язком між її керівництвом і рядовою масою, негативним ставленням до партії російської соціал-демократії, ворожнечею Спільки тощо. Однак у роки першої російської революції УСДРП залишалася помітним осередком політично активних елементів українського суспільства.

У післяреволюційний період партія значно ослабила свою діяльність. Щоправда, вона брала участь у виборах до III Думи, але не змогла провести жодного депутата.

Після серії арештів у серпні 1907 р. були ослаблені місцеві осередки, паралізована робота центрального комітету УСДРП, а провідники організації В. Винниченко, Д. Донцов, А. Жук та інші емігрували і започаткували **Закордонну групу УСДРП**. Завдяки цьому партія дещо активізувала видавничу та агітаційно-пропагандистську діяльність. З листопада 1909 р. у Львові відновилося видання часопису «Праця». У 1910 р. розпочато випуск газети «Робітник» та деяких інших видань. Лише у 1913—1914 рр. настало певне пожвавлення у діяльності місцевих організацій УСДРП, пов'язане із загальним наростанням революційно-визвольного руху в Російській імперії. Отже, в роки між першою і другою революціями в Росії українська соціал-демократія намагалася протидіяти політиці великодержавного шовінізму царського уряду, захищала право України на національно-територіальну автономію.

Напередодні Першої світової війни УСДРП разом з російською соціал-демократією виступила проти справи Бейлса, розповсюджувала травневі листівки, вівозви до пам'яті Т. Шевченка тощо. Хоча партія перебувала в стані певної організаційної кризи, вона залишалася єдиною національною політичною силою, що зберегла основні елементи своєї структури та кадри здібних політичних керівників і теоретиків.

На початку XX ст. на хвилі загального піднесення політичного руху в Україні крім українських соціалістичних, ліворадикальних партій виникають також національні ліберально-демократичні організації. Зокрема, восени 1904 р. із Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації відокремилася **Українська демократична партія (УДП)**. Виникнення УДП стало закономірним наслідком прагнення частини українських ліберально-демократичних, поступових сил до політично-організаційного об'єднання. Разом з тим до здійснення цього кроку поміркованих українців підштовхнуло побоювання, що молоді, радикально настроєні соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке русло, де буде важко плисти респектабельним професорам, урядовим чиновникам та земцям.

Утворення УДП, як і формування інших політичних національних структур ліберальної орієнтації, свідчило про розширення українського політичного руху

Програма УДП, ухвалена з'їздом, передбачала такі завдання встановлення конституційного правління, забезпечення участі народу в державних справах через загальне безпосереднє, рівне, пропорційне і таємне голосування, здійснення демократичних свобод, здобуття національно-територіальної автономії України і нових національних прав для українців у межах федеративної Російської республіки У сфері економічного життя партія вимагала проведення соціальних реформ встановлення 8-годинного робочого дня, державної пенсії німецьким, калкам і всім робітникам, які досягли 60-го віку, прогресивного прибуткового податку, знищення прав спадщини на фабриках і заводах, передачу за оплату в користування селянства державних, монастирських, удільних та кабінетних земель на території України

Програма УДП за своїм змістом і політичною спрямованістю нагадувала програмні положення «Союзу визволення» — зародка майбутньої партії кадетів В Дорошенко стверджував, що Українська демократична партія, яку очолювали В Чеховський, О Лотоцький, Є Чикаленко, відрізнялася від російських кадетів лише тим, що вимагала автономії не тільки Польщі, Фінляндії, а й України

УДП проіснувала приблизно один рік, залишаючись весь час недостатньо міцним політичним об'єднанням Проте їй вдалося на хвили загального суспільно-політичного піднесення в ході революції провести певну роботу, спрямовану на пропаганду і відстоювання своїх програмних вимог Ії представники активно боролися за скасування обмежень на українське друковане слово Вони брали участь у земських зборах, виступали перед робітниками і селянами, роз'яснюючи свої вимоги в соціально-економічній, політичній і національній сферах УДП випускала брошури і звернення, не залишала поза увагою загальноросійські політичні заходи — з'їзди лікарів, журналістів, вчителів тощо Проте короткочасне існування не дало змоги партії продовжити роботу

Усередині партії з самого початку її утворення виявилася не тільки «права» опозиція старих громадянців, а й «ліва», яка вимагала активності на політичному ґрунті і вважала старі громади гальмом для своєї діяльності Радикальна течія в УДП, представниками якої були *Б. Гринченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський*, пішла шляхом створення своєї власної партії, формування якої завершилося навесні 1905 р Новостворена **Українська радикальна партія (УРП)** виступала з критикою існуючого ладу в Росії, проти експлуатації робітників і селян, за політичні свободи Вона вважала, що будь-яка експлуатація людини має бути скасована, а земля зі всіма її багатствами, всі фабрики, заводи і засоби виробництва мають стати спільною

власністю робочих людей Програма УРП передбачала введення прогресивного податку на прибуток та спадщину, викуп у власність краю, округи чи громади всіх підприємств, насамперед таких, як залізниця, пароплави, копальні та ін., підтримку громадських, товариських (кооперативних) підприємств В аграрному питанні партія домогалася передачі усіх державних (казених), удільних, монастирських, церковних земель до крайового земельного фонду підпорядкування краю, округи чи громади Цей фонд передбачалося використовувати для потреб хліборобів Крім того, було запропоновано примусово викупити за рахунок крайових, окружних чи громадських коштів усі землі приватних власників Щодо задоволення інтересів робітників, то УРП вимагала 8-годинного робочого дня, охорони праці, соціального страхування тощо Отже, в соціально-економічних питаннях українські радикали займали позицію, близьку до народних соціалістів

УРП вважала за необхідне піднесення свідомості трудящих для боротьби проти існуючого ладу Віддаючи перевагу легальним формам і методам діяльності, радикали не виключали також інших шляхів УРП була впевнена, що здійснити всі соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві вирішувати самому всі питання, що його стосуються Водночас першочерговою метою партія вважала встановлення в Росії конституційного ладу, який би забезпечував як права особистості, так і права націй та народностей Враховуючи реальні обставини, оптимальним варіантом вирішення національної проблеми радикали вважали надання кожній національності права на автономне самоуправління з крайовою Радою Отже, своїми вимогами УРП намагалася знайти підтримку як серед пролетаріату та селянства, так і серед демократичної інтелігенції Молодь у той час не сприймала політичну орієнтацію УРП і більш охоче тягнулася до РУП

Українська радикальна партія в 1905 р розгорнула порівняно енергійну публіцистичну діяльність, видаючи велику кількість політичної літератури Представники партії брали участь у роботі з'їзду лікарів, журналістів, учителів, українських клубів, «Просвіт» УРП пішла на певне співробітництво з іншими партіями Так, у червні 1905 р українські радикали взяли участь у зібраннях різних політичних сил, зокрема УНП і УДП На них була визнана необхідність добиватися політичної автономії України в межах Російської держави Проте УРП не мала широкої підтримки і залишалася переважно інтелігентською організацією

Подібність платформ, ідеологічних засад УДП і УРП змусила ці дві партії наприкінці 1905 р об'єднатися в одну організацію — **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Найвидатнішими її представниками були *Б. Гринченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко*. УДРП за своєю

програмою і тактикою була подібна до російських кадетів і розходилась з ними в питанні про автономію Крім вимоги національної школи і права користування українською мовою в державних установах, вона висувала ще й автономістсько-федералістичні гасла Центральним пунктом практичної програми УДРП було знищення абсолютизму і утвердження конституційного ладу Російська держава, на думку діячів партії, повинна була стати федерацією рівноправних народів У соціально-економічній сфері УДРП по суті повторювала вимоги, сформульовані в програмі УРП Однак ідею політичної національно-територіальної автономії партія розглядала як вихідний принцип для побудови всієї системи економіки суверенної України

Отже, УДРП своєрідно поєднувала ліберальні елементи та ідеї гуманістично-демократичного соціалізму, цінності лібералізму та соціальної справедливості Вона прагнула стати загальнонаціональною організацією, виражати інтереси всього українського народу Проте на практиці цю роль радикал-демократи здійснити не змогли Потенційною соціальною основою партії були інтелігенція, заможне селянство, представники деяких інших соціальних прошарків Разом з тим за своїм складом УДРП була, як писав С Єфремов, «найдужча і найсолідніша з усіх українських сучасних партій»

У 1905—1907 рр відбулося шість з'їздів УДРП, на яких було оформлено створення партії, визначена тактика взаємовідносин з іншими політичними силами, ставлення до виборів в Думи Взагалі, УДРП була партією парламентського типу, яка значно пожвавилася роботу в період виборів і в найбільш гострі моменти діяльності Думи

Блокуючись з кадетами та єврейськими організаціями, УДРП провела за списками кадетів до I Думи І Шрага, П Чижевського, М Бляшівського, А В'язлова, О Грабовецького Персонально від партії до Думи пройшов В Шемет Завдяки ініціативі діячів УДРП в I Думі була організована українська думська фракція, в основу політичної діяльності якої було покладено програмні вимоги радикал-демократів

Партія взяла участь у виборах до II Державної думи, але не змогла провести жодного свого депутата Разом з тим значною мірою завдяки їй в II Думі була організована Українська думська громада чисельністю 47 чол, яка розробила ряд законопроектів

УДРП здійснювала також видавничу діяльність Вона випускала тижневик «Рідний край», часопис «Громадська думка», газету «Рада», інші видання, через які проводила свої програмні вимоги Крім партійних видань діячі партії брали участь також у випуску історичної, наукової, етнографічної літератури, що відігравала важливу роль у формуванні національної свідомості Під час революції 1905—1907 рр УДРП вдалося поширити свій вплив на всю Україну Проте УДРП зберегла ідейно-політичну строкатість З'їзд УДРП, який відбувся

під час роботи II Думи, показав, що в партії виникло дві течії — прокадетська демократична та народно-соціалістична. Інтелігентські сили партії мали недостатньо міцні зв'язки з масами.

Арешти на початку 1906 р призвели до організаційно-політичного ослаблення УДРП. Внаслідок подальших політичних репресій і знищення кадрів партійне життя поступово завмирало, частина партії стала на шлях культурницької діяльності. Неповністю партія змогла існувати до заснування восени 1908 р непартійного **Товариства українських поступовців (ТУП)**. Слід підкреслити, що УДРП не зазнала такого розгрому, як соціалістичні українські партії. Вона зберегла своїх діячів, майно, що дало змогу ТУП здійснювати порівняно значну культурно-освітню діяльність. ТУП не було власне партією і ставило за мету спільну працю українців у боротьбі за національні інтереси. Платформа організації була близькою до платформи кадетів і ґрунтувалась на визнанні принципів конституційного парламентаризму і автономії України, гарантованих федерацією рівноправних народів. Крім загальних політичних вимог ТУП висувало широкую програму захисту і розвитку української культури, мови та національної школи. Очолювала організацію рада, що обиралася щорічним з'їздом. У різний час в її складі перебували *М Грушевський, С Єфремов, В. Винниченко, Є Чикаленко, І. Шраг, С. Петлюра, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький* та ін.

ТУП входило до Всеросійського товариства автономістів-федералістів. Обережна тактика діячів ТУПу зберегла політичний провід цієї організації недоторканим царською адміністрацією аж до 1915 р.

На початку ХХ ст в Наддніпрянщині поряд з українськими національними діяли також всеросійські, єврейські, польські та інші політичні партії. Спектр їх діяльності був широким і різноманітним, оскільки включав організації лівого, центристського і правого напрямів. Серед російських ліворадикальних партій, організації яких були в Україні, варто назвати РСДРП, Партію соціалістів-революціонерів, анархістські групи. Помітне місце в Україні займала Конституційно-демократична партія — партія ліберальної орієнтації, яка прагнула до демократичних перетворень парламентським шляхом. У роки першої російської революції в Україні сформувалась і діяла буржуазна партія октябристів (Союз 17 октября). Восени 1905 р розпочалося швидке зростання монархічних організацій, серед яких були Союз руського народу, Союз Михаїла Архангела, Партія націоналістів тощо. Всі вони стояли на великодержавних шовіністично-монархічних позиціях.

Польські та єврейські політичні організації відстоювали свої національні інтереси, поєднуючи їх із здійсненням тих чи інших соціально-економічних і політичних вимог.

РОБІТНИЧИЙ, СЕЛЯНСЬКИЙ І ЗАГАЛЬНОДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ

3.3

Початок ХХ ст. позначився в Україні піднесенням робітничого, селянського, загальнодемократичного рухів, що зумовлювалося соціально-економічною кризою 1900—1903 рр. та антинародною політикою російського самодержавства. В 1900 р. у Харкові відбулася багатотисячна травнева демонстрація. У 1901—1902 рр. політичні страйки і демонстрації пройшли в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Робітники висували економічні вимоги — запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, видача її готівкою, а не продуктами тощо. Страйковий рух робітників у 1900—1903 рр. невпинно наростав. Якщо в 1900 р. страйкувало близько 30 тис., то в 1903 р. — понад 86 тис. чоловік.

Поступово від економічних вимог робітники перейшли до політичних, висуваючи лозунги політичних свобод. Навесні 1901 р. семитисячна політична демонстрація робітників і студентів Харкова проходила під гаслами «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!».

Нового розмаху робітничий рух набув у 1903 р., коли Україну охопив загальний політичний страйк. Він розпочався у Баку на Закавказзі й перекинувся до Одеси, Катеринослава, Києва, Миколаєва, Єлисаветграда та інших промислових центрів і районів України. У страйку взяло участь близько 200 тис. робітників, з них понад 115 тис. в Україні. У багатьох містах відбулися великі робітничі демонстрації і мітинги, які супроводжувалися кривавими сутичками з поліцією та військами. Загальний страйк 1903 р. мав ряд особливостей. По-перше, він був найбільш масовим. По-друге, всі страйкарі вперше об'єднали вимоги економічного і політичного характеру. Вони проголошували лозунги «Хай живуть політичні свободи!», «Хай живе демократична республіка!». Загальний страйк проходив не стихійно, а мав організований характер, що свідчило про зростання згуртованості і єдності робітників у боротьбі за свої економічні і політичні інтереси. Проте в цілому страйки 1900—1903 рр. відбувалися неодноразово по всіх містах, а це послаблювало страйкуючих і полегшувало царському уряду можливість придушення їх.

З 1904 р. масові робітничі мітинги і демонстрації спрямовувалися не тільки проти антинародної політики царизму, а й проти війни, яку вела Росія з Японією. Лише в листопаді в Одесі відбулися дві антивоєнні демонстрації за участю 8 тис. чол. Антивоєнні виступи робітників послужили поштовхом до посилення антивоєнного руху серед солдатів і селянства. Всього протягом 1904 р. в Україні відбулося понад 90 антивоєнних виступів.

Страйковий рух охопив і міста Східної Галичини. У 1900—1903 рр тут відбулося 42 робітничі виступи за участю понад 18 тис чол. У 1904 р робітники Галичини організували 30 страйків. Особливо помітним став виступ працівників нафтової та озокеритної промисловості, в якому, за офіційними даними, брало участь понад 6 тис чол. Страйкарі висували переважно економічні вимоги.

На початку ХХ ст. внаслідок тяжких умов життя селянства та існування поруч з селянськими господарствами великопоміщицьких маєтків посилюються селянські виступи і заворушення. В 1900 р селянські заворушення відбулися в ряді сіл Київської та Подільської губерній. Основною причиною селянських виступів було малоземелля. Позбавлені засобів для існування, безземельні і малоземельні селяни самовільно захоплювали поміщицькі землі, вирубували ліс, заорювали сінокоси, добивалися повернення відрізків тощо. Становище селян погіршало в 1901 р внаслідок недороду. Тому за 1900—1901 р в Україні було зареєстровано кілька сотень селянських виступів. З 95 повітів України селянськими заворушеннями було охоплено 64. Загалом аграрний рух у 1900—1902 рр охопив усі райони України, проте найбільшого розмаху він набув на Правобережжі, де сильними були пережитки кріпацтва, більш глибокі, ніж в інших регіонах краю, соціально-економічні і національно-релігійні суперечності. Якщо на Півдні України, де селяни були краще забезпечені землею й заробітками, в 1900—1901 рр відбулося 30 селянських заворушень, на Лівобережжі — 50, то на Правобережжі — понад 200. Найбільш поширеними формами боротьби селян за землю були потрави поміщицьких посівів і сінокосів, захоплення земель та угідь, відмова від сплати боргів і платежів та ін.

У 1902 р селянський рух охопив Полтавську, Київську, Харківську та інші губернії і досяг найбільшої сили. У ряді районів селянська боротьба переросла в масові збройні виступи. Поміщики тікали, кидали свої маєтки напризволяще. Лише в березні було зруйновано 40 поміщицьких маєтків у Полтавській губернії. Усього протягом березня — квітня 1902 р сталося понад 120 нападів на економічних поміщиків, багатих орендарів, унаслідок чого 105 маєтків було розгромлено.

Доведені до відчаю злиднями і стражданнями, селяни забирали в поміщицьких садибах хліб, картоплю, сіно для худоби, необхідний реманент, знаряддя праці. Серед селян поширювалися чутки про існування царського указу, згідно з яким їм нібито дозволялося забирати у поміщиків хліб, землю, майно. Проте царський уряд розвивав ці селянські ілюзії, надіславши на село війська, щоб з допомогою зброї придушити повстання. Звірячі розправи уряду з повстанцями показали селянам суть царської влади, кому вона служить і кого захищає. Тільки в Харківській губернії після збройного придушення повстань до суду було притягнуто 960 осіб. Без судових рішень багатьох селян покарано шомполами. Учасників виступів ув'язнювали,

відправляли на каторжні роботи або на заслання до Сибіру та інших віддалених районів країни. Але це не припиняло революційних настроїв серед селян. Їх підсилювала і агітація революційних партій, які закликали селян до боротьби проти царського режиму. Серед селян розповсюджувалась література есерів, рупівців, зокрема брошура «Дядько Дмитро», в якій у популярній формі викривався самодержавно-поміщицький лад і звучав заклик до боротьби проти великого поміщицького землеволодіння. Про масштаби революційної агітації на селі переконливо свідчить хоча б той факт, що лише протягом січня—березня 1902 р на Полтавщині жандармські чиновники зареєстрували 68 різних нелегальних видань.

Селянські повстання на Полтавщині й Харківщині мали значний вплив на розгортання аграрного руху в інших губерніях України. Хоча царські «власті» всіляко приховували правдиву інформацію про ці події, чутки про них поширювалися серед селянства. У 1902 р на Україні відбулося 320 селянських виступів, які охопили 556 сіл. **Особливстю селянського руху 1902 р.** порівняно з попередніми роками була його масовість. Із 320 виступів 212 було ліквідовано з допомогою полції та військ. Однак за своєю суттю селянський рух залишався ще розрізненим і стихійним. Протягом 1903—1904 рр в підросійській Україні відбулося 411 виступів, у яких брали участь селяни 439 сіл з населенням майже 350 тис чол. За підрахунками історика селянського руху М. Лещенка, всього в 1900—1904 рр в Україні відбулося 1022 виступи селян, що охопили 1300 сіл з населенням 800 тис чол.

Важким було становище українських селян і на Буковині, Галичині та Закарпатті, де більша частина землі належала поміщикам, серед яких переважали чужинці: поляки, румуни, мадяри. На початку ХХ ст у цих регіонах постійно зростає число селянських страйків. 1902 р страйк, у якому взяло участь 200 тис селян, охопив усі східні частини Галичини. Селяни виявили надзвичайну стійкість і добилися для себе деяких поступок з боку поміщиків.

Поряд із наростанням боротьби робітників і селян на початку ХХ ст відбувалося піднесення політичної активності ліберально-демократичних верств населення, студентської та учнівської молоді. Посилився опозиційний рух і ліберальної буржуазії, яка проявляла незадоволення жорсткою внутрішньою політикою царизму й домагалася часткових демократичних реформ, у тому числі в сфері влади. Опозиційний ліберальний рух розвивався насамперед серед земських діячів, службовців-статистів, агрономів, лікарів та інших фахівців. У Київській, Полтавській і Волинській губерніях, де земства були запроваджені в 1911 р, опорними пунктами ліберального руху були судові установи та міські думи.

У 1902 р відбувся «всеросійський земський зліт», який склав програму звернення до уряду. Першим пунктом у ній стояла вимога зрівняння в правах селян з усіма іншими станами і реформа земств.

на всестанових підставах Восени 1904 р по всій країні хвилею прокотилася банкетна кампанія лібералів, приурочена до 40-річчя судової реформи У всіх губернських центрах і провінційних містах України земці та ліберальна інтелігенція влаштували ювілейні банкети, збори, вечори, на яких ухвалювалися петиції з конституційними вимогами Так, зокрема, в Києві в листопаді на такому зібранні виступили провідники місцевого лібералізму — професори університету В Железнов, Є Трубецької, І Лучицький, літератори В Водовозов, І Стещенко та ін Суть їх виступів зводилася до необхідності демократизації суспільного і політичного життя

Складовою частиною загальнодемократичного руху стали виступи студентства, соціальний склад якого на початку ХХ ст дещо змінився за рахунок вихідців із демократичних верств населення Студенти, незадоволені реакційним університетським статутом 1884 р, який не давав права вільно та самостійно вести свої справи, на своїх зібраннях і вічах висловлювали протести проти поліцейського режиму у вузах та інших навчальних закладах, вимагали автономії університетів У вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава відбувалися демонстрації з вимогами академічних свобод Частина студентів, особливо вихідців із селян та міщан, прагнула поєднати студентський рух із загальнополітичною боротьбою проти царського режиму, критикувала політику уряду

У січні 1901 р за спробу студентів Київського університету провести страйк 183 учасники сходки відповідно до «Тимчасових правил» були віддані у солдати У зв'язку з цим по всій країні прокотилася хвиля студентських страйків, на що влада відповіла масовим звільненням студентів, демонструючи сваволлю і безчинство Проте студентський рух не припинився, а вийшов за стіни навчальних закладів і почав зливатися з політичними виступами та демонстраціями робітників У листопаді — грудні 1901 р спільно виступили харківські студенти і робітники У відповідь на це проти демонстрантів були кинуті козаки, кілька рот піхоти та полк драгунів Прагнучи заспокоїти студентство, царський уряд 22 грудня 1901 р видав нові «Тимчасові правила» Вони давали змогу студентам створювати під наглядом керівників навчальних закладів гуртки, каси, бібліотеки, скликати збори Однак така «регламентація» уже не задовольняла студентські маси, які все ршучіше заявляли про свій протест

Всеросійський з'їзд студентів, що відбувся у Ризи в січні 1902 р, закликав студентську молодь до спільної з пролетаріатом боротьби проти царизму Після цього в усіх вузах країни відбулися виступи протесту проти запровадження урядом нових «Тимчасових правил» Уже в лютому — березні студентські виступи переросли у всеросійський страйк, в якому брало участь близько 30 тис чол Студентські демонстрації підтримували робітники, і запровадження «Тимчасових правил» було зірване У серпні 1902 р уряд прийняв чергові «Тимча-

сові правила», які передбачали запровадження у вищих навчальних закладах інституту кураторів, професорських дисциплінарних судів Серпневі «Тимчасові правила» в черговий раз сколихнули студентську молодь, до якої почали приєднуватися вихованці старших класів гімназій, реальних училищ і технічних шкіл У Харкові, Києві, Катеринославі та інших містах України виникли підпільні учнівські організації, які сприяли поживавленню самодіяльності серед учнівства Третій всеросійський студентський з'їзд, який відбувся в Одесі наприкінці листопада 1903 р., констатував, що рух студентської молоді, виникнувши на академічному ґрунті, почав переростати у політичний Підтвердженням цього були не тільки політичні вимоги студентів, а й створені ними політичні організації і гуртки

Рух українського студентства на початку ХХ ст розвивався також у Західній Україні Віча та зібрання студентської молоді Галичини й Буковини спрямовувалися на задоволення як академічних, національно-культурних, так і політичних вимог, пов'язаних насамперед із наданням українським землям статусу національно-територіальної автономії

Перша російська революція, що розпочалася подіями «Кривавої неділі» 9 січня 1905 р., супроводжувалася активними діями робітників, селян, усіх демократичних верств суспільства. Звістка про криваву розправу над учасниками мирної демонстрації в Петербурзі швидко облетіла всю країну, викликавши гнів та глибоке обурення робітників й усіх трудящих Уже 12 січня почався страйк на Південно-російському машинобудівному заводі в Києві, який підтримали робітники заводу Гретера і Криванека та інших підприємств міста Страйкарі відстоювали економічні інтереси, проте висували і вимоги загальнополітичного характеру Протягом січня страйкували робітники Катеринослава, Кам'янського, Горлівки, Юзівки, Єнакієвого, Маріуполя, Житомира, Бердичева та інших промислових міст і регіонів України У січні 1905 р в шести губерніях України страйкувало 41 підприємство, а загальна чисельність страйкарів перевищила 11 тис чол

До березня 1905 р страйковий рух продовжував невпинно наростати, втягуючи в революційну боротьбу дедалі більше робітників У деяких районах Донбасу та в Миколаєві адміністрація кинула на придушення виступів поліцію і війська, що призвело до кривавих сутичок між страйкуючими і солдатами Протягом перших трьох місяців революції в Україні страйками було охоплено понад 320 заводів, фабрик та майстерень, а чисельність страйкарів, за далеко неповними даними, досягала 170 тис чол У зазначений період страйки мали переважно економічний характер Їх учасники добивалися встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, забезпечення оплати у зв'язку з хворобою, відкриття шкіл для дітей тощо Могутній натиск робітників примусив капіталістів у багатьох випадках піти на деякі поступки

Весною і влітку 1905 р. відбувалося швидке наростання масової боротьби пролетаріату. У багатьох містах, зокрема Одесі, Києві, Луганську, Мелітополі, Харкові, Катеринославі, пройшли першотравневі масовки та робітничі збори, страйки і демонстрації. Налякане революційним піднесенням царське самодержавство опублікувало підготовлений міністром Булагіним закон про скликання дорадчої Державної думи. За її допомогою царизм мав намір послабити революційний натиск. Проте в жовтні 1905 р. розпочався всеросійський жовтневий політичний страйк, який охопив понад 2 млн чол. На Україні в ньому взяло участь 120 тис. чол. У Катеринославі, Харкові, Одесі відбулися криваві сутички і барикадні бої між страйкарями і царськими військами.

Всеросійський політичний страйк показав могутність робітників. Він паралізував сили уряду і примусив царя видати 17 жовтня маніфест про «громадянські свободи» і скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення. У дні жовтневого страйку почали формуватися ради робітничих депутатів. У жовтні—грудні 1905 р. вони виникли у найбільших промислових центрах України — Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці і Кременчуку.

З літа 1905 р. і особливо активно після всеросійського жовтневого страйку серед робітників розгорнувся рух за організацію професійних спілок. У листопаді 1905 р. в Україні налічувалося не менше як 80 професійних спілок, вони діяли в усіх великих містах. Основну увагу профспілки приділяли боротьбі за поліпшення економічного становища робітників, проте разом з тим сприяли залученню трудящих до політичної боротьби.

Під впливом виступів робітничого класу посилились селянські заворушення. Тільки в першій половині 1905 р. селянський рух охопив 43 з 94 повітів України, всього у регіоні відбулося 1857 селянських виступів. Влітку 1905 р. почали створюватися місцеві організації. Всеросійської селянської спілки в Україні в листопаді—грудні 1905 р., за неповними даними, було 7 губернських, 12 повітових, 120 сільських і волосних організацій спілки, які об'єднували десятки тисяч селян. Селянська спілка була дійсно народною, масовою організацією і сприяла розвитку політичної активності селянства.

Після жовтневого політичного страйку селянський рух посилювався. Восени 1905 р. в Україні він охопив 64 повіти з 94. Протягом жовтня—грудня 1905 р. відбулося 1800 виступів українських селян, яких було охоплено 2100 сіл із населенням понад 2 млн чол. Всього протягом 1905 р. в Україні відбулося близько 4 тис. селянських виступів, що охопили 6884 села з населенням понад 5 млн чол. У Чернігівській, Полтавській і деяких інших губерніях відбулися справжні селянські повстання. Найбільшим із них був виступ селян у с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

Революційні настрої у 1905 р. перекинулися і на армію. Збройна опора царизму захиталася, почалися виступи серед солдатів і матросів. Найбільшим з них було повстання матросів на броненосці «Потемкин» 14—25 червня 1905 р. І хоча воно зазнало поразки, все-таки відіграло велику роль у розгортанні антисамодержавного руху в армії та на флоті. Восени 1905 р. виступи солдатів і матросів відбулися в Севастополі, Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі.

Кульмінаційним моментом революції став грудень 1905 р., коли у ряді міст відбулися збройні повстання. В Україні основними районами збройної боротьби проти царизму були Катеринославська губернія, Донбас, Київ, Одеса, Миколаїв, Харків. У ході збройних виступів робітників влада часто переходила до рук Рад робітничих депутатів. Однак у грудні 1905 р. царизм придушив повстання і відбив натиск народу.

Після поразки грудневих збройних повстань почався другий період революції — період її спаду, який продовжувався до червня 1907 р. На цьому етапі робітники ще два рази піднімалися для нового натиску на самодержавство: навесні 1906 р. і в перші місяці 1907 р. Проте порівняно з 1905 р. страйковий рух був уже слабшим. Якщо в 1905 р. в Україні страйкувало близько 500 тис., то в 1906 р. — трохи більше як 90 тис., а в 1907 р. — близько 55 тис. робітників. Страйки 1906—1907 рр. мали переважно оборонний, а не наступальний характер. Послані царським урядом для придушення виступів робітників каральні експедиції чинили жорстокі розправи. З 19 серпня 1906 р. почали діяти військово-польові суди. За їх вироками до квітня 1907 р. було страчено 683 чол. Царизм дедалі ширше використовував репресії, розстріли, заслання.

У роки відступу революції не припинялися і селянські виступи. За перше півріччя 1906 р. селянський рух в Україні охопив 75 повітів з 94. Проте за кількістю учасників і гостротою боротьби він був слабшим порівняно з попереднім роком. Усього в Україні відбулося 2835 селянських виступів — майже в 1,4 раза менше, ніж у 1905 р. Здебільшого вони мали стихійний характер і зазнали поразки від царизму, який перейшов у наступ. 1907 р. відбулося лише 510 селянських виступів, або в 4 рази менше, ніж у перший рік революції.

Під впливом революційного руху робітників і селян продовжувалися заворушення в армії і на флоті. Найширшими в Росії були виступи матросів у Кронштадті та Свеаборгу в липні 1906 р. В Україні відбулися повстання солдатів 7-го саперного батальйону в Києві, ряд солдатських мітингів у Одесі і Харкові, демонстрація новобранців у Миколаєві, повстання солдатів у Полтаві та Херсоні. Проте всі ці розрізані виступи були жорстоко придушені. Революція 1905—1907 рр. закінчилася поразкою, але завдала серйозного удару царському самодержавству.

У Галичині та на Буковині в 1905—1907 рр відбувалося значне зростання вчового руху, який спрямовувався насамперед на демократизацію виборчої системи

Після поразки буржуазно-демократичної революції в Росії, у тому числі й в Україні, настав період столипінської реакції. Він виявився суворим випробуванням для робітничого класу, селянства, прогресивної інтелігенції. У більшості регіонів країни тривалий час діяв військовий або надзвичайний стан чи стан посиленої охорони. Тисячі робітників і селян були страчені без суду та слідства, десятки тисяч заслані на каторжні роботи. Було заборонено діяльність усіх опозиційних партій. Царизм громив робітничі організації — профспілки, кооперативи тощо. Якщо на початку 1907 р в Києві налічувалося 13 профспілок, то у 1909 р — тільки 7. За період з 1907 по 1910 р в Україні було відмовлено в реєстрації 604 професійним спілкам. У Катеринославі з 80 професійних спілок міста на 1910 р залишилося лише 4. Внаслідок переслідувань з боку царської адміністрації та поліції діяльність професійних спілок в Україні була практично зведена нанівець.

Розгул реакції призвів до спаду робітничого руху, хоча відбувалися окремі політичні та економічні виступи і страйки робітників. Так, зокрема, у листопаді 1907 р застрайкували 2 тис робітників Харківського паровозобудівного заводу. У 1907—1910 рр страйки відбувалися переважно з нагоди роковин «кривавої неділі» та 1 Травня. В цілому в означений час в Україні відбулося 504 страйки, в яких взяли участь близько 80 тис чол. Проте страйки не були значними та масовими і мали переважно оборонний характер. Робітники боролися в основному проти погіршення умов праці, відстоювали свої соціальні завоювання.

Пожвавлення робітничого страйкового руху розпочалося лише з осені 1910 р. Він набував все більшої сили і потужності. Справжнім катализатором революційного піднесення стали події на Ленських золотих копальнях 4 квітня 1912 р. Ленський розстріл робітників викликав глибоке обурення пролетаріату, всієї прогресивної громадськості. Прокотилася хвиля масових страйків, демонстрацій і мітингів, учасники яких заявляли про свою солідарність із шахтарями Ленських копалень. Всього в Україні 1912 р відбулося 349 страйків, які здебільшого мали політичний характер. Кількість їх учасників становила 130 тис чол. У 1913 р в Україні страйкувало 76 тис чол. Боротьба робітників за свої соціально-економічні і політичні права набувала наступального характеру. За шість місяців 1914 р на підприємствах України страйкувало 60 тис чол, з них 75 відсотків брали участь у політичних страйках.

Після придушення революції і до початку Першої світової війни антицарські та антипоміщицькі настрої продовжувало демонструвати селянство. Щоправда, в 1907—1914 рр тривали лише розрізнені виступи окремих груп селян. Замість розгрому поміщицьких маєтків,

що було характерним в революційні часи, селяни тепер здійснювали підпали господарств. Певне пожвавлення селянського руху розпочалося в 1910 р. Тоді в Україні відбулося 318 селянських заворушень, а в 1911 р. — 112. Продовжували нелегально діяти й створювалися нові організації Селянської спілки, відбувалися страйки сільськогосподарських робітників. Селянський рух мав не лише економічний, а й політичний характер. У 1907—1914 рр. в Україні відбулося 1973 селянські виступи, у тому числі 966 масових та 1007 індивідуальних. Однак вони були стихійними, неорганізованими і розпорошеними. Селянський рух спрямовувався проти пережитків кріпосництва, насамперед великого поміщицького землеволодіння.

Антисамодержавні, революційні настрої зберігалися і серед частини солдатів і матросів, які розуміли, що не варто захищати інтереси поміщиків, оскільки на селі голодують мільйони селян, а в місті тисячі робітників. В окремих військових підрозділах та частинах робилися спроби відкритих збройних виступів. Так, улітку 1912 р. матроси лінійного корабля «Іоанн Златоуст» готували збройне повстання, що стало відомо поліції та офіційній владі. У зв'язку з цим 17 матросів були засуджені до смертної кари.

Продовжувала відстоювати необхідність демократизації життя суспільства студентська молодь. У 1908—1910 рр. страйки і демонстрації студентів пройшли в Харкові, Києві, Одесі. У 1912 р. у вищих навчальних закладах Києва відбулися сходки та мітинги студентів, на яких висловлювався протест проти кривавої розправи, здійсненої самодержавством над робітниками Ленських копалень. Національно свідомо демократична студентська молодь протестувала проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка, вимагала задоволення національно-культурних потреб.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Розділ 4

Великодержавна політика царського самодержавства зумовила піднесення українського національного руху в Росії. На початку XX ст. він остаточно перейшов у свою політичну стадію і характеризувався активною боротьбою українців за свої як культурні, так і політичні права. З виникненням українських партій розв'язання національного питання в Росії пов'язується з вирішенням глобальних політичних проблем: ліквідація самодержавства, встановлення парламентського ладу, проголошення широких демократичних свобод тощо.

Український національний рух у Росії розвивався на основі двох концептуальних підходів до вирішення перспектив державності України: автономії України в складі демократизованої Росії та створення самостійної української державності, хоча в той час автономно-федералістична ідея набула поширення серед українства.

Можливість національного розвитку українців Австро-Угорщини, незважаючи на її конституційний устрій, також була обмежена. Тому західні українці наприкінці XIX — на початку XX ст. вели рішучу боротьбу за використання української мови в державних та урядових інституціях, за поширення українського шкільництва, активно

відстоювали вимогу забезпечення української державності і посилення свого впливу на державне життя

Хоча серед українців як Росії, так і Австро-Угорщини було різне розуміння проблем державності, її перспектив і шляхів досягнення, український національний рух наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., попри певні недоліки і внутрішні суперечності, став однією з найпомітніших ланок у довгому ланцюгу драматичних змагань українського народу за своє національне визначення. Він став одним із яскравих доказів помітного поступу відродження України

БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА ВІЛЬНИЙ РОЗВИТОК РІДНОЇ МОВИ, ЛІТЕРАТУРИ, КУЛЬТУРИ

4.1

На початку ХХ ст в умовах наростання загального революційного піднесення в Наддніпрянській Україні посилюється також національний рух, спрямований проти шовіністичної великодержавної політики царського уряду, за забезпечення національної рівності

Найважливішою ознакою національного відродження стало поєднання культурних і політичних засад українського національного руху, який остаточно перейшов у свою політичну стадію.

Свідченням цього стало насамперед формування провідних українських партій, які на програмному рівні завершили визначення своїх національних домагань, пропагували та відстоювали партійні завдання в галузі національно-державного будівництва, проводили з цією метою все ширшу мобілізацію мас. З іншого боку, про політизацію українського національного руху в Росії свідчили спроби українців винести національне питання на рівень Державної Думи, на скликання якої царизм згодився в роки першої російської революції

Відкрита русифікаторська політика уже на початку ХХ ст призвела до загострення культурно-національної проблеми. Українська громадськість все більше засуджувала національний гніт, відстоювала право на вільний розвиток рідної мови, культури й літератури

Однією із значних українських національно-культурних подій стало відкриття пам'ятника класикові нової української літератури

І. Котляревському в Полтаві влітку 1903 р. Широки верстви населення взяли активну участь у збиранні коштів на спорудження пам'ятника Тільки від селян Полтавщини надійшло 3800 пожертвувань Відкриття пам'ятника обернулося широкою всеукраїнською національною маніфестацією, оскільки до Полтави з'їхалось багато гостей з усіх кінців України, різних місць Росії, а також прибули делегати з Галичини та Буковини Серед останніх були Юліан Романчук — голова українського парламентського представництва і віце-голова віденського парламенту, Кирило Студинський — професор Львівського університету, Василь Стефаник — письменник, Євген Левицький — редактор найбільшого галицького часопису «Діло», Мирон Кордуба — історик, Лев Лопатинський та Микола Губчак — театральні діячі, Лесь Кульчицький — редактор провінційного часопису, Теофіл Грушкевич — лікар, Василь Сімович — делегат впливового студентського товариства «Січ» у Відні

Виступаючи на урочистому засіданні Полтавської міської думи, М Коцюбинський наголосив, що відкриття пам'ятника є визначною подією, «святом українського слова» Однак піднесена атмосфера, сповнена почуття національної солідарності, тривала не довго Виголосити привітання українською мовою було дозволено лише представникам Галичини та Буковини, тобто гостям з іншої країни

Заборона властей виступати українською мовою в міській думі була з обуренням зустрінута її учасниками Так, Микола Міхновський підійшов до президиї і заявив, що привіз привітання від Харківської адвокатури українською мовою, а оскільки це забороняється, він передає тільки обкладинку привітання Те саме зробив Михайло Коцюбинський, а за ним усі інші делегати Українці демонстративно покинули зал, і засідання довелося спішно закрити Так українська інтелгенція своєю масовістю і злагодою публічно засвідчила у присутності представників влади свою відданість українській справі

У грудні 1903 р. в Києві урочисто відзначалось 35-річчя музичної діяльності композитора Миколи Лисенка. Серед привітань, що надійшли на ім'я Миколи Віталійовича, було й тепле поздоровлення від робітників міста **У 1904 р. відбулося вшанування письменника І. Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної діяльності.** Учасники зборів надіслали телеграму міністрові внутрішніх справ із проханням передати імператорові їхнє побажання щодо «дарування прав і свобод українській літературі» В телеграмі на адресу голови Комітету міністрів вони просили запровадити в школах України викладання рідною мовою Все це свідчило про зростаючу громадянську свідомість українців, яка шукала відповідної нагоди, щоб заявити про себе

У національному русі брали участь різні соціальні верстви, які діяли відповідно до своїх громадянських позицій, але були об'єднані спільною національною ідеєю Найактивніше у боротьбі проти націо-

нального гыту виступали українська національно-свідома інтелігенція, шкільна та студентська молодь. Вони вимагали вільного розвитку української мови, права користуватися нею у пресі, на сцені, в державних установах, викладання рідною мовою в школах, створення українських кафедр у Київському, Харківському, Новоросійському (Одеському) університетах. Особливо посилились ці вимоги з початком революції 1905 р., яка прискорила зростання українського національного руху і дала змогу українцям організаційно об'єднуватися.

Під натиском української громадськості, яка вимагала задоволення національних культурно-освітніх потреб, Комітет міністрів 31 січня 1905 р. подав науковим колам Росії запит про можливість відміни урядових указів 1863 та 1876 рр. Роботу над підготовкою аргументованої відповіді уряду здійснювала створена у лютому спеціальна комісія Академії наук під головуванням академіка Ф. Корша. Над проектом записки для подання на розгляд загальним зборам Академії працював академік О. Шахматов. У квітні 1905 р. комісія у складі академіків *Ф. Корша* (голова), *О. Шахматова*, *Ф. Фортунатова*, *О. Лаппо-Данилевського*, *С. Ольденбурга*, *В. Зеленського*, *А. Фамінцина* закінчила розробку записки *«Про відміну обмежень малоросійського друкованого слова»*. Записку було затверджено загальними зборами Академії наук і направлено до Комітету міністрів. У Російській імперії її було опубліковано тільки в 1910 р., а до того вона залишалася відомою вузькому колу спеціалістів й уряду. До записки було додано кілька повідомлень про стан української культури під владою царського самодержавства, що надійшли в комісію від українських літераторів та громадських діячів.

Автори записки доводили безглуздість й небезпечність для державного добробуту русифікаторської політики царизму в Україні: «Держава, що не вміє забезпечити ... одного з найелементарніших прав громадянина — права говорити, друкувати рідною мовою, збуджує в громадянинові не повагу до себе, не любов, а несвідомий страх за існування. Цей страх народжує незадоволення та революційні прагнення». Основна думка записки полягала у визначенні необхідності забезпечення свободи й рівноправ'я української мови з російською та відміни урядових указів 1863 та 1876 р., які заважали духовному, культурному та моральному розвитку українського народу. В умовах революції записка стала певним політичним актом ліберальної наукової інтелігенції в суспільній боротьбі навколо національного питання.

У лютому 1905 р. робота із складання відповіді на запит Комітету міністрів від 31 січня розпочалася і в Київському університеті. Її було доручено призначеній радою університету особливій комісії у складі професорів *М. Дашкевича* (голова), *О. Лободи*, *В. Перетца*, *М. Довнар-Запольського*, *Г. Павлицького*, *Т. Флоринського*, *П. Армашевського* і ректора *П. Цитовича*. Рада університету 11 березня схвалила записку під назвою *«Доповідь особливої комісії з членів ради уні-*

верситету з питання про відміну заходів, що обмежують свободу друку на малоросійській говірці різних книг».

Зміст цього документа зводився до таких основних висновків Обмежувальні заходи 1863 та 1876 рр щодо українських друкованих видань та літературного руху, запроваджені з метою припинення «сепаратистських замислів» Малоросії та «збереження державної єдності», виявились неспроможними Їх невдача пояснюється тим, що було порушено елементарне правило політичної мудрості, згідно з яким не слід змішувати питання про мову із політичними поглядами «Обмежувальні заходи» по відношенню до малоросійської мови та літератури є «несправедливими з етичної та історичної точки зору, не відповідають державній користі» і мають бути скасовані

5 квітня 1905 р спеціальна комісія вченої ради Харківського університету, створена у зв'язку із запитом Комітету міністрів, також затвердила *«Записку з питань про цензуру книг на малоруській мові»*. До складу комісії входили професори *М. Сумцов* (голова), *Д. Багалій*, *Т. Буткевич*, *О. Белоусов*, *А. Зайкевич*, *Н. Максименко*, *Д. Овсяннико-Куликовський*, *О. Раєвський*, *С. Соловйов*, *М. Хазанський* та *М. Чубинський*. Автори цієї записки аргументували свої міркування про необхідність вільного розвитку й застосування української мови не тільки з історичного, філологічного погляду, а й з погляду економічної доцільності, важливої умови розвитку держави

Грунтовні, аргументовані відповіді прогресивних учених Академії наук, Київського та Харківського університетів на запит уряду свідчили про їх відверту опозицію до реакційного курсу національної політики російського царизму в Україні.

Зміст відповідей зводився до одностайної вимоги скасування драконівських указів царської бюрократії 1863 і 1876 рр По суті, це була своєрідна форма політичної боротьби прогресивних учених проти перекручення наукової істини охоронителями імперської ідеології та політики царського уряду

Вимогу українізації школи активно ставили вчительські організації У листопаді 1905 р. у Полтаві відбувся з'їзд учителів, на якому була ухвалена платформа з питання про організацію в Україні національної школи. Платформа утверджувала як головні завдання боротьбу за викладання українською мовою в народній школі для українського населення, вивчення в ній російської мови як особливого предмета, підготовку та видання підручників рідною мовою, відкриття тимчасових вчительських курсів з української мови, літератури та історії України, введення цих предметів в учительських семінаріях та інститутах, поповнення шкільних бібліотек українською літературою і підручниками, відкриття українських кафедр у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеському) університетах, видання українського часопису для дітей

Українські педагоги брали активну участь у роботі **Загальноросійської спілки вчителів та діячів освіти**, створеної у червні 1905 р. Ця організація відстоювала введення загальної безплатної й обов'язкової освіти, свободу викладання рідною мовою населення в усіх типах шкіл. На її другому з'їзді (грудень 1905 р.) було затверджено тези «Національне питання в школі», підготовлені спеціальною комісією з представників одинадцяти народів, серед яких було троє українців.

У травні 1906 р. була утворена **Українська учительська спілка**. Її представники подали докладну записку з історії та сучасного стану народної освіти в Україні на нараду національних учительських спілок 4—5 червня 1906 р. Остання засудила русифікаторську політику уряду в галузі народної освіти.

На III з'їзді Загальноросійської спілки вчителів (7—10 червня 1906 р.) делегати від України ще раз привернули увагу до національних проблем українського народу і проголосили заяву про українську автономію.

Вчителі, студенти вчительських семінарій постійно зверталися до уряду з заявами, в яких порушували питання про запровадження українського шкільництва і рідної мови. Царський уряд був змушений піти на деякі поступки щодо обмежень національних прав українського народу. У 1906 р. з'явився циркуляр міністра освіти, який давав змогу учителям вживати на уроках «малоросійську мову для пояснення того, чого учні не розуміють». Українці вимагали запровадження рідної мови в середніх школах і вузах. Ще восени 1905 р. питання про створення українознавчих кафедр на своїх вічах порушили студенти-українці Петербурзького та Новоросійського університетів. У 1906 р. до них приєдналися студенти Київського та Харківського університетів. Вимагаючи задоволення національних прав, вони виступали не лише за українізацію освіти, а й за перебудову Російської імперії у федеративну демократичну республіку з широкими правами окремих націй.

Студентські виступи знайшли відгук в усіх прошарках українського населення. Вітання студентам, які вимагали відкриття українських кафедр, надходили з с. Гуляй-Поле Катеринославської губернії, з містечка Волковинці на Поділлі, з Березані Переяславського повіту на Полтавщині, від гуртка молоді селян с. Макошине на Чернігівщині, із с. Писарівки Вінницького повіту Подільської губернії тощо. Це об'єднувало передову громадськість України у справі національного відродження. Під натиском української громадськості хоча і на короткий час, проте царизм змушений був піти на заснування деяких університетських українських кафедр. Їх існування відіграло велику освітню роль, сприяло пробудженню національної свідомості серед широких верств українського громадянства, допомогло українському студентству об'єднатися і організуватися на загальноукраїнській справі.

Перебуваючи під впливом українських політичних сил, з початком революції 1905 р національні вимоги почала висувати і частина робітничого класу. Зокрема, у Харкові робітники паровозобудівного заводу вимагали цілковитої рівноправності всіх громадян незалежно від національності та віросповідання. Робітники Горлівського машинобудівного заводу рішуче засуджували дискримінацію представників «неруської» національності. Київські робітники затаврували царську політику нацькування однієї нації на іншу й вимагали повної автономії.

На захист своїх національних прав під час революції 1905—1907 рр виступили також селяни України. Щоправда, рівень національної свідомості селянства, як і інших верств українського народу, не був високим. На нього тиснув насамперед тягар соціальних проблем. І хоча широкі маси селянства розмовляли українською мовою, проте укази про заборону українського друкованого слова і панування російської мови у школах та державних установах мали свої наслідки. У хліборобів склалася хибна думка, що російська мова — мова пана, а українська — холопа. Лише частина свідомих селян розуміла національні потреби українства. Завдяки їм селяни підтримували вимоги ліквідації заборони українського друкованого слова, виступали за українізацію освіти. Так, у постанові селянського сходу с. Мис Доброї Надії Катеринославського повіту висувалася вимога загального обов'язкового навчання за рахунок держави з викладанням рідною мовою. Селяни с. Романкове цього повіту заявляли про необхідність введення загального обов'язкового навчання для дітей шкільного віку, вільного доступу для тих, хто бажає вчитися, в усі середні та вищі навчальні заклади, викладання рідною мовою.

Селяни с. Мачухи Полтавського повіту домагалися права послугуватися рідною мовою в школі, церкві, суді та інших установах.

Свідченням того, що у селян пробуджувалася свідомість борця за волю України, є їх участь у *присудному русі*. Він охопив значну кількість сел. Викладені у присудах на селянських зібраннях і сходах вимоги виражали не тільки економічні, а й національні потреби. Так, у листопаді 1905 р у с. Суботіві Чигиринського повіту Київської губернії збори селян прийняли присуд, в якому був пункт про запровадження в школах української мови. Подібні присуди приймалися у с. Круглик Лубенського повіту Полтавської губернії, у Єлизаветинській волості Полтавського повіту, в с. Могилів Новомосковського повіту Катеринославської губернії тощо. Подібних прикладів можна навести чимало. Переважна більшість присудів приймалася під впливом агітації інтелігенції — вчителів, лікарів, агрономів, студентів. Однак селяни не були пасивними спостерігачами і брали найактивнішу участь в обговоренні і формулюванні національних вимог.

Селяни деяких сіл і повітів України під час сходок ухвалювали резолюції, де йшлося про надання автономії Україні. Вимога автономії України була поставлена у присуді селян містечка Снітин Лу-

бенського повіту, на сходці у с Кобинці, Карлівка на Полтавщині Подібні вимоги підтримали селяни 14 сіл і хуторів Нікольської волості Полтавського повіту, с Попівки Карлівської волості Константиноградського повіту У резолюції наради селян і землевласників Полтавського повіту, скликаної Полтавською повітовою земською управою, також був пункт про автономію України У Подільській губернії на селянських сходах приймалися звернення до депутатів Державної думи з вимогами добиватися волі, землі, автономії України

Нові можливості для боротьби українців за свої національні права з'явилися після прийняття царським урядом 17 жовтня 1905 р. під тиском масових революційних дій маніфесту, в якому було обіцяно запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова.

Оголошення маніфесту Україна зустріла з ентузіазмом і великими надіями на поліпшення політичної ситуації, а українська інтелігенція використала наявність демократичних свобод для організації видання національної преси І вихід започаткував лубенський часопис «Хлібороб», який видавав Микола Шемет Перший номер газети вийшов наприкінці 1905 р Вона друкувала постанови сільських сходів про землю, освіту, автономію України тощо Четвертий номер газети вийшов із закликом «Селяни усієї України, єднайтеся!», проте був конфіскований З п'ятого числа «Хлібороба» місцева адміністрація заборонила його вихід

У грудні 1905 р в Києві почала виходити щоденна газета «Громадська думка», розрахована на широке коло читачів У її виданні провідну роль відігравали лідери УДРП С Єфремов, В Леонтович і Є Чикаленко В оголошенні про вихід газети, підготовленому С Єфремовим і Б Грінченком, зазначалося, що «Громадське слово оборонитиме право українського народу на своє національно-політичне життя і через це вимагатиме автономії України, щоб народ український сам порядкував своїми справами і мав свою крайову народну раду, а іншим народам на українській землі щоб забезпечені були також їхні національні права» Проголошувалося, що газета буде боротися за справедливий суспільний і економічний лад і вимагатиме широкої і безплатної освіти рідною мовою для всього народу Така заява насторожила царську владу, що спричинило різні ускладнення у виданні газети

«Громадська думка» користувалася великою популярністю, що значною мірою обумовлювалося публікацією в ній творів *Б. Грінченка, М. Кропивницького, В. Самійленка, А. Тесленка, А. Кримського, В. Доманицького* та ін Уряд відразу зарахував газету не тільки до опозиційних, а й до ворожих йому органів, оскільки в ній порушувалися і соціально-політичні, і національні питання Проти «Громадської думки» виступили місцеві російські реакційні елементи Після заборо-

ни цього друкованого органу почала виходити «Рада», активну участь у виданні якої взяли Б Грінченко, Є Чикаленко, М Павловський «Рада», за словами Д Дорошенка, «була головним органом громадської думки в Україні від заснування в 1906 до 1914 року»

Крім Києва, українські газети видавалися в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві На початок 1906 р їх налічувалося 18 Число видавництв досягло 17, з яких 13 знаходились у Києві Отже, українська периферія була значно слабше втягнута в процес розповсюдження національної преси за рахунок місцевих видань Друковане українське слово надходило сюди в основному з Києва Крім газет в Україні друкувалися й журнали, наприклад видавався місячник «Нова громада». У 1907 р перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина» Він почав видаватися під назвою «Україна», однак проіснував недовго — лише до кінця року Велике значення для розвитку української преси мало рішення перенести 1907 р із Львова до Києва «Літературно-науковий вістник». Зробив це М Грушевський, редактор журналу, з двох міркувань по-перше, він вважав, що журнал такого гатунку має виходити в столиці України, по-друге, так реалізувалася ідея створення своєрідного духовного містка між двома частинами України — російською і австрійською

Преса була не тільки важливою складовою національного руху в Україні, а й виступала політичним чинником його прискорення, сприяла зростанню національної свідомості українців Тому в міру спаду, відступу революції царизм, знову набираючи сили, під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання Царська адміністрація штрафувала видавців, забороняла вихід газет за будь-яку «неблагонадійну» статтю, не звертаючи увагу на громадські і політичні права, які забезпечував маніфест 17 жовтня 1905 р, і продовжуючи боротись проти виявів всього українського Існування значної частини українських періодичних видань було короткочасним, і тільки деякі з них, як-от газета «Громадська думка» (пізніше «Рада»), продовжували виходити, хоча внаслідок постійних репресивних заходів уряду, штрафів на видавців, заборони на передплату (духовна влада забороняла передплату духовенству, шкільна влада — вчителям) накладі цих видань значно зменшилися Якщо спочатку «Громадська думка» виходила кількістю 10 тис примірників, то утиски уряду обмежили видання її спадкоємиці «Ради» до 2 тис примірників Те саме відбулося з одним із найпопулярніших сільських видань газетою «Село», що мала досить широку тематику Вона подавала статті і новини про життя в Україні та Росії, за кордоном, робила екскурси у всесвітню та вітчизняну історію, вдавалася до популярного огляду економічного та освітнього руху на селі «Село» читало до 25 тис чол Однак адміністративні обмеження змусили видавців змінити у березні 1912 р назву газети на «Засів». Проте внаслідок

безперервного тиску з боку адміністрації вона припинила своє існування. Закриття царизмом україномовних газет було спробою призупинити зростання національної свідомості українців.

У Наддніпрянській Україні і після революційних подій продовжував функціонувати ряд новостворених представництв, які друкували художню і науково-популярну літературу українською мовою. У 1907 р в Наддніпрянщині було дев'ять, а у 1908 р вісім українських видань. Зменшення їх кількості зумовлювалося наступом монархічної реакції. Щоправда, в наступні роки відбулося поступове зростання кількості українських газет і журналів. У 1914 р їх виходило 17.

Отже, важливим досягненням українців стало те, що навіть після революції 1905—1907 рр. вони могли видавати твори, журнали і газети українською мовою.

Українська інтелігенція прагнула донести національні вимоги і до російського читача. Справжньою українською трибуною в Росії став російськомовний часопис «Украинская жизнь», який почав виходити в Москві у 1912 р. У ньому друкувалися такі відомі українські діячі, науковці і літератори, як М. Грушевський, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Липинський, Д. Донцов, С. Петлюра та ін., а також представники прогресивної російської інтелігенції, які прихильно ставились до українських прагнень, — академіки Ф. Корш, О. Шахматов та ін.

Активну участь у змаганнях за українську справу, мову і шкільництво — від народної школи до університетських кафедр — взяли **українські клуби**, які з'явилися під час революції в багатьох містах України, а також **самодіяльні культурно-освітні організації «Просвіти»**, що створювалися на зразок однойменних організацій у Галичині. «Просвіти» символізували собою прагнення українців до національного відродження. Їхні перші організації виникли ще наприкінці 1905 р у Катеринославі та Одесі, саме тоді фактично оформилася й кам'янець-подільська «Просвіта», а в 1906 р вона з'явилася і в Києві. До середини 1907 р по великих містах Наддніпрянщини налічувалося 35 просвітницьких організацій та їхніх філій. Були свої «Просвіти» й у емігрантів на Далекому Сході (владивостоцька), інших теренах Російської імперії, де проживали українці (мінська, бакинська організації).

Як правило, «Просвітами» керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно-свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі цих організацій брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки у Києві — **Б. Гринченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Лисенко**; у Чернівці — **М. Коцюбинський**; у Полтаві — **П. Рудченко (Панас Мирний)**; у Катеринославі — **Д. Яворницький**; в Одесі — **М. Комаров**; у Миколаєві — **М. Аркас** та ін. «Просвіти» влаштовували бібліотеки й

читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), виставки та концерти самодіяльних акторів «Просвіти» проголосили, а деякі з них навіть записали у своїх статутах розвивати національну самосвідомість народних мас Водночас «Просвіти» не обмежувалися вузько-національними питаннями, вони встановлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії

Царизм навіть у розпал революції всіляко обмежував діяльність «Просвіт», їх поширення Уряд побоювався проголошуваних ними ідей, що могли похитнути устої імперії Ось як писав про умови роботи чернігівської «Просвіти» М Коцюбинський « Отож, уявіть собі, попросту не дають жити «Просвіті» Хочемо скликати збори — заборонено, хочемо зробити театральну виставу — забороняють Навіть концерт Лисенка на користь «Просвіти» заборонили Кажуть, існуюте на папері, а жити не дамо»

ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ПОСИЛЕННЯ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ

4.2

У роки першої російської революції посилилась політизація українського національного руху, що знайшло свій прояв у прагненні українців Наддніпрянщини використати для задоволення своїх національних, культурних і політичних інтересів Державну думу На жаль, участь у виборах до I Думи брали тільки ліберали, які задовольнилися гарантіями конституційного правління Радикали бойкотували вибори, стверджуючи, що соціалістична революція ще не закінчилася Внаслідок цього такі найсильніші українські партії, як «Сплка» та УСДРП, своїх кандидатів не висунули Від УДРП виявилися обраними лише кілька чоловік Разом з тим значна кількість українських лібералів пройшла до Думи за кадетськими списками Із 497 членів I Думи (діяла з 27 квітня по 8 липня 1906 р) депутація України включала 62 українців, 22 росіян, п'ятьох поляків, чотирьох євреїв і одного німця Для обстоювання своїх інтересів українці створили 1 травня 1906 р думську організацію, або парламентський клуб,

до якого увійшли 44 депутати. Створення **Української парламентської громади (УПГ)** стало важливим політичним успіхом. В. Дорошенко оцінював її як «проголошення існування нації».

Велику допомогу українцям в І Думі надавав М. Грушевський, який поселився на той час у Петербурзі. Він організував видання місячника «Украинский вестник», у численних статтях висвітлював актуальні питання українського життя, співпрацював при складанні законопроектів, намагався вивести українське громадянство з гуртківства та провінціалізму і вказати йому широкі політичні завдання. Керований М. Грушевським «Украинский вестник» ставив за мету «прояснити українське національне питання з історичного, побутового, соціального і економічного боку, вказати місце і значення України між іншими територіями нової демократичної Росії». Провідною ідеєю цього видання була вимога якнайширшої децентралізації держави і перехід до самоврядування на національному терені. Окремо підкреслювалася необхідність визнання усіх прав для української мови. **Українська громада І Думи розробила законопроект про національні права і окремо про автономію України та рідну мову.** У них українське питання не відділялося від загального про перебудову держави на принципах рівноправності народностей та областей і національно-територіальної автономії.

Отже, українці в І Думі добивалися насамперед автономії для своєї країни. Не поділяючи народностей на «розвинені» та «нерозвинені», українські депутати визнавали першочерговим завданням парламенту Росії забезпечити розв'язання національного питання, виходячи з сучасного стану справ, із реальних потреб населення.

Не менш популярною була вимога українізації освіти, особливо на початковому рівні. На жаль, законопроекти про національні права та автономію не було розглянуто. І не тільки тому, що українські вимоги не хотів визнавати уряд, а Думу було розпущено, а й через негативне ставлення союзників-кадетів. Кадети висловлювали співчуття ідеї самоврядування в Україні, проте вважали вимоги негайно надати їй автономію несвоєчасними. Народні маси, на їх думку, ще мало до цього здатні у політичному відношенні: треба здійснити ряд перехідних заходів, щоб розвинути їх свідомість, і тільки тоді втілювати ідею автономії України в життя. Відомий діяч конституційно-демократичної партії, голова Петербурзького комітету професор М. Карасєв в інтерв'ю газети «Громадська думка» в квітні 1906 р. підкреслював, що виступає принципово за автономію кожної країни, якщо народ цієї країни відчуває потребу в самоврядуванні. Однак теоретично питання державності України дуже мало розроблене. Тому було б бажано, щоб українські політичні діячі не тільки докладно розробили це питання, а й познайомили з своєю програмою представників різних російських політичних партій.

Незважаючи на те, що I Дума була розпущена через 72 дні після її скликання, а законопроекти з національного питання українського парламентського клубу не були розглянуті, діяльність української думської громади сприяла популяризації української ідеї серед народу. Разом з тим вона ще раз показала, що покладати надії на допомогу і щире співчуття до національно-політичних і культурних українських домагань з боку ліберальних і революційних російських партій не можна. Тільки активна праця в Думі, популяризація українських видань, публікацій, систематичне ознайомлення українства із завданнями українських національних змагань могли забезпечити успіх.

Вибори до II Думи українські політичні партії не бойкотували. В ній, як і в першій, 4 березня 1907 р. також була утворена Українська парламентська громада в кількості 47 депутатів. На основі програми УДРП вона виробила декларацію, яка передбачала включення до чинного законодавства права України на національно-територіальну автономію, рівноправність української мови в громадських і державних установах, викладання української мови, літератури й історії в середніх та вищих навчальних закладах тощо. Оформивши свою власну газету «Рідна справа — Вісті з Думи», українські депутати розповідали на її сторінках про діяльність української думської фракції, друкували свої промови, привертали увагу громадськості до українського питання.

Українською громадою II Думи були внесені поправки до законопроекту про народну освіту, які передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови у вчительських семінаріях України, організацію українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах.

Загалом українська фракція II Думи підготувала ряд законопроектів, у яких йшлося про автономію, місцеве управління, освіту, мову та ін.

Проте плани не були реалізовані, оскільки II Дума 3 червня 1907 р. також була розпущена. Коротке існування Думи не дало змоги українцям досягти чогось реального в забезпеченні української справи. Заважала цьому і загальна політична ситуація в країні, яка мало сприяла розв'язанню національного питання. Однак утворення українських громад у I і II Думах та їх робота були спрямовані на визволення українського народу з національної неволі. І хоча жодного закону, корисного для України, не було прийнято, українські депутати, об'єднавшись у свою фракцію, через думську трибуну і наявні можливості маніфестували національні потреби і претензії українського народу, несли в маси гасла національної емансипації.

Політизація і зростання українського національного руху в Російській імперії на початку XX ст. були тісно пов'язані з утворенням

та діяльністю українських партій Гострота національного питання в Росії потребувала від українських партій обґрунтування в програмних документах національних вимог та майбутнього державного устрою України Українські партії Наддніпрянщини зробили важливий внесок у розробку національної ідеї, піднявши її із суто культурно-етнографічного рівня на рівень політичний Однак партіям не вдалося виробити і обґрунтувати єдині національні вимоги За своїми підходами до вирішення національного питання вони поділялися на дві основні групи До однієї з них належали партії, що обстоювали як програмну, основну вимогу ідею автономії України в складі демократизованої Росії, а до другої — партії, програмним завданням яких було проголошення самостійної Української держави Більшість українських політичних структур вбачала майбутню модель державності України в її національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії (РУП з 1903 р, УСДРП, УДП, УРП, УДРП) Отже, на автономно-федералістичних засадах стояли як соціал-демократичні, так і ліберально-демократичні партії Як правило, вони пропонували більш-менш докладний проєкт політичного устрою України з її вищими і місцевими органами влади, управління та судочинства

Проте серед партій, програми яких ґрунтувалися на засадах федералізму, були різні уявлення щодо методів, тактики і шляхів досягнення Україною національно-територіальної автономії Вони проявлялися як серед соціал-демократичних, так і ліберально-демократичних партій Так, програма УДП виходила з того, що Україна отримує національно-територіальну автономію в межах загальноросійської конституції, із санкції загальноросійських Установчих зборів Тому прийняття федеральних законів не передбачало консенсусу автономії УРП схилилася до необхідності проголошення самими українцями національно-територіальної автономії і делегування деяких функцій загальноросійському парламенту Більше того, в разі невиконання вимог українців Україна повинна була проголосити свою самостійність

Переважна більшість партій федералістської орієнтації передбачала національно-персональну автономію для інших народів, що проживали на терені України

У таборі «самостійницьких» українських партій, який був нечисленним і політично порівняно слабким (РУП до 1903 р, УСП і УНП), найбільш повним обґрунтуванням своїх позицій відрізнялася УНП Партія державницького спрямування чіткіше висували цілі визвольної боротьби Однак з метою посилення свого впливу на більш широке коло українства вони змушені були враховувати соціально-економічні та загальнополітичні проблеми Російської імперії Соціалістичне спрямування було яскраво вираженою рисою навіть таких націоналістичних організацій, як УСП і УНП Остання, як відомо, обґрунтувала

ідею національного соціалізму УНП віддавала першість досягненню українством державної незалежності як найважливішої передумови здійснення соціалістичних перетворень. Те, що частина партій пов'язувала вирішення національного питання з досягненням самостійної національної соціалістичної держави, свідчить, наскільки глибоко вкоренився соціалістичний ідеал у свідомості українських патріотів.

Деякі українські партії, віддаючи загалом пріоритет чи то автономії, чи то ідеї самостійництва, припускали можливість поєднання цих двох вимог. Так, УРП, проголошуючи метою боротьби національно-територіальну автономію, прагнула розглянути також інший шлях України у випадку несприятливого розвитку подій. Зокрема, у разі надання Україні обмеженої автономії або при намаганнях центру урізати певну автономію краю ставилося завдання відокремитися від Росії. У свою чергу, УНП розглядала національно-територіальну автономію як своєрідний етап на шляху до повної політичної незалежності.

Партійні вимоги і завдання з національного питання відбивали ті розвої національної ідеології, які охопили українське суспільство на початку століття. Специфіка національних вимог українських партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. саме й полягала в значній розгалуженості, яка охоплювала соціал-демократичні, ліберально-демократичні і національно-радикальні політичні напрями. Проте всі українські партії розв'язання національного питання в Росії пов'язували з вирішенням глобальних політичних проблем, таких як ліквідація самодержавства, встановлення парламентського ладу, проголошення широких демократичних свобод тощо. Щоправда, національно-радикальні партії, зокрема УНП, ставили на перше місце Україну, український народ, його національні інтереси, а потім брали до уваги загальноросійський комплекс і людство загалом. У програмах поміркованих ліберально-демократичних утворень ієрархія вартостей була така: загальнолюдські принципи, загальноросійські проблеми, Україна. Соціал-демократичні партії на перше місце ставили здійснення соціальних перетворень, а потім розв'язання національного питання. Їх насамперед цікавило, як поєднати соціальний прогрес і національне визволення.

Усі українські партії пропагували і обстоювали свої національні вимоги. Однак вирішальний вплив на їх практичну діяльність мали політичні умови, які значною мірою визначали засоби, методи і форми роботи, її масштаби.

До прийняття царизмом жовтневого маніфесту 1905 р. партії діяли нелегально. За цих умов одним з важливих засобів впливу на маси і пропаганди програмно-національних засад була нелегальна партійна преса, яка включала газети, журнали, брошури, листівки, звернення тощо. Для всіх українських партій характерним було використання преси як одного з найважливіших засобів впливу на національну

свідомість українців. Партійні видання охоплювали весь спектр українських політичних організацій, показуючи їхню ідейно-політичну і національну спрямованість. Щоправда, масштаби видавничої діяльності партій були неоднаковими і зумовлювалися, з одного боку, репресивними заходами царських властей, а з другого — наявністю коштів, чисельністю організацій тощо. Окремі партії, зокрема УСП, УНП, спромоглися на підготовку і видання небагатьох своїх газет, брошур, листівок. Активну видавничу діяльність здійснювали РУП, УДРП, деякі інші партії. Однак навіть у часи свого найбільшого піднесення (1905—1907 рр.) українська партійна преса не користувалася побижливостю владних структур.

Поряд з пресою використовувалися й інші можливості. Представники партій брали участь у селянських страйках і заворушеннях, робітничих виступах, студентських нелегальних зібраннях, конспіративних нарадах і зустрічах. УНП застосовувала навіть експресивні форми — терористичні акти та ін. з метою привернення уваги громадськості до українського питання. У 1904 р. її діячі зробили спробу підірвати пам'ятник О. Пушкіну в Харкові. Вибух пролунав у той час, коли в місті перебував міністр народної освіти — основної русифікаторської інституції Росії, він став реакцією на проведення царизмом антиукраїнської політики. Експресивна акція, здійснена членами «Оборони України», відбулася у рік ювілею Переяславської ради. Ця дата відзначалася в Російській імперії як свято. УНП вирішила ознаменувати її кампанією протесту проти національного гноблення. Готувалася ще низка подібних акцій, зокрема висадження у повітря царських пам'ятників у Києві та Одесі, але здійснити їх не вдалося.

Відповідний стартовий простір для партій був відкритий під час революції 1905—1907 рр., коли царизм видав маніфест про демократичні свободи. Легалізована українська партійна опозиція почала діяти відкрито. Випробувані раніше нелегальні форми роботи були трансформовані відповідно до легальних умов, доповнені і розширені новими, пов'язаними з утворенням українських громадських і культурно-освітніх організацій, з виборами до Державних дум і використанням українського парламентського клубу, з участю в загальноросійських політичних та інших акціях тощо.

Помітним успіхом українських партій у справі обстоювання національних прав став їх вихід на парламентський рівень. Проте в цьому історичному явищі проявилася низка особливостей.

По-перше, з усіх українських партій, які існували на той час, тільки УДРП взяла участь у виборах до I Думи. Блокуючись з кадетами, вона висувала як одну з умов співробітництва визнання автономії України.

По-друге, у виборах до II Думи крім українських лібералів брали участь соціал-демократи. Вони також використовували виборчу кампанію для пропаганди своїх програмних національних вимог.

По-третьє, утворення української фракції в I і II Думах та її діяльність, яка в сфері національних домагань ґрунтувалась на програмних засадах УДРП, сприяли поглибленню національного руху і засвідчили серйозність намірів українства

По-четверте, попри неоднозначну оцінку наслідків думської діяльності українства, в тому числі у сфері розробки та реалізації національних законопроектів, то був суттєвий поступ, який посяв зерно впевненості в можливості налагодження власного парламентського життя Зрозуміло, що лише співробітництво українських партій могло привести до координації стратегії і тактики національно-визвольного руху Втім, у діяльності партій проявлявся світоглядний та організаційний егоцентризм, небажання поступитися своїми вузькопартійними інтересами заради спільних національних

Розколи, ідеологічна і політична нетерпимість, відсутність конструктивної співпраці негативно впливали на результати діяльності українських партій Наддніпрянщини.

Слід зазначити, що російські та інші неукраїнські партії в Україні по-різному ставилися до українського руху Схиляючись на бік децентралізації, соціалісти-революціонери якщо і не підтримували прагнення українців, то дивились на них із розумінням Польські соціалісти та Бунд, яких об'єднували з українцями прагнення завоювати собі певні національні права, часто з готовністю співпрацювали з окремими українськими угрупованнями Марксистам і передусім більшовикам у тих небагатьох випадках, коли порушувалося українське питання, лише частково вдавалося приховати свою ворожість до українських «сепаратистських» тенденцій

Діяли в Україні і місцеві філії таких російських консервативно-монархічних організацій, як Союз істинно руских людей (1905), Монархічна партія (1905), Союз руского народа (1905), Союз Михаїла Архангела (1907) та ін Вони стояли на монархічних позиціях, виявляли повну відданість цареві та ненависть до національно-визвольного і революційного руху

В умовах післяреволюційної реакції більша частина українських політичних партій Наддніпрянщини згорнула свою роботу і була змушена піти в підпілля. Антиукраїнська політика уряду значно посилилась.

Один за одним розпускалися українські клуби Адміністрація почала закривати або відмовляти в реєстрації просвітянським товариствам При цьому відверто заявлялось, що засоби, якими «Просвіти» впливають на народ, є небезпечними для самодержавної влади, оскільки вони пробуджують національну і політичну свідомість українського народу Уже в 1907 р було закрито чотири філії Катеринославської «Просвіти», розпущено товариство в Кам'янці-Подільському,

діяльність якого вдалося все-таки відновити в наступному 1908 р У цьому році губернська влада відмовила реєстрації «Просвіти» в Полтаві Рішення підтримав Сенат на тій підставі, що мета товариства — допомогти культурно-освітньому розвитку української людності — приховує в собі сепаратистські домагання й може призвести до небезпечних наслідків Тим самим Сенат накреслив місцевим адміністраторам провідну політичну лінію в українській справі, і вони скористалися з цього рішення В 1909 р була закрита одеська «Просвіта», а в наступному 1910 р київська, в якій було зібрано цвіт наддніпрянської інтелгенції — *Б. Гринченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Є. Чикалко, О. Лотоцький, М. Левицький, Д. Дорошенко, М. Лисенко, В. Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдукивський, С. Русов, Модест Левицький* та ін Закриваючи культурно-освітні товариства, царизм прагнув прищепити українцям Наддніпрянщини відчуття власної неповноцінності, невіри у власні сили, виховати слухняного «молодшого брата», який ні на крок не може відійти від старшого На початку 1910 р П Столипін видав урядовий наказ, за яким не дозволялося утворення українських і єврейських товариств незалежно від поставленої ними мети У документі підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки У наступному році Міністерство внутрішніх справ ще раз висловило негативне ставлення до українського руху У його звіті Сенатові зазначалося, що метою державної політики є не допустити національного відокремлення українців

Царизм, як і раніше, забороняв видання українських газет і журналів, при кожній нагоді конфіскував українські книги, перешкоджав будь-якому прояву самобутності українського народу

Українське питання майже повністю ігнорувалося в III і IV Думах До складу III Думи ввійшла значна кількість землевласників і російських шовіністів, для яких українські національні вимоги були чужими Октябристи взагалі заперечували існування українського питання і навіть не включали українців в «список національностей» (поляки, литовці, німці, естонці, татари, латиші, вірмени, грузини та ін), яким було передбачено в майбутньому надати право навчання рідною мовою в початковій школі Прогресисти мали дещо поміркованішу позицію Вони виступали за розвиток в Україні земських закладів, за рідну мову в початковій школі

У III Думі вже не було української фракції. В абсолютній своїй більшості українські депутати сиділи на правих думських лавах З певним українським забарвленням тут були К Волков, В Солуха, О Трегуб Єдиним свідомим українцем був професор І Лучицький У III Думі була зроблена лише спроба вирішити питання про українську школу і українську мову в місцевих судах У березні 1908 р 36 депутатів різних фракцій внесли на розгляд законопроект про запровадження

української мови в початкових школах Його чотири статті передбачали введення з 1908—1909 рр навчання в початковій школі українською мовою в регіонах етнічного розселення українців, обов'язкове вивчення російської мови як загальнодержавної, запровадження підручників та посібників, пристосованих до понять, умов життя і побуту місцевого населення і скасування всіх постанов, які не відповідали цим змінам

Проте поданий законопроект не був розглянутий, його передали до комісії з народної освіти для висновку про доцільність прийняття, де він був, врешті-решт, похований Рішуче були відбиті ворогами українства і спроби депутатів Булата і І Лучицького добитися на думському рівні рішення про допущення української мови в судочинстві Дебати з приводу законопроектів про народну школу і місцевий суд — це єдині за п'ять років існування III Думи випадки, коли українське питання привертало увагу цієї вищої конституційно-демократичної представницької установи Російської імперії

За всі п'ять років існування III Державної думи на її розгляд навіть не виносилися факти тієї сваволі, яка мала місце щодо українського руху в Російській імперії Протягом цієї думської п'ятирічки був повністю скасований закон про товариства і спілки, наслідком чого стало закриття різних українських товариств, які не мали ніякого політичного спрямування Якраз із мовчазної згоди III Думи почалося поступове, але планомірне й цілеспрямоване знищення того, що було досягнуто українцями в роки першої російської революції

Дискусіями обмежилося обговорення законопроекту про українську мову і в IV Державній думі, сформованій у 1912 р. З України до IV Думи було обрано 97 депутатів, із них 59 монархістів, 21 октябрист, 14 кадетів і прогресистів, 1 трудовик Отже, перемогла правооктябристська більшість На жаль, українські партії, які виступали на виборах у блоці з кадетами, не змогли провести в Думу жодного депутата, та й самі кадети дістали набагато менше місць у Думі, ніж розраховували Важливість українського питання визнавали лідер кадетів П Мільков, лідер трудовиків В Дзюбинський Російські ліберали, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки Україні, оскільки, на їх погляд, такий крок міг би сприяти зміцненню Російської держави З цією метою серед трудовиків і кадетів було зібрано 37 підписів під законопроектом про дозвіл уживання української мови в початкових школах у місцевостях з переважаючим українським населенням Однак робилося це нещиро й непослідовно Наприклад, один із відомих кадетських лідерів Ф Родічев заявляв, що українська школа взагалі не потрібна, однак її варто дозволити, щоб українці самі переконалися у її неможливості і навіть шкідливості такого кроку

Активно виступали проти національних прагнень українців депутати-чорносотенці редактор сумнозвісної газети «Киевлянин» проф

Д Піхно, голова Київського клубу російських націоналістів В Савенко Останній у своїх промовах неодноразово заявляв, що українство «загрожує небезпекою великій Російській державі»

Своєрідною була позиція депутатів Думи від України, представників поміщицько-клерикального табору Один із них — вікарний єпископ Волинський Никон — у своєму законопроекті домагався дозволу викладання українською мовою лише на тій підставі, що українці — брати великоросів, отже, обмеження їх у мові й культурі означає прирівняння до справжніх «інородців» Помилковість такої позиції правого депутата була цілком очевидною, оскільки неможливо було захистити від національного гноблення українців, не захищаючи від будь-якого гноблення всіх без винятку народів

Глибоке обурення української громадськості викликала українофобська позиція деяких українських депутатів-поміщиків Так, катеринославський землевласник, голова IV Державної думи М Родзянко у своїй промові заявив, що викладання українською мовою в школах неможливе, оскільки такої мови взагалі не існує У відповідь на це 1790 селян Катеринославського, Новомосковського і Павлоградського повітів Катеринославської губернії звернулися із листом до свого депутата Г Петровського, в якому просили його відстоювати з думської трибуни їхні вимоги щодо автономії України, викладання рідною мовою в школах, вільного розвитку української культури

Виголошена у зв'язку з цим Г Петровським з думської трибуни 20 травня 1913 р промова «Про національне питання» привернула до себе увагу прогресивної громадськості країни

Проте й IV Дума не прийняла ніяких рішень з українського питання.

Антиукраїнська політика уряду знаходила активну підтримку в певних верствах російського суспільства Відомий ліберал П Струве в 1908 р написав ряд статей, в яких обстоював необхідність підтримувати ідею «Великої Росії» і гостро критикував український рух за відсутність патріотизму Деякі російські газети в Україні, наприклад «Новое время» та «Киевлянин», постійно застергали читачів від «небезпеки українства» У 1908 р в Києві було засновано «Клуб русских националистов», що ставив перед собою мету «вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні»

У 1911 р П Струве розпочав дискусію про українське питання Він уперто стверджував, що окремої української культури немає і її створюють штучно Російські консервативно-націоналістичні газети та журнали, в тому числі в Україні, рясніли брутальними заявами на українство і українську мову Похід Струве проти українства примусив його однопартійців (кадетів) в 1912 р відмежуватися від нього Занепокоєний станом української мови і школи М Грушевський

пише ряд статей (1910, 1911 рр) на захист української школи і друкує їх у газеті «Село», а в 1912 р видає окремою збіркою «Про українську мову і українську школу» Вона була арештована цензурою і випущена лише за постановою Київської судової палати Дискусії в пресі з українського мовного питання сколихнули широкі верстви населення в Україні До гострих питань полеміки прислухалося багато українців Вона допомагала їм з'ясувати власне становище, визначити свою позицію щодо української мови

Перед Першою світовою війною російський націоналізм набув шовіністичного забарвлення, дедалі частіше багато росіян дивились на діячів українського руху як на прибічників «зрадницького сепаратизму» або як на «мазепинців»

Домагання українців підтримувала лише незначна частина прогресивно налаштованої російської інтелігенції Так, у 1911 р на Всеросійському з'їзді працівників земств у Москві представники Харківського і Полтавського земств рішуче виступили за впровадження в початкових школах української мови Земства в Україні взагалі підтримували розвиток української культури В академічних колах український рух захищали такі відомі російські вчені-філологи, як О Шахматов, Ф Корш, І Бодуен де Куртене та ін Однак провідною була тенденція загальної ворожості російського суспільства та царського уряду до українського руху

Особливо ганебною була заборона в 1911 р проведення заходів у зв'язку з 50-річчям смерті Тараса Шевченка Уряд не дозволив навіть панахиди по великому поетові Саме тоді було конфісковано повні видання «Кобзаря» Така сама історія повторилася 1914 р, коли українці готувалися до 100-літнього ювілею Тараса Шевченка

Незважаючи на посилену репресивну політику царизму і шалений тиск реакційних сил, національно-визвольний рух в Україні продовжувався і в роки, що передували Першій світовій війні.

У цей час діяли деякі «Просвіти» та Українське наукове товариство з Києва Національному відродженню сприяла і збережена українська преса Газета «Киевская мысль» у своєму огляді «Українське життя» з 6 січня 1911 р зазначала, зокрема, роль «Літературно-наукового збірника» в об'єднанні кращих літературних сил України, Галичини та Буковини, значення виходу першого українського педагогічного журналу «Світло», писала про піднесення Києва як центру національно-культурного життя

Поширенню ідеї українського відродження багато в чому сприяла наукова, літературна та громадська діяльність М. Грушевського, В. Винниченка, М. Коцюбинського та інших відомих письменників, учених, громадських діячів.

У цей час свої погляди на ідейні та організаційні засади українського національно-визвольного руху активно відстоював літературний критик, публіцист соціал-демократичного напрямку **Дмитро Донцов**. Зокрема, його твори, видані в 1913 р., «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», «Модерне москвофільство» були пройняті глибокою тривогою за історичну долю українського народу. Автор виступав за відродження українства, незалежність національної ідеї від «модерного москвофільства» як панівної доктрини провідних російських кл., відновлення духовного зв'язку України із Заходом, відстоював лозунг політичної незалежності України, її права на самовизначення. Українські домагання проголошувалися і в журналі «Дзвін», який видавався у Києві в 1913—1914 рр. У ньому було надруковано чимало статей українських соціал-демократів, спрямованих проти шовіністичної політики російського уряду.

У 1908 році в Києві було створено Товариство українських поступовців (ТУП), яке об'єднувало помірковані українські сили. Залишаючись до Першої світової війни центральною організацією українців Наддніпрянщини, ТУП вимагало українізації початкової школи, введення в середніх школах української мови, літератури та історії, допущення української мови в усіх громадських установах, суди і церкви. В цілому в національному питанні Товариство поступовців стояло на позиціях ліберальної концепції української державності і вимагало національно-територіальної автономії України. На з'їзді ТУП (1911 р.) була розроблена відповідна передвиборна платформа до IV Думи. Покладаючи головну надію на організацію українських сил, ТУП разом з тим підтримувало контакти з кадетами і трудовиками, які виступали в Думі з критикою політики царизму щодо України. Протягом 1912—1913 рр. ТУП вдалося налагодити близькі та дружні стосунки з представниками поступового російського громадянства в особі лідерів парламентської групи, вчених, редакторів поступових видань. Члени ТУП часто їздили до Москви, де брали участь у роботі конференцій кадетів та трудовиків. П. М. Мільков, Н. Некрасов і В. Обнінський (член Думи, журналіст з Москви) приїздили до туповців у Київ. Звичайно, що такі стосунки ТУП з російськими поступовими колами були потрібними і давали певний позитивний результат. Завдяки цьому співробітництву використовувалися умови хоча й обмеженого, проте все-таки парламентаризму, для того щоб нести в маси українського народу ідею культурно-національної автономії.

З допомогою російських кадетів ТУП вдалося кілька разів підняти українське питання в Думі (у 1908, 1911, 1913 і 1914 рр.). Дискусії, які спалахували між чорносотенцями і ліберальною опозицією, набули широкого розголосу серед української громадськості. Отже, в умовах самодержавної реакції Товариство поступовців робило крок уперед до легального підняття українського питання на політичний

рівень У зверненні тупівців до IV Думи зазначалося «Заявляємо про свою солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не буди українцями за походженням, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя, внаслідок чого українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури. Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу»

Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань у сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвитку»

На жаль, кадети, визнаючи національно-культурну автономію, відмовлялися навіть згодитися на цю автономію в Україні, що було яскраво продемонстровано ними на думських засіданнях. Так, виступаючи 19 лютого 1914 р з промовою в Державній думі, П. Мілюков заявив, що він зовсім не поділяє намірів автономістів-федералістів і вважає здійснення їх політичної програми справою шкідливою і небезпечною для Росії, а партія кадетів ніколи не підтримає гасло федерації і автономії України. Отже, об'єднання російськими лібералами підтримка українських вимог не привела до конкретних практичних здобутків. Разом з тим позиція П. Мілюкова викликала незадоволення серед українства. М. Грушевський на кадетській партійній конференції в березні 1914 р пояснив, що «центр ваги політичної програми українських груп в автономії і українство добивається лише принципового визнання автономії України без включення його до найближчих програмних завдань кадетів. М. Грушевський і В. Винниченко твердо вимагали від кадетів відкритого визнання в Думі і пресі автономії України. Однак кадети відверто відхиляли вимоги українців»

ТУП здійснювало помітну роботу в царині національно-культурних інтересів українського народу. Під його впливом перебувала значна частина «Просвіт», Наукове товариство в Києві. Його неофіційними виданнями були щоденна газета «Рада» і місячник «Украинская жизнь»

Отже, у роки, що передували Першій світовій війні, національно-визвольний рух українців у Російській імперії продовжувався всупереч репресивним заходам царизму. Боротьба інтелігенції, службовців, учнівської молоді, інших верств населення проти великодержавної політики російського уряду свідчила про зростання національної свідомості і прагнення українців здобути собі національно-культурні і політичні права.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ В АВСТРО-УГОРЩИНІ

4.3

Українці Австро-Угорщини жили за конституційної монархії, що надавало їм набагато ширшу свободу слова та асоціацій, ніж це було можливим у Російській імперії. Конституційний устрій Австро-Угорської імперії створював сприятливі умови для поступу українського національного руху. Проголошення демократичних свобод і національної рівноправності (навіть попри відсутності надійних механізмів реалізації), наявність парламентаризму, з одного боку, культивували національну гідність, давали законну підставу добиватися всіх прав, що належали народові, а з іншого — робили неможливим повне витіснення українського чинника з крайової та державної політики.

У Відні в 1861 р. було скликано центральний парламент, а кожна провінція отримала свій власний сейм. Проте українці, які проживали в Австрії, не мали жодних адміністративних одиниць, які б відповідали українській етнологічній території. Відповідно до австро-угорської угоди (1867) до складу імперії Габсбургів входили дві незалежні одна від одної держави — Австрія та Угорщина, об'єднані особою монарха. Адміністративний і конституційний устрій цих держав суттєво відрізнявся. Кожна країна мала окремий парламент. Австрія — у Відні, Угорщина — в Будапешті. Однак до складу Австрії входило 17 провінцій, які користувалися автономією у внутрішніх справах і мали власні законодавчі органи, а Угорщина, незважаючи на неоднорідність свого етнічного складу, управлялась як єдина централізована держава.

Галичина і Буковина були провінціями Австрії, а Закарпатська Україна входила до складу Угорщини і була ізольована від інших українських земель.

Отже, в межах Австро-Угорщини західноукраїнські землі все-таки залишалися адміністративно відокремленими, не існувало, за словами М. Грушевського, їхньої політичної окремішності. Українці були розселені в різних адміністративних одиницях Австро-Угорської імперії. Це не могло не породжувати серед українського населення, незважаючи на конституційний лад Австро-Угорщини, різного розуміння проблем територіально-національного управління, шляхів його досягнення і перспектив розвитку, прагнення до більш повного і глибокого пізнання державності своїх земель та практичного її опанування.

Виділення в Австрії таких провінцій, як Галичина і Буковина, було здійснено без урахування їхнього історико-етнічного розвитку.

Так, Галичина отримала автономію з власним сеймом у 1861 р, коли в Австрії було проголошено нову конституцію. У кінці грудня 1867 р її було доповнено рядом основних законів про права громадян, про імперське представництво, про судові установи, про уряд і виконавчу владу та їх компетенцію, які разом з Лютневою конституцією 1861 р склали в сукупності «грудневу» австрійську конституцію, що діяла до 1918 р. Проте територія Галичини включала польську і українську частини. Якщо Східну Галичину заселяли переважно українці, то Західна Галичина була польською.

Австро-Угорський компроміс 1867 р, за яким у пряму підлеглисть угорців переходило близько половини імперії, включаючи Закарпаття, спонукав поляків домагатися повного контролю над Галичиною. Відень формально відмовився задовольнити ці вимоги, однак погодився на неофіційний компроміс за підтримку, яку поляки надаватимуть Габсбургам, він обіцяв не втручатися в політику поляків у Галичині. «Фактично Галичина мала перетворитися на польську «державу в державі»». Інакше кажучи, українців Галичини віддали на милість полякам. Тому і плани, що їх виношували для Галичини польські патріоти, природно, диктували їм негативне ставлення до національних прагнень українців. Ще більшими противниками українців були «подоляни» — архіконсервативні польські землевласники зі Східної Галичини, які виступали проти українців не лише з політичних, а й із соціально-економічних міркувань. Для них підтвердити права українців було все одно, що піти назустріч вимогам селян. Таке поєднання давньої економічної і національної ворожнечі між польською шляхтою і українським селянством призводило до конфронтації між українцями та поляками в Галичині та надавало їй особливого гостроти.

Польська шляхта знищувала не тільки культурні, економічні, а й політичні права українського народу. Хоча формально в Галичині було проголошено рівність обох народностей, проте фактично крайова влада була віддана в руки місцевої польської шляхти. В сейми через куріальну систему виборів польським послам забезпечувалась величезна перевага.

Провінційні сейми формувалися чотирма куріями виборців — великими землевласниками, торговими палатами, міщанами і сільськими громадами. Якщо для обрання депутата від курії землевласників достатньо було 52 виборців, то депутат від сільської громади обирався 8 тис. 764 голосами. Для українців, що були переважно селянами, це було дуже невігідним. Їхня частка у виборах до галицького сейму обмежувалась, як правило, 15 відсотками. Крім того, пропольська влада в Галичині порушувала виборчу процедуру, допускаючи грубі втручання з виборами на користь поляків, маніпулювала виборами і фальсифікувала їх результати, намагаючись вслякко обмежити кількість депутатів-українців. Це пояснювалося тим, що позиція ук-

раїнського сеймового представництва визначалася ідеєю створення «автономії народного життя», альтернативи «польський галицький автономії» і суперечила польським прагненням Галицький сейм був головною ареною формування українсько-польських відносин Трактуючи український чинник як перешкоду в реалізації власних національних устремлень, поляки розглядали сейм як продовження польської державотворчої традиції, що мав створити ґрунт для відновлення Польської держави Сейм, на їхню думку, мав забезпечити розбудову польського (політичного, економічного, культурного) життя, інституалізацію суспільства, створення ієрархії влади Тому і під час виборів вони докладали немало зусиль для збереження існуючої моделі австро-польсько-українських відносин, за якою українське питання обмежувалося статусом «крайового», а галицький сейм визнавався найвищим форумом для його розгляду

Якраз через систему польських виборчих зловживань чисельність українського сеймового представництва не відповідала зростаючій силі та запитам українського руху Поляки, забезпечуючи собі більшість у сеймі, використовували його для реалізації власної концепції розвитку краю, яка полягала у перетворенні Галичини на польський П'ємонт

До 1873 р депутати віденського парламенту обиралися з числа депутатів місцевих сеймів, що також забезпечувало у Відні перевагу делегатів-неукраїнців Після реформи 1875 р вибори у вищій законодавчий орган Австро-Угорщини почали здійснюватися також на основі куріальної системи Курія великих землевласників мала 85 депутатів, міста — 119, торгіві і промислові палати — 21, сільські общини — 129 Не розширила представництва українців у віденському парламенті і реформа 1895 р, коли до чотирьох існуючих курій було додано п'яту (об'єднувала всіх чоловіків старших 24 років, які не відповідали цензам інших курій) Проте в цілому п'ятимільйонна маса виборців цієї курії могла вибрати в рейхстаг всього 72 депутати, тоді як курія землевласників, що мала всього 5 тис 431 виборця, володіла 85 мандатами Звичайно, система курій жорстко обмежувала вплив українських виборців і українське представництво у галицькому сеймі та віденському парламенті

Однак вплив поляків на галицькі справи насправді був сильніший від тих можливостей, які їм гарантувала більшість у сеймі Вони відігравали провідну роль у державному житті Міністр у галицьких справах при віденському уряді, як правило, аж до 1916 р був польської національності У кожному міністерстві домінували поляки, через руки яких проходили всі проекти законів для Галичини У 1914 р у міністерствах Відня були Міністерство фінансів — 21 поляк та один українець, Міністерство внутрішніх справ — 8 поляків і один українець, Міністерство сільського господарства — 6 поляків, жодного українця, Міністерство освіти — 12 поляків, жодного українця,

Міністерство справедливості — 24 поляки та 3 українці. Серед суддів (5 рангів) поляки становили 686, а українці 215 чол. Усі намісники Галичини були поляки (Голуховський, Бадені, Потоцький, Бобжинський) і проводили політику, ворожу українцям. Вони здійснювали курс, який передбачав заходи, спрямовані на дискредитацію українців у Відні, на гальмування їхнього національного і соціального руху будь-якими способами і на всіх рівнях, на їхню прискорену колонізацію.

Отже, всі публічні установи — адміністрація, самоврядування, суд — контролювали поляки. Вони розглядали Галичину як польський П'ємонт, тобто плацдарм, з якого почнеться відродження польської держави.

Перевагу польського чинника забезпечувала також система місцевої влади, громадського самоврядування. У Галичині зберігалась адміністративна особність панських маєтків і посилювався контроль повітової (пропольської) влади над громадами.

Незважаючи на те, що в Галичині формально діяли австрійські конституційні закони, вони забезпечували полякам певні привілеї, а можливості національного розвитку українців максимально обмежували.

Занедбаною була й українська освіта. Поляки вибороли собі домінуючі впливи на систему освіти в Галичині та швидко надали їй національного характеру. У руках поляків майже цілком перебувала шкільна справа. Політика польської адміністрації призводила до занепаду українських шкіл. У 1900 р. в Галичині було 2 тис. польських і 1519 українських шкіл. Навіть початкові школи, які раніше підпорядковувалися духовній владі, перейшли під керівництво Крайової шкільної ради, яка запроваджувала в школах польські тенденції. Такий підхід відповідав польській концепції «цивілізаційної молодості» українців, однак не міг задовольнити останніх. І хоч на рівні початкової школи українцям вдавалося зберегти паритет, проте й тут простежувалася стала тенденція до збільшення кількості польських класів.

У школі (від нижчої до університету в Галичині) польська мова дістала повні права. У 1879 р. її було оголошено урядовою мовою у Львівському університеті. У цьому закладі українці навчалися в основному на факультетах теології та права і становили близько 30 відсотків загальної чисельності його студентів, яких налічувалося 1700 чол. У 1911 р. з майже 80 викладачів професорів-українців було лише 8. В університеті та гімназіях особливо помітними були диспропорції між українським та польським представництвом. Поляки зробили все можливе, щоб стримати зростання української освіченої еліти. Так, у 1897 р. з 14 тис. учнів середніх шкіл у провінції 80 відсотків становили поляки і тільки 16 відсотків — українці (у 1854 р. з того, як поляки встановили контроль над системою освіти, це співвідношення було приблизно однаковим). Якщо поляки мали 30 гімназій, то українці — лише 2.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. поляки переважали в усіх сферах суспільного життя. Українці змушені були вести гостру, вперту боротьбу за кожен установа, кожну посаду, кожне призначення і, по суті, за кожне українське слово.

Проте як на соціально-економічному, так і на культурному рівні поляки були значно сильнішими, ніж українці. З особливою рішучістю вони намагалися колонізувати українство, стверджуючи, що українців як окремої нації не існує, а вони — начебто лише підгрупа поляків. Поляки використовували державні інституції для захисту своїх національних інтересів і такий стан змушував галицьких українців вести постійну і вперту боротьбу за рівність у культурній, економічній і політичній сферах, а також у державному житті.

Схожим з галицьким українством було становище українців у **Буковині**. Якщо Галичина під австрійською владою включала українські і польські землі, то Буковина мала українсько-румунський характер: північна українська (Чернівецький округ), полуднева румунська (Сучавський округ). Буковина завдяки домаганням румунів була виділена в окрему провінцію Австрії з автономним управлінням. У 1861 р. Керував нею президент краю з допомогою крайового сейму і крайового відділу — виконавчого органу, який призначав місцевих урядовців. На Буковині в 1861 р. близько 300 тис. українців (40 відсотків загальної кількості населення) проживали в її північній частині, а решту населення становили румуни (34 відсотки), євреї (13 відсотків), німці (8 відсотків) та інші меншості.

Виділення Буковини як окремого краю сприяло українському національному відродженню, посиленню боротьби українців проти румунів за національну відокремленість.

Однак автономні інституції перебували в руках румунів та німців, а українці тривалий час не могли добитися визнання української мови за урядову. Румуни в Буковині прагнули прилучення до Румунії, що стала незалежною державою в результаті об'єднання румунських воеводств Молдови і Волощини в 1878 р. після російсько-турецької війни. Тому буковинським українцям доводилося переборювати культурні й державницькі впливи румунів, вони вимагали поділу Буковини на національні території — українську і румунську і об'єднання української частини з Галичиною.

Найбільш занедбаною серед усіх українських земель Австро-Угорщини на початку XX ст. була Закарпатська Україна. Отримавши в 1867 р. від Австрії право на самоврядування, угорці мстилися українцям за погроми, вчинені російським військом 1849 р., а угорський уряд здійснював антиукраїнську політику, включаючи мадяризацію. Занепадали українські парафіяльні школи, закривалися українські газети. Якщо у 1881 р. у Закарпатті було 353 школи з українською

мовою викладання, то в 1883 р їх залишилось тільки 282, а у 1914 р не було жодної української школи

Кінець XIX — початок XX ст збігається з третім, політичним, етапом національного відродження в Західній Україні Він якраз і характеризувався тим, що до провінційних сеймів Австрії, заведених із 1861 р, вибирались українські депутати Українці були представлені у віденському парламенті При таких політичних структурах в умовах демократичного парламентаризму, який дозволяла Австрія, формувалися політичні об'єднання, які висували «українське питання» Спочатку це були громадсько-політичні організації («Народна рада», 1885 р), а потім виникли і діяли політичні партії (Українська радикальна партія, 1890 р, Національно-демократична партія, 1899 р, Українська соціал-демократична партія, 1899 р, та ін) Якраз протягом політичного етапу відбувалася політизація західних українців, що знайшло свій прояв і в ставленні до проблем державності

Отже, піднесення українського національного руху в Австро-Угорщині зумовлювалося рядом чинників, насамперед конституційним устроєм Австрії, що надавали українцям значну свободу слова та асоціацій.

Зростанню національної організованості українців у Східній Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст сприяло й те, що ця частина населення зазнавала прямого впливу таких суспільно високодисциплінованих народів, як німці та чехи Ще безпосередніше впливали на українців самі поляки, які стали на шлях політики «органічної праці», спрямованої на зміцнення їхньої спільності шляхом мобілізації та розвитку економічних та культурних ресурсів Якщо західні українці хотіли змагатися з поляками, вони з усією очевидністю повинні були б застосувати аналогічний підхід

На межі 80—90-х років XIX ст в українському русі завершувалася переорієнтація світогляду з середньовічних станово-релігійно-династичних уявлень на розуміння пріоритету національних цінностей, нації та національної держави Разом з тим відбувалася уніфікація політичної структури з тогочасними європейськими стандартами

Греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом А Шептицьким остаточно стає на національний ґрунт та включається як впливова сила в національний рух Еволюція греко-католицької церкви до національної програми та як наслідок розпад її союзу з русофілами, які попри видиме збереження позицій вичерпали свої можливості, також відіграли важливу роль у розвитку українського руху

Нарешті, наприкінці XIX ст зростає значимість і світської української інтелігенції та політичних сил Серед українців сформувався новий тип національних провідників, до яких здебільшого входили педагоги, юристи — люди, всім серцем віддані справі народу Україн-

ська інтелігенція стала рушем посилення національно-визвольного руху в західноукраїнських землях

Однак на українському національному русі негативно позначалася відсутність єдності. Як відомо, в другій половині XIX ст. серед австрійських українців визначилося три напрями: перший — москвофільський, другий — «австрійський ультралоялізм», третій — самостійницький. І все життя австрійських українців проходило під знаком цього роз'єднання на різні національні та суспільні орієнтації. Звичайно, в таких умовах не було можливим єдине сприйняття українським середовищем своїх завдань.

Прихильники москвофільства наголошували на подібності та тождності українців і росіян, доводили, що австрійські українці (галичани, буковинці та закарпатці), як і всі українці, є складовою частиною триєдиного «русского» народу, двома іншими гілками якого є великороси й білоруси.

Москвофіли, хоч і заявляли про свою відданість Австро-Угорщині, явно тяжили до Росії. У свій час в москвофільському таборі опинилося майже все старше покоління зневіреної й розчарованої в Австрії галицької інтелігенції, навіть ті, хто змолоду проповідував ідеали самостійності українського народу. Зокрема, Яків Головацький, один з членів «Руської трійці», емігрував до Росії і звідти поширював «москвофільську гангрену зневіри й національно-політичного дефетизму».

Основа для москвофільства в Галичині, на Буковині та в Закарпатті давало переконання в силі Росії. Багато українських діячів вважали, що вистояти у нелегкому протистоянні з поляками, угорцями, румунами можна, лише спираючись на Росію. Аналізуючи причини москвофільства в Закарпатті, М. Драгоманов підкреслював, що причиною його — це прагнення власної держави і протест проти мадяризації українців. Певну роль в поширенні русофільства відігравали серед слов'янофільська пропаганда та наявність своєрідної психології серед українства. Частина української духовної еліти страждала від комплексу етнічної та соціальної неповноцінності. Вона прагнула визнання, проте, не знаходячи його серед поляків, угорців, румунів, тягнулася до могутнього російського царя і російської культури. Отже, коріння денационалізуючого українства москвофільського руху треба шукати насамперед у соціально-економічній і політичній ситуації, яка для деяких західних українців здавалася безвихідною. Саме тому вони потягнулися до росіян, шукаючи з ними історичного і культурного споріднення. Проте, відмовляючи українцям у праві на національну мову, москвофіли тим самим сприяли денационалізації австро-угорським урядом українського населення Галичини, Буковини, Закарпаття.

Москвофільство не мало поміж українців міцного і сталого фундаменту, а отже, й майбутнього. У 1900 р. молодше і агресивніше

покоління москвофілів, прагнучи затримати процес свого занепаду, проголосило «новий курс», що закликав до цілковитого ототожнення з Росією. Вони заснували Руську народну партію і отримували ще більш, ніж раніше, дотації від царського уряду. Галицькі москвофіли мали контакти з російськими чорносотенними організаціями, зокрема такими, як «Союз русского народа», «Двуглавый орел», а також з неослов'янами на чолі з В. Бобринським.

Москвофілство потрапило під вплив ідеї «всеслов'янства», що передбачала «визволення» всіх слов'ян і об'єднання їх під берлом Росії. Це загрожувало існуванню українців, якщо їх приєднають до Росії як складову частину «русского» народу. Москвофіли брали участь у виборах до сейму і парламенту. Однак на початку ХХ ст. москвофілство замирало.

Проросійська орієнтація москвофілів мала і деякий позитивний вплив на розвиток українців. Москвофілство відіграло певну роль підсилювача, каталізатора в справі більш швидкого і чіткого визначення інших українських політичних сил щодо національного питання і проблем державності.

Важливим напрямом домагань західних українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. була боротьба за рівноправність української мови в державних та урядових інституціях, а також за поширення українського шкільництва.

Українські діячі поставили собі чітке практичне завдання — створити на базі «Просвіти» суцільну мережу економічно-просвітних організацій та отримати для них допомогу з державного бюджету. Внаслідок активної діяльності у цьому напрямі «Просвіта» стала справжнім центром українського життя. Присвятивши себе справі піднесення культурного і освітнього рівня селянства, це товариство за допомогою сільських учителів та парафіяльних священиків поступово поширило по всій Східній Галичині мережу читальень і бібліотек. Популярність цих читальень зростає, коли з часом при них почали діяти хори, театральні трупи, гімнастичні товариства та кооперативи. Це було великим внеском у піднесення політичної та національної свідомості селянства.

Завдяки самовідданій праці таких провідних діячів «Просвіти», як **А. Вахнянин** (голова «Просвіти» у 1868—1870 рр.) і **О. Огоновський** (голова «Просвіти» у 1877—1894 рр.), до 1914 р. товариство мало 77 регіональних відділень, 2 тис. 944 сільські читальні, 2 тис. 364 бібліотеки, понад 36 тис. членів у складі його львівської філії й близько 200 тис. — у сільських читальнях. Свій вплив «Просвіта» поширила і на Буковину. До 1914 р. Руське товариство (утворене у 1869 р.), що орієнтувалося на «Просвіту», залучило до свого складу близько 13 тис. чол. Особливо енергійно велася боротьба за український університет у Львові. Після 1848 р. Відень планував зробити університет двомовним, однак, коли до влади прийшли поляки, вони швидко стали полонізувати цей заклад.

Поступово було обмежено вживання української мови, навіть для викладачів, натомість стало постійною практикою підкреслювати «польськість» університету

Українське студентство розпочало боротьбу за Львівський університет з 1889 р. Протягом 90-х років українські студенти організували ряд заходів протесту. Переконавшись у тому, що їхні протести ігноруються, студенти висунули вимогу створити окремий український університет. Ця ідея захопила українське суспільство, навіть селян, і на підтримку вимог студентів почали скликати багатолюдні мітинги. Водночас українські депутати в галицькому сеймі та віденському парламенті неодноразово виступали з пристрасним закликком до уряду розв'язати це питання. Проте поляки вперто проводили свою політику і в перше десятиліття ХХ ст ситуація у Львівському університеті стала загрозливою.

Оскільки поляки не хотіли поступитися українським домаганням, Львівський університет став ареною відкритої і завзятої конфронтації. Провідну роль у цій боротьбі відігравали студенти. 8 жовтня 1901 р відбулося академічне віче за участю близько 3 тис студентів, на якому був також Михайло Грушевський. Хоча студенти вимагали створення цілком українського університету, вони готові були поки що погодитися із запровадженням викладання української мови на медичному, юридичному та філософському факультетах. Проте правлячі кола Галичини не виявляли ніякої реакції, і демонстрації українських студентів тривали. До них почали приєднуватися політичні та громадські діячі.

19 листопада (2 грудня) 1901 р близько 600 українських студентів залишили Львівський університет і з ними солідаризувався новий митрополит А Шептицький, що надало цій акції особливого значення. А Шептицький наказав студентам-богословам вихити за кордон і протягом року утримував їх власним коштом на студіях. У день виступу студентів депутат Ю Романчук вніс до палати депутатів проект резолюції щодо заснування українського університету.

Завдяки рішучій позиції студентів питання українського університету вийшло на поверхню політичного життя. За висловом Костя Левицького, університет «став майже альфою і омегою наших національних змагань». Це питання залишилось актуальним в Австрійській державі аж до Першої світової війни. Боротьба за університет перетворилася на міжнаціональну ворожнечу, яка часто завершувалася бійками, а то і кровопролиттям. У лекційних залах озброєні палицями українські та польські студенти вели між собою справжні бої. У 1901 р українські студенти стали масово кидати навчання в університеті. У 1907 р проти університетських властей були організовані великі демонстрації. У запеклій сутичці від кулі польського шовініста 1 липня 1910 р загинув борець за український університет у Львові Адам Коцко. Чергові заворушення студентів у 1911 р закінчилися масовими

арештами і засудженням 101 студента Тепер заснування українського університету категорично зажадав митрополит А. Шептицький. Врешті-решт Відень пообіцяв відкрити окремий український університет у 1915 р. Але війна позбавила українців цієї можливості. Проте у Львівському університеті українці мали сім кафедр і чотири доцентури.

Разом з львівськими студентами свої вимоги висували і студенти-українці Чернівецького університету. І хоча в ньому українську мову і літературу читав професор із Галичини Степан Смаль-Стоцький, студенти вимагали від австрійського уряду створення кафедри історії України, протестували проти німецької орієнтації навчального процесу в цьому університеті.

Боротьба західноукраїнського населення проти утисків в галузі освіти була складовою частиною національного руху.

Населення вимагало відкриття нових шкіл з викладанням українською мовою. У 1905 р. на адресу австрійських властей надходили численні звернення і заяви від жителів сіл і міст Галичини, Буковини, Закарпаття з вимогами відкриття шкіл чи класів з українською мовою навчання. Виступаючи в Тернополі на одному з мітингів, І. Франко закликав присутніх боротися за те, щоб зробити школу і науку доступними для всіх. Вимога ліквідації певної дискримінації української школи звучала і на зібраннях та конференціях, які відбулися у 1906 р. у ряді повітів Східної Галичини та Буковини (Надвірнянський шкільний округ, Вашківський та Вижницький повіти, м. Копичинці та ін.). Збори робітників, ремісників, селян з такими вимогами відбувалися у 1906 р. у Львові, Дрогобичі та інших містах і селах. Жителі м. Стрия протягом двадцяти років домагалися відкриття у місті хоча б однієї української школи. І тільки у 1913 р. було, врешті-решт, відкрито один клас при школі в Ланах. Численні звернення жителів Винників так і не дали результатів, хоч вони писали до намісника Галичини, і до самого цесаря.

Проте поступово українське шкільництво досягло значних результатів. Напередодні Першої світової війни у Галичині налічувалося 3 тис. народних українських шкіл.

Певних здобутків досягли українці і в галузі середньої освіти. Оскільки для відкриття гімназій потрібна була згода уряду, поляки та українці боролися за кожну школу на політичному рівні. На засіданні сейму в березні 1892 р. було прийнято ухвалу про утворення гімназій в Коломиї, а 25 травня того самого року — рішення про висвітлення в шкільних підручниках фонетичного правопису.

Українські депутати самовіддано відстоювали інтереси української освіти у віденському парламенті та галицькому сеймі. Коли у жовтні 1903 р. галицький сейм через переважання в ньому поляків відмовився підтримати пропозицію про створення української гімназії у Станісла-

ві, українці-депутати покинули засідання. Їхній протест підтримали жителі Львова. К. Левицький розцінив цей вчинок українських депутатів як поворотну подію в українському політичному житті і як початок боротьби за національне існування під гаслом заперечення компромісів.

Всього з 1897 по 1914 р. українцям удалося примусити уряд відкрити чотири гімназії, фінансованих державою. Перед війною українці мали вже 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. На Буковині, де Відень проводив політику протиставлення українців румунам, наприкінці XIX ст. була порівняно добре організована система освіти. Перед війною на 300 тис. українського населення Буковини припадало три українські гімназії, одна учительська семінарія, а українська народна школа була в кожному селі. У селах діяло багато читальень.

У Закарпатті, де угорські націоналісти всіляко придушували місцевий патріотизм, зникав один за іншим слов'янський часопис. У 1907 р. була ліквідована остання школа з викладанням на місцевій (українській) говірці, а товариство Св. Василя, що дбало про розвиток культури, саме ледве животіло. Лише невеличка група народовців, таких як Юрій Жаткович та Августин Волошин, намагалася чинити опір мадяризації.

Проте західні українці мали і деякі успіхи в сфері культури. Центром наукового життя стало Товариство ім. Шевченка, перетворене в 1893 р. за ініціативою українців із Києва на Наукове. Розквіт товариства почався з приїзду до Львова професора М. Грушевського, який у 1897 р. став його головою. Товариство ім. Шевченка було загально визнане українською академією наук. Воно випустило у світ до 1914 р. 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей знань. Виданий у 1898 р. у Львові «Літературно-науковий вістник» став всеукраїнським літературним органом, на сторінках якого друкувалися найкращі літературні сили з усієї України.

Велике значення для розвитку українського руху мала громадська і наукова діяльність у Львові Михайла Грушевського. Він почав видавати свою фундаментальну «Історію України-Руси», поставивши за мету дати історичне обґрунтування ідеї української державності.

Іншим свідченням розвитку українських культурних установ у Галичині був швидкий розквіт преси. На 1913 р. західні українці вже мали 80 періодичних видань, із них 66 у Галичині, а решта на Буковині та Закарпатті.

Характерно, що представники українського національного руху Наддніпрянщини, позбавлені можливості друкувати свої літературні твори рідною мовою у себе вдома, багато друкувалися в Галичині. Тут побачили світ твори кращих літературних сил Наддніпрянської України: *Марка Вовчка, В. Антоновича, О. Кониського* та ін. Водночас наддніпрянці надавали фінансову допомогу галичанам у заснуванні *всеукраїнського органу — літературно-громадського журналу*

«Правда» (1867—1880), Літературного товариства ім Шевченка тощо Моральна і матеріальна підтримка наддніпрянців, їх особистий вплив, участь у галицьких виданнях сприяли зростанню національного руху в краї і виходові його за межі вузького провінціалізму на всеукраїнські обшири

Про піднесення українського руху наприкінці XIX — на початку XX ст. свідчило активне відстоювання українцями вимог забезпечення державності та посилення їхнього впливу на державне життя.

Тривале перебування західноукраїнських земель у складі іншої держави не могло не позначитися на державницькій ідеї українців Деякі діячі українського руху і українських політичних партій пов'язували державність західних українських земель з автономією в рамках Австро-Угорщини Саме тому федералістсько-автономістські ідеї пустили своє коріння в західноукраїнській громадськості Вимога окремих галицьких українців в Галичині вперше була сформована на рівні громадсько-політичної організації Народною радою, утвореною народолюбцями (*Ю. Романчук, О. Огоновський, О. Стефанович, С. Качала, Й. Заячківський, М. Січинський* та ін) у жовтні 1885 р

Перебудову Австро-Угорщини на федеративних засадах з утворенням з українських земель окремої провінції передбачали Українська радикальна партія — жовтень 1890 р (*С. Данилович, Є. Левицький, М. Павлик, І. Франко, Р. Ярославич*), а також Національно-демократична партія — грудень 1899 р (*Ю. Романчук, Є. Левицький, М. Грушевський* та ін) І хоч їхні національні частини програм були значно ширшими, орієнтувалися в перспективі на самостійну Українську державу, все-таки завданням часу ці партії вважали забезпечення національно-територіальної автономії для українців Австро-Угорщини

Питання території та влади були ключовими доміанантами українсько-польського суперництва в Галичині Зусилля поляків, їхньої сеймової більшості спрямовувалися на збереження єдності провінції та польського характеру управління Українські політики не вважали галицьку автономію тривкою формою, що потребує стратегічної програми співжиття двох народів Об'єднання в рамках провінції розцінювалося ними як історична несправедливість, яку потрібно виправити Забезпеченню національно-територіальної автономії для українців Австро-Угорщини українські політики значною мірою підпорядковували свою діяльність як у сеймі, парламенті, так і серед мас, скликаючи народні зібрання і пропагуючи на них свої вимоги

XX ст почалося для галицьких українців посилення боротьби за відокремлення Східної української Галичини від Західної — польської — і створення з неї окремого краю Зокрема, у 1900 р в Галичині та на Буковині відбулися численні віча під гаслом поділу Галичини

на українську і польську частини, об'єднання української частини з Буковиною з метою створення суцільного українського краю.

Національно-територіальну автономію для українців Українська радикальна і Національно-демократична партії відстоювали до самого початку Першої світової війни. У передвоєнній Галичині (1913 р.) відбулися з'їзди цих партій, які засвідчили їхню вірність ідеї автономії, а також прагнення об'єднати Галичину з Буковиною.

Частина прихильників поділу Галичини на польську і українську інколи, враховуючи значне загострення польсько-українських відносин, відмовлялась від цієї вимоги, йшла на компроміс з поляками, сподіваючись, що останні підуть шляхом забезпечення рівноправності обох народів. За відмову від домагання поділу Галичини на польську й українську вони бажали заборони колонізації, застосування української мови в Східній Галичині.

У 1890 р. в галицькому сеймі була проголошена угода, яка отримала назву «*нової ери*» і мала почати нову добу польсько-українських відносин у Галичині. У результаті згоди, досягнутої між народовцями під проводом Ю. Романчука й О. Барвінського, з одного боку, та генерал-губернатором К. Бадені, який представляв галицький уряд, — з іншого, українцям робилися поступки переважно в царині освіти і культури. Народовцям була обіцяна підтримка польською шляхтою їхніх кандидатів на виборах до австрійського парламенту. Народовці, у свою чергу, заявляли про вірність галичан Австро-Угорській державі, зобов'язувалися не виступати проти поляків, тобто зберігати політичний статус-кво. По суті це означало відмову українців від вимоги поділу Галичини на українську і польську, від ідеї автономії.

«Нова ера» дала певні результати для українців. Вона позначилася в українському житті утворенням Коломийської гімназії (1892 р.), відкриттям кафедри української історії у Львівському університеті (1894 р.), деякими іншими покращеннями в адміністрації та шкільній справі. «Нову еру» підтримав також український митрополит кардинал Сильвестр Сембратович, який поступово усунув московфільських представників з Митрополичої Консисторії. І це було добрим наслідком українсько-польської угоди 1890 р. Однак інші домагання українців (зрівняння українців з поляками перед державними законами, визнання і поширення їхньої мови в адміністрації, судах, дбання про поліпшення долі українських міщан і селян тощо) не були задоволені адміністрацією. Тому «нова ера» мало що змінила в українсько-польських відносинах. Незначні поступки поляків не могли задовольнити український табір. Навіть у найкращий час «нової ери», коли відбулися вибори до парламенту (1891 р.), українці втратили половину своїх мандатів, які мали в 1873 р. (шляхта мала 57 депутатів, а народовці — всього 7). «Нова ера» не здобула популярності серед українського суспільства, вона викликала завзяту опозицію з боку радикальних і московфільських кіл і була зірвана. Група Ю. Романчука перейшла

до опозиції (1894) Обидві сторони (польська і українська) відновили політичну боротьбу Подальші намагання, зокрема у 1908 р, досягти порозуміння не мали успіху

На боці уряду після зрвання «нової ери» залишилися С Сембратович і поміркована група народівців під проводом А Вахнянина і О Барвінського, яка почала здійснювати «новий курс» під гаслом «краще щось, як нічого» і здобула за свою підтримку від уряду дрібні концесії

Наприкінці ХІХ ст серед західних українців все більшого впливу набував самостійницький напрям, який передбачав як стратегічну кінцеву мету створення самостійної Української держави Звичайно, що вимоги національної незалежності в той час не були несподіваними для західних українців, адже їх ще раніше оголосили інші народи Габсбурзької імперії

Необхідною передумовою висунення ідеї незалежної соборної Української держави було визнання спільності західних і наддніпрянських українців, яка і становила єдиний український народ У 1888 р на загальних зборах «Народної ради» О Огоновський наголошував «Ми, русини галицькі, є частиною великого двадцяти мільйонного народу (малоруського), самостійного серед громади народів слов'янських, окремого як від народу польського, так і від російського»

У грудні 1892 р в **«народній програмі»**, прийнятій на зборах «Народної ради», визнавалася єдність усього українського народу незалежно від існуючих державних кордонів Програма вказувала на галицьких українців як на частину «русько-українського народу, що, утворивши самостійність державну, боровся віками за свої права державно-політичні і ніколи не зрікався і не зрікається прав самостійного народу, без огляду на час і спосіб здійснення своїх прав національних» Шлях досягнення цього ідеалу, як зазначав К Левицький, «довести наш руський народ до самосвідомості політичної, щоб цілий народ руський був у силі берегти і добувати повні свободи»

Вперше став відстоювати єднання всіх українців у незалежній державі молодий радикал Ю Бачинський, який у 1895 р видав знамениту книгу *«Україна irredenta»* (*Україна уярмлена*) В ній він дійшов висновку, що державна самостійність України є необхідною політичною передумовою її економічного та культурного розвитку, можливості її існування Ідеї Ю Бачинського справили надихаючий вплив на всіх національно свідомих українців У 1895 р під впливом так званих молодших радикалів (Ю Бачинський, В Будзиновський, М Ганкевич, О Колесса, Є Левицький, В Охріменко та ін) свою програму «націоналізувала» Українська радикальна партія Висунута раніше партією вимога перебудови в найближчу перспективу Австро-Угорщини на федеративних засадах (зокрема, «утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією») доповнювалася положенням про державну самостійність України Однак політична самостійність українського

народу розглядалася Українською радикальною партією як стратегічна мета Цю ідею партія відстоювала послідовно У 1910 р її друкований орган «Громадський голос» заявляв «Не Відень, не Петербург, а сама Україна, окрема й незалежна» Там же зазначалося «Ми хочемо, щоб український народ здобув собі якнайскоріше самостійність, або мав свою власну державу»

Виразно самостійницьку позицію зайняла і утворена у вересні 1899 р прихильниками соціалізму С Вітиком, М Ганкевичем, Ю Бачинським, Р Яросевичем Українська соціал-демократична партія (УСДП) У передовій статті партійного органу «Воля» визначалася мета боротьби «Щоб цілий народ український виборив собі національну волю та самостійність політичну, наша ціль — вільна держава українського люду, українська республіка»

Своєю довготривалою метою визначила незалежність України і утворена в грудні 1899 р Національно-демократична партія (І Франко, Є Левицький, Т Окуневський, В Будзиновський, М Грушевський та ін) Політична програма партії була цілком самостійницькою і сорбницькою, основна її думка — право українського народу на свій вільний розвиток Програма передбачала завоювання українсько-руським народом культурної, економічної і політичної самостійності та злиття з часом в одноцільний національний організм Метою НДП, як підкреслювалося у її відозві 5 січня 1900 р, «повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу » Водночас Національно-демократична партія вважала своїм найближчим завданням утворення з українських частин Галичини та Буковини окремої провінції з власною адміністрацією та національним сеймом

Відносно підросійської України партія зайняла таку позицію «Будемо піддержувати, скріпляти і розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності, будемо серед російських українців піддержувати такі змагання, які ведуть до перетворення Російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно федералістичну, оперту на автономії народностей»

Не забули націонал-демократи і тієї гілки українського народу, яка жила на Закарпатті і через це була ізольована від українського політичного життя Стосовно саме цих угорських русинів Національно-демократична партія заявила, що буде боротися, аби викликати між ними національний рух, подібний до того, який існує в Галичині та на Буковині, «щоб згуртувати їх до уживання і плекання рідної мови, до боротьби проти винародовлення та до культурної, економічної і політичної діяльності » Отже, програма націонал-демократів свідчила, що її автори були людьми широкого світогляду, які не тільки вивчали питання, що стосувалися винятково галицької землі, а й були здатні бачити цілісність української проблематики

Поєднання в програмах політичних партій Західної України вимог самостійності України із завданням забезпечення для українців Австро-Угорщини національно-територіальної автономії свідчило про те, що українські провідники розуміли ставити питання про створення самостійної Української держави в той час на порядок денний передчасно «Життєва дійсність, — підкреслював Д Дорошенко, — була в ті часи дуже далека від такого ідеалу, і в щоденному житті треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елементарні »

Зрозуміло, що партійні програмні вимоги з питань державності не були позбавлені певного романтизму Проте вони загалом адекватно відбивали стан тогочасного етапу національно-визвольних змагань передової української інтелігенції Проголошення високого ідеалу самостійної держави було тим світочем, який широко розсував межі політичного обрису З того часу політична самостійність України стала головним гаслом національного руху в Галичині й на Буковині Спільна політична платформа була передумовою тісної співпраці провідних українських партій Якщо в 90-х роках ХІХ ст ідея української національної держави знаходила своє місце у вимогах окремих лідерів і партійних програмах, то на початку ХХ ст вона більш глибоко проникла в українство 14 липня 1900 р у Львові відбулося студентське віче, яке заявило, що найважливішою справою для українців є «справа державної самостійності українського народу!» Льонгін Цегельський, тодішній студент, висгупив на вічі з програмною промовою, в якій заявив «Залишається одне — створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну Українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно захити наша нація» Л Цегельський закликав до єднання галицьких і російських українців з метою здобуття державної самостійності «Через кордон подають собі руки українці з обох боків Збруча Понад багнети, що стережуть границю, підносяться велика ідея, злучаючи всі щирі серця України»

Тема української незалежності стала предметом дискусії на сторінках галицької і буковинської преси В ній взяв участь, підготувавши серію статей, І Франко, який своїм незаперечним авторитетом підтримував постулат незалежності І Франко вважав, що хоч ідеал самостійності України за тодішніх умов міг здаватися поза межами можливого, все-таки національно-патріотичним силам належало «вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитися до нього»

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст західноукраїнський рух під проводом своїх партій, насамперед під впливом УНДП, яка поступово радикалізувалась, при співпраці з нею УРП і УСДП набуває опозиційного щодо влади характеру, орієнтується на власні сили, організацію народних мас Національно свідомі народні маси поступово стають реальною основою руху Свідченням проникнення ідеї соборної са-

мостійної України в значно ширшій верстві українського суспільства став другий студентський з'їзд, який відбувся у Львові 2—4 липня 1913 р. У ньому взяв участь майбутній ідеолог інтегрального націоналізму Дмитро Донцов. Реферат його доповіді пізніше вийшов окремою брошурою під назвою «Сучасне політичне положення нації і наше завдання» Михайло Сосновський, автор політичної біографії Д. Донцова, називає цю промову черговим кроком уперед на шляху розвитку української політичної думки.

Д. Донцов обґрунтував ідею політичного сепаратизму щодо Росії: «Не буду розважувати тут, — підкреслював він, — автономізму і сепаратизму, бо вважаю це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією! Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зрвання всякої злуки з нею — політичний сепаратизм». Передбачаючи неминучість конфлікту між Росією, з одного боку, і Німеччиною та Австрією — з другого, Д. Донцов радив українцям стати на бік Австрії з метою реалізації програм сепаратизму. На його думку, «всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрії приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії і наблизить час остаточного визволення нашого краю».

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. в середовищі західних українців виявилось різне розуміння проблем державності, її перспектив і шляхів досягнення. Значна частина українських провідників і політичних сил свої державницькі устремління спрямовували в русло федеративної перебудови Австро-Угорщини із забезпеченням національно-територіальної автономії українським землям. Це передбачало поділ Галичини на українську і польську частини, об'єднання першої з Буковиною в одну національну провінцію зі своїм сеймом і адміністрацією. Якраз у цьому напрямі українство зосереджувало значні зусилля, використовуючи конституційні можливості і різні політичні засоби, борючись за розширення своїх політичних прав.

Однак цей намір державотворення не був тоді єдиним. Найбільш радикальна частина українців ставила питання про створення в майбутньому незалежної Української держави, до складу якої входили б усі українські землі — як ті, що входили до складу Росії, так і ті, що входили до складу Австро-Угорщини.

Висунення ідеалу власної Української соборної держави, повернення до цього ідеалу національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці XIX — на початку XX ст. і свідчило про формування новітньої державницької ідеології, яка започаткувала добу підготовки українських сил до боротьби за незалежність.

Ця ідеологія надавала пріоритетного значення власній державі для національного визволення і розвитку, обґрунтовувала права українського народу на її створення, визнавала необхідність активної діяльності українців у цьому напрямі

Одним із центральних політичних питань для західних українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст була виборча реформа Справа в тому, що система курій, як уже зазначалося, жорстко обмежувала вплив українських виборців Тому у віденському парламенті і місцевих сеймах фактично господарювали австрійські, німецькі, польські, румунські, угорські чиновники Галицький провінційний уряд незграбним маніпулюванням результатами виборів зажив собі скандальної слави Ці маніпуляції здійснювалися у різні способи фальсифікувалися списки виборців, лише за кілька годин до виборів змінювали місце та час їх проведення, викрадали скриньки з бюлетенями (що не було складно, оскільки серед українців не було людей, які б лічили голоси), щоб перешкодити передвиборчій агітації, українських кандидатів кидали до в'язниці за дрібними звинуваченнями Порушення виборчої процедури сягнули апогею під час кривавих виборів 1895 і 1897 рр — у період губернаторства Бадені, якого називали «залізним губернатором»

Протестуючи проти зловживань у ході виборчої кампанії 1895 р, українці скликали у Львові 15 листопада цього року віче за участю 600 представників, які утворили і направили до цесаря українську делегацію у складі 150 селян, 25 міщан, 24 священників та 22 представників світської інтелігенції І хоч цесар належно не відреагував на звернення українців про виборчі зловживання, здійснений ними акт засвідчив про прагнення західного українства добитися справедливості системи виборів Підтвердженням цього стало і всенародне віче у Львові, скликане 4 листопада після кривавих виборів 1897 р Крім того, радикали організували проти «збройних» виборів віча протесту у Відні, виступили з цього приводу у європейській пресі, створили рішучу опозицію в парламенті Все це стало доказом значної політичної зрілості українців і привело до того, що прем'єр-міністр К Бадені змушений був піти у відставку (1897 р)

Українці домагалися справедливішої системи представництва в місцевих сеймах та віденському парламенті, що повинно було розширити їх можливості в покращенні своєї долі Вони виступали за розширення конституційних свобод, введення загального, рівного, прямого і таємного виборчого права

Серед поляків існувало кілька різних підходів до виборчої системи Консерватори (навіть попри теоретичне визнання неминучості демократизації) відстоювали її недоторканність, що гарантувало їм владу Ліберал-демократи прагнули поступового розширення права голосування, особливо наполягаючи на врахуванні інтересів міст Людовці (вони будували свою політику на основі визнання національ-

ного характеру українського питання та рівноправності) та соціалісти були прихильниками виборчої реформи на засадах 4-складового виборчого права. Консерватори та ліберал-демократи розглядали виборче право крізь призму польських національних інтересів. Ліві течії були союзниками українців, проте із загостренням національного конфлікту тяжили до національного табору.

На думку значної частини українських провідників, насамперед тих, що пов'язували українську державність з автономією українських земель у складі Австро-Угорщини і стояли на федералістсько-автономістських засадах, виборча реформа і забезпечення справедливої для українців системи представництва в галицькому сеймі та віденському парламенті були питаннями найбільшої ваги.

Українська радикальна партія ще у 1890 р вперше серед галицьких українців висунула гасло загального та рівного виборчого права і розгорнула агітацію за його здійснення. Рух за реформу виборчої системи був конкретним проявом боротьби українців за розширення своїх політичних прав і участі в процесах державотворення.

У 1891 р під проводом Є Олесницького в м Стрий розпочалася кампанія за виборчу реформу. Щоправда, у 90-х роках XIX ст рух за демократизацію виборчого права, який для українців був складовою частиною виборювання національної рівноправності, ще не набув масового розмаху. Однак власне тоді закладалися його основні моменти, що виявилися на початку XX ст, коли боротьба за реформу виборчої системи стала головною ознакою політичного життя західних українців, насамперед галичан. Особливої інтенсивності цей рух набув у 1905—1906 рр у Львові, Станіславі, Перемишлі, Тернополі, Чернівцях, Бродях, Коломиї, Стрию, Бориславі, Самборі та інших містах відбувалися багатотисячні зібрання, віча, на яких ухвалювалися рішення про необхідність переходу до більш справедливої системи виборів. Протягом січня 1906 р у Галичині відбулося близько 300 мітингів і зібрань, у яких взяли участь 500 тис чол.

У листопаді 1905 р українці створили так званий **Народний комітет у справі виборчої реформи**, який очолили Ю Романчук та К Левицький. У січні 1906 р цар Франц Йосиф змушений був прийняти українську делегацію, від імені якої говорив митрополит Андрій Шептицький. На підтримку домагань делегації 2 лютого у Львові було скликане народне віче за участю 50 тис чол, що свідчило про високий рівень національно-політичної свідомості галицьких українців.

Боротьба західних українців за більш справедливу систему виборів увінчалася успіхом. У січні 1907 р австрійський уряд проголосив нове положення про вибори до федерального парламенту, що значно поживило політичне життя українців.

У 1907 р в Австрії вперше були здійснені вибори на основі загального і рівного виборчого права. Це сприяло посиленню участі

українців у державному житті У віденському парламенті з'явилося значне українське представництво, і польський контроль над українською більшістю можна було надалі утримувати хіба що засобами насильства І хоч уряд Галичини продовжував фальсифікувати результати виборів, число українських депутатів у віденському парламенті значно зросло Якщо у 1879 р українці мали трьох своїх представників у Відні, то у 1907 р до австрійського парламенту потрапили 27 депутатів-українців від Галичини Крім того, п'ятеро депутатів-українців були від Буковини Українська депутатська репрезентація у Відні чисельністю 32 чол перетворилася на силу, з якою мусив рахуватися федеральний уряд

У 1911 р національні сили зміцнили свої позиції Тоді галичани направили в імперський парламент 29 послів З них лише по одному місцю дісталось соціалістам і москвофілам У парламенті діяв український клуб, який разом з буковинцями налічував 30 послів І хоч українці залишалися непропорційно представленими у Відні значною мірою через крутість на виборах галицьких губернаторів, однак українська репрезентація через парламент добувала різні економічні і культурні поступки і раз у раз висувала основну вимогу — національної автономії

Після 1907 р, коли була демократизована виборча система до віденського парламенту, збереглася куріальна система виборів до місцевих сеймів Тому українці, особливо Галичини, продовжували боротьбу за реформу сеймової виборчої системи, за введення загального виборчого права до крайових сеймів Така вимога постійно висувалася на багатотисячних народних вічах у Львові, Дрогобичі, Стрию, Станіславі та інших містах до 1914 р З нею представники від 25 мст і повітів Галичини направили у 1907 р свою делегацію до Відня

У 1908 р на «новослов'янському» конгресі у Празі галицькі поляки домовилися з росіянами про те, що польська адміністрація в Галичині буде підтримувати галицьких москвофілів, щоб знищити український національний табір Це польсько-московське порозуміння стало основою кривавих виборів до галицького сейму в 1908 р, коли жандарми знущалися над українськими виборцями і навіть вбили Марка Каганця з Бучаччини Через польську жорстокість і шахрайство українці отримали тільки 12 місць, а москвофіли — 8

12 квітня 1908 р, протестуючи проти зловживань поляків під час виборів, молодий український студент Мирослав Січинський убив губернатора Галичини Анджея Потоцького Цей випадок свідчив, що українсько-польські відносини сягнули небезпечної межі Проте зростаюча напруженість мала глибше коріння Серед поляків швидко поширив свої впливи ультранационалістичний рух на чолі з Польською націонал-демократичною партією Р Дмовського Польські націонал-демократи заснували мережу селянських організацій і здобули собі

велику популярність серед міського населення, інтелгенції та студентства Основною їхньою турботою стала зростаюча загроза пануванню поляків у Східній Галичині з боку українців Головна мета польських націоналістів у Галичині полягала у збереженні того, що належало полякам у східній частині провінції Це означало, що українцям протистояли не тільки «подоляни», тобто східногалицька польська шляхта, а й польський рух із широкою соціальною базою Останній вперто здійснював свою лінію і відмовлявся йти на будь-які поступки щодо українців

Маючи свої політичні організації, зокрема Національно-демократичну та інші партії, українці поводитися не менш войовничо Вони енергійно продовжували організаційну діяльність, при кожній нагоді атакуючи поляків у парламенти та сейми, часто проводячи масові зібрання, щоб показати свою зростаючу міць Вимога загального виборчого права висувалася українцями на мітингах та демонстраціях 1907—1910 рр У 1910 р у Львові, Дрогобичі, Стрию, Ясиничі, Підволочному, Станіславі та інших містах організувалися багатотисячні народні віча Вони продовжувалися і в наступні роки

Обструкція, яку здійснювали українці у віденському парламенті та галицькому сеймі, нарешті примусила поляків згодитися на виборчу реформу до сейму, схвалену лише в лютому 1914 р Виборча реформа забезпечувала українцям 62 місця (27,2 відсотка) в сеймі Проте до кінця австрійського панування у краї так і не було реформовано систему виборів до сеймів та місцевих органів самоврядування

Прагнучи дещо пом'якшити напруження, яке зумовлювалося справедливими національними домаганнями українців, австрійський уряд у серпні 1912 р ухвалив рішення приймати українців на посади службовців урядових установ у повітах Галичини і Буковини

Буковинські українці вперше провели своїх послів до буковинського сейму у 80-х роках ХІХ ст, що поклало початок відродженню Буковини Після виборів 1911 р буковинські українці мали в сеймі 17 із 53 депутатів До парламенту у Відні Буковина направляла п'ять депутатів-українців Вони, як правило, виступали разом з українськими представниками від Галичини

Посилення національного руху в Галичині мало великий вплив на взаємини між східними та західними українцями Спостерігаючи життя українців на заході, репресована царизмом українська інтелгенція Російської імперії бачила, як те, про що вона могла лише мріяти, ставало дійсністю в Галичині На початку ХХ ст східні українці мали розгалужені контакти з західними побратимами Вони часто були передплатниками й кореспондентами галицької та буковинської преси, вчені та письменники обох регіонів співробітничали в галузі літератури та науки У Галичині та на Буковині тривалий час перебували представники політичної еміграції з Наддніпрянщини Львівський журнал «Правда» першим опублікував реферат з програмними ви-

могами раннях наддніпрянських самостійників — членів **Братства тарасівців**.

Терени Галичини і Буковини стали ареною організаційної діяльності першої на Наддніпрянщині української партії — РУП. Якраз у Львові було опубліковано її **програмну заяву «Самостійна Україна»**, підготовлену М Міхновським. У Львові і Чернівцях у 1902—1904 рр перебували закордонні комітети РУП. Львів став місцем скликання її ІІ з'їзду (1904). У Львові була партійна друкарня, яка готувала такі видання «Добра новина» (1903), «Селянин» (1903—1905), «Праця» (1904—1905), а також брошури, листівки, відозви. Згодом аналогічну діяльність проводила у Львові УСДРП. Львів став місцем заснування **Української соціалістичної партії** (1900), політичної організації Наддніпрянщини, яка, як і РУП, проголосила своїм ідеологом самостійну Україну.

Західноукраїнські землі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. стали своєрідною базою патріотичних сил підросійської України, їх організаційно-політичної діяльності, спрямованої проти імперського самодержавницького режиму в Росії.

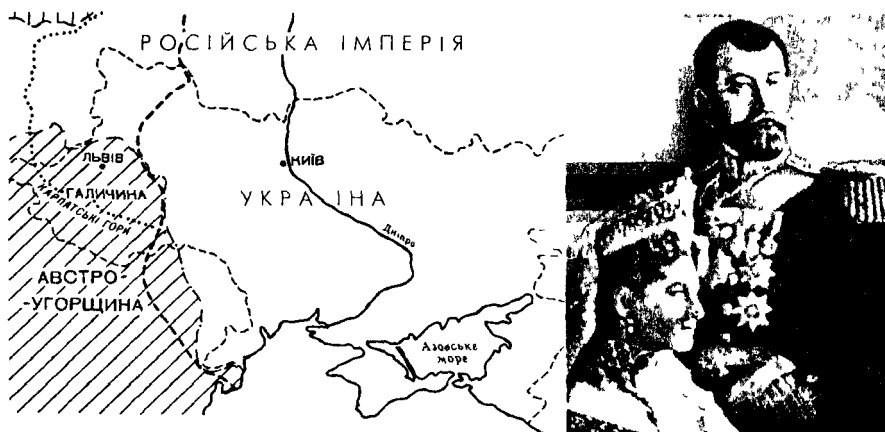
28 травня 1906 р на сторінках журналу «Украинский вестник» М Грушевський опублікував статтю «Український П'ємонт», в якій показав більш сприятливі умови для розвитку українського руху в Галичині, ніж в Росії, і високо оцінив національні здобутки галичан. Галичина з її відносними свободами порівняно з російською Україною після відомих царських указів 1863 і 1876 рр, як зазначав М Грушевський, незважаючи на власні важкі умови національного і економічного життя, стала центром українського руху, своєрідним культурним арсеналом для українських земель Росії. У свою чергу, благотворний вплив на українців Галичини справляв приплив зі сходу першокласних інтелектуалів.

Отже, завдяки австрійським конституційним правам, потреби організуватися, щоб вистояти у змаганні з поляками, моральній та інтелектуальній підтримці східних українців невелика Галичина сформувалася як твердиня українського національного руху.

Перед Першою світовою війною західні українці, зокрема галичани, широко розвинули культурну і громадсько-політичну діяльність. Вони перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя. Національний рух західних українців став широкоплинним і зарекомендував себе як явище багатогранне і соціально обґрунтоване.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.)

Розділ 5

Минуло 85 років з початку Першої світової війни і понад 80 років з часу її закінчення. Перша в історії людства світова війна принесла народам незчисленні жертви. За десятиліття, які минули після закінчення війни, до її наслідків та уроків зверталось не одне покоління істориків з метою всебічно проаналізувати події тих трагічних років. Тематиці воєнних лихоліть присвячено тисячі наукових праць, автори яких намагалися висвітлити перебіг подій, відповісти на запитання про причини зіткнення в кривавім двобої двох блоків великих держав. Історики шукали відповідь на запитання, чи була альтернатива мирного розв'язання конфлікту між державами, що вступили в збройне протистояння, чи боротьба імперіалістичних держав за переділ світу була неминучою.

У численних історичних та джерелознавчих працях, документальних збірниках та мемуарній літературі з тематики Першої світової війни зроблено однозначний висновок, що її відвернення було неможливим через надзвичайне переплетіння геополітичних та соціально-економічних суперечностей, які неминуче наближали всесвітню драму.

Передумови Першої світової війни формувалися задовго до її початку. Вони були закладені з утворенням держав буржуазного світу.

Разом з окресленням кордонів національних держав назрівали і міжнаціональні суперечності. Розвиток і зміцнення країн капіталістичного світу на межі ХІХ—ХХ ст. посилювало міждержавні суперечності. Одні держави звикли до існуючих геополітичних реалій і вважали статус-кво непорушним. Інша група країн дотримувалася позиції, що геополітичний простір щодо них надто звужений, і висунула вимогу його розширення. Проблема перегляду існуючого статус-кво виявилася головною передумовою, що ввїбрала в себе усі суперечності між країнами кінця ХІХ — початку ХХ ст. і в кінцевому підсумку призвела до першої в історії людства світової війни.

ПРИЧИНИ І ХАРАКТЕР ВІЙНИ

5.1

Поштовхом для розв'язання війни був постріл у Сараєві. Сербський патріот Г. Принцип вбив 28 червня (11 липня) 1914 р. австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. Австрійський уряд звинуватив у цьому злочині Сербію і вручив сербському уряду ультиматум. Він не був прийнятий Сербією і став приводом для оголошення Австро-Угорщиною 23 липня війни Сербії. Монархію Габсбургів підтримала кайзерівська Німеччина. На захист Сербії виступила Російська імперія.

До 4 серпня 1914 р. склалися два великі блоки провідних країн. З одного боку, **Троїстий союз**, в якому об'єдналися Австро-Угорщина, Німеччина та Італія, а після виходу з нього уже в ході війни Італії до нього ввійшли Туреччина і Болгарія. Так із Троїстого утворився **Четверний союз**. Йому протистояла Троїста згода, або **Антанта**: Англія, Франція і Росія. В ході війни до Антанти приєдналися Японія, Італія, Румунія і США.

Країни воєнних блоків оголосили війну одна одній, а до кінця 1914 р. вона переросла у світову. В її орбіту було втягнуто 38 з 59 держав світу з потужним потенціалом і населенням в 1,5 млрд чоловік.

За роки війни до діючих армій було мобілізовано 73,5 млн чол., 10 млн з яких загинуло і 20 млн поранено.

Епіцентром Першої світової війни був Балканський півострів. Саме Балкани були тим постійно діючим вулканом, який століттями породжував воєнні конфлікти між державами. Багатотисячове суперництво держав цього регіону — Туреччини, Сербії, Чорногорії, Греції, Македонії, Румунії та Болгарії — в боротьбі за свої етнічні території не залишало надій на широкий переділ існуючих кордонів. Однак це протистояння на Балканах не могло вийти за межі регіону за відсутності головних суперечностей, які призвели до всесвітньої трагедії.

Головною причиною світової війни були економічні й політичні суперечності між державами двох воєнних блоків країн — Троїстого союзу і Антанти. Саме їх національні інтереси зіткнулися на Балканах. Найгостріші суперечності за сфери впливу виявилися між Німеччиною і Росією, Німеччиною і Великобританією, Німеччиною і Францією, Австро-Угорською та Російською імперіями, а також між державами в середині самих воєнних блоків.

Особливого загострення набували суперечності між Німеччиною і Росією на 1914 р. На шляху здійснення далекосяжних планів Німеччини до розширення її геополітичного простору стала Російська імперія. Давні мрії Німеччини до «світової політики» перекреслювалися могутністю Росії. Німеччина намагалася підкорити Росію економічно і послабити її в політичному та військовому відношенні. Вона планувала витіснити Росію на Схід, обмеживши її кордонами Московського князівства. Зовнішньополітична доктрина Німеччини опиралася на ідеї Паннімецького союзу, що остаточно сформувався ще в 90-х роках XIX ст. В основу цієї доктрини була покладена теза, що могутність щодо Європи і Близького Сходу зумовлена географічним розташуванням її колоніальних володінь. Позбавлення Росії цих колоній перетворить її на звичайну азіатську державу. Найтиповішою формою реалізації експансіоністської доктрини Німеччини був план «Дранг нах Остен» — «Тиск на Схід», що передбачав захоплення чужих територій за допомогою зброї. До таких територій на Сході були віднесені Україна, Польща, Білорусія і Прибалтійські губернії Російської імперії.

На шляху Німеччини до світового панування на Заході Європи стояли також Англія і Франція. Німецькому імперіалізму марилася колоніальна імперія в Центральній Африці, він прагнув покласти край пануванню Англії на морі, захопити промислово розвинуті райони Франції. В свою чергу, правлячі кола Англії хотіли зберегти свої колонії та панування на морі, відібрати у Туреччини багаті нафтою Месопотамію і частину Аравійського півострова.

У загальному клубку суперечностей були також інтереси Франції. Вона розраховувала на повернення Ельзасу і Лотарингії та територій на берегах Рейну, Саарського вугільного басейну.

Австро-Угорська імперія не тільки намагалася зберегти колоніальні володіння в Європі, а й виношувала плани на розширення своєї території за рахунок Волині та Поділля, що перебували в складі Росії та Балканських країн — Сербії, Боснії і Герцеговини.

Щодо Росії, то вона не вважала себе колоніальною державою. Російські правлячі кола дотримувалися позиції щодо законності її володінь і не хотіли рахуватися з тим, що всі ці території були приєднані до неї внаслідок експансіоністської політики царизму. Висуваючи доктрину про миротворчу політику на Балканах та відстоюючи тезу про роль Росії щодо захисту Сербії, російські політики спрямовува-

ли погляди не тільки на Балкани, а й на Близький Схід Міністр закордонних справ С Сазонов нагадував цареві відому істину, що той, хто володіє протоками Босфор і Дарданелли, має ключ для наступного руху в Малу Азію і для гегемонії на Балканах

Крім того, царська Росія переслідувала мету приєднати Галичину, Буковину й Закарпатську Україну Причому експансіоністська політика царизму маскувалася під личиною приєднання до Росії давніх «руських земель» і возз'єднання українського народу

Отже, Перша світова війна, розпочата грандами капіталістичного світу, велася ними за переділ уже поділеного світу, за захоплення колоній, ринків збуту й дешевих джерел сировини, за пригноблення інших народів.

Війна 1914 р. була війною несправедливою, загарбницькою, імперіалістичною.

Ставлячи за мету у війні загарбання чужих земель і пригноблення інших народів, правлячі кола і панівні класи імперіалістичних держав вибудовували свої плани щодо України Кожна із воюючих держав відповідно до своїх національних інтересів мала свої конкретні плани щодо України Причому жодна із країн відкрито не заявляла про свої наміри, а таємничо їх маскувала

Жодна із держав, незважаючи на приналежність до того чи іншого воєнного блоку, не забувала про те, що Україна за географічним розташуванням знаходиться в самому центрі Європи і прямо впливає на вирішення політичних і економічних проблем Таке геополітичне розташування етнографічної території України робило її надзвичайно притягальною для воюючих держав, кожна з яких прагнула захопити ласий шматок її земель

Австро-Угорська монархія, як і Російська імперія, пов'язувала свої сподівання із захопленням західноукраїнських земель Більш конкретно на українські землі, що перебували в складі Росії, претендувала Австро-Угорщина, а ту частину земель, які належали Австро-Угорщині, прагнула захопити Росія

Відносини між Росією і Австро-Угорщиною щодо України визначалися переважно слов'янофільською націоналістичною ідеологією, в якій одне з чільних місць посідало вороже ставлення до зростання української культури в Галичині і прагнення до «возз'єднання уярмленої Русі» з Росією на засадах етнографічної єдності Йшла боротьба між Росією і Австро-Угорщиною за гегемонію в слов'янському світі, боротьба за яку незмінно позначалася на територіальній єдності України

Грандіозні плани щодо України в Першій світовій війні ставила кайзерівська Німеччина Передбачалася окупація «Серединної Європи», до якої приєднувалися на сході Україна, Білорусія і Прибалтика Особлива роль у цьому «новоутворенні» відводилася Україні, оскільки саме вона повинна була стати відправним пунктом для май-

бутнього завоювання Німеччиною світового простору Верховне командування німецької армії вважало Південно-Західний фронт головним, а територію України найважливішим театром воєнних дій

Експансіоністська концепція плану «Дранг нах Остен» про захоплення чужих територій з допомогою зброї пов'язувалася з воєнним ослабленням Російської імперії, відокремленням від неї України Німеччина виходила з того, що Росія як велика держава завжди несла загрозу для центральних держав Європи, тому прагнула послаблення її могутності та геополітичного впливу Влучно охарактеризувала стратегічну мету Німеччини щодо України у взаємозв'язку з Росією німецька газета того часу В ній зазначалося, що в геополітичному аспекті Україна є для Росії плацдармом і експансіоністських прагнень до Балкан і Передньої Азії Якщо Україна стане самостійною державою поза межами Росії і як противага їй, тоді закінчатимуться російські претензії на Балкани і Передню Азію Тільки при підтримці ззовні може здійснитися українська незалежність, і цим буде поставлено надійний заслін російському імперіалізму В такому випадку російському колосові буде завдано удару в найчутливіше місце — Росія як великодержавна тримається Україною і впаде з проголошенням української незалежності

Наведена теза засвідчує прихильність Німеччини до незалежності України Однак вона зумовлена прагненням ослабити Росію в геополітичному відношенні і визнанням того, що Україна була найкращим засобом для досягнення цієї мети

Плани Німеччини стосовно України не обмежувалися лише геополітичними намірами Німеччина мала також економічні інтереси Вона розглядала Україну як житницю Європи Натякаючи на незалежність, кайзерівська Німеччина вбачала в Україні насамперед колонію, яка стане головною базою постачання продовольства і сировини

У геополітичному полі України тісно переплітаються інтереси інших держав — Англії та Франції Вони уві сні бачили армади своїх кораблів в Чорному морі, а буржуазія цих країн подумки господарювала на Півдні України та в курортній зоні Криму

СТАВЛЕННЯ ДО ВІЙНИ РІЗНИХ КЛАСІВ І ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

5.2

Мир — це звичайний стан суспільства Війна виводить суспільство із звичного ритму і висуває на передній план проблеми, що спонукають кожен його верству, суспільні класи чи полі-

тичні партії висловити своє ставлення до надзвичайного стану, в яке воно потрапило за певних умов. З початком Першої світової війни, коли держави поділилися на два ворогуючі табори і вступили в збройне протистояння, розпочався воєнний психоз, нагнітання ненависті однієї нації до іншої з позицій великодержавного шовінізму. Правлячі кола воюючих країн взяли курс на мілітаризацію всіх сфер внутрішнього життя.

Надзвичайний стан спонукав кожний клас, соціальну верству, політичні партії до вироблення своєї позиції щодо війни. Виходячи з особливостей соціально-економічного становища та політичної орієнтації, треба зазначити, що ці позиції суттєво відрізнялися. Спільним для всіх воюючих країн було те, що вони проголосили оборонну доктрину. Всі воюючі держави послідовно переконували своїх громадян у необхідності захисту своєї батьківщини від ворога. Ніхто не хотів виступати в ролі агресора. Росія оголосила війну національною. Основним став лозунг захисту слов'янських братів. З маніфестом до населення Галичини звернувся великий князь Михайло Михайлович, в якому облудно приховував справжні цілі анексії Галичини.

«Браття, — писав він, — твориться Божий суд! Терпляче, з християнською покорою, довгі роки страждав руський народ під іноземним ярмом, але ні хитрістю, ані переслідуванням не вдалося змозити в ньому надії на свободу.

Як рвучкий потік несе каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, що спинила б руський народ в його пориві до об'єднання. Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина св. Володимира, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши Ярмо, хай піднесе прапор єдиної, великої, неділимої Росії! Хай сповниться Боже Провидіння, що благословило діло збирачів Руської землі! Хай Господь допоможе своєму царственному помазаннику Миколі Олександровичу, імператору Росії, завершити діло великого Івана Калити.

Багатостраждальна Братія Русі, повстань назустріч російським солдатам. Визволювані Руські Браття! Всім нам знайдеться місце на лоні Матушки Росії. Не кривдячи людей жодної національності, не шукаючи свого щастя в уярмленні іноземців, як це робили шваби, повернуть свій меч на ворога, а свої серця до Бога і моліться за Росію і за руського царя!»

Шалений галас зчинила преса. Хвиля патріотизму затопила Росію. Панівні класи Росії — буржуазія і поміщики, будучи опорою політичного режиму, активно підтримали воєнний курс царизму. Вони були переконані, що воєнна експансія царизму забезпечить їм захоплення нових територій, ринків збуту та джерел сировини, вигідні військові поставки і високі надприбутки, а також загасить революційний рух усередині країни. Саме через це з перших днів війни вони активно підтримали царський уряд і разом з ним розгорнули широку шовіністичну пропаганду, змальовуючи війну як «оборону», що

начебто ведеться заради захисту своєї «вітчизни» від «пруських варварів», а також заради захисту слов'янських народів Ця пропаганда дала позитивні результати На початку війни шовіністичні настрої охопили не тільки широкі верстви міської буржуазії, а й значну частину селянства, яке ще не усвідомлювало, що весь тягар війни ляже на його плечі

Оборонну і шовіністичну політику царизму з великим ентузіазмом підхопили буржуазні і буржуазно-поміщицькі партії Росії Чорносотенці, октябристи і кадети висунули гасла захисту вітчизни і війни до переможного кінця Лідер кадетів П. Мілюков на засіданні Державної думи заявив «У цій боротьбі ми всі заодно ми не ставимо умов і вимог, просто кладемо на терези боротьби нашу тверду волю подолати насильника»

Першу світову війну вважали імпералістичною і соціалістичні партії Росії Проте щодо тактики в ставленні до самодержавства у них не було єдності Ліва частина соціал-демократів — більшовики зайняли інтернаціоналістську позицію Вони були проти підтримки царизму у війні і висунули гасло поразки «свого» уряду і перетворення війни імпералістичної у війну громадянську Іншу тактику зайняла друга частина російських соціал-демократичних партій Вона за рядом позицій збігалася з офіційною урядовою лінією Есеро-меншовицька тактика розпадалася на три напрями патріотичний, або оборонський, паціфістський та революційно-інтернаціоналістський

Існувала також паціфістська тактика трудящих мас, які поступово звільнялися від шовіністичного дурману і все більше проймалися розумінням імпералістичного характеру Першої світової війни Вона найяскравіше відбита у творчості поета С. Єсеніна, який писав

Война мне всю душу изъела,
За чей-то чужой интерес
Стрелял я в мне близкое тело,
И грудью на брата лез

И понял, что я игрушка
В тылу ж буржуа и знать,
И твердо расставшись с пушкой,
Решил лишь в стихах воевать

Соціал-демократичні партії західних країн, об'єднані в II Інтернаціонал, єдиним фронтом виступили в підтримку імпералістичної війни Їх лідери на чолі з головою Інтернаціоналу паном Вандервельде не тільки проголосували за воєнні кредити своїм урядам, а й увійшли до їх складу В умовах шовіністичного розгулу соціал-демократія Заходу розкололася за національною ознакою і виявилася в стані війни одна з однією

В особливо тяжкому і складному становищі опинилися українські політичні партії. Це було пов'язано з тим, що, *по-перше*, вони

діяли на етнонаціональній території єдиної нації, поділеної між двома імперіями *По-друге*, українські національні партії повинні були виробляти тактику, яка справді відображала б інтереси свого народу в захисті не імперських амбіцій чужих йому держав, а власний патріотизм захисту своєї вітчизни *По-третє*, національні партії діяли як в Австро-Угорській, так і в Російській частинах України в умовах заборони і переслідування з боку як центральних властей, так і місцевої адміністрації З цього приводу В Винниченко 22 серпня 1914 р записав у своєму «Щоденнику» «Спочатку дуже вражають виступи соціалістів Франції, Германії, Бельгії за війну Але як бути пригнобленій нації якоїсь держави?»

За таких складних обставин українські політичні партії розпочали пошуки найбільш раціональної орієнтації У своїй праці «Відродження нації» В. Винниченко писав про орієнтації серед українських політиків.

До *першої групи* належали ті, кого війна застала на території Росії, хто вкрив, що перемога Росії змусить її послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених народів *Друга група* українських політиків, особливо українці Галичини, орієнтувались на їхню перемогу у війні та перехід під їхній протекторат всієї України *Третю групу* становили політики, які орієнтувались не на Росію, Австро-Угорщину чи Німеччину, а виключно на власні сили українства «Це, — писав В Винниченко, — була орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас До цієї орієнтації належали переважно соціалістичні течії»

З початком війни активізувало свою діяльність Товариство українських поступовців (ТУП), що об'єднало в 1908 р найбільш активну частину національної інтелігенції, серед якої переважали соціалісти і частина Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) 30 липня 1914 р ТУП виступило з декларацією «Війна і українці» за підписом С Петлюри, редактора «Української життя», що видавався в Москві В декларації висловлювалась упевненість, що українці «виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця» Разом з тим в ній висловлювалося і сподівання, що, якщо народності Росії виконують свій обов'язок перед нею, вони мають право розраховувати на надання їм «і відповідних прав» Київська газета «Рада» у передовій статті закликала українців боронити Російську державу, бо цим вони боронитимуть свою власну землю від ворога «Ми бороним наші хати, наші тихі гаї» — так закінчувалася ця стаття, яка мала виключно оборонний характер

Це був початковий стан війни, а з її продовженням відбувається еволюція поглядів ТУП Рада ТУП вирішила утриматися від звернення як за підтримку війни, так і проти і зайняла нейтральні позиції

У 1916 р ТУП виступило проти війни і підтримки будь-якої з воюючих сторін Ним було оприлюднено декларацію Ради ТУП під

назвою «Наша позиція», в якій викладено розуміння тогочасної ситуації та українського питання. Окреслюючи свої завдання, поступовці наголошували, що вони боролись і боротимуться за «демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних цінностей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому розвиватися й не поступатись йому економічно, єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізуванню всіх форм приватного і громадського життя школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше»

На іншій політичній платформі стояли українські партії в Австро-Угорщині 1 серпня 1914 р у Львові було засновано **Головну українську раду**, до якої ввійшли представники трьох головних українських партій національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Головою Ради було обрано К. Левицького. Головна українська рада мала захищати й репрезентувати інтереси українського народу в Австро-Угорщині. 3 серпня Головна українська рада видала маніфест до галицьких українців, в якому закликала виступити одностайно проти царської Росії. В заключній частині маніфесту говорилось: «Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України»

4 серпня 1914 р у Львові з ініціативи емігрантів-наддністрянців, зокрема **Д. Донцова** і **В. Дорошенка**, було створено **Союз визволення України (СВУ)**. До його складу ввійшли члени УСДРП, «Сплки», групи українських есерів, представники інших партій та організацій

Союз опублікував відозву **«До українського народу в Росії»** та звернення **«До громадської думки Європи»**, в яких намагався довести, що самостійна Україна стане твердиною для Європи проти експансії Росії. Він також опублікував **«Платформу Союзу»**. В ній було заявлено, що українці «голосно і рушучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність», а «реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні». Самостійна Україна мала стати конституційною монархією під протекторатом Австрії з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. Сам Союз вважав себе представником інтересів великої України перед центральними державами та перед усім європейським світом і розглядав себе як зародок майбутнього українського уряду

Перша світова війна, що розпочалася з Балканського півострова, мала на меті перерозподіл уже поділеного світу. Конкретні етнографічні території кожної нації були обжиті й закріплені у довічне користування. Вони могли бути відібрані в цих народів лише з допомогою збройного вторгнення більш агресивної нації, яка вважала себе обділеною. Тому надзвичайне скупчення і перенаселення території Заходу Європи штовхало цю націю на Схід континенту, де був простір для розширення господарської діяльності людини.

Саме такими мотивами керувалися політики західних держав, спрямовуючи агресію своїх народів на завоювання східних, на їх погляд, малообжитих територій, в числі яких були і південні території Російської імперії, зокрема Україна.

Україна виявляється театром воєнних дій у Першій світовій війні.

Російська імперія, володіючи безмежними територіями, ще не могла отямитися від поразки в маленькій загарбницькій війні від острівної Японії, внаслідок своєї технологічної відсталості, була неспроможна захищати всю свою територію. Втім, не ризикуючи бути розгромленою, вона віддала на погром і пограбування свої південно-західні володіння.

Наслідком такої політики стало те, що на території України розтягнувся Південно-Західний фронт від Іван-города до Кам'янця-Подільського загальною довжиною 450 км. До його складу входили чотири російські армії 4-ї і 5-ї, що стояли в напрямку на Перемишль і Львів, та 4 і 8-ї, націлені на Львів і Галич. Їм протистояли чотири австро-угорські армії — 1, 2, 3 і 4-ї.

Воєнні дії Першої світової розпочалися бойовими операціями в Галичині. Галицька битва тривала з 6 серпня по 13 вересня 1914 р. З обох ворогуючих сторін у ній взяло участь понад 1,5 млн чол. — 700 тис. російських військ і понад 830 тис. австро-угорської армії. Воєнно-оперативна обстановка на самому початку воєнних дій для 4-ї і 5-ї російських армій не була сприятливою, і вони змушені були відступати на північ в райони міст Красника і Томашова. Однак оперативний простір вдало використали лівоблангові 3-я та 8-я армії під командуванням генералів Рузького і Брусилова, які розгорнули наступ з району Дубна і Проскурова в напрямку Львова і Галича. На притоках Дністра — річках Золота Липа (13—15 серпня) і Гнила Липа (16—18 серпня) вони подолали опір австрійських військ і змусили їх відступати. Успішний наступ російських армій увінчався взяттям 21 серпня м. Львова, а 22 серпня м. Галича.

У результаті наступальних операцій 24—30 серпня біля м. Горожок австрійські війська були розосереджені й відступили спочатку на

річку Сян, а на початку вересня до річки Дунаєць Російські війська оточили і блокували добре укріплену фортецю Перемишль і на 13 вересня вийшли на рубіж річки Віслока, що за 80 км від Кракова

Внаслідок Галицької битви російські війська зайняли всю східну частину Західної Галичини та майже всю Буковину з м Чернівці В результаті цієї операції австрійська армія втратила 400 тис чол, у тому числі 100 тис полоненими, 400 гармат Плани німецького командування утримати Східний фронт силами однієї Австро-Угорщини зазнали провалу

Під час проведення бойових операцій в західноукраїнських землях загострилася оперативна обстановка на півдні На боці австро-німецького блоку у війну вступала Туреччина В акваторію Чорного моря через Дарданелли ввійшли німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» і разом з турецьким флотом, потіснивши англо-французькі ескадри в ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р, зненацька обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ Для Росії утворився ще один — Кавказький фронт

Початковий період світової війни закінчився переможно для Росії В кінці 1914 р як на Західному, так і на Східному фронтах було припинено активні бойові дії і настало затишшя Розпочався етап позиційної війни, що засвідчив крах німецького плану блискавичної війни Велику роль у провалі цього плану відіграла російська армія, яка своїми активними діями відтягла на Східний фронт значні німецько-австрійські сили Антанта примусила країни Четверного союзу воювати на два фронти, але перемоги також не домоглася

У 1915 р країни Четверного союзу змінюють стратегічну спрямованість головного удару Його центр зміщується на Східний фронт, переслідуючи мету розгрому Росії Це дало б змогу союзникам суттєво поновити матеріальні ресурси, після чого зосередитися на розгромі Англії і Франції

Розробляли свою стратегію та тактику і країни Антанти В стратегічному відношенні ставилося завдання наступу на Берлін і вступу на територію Угорщини через активні воєнні операції в Карпатах Проте такі ґрунтовні плани водночас були відірвані від об'єктивної дійсності Головним їх недолком було те, що вони недостатньо враховували матеріальне забезпечення воєнних операцій, без чого найкраща армія приречена на поразку Крім того, в російських військах не вистачало озброєння, боєприпасів, одягу, взуття, харчових припасів тощо

Протягом лютого—березня 1915 р російські армії вели бої в Карпатах Результатом їх здобутків були капітуляція ворожого гарнізону Перемишля, 120 тис полонених та 900 гармат

Реалізуючи свою стратегію на розгром Росії, австро-німецьке командування перекидає з Західного фронту великі військові сили, техніку та боєприпаси Готуючись до головного удару в Галичині,

німецьке командування створює із передислокованих частин 11-у армію під командуванням генерала Макензена. У взаємодії з 4-ю австрійською армією вона зосереджується на прориві російського фронту між містами Голиця і Громник. Добре технічно забезпечена, маючи перевагу в артилерії, вона 18 квітня розпочала масову артилерійську підготовку, яка тривала майже добу. 19 квітня німецько-австрійські армії перейшли в наступ.

Російські армії відчували нестачу озброєння та боєприпасів і не могли протистояти наступу 3-ї російської армії під командуванням Радко-Дмитрієва до кінця квітня. Відступила за р. Сян. Почався відступ і інших армій Південно-Західного фронту: 8-, 9- та 11-а армії протягом травня 1915 р. залишили Перемишль і відступили за Дністер. На початку червня російські війська здали Львів, а на кінець червня — більшу частину Галичини.

Для того щоб не допустити оточення своїх військ між Віслою і Бугом, російське командування розпочало загальний відступ. До осені 1915 р. російські війська залишили Польщу, Лигву, частину Латвії і Білорусі. Під австро-німецьку окупацію потрапили українські землі — Східна Галичина, Північна Буковина і п'ять повітів Волині.

На жовтень 1915 р. Східний фронт став проходити по лінії Чернівці — Тернопіль — Дубно — Пінськ — Барановичі — Двинськ — Рига. Австро-німецьке командування не змогло досягти своєї стратегічної мети — вивести Росію із війни, хоч вона й зазнала великих втрат. Не змогла реалізувати своїх стратегічних планів і Росія. Війна знову набула позиційного характеру.

1916 р. позначився найвищою активністю і широтою воєнних дій на Східному фронті. На весну 1916 р. лінія Південно-Західного фронту простягалася на 480 км від Пінських боліт до румунського кордону. Фронт тримали чотири російські армії: 7-, 8-, 9-, 11-а загальною чисельністю понад 639 тис. солдатів і офіцерів. На їх озброєнні було 1770 легких і 168 важких гармат. Відповідно австро-німецькі армії налічували 475 тис. бійців, 1300 легких і 545 важких гармат.

Головнокомандуючим Південно-Західним фронтом було призначено генерала Брусилова. Досконало вивчивши обстановку на фронті, він ретельно розробив бойову операцію прориву по всьому фронту. Її реалізація розпочалася масованою артпідготовкою 22 травня і тривала по всій лінії фронту від 8 до 48 год. Після цього всі чотири армії перейшли в наступ і незабаром прорвали фронт австрійських військ, які почали відступати 25 травня, розгромивши 4-у австрійську армію, 8-а російська армія зайняла м. Луцьк. Наступ тривав три дні, протягом яких у полон потрапило близько 100 тис. чол. На лівому фланзі зусиллями 9-ї армії було взято м. Чернівці.

За місяць наступальної операції, на середину серпня, російські війська підійшли до карпатських перевалів, звільнивши від австрійських військ територію Буковини й Південної Галичини. На початок

вересня Південно-Західний фронт протягнувся по лінії Стохід — Киселин — Золочів — Бережани — Галич — Станіслав — Ворохта. На цій лінії наступ припинився через загальну нестачу боєприпасів, одягу та продовольства в арміях.

Однак і за таких умов наступальні операції 1916 р. мали велике значення. Остаточно була підірвана боєздатність австро-угорської армії, яка втратила вбитими і полоненими понад 500 тис. чол. Німецькі війська змушені були припинити наступ на Західному фронті і перекинути на російський фронт 11 дивізій.

У серпні 1916 р. у війну проти Четвертого блоку вступила Румунія. На кінець 1916 р. на фронтах Першої світової війни знову почалася позиційна війна.

НИЩЕННЯ УКРАЇНСТВА В РОКИ ВІЙНИ

5.4

Перша світова війна незмінно проходила на території України. Внаслідок цього українство як на тих територіях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, так і на російській території України втягувалось у вир воєнних баталій, зазнавало політичних утисків, переслідувань і репресій з боку монархічних режимів обох імперій.

Війна, вибухнувши на Балканах, була певною мірою результатом ворожості Росії до українського руху в Галичині як П'ємонт українського національного відродження. Російські офіційні кола звикли розглядати Галичину як осередок українського сепаратизму, що підтримувався чужорідними впливами Австро-Угорщини. Відносини між Росією і Австро-Угорщиною визначалися переважно слов'янофільською націоналістичною ідеологією, в якій одне із чільних місць посідало вороже ставлення до зростання української культури в Галичині і прагнення до «возз'єднання Русі» з Росією на засадах етнографічної єдності.

Поділена між двома імперіями, етнографічна територія України зумовлювала постійну боротьбу між ними. До цього спричиняв і український національний рух, насамперед в Австро-Угорщині, і мав тенденції до поширення на Російську Наддніпрянську Україну.

Росія робила все можливе, щоб не дати поширитися цьому рухові зі Львова на Наддніпрянщину. Росію турбували політичні досягнення українців на парламентських виборах 1913 р. до Віденського парламенту, куди пройшли 30 українців і 1 москвофіл (на попередніх виборах 12 українців і 8 москвофілів), а також їхній вплив у Львівсько-

му сеймі Тому для Росії ставало вкрай необхідним покінути з базою українського відродження в Галичині

Трагедія українства полягала в тому, що воно, не маючи власної державності, щоб захищати свої корінні інтереси, розділене територіально, змушене воювати один проти одного в арміях інших держав, які ігнорували українські національні інтереси Наддніпрянська, або Російська, Україна, де наприкінці XIX ст проживало 23,5 млн українців, поставила до російської армії 3,5 млн солдатів, а із Західної, або Австрійської, України з 6,5 млн було мобілізовано понад 250 тис Проте ні загальні мобілізації, ні жертвовність українців в арміях різних імперій не змінили політики щодо них імперських режимів

З початком війни в Австро-Угорській імперії розгорнулися дії, спрямовані проти українців В умовах воєнного лихоліття українство переслідувалося за принципом відданості монархії За найменшою підозрою в русофільстві українців арештовували, висилали, а то й піддавали смертній карі Тисячі людей було заарештовано й відправлено до спеціальних таборів Австрії, де їх без суду й слідства роками тримали в жахливих умовах Найжорстокішим був режим у таборі Телергор у Штірії, де лише від тифу померло понад 1000 чол За далеко не повними даними, 36 тис цивільних українців, у тому числі стариків і жінок, було розстріляно і повішено і стільки ж українських в'язнів загинуло в австрійських концентраційних таборах

Царський уряд уже в перші дні війни розпочав здійснювати широкомасштабні антиукраїнські акції, переслідуючи мету знищення національно-визвольного руху, вважаючи його «сепаратизмом» і «мазепинством»

Вістря цих акцій було спрямоване насамперед проти засобів друку «Просвіти», клубів У Києві припинено випуск газети «Рада», місячників «Літературно-науковий вісник» і «Українська хата», популярного тижневика «Село» Редактора «Української хати» П Богацького було заслано до Східного Сибіру

Багато українських політичних і культурних діячів опинилося на заслани Після повернення до Києва в 1914 р заарештовано М Грушевського і заслано спочатку до Симбірська, а потім до Казані, а через деякий час до Києва під негласний нагляд поліції, де він перебував до початку революційних подій 1917 р

Успіхи російських військ у Галицькій операції дали змогу поширити репресії і переслідування «мазепинців» і в цьому регіоні України З окупованих територій царизм утворив Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого став чорносотенець граф О Бобринський Призначений генерал-губернатором завойованих територій, він не приховував своїх намірів провідника політики царизму «Східна Галичина і Лешківщина, — заявив він, — споконвіку коронна частина єдиної великої Русі, у цих землях корінне населення завжди було

російським, устрій їх через це повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій»

Услід за цим було запроваджено новий адміністративний поділ земель. Генерал-губернаторство поділено на чотири губернії — Львівську, Перемишльську, Тернопільську і Чернівецьку. Їх очолили далеко не кращі російські чиновники і місцеві москвофіли, які розпочали репресії проти українства.

Політика російської адміністрації була спрямована на якнайшвидше використання всіх місцевих особливостей українського населення, витруення національної свідомості, так званого «мазепинського духу». Уже в жовтні при генерал-губернаторстві почав діяти жандармський відділ. Він переслідував українських громадських діячів. У звіті жандармського полковника Мезенцева зазначалося, що протягом кількох місяців було проведено близько 1000 обшуків і 1200 арештів. 578 осіб за постановою генерал-губернатора було заслано у віддалені райони Росії. Тільки через київські тюрми по шляху на Схід було вивезено понад 12 тис. чоловік.

Особливо жорстоких репресій зазнала греко-католицька церква. Російська адміністрація арештовувала греко-католицьких священнослужителів і висилала їх до Сибіру. 19 вересня 1914 р. заарештовано 11 голову Андрія Шептицького. Спочатку його було вивезено до Курська, а потім до монастирської в'язниці в Суздалі, звідки він був звільнений лише з початком революції 1917 р. Серед інших діячів уніатської церкви, які зазнали репресій, було вивезено ректора Львівської духовної семінарії отця Й. Боцяна. Натомість позиції православ'я посилювалися. До березня 1915 р. у Галичині було відкрито 33 церковнопарафіальні школи.

Здійснення православної акції. Св. Синод поклав на архієпископа Волинського Євлогія. За його розпорядженням на греко-католицькі парафії, залишені уніатськими священиками, призначалися православні настоятелі. Вони будь-що прагнули покінчити з греко-католицькою церквою і насильно повернути населення до православ'я.

Ще більшим трагізмом обернувся для українства відступ російських військ. Відступаючи, вони нещадно руйнували і спустошували край, масово виганяли і вивозили на схід населення. Вони пограбували багато українських установ культури, серед них Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Було вивезено найцінніші речі з бібліотеки і музею Народного дому у Львові, заарештовано багатьох українських діячів, взято 700 заложників. За словами М. Грушевського, Україна не переживала такої руїни і спустошення з часів XVII століття.

Наступаючі австрійські війська провадили таку саму руйнівну роботу, що й відступаючі російські: переслідування українців, арешти і ув'язнення населення за звинуваченнями у шпигунстві на користь росіян, суди і розстріли мирних жителів, руйнація культури тощо.

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1915 р.

5.5

З наступом австрійських військ відродили свою діяльність українські громадські організації проавстрійського спрямування. Активізувалася діяльність Головної української ради, створеної 1 серпня 1914 р., на чолі з К. Левицьким. На початку травня 1915 р. вона була реорганізована у **Загальну українську раду** і мала репрезентувати український народ в Австрії на весь час війни. До її складу ввійшли 25 делегатів від Галичини, 6 делегатів від Буковини і 3 делегати від «Союзу визволення України» як представники інтересів українців Росії. Головою президії Загальної української ради було обрано К. Левицького.

12 травня 1915 р. Загальна українська рада звернулася з **декларацією «До всіх народів цивілізованого світу»**. Цю заборону на території Австро-Угорщини відозву підписали у Відні й представники великої України та Буковини. Оскільки здавалося, що кінець війни має принести усім народам свободу і незалежність, у заяві наголошувалося на нагальній необхідності «визволення українського народу, який найжорстокіше пригноблюється і в якого царизм забрав найелементарніші з прав народів» «Нашою метою, — підкреслювалось у відозві, — є вільна, самостійна Українська держава». Австрійські українці вимагали «територіально-національної автономії» у межах імперії. Завершуюча частина відозви звернена до світової громадської думки і спільноти, які мають бути зацікавлені у визволенні українського народу «Визволення це необхідне в інтересах людськості, цивілізації, демократії і волі». Відозву підписали Голова Загальної української ради доктор Є. Петрушевич, доктор Л. Бачинський, представник «Союзу визволення України» О. Скоропис-Йолтуховський. Для реалізації своїх вимог Рада вважала необхідним розгром царської Росії і підтримку у війні Австро-Угорщини та її союзників.

Для здійснення своїх планів Рада висувала концепцію вирішення національного питання для Галичини і вела переговори з урядом Австро-Угорщини. Підкреслюючи важливе значення Галичини і Буковини як північно-східних держав Австрійської імперії, вона наголошувала, що «тут ядро не лише українського питання, але і східно-європейської проблеми взагалі». Тому «Галичина вбачає свій шанс у політично-національному поділлі і найтіснішому союзі з Австрією».

Рада вимагала справедливого вирішення і питань культури. У листопаді 1915 р. К. Левицький, Є. Олесницький, В. Темницький своїм підписанням у Відні скріпили меморандум Загальної української ради з приводу необхідності організації українського університету у Львові. Важливо було декому нагадати, а європейській спільноті показати,

чому «осідком українського університету може бути тільки Львів», Рада компетентно розглумивши роль Львова для Західної України, зробила висновок, що «Львів є єдиним українським містом, центром українського Відродження в Галичині, тому тільки Львів може бути осідком першого українського національного університету» Більшого добитися Раді не вдалося

Роз'єднане кордонами і фронтами українство не втрачало надії на своє визволення і створення власної незалежної держави Патріотичні настрої українців проявлялися у воєнних буднях з самого початку війни В серпні 1914 р з ініціативи Бойової управи Головної української ради у Східній Галичині розпочалося формування **легіону Українських січових стрільців**, які мали брати участь у війні проти царської Росії Протягом двох тижнів до легіону зголосилося близько 30 тис добровольців, що з'явилися на збірний пункт до Львова Проте австрійський уряд, побоюючись того, що патріотичні настрої українства можуть перерости в національно-визвольний вибух проти власного режиму, не дав згоди на формування військових частин у такій кількості З дозволу уряду було створено лише один український легіон загальною чисельністю 2 тис вояків Він отримав назву легіону Українських січових стрільців (УСС) Спочатку легіон дислокувався в м Стрий, а потім був переведений до м Мукачеве в Закарпаття На перших порах комендантом Січових стрільців був М Галуцинський, а згодом Григорій Коссак

Участь українських Січових стрільців у бойових діях Першої світової війни, незважаючи на їх нечисленність, була помітною Особливу активність вони проявили у воєнних операціях у Карпатах в 1914—1915 рр Українські військові формування суттєво відрізнялися від мадярських військовою дисципліною, вишколом, стійкістю в бою, високим героїзмом і самопожертвою Особливо важкими були бої за гору Маківку восени 1915 р на рубежі Семикивці річки Стрип, який кілька разів переходив з рук в руки і на якому УСС понесли великі втрати

Українська преса, провідні діячі українських національних партій із захопленням відзначали мужність, виявлену УСС в цих боях «Битва на Маківці, — писала львівська газета «Діло», — це перша велика спроба галицьких українців стати самим активним чинником історії, стати ковалями і творцями своєї будучини»

Восени 1915 р було замінено коменданта легіону Січових стрільців Замість Г Коссака, що помітно відірвався від старшинських і солдатських мас, комендантом було призначено Антона Вариводу, який виявив себе совісним та енергійним старшиною, з організаційним досвідом, здобутим протягом військової служби Він припинив чвари між старшинами, завів порядок і, що найважливіше, доозброїв легіон скорострілами й мінометами та поповнив окремими підрозділами

До 1916 р УСС здобув свої бойові традиції Він був зрівняний у правах з іншими підрозділами австрійської армії Після двох років війни полк Українських січових стрільців було оснащено новою зброєю і він, хоча й мав лише два курені, став першорядною бойовою силою

Продовженням бойових звитяг Січових стрільців стали бої за висоту Лисоню влітку та восени 1916 р Ії штурм російські війська проводили тричі І лише за рахунок переважаючих сил вони зламали опір захисників Лисони і змусили їх відступити до Бережан Це була одна із найтрагічніших сторінок бойового літопису українських Січових стрільців У строю залишилося тільки 150 стрільців і 16 старшин У бою полягло і потрапило у полон 700 галичан

Проте 17 лютого 1917 р, поповнивши свій особовий склад, полк УСС знову повернувся на фронт і зайняв ділянку оборони під Бережанами У ті дні в стрілецькі окопи дійшла звістка про лютневу революцію в Росії, повалення монархії Романових На фронті настало затишшя Так закінчилася боротьба для Січових стрільців

Легион мав свій друкований орган — журнал «Шляхи», що почав виходити у Львові за редакцією **Ф. Федорцова**. Журнал, по суті, був літописом бойових звитяг стрільців При легионі діяв стрілецький оркестр Поети і співаки **Л. Лепкий**, **Р Кумчинський** та керівник оркестру **М. Гайворонський** постійно збагачували пісенний репертуар новими стрілецькими піснями Оркестр постійно перебував при полку, часто влаштовував концерти, на яких виконував щораз нові народні та стрілецькі пісні Його участь у народних і церковних святах підносила урочистий настрій особового складу УСС

За всіма показниками бойового вишколу, військової дисципліни, підбором старшин та підготовкою УСС був бойовою одиницею і став зародком української національної армії

У відповідь на антиукраїнську політику та підтримку її українськими русофілами частина членів УСДРП, очолювана А Жукотом та В Дорошенком, разом з колишніми лідерами Української соціал-демократичної «спілки» М Меленевським та О Скоропис-Йолтуховським, що емігрували з Росії, 4 серпня 1914 р заснували у Львові Союз визволення України (СВУ). Першим головою СВУ став **Д Донцов**

Наприкінці 1914 р сформувався склад Союзу, який майже не змінювався протягом наступних років Його членами були у Відні — **О. Скоропис-Йолтуховський**, **В. Дорошенко**, **А. Жук**, **В. Козловський**, **Е. Любарський-Письменний**, **М Троцький**, **М. Гаврилко**; у Константинополі — **М. Меленевський**, **П. Бензя**, **М Рижій**; у Софії — **Л. Ганкевич**; у Римі — **О. Семенов**; у Стокгольмі — **О. Ревюк**; у Празі — **О. Бичковський**. Активними співпрацівниками були ще понад 40 осіб

Політичну діяльність Союз почав виданням 25 серпня 1914 р відозв до народів румунського, турецького, шведського, а також «До громадської думки Європи», які були передані до дипломатичних пред-

ставництв відповідних держав у Відні та розіслані політикам Австро-Угорщини, Німеччини і нейтральних держав. За свідченням А. Жука, це був «перший дипломатичний виступ СВУ, прийнятий в болгарських, турецьких і шведських політичних сферах, а також в пресі цих країн і в пресі центральних держав дуже прихильно».

Політична платформа СВУ була опублікована у «Віснику Союзу визволення України». В ній зазначалося: «Об'єктивна історична konieczність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною постала самостійна Українська держава». У програмі також наголошувалося, що СВУ як центральна загальнонаціональна організація «взяла на себе репрезентацію національно-політичних, соціально-економічних інтересів українського народу в Росії». В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що виступали за державну самостійність українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних устремлень в цей момент зв'язують з поразкою Росії у війні. Національно-політичною платформою Союзу оголошувалася конституційна монархія з внутрішнім демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними, релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, самостійною українською церквою. На випадок приєднання до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території Союз відстоював ідею утворення з усіх земель, заселених українським народом, окремого автономного краю Австрії.

Що було нового в платформі Союзу? Чому ця платформа не знайшла одностайного сприйняття в політичних колах того часу і одностайної оцінки в історичних працях сьогодення?

Те положення, що Союз брав на себе репрезентацію інтересів всього українського народу, не могло не викликати схвалення політичних лідерів партій іншого напрямку. Зокрема, Л. Юркевич, лідер групи лівих українських соціал-демократів, оцінював діячів СВУ як «агентів австро-угорського імперіалізму, бо, не маючи власних коштів, ініціатори створення СВУ вирішили взяти державну позику у союзників», тобто у Австрії, Німеччини, яку, на їх думку, мала б повернути майбутня Українська держава. Неоднозначну оцінку отримала платформа СВУ і в лідера ГУП М. Грушевського, який стояв на автономістсько-федералістських позиціях. І це зрозуміло. Якщо Л. Юркевич виривав з контексту платформи СВУ його орієнтацію на Австро-Угорщину в разі неможливості побудови самостійної України, то М. Грушевський взагалі орієнтувався на автономію України в складі Росії. Зрозуміло, що вони не могли розділити платформи СВУ. Щодо історичних праць сучасності, то деякі їх автори виходять з таких самих оцінок, не аналізуючи документа в цілому і його впливу на геополітичну розстановку сил у післявоєнному світі.

СВУ вів широку пропагандистсько-роз'яснювальну роботу в різних країнах Європи. Колективну позицію «українських сепаратистів» про-

демонстрував член президи СВУ М Меленевський у статті «Союз визволення України і російська революція» Він писав « Союз завжди вважав, що основною метою його діяльності була вимога політичної незалежності України в її етнічних кордонах і повна демократизація держави » Здійснення цих постулатів Союз хотів реалізувати за «допомогою центральних держав» або через «внутрішню революцію» Грунтовні соціальні та економічні реформи, нацлені на «забезпечення долі українських селян і пролетарів» у вільній Україні, мають бути здійснені за «творчої участі» широких народних мас «Платформа» засвідчує і те, що керівники цього Союзу легко переорієнтувалися із самостійницької позиції на автономістичну М Меленевський вказав на найактуальніші аспекти боротьби українців, передавши обов'язки Союзу представникам «руху за українське відродження» на батьківщині «Ми повинні не тільки продовжити, а й посилити наші зусилля, щоб домогтися повної незалежності українського народу, — підкреслював він — Україна повинна домогтися реставрації принципів Переяславської угоди 1654 р з ревізією етнічних кордонів українського населення Заяви, зроблені в цьому напрямку нашими співвітчизниками в Києві та інших місцях, повинні бути втілені в життя в повному обсязі»

Однак було б помилково вважати, ніби в Союзі панувала цілком віта ідейно-політична єдність Навіть члени Президи Союзу відрізнялися своїми ідеологічними та національно-політичними поглядами Так, засновник і провідний діяч Союзу публіцист і кооператор А Жук був соціал-демократом, інший провідний діяч — О Скоропис-Йолтуховський — був одним з ідеологів українського монархізму, що вже відбилосся на засадах «Платформи Союзу»

З метою пропаганди своїх поглядів члени Союзу визволення України видавали багато книжок про Україну різними мовами — російською, німецькою, французькою, англійською, угорською, італійською та ін

Проте найбільше уваги Союз приділяв роботі серед військовополонених українців із російської армії, яких було десятки й сотні тисяч у Німеччині і Австро-Угорщині СВУ домогся доступу до таборів російських військовополонених, організував окремі табори для полонених українців з російської армії В окремих таборах утримувалося близько 50 тис українців Всього Союз опікувався долею 80 тис українських полонених, з яких було сформовано кілька дивізій українського війська В українських таборах функціонували школи, театри, хори, виходили українські часописи, які пробуджували національну свідомість українців

Культурно-освітню роботу серед військових здійснювали представники української інтелігенції Галичини Одним з таких був Б Лепкий, мобілізований в австрійську армію в 1915 р Отже, діяльність СВУ підготувала політичний ґрунт до відновлення Української дер-

жави після побиття Росії. В австрійських урядових колах у листопаді 1914 р. навіть виник план висадки турецького експедиційного корпусу на Кубань. До складу корпусу, яким мав командувати С. Шептицький, повинен був увійти український легіон чисельністю до 1 тис. чол. Організатори цього заходу вважали, що висадка корпусу викличе в Україні протимосковське повстання.

Робота СВУ серед військовополонених дала позитивні результати. Полонені в Німеччині та Австрії з душевним піднесенням зустріли «крик визволення» у Росії. В червні 1917 р. вони ухвалили звернення «До народних представників вільної Росії», яке закінчувалося оптимістичною нотою: «Ми віримо в перетворення самодержавної Росії у велику федеративну демократичну республіку, в якій український народ і вся Україна отримає гарантії повної автономії». Понад 22 тис. українських військовополонених висловились за передачу своєї репрезентації «Союзу визволення України».

Відтак у дописі «Табори українських полонених» О. Скоропис-Йолтуховський зробив висновок, що «фактично всі табори стали складовою частиною політичної орієнтації Союзу заради визволення України». Слід також звернути увагу на те, що культурологічна і національно-політична просвітницька робота серед полонених «завжди закінчувалася співом» українського національного гімну «Ще не вмерла Україна» та «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити!».

Отже, в роки війни СВУ провадив активну національно-визвольну діяльність: в країнах Європи — пропагандистсько-інформаційну, на території Наддніпрянщини — агітаційну та організаційну, в таборах полонених — культурно-просвітницьку.

ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

5.6

Головним чинником загострення суспільно-політичних суперечностей в Україні була антиукраїнська політика з боку двох воюючих імперій — Російської та Австро-Угорської. Саме вона призвела до розколу в українському суспільстві на два основні табори — проросійської і проавстрійської орієнтації. Це в кінцевому підсумку стало домінуючим чинником в еволюції поглядів політичних сил і громадських діячів щодо війни в цілому, до перегляду позицій щодо протиборствуючих сторін, їх ставлення до майбутнього українського народу.

Поразки російської армії в 1915 р зумовили зміни у ставленні російської громадськості та урядових кіл до українського питання. Лідер конституційних демократів відомий історик П Мільков домогся прийняття партією кадетів резолюції про визнання прав українців на широке культурне самовизначення. На сесії Державної думи П Мільков, а також депутати М Суханов і Ш Чхеїдзе виступили з різким засудженням політики Росії в Галичині. Мільков назвав політику уряду в Галичині «європейським скандалом». На одному з думських засідань фракції соціал-демократів і трудовиків подали запит щодо заборони української преси. Під час дискусії з цього приводу позиції уряду були піддані різкій критиці у промовах депутатів І Александрова, В Дзюбинського, Ш Чхеїдзе.

Резонансне значення мав лист Красноярського єпископа Никона у часопису «Біржові відомості» під назвою «Орли і ворони» 4 червня 1915 р стосовно реакції російського духовенства і адміністрації, які підтримали антиукраїнську політику царату.

В активну боротьбу включилися громадські діячі України. До Державної думи звернулася українська делегація у складі професора Є Іванова, письменниці С Русової та журналіста Ф Матушевського з меморандумом про потреби народної освіти в Україні і необхідність запровадження української мови в школах.

У лютому 1916 р група громадських діячів Полтави надіслала на адресу депутатів П Мількова і Ш Чхеїдзе документ з такими вимогами: 1) український народ у Росії має бути рівний у правах з російським, 2) дозволити викладати українською мовою в народних школах, 3) свобода слова і видавничої справи, 4) вільна діяльність українських культурно-просвітницьких товариств, 5) законодавче закріплення гарантій держави для національно-культурного розвитку українського народу.

Активний рух за відродження української культури та освіти розгорнувся на місцях. На різноманітних губернських і повітових, професійних та громадських зібраннях виносилися рішення про введення української мови у школах, свободу української преси, діяльність «Просвіти» та інших культурно-освітніх товариств і гуртків.

Значну роль у відновленні українського громадсько-політичного і культурного життя відігравали **Союз визволення України та Товариство українських поступовців (ТУП)**.

Хоча в деяких історичних політичних платформах СВУ розглядається з погляду підтримки Німеччини і створення під її егідою Української держави, в цьому зв'язку варто всебічно проаналзувати його позицію. Справді, Союз підтримував Німеччину, проте разом з тим виступав за припинення війни і висловлював сподівання, що «всі цивілізовані народи світу, в тому числі й українці, мають повну свободу для вирішення своєї долі й організації політичних, громадських і економічних зв'язків із своїми сусідами згідно з власними бажаннями».

2 травня 1917 р провідний комітет Союзу на своєму пленарному засіданні розглянув політичне становище після Лютневої революції і в постанові записав «Грунтуючись на ідеї повної незалежності українського народу, Союз узгоджуватиме свою майбутню роботу з владою національної репрезентації, утвореної волею революційного народу в Україні» Ця ідея була в платформі Союзу домінуючою, і тільки «на випадок прилучення до Австрії» СВУ буде відстоювати «створення з усіх земель, заселених українським народом, в Австрії осібною автономною краєю»

Не відрізнялася твердою послідовністю і позиція ТУП У грудні 1916 р, на третьому році війни, Товариство українських поступовців оприлюднило декларацію Ради ТУП під назвою «Наша позиція», в якій виклало своє розуміння тогочасної ситуації та українського питання «Ми, українці поступовці, — зазначалося в декларації, — з найперших днів світової війни стали щодо неї на свою власну стежку Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії Поставившись цілком негативно до війни, ми зайняли нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі »

Основні програмні положення поступовці формулювали так «Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля, державу ми розуміємо як вільну спільку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених Отже, боролись ми й боротимемося за демократичну автономію України, гарантовану також федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу »

Проте як одна, так і друга організації обмежилися лише деклараціями з різними політичними платформами в умовах продовження Першої світової війни Разом з тим якихось конкретних і рішучих практичних кроків у тогочасній ситуації вони робити не могли

У складних умовах опинилися соціалістичні партії Власне, ще з років столипінської реакції вони перебували в глибокому підпіллі, більшість їх членів була в еміграції та на засланні і тільки з поваленням самодержавства після Лютневої революції вони почали відновлювати свою діяльність

У підпіллі соціал-демократичні партії керувалися лозунгами, сформульованими лідером більшовиків В Леніним у маніфесті ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія» Виходячи з інтересів боротьби за перемогу соціалізму, він висунув лозунги перетворення війни імперіалістичної в війну громадянську і поразка свого уряду в імперіалістичній війні

Запровадження воєнного стану посилювало репресії з боку царських властей, було введено цензуру, що призвело не тільки до ліквідації

соціалістичних партій, а й до згортання політичної роботи в масах. З підпілля і еміграції долинали до широкої громадськості тільки поодинокі заяви та заклики, здатні повною мірою оживити сучасне життя в країні.

У такому самому становищі перебувала і українська соціал-демократія. Тільки з поваленням самодержавства її лідери змогли виступити з заявами щодо війни, дати характеристику визвольного руху і передумов української революції.

М. Грушевський сформулював своє бачення передумов української революції в кількох тезах:

1) період між двома революціями та Першою світовою війною знаменувався не згасанням українського руху, а його піднесенням,

2) посилення антиукраїнських заходів царизму в роки війни спричинило до зростання, зокрема в західноукраїнських землях, стійких протиросійських настроїв,

3) занепокоєння української громадськості з приводу підтримки Австро-Угорщиною польських змагань за відновлення власної держави, яка восени 1916 р. стала реальністю, сприяло активізації українських політичних сил у боротьбі за національну незалежність.

Далі цих констатацій не пішли і інші політичні лідери. В. Винниченко та П. Христюк. Останній зазначав: «Безглузді репресії викликали незадоволення проти уряду навіть у напівсвідомих українських масах, не кажучи вже про національно свідоме робітництво та інтелігенцію».

Отже, суспільно-політичні суперечності в Україні в роки Першої світової війни були наслідком загальної кризи політичної системи Російської імперії як складової загальносвітової кризи. Імперська антиукраїнська політика загострила політичні та соціально-економічні суперечності в Україні.

ГОСПОДАРСЬКА РОЗРУХА В УКРАЇНІ В РОКИ ВІЙНИ. НАРОСТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ КРИЗИ

5.7

З першого до останнього дня війна безупинно точилася на території України. Наступаючи й відступаючи армії потужними руйнівними хвилями проходили її територією, залишаючи після себе випалену землю. З самого початку війни накладала свій жорстокий відбиток на всі сфери внутрішнього життя України. Вона захоплюва-

ла в свої зажерливі руйнівні об'єми все найкраще, що продукувала нація, насамперед людські ресурси України. Із 15 млн мобілізованих в армію 4 млн становили українці. Це найкраща працездатна молода частина суспільства, мобілізація якої знекровлювала виробництво, ставлячи його на межу катастрофи.

Потреби війни поставили перед Росією завдання надзвичайно ваги. Грандіозність цих завдань стала очевидною уже в перші дні війни. Російська імперія в економічному плані не була готова до війни. Загальна відсталість і розвитку виявилася уже на початку століття ще в Російсько-японській війні, а в передвоєнні роки цей стан і не став кращим. Тому все навантаження воєнних потреб лягло на найбільш розвинені регіони, насамперед на Україну, більшість губерній якої царизм перевів на воєнний стан.

Внаслідок першої мобілізації тільки з гірничорудної промисловості України було вилучено понад 91 тис. чол., або 28,5 відсотка від загальної кількості кваліфікованого робітництва. Це відбувалося в той час, коли Україна напередодні війни постачала 73 відсотки вугілля, а з 1915 р., після втрати царською Росією Домбровського вугільного басейну в Польщі, — 90 відсотків від загального видобутку.

За роки війни різко погіршилася робота залізничного транспорту. До цього призвели значні нестачі паровозного парку, слабо розвинена мережа залізниць з недостатньою пропускнуною спроможністю та особливості розміщення продуктивних сил Російської імперії. Залізничні перевезення потребували все більшої кількості рухомого складу для потреб фронту. Разом з тим промисловість, що працювала на оборону, була зосереджена в основному в Петрограді. Вона також потребувала палива все в більших обсягах. На 1916 р. зросла кількість українського вугілля для забезпечення роботи цієї промисловості та палива для паровозів, що доставляли вугілля. Пропорційно зменшувалася кількість палива для забезпечення населення. Все це мало негативний вплив на загальну економічну потенцію країни. Не вистачало паровозів, вагонів, вугілля, металу, станції були забиті ешелонами, дезорганізація транспорту відчувалася все більше. На початку 1916 р. на залізницях країни зосередилося 150 тис. вагонів непереверених вантажів. У зв'язку з розвалом транспорту окремі економічні та промислові райони були ізольовані один від одного.

Перша світова війна мала надзвичайно негативні наслідки і для сільського господарства. В Україні посівні площі скоротилися на 1880 тис. десятин, знизилася урожайність у середньому на 8 відсотків, збір зернових зменшився на 200 млн пудів щорічно. Кількість зерна, зібраного в 1916 р., зменшилася порівняно з 1913 р. на 27%, а його товарна частина — на 32,6 відсотка.

Все це свідчить про те, що в країні насувається продовольча криза. З метою подолання цієї кризи уряд вдався до запровадження твердих цін на продукти харчування і карткової системи. Крім того,

була введена розверстка хліба по губерніях До кінця 1916 р планува-лося довести розверстку хліба до кожного селянського подвір'я Однак спроби запровадження хлібної розверстки виявилися невда-лими і були припинені Лютневою революцією

Отже, Перша світова війна негативно вплинула на економіч-ний розвиток України, загострила кризові явища у промис-ловості, сільському господарстві, на транспорті та в інших сферах.

Причини цього полягають насамперед у невисокому рівні розвит-ку російського капіталізму, політиці царизму, який підпорядкову-вав економічну доцільність власним інтересам

Тягар війни, яку розв'язав царизм для задоволення своїх амбіцій, ліг на плечі робочого люду і дедалі посилив загальне напруження в суспільстві

В Україні, більша частина території якої перебувала на воєнному становищі, значно посилилася експлуатація робітничого класу На багатьох підприємствах, особливо тих, які забезпечували потреби війни, робочий день збільшився до 15—16 год на добу Відсутність охорони праці й техніки безпеки призвели до зростання кількості нещасних випадків та калцтв Натомість медичне обслуговування не було налагоджено, а житлові умови робітничих сімей погіршилися

Збільшення робочого дня не відбилося пропорційно на підвищенні заробітної плати Навпаки, заробітна плата зменшувалась за відсут-ності коштів В умовах продовольчої кризи непомірно зростали цни на продукти харчування, що ставило робітників в нестерпні умови

Це штовхнуло робітничий клас на страйкову боротьбу за свої права Вже з весни 1915 р страйкова боротьба набирає сили В її авангарді йшли пролетарі великих промислових центрів В Україні найактивні-шу участь у страйках брали шахтарі та металурги Донбасу Всього з серпня 1914 р по вересень 1915 р в Україні відбулося 100 страйків, в яких взяло участь близько 43 тис робітників, а по вересень 1916 р кількість страйкуючих зросла до 228 тис

Воєнне становище поставило в надзвичайно складні умови селянство Мобілізовані до армії чоловіки з сіл становили основну частину зброй-них сил царської армії Селянські родини були позбавлені робочих рук, внаслідок чого скорочувалися посівні площі, падала врожайність

Незадоволення селянства викликали підвищення податків та за-провадження розверстки Все це доповнювалося посиленням по-міщицької експлуатації Селянський рух мав у цілому антипоміщиць-кий характер Одночасно він був спрямований і проти найбільш за-можних верств села, зокрема проти тих, які мали змогу відкупитися від мобілізації своїх синів до армії

Всього з серпня 1914 до кінця 1916 р в Україні відбулося понад 160 селянських виступів, з них на Поділлі — 50, на Київщині — 32,

на Харківщині — 28. Приблизно 20 відсотків селянських виступів супроводжувалося сутичками з поліцією та поміщиками, близько третини — закінчувалися арештами та ув'язненнями селян.

Революційна криза проникла і в діючу армію. Солдати були незадоволені недопостачанням зброї та набоїв, поганим харчуванням, бездарністю генералітету, поразками в боях тощо. Все це наштовхувало солдатів на думку про гнилість існуючого режиму і необхідність його заміни революційним шляхом.

Форми солдатського протесту були різноманітні. Вони дезертирували з фронту, відмовлялися виступати на бойові позиції, убивали ненависних офіцерів, здавалися в полон, браталися із солдатами противника.

Відомі факти загальної непокори на Південно-Західному фронті в грудні 1916 р., коли солдати 222-го полку відмовилися виступати на бойові позиції. У січні 1917 р. так само не виконав наказ про виступ на передову 223-й Одоєвський полк. Таких випадків ставало дедалі більше.

Загальне незадоволення охопило і пануючі класи. Поразки російських військ на фронтах війни, корупція у вищих ешелонах влади не виправдали сподівання буржуазії в отриманні надприбутків, ставили панівні класи перед фактом про неспроможність царизму управляти Росією. Це незадоволення політикою монархічної влади охопило Державну думу і все більше наводило на думку про неминучість повалення царизму.

Незадоволення існуючою владою переросло в загальнонаціональну кризу і призвело до соціального вибуху в лютому 1917 р., наслідком якого і було повалення монархії. Падіння царизму сприяло і розпаду Російської імперії, посиленню національно-визвольного руху пригноблених народів. У національних окраїнах Росії розпочалися національно-визвольні революції.

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

5.8

В історії української культури період з початку ХХ ст. був плідним. Завдяки значним соціальним, економічним і політичним змінам продовжували розвиватися творчі сили, започатковані відміною кріпосного права та наступними реформами 60—70-х років. Разом з тим з'явилися молоді, не менш завзяті й талановиті митці,

які попри наступу російського царизму, особливо після поразки революції 1905—1907 рр, досягли великих успіхів Вибух небаченої сили спостерігався в усіх напрямках національного культурного і духовного життя України

Проте, як і в інших регіонах Російської імперії, цей процес в Україні був явищем надзвичайно контрастним Якщо незначні прошарки суспільства користувалися благами вищої освіти, система якої в зв'язку із зростаючою потребою суспільства ставала дедалі розгалуженішою й за своїм культурним розвитком не відставала від передового європейського рівня, переважна більшість населення України залишалася неписьменною і далекою від надбань цивілізації

ОСВІТА. Рівень письменності населення в Україні був нижчим порівняно з європейським, 70 відсотків населення не вмiли читати і писати, в початкових, неповних середніх і середніх школах навчалося надзвичайно мало учнів Так, в 1910 р у Київському навчальному окрузі, до складу якого входили п'ять губерній, освіту отримували лише 10 відсотків дітей шкільного віку В 1914—1915 рр на території Наддніпрянської України налічувалося 252 середні школи з 140 тис учнів У 27 вищих навчальних закладах, в тому числі в трьох університетах — Харківському, Київському, Новоросійському, — навчалося 35,2 тис студентів

На західноукраїнських землях становище народної освіти було не кращим На початку ХХ ст третина галицьких сіл не мала початкових, а кожне шосте — будь-яких шкіл 150 тис дітей шкільного віку нiде не навчалося Середніх шкіл на всю Галичину було лише 49, в чотирьох з них навчання велося українською мовою На Північній Буковині існувала одна українська гімназія, а в Закарпатті у початкових школах дітей навчали угорською мовою Взагалі, рівень освіти в цих районах був нижчим, ніж в усіх інших провінціях Австро-Угорської імперії

На території України не працював жоден вищий навчальний заклад з українською мовою викладання, не було жодної української школи на державному утриманні, навіть у революційні дні 1905—1907 рр царизм не дозволяв запроваджувати викладання в школах України рідною мовою Самодержавство, побоюючись поповнення лав учасників національного відродження з різних верств населення, в самому зародку душило розвиток української прогресивної культури

У Львівському університеті майже повністю викладання здійснювалось польською мовою, у Чернівецькому — німецькою При цьому у Львівському університеті в 1911 р серед студентів українці становили 21 відсоток, у політехнічному інституті — 4,4, в Чернівецькому університеті — 17,6 відсотка

Особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій та практичних занять з історії України, української мови і літератури

в 1905—1907 рр відзначалися студенти Київського та Одеського університетів Однак після поразки революції читання таких курсів окремими прогресивно настроєними професорами було категорично заборонено Обурення вузівської громадськості викликала «милість» царських властей, відповідно до якої дозволялося викладання «малоросійської словесності» виключно російською мовою і в необов'язковому порядку

НАУКА. Вчені України на початку ХХ ст досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки У Харківському, а з 1902 р у Київському університеті плідно працював математик **Д. Траве**, який заснував Київську алгебраїчну школу, що досліджувала найважливіший розділ алгебри — теорію груп У розвиток різних галузей математики великий внесок зробили харківські вчені **В. Стеклов**, **Д. Силцов**, **С. Бернштейн**. Основоположником Харківської школи радіофізики став **Д. Рожанський**. З питань органічної хімії ряд цінних праць опублікував професор Київського університету **С. Реформатський**, з фізичної хімії — учень **М. Бекетова**, професор Харківського університету **І. Осипов**.

Багато вчених в Україні працювали в галузі біології та медицини Київську школу зоологів заснував визначний морфолог Д Северцев (1866—1936), який в 1902—1911 рр працював у Київському університеті В стінах цього навчального закладу ембріолог і цитолог рослин **С. Навашин** провів ряд цікавих досліджень з ботаніки Відомим ботаником-морфологом був професор Харківського університету **В. Арнольди**, який заснував Харківську школу альгологів Визначні досягнення мали харківський вчений-фізіолог **В. Данилевський** — в ендокринології, **М. Тринклер** — в хірургії, **Л. Гіршман** — в офтальмології та ін

Першим у світовій практиці епідеміолог і мікробіолог **Д. Заболотний** відкрив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні способи боротьби з нею Разом з **М. Гамалією**, **В. Високовичем** та іншими вченими він не раз побував в Індії, Китаї, Аравії, Месопотамії для подолання епідемічних захворювань У Бомбеї, в Індії й сьогодні працює бактеріологічний інститут, заснований вихідцем з України **В. Хавкшином**, який носить його ім'я

Могутня інженерна думка в Україні пишається талановитим ученим **М. Курако**, який у Донбасі за власними проектами домігся спорудження доменних печей, що не поступалися кращим західноєвропейським зразкам Складена інженером **Л. Лутугином** карта геологічної побудови Донбасу мала велике наукове і прикладне значення і була відзначена в 1911 р золотою медаллю на Всесвітній виставці **П. Нестеров**, автор «мертвої петлі», перетворив на «корисне надбання людства» досягнення у галузі авіації Великий внесок у літакобудування зробили **С. Гризодубов** у Харкові, **Д. Григорович**, **І. Сікорський**, **Ф. Андерс** у Києві

У цей період надзвичайно плідно розвивалася історична наука. Одну з перших узагальнюючих популярних праць з історії України «Нарис історії українського народу» написав і видав у Петербурзі **М. Грушевський**. Вона послужила йому основою для підготовки багатотомної фундаментальної «Історії України-Руси». Автором ґрунтовних робіт з історії рідного краю виступив І Франко, який залишив серію нарисів, присвячених визначним діячам різних часів і народів. Лук'яну Кобилиці, Івану Федорову, Сімону Болвару та ін. Популярний підручник «*Стародавня історія східних народів*» створила **Леся Українка**. Дослідницький талант продемонстрував **М. Коцюбинський** у своєму виступі в 1908 р. на XIV Всеросійському археологічному з'їзді, який відбувся у Чернігові.

Продовжувала успішно працювати в історичній науці **О. Єфименко**, узагальнююча робота якої «*Історія українського народу*» побачила світ російською мовою у Петербурзі. Вона була першою жінкою в Україні і Росії, якій у 1910 р. Харківський університет присудив учений ступінь почесного доктора історичних наук. Значний внесок у дослідження історії Лівобережжя зробив **В. Барвінський**, Слобідської України — **Д. Багалій**. Знанням фахівцем соціально-економічної історії Франції був **І. Луцицький**. Широкий інтерес наукової громадськості викликали монографії про Київ та селянський рух у Київській губернії на початку ХХ ст., видані у 1904—1905 рр. **В. Іконниковим**.

Для піднесення національної самосвідомості велике значення мав вихід у світ у 1907—1909 рр. чотиритомного «Словника української мови», упорядкованого **Б. Гринченком** у 1907—1909 рр., тритомного «*Української граматики*» під керівництвом **А. Кримського**, а також опублікована українською мовою в 1908 р. у Петербурзі популярна, доступна широкому колу читачів «*Історія України-Руси*» **М. Аркаса**.

ЛІТЕРАТУРА. Під впливом піднесення національно-визвольного руху значно урізноманітнилися тематика та спрямованість української літератури. Письменництво дедалі більше висловлювало своє ставлення до гострих соціальних проблем того часу, не обмежувалось описом життя лише селянства, а звертало увагу на інші верстви населення, показувало посилення активності мас у боротьбі з існуючим ладом, викривало його сутність та нездатність вести країну цивілізованим шляхом розвитку.

Прикладом такого реалістичного підходу до зображення тогочасного життя українського суспільства була творчість талановитого письменника **В. Винниченка**. Громадськості запам'яталися його твори «*Краса і сила*», «*Голота*», «*Талісман*», написані напередодні і в період 1905—1907 рр., в яких він яскравими фарбами, з притаманною йому образністю змальовує життя мешканців провінційних містечок, сільсько-господарських робітників, підприємців, жахи солдатчини та царських в'язниць. Він змальовує образи революціонерів, які потрапляють у складні психологічні ситуації, про що йдеться в його повісті «*Зіна*».

Численні відгуки, часом протилежні, викликали його «Мемуари кирпатого Мефістофеля», в яких він змалював інтелгента, егоїста-циника, який, щоб до кінця бути чесним перед собою, не розмежовує порядність і підлість, ладен вчинити будь-який злочин за умови, що його вчинки відповідають його почуттям, переконанням та волі

Яскравою постаттю серед українських літераторів тієї доби був **М. Коцюбинський**. У повісті «*Fata morgana*» він показав себе блискучим знавцем життя сільського трудівника, його споконвічних запитів та потреб Соціальні суперечності на селі напередодні і під час революції 1905—1907 рр зображені ним як загальнодержавне явище В цілому він не тільки закликає письменників висвітлювати філософські, соціальні, психологічні, історичні теми, а й своїми творами «В дорозі», «Сон», «Сміх», «Лялечка», «Подарунок на именини» та ін показує, як це треба робити

Гідна захоплення, надзвичайно талановита, сповнена енергії й оптимізму, глибока й витончена поезія **Леси Українки**. «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвите» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, — зазначав І Франко, — як із уст сеї слабосильної хворої дівчини» Написані нею в ті роки поетичні твори «Осіння казка», «В катакомбах», «Пісні про волю» порушують такі проблеми, як конфлікт між владою і свободою, взаємини між поетом і народом, становлення борця за інтереси трудящих Одним з найкращих драматичних творів поетеси є драма-феєрія «*Лісова пісня*», в якій з вражаючою художньою силою показано суперечність між високим ідеалом, прагненням людини до справжньої щастя і похмурою дійсністю

Реально відобразив життя тогочасного села **А. Тесленко**, піднесення боротьби селян проти гнобительських капіталістичних порядків переконливо показував у своїх творах **С. Васильченко**. Неперевершеним майстром короткої психологічної новели, в якій зображалося злиденне селянство, був **В. Стефаник**. Близькими за змістом до його творів були оповідання **М. Черемшини**, **Л. Мартовича**. Надзвичайно яскраво розкрила психологію дрібних власників-селян, їх непереборне прагнення мати свою землю, працювати на ній **О Кобилянська** в повісті «Земля», яку можна віднести до кращих творів світової літератури про селянство

На початку ХХ ст в українську літературу ввійшов **О. Олесь** (Кандиба) — поет-лірик З 1907 по 1917 рр йому вдалось видати п'ять книжок поезій В одній з них «З журбою радість обнялась» він подає схвальну оцінку подій 1905—1907 рр, закликає використати революційне піднесення тієї доби в боротьбі за волю, нове життя, торжество справедливості Однак наступ реакції на визвольний рух у країні спричинив появу в його творах мотивів журби, суму, песимізму, розчарування, що було характерним для певного кола людей, які ще не утвердилися в своїх світоглядних переконаннях

За умов наростання суспільних суперечностей, поляризації суспільства в літературі стають помітними робітничі поети і письменники з їх оригінальним мисленням, баченням перспектив розвитку країни В Україні такими заявили про себе *А. Шабленко, П. Махуля, Т. Романченко, А. Бобенко, О. Чижик, С. Дальняя* та ін, які добре знали тяжке життя трударів, яскраво і переконливо зображали його на сторінках своїх творів та закликали до революційної боротьби

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ. На початку ХХ ст однією з характерних рис усної народної творчості було те, що дедали більше з'являлося історичних пісень, народних дум, переказів, у яких зображалося важке життя пролетарів на заводах, фабриках, шахтах, копальнях та інших промислових підприємствах («Вітер з поля, хвиля з моря», «Як у Карлівці на заводі», «Хто в заводі не бував» та ін) В них розповідається про нестерпний гніт, якого зазнавали наймити і наймички в поміщицьких маєтках та заможних селянських господарствах («Ой горе нам молодим», «А хазяйський син рано пообідав», «Та тече річка невеличка»), про поневіряння емігрантів у далеких чужих краях («Ой Канадо, Канадечко, Канадо-небого», «Поможи Боже, поможи прийти до Європи») та ін

В історичних піснях та народних думках, які з'являються в цей час, відбиваються й зміни в настроях людей праці, які починають розуміти своє справжнє місце в суспільстві, силу єднання, необхідність активно чинити опір тим, хто їх експлуатує Про це йдеться в піснях, які оспівують виступи робітників і селян, революційні події 1905—1907 рр («Одна хмара із села, а друга з міста», «Долой панів, долой царя», «Чорна недля у Сорочинцях», «То не вітер, то не сильний»), про збройне грудневе повстання 1905 р в Москві та ін

ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО. На початку ХХ ст значно зросла роль українського професійного театру, який зазнавав благотворного впливу російського мистецтва Його основоположники — *М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Заньковецька* вбачали в ньому ефективний засіб національного виховання народних мас Перший стаціонарний український театр був заснований М Садовським у 1907 р у Києві, в Троїцькому народному домі (тепер Театр оперети), де у 1908 р урочисто відзначено 25-річчя сценічної діяльності М Заньковецької, геніальність якої визнавали В Немирович-Данченко і К Станіславський

На початку ХХ ст в Україні діяли й інші театральні трупи Гайдамаки (1897—1917), О Сулова (1898—1909), Суходольського (1898—1918), Л Сабініна (1907—1920) У Львові продовжував творчу роботу єдиний на західноукраїнських землях український професійний театр «Руської бесіди» Серед російських театральних колективів своєю майстерністю виділявся театр М Соловцова у Києві У містах і селах продовжували працювати численні аматорські театральні гуртки, зокрема робітничі і селянські

У цей період значно розширився репертуар українського театру. Його основою залишилися класичні п'єси М Кропивницького, М Старицького, І Карпенка-Карого, проте театральні колективи дедалі частіше звертаються до творів інших національних авторів — Леси Українки, І Франка, Г Хоткевича, Л Яновської, а також російських і західноукраїнських класиків — М Горького, О Островського, Л Толстого, А Чехова, Г Ібсена, Г Гауптмана, У Шекспіра, Ф Шіллера та ін. Краці вистави театральних труп Києва, Харкова, Катеринослава, Полтави реалістично зображували історичне минуле українського народу, його тогочасне тяжке життя, розкривали глибокі соціальні суперечності в суспільстві, навчали глядачів з оптимізмом дивитися в майбутнє.

МУЗИКА. На початку ХХ ст продовжувалася творча діяльність видатного українського композитора *М. Лисенка*. В 1911 р в театрі Садовського була поставлена його опера «Енеїда». Надзвичайно популярним серед прогресивної громадськості був створений гімн «Вічний революціонер» на слова І Франка. Продовжувала готувати митців заснована М Лисенком у Києві музично-драматична школа, з стін якої вийшло багато диригентів, співаків, музикантів, режисерів, акторів.

Безпосереднім продовжувачем творчих традицій М Лисенка в музичній культурі став *К. Стеценко*, який написав героїчну оперу «Кармалюк», збирав, вивчав, пропагував українську народну пісню. Оригінальні композиції на основі фольклору («Щедрик», «Дударик», «Козака несуть») створив *М. Леонтович*, монументальну кантату-симфонію «Кавказ» на слова Т Шевченка написав *С. Людкевич*, він також організував видання «Артистичного вісника» — першого українського мистецтвознавчого журналу. До висот світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії *С. Крушельницька*.

Видатним композитором, педагогом, музичним діячем був *Я. Степовий* (Якименко). У ряді його творів (вокальний цикл «Барвінки», фортепіанна «Прильода пам'яті Т Г Шевченка» та ін) відображено наростання революційного руху, могутність і велич народу, що підіймається на боротьбу за своє соціальне і національне визволення. Активно працював композитор *А. Вахнянин*, який написав оперу «Купало», створив багато хорових і сольних вокальних творів, обробляв народні пісні, був організатором і першим директором Вищого музичного інституту ім Лисенка у Львові.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО І АРХІТЕКТУРА. Значною подією в культурному житті України стала перша Всеукраїнська художня виставка, організована в 1905 р у Львові, на якій були представлені твори художників як із західних, так і з східних земель. Великим успіхом у відвідувачів користувалася картина «Гість з Запоріжжя», написана *Ф. Красицьким*, племінником Т Шевченка.

На всеросійських виставках, за кордоном — у Парижі, Берліні, Римі, Мюнхені експонувалися полотна *М. Пимоненка*. Високі принципи реалістичного мистецтва в Україні розвивали у своїх художніх творах живописці *П. Левченко, О. Мурашко, М. Яровий, К. Костанди*.

Значним внеском у розвиток українського образотворчого мистецтва стали монументальні картини «Вибори полковника Пушкаря і передача йому клейнодів», «Ромаданівський чумацький шлях» та «Бій козака Голоти з татариним», які написали *С. Васильківський, М. Самокиш, М. Беркас, М. Уваров*. Ці полотна прикрасили у 1907 р збудований за проектом архітекторів *В. Кричевського* та *К. Жукова* будинок Полтавського земства (тепер обласний краєзнавчий музей) Дана оригінальна споруда, школа імені Котляревського у цьому місті, художнє училище у Харкові (архітектор *К. Жуков*, 1913) були вдалими зразками українського національного стилю в архітектурі

Немало прекрасних будівель, під час спорудження яких використувалися мотиви класичного, модерного та інших стилів, з'явилося і в інших містах у Києві — Державний банк (архітектор *О. Кобелєв*, 1902—1905), Педагогічний музей на Володимирській вулиці (архітектор *П. Альошин*, 1909—1912), Критий ринок на Бессарабці (архітектор *Г. Гай*, 1910), бібліотека Київського університету (архітектор *В. Осмак*, 1914—1915), у Харкові — приміщення медичного товариства (архітектор *О. Бекетов*, 1911—1913), страхового протипожежного товариства «Росія» (*О. Бекетов*, 1910), у Севастополі — будинок панорами «Оборона Севастополя» (архітектор *В. Фельдман*, 1905), в якому було розміщено полотно панорами, створене художником-баталістом *Ф. Рубо*.

УКРАЇНА В 1900—1916 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ

5.9

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки зростає необхідність історіографічного узагальнення історії України 1900—1916 рр. Це зумовлено низкою обставин

По-перше, зазначений період в історії України характеризується насиченістю та динамізмом подій, новими суспільно-політичними та соціально-економічними тенденціями і явищами, що й визначило пильну увагу до них дослідників, які підготували значний масив наукової літератури

По-друге, історіографічний аналіз історичних процесів в Україні на початку ХХ ст дає змогу не тільки підвести підсумок зробленому, а й визначити перспективи наукового пошуку. Він дає можливість

виявити неоднозначність, складність і суперечливість у вивченні різноманітних проблем історії України означеного періоду

По-третє, історіографічне переосмислення соціально-економічних і політичних явищ, інших історичних процесів, що відбувалися в Україні протягом 1900—1916 рр, дає змогу визначити пріоритетні напрями в історичних студіях, сприяє кращій орієнтації дослідників, викладачів, студентів у величезному масиві різноманітної за своїм змістом і характером історичної літератури Першочергова увага в ній приділяється розвитку економіки, соціальним змінам, викликаним економічними процесами, суспільно-політичному та національному рухові в Україні тощо

Історія України початку ХХ ст і до революційних подій 1917 р завжди привертала й привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників Це зумовлено, з одного боку, об'єктивною необхідністю повноцінного відтворення всього історичного шляху, пройденого українським народом З другого боку, означений час ознаменувався для України новими тенденціями в економічному житті, значними якісними зрушеннями в українському національно-визвольному русі, який остаточно перейшов у політичну стадію свого розвитку, активізацією суспільно-політичного руху на українських землях Росії та Австро-Угорщини, формуванням мережі українських політичних партій та їх участю у розв'язанні назрілих соціально-економічних, політичних і національних проблем, могутніми революційними виступами пролетаріату, селянства, особливо під час революції 1905—1907 рр, опозиційним рухом ліберальної інтелігенції Україна була втягнута у кривавий вир Першої світової війни, яка стала трагедією для українського народу, оскільки українці не мали власної держави і змушені були битися з обох воюючих сторін, зазнаючи на собі зневаги і брутальності як російського, так і австрійського командування Українські землі були перетворені на полігон військових змагань, які завдавали великих збитків, призводили до руйнувань та спустошень

У цілому період з початку ХХ ст по 1917 р можна назвати добою, коли активно формувалися економічні, політичні та культурні передумови відновлення й розвитку української державності 1917—1920 рр

Усі ці процеси і події, які визначали витоки новітньої історії України, постійно породжували прагнення дослідників до їх наукового аналізу На сьогодні накопичений величезний масив історичної літератури про цей період історії України Вона написана в різні часи і з різних позицій, неоднакова за своїм змістом і характером, має свої предметно-тематичні, жанрові та конкретно-оціночні відмінності

Науковцями уже зроблено певні спроби історіографічного аналізу наявних студій з окремих питань історії України початку ХХ ст Ті чи інші історіографічні оцінки та положення знайшли відображення в працях українських і російських учених, зокрема *Д. Дорошенка*,

В. Дядиченка, М. Леценка, Ф. Лося, О. Оглоблина, В. Сарбея, К. Тарнавського та ін (Дорошенко Д Огляд української історіографії — Прага, 1923, Дядиченко В А, Лось Ф Е, Сарбей В Г Развитие исторической науки в Украинской ССР — К, 1970, Леценко М Н Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції // Історіографічні дослідження в Українській РСР — Вип 1 — К, 1963, Оглоблин О Думки про сучасну українську советську історіографію — Нью-Йорк, 1963, Оглоблин О Проблема схеми історії України ХІХ—ХХ століть (до 1917 р) // Укр історик — 1971 — № 1—2 — С 5—16, Тарнавський К Н Советская историография российского империализма — М, 1964)

В умовах незалежності України з'явилися праці, в яких було розглянуто деякі питання історіографії українського національного руху на початковому етапі ХХ століття (*Єхельчик С О Український національний рух здобутки та перспективи досліджень* (замість післямови) // Нариси з історії українського національного руху — К, 1994 — С 159—167, *Меша В Г К вопросу о национальном движении в Украине начала ХХ века* (очерк історіографії до 1917 г) — Донецьк, 1995, *Колесник В Ф, Рафальський О О, Тимошенко О П Шляхом національного відродження* Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900—1907 рр — К, 1998 — С 9—24)

Визнаючи важливість внеску названих та інших дослідників в науковий огляд історичних студій, варто констатувати відсутність узагальнюючих розробок, присвячених історіографії України з початку ХХ ст до 1917 р Щоправда, вітчизняні історики радянської доби зробили таку спробу в окремому розділі монографічного видання з історіографії України (*Історіографія історії Української ССР* — К, 1987 — С 189—234) Проте аналіз наявної літератури здійснено у ньому під кутом зору панівних на той час у радянській історичній науці марксистсько-ленінських догматів

У центрі уваги дослідників історії України початку ХХ ст — питання розвитку економіки, монополізації промисловості, стану та особливостей функціонування основних галузей господарства, соціальних змін, викликаних економічними процесами, тощо Переважна більшість праць подібної тематики належить українським і російським дослідникам радянської доби і присвячена Наддніпрянській Україні чи окремим її економічним районам Це роботи *Г. Бакулева, В. Голобуцького, Ф. Лося, О. Нестеренка, Б. Орловського, В. Спицького та ін* (*Бакулев Г Д Черная металлургия Юга России* — М, 1953, *Бакулев Г Д Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна* — М, 1955, *Голобуцький В О Економічна історія Української РСР дожовтневий період* — К, 1970, *Лось Ф Е Украина в роки сталинської реакції* — К, 1944, *Лось Ф Е Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в*

конец XIX и в начале XX ст (конец XIX ст — 1904 г) — К, 1955, Лось Ф Є Робітничий клас України в 1907—1913 роках — К, 1962, Нестеренко О О Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX століття — К, 1955, Нестеренко О О Розвиток промисловості на Україні В 3 т Т 2 — К, 1962, Орловський Б М Залізорудна промисловість України в дореволюційний період Історико-економічний нарис — К, 1974, Спицький В Є Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр — К, 1978) З'явилися і сучасні публікації з історії промислових монополій, торгівлі, діяльності товарних бірж в Україні (Кругляк Б А Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні (1900—1913) // Укр іст журн — 1996 — № 10 — С 81—90, Кругляк Б А Товарні біржі в Російській імперії // Там само — 1992 — № 2 — С 58—6 та ін) Історія монополій, розвиток промисловості початку XX ст, місце економіки України в системі всеросійського ринку висвітлюються і в узагальнюючих виданнях з історії господарства України (Нариси розвитку народного господарства УРСР — К, 1949, Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР — М, 1954, Лановик Б Д, Матисякевич З М, Матейко Р М Історія господарства Україна і світ — К, 1995) Здійснено також регіональні дослідження цієї проблематики, зокрема, на прикладі промислового Півдня України, насамперед Донбасу і Кривбасу (Шполянський Д И Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века — М, 1953, Цукерник А Л Синдикат «Продамет» Историко-экономический очерк 1902 — июль 1914 — М, 1959 та ін)

У публікаціях розкривається роль іноземного, зокрема німецького, капіталу в економіці Наддніпрянщини і німецько-американського на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини (Кулинич І М Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр) — К, 1963, Хонігсман Я С Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р) — Л, 1971)

Щодо проникнення в економіку України капіталів Франції, Англії, Бельгії та інших держав, то ця проблема поки що не досліджена, хоча й знайшла певне висвітлення в історико-економічних працях Крім того, важливим завданням залишається створення фундаментальної узагальнюючої роботи, в якій на основі глибокого аналізу конкретно-історичного і статистичного матеріалу було б розкрито напрями і особливості іноземних інвестицій в українську економіку, їх результати

Наприкінці XIX — на початку XX ст економічно найбільш відсталіми були західноукраїнські землі Незважаючи на те, що Австро-Угорщина переживала процес монополізації та концентрації виробництва і капіталу, українські землі залишалися внутрішньо коло-

ністю, ринком збуту і аграрно-сировинним додатком центральних промислово розвинутих районів держави Про це свідчить відповідний матеріал у колективних працях з історії України, Закарпаття, Північної Буковини, Східної Галичини, а також у монографічних дослідженнях *І. Компанійця, Я. Хонігсмана, І. Гриценка* та ін (*Історія Української ССР* В 10 т — Т 5 — К, 1983, *Шляхом до щастя* Нариси історії Закарпаття — Ужгород, 1973, *Нариси з історії Північної Буковини* — 1980, *Компанієць І І* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст (1900—1919) — К, 1960, *Хонігсман Я С* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р) — Л, 1971, *Гриченко І А* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в ХІХ — на початку ХХ ст — Л, 1980, *Субтельний О* Україна Історія — К, 1991, *Кондратюк К К* Історія України Від половини ХІХ ст до 1917 року — Т, 1994 та ін) Разом з тим на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки існує нагальна потреба продовження аналізу та узагальнення особливостей розвитку промислового виробництва на українських землях у складі Австро-Угорщини

Серед питань соціально-економічного розвитку України історики значну увагу приділяють аграрним відносинам і становищу українського селянства (*Сизоненко Є В* Аграрні відносини на Півдні України між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907—1917 рр) — О, 1962, *Теличук П І* Економіческие основы аграрной революции на Украине — К, 1973, *Історія селянства Української РСР* Т 1 — К, 1967, *Якименко М А* Земельна оренда на Україні в період капіталізму // *Укр іст журн* — 1991 — № 2 — С 54—63, *Якименко М А* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861—1918 рр) // Там само — 1996 — № 1 — С 3—14 та ін) Це цілком закономірно, оскільки серед українського населення селянство становило основну масу і складало соціальну основу нації на початок ХХ ст Дослідники вітчизняної аграрної історії початку ХХ ст на одне з перших місць висувують столипінську реформу Про її підготовку і здійснення уже вийшла ціла низка публікацій, у тому числі монографічного характеру, написаних як на загальноросійському, так і місцевому українському матеріалі (*Литвинов Н Н* Экономические последствия столыпинского законодательства — М, 1923, *Карпов Н* Аграрная политика Столыпина — Л, 1925, *Дубровский С М* Столыпинская земельная реформа — М, 1963, *Погребинский О* Столипінська реформа на Україні — Х, 1931, *Лось Ф Є* Україна в роки столипінської реакції — К, 1944, *Якименко М А* Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи // *Укр іст журн* — 1974 — № 7 — С 32—42, *Якименко М А* Крах переселенської політики царизму // Там само — 1976 — № 7 —

С 41—50 та ін) Автори розкривають суть реформи, її економічні та політичні цілі, а також наслідки

Досліджуються аграрні відносини і на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини Вони знайшли відображення в узагальнюючих працях з історії України, Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття (*Свежинський В П* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст — Л, 1966, *Ілько В* Закарпатське село на початку ХХ ст — Л, 1973, *Ботушанський В М* Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900—1914 рр) — К, 1975 та ін) У них на основі вивчення структури посівних площ, розмірів поміщицького і селянського землеволодіння, орендних та відробіткових відносин розкривається криза місцевого сільського господарства на початку ХХ ст, тяжке економічне і політичне становище селянства, його безземелля, що й зумовило еміграцію західноукраїнських селян в інші країни, зокрема в США і Канаду (*Шлепаков А М* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець ХІХ — початок ХХ ст) — К, 1960 та ін)

Незважаючи на безумовне значення відповідних наукових розвідок у вивченні сільського господарства, поки що не створено сучасної синтетично-узагальнюючої праці, в якій розкривався б увесь процес розвитку аграрних відносин на українських землях Росії і Австро-Угорщини з початку ХХ ст і до 1917 р

Досить широко сьогодні представлена історіографія суспільно-політичного руху в Україні на початку ХХ ст Серед комплексу питань цієї проблеми історики приділяють постійно зростаючу увагу утворенню і діяльності українських партій та організацій Нагромадження знань про українську партійну структуру та інші національні об'єднання включає кілька неоднозначних етапів Початок цьому процесу поклали праці безпосередніх ініціаторів, а також провідних діячів українських партій і організацій та їх опонентів На початку ХХ ст вони сформували автономно-федералістичну, самостійницьку (державницьку) і великодержавну (наддержавницьку) концепції в інтерпретації українського партійного руху Остання характерна насамперед для російських істориків та діячів, яскравими представниками яких були *С. Щеголев*, *А. Стороженко* та ін, а з кінця 20-х років науковці, які репрезентували радянську історіографію

У 20-ті роки спробу об'єктивного дослідження історії УСДРП та «Сплки» зробили *О. Гермайзе* та *А. Риш* (*Гермайзе О* Нариси з історії революційного руху на Україні Т 1 Революційна українська партія (РУП) — К, 1926, *Риш А* Очерки по истории Украинской социал-демократической «Сплки» — Харьков, 1926) З угвердженням сталінізму радянська історіографія українських політичних партій початку ХХ ст висвітлювала їх діяльність з позицій гіпертрофованого класового підходу, марксистсько-ленінської методології Тому ці партії істо-

рики радянської доби характеризували як «контрреволюційні», «націоналістичні», а їх тактику — як «угодовську» та «опортуністичну» (*Історія Української ССР* В 10 т Т 5 — К, 1983 — С 173) На тлі заідеологізованих підходів до українського партійного руху початку ХХ ст з боку радянських дослідників учені української діаспори на основі доступних для них матеріалів більш виважено, без ідеологічних кліше підійшли до висвітлення історії українських партій Вони підготували документальні видання, присвячені програмам українських партій та їх провідникам (*Михновський М* Самостійна Україна — Лондон, 1967, *Українська суспільно-політична думка в ХХ ст* Документи і матеріали Т 1 — Мюнхен, 1983), розвідки з персоналії діячів партійного руху (*Мірчук П* Микола Михновський Апостол української державності — Філадельфія, 1960, *Сосновський М* Дмитро Донцов Політичний портрет З історії розвитку ідеології українського націоналізму — Нью-Йорк, Торонто, 1974 та ін) П Феденко вперше у зарубіжній історіографії зробив спробу наукового узагальнення українського суспільно-політичного руху в ХХ столітті (*Феденко П* Український рух у ХХ столітті — Лондон, 1959)

Слід згадати також узагальнюючі праці з історії України, що з'явилися за кордоном У них певне місце відводиться українським партіям початку ХХ ст (*Полонська-Василенко Н* Історія України В 2 т Т 2 — К, 1992) Після проголошення української незалежності розпочався новий етап у вивченні українських партій та організацій, що утворилися і діяли наприкінці ХІХ ст і до 1917 р На сторінках історичних журналів та збірників було опубліковано низку статей та наукових розвідок, у яких здійснена спроба неупереджено підійти до аналізу української партійної історії Це дослідження *В. Борисенка*, *П. Шморгуна*, *О. Висоцького*, *А. Голуба*, *С. Наумова*, *О. Тимошенка* та ін (*Борисенко В А* До питання про Революційну українську партію // *Наук праці з питань політичної історії* — Вип 169 — К, 1991 — С 129—138, *Шморгун П М* Політичні партії України на початку ХХ ст соціальний склад, чисельність, типологія // *Наук праці з питань політичної історії* — Вип 172 — К, 1992 — С 14—25, *Висоцький О*, *Голуб А* Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // *Політологічні питання* — 1994 — № 2 — С 96—119, *Наумов С* Питання української державності в діяльності Революційної української партії (РУП) // *Зб Харк історико-філологічного т-ва* Нова серія — Т 3 — Х, 1994 — С 11—20, *Тимошенко О* Революційна українська партія утворення та еволюція — К, 1997) Проте потрібно звернути особливу увагу на монографічні дослідження *С. Телешуна*, *В. Головченка*, *В. Колесника*, *О. Рафальського*, *О. Тимошенка*, в яких зроблено спробу узагальнити окремі аспекти з історії українських партій (*Телешун С О* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ — на початку ХХ століття — К, 1996, *Головченко Володимир*

Від «Самостійної України» до Союзу визволення України Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст — К, 1996, Колесник В Ф, Рафальський О О, Тимошенко О П Шляхом національного відродження Національне питання в програмах та діяльності українських партій в Наддніпрянщині 1900—1907 — К, 1998) Разом з тим в дослідженні теми помітні певні особливості Зокрема, увагу істориків привертають насамперед українські соціал-демократичні організації (РУП, УСДРП, Сплка), що зумовлено, очевидно, їхнім значно більшим порівняно з іншими партіями впливом на маси, одним із провідних місць, яке займала українська соціал-демократія в суспільно-політичному русі України кінця ХІХ — початку ХХ ст Щодо інших українських партій Наддніпрянщини, то їхня історія вивчена значно менше Поки що немає сучасних ґрунтовних досліджень з питань соціальної бази політичних партій, їх організаційних засад, поширеності осередків по окремих районах, особливостей і взаємовпливу партійно-політичних процесів у Східній та Західній Україні, стосунків українських партій із загальноросійськими, польськими, єврейськими та іншими політичними організаціями

Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки потребує створення узагальнюючої праці, присвяченої комплексному вивченню всіх важливих аспектів, пов'язаних з утворенням та діяльністю українських політичних партій як у Наддніпрянщині, так і на західноукраїнських землях кінця ХІХ ст і до 1917 р Зрозуміло, що всебічне дослідження суспільно-політичного руху в Україні неможливе без звернення до історії формування та діяльності на її теренах неукраїнських політичних організацій У зв'язку з цим доцільно зауважити, що діяльність загальноросійських партій в Україні, з одного боку, досить докладно, хоча певною мірою і однобічно, висвітлена в радянській історіографії З другого боку, на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки започатковано комплексну наукову розробку історії основних політичних партій і організацій в Україні на початку ХХ ст (*Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ ст — 1920 рік)* — Л, 1993, *Кугутяк М* Галичина сторінки історії Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст — 1939) — Івано-Франківськ, 1993, *Павко А І* Політичні партії, організації в Україні кінець ХІХ — початок ХХ століття зародження, еволюція, діяльність, історична доля — К, 1999) Очевидно, що цей напрям історичного дослідження потрібно продовжити

У широкому спектрі суспільно-політичного життя історики виокремлюють робітничий, селянський, загальнодемократичний рухи, які особливо посилились на початку ХХ ст і навіть набули своєрідних організаційних форм (ради, профспілки, селянські спілки тощо) Найбільша кількість публікацій присвячена робітничому рухові, що зумовлювалося принципом партійності, який домінував у радянській історичній науці В 20-ті роки було здійснено перші спроби узагаль-

нити робітничий рух в Україні (*Пажитнов А* Очерки по истории рабочего класса на Украине — Харьков, 1927, *Балабанів М* Нарис з історії робітничого руху на Україні — Х, 1928 та ін) Разом з тим радянські історики пішли шляхом поглибленого вивчення різних форм, а також результатів боротьби робітників за свої економічні і політичні права в рамках окремих років до революції 1905—1907 рр, під час революції, а також у післяреволюційний період (*Бортников І* Загальний страйк 1903 року на Півдні Росії — К, 1948, *Бортников І* Июльские дни 1903 года на Юге России — Одесса, 1953, *Парасунько О А* Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г — К, 1953, *Лось Ф Е* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст (конец XIX ст — 1904 г) — К, 1955, *Лось Ф Є* Робітничий клас України в 1907—1913 роках — К, 1962, *Лавров П А* Рабочее движение в период нового революционного подъема 1910—1914 гг — К, 1968, *Лавров Ю П* Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904) — К, 1970, *Кошик А К* Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции — К, 1965, *Щербина Й Т* Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках — К, 1963 та ін) При цьому слід назвати особливості у висвітленні робітничого руху Найбільшу увагу дослідників привертає боротьба робітників під час революційних подій 1905—1907 рр Це є цілком виправданим і закономірним, оскільки в ході революції вона набула найширшого розмаху, проявилася в найрізноманітніших формах, включаючи збройні виступи (*Дмитрова Л* Україна в 1905 році — Х, 1925, *Лось Ф Є* Революція 1905—1907 років на Україні — К, 1955, *Лось Ф Є* Буремний 1905-й на Україні — К, 1965, *Іванов Л М* Революція 1905—1907 гг на Украине // Революція 1905—1907 гг в национальных районах России — М, 1955, *Кравчук М, Шморгун П* Спільна боротьба українського і російського пролетаріату в революції 1905—1907 років — К, 1955, *Скоробогатов В* Бойова співдружність російського і українського народів в роки першої російської революції — К, 1955, *Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр* — К, 1980 та ін) Прагнучи до поглибленого вивчення історії робітництва України початку XX ст, історики намагаються узагальнити робітничий рух у межах окремих регіонів (*Гончаренко Н* Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции 1905—1907 гг — Луганск, 1955, *Максимов А М* Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 году — Сталино, 1956, *Поклад Д П* Робітничя Шулявка в революції 1905 р — К, 1965 та ін) Разом з тим вони здійснюють науковий аналіз процесу утворення та діяльності робітничих організацій, насамперед рад, профспілок тощо (*Городецька О* Ради робітничих депутатів на Україні 1905 р — Х, 1930, *Шморгун П* Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р — К, 1955, *Приймаєнко А І* Легальные организации рабочего класса

Юга России в период империализма (1895 — февраль 1917) — К, 1977, 1905 рік Профрух на Полтавщині — Полтава, 1930, *Шлосберг Д* Профессиональное движение 1905—1907 гг на Киевщине — К, 1930, *Модестов В* Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции — М, 1957, *Стадник А*, *Прохоренко М* Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции — М, 1959 та ін)

Боротьби пролетаріату Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини за свої економічні інтереси і права присвячені монографії *К. Каковського*, *І. Гранчака*, *Н. Мищенка*, *В. Пальока*, *М. Кукурудзяка* та ін (*Каковський К Г* На шляху до Великого Жовтня Страйковий рух в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст — Л, 1970, *Гранчак І*, *Мищенко Н*, *Пальок В* Робітництва горде ім'я — Ужгород, 1976, *Кукурудзяк М Г* Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття — Л, 1982) Робітничий рух на західноукраїнських землях висвітлюється в окремому розділі узагальнюючого видання, яке вийшло у зв'язку з 75-річчям революційних подій 1905—1907 рр (*Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр* — К, 1980) у численних статтях і виданнях, які з'явилися останнім часом (*Троян М В* Революція 1905—1907 рр і Закарпаття // *Укр іст журн* — 1985 — № 12 — С 97—102, *Васюк Л І* Революційний рух на Буковині в роки першої світової війни // Там само — 1986 — № 10 — С — 64—72, *Історія суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ ст — 1920 рік)* — Л, 1993 та ін) У працях показано форми робітничого руху, найбільш масові виступи робітників, значна увага приділяється мітингам, демонстраціям, зборам, страйкам та ін У першому томі двотомного видання з історії робітництва України зроблено спробу узагальнити його боротьбу за весь період з початку ХХ ст і до 1917 р (*Історія робітничого класу Української РСР* У 2 т Т 1 — К, 1967)

У посткомуністичний період розвитку України робітничі тематика відійшла у дослідженнях істориків на задній план Це зумовлено, з одного боку, тим, що вітчизняні науковці відмовились від радянських методологічних принципів партійності та класовості З другого боку, послаблення уваги до робітничого руху є своєрідною реакцією істориків на політичне насаджування в історичній науці протягом десятиліть радянським режимом відповідної тематики як провідної Однак підготовка сучасної наукової праці, присвяченої робітничому рухові на українських землях з початку ХХ ст і до революційних подій 1917 р, залишається важливим завданням дослідників При цьому, очевидно, увагу насамперед треба звернути на взаємозв'язок і особливості подій на Наддніпрянщині і в Західній Україні, на форми організаційного об'єднання робітників, утворення та діяльність профсплоку тощо

У суспільно-політичному русі України початку ХХ ст важливе місце належало селянству Цілком закономірно, що історики підго-

тували широке коло наукових розвідок, включаючи і монографічні видання, про рух селян у Східній (Качинський В Селянський рух на Україні в роки 1905—1907 Ч 1 Рік 1905 — Х, 1927, Мірза-Авакянц Н Селянські розрухи на Україні 1905—1907 рр — Х, 1929, Леценко М Н Селянський рух на Україні в роки першої російської революції — К, 1956, Леценко М Н Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст — К, 1968, Леценко М Н Українське село в революції 1905—1907 рр — К, 1977, Живолюб Е Н Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах — Харьков, 1956, Демченко М В Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції (1907—1910) — К, 1959, Олійник Л, Гора О Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 роках — К, 1959, Рева І Р Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр — К, 1964, Лось Ф Є, Михайлюк О Г Класова боротьба в українському селі 1907—1917 — К, 1967, Басянович В Ф Сельскохозяйственный пролетариат Южной Украины накануне и в период первой русской буржуазно-демократической революции — Днепропетровск, 1975) і Західній (Свежинський В П Назв праця, Смян П К Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця ХІХ — початку ХХ ст — Л, 1968, Ілько В Закарпатське село на початку ХХ ст — Л, 1973, Ботушанський В М Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900—1914 рр) — К, 1975 та ін) України, спрямований на вирішення як аграрного, так і політичних питань

Найважливіші результати роботи з цієї проблематики радянські дослідники втілили у двотомнику з історії селянства (*Історія селянства Української РСР У 2 т Т 1* — К, 1967) В цілому науковцям вдалося показати розмах, спрямованість і суть селянської боротьби При цьому помітні деякі особливості Найповніше досліджено селянський рух у 1905—1907 рр Щодо інших років, то вони охоплені і висвітлені істориками значно менше По-різному відтворено рух селян в окремих регіонах України Помітною вадою радянської історіографії було те, що вона завжди розглядала виступи і рухи селянства з погляду пролетарської боротьби Крім того, маловивченими залишаються форми організації селянства, зокрема його кооперативні об'єднання, спілки (Селянська спілка, Сільський господар) тощо Все це потребує продовження дослідницької роботи, спрямованої на подальшу конкретизацію вивчення та на узагальнення селянського руху в Україні на початку ХХ ст

Певні успіхи історіографії в дослідженні місця і ролі пролетаріату і селянства України в суспільно-політичному русі явно контрастують з недостатньою науковою розробкою участі інших соціальних верств населення, зокрема інтелігенції, студентства, військових, у боротьбі за здійснення прогресивних соціально-економічних і політичних змін Разом з тим напрацьований у цьому напрямі певний науковий мате-

риал (*Манилов В* Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г) — К, 1926, *Перельман М* Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року — Х, 1931, *Гуревич М* Київська робітничка та шкільна молодь у революції 1905 року — Х, 1934, *З минулого* Український студентський рух у російській школі 36 Т 2 — Варшава, 1939, *Федоров А* Революционные восстания в Черноморском флоте в 1905 году — Симферополь, 1946, *Найда С* Революционное движение в Черноморском флоте в годы первой русской революции (1905—1907 гг) — Симферополь, 1950, *Столяренко М А* Непобежденная территория революции (Восстание на броненосце «Потемкин») — М, 1975, *Томилов С А* Броненосец «Потемкин» — Одесса, 1975, *Спицький В Є* Назрівання революційної кризи в Україні в 1901—1904 рр — К, 1978, *Гунчак Т* Україна перша половина ХХ століття Нарис політичної історії — К, 1993, *Касьянов Г В* Українська інтелгенція на рубежі століть соціально-політичний портрет — К, 1993, *Леник В* Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р) — Мюнхен, Львів, 1994, *Нариси історії української інтелгенції* (перша половина ХХ ст) У 3 кн — К, 1994, *Левіцька Н М* Академічний студентський рух в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст — К, 1998 та ін) є підгрунтям для просування вперед і створення комплексної праці, присвяченої руху студентства, солдатів і матросів, ліберальної інтелгенції

З української історії початку ХХ ст найменш вивченим залишається питання українського національного руху, сама концепція якого, як вважають деякі дослідники, перебуває у стані розробки (*Нариси з історії українського національного руху* — К, 1994 — С 159) Радянські історики не могли писати про український національний рух, оскільки навіть згадка про деякі події нашої історії могла коштувати дослідникові грізного звинувачення в «українському буржуазному націонализмі» За таких умов одні історики займалися дослідженнями проблем економіки та робітничого руху, інші розгортали боротьбу проти цього «націоналізму», а непокірні вимушено опинялися за межами наукових установ Склалася парадоксальна ситуація про український національний рух писали лише як про «буржуазний націоналізм» або не писали взагалі (*Там само* — С 159—160) Отже, радянська історіографія, яка була переведена на марксистську методологію дослідження національного руху, не залишила якихось помітних спеціальних праць Натомість, як уже зазначалося, вона виробила свої узагальнюючі оцінки цього явища, які вписувалися у визначення «буржуазного націоналізму» Незважаючи на це, історична наука має певний доробок у справі висвітлення історії українського національного відродження початку ХХ ст Ще до 1917 р побачили світ праці безпосередніх учасників та провідників українського руху — *Ю. Бачинського, Б. Гринченка, М. Грушевського, Д. Донцова, В. До-*

рошенка, М. Залізняка, С. Єфремова, С. Петлюри, М. Порша, О. Скоропис-Йолтуховського, Л. Цегельського та ін

Волею історії дослідниками, і досить уважними, боротьби українців за свої національні права у той час були і шовіністи-великодержавники А. Стороженко, П. Струве, С. Щеголев та ін До речі, книга останнього (Щеголев С Українское движение как современный этап южнорусского сепаратизма — К, 1912 — 558 с), написана ще в 1912 р, і зараз залишається досить повним нарисом історії українського національного руху, хоча на її змісті позначився великодержавницький підхід Певний внесок у розробку політичного аспекту українського руху (особливо партій початку ХХ ст) зробили праці радянських істориків 20-х років — М. Яворського, О. Гермайзе, А. Ріша, М. Равич-Черкаського та інших, які пізніше загинули у вирі сталінських репресій

До початку 90-х років порівняно помітних успіхів у висвітленні визвольних змагань українців як у Росії, так і в Австро-Угорщині досягли зарубіжні вчені, зокрема фахівці з діаспори Тією чи іншою мірою окремі аспекти теми були окреслені в працях Д Дорошенка, А Жука, О Лотоцького, К. Левицького, І Мазепи, П. Мирчука, О Оглоблина, М. Стахів, М Сосновського, О. Терлецького, П. Феденка, В. Іваниса та ін (Дорошенко Д Євген Чикаленко його життя і громадська діяльність (1861—1929) — Прага, 1934, Дорошенко Д З історії української політичної думки за часів світової війни — Прага, 1936, Жук А Пам'яті Миколи Порша (1877—1944) (З нагоди 85-ліття з дня народження) // Сучасність — 1962 — № 1 — С 52—66, Жук А Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність — 1963 — № 6 — С 44—73, № 9 — С 102—112, № 10 — С 79—89, Лотоцький О Сторінки минулого В 3 ч — Варшава, 1932—1934, Левицький К Історія політичної думки галицьких українців 1848—1918 Т 1—2 — Л, 1926—1927, Левицький К Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918 Т 1—2 — Л, 1928, Мазепа І Підстави нашого відродження — Б м, 1946, Мирчук П Микола Міхновський Апостол української державності — Філадельфія, 1960, М'яковський В Дмитро Антонович — Вінніпег, 1967, Оглоблин О М Грушевський і українське національне відродження // Укр історик — 1964 — Ч 2—3, Стахів М Західна Україна та політика Польщі і Заходу (1772—1918) — Скрантон, 1958, Сосновський М Дмитро Донцов Політичний портрет З історії розвитку ідеології українського націоналізму — Нью-Йорк, Торонто, 1974, Терлецький О Історія України (Від 1782 до 1917) — Л, 1936, Феденко П Український рух у ХХ столітті — Лондон, 1959, Охримович Ю Розвиток української національно-політичної думки — Нью-Йорк, 1968 та ін) Характерно, що в зарубіжній історіографії постійно провадилась державницька концепція в інтерпретації українського на-

ціонального руху початку ХХ ст Попри неоднозначність оцінок щодо зарубіжних видань вони і сьогодні займають належне місце в історіографії, зберігають своє пізнавальне значення та наукову цінність

Після проголошення у 1991 р Україною незалежності вітчизняні історики розпочали повноцінне осмислення історії національно-визвольних змагань українців з початку ХХ ст і до 1917 р Для цього етапу історіографії є характерним зростаюче співробітництво вітчизняних і зарубіжних учених Українська історична наука «відкрилась» для зовнішнього світу і плідних дискусій, стала на позиції об'єктивності та історизму Сучасне наукове переосмислення історії українського національного руху здійснюється за такими основними напрямками 1) у рамках дослідження таких проблем, як розвиток української ідеї та державності, українська інтелігенція тощо (*Копиленко О Л Українська ідея М Грушевського історія і сучасність* — К, 1991, *Українська державність історія і сучасність Матеріали наукової конференції Січень 1993 р* — К, 1993, *Касьянов Г Українська інтелігенція на рубежі ХІХ — ХХ ст Соціально-політичний портрет* — К, 1993 та ін), 2) шляхом створення сучасних розвідок з окремих аспектів національно-культурного руху українців (*Лисенко О В «Просвіти» Наддніпрянської України в дожовтневий період* — К, 1990, *Коновець О Ф Просвітницький рух в Україні (ХІХ — перша третина ХХ ст)* — К, 1992, *Чоповський В Ю Будителі національного руху Діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта» та «Рідна школа» на західноукраїнських землях (друга половина ХІХ ст — 20—30-ті роки ХХ ст)* — Л, 1993 та ін), 3) через підготовку праць, присвячених національно-політичним питанням українського відродження на початку ХХ ст (*Козицький М Ю, Доморослий В І Українська парламентська громада в І та ІІ Державних думах // Наук праці з питань політичної історії* — Вип 173 — К, 1992 — С 12—22, *Аркуша О Г Галицький сейм виборчі кампанії 1889 і 1895 рр* — Л, 1996, *Головченко Володимир Від «Самостійної України» до Союзу визволення України Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст* — К, 1996) Слід зазначити, що якраз остання проблематика висувається на одне з чільних місць, свідченням чого стали монографічні видання *С Телешуна, В Колесника, О Рафальського, О Тимошенка (Телешун С О Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ — на початку ХХ століття* — К, 1996, *Колесник В Ф, Рафальський О О, Тимошенко О П Шляхом національного відродження Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900—1907* — К, 1998)

З'явилася і перша у вітчизняній історіографії узагальнююча праця з історії українського національного руху кінця ХVІІІ — початку ХХ ст (*Нариси історії українського національного руху* — К, 1994), підготовлена колективом авторів Інституту історії України НАН Ук-

раїни у 1994 р. Однак вона не дає повноцінного і всебічного висвітлення цієї багатопланої і складної проблеми. Тому закономірним продовженням в її дослідженні стало видання **В. Сарбея** «*Національне відродження України*» (Т 9 — Вид-во «Альтернативи», 1999).

Найбільш повно на сьогодні історія українського національного відродження на рубежі XIX—XX ст. подана у колективній монографії «*Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.)*» (К, 1999). Разом з тим національно-визвольний рух українців з початку XX ст. і до 1917 р. потребує подальшої наукової розробки окремих аспектів і періодів, що й стане основою для підготовки синтезуючого дослідження.

Отже, одним із фундаментальних завдань сучасної історичної науки залишається розкриття всієї глибини та багатогранності такого глобального процесу, яким був український національний рух початку XX ст.

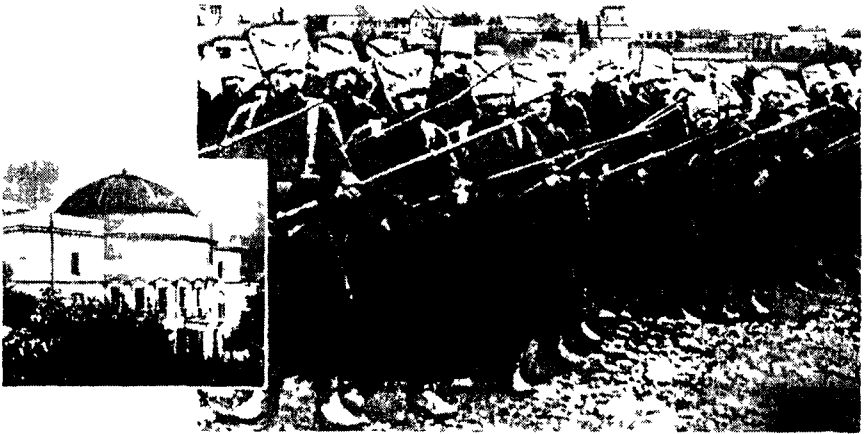
Безумовно, мають з'явитися ґрунтовні розробки з історії та діяльності окремих українських партій, праці, присвячені історичним портретам провідників національного руху, українському питанню в Думі, особливостям та єдності національно-визвольних змагань західних і східних українців, українському національно-культурному рухові тощо.

Більшої уваги науковців на сьогоднішній день потребує і історія України в роки Першої світової війни. Наявні студії з цього питання (*Петрович І* Галичина під час російської окупації — Л, 1915, *Дорошенко Д* Російська окупація Галичини 1914—1916 рр // Наше минуле — 1918 — Ч 1, *Думин О* Історія легіону Українських січових стрільців 1914—1918 рр — Л, 1936, *Зелінський В* Синьожупанники — Берлін, 1938, *Кошик О К* Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку першої світової імперіалістичної війни // Укр іст журн — 1959 — № 3 — С 32—45, *Комаренко О Ю* Ставлення пролетаріату України до першої світової війни // Там само — 1989 — № 8 — С 68—76 та ін.) та огляди відповідних подій, подані в узагальнюючих роботах з історії України (*Субтельний О* Україна Історія — К, 1991, *Полонська-Василенко Н* Історія України В 2 т — Т 2 — К, 1992, *Історія України* Курс лекцій В 2 кн — Кн 2 — К, 1995 та ін.), не висвітлюють всієї складності і суперечності тих процесів, які відбувалися на українських землях у 1914—1916 рр.)

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРА- ТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Розділ 6

Перша світова війна наприкінці 1916 — початку 1917 рр викликала незадоволення широких верств російського суспільства. Вона не тільки продемонструвала загальну відсталість Російської імперії, а й висвітлила політичну нездагність царизму до управління країною. Росія охопила загальнонаціональна криза, яка переросла в революцію.

З поваленням самодержавства в Росії виникло рідкісне в історії явище — двовладдя. З одного боку, до влади прийшов буржуазний Тимчасовий уряд, а з другого — утворилася Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. У проведенні своєї політики вона спиралася на місцеві ради робітничих і солдатських депутатів.

Існувати тривалий час двовладдя не могло. Між владними структурами відразу розгорнулася боротьба, яка і мала призвести до одновладдя.

Звістка про перемогу буржуазно-демократичної революції в Петрограді швидко поширилася по всій країні і підняла до визвольної боротьби народи національних окраїн Російської імперії.

Український народ відразу заявив на повний голос про свої національні інтереси. Намітилася перспектива його самовизначення та

утворення власної державності. Водночас очевидною стала необхідність соціальних та економічних перетворень, від здійснення яких залежала доля національно-демократичної революції в Україні. Буржуазно-демократична революція переросла в національно-демократичну революцію в Україні під проводом національної демократії.

УТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (березень 1917 — квітень 1918 рр.)

6.1

У Києві про повалення царизму довідалися з телеграми члена Державної Думи А. Бубликова, який повідомляв про це населення Росії 13 березня 1917 р. У Петрограді 15 березня було створено Тимчасовий український революційний комітет, що видав відозву до українського громадянства, студентства, робітництва та офіцерства. Відозва закликала українців підтримувати російську демократію в її боротьбі за політичну свободу держави. Гасло демократичної республіки, — проголошувалося у відозві, — виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини. В боротьбі за ці права ми зичимо російській демократії всякого успіху. Але українська демократія, українські маси потребують забезпечення не тільки своїх загально-громадянських прав, а й своїх окремих національних прав тих, які російський народ має вже віддавна. З цим гаслом національного визволення й повинні виступити українські маси в Петрограді. Найголовнішим вираженням ідеї національного визволення є національно-державна самостійність. І лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайкращий культурний розвиток українського народу. В світлі цього ідеалу як найближчий етап до нього, як практичне завдання сьогодення, українська маса в Петрограді повинна виставити, вкупі з демократією інших народів Росії, лозунг перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку, з якнайширшими правами окремих націй і спеціально з якнайширшою національною територіальною автономією України.

Отже, українці Петрограда були першими, хто заявив про самостійність України у державній спільноті вільних народів. Однак у самій Україні до оцінки поточного моменту підходили обережно. Настрої українського населення почали змінюватися. У Києві 15 березня зібралися представники громадських організацій і політичних партій та

заснували Виконавчий Комітет, який протягом перших трьох місяців після перевороту уособлював найвищу владу в Києві. Із 12 його членів 5 були українці.

17 березня 1917 р в Україні з ініціативи політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських організацій було створене громадське об'єднання — Центральна Рада. Головою ради було заочно обрано лідера Товариства поступовців проф М Грушевського, який тільки 27 березня повернувся з московського ув'язнення. Офіційним друкованим органом Ради стала газета «Нова Рада», редактором якої був А Ніковський.

Центральна Рада відразу надіслала телеграму до Тимчасового Уряду з висловленням надії, що у вільній Росії будуть пошановані права українського народу. А 22 березня вона звернулася з Маніфестом до українського народу, в якому сповіщала про падіння монархії та закликала будувати власне життя в ладі й спокої.

З розгортанням демократії в Україні почали відкриватися газети, українські клуби, провадилися з'їзди, конгреси, маніфестації. І квітня відбулася всенародна 100-тисячна маніфестація, названа святом свободи на площі Святої Софії. За спогадами учасника маніфестації Д Дорошенка, своїм натхненням та ентузіазмом вона перевершила всі сподівання: шикувалися військові з синьо-жовтими прапорами, одна за однією надходили громади, групи, корпорації, школи, гімназії, товариства. Мабуть, у такому піднесенні й писав Олександр Олесь свою поезію:

Живи, Україно! Живи для краси,
Для сили, для правди, для волі!
Шуми, Україно, як рідні ліси,
Як вітер в широкому полі!

На мітингу з промовою виступив голова Центральної Ради М Грушевський, в якій закликав скласти присягу перед образом Т Шевченка. Маніфестація палко підтримала заклик до автономії України.

19 квітня розпочав роботу Український Національний конгрес, який був тріумфом української державності. Робота конгресу тривала три дні. З доповідями на ньому виступили лідери політичних партій, які виклали основоположні програмні принципи стосовно державності України. Д Дорошенко — «Державне право і федеративні змагання України», О Шульгін — «Федералізм та домагання Російської демократичної республіки», В Садовський — «Про територіальну автономію України» та ін.

Уже самі назви доповідей розкривають ту ідею, яка була пануючою на цей історичний момент. В основу державотворення конгрес поклав ідею автономії України в складі демократичної Російської федерації. Цієї ідеї дотримувалися усі політичні партії, крім українських соціалістів-самостійників та демократично-хліборобської партії,

що домагалися на конгресі негайного проголошення повної незалежності України

Прийнявши таке рішення, Український Національний конгрес видав Центральній Раді мандат, який вона поклала в основу своєї державотворчої політики Цей мандат був підтверджений рішенням першого військового з'їзду України, який відбувся 5 (18) травня в Києві

Оцінюючи результати цього представницького форуму, В Винниченко зазначав «Конгрес був першим кроком відродження нації по шляху державності Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя»

Отже, з самого початку своєї діяльності стратегія Центральної Ради визначалася політичними партіями, які становили її основу. Головним її змістом стало домагання автономії в складі демократичної Росії. Ставлячи це завдання, діячі Центральної Ради щиро вірили, що російська демократія і справді буде проводити демократичну політику щодо інших народів, які входили до складу Російської федерації. Проте дуже швидко з'ясувалося, що українці глибоко помиляються в намірах російських демократів. Усі наступні політичні кроки розвінчували демократичні заяви і розкривали їх великодержавну шовіністичну політику щодо інших народів, у тому числі українського.

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

6.2

Відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом Росії, що проголосив демократичний курс розвитку, не склалися з самого початку Направлена до Петрограду 25 травня 1917 р делегація в складі 10 чоловік на чолі з В Винниченком звернулася до голови уряду князя Львова з проханням, в якому ставили питання про автономію України, про участь у мирній конференції, про комісара України при Тимчасовому уряді, про українізацію фронтних частин, освіти тощо

Делегація Центральної Ради мала зустрітися не тільки з членами уряду, а й з представниками Ради робітничих і солдатських депутатів

Однак навіть ці куці домагання налякали як Тимчасовий уряд, так і Центральну Раду «Ходіння по муках» у Петрограді завершилося безрезультатно для української делегації В Винниченко згадував

«Ці представники з професорськими титулами ніяк не могли погодитися, щоб землі Чорного моря, Одеси, Донецького басейну, Катеринославщини, Херсонщини і Харківщини належали до автономної України Єдина поступка, яку Тимчасовий уряд був схильний зробити, полягала у поданні вкрай обмеженої культурно-освітньої автономії Міністр освіти Мануйлов заявив, що українську мову можна буде ввести лише в народних школах Протистояння Тимчасового уряду і Центральної Ради ще більш посилювалися після заборони проводити другий військовий з'їзд Про це рішення повідомлялося телеграмою військового міністра О Керенського Прочитавши телеграму, М Грушевський заявив «Свято революції скінчилось! Настає грізний час! Україна повинна бути організована! Свою долю повинен вирішувати тільки український народ!»

Категорична відмова Тимчасового уряду щодо автономії, з одного боку, та натиск національно-визвольного руху — з другого, вплинули на позицію Центральної Ради Про свою рішучість вона висловилася у **Першому універсалі**, ухваленому 10 (23) червня 1917 р Він проголошував «Хай Україна буде вільною Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам **порядкувати своє життя Хай порядок і лад в Україні дають обрані вселюдним, рівним і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори** /бо/ ніхто краще за нас не може знати, що нам треба і які закони для нас кращі Ніхто краще наших селян не може знати, як **порядкувати своєю землею** І через те ми хочемо, щоб після того, як буде відібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі на власність народів, як буде видано про те закон на Всеросійським Установчим зібранні, право **порядкувати нашими українськими землями, право користуватися ними належало б нам самим, нашим Українським зборам**»

Перший універсал Центральної Ради, який проголосив автономію України, зустрів підтримку майже всього українського населення Про загальне захоплення свідчать привітання й телеграми, що їх отримала Центральна Рада з усіх кінців України

Інакше поставились до Першого універсалу національні меншини України, які відчували підтримку російського Тимчасового уряду Проте це уже несуттєво вплинуло на обраний Центральною Радою курс

Після проголошення Першого універсалу Центральна Рада приступила до створення першого уряду автономії України під назвою Генерального секретаріату, головою якого став **В. Винниченко**. Уряд складався з голови і сімох генеральних секретарів **Х. Барановського** (фінанси), **С. Єфремова** (міжнародні справи), **С. Петлюри** (військові справи), **Б. Мортоса** (земельні справи), **В. Садовського** (судові справи), **І. Стешенка** (освіта), **М. Стасюка** (продовольчі справи) Гене-

ральним писарем було обрано **П. Христюка**. І хоча в українському політичному житті домінували есери, у складі першого уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи

За професійною належністю членами першого українського уряду були кооператори, письменники, вчені, журналісти і партійні лідери Як бачимо, жодного професійного адміністратора серед них не було

Проголошення універсалу занепокоїло Тимчасовий уряд, і 28 червня 1917 р до Києва для офіційних переговорів приїхали міністри Тимчасового уряду О Керенський, М Терещенко, І Церителі В зв'язку з тим, що міністри відмовилися зустрічатися із широким складом Центральної Ради, останньою було делеговано для переговорів з ними М Грушевського, В Винниченка та С Петлюру Під час переговорів міністри заявили, що вони з розумінням ставляться до боротьби українського народу за свої права, однак запровадження автономії України потребує узгодження з Установчими зборами Росії

Після дводенних переговорів було досягнуто компромісу Він полягав у тому, що Тимчасовий уряд Росії визнавав Українську Центральну Раду як легальне представництво українського народу з умовою, що до її складу ввійдуть представники національних меншин За Центральною Радою визнавалося право виробити національно-політичний статус України і підготувати проект усіх законів, які будуть затверджені Установчими зборами Росії Російські представники погодилися на затвердження Генерального Секретаріату як свого адміністративного органу на території України Всі закони і розпорядження загального характеру мали проводитися через Генеральний Секретаріат

На засіданні Тимчасового уряду 2 липня міністри І Церителі та М Терещенко звітували про результати переговорів у Києві Інформація міністрів викликала незадоволення більшості членів уряду За прийняття запропонованого делегацією рішення проголосували 10 чол, проти — 5 Це спричинило кризу в Тимчасовому уряді, і міністри-кадети О Мануйлов, Л Шингарьов та Д Шаховський вийшли з його складу

Члени Центральної Ради 3 липня отримали Постанову Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату Після її оголошення згідно з попередньою домовленістю було ухвалено **Другий універсал**. Цей документ по суті не мав розбіжностей з положеннями постанови Разом з тим він виразніше окреслював політичну роль і правову позицію Центральної Ради та її представницького органу В Універсалі, на відміну від постанови, було визначено завдання і наміри Центральної Ради «Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготуватиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів»

Отже, на основі постанови Тимчасового уряду та Другого універсалу Центральної Ради Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представництвом.

На засіданні Центральної Ради докладно обговорювалося також питання про необхідність порозуміння з національними меншинами і доповнення складу Ради їх представниками. На початку липня було створено Малу Раду. Вона мала діяти між сесіями Центральної Ради. До новообраного складу президії ввійшли *М. Грушевський* — голова, *М. Шраг*, *С. Веселовський*, *А. Ніковський*, *Ф. Крижанівський* — заступники та секретарі — *А. Постоловський*, *Я. Левченко*, *Л. Чикаленко*, *М. Чечель* та *Є. Онацький*.

До Малої Ради входили вісім делегатів від УПСР, вісім від УСДРП, три від УПСФ і по одному від українських трудовиків, народних соціалістів та безпартійних, а також по три делегати Рад — селянських, військових та робітничих депутатів. Представники неукраїнських організацій (18 чол.) вперше взяли участь у засіданні Малої Ради 25 липня 1917 р.

Досягнутий компроміс між Тимчасовим урядом і Українською Центральною Радою і як результат появи Другого універсалу неоднозначно оцінили діячі самої Ради. *М. Грушевський* розглядав його як «великий акт, котрим закладаються вже не якісь приготівчі підстави, а сама автономія України». Деяко по-іншому підходили до оцінки Універсалу *Д. Дорошенко* та його однодумці. Вони наголошували на тому, що Другий універсал порівняно з Першим був суттєвим кроком назад. *Д. Дорошенко* вважав, що «це був момент тріумфу для політики *М. Грушевського* і Центральна Рада зробила своєму провіднику цілком заслужену овацію».

Історія назве Другий універсал ганебним прихилинням Ради перед москалями.

Не вдаючись до аналізу змісту Універсалу, варто зазначити, що в порозумінні між Тимчасовим урядом і Центральною Радою чітко проглядалися взаємовідносини між паном і підлеглим, який робить спробу здобути волю.

Те, що Україна отримала від Петрограду згоду на автономію, визнання Центральної Ради і Генерального секретаріату, українці уже мали і до згоди російського уряду. Йдучи на цей компроміс, Центральна Рада сама себе поставила в залежність від Центрального уряду, відмовилася від певної спроби дій принаймні у двох вимірах: по-перше, погодилася не вдаватися до самовільних дій стосовно проголошення автономії України до скликання Установчих зборів; по-друге, Центральна Рада добровільно віддала право затвердження складу Генерального Секретаріату урядові Росії.

Отже, компроміс з Тимчасовим урядом у політичному відношенні був кроком назад. Для того щоб зрозуміти чому, варто проаналізувати політичне становище в Петрограді, згадати три кризи (квітне-

ву, червневу, липневу) Тимчасового уряду і дійти висновку, що не зважаючи на перемогу над більшовиками 3–5 липня уряд почував себе надзвичайно невпевнено. В свою чергу, Центральна Рада не використала цього сприятливого моменту, щоб закріпити свою владу на українських землях.

Виконуючи домовленість з Тимчасовим урядом, Центральна Рада виробила конституцію автономного устрою України під назвою «Статут вищого управління України», який був ухвалений 29 липня 1917 р. Статут містив 21 параграф і мав стати основою діяльності адміністрації краю і регулювати відносини з Тимчасовим урядом.

У вступній частині Статуту Центральна Рада визначалася як орган революційної демократії всіх народів України. Наголошувалося також, що головна мета її діяльності полягає в тому, щоб підготувати Україну «до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Зборів і Російського Учредительного зібрання». Центральна Рада «утворює Генеральний Секретаріат, який є вищим органом управління на Україні». Було також сформульовано 21 пункт, що регламентував роботу Генерального Секретаріату, визначав межі його компетенції, права і обов'язки. Генеральний Секретаріат мав формуватися Центральною Радою, бути відповідальним перед нею й затверджуватись Тимчасовим урядом.

В Україні всі урядові органи мали підлягати владі Генерального Секретаріату. Він зобов'язувався передавати на затвердження Тимчасового уряду всі законопроекти, ухвалені Центральною Радою.

Такі масштабні повноваження місцевого урядового органу значно перевищували загальноприйняті до того часу межі компетенції органів управління автономних і крайових державних формацій. Не важко було передбачити, що офіційний Петроград не погодиться з таким Статутом.

Для затвердження Статуту до Петрограда відбула делегація в складі В. Винниченка, Х. Барановського і Ф. Рафесса. Делегація прибула до Петрограду в досить невдалий політичний момент. Тільки-но Тимчасовий уряд придушив більшовицьке повстання, як розпочала наступ корніловщина.

У ході обговорення документу Тимчасовий уряд одностайно виступив проти Статуту. Голова уряду заявив: «Вироблений у Києві Статут порушує укладену у Києві угоду... і його треба докорінно переробити». Після тривалих дискусій Тимчасовий уряд затвердив 4 серпня «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Правительства на Україні». Інструкція містила 9 пунктів замість 21. Найважливішими були другий і третій. Так, відповідно до другого пункту компетенція Генерального Секретаріату поширювалася тільки на територію п'яти губерній — Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини і частину Чернігівщини. Щодо автономії, то Інструкція передбачала лише шість міністрів, які мали діяти при Тимчасовому уряді.

Генеральний Секретаріат розглядався не як крайовий уряд, а як орган центрального уряду для місцевої адміністрації Згідно з Інструкцією кількість генеральних секретаріатів зменшувалася з 14 запропонованих до дев'яти Інструкція давала дозвіл на призначення спеціального комісара України при російському уряді Крім того, Тимчасовий уряд залишав за собою право передавати свої накази безпосередньо місцевим органам влади без відомо Генерального Секретаріату

Отже, О Керенський думав не про дійсну автономію України, а про генерал-губернаторство Росії зразка Катерини II

Обговоривши Інструкцію на засіданні Центральної Ради, де звучали суперечливі оцінки, різні заяви на адресу Тимчасового уряду, її прийняли до відомо Разом з тим резолюція різко засудила Інструкцію як вияв недовіри усій демократії України У будь-якому разі більшість не підтримала пропозиції розриву з Росією Однак авторам Інструкції не вдалося перетворити Україну на провінцію Росії, а Генеральний Секретаріат — на орган, підпорядкований виключно Тимчасовому уряду Тому Центральна Рада й надалі продовжувала вести відносно самостійну політику в Україні Була подолана перша урядова криза українського уряду, сформовано новий Генеральний Секретаріат Центральна Рада затвердила новий уряд на чолі з В Винниченком, хоча Тимчасовий уряд зміг розглянути і затвердити його лише 14 вересня

Вивчаючи і оцінюючи діяльність Центральної Ради в цей час (вересень—жовтень), варто зважати на всю сукупність внутрішніх і зовнішніх обставин Потрібно враховувати, що хоча Тимчасовий уряд і захитався під натиском корніловців, а більшовики набирали сил, посилилася анархія і економічна криза, досягти незалежності України було важко

У суперечливій обстановці, що склалася в Росії, Центральна Рада непогано розібралася, ситуацію зрозуміла, але поставилася надзвичайно до проблеми державності в Україні Тому не слід ідеалізувати Центральну Раду та її практичні кроки Вона добре усвідомлювала загрозу анархії, загрозу корніловщини, загрозу більшовизму, загрозу застосування сили військами Київського воєнного округу Вона також добре знала своє становище, яке полягало у відсутності власних збройних сил, які стали б на захист існуючої влади Саме ці чинники були визначальними у вичікувальній тактиці Центральної Ради стосовно проголошення самостійності Української держави

В історичній літературі надзвичайно скупо йшлося про з'їзд народів, що відбувався в Києві та мав широке представництво Скликаючи цей з'їзд 1 вересня 1917 р, Центральна Рада намагалася використати політичний момент для згуртування народів навколо проблеми демократичної федерації Це досить переконливо обгрунтовано у виступі М Грушевського на з'їзді народів Він закликав до братнього союзу народів, в якому б не було місця нерівності між малими чи

великими націями і який ґрунтувався б виключно на рівноправності усіх народів

У прийнятих резолюціях «Про федеративний лад республіки», «Про національно-персональну автономію», «Про Установчі збори» втілились принципи федеративної теорії М. Грушевського, ідеї національно-персональної автономії «Основне положення сучасної демократії — широка участь громадян у державному житті, тенденція регулювання її законодавчим шляхом, а не адміністративним, — можливі тільки при федеративному устрої» Резолюція «Про загально-федеративну мову і мови крайові» містила новаторське вирішення мовної проблеми (п. 1) усі мови оголошувались рівними з російською мовою. Цікавий факт, що заключну промову М. Грушевський проголосив російською мовою, підкресливши, що «встав твердо на принцип полного самоопределения народов и областей в результате наших трудов, мы увидели то реальное, твердое, что объединяет нас, то великое здание дворец народов»

Отже, Центральна Рада розраховувала і використовувала всі політичні моменти, розширювала соціальну базу борців за автономно-федералістичний, демократичний розвиток російського суспільства і очікувала найбільш зручного моменту для проголошення себе найвищою владою в країні — проголошення Української Народної Республіки

Свій історичний шанс Центральна Рада використала. До осені 1917 р. у боротьбі за владу в Росії відбулася поляризація політичних сил. В активну політичну боротьбу вступили більшовики, соціальною базою організації яких було в основному робітництво. Жовтневий переворот у Петрограді не залишав шансів іншим політичним силам. Тимчасовий уряд, з яким Центральна Рада вела діалог на демократичних засадах про українську державність у формі автономії, було повалено, і влада в Росії перейшла до більшовиків, які проголосили диктатуру пролетаріату.

Проте ці події відбувалися в Росії

В Україні більшовизм як політична сила був слабким. Він не мав за собою широкої соціальної бази і спирався лише на київський, російський і зрусифікований український пролетаріат. Тому перспектив на перемогу він тут не мав.

Чи розуміла це Центральна Рада? Якщо так, то як поставилася вона до більшовицького перевороту в Петрограді? Уже 8 листопада на засіданні Малої Ради спалахнули гарячі дебати щодо ставлення демократів до подій у Петрограді. Після тривалих дискусій Центральна Рада винесла таку резолюцію: «Визнаючи, що влада, як у державі, так і в кожному краї, повинна перейти до рук усієї революційної демократії, визнаючи недопустимими перехід цієї влади до рук Рад Робітничих і Солдатських депутатів, які є тільки части-

ною з організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усіма спробами підтримувати бунти на Україні»

Це була чітка заява проти монополії більшовиків на владу. Вона була виявленням вимог національно-визвольного руху. Щодо цього дуже виразно висловився Третій військовий з'їзд, який саме тоді відбувався в Києві 10 листопада. Він ухвалив таку резолюцію: «Виходячи з принципу повного, нічим не обмеженого самовизначення націй, вимагати від свого найвищого революційного органу — Центральної Ради, негайного оголошення української демократичної республіки в етнографічних межах України»

На вимогу військового з'їзду Центральна Рада відповіла мудрим тактичним кроком. Проаналізувавши ситуацію в Києві, скориставшись виступом більшовиків, які мобілізували і озброїли 6 тис. робітників проти 10-тисячного гарнізону Київського воєнного округу, Центральна Рада, спираючись на 8 тис. бійців, взяла владу в свої руки. Це був справді мудрий політичний і тактичний маневр, коли Центральна Рада, скориставшись з капітуляції військ Київського воєнного округу і придумавши більшовицьке повстання, взяла владу в столиці України в свої руки.

ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

6.3

20 листопада 1917 р. Центральна Рада пішла ще на рішучий крок. Вона закріпила свою перемогу, видавши **Третій універсал**, яким проголосила створення Української Народної Республіки. В ньому наголошувалося: «Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відляючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»

Проголошення Третього універсалу Центральної Ради було, безперечно, актом великої ваги. Вперше за 250 років український народ рішуче задекларував свою волю, свій потяг до свободи, своє право розпоряджатися всіма справами власної держави.

«Тепер нарешті, — зазначав В. Винниченко, — ми могли творити життя по нашому образу й подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генераль-

ного секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядження, вся військова сила підлягала його наказам. Все населення, вся демократія України дивилась на Український Уряд з надією й вірою»

В оцінці Третього універсалу В Винниченко надто перебільшив його значення

По-перше, керівництво Центральної Ради не зрозуміло політичних змін після більшовицького перевороту і продовжувало відстоювати федерацію з Росією. В стратегічному розумінні ідея мала під собою підґрунтя принаймні до перевороту, однак після його здійснення вона перетворилася на «благі» наміри. Ідея федеративного устрою Росії втратила всіляку реальність з часу більшовицького перевороту і проголошення диктатури пролетаріату, диктатури переважної меншості замість очікуваної демократії

По-друге, більшовики мали свої уявлення, плани щодо української державності. Вони почали готувати повстання проти українського народу і Центральної Ради з метою її повалення. Та спроба більшовиків повалити Українську Народну Республіку не вдалася. Українські військові частини оточили змовників, роззброїли їх і вислали до Росії

По-третє, після невдалого завершення виступу більшовики повели агітацію за переобрання Центральної Ради. Саме на це були спрямовані наміри скликати Всеукраїнський з'їзд Рад і розколоти українське суспільство. Хоча більшовикам і не вдалося досягти своєї мети на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві, проте вони (60 делегатів) залишили Київ і виїхали до Харкова, де в цей час проходив обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну

Більшовицький з'їзд проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, визнав її федеративною частиною Російської Республіки, поширивши на її територію чинність ленінських декретів. II Всеросійського з'їзду Рад Було обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) — найвищий державний орган влади у період між з'їздами на чолі з лівим соціал-демократом Ю. Медведєвим. ВУЦВК 17 грудня сформував перший український радянський уряд — Народний секретаріат на чолі з М. Скрипником

До його складу ввійшли здебільшого росіяни, зрусифіковані українці та євреї. Так більшовики ще раз підтвердили свою репутацію в політиці, репутацію безсоромного обману та безмежного нахабства в досягненні мети. Створення радянського уряду в Харкові стало головною передумовою інтервенціоністської політики російських більшовиків проти України

Яскравим проявом експансіоністської політики російського більшовизму було звернення Ради Народних Комісарів «До українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради». В наскрізь брехливому документі більшовики обіцяли «все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу,

визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмеження та безумовно» Потім були звинувачення Ради в тому, «що, прикриваючись національними фразами, вона веде цілком буржуазну політику, яка давно вже виявляється в невизнанні Радою радянської влади на Україні»

Уважне вивчення ультиматуму дає підстави зробити висновок, що єдина правдива частина його полягає в «невизнанні радянської влади на Україні» Всі інші закиди Ради в «дезорганізації фронту, роззброєнні радянського війська в підтримці генерала Каледіна» були чистої води вигадками, пошуками приводу до війни з Україною

Саме це було передбачено в ультиматумі В ньому зазначалося, що якщо за дві доби не буде одержано задовільної відповіді, то «Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти Радянської влади в Росії і на Україні» Як підкреслює історик Т. Гунчак, в ультиматумі було закладено те, чого ще не було насправді Радянської влади в Україні ще не існувало, а Харківський уряд уже був запрограмований більшовиками в ультиматумі

Як поставилася Центральна Рада до ультиматуму? Отримавши ультиматум, Генеральний Секретаріат негайно надіслав відповідь, в якій наголошував, «що Український уряд (Генеральний Секретаріат) у заяві Народних Комісарів» вбачає нещирість або суперечність самому собі Не можна одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великої Росії щодо Української Республіки

Генеральний Секретаріат ршуче відкидає будь-які спроби Народних Комісарів керувати українською демократією Тим не менше вони можуть мати якесь виправдання, бо ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних Комісарів такі наслідки, що загалом не викликають заздрості Поки у Великій Росії розвиваються економічні, політичні та господарські розрахунки, поки там панує груба сваволя та нищення свободи, які відвоювала у царизму революція, Генеральний Секретаріат не вважає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»

Така відповідь, безумовно, не влаштувала РНК і вона почала діяти Методи, якими користувалися більшовики, були різними, проте спрямованість їх очевидна Це і антиукраїнська пропаганда, посилення господарської розрухи, підготовка повстання всередині України і організація воєнної інтервенції Всі ці дії були підпорядковані одній меті — знищенню Української Народної Республіки і встановленню радянської влади

Певних успіхів більшовицька політика досягла серед малосвідомих селянських мас, які за демагогічними обіцянками соціальної справедливості не могли бачити їхніх дійсних планів щодо України Ця про-

паганда знайшла прихильників також серед анархізованої частини війська. Саме тому Центральна Рада швидко почала втрачати соціальну базу. Особливо прискорено цей процес відбувався в містах, де більшовицька агітація була ефективною серед населення неукраїнського походження або зрусифікованого українства.

Проте такі більшовицькі методи не могли дати негайного результату. Тому Раднарком вирішив силою зброї «поставити на коліна» Центральну Раду і український народ, якому лицемірно обцяв незалежність без обмеження та безумовно. Розпочалася перша російська більшовицька інтервенція в Україну.

Проти УНР з півночі було перекинуто тридцятитисячне угруповання Червоної Армії на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, О. Єгоровим, П. Берзієм та М. Муравйовим. Наприкінці грудня червоноармійці зайняли Харків, Полтаву, Чернігів. Однак сили в українсько-більшовицькому двобойі були дуже нерівні. Це добре розумів провід УНР і саме тому квапився укласти союзний договір з центральними державами у Бресті. Проте для того щоб бути рівноправним учасником мирних переговорів, Українська Народна Республіка повинна була мати правовий статус незалежної держави.

Отже, враховуючи політичне, воєнне та соціально-економічне становище, Центральна Рада потрапила в надзвичайно складну ситуацію, яка багато в чому була наслідком саме її діяльності.

По-перше, зовнішньополітичні умови потребували участі делегації УНР в мирній конференції щодо припинення воєнних дій. Така участь ставала реальною тільки у тому разі, коли Україна здобувала правовий статус незалежної суверенної держави.

По-друге, як суб'єкт міжнародного права УНР могла сподіватися на міжнародну допомогу, в тому числі воєнну, для захисту від агресії ззовні, в цьому разі від московсько-більшовицької інтервенції.

По-третє, як незалежна держава Україна могла розраховувати на матеріальну компенсацію внаслідок розрухи, завданої Першою світовою війною.

Керуючись цими мотивами, засідання Малої Ради 22–24 січня 1918 р. схвалило текст **Четвертого універсалу**. 25 січня на пленарному засіданні М. Грушевський оголосив його текст: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. За всіма сусідніми державами, як-то Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в злагоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української республіки. Власність у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого люду — селян, робітників і солдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Рада народних міністрів».

Четвертим універсалом урядові доручалося завершити переговори з центральними державами і підписати з ними мир. Безперечно, Універсал став поворотним пунктом української революції, оскільки проголосив, що стратегічною метою визвольних змагань є суверенна, незалежна держава українського народу.

У Проголошення самостійності УНР ще більше активізувало наступальний порив окупаційних більшовицьких військ. Наприкінці січня розпочався наступ червоноармійських військ під командуванням полковника М. Муравйова на Київ. Боронити столицю було нікому, оскільки 28 січня 1918 р. з Києва було вислано на фронт останні українські групування, які мали зупинити ворога. Стали на шляху ворога переважно юнаки Військової школи і студенти гімназій, які утворили Помічний курінь студентів Січових стрільців — майже 300 осіб під командуванням сотника М. Омельченка. Тим часом фронт відновився до вузлової станції Крути, де 29 січня відбулася вирішальна битва. Бійці цього куреня билися із завзяттям, проте втримати більшовицьку навалу не змогли. Генерал О. Удовиченко, згадуючи у своїх споминах бій під Крутами, писав: «П'ять годин без перестанку Студентський курінь стримував червоні лави, сам будучи під градом куль та гранат... Московські багнети безжалісно кололи груди юнаків, розбивали їхні голови прикладами рушниць, добивали поранених. Бій скінчився. Жодного пораненого ворог не взяв».

Крутянський бій підтвердив не тільки готовність молоді відстоювати ідеали української революції, а й серйозні прорахунки Центральної Ради щодо оборони республіки, зокрема нехтування її лідерами необхідності створенням регулярної армії. Пізніше після повернення Українського уряду до Києва тіла деяких героїв було віднайдено і 19 березня поховано з великими почестями в Аскольдовій могилі.

Не зважаючи на великі жертви, втримати Київ не вдалося. 8–9 лютого 1918 р. червоноармійці після шаленого обстрілу центральної частини міста увійшли до Києва. Війська М. Муравйова з надзвичайною жорстокістю почали розправу з мирними жителями. У місті відбувалися масові арешти і розстріли. Горезвісний М. Муравйов у зайнятому Києві розстрілював кожного, хто «посмів» говорити «націоналістичною» українською мовою. За деякими даними було розстріляно від 2 до 6 тис. чол. Жорстокість окупантів охолодила пробільшовицькі настрої невеликої частини робітництва столиці.

Із встановленням більшовицького терору і репресій знищувалося все те, що було зроблено Центральною Радою. Сама Рада була оголошена поза законом, а ті, хто входив до її складу, також підлягали жорстоким репресіям як карні злочинці. Міська дума отримала наказ навести в Києві порядок. Панування більшовиків у місті тривало три тижні.

Після захоплення Києва більшовиками Центральна Рада й уряд залишили столицю і вийшли до Житомира. Однак на прохання житомирян, які боялися репресій з боку деморалізованої московської 7-ї армії, уряд вирушив на Волинь (Сарни), куди прибув 19 лютого 1917 р.

Саме в цей час у Брест-Литовському проходили мирні переговори між Німеччиною та її союзниками з Радянською Росією, розпочаті з ініціативи більшовиків 20 листопада 1917 р. З 29 листопада в пленарних засіданнях переговорів як самостійна сторона почали брати участь представники Української Народної Республіки. Делегація Радянської Росії, очолювана Л. Троцьким, щоб не підірвати власні декларації з національного питання, змушена була визнати цей факт. Німеччина та Австро-Угорщина також погодилися з цим, оскільки сподівалася в найближчій перспективі в такий спосіб через договір з Україною якоюсь мірою поліпшити своє продовольче становище.

27 січня 1918 р. мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією — з другого, було підписано. Відповідно до цього держави визнавали незалежність України і зобов'язувалися надати їй збройну допомогу в боротьбі з більшовиками. Однак протягом першої половини 1918 р. Центральна Рада мала поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 400 млн шт. яєць, 3 млн пудів цукру і навіть соломі Союзників не потрібно було переконувати, що вони отримують все це тільки за умови окупації України великими військовими силами.

18 лютого 1918 р., скориставшись неузгодженістю у ставленні до переговорів з Німеччиною в керівництві Радянської Росії, німецькі війська, а разом з ними збройні формування Центральної Ради перейшли в наступ проти радянських частин. З березня 1918 р. Радянська Росія підписала мирний договір, згідно з яким Україна оголошувалася самостійною державою. Спроби Народного Секретаріату організувати відсіч інтервенції виявилися марними. На початку березня його війська змушені були залишити Київ, до якого увійшли німці та Уряд Центральної Ради. У середині березня австрійці захопили Волинську, Подільську, Херсонську, Катеринославську губернії. На території республіки встановлювався окупаційний режим, який забезпечувався присутністю майже півмільйонної ворожої армії для вивезення продовольства та сировини.

Повернувшись до Києва в обози австро-німецьких окупаційних військ, Українська Центральна Рада та її уряд не спроможні були працювати в належному режимі. Її авторитет, набутий у перший період розвитку національно-демократичної революції, поступово, але неухильно падав. Той факт, що вона повернулася до Києва з допомогою австро-німецької військової сили, остаточно позбавив її підтримки українського громадянства. Центральна Рада як владна

державна структура виявилася майже в повній ізоляції. Як сталося, що політична організація, яка ще недавно піднявшись на гребінь суспільно-політичного життя як поборник національних інтересів українців і домігшись від Тимчасового уряду поступок до національно-державної автономії України, а також проголошення УНР і проголошення незалежності Четвертим універсалом виявилася в повній ізоляції серед українського громадянства.

Характеристику тодішньої політичної ситуації з'ясували керівники Центральної Ради та активні учасники українського відродження. Відомий соціаліст М. Шаповал так відтворив політичне становище, в якому опинилася Центральною Рада «Апатія, безвольність, розклад, реакція — такі головні риси тодішнього настрою як влади, так і суспільства. Що якийсь вихід має бути — для кожного було ясно, але мало хто уявляв, що вихід знайдуть німці. Не заміняти тоді владу не можна було. Це було вимогою часу. Всі хотіли заміни влади, хоч ніхто не знав, на яку владу замінити».

Не підлягає сумніву, що Центральна Рада має заслуги перед українським народом. Протягом свого нетривалого існування, долаючи величезні труднощі, вона пробудила його від рабської покори і пасивності, підняла на національно-визвольну боротьбу за відродження своєї давно втраченої державності, створила суверенну Українську Народну Республіку. Саме при ній було закладено основи майбутнього політичного суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України, що ґрунтувався на засадах якнайширшої демократії, свободи, справедливості.

Які причини призвели до поразки Центральної Ради? Разом з тим у ході цієї боротьби і творчих пошуків нею були допущені істотні помилки та прорахунки, що в кінцевому підсумку відправили в небуття Центральну Раду як найвищий орган державної влади.

Головною помилкою стала нездатність Центральної Ради проаналізувати і правильно оцінити складність політичної та економічної обстановки в Україні, викликаної тривалою кровопролитною війною, соціальною революцією, а також розривом економічних зв'язків з колишньою метрополією. До того ж вирішення грандіозних завдань, які потрібно було негайно і в екстремальних умовах вирішувати молодій українській владі, виявилися для неї непосильними.

Центральна Рада не врахувала слабкості національно-визвольного руху, непередготовленість української нації до будівництва власної держави, що були зумовлені жахливими умовами багатоголового соціального і національного гноблення народних мас, колоніальним становищем України в Російській імперії.

Центральна Рада не змогла створити єдиного могутнього національного фронту всіх українських патріотів у боротьбі за державність, подолати непримиренну ворожнечу між різними політичними напрямками українства.

Помилками були також непослідовність і нершучість Центральної Ради в різних сферах суспільно-політичної діяльності, постійне відставання від перебігу подій, запізнення з проведенням важливих соціально-економічних реформ, насамперед аграрної

Падіння Центральної Ради певною мірою пов'язане з слабкістю створених апаратів державної влади в центрі та відсутністю таких структур на місцях

Інтернаціоналістські переконання Центральної Ради негативно вплинули на її зовнішньо-політичну діяльність. Своєчасне усвідомлення необхідності власних збройних сил само собою вирішило б проблему боротьби з більшовицькою агресією і відпала б потреба в підписанні договору з австро-німецькими окупантами, які її розігнали

Названі причини, безумовно, не вичерпують всієї проблеми. Крім того, послідовність їх можна змінювати залежно від конкретних підходів і оцінок щоденної ситуації в Україні в кожному окремому випадку. Слід зазначити, що поразка Центральної Ради була зовсім не випадковою. З огляду на наведені вище причини, вона мала закономірний характер. Тільки надзвичайно сприятливий збіг багатьох внутрішніх і зовнішніх обставин міг забезпечити тоді перемогу української державності на чолі з Центральною Радою 29 квітня 1918 р. було останнім днем існування Української Центральної Ради

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)

6.4

Про гетьманщину, яка проіснувала сім з половиною місяців, ходять легенди, однак справжньої історії не створено. Разом з тим ці місяці насичені подіями надзвичайної історичної ваги, поки незалежну Українську державу вперше в її історії визнали провідні держави Європи

У літературі досі спостерігається, з одного боку, ідеалізація *П. Скоропадського*, з іншого — його очорнення. Зокрема, в унікальній за творчим задумом праці — «Мала енциклопедія етнодержавознавства» — в одній із статей *П. Скоропадський* зображений як «політичний перевертень» і національно несвідомий українець, а в другій — як щирий патріот України. Зрозуміло, що такі діаметрально протилежні оцінки не сприяють з'ясуванню істини

29 квітня 1918 р. генерал *П. Скоропадський* взяв в Україні владу, що фактично впала з рук Центральної Ради та її Ради Міністрів. До фігури гетьмана ставлення істориків надзвичайно суперечливе, та-

ким воно було і за його правління П Скоропадський прожив 72 роки. В 45 років він став останнім гетьманом України і 27 років розплачувався за життєвість гетьманської влади, коли Україна була у вирі громадянської війни.

Рід Скоропадського сягає у віки І Скоропадський став гетьманом після І Мазепи. Військовими були і його предки. Дід і батько Петро Іванович входили до вищого петербурзького світу. Павло Петрович з 10-річного віку навчався в закритих військових закладах (Пажеський корпус), брав участь у російсько-японській та Першій світовій війні і в свої 44 роки посів почесне місце у вищому ешелоні російського суспільства.

Виникає запитання, чи був П Скоропадський «свідомим українцем» в час висунення на гетьмана України? Запитання принципове і відповідь на нього ствердна. Вихованого на родинних традиціях, в оточенні відомих українських діячів В Тарнавського, П Дорошенка, В Горленка, його завжди супроводжувала колекція української старовини, портрети усіх гетьманів і видатних діячів.

Тому враховуючи навіть цю коротку біографічну довідку, не можна огульно позбавляти П Скоропадського українського коріння, патріотизму, культури і, врешті-решт, відмовляти йому в батьківщині тільки за те, що все свідоме його життя пройшло в «єдиній і неподільній» Російській імперії. Треба пам'ятати, що більшість представників української інтелігенції пройшли цей життєвий шлях.

До факту гетьманського перевороту потрібно підходити зважено і об'єктивно. Упереджений підхід до його оцінки був зумовлений політичними чи ідеологічними обставинами. Він завжди завідомо спотворював картину того чи іншого факту, а в цьому разі суть гетьманського перевороту. Відомо, що переворот відбувся швидко і порівняно легко. Такий перебіг подій може свідчити, що він був добре підготовлений. План перевороту був продуманий ще 24 квітня 1918 р і розроблявся в штабі німецьких військ. Тут вирішувалося також питання про кандидата на гетьманство. Перевагу віддали П Скоропадському, враховуючи його біографічні дані. Проте не тільки вони відіграли вирішальну роль. З П Скоропадським було проведено попередні переговори і ознайомлено з умовами, які висували керівники окупаційних військ В Гренер та дипломатичні представники барон А Мумм і австрійський посол граф Й Форґач.

Попередні умови зводилися до основних пунктів такого змісту: заборона утворення української армії, введення в Україні німецьких і австро-угорських польових судів, розпуск усіх земельних та надзвичайних комітетів, скасування на користь Німеччини та Австро-Угорщини всіх розпоряджень, що гальмують вивезення харчових продуктів тощо.

П Скоропадський погодився з висунутими умовами, а отже, з позицією на гетьманство. Разом з тим він добре усвідомлював, що

лише зовнішнього чинника буде недостатньо в боротьбі за владу. Виходя з цього він готував підґрунтя внутрішнього порядку і проаналізував соціальну опору, на яку можна було спертися під час перевороту.

Соціальна база, на яку спирався П Скоропадський, не була широкою. Опорою йому слугували створена ним Українська Народна Громада, до якої вступило багато старшин Першого Українського Корпусу під його командою та козаків із Вільного Козацтва, почесним головою якого також було обрано майбутнього гетьмана. Активними діячами Громади були М Устимович, В Кочубей, М Вороневич, М Василенко, В Любинський та ін. Провідники Громади встановили тісні стосунки з представниками партії Українських хліборобів-демократів (УХДП) — братами В і С Шеметами, М Міхновським, В Липинським, а також із Союзом Земельних Власників.

Ці три організації вели підготовку до державного перевороту, хоча їхні політичні платформи суттєво відрізнялися. Союз земельних власників негативно ставився не тільки до соціально-економічної політики Центральної Ради, а й до самої ідеї незалежності України. Він прагнув використати державний переворот для відновлення єдиної Росії. Водночас УХДП негативно оцінювала економічні перетворення Центральної Ради, проте підтримувала і прагнення побудувати незалежну державу. Українська Народна Громада більше тяжила до Союзу хліборобів, хоч і робила вигляд, що підтримує УХДП. Остання шукала можливості співпраці з Радою та її урядом у вирішенні питань скасування положення Третього універсалу про соціалізацію земель.

Суперечності, які існували між цими політичними організаціями, призвели до розколу на з'їзді хліборобів, який відбувся 29 квітня 1918 р. Незважаючи на розкол, з'їзд одностайно обрав гетьманом України П Скоропадського. Приймаючи владу, гетьман на з'їзді сказав: «Панове, я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе цей тягар тимчасової влади. Ви ж знаєте, що всюди шириться анархія і що лише тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення я буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам силу і твердість врятувати Україну».

Гетьман звернувся до українського народу з маніфестом під назвою «Грамота до всього українського народу», який оголошував про скасування Української Центральної Ради, уряду УНР та утвореного ними законодавства.

Разом із грамотою вийшли «Закони про тимчасовий державний устрій України», в яких розкривались повноваження гетьмана. Закони підтверджували, що гетьман П Скоропадський перебрав на себе усі владні функції. Яскравим свідченням цього є пункти самого документу: «Влада управи належить виключно до Гетьмана України в ме-

жах всієї Української держави; Гетьман стверджує закони і без його санкції ніякий закон не може мати сили».

Переворот був переходом від колективної форми правління до одноосібної влади через відповідні державні структури. Найефективнішою формою державної влади було обрано історично-традиційну форму для України — Гетьманат. Сама держава стала називатися Українською державою.

Уже перебуваючи в еміграції, в 1919 р. П. Скоропадський не змінив свого ставлення до перевороту 29 квітня 1918 р. «Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на встановлення гетьманства. Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту вороги української державності. Але тим, що звать себе українцями, мені хочеться поки що сказати лише одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не мало б. Тим самим не було б Української держави, яка реально появилася на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства».

Уособлюючи верховну виконавчу владу, гетьман видавав законодавчі акти, призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував її склад, здійснював загальне керівництво зносинами з іншими державами. Як верховний воевода він керував армією і флотом, оголошував військовий чи надзвичайний стан. У законах наголошувалося, що гетьман «підтримуватиме авторитет влади, не спиняючись перед крайніми заходами». В документі заявлялося також про те, що незабаром буде видано закон про вибори до Установчих Українських зборів (сейм). Закон поновлював право приватної власності, гарантував наділення землею малозабезпечених селян, забезпечення прав робітників. Водночас у маніфесті наголошувалося, що всі законодавчі акти й укази діють тільки до скликання Установчих Зборів. У «Законі про тимчасовий державний устрій України» накреслювалися головні напрями діяльності нового уряду щодо забезпечення політичних і соціальних прав населення, організації місцевого самоврядування. Генеральний суд мав здійснювати контроль за дотриманням законності в Україні. Творці нового режиму вбачали в гетьманаті можливість запровадження сильної авторитарної влади.

Згідно з «Законами про тимчасовий державний устрій України» гетьман розпочав формування уряду. Спочатку П. Скоропадський доручив М. Устиновичу провести переговори з українськими політичними партіями про створення українського кабінету міністрів. Проте соціалісти відмовилися від співробітництва. 30 квітня гетьман призначив на посаду голови Ради міністрів М. Василенка — науковця й громадського діяча, професора історії України та права, члена партії кадетів. Гетьман поставив перед новим прем'єром дві умови:

кабінет має бути «лівим», а в своїй діяльності керуватися одним прагненням — національного відродження України

Спроба М Василенка залучити до співпраці соціалістів-федералістів також зазнала невдачі, і він відмовився від посади прем'єра Головою Ради міністрів і міністром внутрішніх справ був затверджений Ф Лизогуб — багатий полтавський поміщик, поміркований земський дяч, нащадок старого козацького роду, син одного з найближчих друзів Тараса Шевченка Він і став першим прем'єром, або отаманом міністрів гетьманського уряду

До уряду ввійшли **Д. Дорошенко** — нащадок українського гетьманського роду, генерал-губернатор Галичини та Буковини в роки Першої світової війни, згодом член Центральної Ради, відомий історик — закордонні справи, **О. Рогоза** — командуючий однієї з армій Румунського фронту, з козацького роду Уманщини — військові справи, **А. Ржепецький** — виходець з полтавського шляхетного роду, енергійний громадський дяч — фінансові справи, **С. Гутник** — голова одеського біржевого комітету, за національністю єврей — міністр торгівлі, **В. Колокольцов** — з дворянського роду Харківщини, учений-агроном — земельні справи, **В. Зиньківський** — професор Київського університету — культові справи, **Ю. Соколовський** — дяч Полтавського земства — харчові справи, **Ю. Любінський** — лікар-фармаколог — міністр здоров'я, **М. Василенко** — професор Київського університету, член колишнього Товариства українських поступовців — міністр освіти, **Б. Бутенко** — інженер шляхів, родом з Херсонщини — міністр шляхів, **М. Чубинський** — з дворянської родини Переяславського повіту, син знаного етнографа П Чубинського, професор Харківського університету — міністр юстиції, **Ю. Вагнер** — член партії народних соціалістів, вчений-зоолог — міністр праці, **І. Кістяківський** — син відомого українського вченого О Кістяківського — державний секретар, **Г Афанасьєв** — росіянин — державний контролер

Наведений склад першого гетьманського уряду свідчить, що П Скоропадський намагався ввести до нього фахівців, які знали свою справу, готові служити Україні незважаючи на воєнний стан України, її господарську розруху, новий уряд одразу включився в активну державотворчу діяльність

Перший кабінет, за задумом П Скоропадського, мав бути лівочентристським, а в основу його діяльності було покладено завдання відродження України В уряді «бракувало націоналістів, проте він включав ряд талановитих адміністраторів» У ньому, на думку Н Полонської-Василенко, « не було соціалістів, але були солідні українські дячі з цілої України, що брали участь в українському житті як земські дячі, професори, правники, громадські працівники»

Однак лідери українських соціальних партій оголосили всіх гетьманських міністрів неукраїнськими та ворогами українського народу

і його держави. Такий висновок був зумовлений передусім тим, що ніхто з міністрів не належав до соціалістичних партій.

Не вступаючи в суперечку з соціалістами, П. Скоропадський та його міністри видали 10 травня 1918 р. заяву-декларацію уряду, в якій конкретизувалися основні програмні завдання. Вони полягали в здійсненні ідеї незалежної і вільної України в історичній та національно-державній формі, проведенні соціально-економічних реформ, розвитку української культури.

Гетьман наголошував, що гетьманство — це здійснення ідеї незалежної України в традиційній національно-державній формі. Відповідно до цього П. Скоропадський приймає титул «Гетьмана всієї України». Відповідно до відродження козацьких традицій відновлюється державна символіка.

Символом гетьманської влади став старовинний козацький герб: «козак з мушкетом». 17 травня 1918 р. гетьман затвердив тризуб атрибутом військового одягу. На виконаній Г. Нарбутом державній печатці були поєднані «козак з мушкетом» і тризуб. Було затверджено також і новий опис прапора Української держави. Ним стало полотнище з «синьої й жовтої горизонтальних смуг», а в центрі «золотий тризуб з хрестом».

Наведення порядку в державі було неможливим без формування органів місцевого врядування. Тому важливе значення гетьман надавав призначенню керівників губерній, на чолі яких замість комісарів були поставлені губерніальні старости. 14 травня 1918 р. з'явився наказ Ф. Лизогуба про усунення від посад повітових комісарів та заміну їх повітовими старостами. Більшість з них було призначено тимчасово.

Гетьман залучав до роботи талановитих висококваліфікованих фахівців із великим досвідом роботи. На початку червня згідно з законом «Про урочисту обітницю урядовців і суддів на присягу та вірність Українській державі» від 30 червня 1918 р. у всіх державних установах та військових частинах України було складено присягу на вірність гетьману та Українській державі. Тих, хто відмовився її скласти, звільнили від державної та військової служби.

26 червня П. Скоропадський затвердив закон «Про нормальний розпис утримання центральних урядових установ цивільного відомства», за яким значно підвищувалася матеріальна винагорода за роботу в державних органах влади. Політичні уподобання кандидатів на посади не мали ніякого значення, цінувалися тільки професіоналізм і бажання працювати. Гетьманський уряд призначав губерніальними та повітовими старостами переважно місцевих поміщиків, земських діячів та суддів. Однак така політика призвела до того, що більшу частину чиновницьких посад обіймали росіяни, які дуже швидко перестали приховувати свою ворожість до української державності. Це давало опозиції привід проголосити, що більшість гетьманського

кабінету та місцева адміністрація Гетьманату складається з реакціонерів і прихильників єдиної й неподільної Росії

Гетьман намагався також реформувати судову систему держави Ії підготовкою займалося міністерство судових справ, яке у липні 1918 р було перейменовано на міністерство юстиції Успіхи цього відомства були пов'язані з діяльністю його керівника М Чубинського

У липні рада міністрів ухвалила власний закон про судові палати й апеляційні суди Згідно із положенням цього законопроекту в Українській державі діяли три судові палати (Київська, Одеська та Харківська) Саме тоді було проведено реформування Генерального суду Замість цієї установи утворено Державний сенат, який складався з Адміністративного генерального суду, цивільного генерального суду та Загального зібрання сенату Ії президентом було призначено М Василенка

Керівництву держави вдалося добитися обмеження повноважень окупаційних військових судів на території України Для вирішення спірних питань було створено спеціальну комісію з розмежування функцій німецьких, австро-угорських та українських судів Крім того, гетьманський уряд домогся встановлення прокурорського нагляду за діями німецьких і австро-угорських воєнних судів на українських землях

Отже, П Скоропадському в цілому вдалося створити більш-менш дієздатний адміністративний апарат, ліквідувати безвладдя та навести порядок у державі Для зміцнення влади широко застосовувались репресивні заходи, які в основному виконувала як Державна варта, так і окупаційні війська Однак все це дало лише тимчасовий ефект, оскільки існуючим режимом була незадоволена значна частина населення України

Відразу після державного перевороту гостро постало завдання якнайшвидшого розв'язання аграрного питання в Україні Загальні положення широкомасштабної земельної реформи були визначені ним задовго до перевороту і її основою мало стати відновлення приватної власності на землю

Програмні положення аграрних відносин були конкретизовані в гетьманській грамоті «До всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій України» Стратегічною метою цієї програми ставилося створення в Україні верств «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного в найвищій мірі підняти її продуктивність»

Крім цих законів були видані ще кілька законопроектів «Про право на врожай 1918 р на території Української держави» (травень 1918 р), «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» (червень 1918 р), «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» (липень 1918 р) Прийняття цих законопроектів обмежувало землеволодіння в державі Окрема фізич-

на чи юридична особа могла купити чи отримати в дар сільськогосподарські маєтки за умови, що розмір наділу в межах Української держави не перевищував би 25 десятин. Землі, які були куплені понад цю норму, безплатно переходили у власність держави

Це правило не поширювалося на землі цукрових заводів площею до 3 тис десятин, окремі культурні й дослідні господарства та маєтки поміщиків до 200 десятин землі

Однак тривалий час П Скоропадський та його уряд не могли розпочати здійснення реформи. На заваді цьому стояв окупаційний режим Гетьман змушений був ретельно виконувати підписані ним 24 квітня 1918 р умови, п 6 яких передбачав, що аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між селянами землю. Задля експорту своєї продукції великі земельні господарства мають бути збережені до певних зазначених у законі меж. Крім того, під натиском німців гетьман змушений показати

своє ставлення до відомого наказу командуючого німецькими військами в Україні фельдмаршала Г фон Ейхгорна від 6 квітня 1918 р

Відновленню в Україні великої земельної власності сприяло також створення в середині травня замість скасованих земельних комітетів тимчасових земельних комісій. Новим органам доручалося повернути колишнім власникам їх господарства, допомогти у відрахунку втрат, а також спонукати населення до добровільної видачі розібраного майна та відшкодування втрат колишнього поміщика за самовільно захоплені селянами землі

Проект земельної реформи в Україні готувала аграрна комісія. Однак прихильники аграрної реформи були в меншості. Під здійснення в Україні блокували землевласники та представники кооперації. Вони зволікали з обговоренням кожного пункту проекту реформи. Скептично до неї поставився й міністр земельних справ В Колоколюцов. Не підтримали запропонованих П Скоропадським змін в аграрному секторі також українські політичні партії

З метою прискорення реформи П Скоропадським у жовтні 1918 р було створено Вищу аграрну раду, яку очолив гетьман. Як згадував один із її членів, коли у ній головував П Скоропадський, справа просувалася швидкими темпами. Однак за його відсутності більшість гальмувала розробку земельної реформи. Тільки в листопаді рада завершила свою роботу. Основні положення підготовленого нею проекту проголошували, що всі земельні маєтки мають бути примусово викуплені державою, а потім продані за допомогою Державного земельного банку, проте не більше як по 25 десятин одній особі. Господарствам, що мали високе агрокультурне значення, залишалося до 200 десятин землі. Більшими за розмірами могли бути маєтки цукрових заводів, племенні та насінневі господарства. Однак вони не могли перевищувати п'ятикратного розміру земельного цензу. Цей проект почав обговорюватись гетьманським урядом 12 листопада

не здійснює

Отже, П Скоропадський втратив час, але так і не спромігся здійснити аграрну реформу в Україні. Під тиском командування окупаційних військ та великих землевласників він затвердив ряд земельних законів, які мали антиселянський характер. Вони ще більше настроили проти гетьманського режиму українське селянство.

Спроба П Скоропадського відновити стабільність у країні через відновлення до революційного соціально-економічного устрою та помилщицька політика гетьманського уряду стали найсерйознішими помилками у внутрішній діяльності Гетьманату. Негативно вплинули на настрої селян і реквізиції австро-німецьких загонів, які, природно, у їхній свідомості асоціювалися з владою П Скоропадського.

Намагалися гетьман і його уряд розв'язати складні проблеми в галузі фінансів та грошового обігу. А вже Центральна Рада так і не спромоглася затвердити бюджет, внаслідок чого державні установи

жодних у борг, дуже високою була інфляція. На українських землях, крім царських банкнот, були в обігу «керенки», карбованці УНР, марки і крони.

У перші місяці гетьманського правління керівництво прагнуло подолати нестачу грошових знаків друкуванням нових грошей. Однак цей крок не вирішував проблеми.

Гетьманом було створено Фінансову раду. В липні 1918 р. вона подала на затвердження гетьману ряд заходів, спрямованих на поліпшення становища в цій галузі. Складовою цих заходів була підготовка грошової реформи, яка передбачала запровадження єдиної української валюти — гривні. Нові гроші ще на замовлення Центральної Ради друкували в Німеччині. Їх перші партії почали надходити в Україну. Однак загострення економічного і політичного становища не дозволило уряду завершити розпочату роботу. Повністю взяти під свій контроль стан справ у фінансовій сфері гетьману так і не вдалося. Для реалізації цих задумів історія відвела йому дуже мало часу.

З приходом до влади П Скоропадський докорінно змінив політику держави до збройних сил. Як кадровий військовий він добре усвідомлював, що без них самостійна держава існувати не може.

Розбудову українських збройних сил він розпочинав у надзвичайно складних умовах. Брестським договором передбачалося «В часи перебування австро-угорських і німецьких військ на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Можна тримати лише польдейські відділи за порозумінням з обома командуваннями». Ця заборона діяла до кінця 1918 р., і тільки 20 травня був призначений військовий міністр. Ним став генерал О. Рогоза.

П Скоропадському вдалося переконати командування окупаційних військ зняти заборону на формування нових українських військових частин. З другої половини травня головним завданням військового міністерства стає розробка плану реорганізації армії. Українська армія мала складатися з восьми армійських корпусів.

У червні 1918 р розпочалося впровадження в життя плану формування регулярної української армії Першим кроком на цьому шляху слід вважати затвердження гетьманом структури та командування військових корпусів Створення нових військових частин мало відбуватися через реорганізацію вже існуючих та на базі військових частин Румунського й Південно-Західного фронтів

У червні було реформовано Генеральний штаб До роботи в штабі було залучено відомих військових — М Юнакова, С Дельвіга, В Петрова, В Сальського, В Садовського, О Славинського, Б Євтимовича та ін

До 10 липня затверджено формування трьох піших полків та чотирьох кінних дивізій У серпні було прийнято рішення про формування ще двох військових частин — полку Січових стрільців та Чорноморського козачого кошу

11 листопада 1918 р завершилося формування українського Чорноморського флоту Він складався з трьох бригад лінійних кораблів, однієї бригади крейсерів, трьох бригад гідрокрейсерів, дивізії мінноносців, 22 підводних човнів та інших кораблів різного призначення

Значну увагу гетьман приділяв розробці нової форми української армії За його розпорядженням була розроблена військова символіка в козацьких традиціях, а 30 травня прийнято закон «Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу на вірність Українській Державі» Згідно з його статтями всі військові повинні були скласти присягу, а тих, хто відмовлявся, мали звільняти в запас

Формувати армію П Скоропадський прагнув на класовій основі Ї ядром мав стати козацький стан, який об'єднував би національно свідоме й економічно міцне сільське населення України Однак йому не вдалося повною мірою здійснити свої плани Передусім у керівництва міністерства військових справ виникли труднощі при комплектуванні армії з представників заможного сільського населення Становище ще більше ускладнилось після прийняття рішення про формування добровільних загонів із хліборобів для боротьби з повстанським рухом Заможні селяни становили основу охоронних загонів при повітових та губернських старостах, які виконували поліцейські функції Зрозуміло, що їхні представники більш охоче йшли до таких формувань, ніж до регулярної армії Адже на них покладалися обов'язки охорони своєї власності та порядку в повітах

Отже, гетьманський уряд доклав чимало зусиль з метою створення регулярної армії і флоту Було наведено порядок в обліку призовників, затверджено реорганізацію військових частин, укомплектовано і забезпечено їх зброєю, здійснено деполітизацію армії Однак не вдалося домогтися того, щоб заможне селянство стало справжньою соціальною базою армії Української держави Не вирішеним залишилося також питання формування війська з патріотично настроєних вояків і старшин

За гетьманату багато було зроблено для відродження української культури Гетьман продовжив розпочатий Центральною Радою курс на українізацію освіти Важливим чинником у цьому стало перепрофілювання російських навчальних закладів на україномовні Однак ці дії Ради значна частина населення зустріла негативно Міністерство народної освіти Гетьманату не відступило від розпочатого Радою курсу, проте змінило тактику втілення його в життя Керівництво держави добре розуміло неможливість швидкої та суцільної українізації системи освіти, тому вирішило діяти в україномовному селі та російськомовному місті диференційовано Замість конфронтації з батьківськими комітетами та педагогами уряд прийняв рішення про відкриття поряд з російськими школами та гімназіями українських Це дало змогу тільки у травні 1918 р заснувати близько 50 нових українських шкіл

Українізація школи потребувала великої кількості вчителів, які б вільно володіли державною мовою Тому в травні міністерство народної освіти затвердило план організації курсів українознавства для педагогів Робота з перепідготовки педагогічних кадрів дала можливість затвердити українізацію близько 5,4 тис початкових шкіл У серпні 1918 р П Скоропадський ухвалив закон «Про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах»

За його правління було українізовано близько 150 гімназій, які повністю фінансувалися за рахунок державного бюджету 17 серпня гетьман приймає рішення про перетворення Першого українського народного університету, який існував у Києві, на державний 22 жовтня у Кам'янець-Подільському розпочав свою роботу ще один український державний університет Всього за час Гетьманату було відкрито більш як двадцять вищих навчальних закладів

За часів гетьманату у Києві було засновано Український драматичний театр, Державну драматичну школу, Український національний театр державної опери ім М Лисенка та ін

14 листопада 1918 р П Скоропадський ухвалив закон «Про заснування Української Академії Наук» та затвердив її перший склад з 12 дійсних членів 27 листопада відбулося перше установче засідання УАН, на якому обрано Голову — президента академії В Вернадського та його секретаря А Кримського За гетьманування П Скоропадського було відкрито національну бібліотеку Української держави Вона мала стати книгозбірнею всесвітнього типу

Отже, за правління П Скоропадського здійснювалася виважена цілеспрямована політика щодо національно-культурного відродження України Вона мала чітку систему, що дозволяла уникати протистояння у цій сфері Пріоритет належав створенню та підтримці українських освітніх закладів, наукових та культурних установ При цьому держава не чинила жодних перешкод розвитку культури національних меншин

Активну політику провадив гетьман на міжнародній арені. Вона була спрямована на досягнення миру і захист суверенітету України. В надзвичайно складних умовах розрухи та інтервенції Українська держава проводила успішну дипломатичну діяльність.

З 20 травня до 14 листопада обов'язки Управляючого міністерством закордонних справ виконував Д. Дорошенко. Під його керівництвом визначилися три основних напрями зовнішньої політики Української держави: 1. Встановлення дружніх відносин з країнами Четвертого союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною; 2. Розв'язання спірних територіальних проблем з сусідніми державами; 3. Встановлення дипломатичних відносин з нейтральними державами.

Головним напрямом зовнішньої політики Гетьманату було налагодження дружніх відносин з країнами Четвертого союзу. І це законно, адже в Україні знаходилося 450-тисячне окупаційне військо Німеччини та Австро-Угорщини, що справляло визначальний вплив на внутрішню і зовнішню політику. Безпосередні тісні контакти з Німеччиною сприяли тому, що вже 2 червня 1918 р. вона офіційно визнала Українську державу. Слідом за нею таке визнання отримала Україна з боку Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини.

Напружено розвивались дипломатичні відносини з сусідніми державами. Таке напруження обумовлювалось наявними територіальними проблемами, особливо гостро ці стосунки склалися з більшовицькою Росією. Остання набувала для української зовнішньої політики величезної ваги ще й тому, що там проживало кілька мільйонів українців, які постійно зазнавали утисків з боку більшовицьких властей. 12 червня 1918 р. було підписано договір, згідно з яким Росія визнала незалежність Української держави. Крім названого договору було прийнято ряд постанов — про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян-росіян до Росії, а українців в Україну, обмін консульськими представниками. Велись переговори і стосовно кордонів. У цілому лінія кордону відступала від української етнографічної межі на 125—200 верств на користь Росії. Переговори ускладнювались також тим, що починаючи з липня російська сторона стала постійно порушувати вже підписаний договір від 12 червня 1918 р.

Незважаючи на складність ситуації, українській дипломатії вдалося немало зробити для визнання України на світовій арені. Зокрема, в Українській державі були дипломатичні представництва 25 країн: Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, Фінляндії, Польщі, Дону, Румунії, Кубані, Грузії, Росії, Вірменії, Азербайджану, Білорусії, Іспанії, Данії, Грузії, Норвегії, Швейцарії, Швеції, Італії, Персії, Португалії, Нідерландів та Бельгії.

У листопаді 1918 р., коли остаточно стало відомо, що Німеччина та її союзники програли війну, гетьман терміново починає шука-

ти контактів з державами Атланти — Англією і Францією Знаючи про прихильність їх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», П Скоропадський змінює й своє ставлення до питання незалежності України

Саме в той час і з'явилася грамота про федерацію України з Росією В правовому плані вона, по суті, була звичайною політичною декларацією, адже гетьман навіть не мав ще з ким її підписувати Незмінна ж попередня зовнішньо-політична лінія, орієнтована на держави Четвертого союзу, неминуче загрожувала Українській державі, вела до війни з Антантою і як наслідок до втрати української державності В цей час з півночі, на кордонах України, загрожували війська більшовицької Росії Згодом П Скоропадський так пояснював свої дії «Я не міг рятувати становище українськими силами, а по-вини був опертися на російські сили, чого я ні за яку ціну робити не хотів»

Аналіз ситуації, в якій опинилася Українська держава, належить до пізнього часу, коли П Скоропадський уже багато обміркував і зважив Проте вона відбиває усю складність становища, в якому опинилася Україна, з одного боку, це зміна розстановки сил в Європі, внаслідок якої Четвертий союз зазнав поразки, а Антанта вийшла переможницею В Росії перемогла диктатура пролетаріату і встановився більшовицький режим, що загрожував війною Україні

Українська держава виявилася в оточенні ворожих і ворогуючих між собою сил з великим воєнним потенціалом, готовим до втручання в Україну Як згодом підтвердив розвиток подій, це втручання відбулося у формі інтервенції більшовицької, а також — англо-французької

Гетьману довелося врахувати також внутрішню соціально-політичну ситуацію в Україні і протягом всього свого правління вести складний діалог з різними політичними партіями, що становили прогетьманську опозицію, та з тими, які проводили відверто антигетьманську, а врешті, антидержавницьку лінію та постійно агітували проти гетьмана

Від самого перевороту чітко оформилися три основних групи політичних партій та організацій за їх ставленням до гетьманського режиму Першу складали ті партії, що допомогли гетьману прийти до влади і потім підтримували його До них належали Українська народна громада, Союз земельних власників, українські хлібороби-демократи, кадети та ін Переважну більшість у першому кабінеті міністрів становили кадети, яких запросив до уряду М Василенко не за партією, а за професійною ознакою Саме вони, ввійшовши до складу уряду, впливали на вирішення питань про надання російській мові права державної на рівні з українською, розпуску демократичних міських і земських органів самоврядування, скасування 8-годинного робочого дня та обмеження у правах робітничих органі-

зайці та ін В майбутньому це негативно вплинуло на становище Гетьманату

У другій половині травня завершилось формування ще однієї суспільно-політичної організації, яка підтримала гетьмана На з'їзді представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства («Протофісу») було прийнято рішення про підтримку нового уряду та його курсу

Отже, гетьмана підтримували помірковані політичні течії, які займали центристські позиції Однак вони не мали значного впливу на переважну більшість населення

Суттєво знизилася політична активність членів Української народної громади Вони хоч і мали значний вплив в уряді, але не пропагували його політики серед широких народних мас Сам гетьман хоч і належав до цієї організації, проте одночасно дистанціювався від участі в її діяльності

Другу групу становили політичні партії, які після перевороту 29 квітня 1918 р стали в легальну опозицію до П Скоропадського Вони створили національний координуючий центр — **Український національно-державний союз (УНДС)**, який поставив перед собою завдання сприяти побудові незалежної Української держави До УНДС ввійшли УПСС, УПСФ, Українська трудова партія, УДХП, Об'єднана рада залізниць України та Поштово-телеграфна спілка З дорадчим голосом до союзу вступили УПСР і УСДРП

У своїй антигетьманській діяльності УНДС використовував все різноманіття усної і друкованої пропаганди Особливо широко використовувалися періодична преса, заяви та звернення Члени союзу надавали значну допомогу страйкуючим робітникам і залізничникам України

У першій половині серпня 1918 р, після виходу з УНДС хліборобів-демократів, було прийнято статут та програмні положення цієї організації Союз прийняв виключно національну назву **Український Національний Союз (УНС)** і об'єднав навколо себе національні партії та організації УПСР, УСДРП, Селянську спілку, Українську трудову партію, Галицько-Буковинську раду, Холмський комітет, Кримську Українську раду, Всеукраїнську учительську спілку, Залізничний союз, Поштово-телеграфний союз, Українське правниче товариство, Студентський союз, Чорноморську раду та Кирило-Мефодієвське товариство

Роботою УНС керувала Головна рада, до якої входили лідери усіх партій та організацій — членів союзу Головою союзу було обрано відомого громадського і політичного діяча **А. Ніковського**. Філії УНС були відкриті в Одесі, Харкові, Катеринославі, Вінниці, Полтаві та інших містах

15 вересня головою союзу було обрано **В. Винниченка**. З цього часу Головна рада стала відходити від проголошених статутном ле-

гальних форм боротьби і почала готувати збройне повстання проти гетьмана Соціалісти (В Винниченко та М Шаповал) виявили свої справжні устремління і вступили в таємні переговори з керівниками більшовицької делегації Х Раковським та Д Мануїльським у підготовці повстання проти гетьмана

Такий маневр лідерів соціалістів В Винниченка та М Шаповала розкриває їхні справжні наміри В критиці гетьманського режиму і закликах до його повалення вони переслідували свої власні цілі — прагнення до захоплення влади В цій політичній ситуації В Винниченко, як Голова ради УНС, показав свою крайню непослідовність, амбіційність і авантюризм Як голова він не брав до уваги рішення Головної ради, яка у вересні 1918 р ухвалила умови співпраці з П Скоропадським українські партії визнають гетьмана головою держави, бо він за державні інтереси України, УНС домагається впливу на створення нового кабінету, Всеукраїнський конгрес делегатів партій вибере Державну Раду, що матиме силу діяти від імені народу аж до укладення загального миру Політичний авантюризм В Винниченка, М Шаповала та інших соціалістичних лідерів, що входили до Центральної Ради, не був випадковим Він яскраво характеризує їх на наступних етапах розвитку революції після повалення Гетьманату

Третю групу склали політичні партії, що з самого початку оголосили повалення гетьманського режиму своїм стратегічним завданням До неї належали більшовики, ліві українські й російські соціалісти-революціонери, ліві соціал-демократи та анархісти П Скоропадський образ проти них тактику ршучої боротьби

Протягом усього періоду існування Української держави опозиційні сили вели деструктивну роботу проти гетьмана, використовуючи як легальні, так і нелегальні форми боротьби Суть її зводилася до одного — повалити диктаторський режим Гетьманату і відновити демократичні форми правління Української Народної Республіки

На першому етапі існування гетьманського режиму до літа 1918 р в боротьбі опозиційних сил переважали політичні форми і методи В усній агітації і в пресі розкривалася реакційна суть гетьманського режиму Головними критиками були насамперед діячі поваленої Центральної Ради В Винниченко, С Петлюра, М Шаповал, П Христюк

Сам П Скоропадський незмінно змальовувався лідерами опозиції виключно в чорних фарбах, у безжально гострій, водночас глузливій формі, з підбіркою лайливих фраз Для В Винниченка не було сумнівів, що П Скоропадський був «підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал» В такому самому тоні характеризував В Винниченко і гетьманський уряд Це був, за його визначенням, уряд поміщицько-буржуазний, кадетсько-октябрський, україно-жерський, а його міністри безцвітні нікчемні ненависники українського відродження

Одностайним з В Винниченком в оцінці гетьманського режиму був і соціаліст М Шаповал «Гетьманщина, — стверджував він, — оказалась фальсификатором щоб дурити українських політичних горобців, придумано слово «гетьманщина», але справді установлено диктатуру російської буржуазії, поміщиків і царських генералів та бюрократів» Реакційний характер Гетьманату змальовує ще один колишній генеральний секретар С Петлюра Він пише, що «в зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почалися арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України»

Отже, з самого початку встановлення гетьманського режиму і до його повалення в Україні розгорнулася шалена критика опозиційними силами Гетьманату Причому він потерпав не тільки за свої гріхи, а й за помилки, прорахунки і бездіяльність Центральної Ради

Пропозицію гетьмана про співпрацю з урядом соціалістами було відкинуто і всілякі переговори проігноровано Водночас вони намагалися тиснути на нього, постійно апелюючи разом з тим до австро-німецької окупаційної адміністрації На практиці це призвело до того, що, відмовившись здійснювати конструктивну програму через уряд, українці самі ініціювали втручання іноземних сил у власні внутрішні справи, підриваючи авторитет України на міжнародній арені

Соціалісти сформували делегацію, до складу якої ввійшли О Андрієвський, В Винниченко та С Єфремов, яка звернулася не до гетьмана, а до начальника штабу німецького війська генерала Гренера з пропозиціями, на яких вони могли взяти участь в уряді П Скоропадського

У документі, який передали соціалісти німецькому командуванню, наголошувалося, що переворот має русофільський, монархічний характер, а кабінет міністрів є великоруської орієнтації й намагається завести назад до Москви Опозиційні соціалістичні сили, які донедавна самі стояли на автономістсько-федералістичних позиціях, тепер миттєво переорієнтувалися на позиції державної самостійності України

Звичайно, такі умови не могли задовольнити німецьке командування 4 травня Гренер дав категоричну відмову Зайнявши непримиренну позицію, опозиційні сили 24 травня поставили вимогу відставки кабінету міністрів Причому якщо двадцять днів тому вони категорично відмовилися від участі в ньому, то тепер вони заявили, що «сучасний кабінет міністрів врятувати Державу від анархії і безладдя та зміцнити Українську Державу не зможе, і тому нижчепідписані українські партії та організації висловлюють йому недовір'я» Цей документ мав виключно пропагандистський голослівний характер, оскільки за двадцять днів свого існування уряд не міг суттєво змінити ситуацію в країні

30 травня УНДС звернувся із заявою до німецького народу В ній наголошувалося на реакційності урядової політики в Україні, на монархічності і антинародності гетьманської влади порівняно з демо-

кратичним курсом Центральної Ради Так робилася дискредитація Української держави на міжнародній арені

Особлива роль серед опозиційних сил належить С Петлюрі Обіймаючи посаду голови Київської губернiальної земської управи і Всеукраїнського Земельного Союзу, він надіслав гетьману меморандум від Всеукраїнського союзу земств У цьому документі варто виділити такі вимоги 1 Негайне звільнення усіх службовців гетьманського уряду, що порушують закони України, 2 Відновлення автономних інструкцій самоврядування, 3 Відновлення усіх громадянських свобод, 4 Призначення виборів до конституційної комісії Головним у меморандумі було те, що в ньому акцентувалось на антиукраїнській політиці гетьмана та його уряду Копі цього меморандуму було надіслано також німецькому, австрійському і болгарському послам

Відповіддю гетьмана було ув'язнення С Петлюри до в'язниці 12 липня 1918 р Після звільнення він відбув до Білої Церкви, де дислокувалися Січові стрільці, і в складі УНДС оголосив підготовку до збройного повстання проти гетьмана

Добре розуміючи, що з конфронтації нічого доброго для українського народу не вийде, гетьман П Скоропадський покладався на вірні йому кадри Зважаючи на складні політичні умови і економічне становище, гетьман та його уряд шукали вихід у внутрішніх реформах та зовнішній політиці

У жовтні 1918 р гетьман робить ще одну спробу порозумітися з опозицією Він запросив на бесіду представників УНС В Винниченка, А Ніковського, Ф Швеця і запропонував співпрацю в уряді Делегація виклала свої погляди на реформу, особливо на аграрну її частину, і поставила вимогу реорганізації кабінету міністрів Домовленості було досягнуто Проте ця співпраця тривала лише кілька тижнів

На цей час кабінет міністрів потрапив у кризу Одна частина міністрів виступила з шовіністичною програмою приєднання України до Росії на федеративних засадах Інша на чолі з Ф Лизогубом виступила із самостійницьких позицій У такій ситуації уряд подав у відставку

Відставка кабінету висвітлила розкол серед широких національно свідомих мас України В боротьбі за владу відкрито виступили, з одного боку, УНС, підтриманий хліборобською партією, що стояв на самостійницьких позиціях, а з другого — кадети, підтримані промислово-фінансовими колами І хоча в новому кабінеті міністрів, здавалося, самостійницький курс взяв верх, проте федералісти залишилися в більшості і сам уряд проводив проросійську політику, що призвело до нової урядової кризи

У цих умовах гетьман П Скоропадський проголосив свою федеративну грамоту За суттю вона виявилася звичайною декларацією Однак прийняття її мало фатальні наслідки для гетьманського режиму,

оскільки було використано лідерами УНС для оголошення всенародного повстання проти нього

Видання грамоти підняло до активної діяльності антигетьманські сили. В цей час проти гетьмана об'єдналися сили, які ще влітку виступили в звенигородському-таращанському повстанні та Криму. До цих сил примкнули також ті, хто займався терором та диверсіями проти австро-німецьких військ. На бік повстанців у листопаді почали переходити цілі полки, а також дивізиї гетьманської армії. Всі ці сили тісно згуртувалися навколо УНС, який почав планувати повстання ще перед проголошенням федерації.

13 листопада 1918 р. представники УНС на таємному засіданні створили так звану Директорію для керівництва повстанським рухом у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, П. Андрієвського та А. Макаренка. Нарада представників усіх партій, що входили до УНС, доручила директорії ліквідувати гетьманщину. Від імені Директорії 15 листопада було поширено звернення до громадян України із закликом повалити гетьманський уряд. П. Скоропадський оголошувався «узурпатором народної влади», а його уряд антинародним та антинаціональним. Гетьману, міністрам, російському офіцерству було запропоновано негайно залишити свої пости і межі України.

15 листопада УНС розпочав повстання. Центром повстанського руху стала Біла Церква, де був розташований полк Січових стрільців. У цей день головний отаман українських військ С. Петлюра оприлюднив від свого імені універсал до народу України із закликом підтримати повстання проти гетьманського режиму.

За короткий строк петлюрівські загони розрослися у повстанську армію. На бік повсталих перейшла значна частина гетьманської варти, їх підтримували робітники і селяни.

Протягом другої половини листопада — першої половини грудня на більшій частині України директорія встановила свою владу. Одна із причин швидкого успіху повстання полягала в тому, що, незважаючи на серйозні розбіжності у визначенні майбутнього України, відбувалося небачене досі єднання всіх революційно-демократичних сил. Повстанська армія зростала з кожним днем, а дні гетьманщини наближали її кінець.

Кінець відчував також сам П. Скоропадський. Він вирішив відмовитися від влади і 14 грудня 1918 р. підписав своє зречення. Воно звучало так: «Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебував. Бог не дав мені сил справитися із завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади».

Зрікшись влади, гетьман залишив протягом двох годин свою резиденцію і за кілька днів вийшов з Києва. Директорія оголосила його поза законом, і він емігрував до Німеччини.

Українська гетьманська держава 1918 р. була об'єктивно необхідним станом визвольних змагань. Вона являла собою спробу перевести українську національну революцію на конструктивний шлях, відмовитись від радикальних соціалістичних перетворень і спрямувати головні зусилля на розбудову та зміцнення державності.

На жаль, П Скоропадському не вдалося консолідувати широкі політичні кола суспільства навколо ідеї незалежності України. Він легше знаходив спільну мову з російськими консервативними організаціями, ніж з українськими політичними партіями. Однак провина за це лежить не лише на ньому, а й на його політичних опонентах.

**ПРОГОЛОШЕННЯ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ (ЗУНР).
ОКУПАЦІЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ,
БЕССАРАБІЇ ТА ЗАКАРПАТТЯ
ІНОЗЕМНИМИ ВІЙСЬКАМИ**

6.5

Зазнавши поразки у Першій світовій війні, «клаптикова» Австро-Угорська імперія восени 1918 р. почала розпадатися. Національно-визвольний рух, який охопив також західноукраїнські землі, проявлявся у бажанні місцевого населення створити власну державу, на що їх надихав приклад співвітчизників на Наддніпрянщині. Проте на перешкоді стали поляки, які також претендували на Східну Галичину і робили все можливе, щоб утвердитися на її території і, врешті-решт, приєднатися до Польщі.

18 жовтня 1918 р., коли Габсбурзька імперія розпалася, загальні збори політичних і громадських діячів Східної Галичини і Буковини, церковні ієрархи на чолі з А. Шептицьким утворили Українську Національну Раду як представницький орган майбутньої держави. Вони оголосили про намір об'єднати в одне ціле Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну частину Буковини й Закарпаття, тобто споконвічні українські землі, в межах Австро-Угорщини. Уже тоді висловлювалася думка про майбутню злуку з Українською Народною Республікою.

Однак здійснювати задумане доводилося у запеклій боротьбі з відродженою Польщею, що також прагнула захопити Східну Галичину. Коли 1 листопада 1918 р. українські військові заволоділи Льво-

вом, між ними та польськими загонами вибухнули запеклі бої, і не тільки у місті, а й на значній частині Західної України. В такій складній обстановці Національна Рада 9 листопада призначила тимчасовий уряд, Державний Секретаріат, на чолі з К. Левицьким, а 13 листопада було офіційно проголошено **Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)**.

22 листопада 1918 р. держава, яка тільки що народилася, зазнала могутнього удару від поляків. Галицькі вояки були змушені здати їм Львів, і уряд переїхав спочатку до Тернополя, а потім наприкінці грудня — до Станіслава. 22—23 листопада відбулися вибори депутатів до Української Національної Ради у складі 150 чол. Вони представляли інтереси інтелігенції, міщанства, духовенства, селянства, абсолютна більшість з них були українцями і займали помірковано-національні позиції. Президентом республіки автоматично став Є. Петрушевич.

Новій державі на своїй території вдалося забезпечити певний порядок і стабільність, створити органи місцевого управління, залучити до роботи в них фахівців різних національностей. До важливих заходів у галузі соціально-економічної політики її уряду слід віднести розв'язання земельного питання: всі великі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, експропріювалися і розподілялися між бідним селянством. Ефективним законодавчим актом Національної Ради було надання гарантії нових виборчих прав усім громадянам ЗУНР, широких прав національним меншинам, які мешкали в ній, включаючи забезпечення їм 30 відсотків місць у майбутньому парламенті. Керівництво держави продовжувало послідовно заявляти про своє рішення «перестати існувати як окрема держава й злитися в одну велику державу з Українською Народною Республікою». Українська Національна Рада 4 січня 1919 р. ухвалила проект відповідного договору, а 22 січня цього року в Києві було проголошено злуку Галичини, Буковини, Угорської Русі й Наддніпрянської Великої України в Народну Республіку ЗУНР з того часу прийняла назву — **Західна область Української Народної Республіки (ЗО УНР)**.

Перші збройні сутички з поляками змусили західноукраїнський уряд подбати про створення власної Галицької армії. Завдяки загальній мобілізації, яка була проведена, в її лавах налічувалося 100 тис. чол. До них приєдналися солдати, що служили в австрійських військах і поверталися з італійського фронту. Для розв'язання проблеми офіцерських кадрів доводилося звертатися за допомогою до уряду УНР, частково призначати на посади командирів колишніх австрійських, німецьких офіцерів, а також офіцерів із царської армії. Важко було з військовим спорядженням, зброєю, набоями, яких постійно не вистачало.

Війна ЗУНР з поляками тривала з перемінним успіхом. Переломний період у ній настав, коли проти Галицької армії виступив 60-тисячний корпус, сформований у Франції з польських військовополонених

для боротьби з більшовиками, проте використаний Польщею у боротьбі з українцями. На початку липня 1919 р знекровлені галицькі вояки змушені були відступити до Збруча. Є Петрушевич, призначений диктатором ЗУНР, та її уряд вступили до Східної України, а галицька армія злилася з військовими частинами Директорії. Відтепер зведена армія УНР і ЗУНР досягла 80 тис чол, що при належному командуванні значно зміцнювали її спроможність воювати проти ворогів української державності.

Водночас поляки окупували майже всю Галичину, Західну Волинь і почали там господарювати, придушуючи будь-який опір місцевого населення. На Паризькій мирній конференції, яка в цей час вирішувала долю Європи після Першої світової війни, завдяки підтримці Польщі Францією 25 червня 1919 р Рада послів Антанти визнала за нею право на окупацію Східної Галичини. Проте не йшлося про включення її до складу Польщі. Їй було дано дозвіл правити цим краєм тимчасово за умови, що вона поважатиме права місцевого населення й надасть йому певну автономію.

Отже, Західноукраїнська Народна Республіка проіснувала вісім місяців. Її населення продемонструвало багато прикладів національної свідомості і розуміння насамперед інтересів держави.

У боротьбі за її становлення практично об'єдналися всі політичні сили й громадські угруповання, різні за своїми поглядами і переконаннями. На певний час відкладалися розв'язання найгостріших проблем, наділення селян поміщицькою землею, не було значних соціальних суперечок, великих виступів чи повстання.

Однак довго протриматися ЗУНР не вдалося. Вона не змогла протистояти Польщі, її громадянам, що проживали у Західній Україні, які в цілому переважали галичан у політичному і соціально-економічному відношенні. Нова держава не отримувала належної матеріальної і воєнної допомоги від співвітчизників з Наддніпрянщини, формальним актом була їх злука 22 січня 1919 р. Звичайно, не досить активним було керівництво ЗУНР, неефективною виявилася його дипломатична діяльність. Слід зазначити, що не на користь західних українців закінчилися дискусії між країнами Антанти з приводу подальшої долі їхньої державності.

На території Буковини з центром у Чернівцях проживали українці і румуни. Тут діяли паралельно органи влади, утворені українськими і румунськими політичними партіями. Як уже зазначалося, Буковина послала своїх представників на зібрання Української Національної Ради 18 жовтня, а через деякий час заснувала її відділення — Український Крайовий Комітет у Чернівцях.

Українці, які проживали в Буковині, прагнули об'єднатися з співвітчизниками Наддніпрянщини, проте цього їм зробити не вдалося. Не

маючи достатніх сил, вони не могли змагатися в боротьбі з румунами 11 листопада 1918 р Румунія, скориставшись виступами народних мас, захопила Чернівці і всю Буковину Сен-Жерменська конференція в Парижі в 1918 р визнала цей акт правомірним Через деякий час румуни окупували також територію Бессарабської губернії, що належала Росії

Румунська окупація краю викликала невдоволення українського населення У ніч на 28 січня 1919 р у Хотинському повіті на півночі Бессарабії розпочалося підготовлене більшовиками повстання Проте після того, як в цю місцевість були введені частини регулярної королівської румунської армії, повстанці перейшли через р Дністер на територію України

Після проголошення незалежності Угорщини Закарпаття ввійшло до її складу Користуючись слабкістю угорського уряду, Чехо-Словаччина з відома Антанти на початку 1919 р захопила західну частину краю, а Румунія — південно-західну Однак корінне населення, українці, виявляло бажання приєднатися до України На Закарпатських народних зборах у Хусті в січні 1919 р більшість представників місцевих сільських громад висловилися за входження до УСНР

Проголошення радянської влади в Угорщині в березні 1919 р вплинуло на суспільно-політичне життя в Закарпатті На його неокупованій території утворилися Ради робітничих і селянських депутатів, сформувалася червона дивізія, яка у складі Угорської революційної армії воювала з чеськими і румунськими інтервентами Угорський радянський уряд надав краю автономію і не заперечував проти приєднання його до УСРР

Радянська влада проіснувала в Закарпатті лише 40 днів У липні 1919 р чеські та румунські війська окупували всю територію Закарпаття і Угорщини За Сен-Жерменським договором в 1919 р Закарпаття перейшло до Чехо-Словаччини, що відповідало інтересам торгово-промислових класів і заможних селян краю Проти цієї акції не заперечували ні Директорія, ні ЗУНР

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (грудень 1918 — грудень 1920 рр.)

6.6

Після проголошення грамоти про зречення влади гетьманом П Скоропадським 14 грудня 1918 р до влади прийшла **Директорія Української Народної Республіки**. Зміна монархічної форми правління на республіканську була закономірним явищем Вона була підготовлена насамперед діяльністю гетьманського уряду за короткий

період правління П Скоропадського, який спирався на звужену соціальну базу, не враховуючи інтереси селянства, яке становило близько 80 відсотків населення Така політика гетьмана викликала протест у селян, який з часом перетворився на перманентні збройні виступи і невдоволення у національно свідомої української демократії, що згодом об'єдналася в **Український Національний Союз (УНС)**. До УНС увійшли всі опозиційні Гетьманату партії і організації, які відігравали активну роль за Центральної Ради Після кількох невдалих спроб порозуміння з урядом у революційному кризі УНС постає проблема щодо проведення активних дій Питання про необхідність збройного повстання проти гетьмана було поставлено соціал-демократами і Селянською Спільнотою Цю пропозицію майже без вагань підтримали представники залізничників та самостійники-соціалісти Опонентами цих сил виступили соціалісти-федералісти, які мали тісний зв'язок із владою

Лідери Національного Союзу розуміли, що альтернативою Гетьманській Українській державі може стати лише республіка Проте досвід і форми Центральної Ради навряд чи можна було застосувати розгалуженість і дискредитація співпрацею з Німеччиною та Австро-Угорщиною не додавали популярності тій формі парламентського правління, що склалася навесні і влітку 1917 р

Ось чому на таємному засіданні Національного Союзу 13 листопада 1918 р у Києві було обрано **Директорію УНР** з представників опозиційних гетьманові політичних сил До її складу увійшли **В. Винниченко** як голова, **Ф. Швець**, **А. Макаренко**, **П. Андрієвський** як члени Ради, **С. Петлюра** як Головний отаман українських республіканських військ Так сформувалася Директорія УНР

За партійною належністю В Винниченко та С Петлюра представляли соціал-демократів, Ф Швець — селянську спільноту, П Андрієвський — соціалістів-самостійників, А Макаренко — союз залізничників, безпартійний

З огляду на те, що Директорія взяла в свої руки владу в Україні, слід навести короткі характеристики особистих рис та політичних орієнтацій її членів За спогадами сучасників, зокрема генерала М Капустянського, «голова Директорії В Винниченко в силу своєї непослідовності схилився все більше до комуністичних ідей і пізніше під тиском Антанти відколовся від Директорії Він вирушив на захід, щоб у холодочку затишного кабінету стежити за гарячими подіями в Україні й гостро, злісно-талановито їх критикувати, а також своїми творами підготовляти собі шляхи в Світську Україну»

Другий член Директорії С Петлюра, за спогадами М Шаповала, «був людиною досвідченою і амбітною, любив молодих людей, що захоплювались його промовама, і радо слухав їх похвалу, але не міг зносити критику, і це було причиною, що він відсував від себе здібніших людей, які думали самостійно» Так свідчить про С Петлюру

його розчарований партійний однодумець Проте поряд з різкою критикою в спогадах М Шаповала простежується і нічим не прикриті бажання самого автора піднятися на вищий щабель історії, заодно піднести і В Винниченка М Шаповал зводить роль С Петлюри до стороннього спостерігача, безчасного свідка історичних подій «Як Петлюра став іменно головним атаманом? Я цього й досі не знаю На нашу думку, військове командування мусило належати адміністративно-воєнному органі, а не членові Директорії Думаю, Винниченко на це не погодився, коли це стало уже доконаним фактом, щоб не викликати кризи в Директорії в перші дні її тяжкої і відповідальної праці Я тепер думаю, що зле сталося, бо Директорія, як верховна влада, на мою думку, не повинна була втручатися до справи управління Петлюра не брав участі в організації повстання, а був покликаний на готове діло Деякі громадяни потім дозволяли і дозволяють собі жартувати з почуттям задоволення, що Винниченко і Шаповал зорганізували «петлюрівське повстання» Щоб відомо було на потім, я заявляю ми організували дивовижну в історії України річ — всенациональне повстання українського народу, а мицанство, яке за деревиною не бачить лису, цього не зрозуміло, не бачило, що встала вся Україна Петлюра, головний отаман, командує військами, — цього досить, а не помічають того, хто командує історією українського трудового люду Ми з Винниченком по своїй волі дали Петлюрі можливість стати народним героєм»

З цих свідчень можна зробити висновок, що лише особиста скромність М Шаповала та В Винниченка не дали змоги їм піднятися до національних героїв, яким вважали С Петлюру

Характеристику інших членів Директорії знаходимо в мемуарах М Капустянского «Ф Швець — висока постать, чесна людина, професор і тільки професор далекий від життя», «П Андрієвський — найбільш поміркованої течії самостійник, коли сформувався чисто соціалістичний уряд УНР, вийшов із складу Директорії Однак він продовжував вести окрему політику, ворожу урядові і навіть головному отаманові», «А Макаренко — людина зовсім іншого гатунку Має здоровий розум і багато енергії На жаль, йому бракувало належної освіти і певної системи Любив втручатися у всякі справи, цікавився дрібничками і розкидав свою увагу»

З аналізу партійної належності, політичних поглядів та професійних якостей членів Директорії можна зробити висновок, що з самого початку цей вищий орган державної влади не був спроможним об'єднати всі українські сили навколо головної державницької ідеї Спроби її членів досягти внутрішнього порозуміння, зрозуміти соціально-політичну ситуацію і спрямувати розвиток подій шляхом зміцнення Української держави не дали бажаних результатів

Проблематичність нормального функціонування Директорії була зумовлена не тільки наявністю в ній малознаних політиків, а й тим,

що в її складі були два досить відомі популярні та амбітні лідери І В Винниченко, і С Петлюра, маючи великий вплив і авторитет серед українства, намагалися провадити самостійну політику Українські соціал-демократи та прихильники незалежної України, вони розходилися у шляхах досягнення кінцевої мети «Український більшовик» В Винниченко був давнім поборником союзу з більшовицькою Росією, а С Петлюра покладав надії на власні зусилля та спроби порозумітися з Антантою В Винниченко постійно хитався між національними інтересами і соціалістичним ідеалізмом, що до певної міри пояснює його непослідовність як політика С Петлюра намагався втілити свої ідеали соціальної справедливості та рівності в межах самостійної України і наполягав на практичному боці боротьби за незалежність Навколо цих двох фігур створювалися внутрішньо директоріанські коаліції На першому етапі діяльності при ухваленні рішень на бік поміркованого соціал-демократа С Петлюри майже завжди ставав соціал-самостійник П Андрієвський, а до «лівого» В Винниченка більше тяготів есер Ф Швець А Макаренко, який не належав до якоїсь політичної партії, чіткої позиції не дотримувався

Зрозуміло, що за цих умов існування Директорії у такому складі було можливим лише до перших серйозних випробувань Стан Директорії віддзеркалював розстановку політичних сил у суспільстві

Через названі розбіжності та відсутність на цей момент домінуючої сили серед провідників УНР Директорія і уряд не виробили чіткої програми подальшої діяльності За свідченням І Мазепи, « на державній нараді у Києві, що відбулася за кілька днів до Трудового Конгресу, панували хаос думок і повна безнадійність Розійшлися з рішенням «хай буде все по-старому», тобто без плану і без системи»

Війська Директорії вступили до Києва 19 грудня 1918 р Вона надіслала ноту державам Антанти В ній зазначалося «Директорія УНР скінчила боротьбу, яку українці вели в період монархічної форми правління, що її завів в Україні німецький режим Вона повернула свободу і зробила можливим кожній групі людей брати участь у правительстві Директорія надіється і має всяке законне право вріти, що українці повернуть мир і лад в своїй державі З тієї точки зору Директорія переконала, що Україна не потребує помочі Антанти, про яку благав гетьман усі держави

Директорія ввічливо прохає держави Антанти мати на увазі згадану ситуацію і з тим зробити рішення присутності антантівських військ на території України»

Перший уряд Директорії було створено 26 грудня 1918 р. Уряд мав соціалістичний характер До нього входили *В. Чехівський* — прем'єр, *О. Мицюк* — внутрішні справи, *М Шаповал* — земельні справи, *І. Штефан* — пошта і телеграф, *Д. Антонович* — мистецтво, *М. Біленький* — морські справи, *Б. Матюшенко* — здоров'я,

Б. Мартос — продовольство, **С. Остапенко** — торгівля і промисли, генерал **О. Осецький** — тимчасово міністр оборони, **П. Холодний** — освіта, **С. Шелухин** — справедливість, **В. Мазуренко** — тимчасово міністр фінансів, **Л. Михайлів** — міністр праці, **П. Пилипчук** — шляхи, **І. Луца** — віросповідання, **Д. Симонов** — державний контролер, **І. Снитко** — тимчасово державний секретар

✓ 26 грудня Директорія проголосила свій Універсал — заяву, а потім ряд законів Директорія проголосувала за скасування усіх гетьманських законів, повертала назву Української Народної Республіки, відновлювала дію усіх законів Центральної Ради

Важливими були закони про землю, українську державну мову, автокефалію православної церкви, скликання трудового конгресу Тут Директорія повторила основну помилку Центральної Ради Скасувавши приватну власність на землю, вона разом з тим нічого не сказала про те, коли селянство її отримає Це призвело до поступового зменшення чисельності її прибічників, в основному селян, які спочатку підтримували Директорію

Одночасно в Харкові знову виник окремий більшовицький уряд, що проголосив себе українським, проте при цьому заявив про федерацію з Росією Заручившись підтримкою Росії, цей уряд розпочав наступ на Київ

5 січня 1919 р було видано закон про вибори до **Трудового Конгресу України (ТКУ)**. Згідно з інструкцією про вибори до ТКУ до його складу можна було обирати громадян віком від 21 року незалежно від статі, віросповідання та національної належності 593 мандати майбутнього українського передпарламенту розподілилися між губерніями та по куріях 377 чол — від селян, 118 — від робітників, 33 чол — від трудової інтелгенції, 65 місць було надано представникам Західної України

Гострі суперечності між членами керівництва правлячих соціалістичних партій щодо шляхів подальшого державного будівництва призвели до скликання 16 січня 1919 р державної наради у Києві В ній взяли участь члени Директорії та уряду, представники політичних партій і корпусу Січових стрільців У промові на нараді В Винниченку окреслив три можливих напрями розвитку політичних подій — продовження поточної політики розбудови парламентської системи, встановлення диктатури пролетаріату, або військова диктатура Нарада ухвалила дотримуватися сучасної політики до скликання Тимчасового конгресу

23 січня почалося засідання Трудового Конгресу Фактично на цей форум прибуло майже 400 депутатів, з них 36 від західноукраїнських земель Напередодні відкриття Конгресу сталася визначна подія на шляху відновлення соборності українських земель **22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві відбувся урочистий Акт злуки — об'єднання УНР і Західно-Української Народної Республіки в еди-**

ну соборну державу. Наступного дня Трудовий Конгрес ратифікував «Універсал Соборності», ЗУНР перетворювалася на **Західну область УНР (ЗО УНР).** Остання зобов'язувалася подавати ЗО УНР збройну допомогу в боротьбі з польською агресією Голова ЗУНР **Є Петрушевич** вводився до складу Директорії. Однак на практиці об'єднання УНР і ЗУНР виявилось нетривалим і в основному формальним. Як зазначав у серпні 1919 р. голова МЗС В. Темницький, злука «відбулася похапцем, маса справ залишилася неврегульованою. Хоч у засаді прийнято було, що армія і закордонна політика спільні, проте дві армії і дві закордонні політики»

Такий стан відносин між УНР та Західною областю спричинила ціла низка істотних розбіжностей між політичними колами Галичини і офіційним Києвом. Якщо у складі керівництва УНР провідне місце посідали представники лівих партій з притаманним їм соціальним максималізмом та схильністю до «соціалстичних експериментів», то в Галичині найвпливовішими були ліберально-консервативні сили. Загальний хаос у державному житті, «отаманщина» в Наддніпрянській Україні різко контрастували з високим рівнем організації державного ладу в Галичині. Суперечності поглиблювалися відчутними історико-культурними, суспільно-психологічними відмінностями між регіонами України. «Галицький сепаратизм» підштовхувала і лінія С. Петлюри на зближення з шовіністичною Польщею — затятим ворогом галичан.

Найчисленнішою делегацією на Конгресі була делегація «Селянської спілки», яка утворила три течії — ліві, центр, праві. Другою за чисельністю делегацією були соціал-демократи. Саме вони коливалися у своєму виборі державності між заходом і Росією. Їх політика привела до воєнної поразки і втрати самостійності.

Націоналістів під проводом М. Міхновського та хліборобів-демократів на чолі з С. та В. Шеметами на конгрес допущено не було як «реакційних буржуїв», незважаючи на те що вони репрезентували найбільш державотворчий елемент — самостійну, суверенну Україну.

Трудовий конгрес схвалив закон «Про форму влади в Україні», за яким вся влада залишалася в Директорії. Вона отримала право приймати закони, проте вони мали бути затверджені або відхилені наступною сесією Конгресу. Конгрес відкинув ідею диктатури пролетаріату і висловився за демократичний устрій України.

Конгрес висловився за цілісність території Соборної УНР проти порушень цієї цілісності Москвою, Данкінієм, Польщею, Антантою.

Проте фракція М. Грушевського провела свій конгрес і висловилася за радянську форму правління в Україні. Ця акція підірвала повагу до Директорії та її уряду і всередині держави, і за кордоном.

Поки на конгресі точилися розмови про великі справи, на кордонах України згущувалися хмари, формувалися сили інтервентів, які

ставили під сумнів не тільки існування Директорії, самого конгресу чи скликання українського сейму, а й незалежність України

На початку 1919 р надзвичайно складною для Директорії та її уряду виявилася також зовнішня воєнно-політична ситуація Починалася друга російська інтервенція проти України В Ленін, Л Троцький, ЦК КП(б)У, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України зосередились на питанні відкриття Українського фронту Вони виходили з того, що із втратою України не буде і пролетарської Росії На північно-східних кордонах України були сформовані та розпочали наступ більшовицькі війська Боротьбу проти них ускладнювало те, що основу їх становили українські частини — Богунська і Таращанська дивізії Загальна чисельність радянських дивізій, що наступали в двох основних напрямках — на Харків — Суми — Білгород та Гомель — Чернігів — Київ, становила близько 75 тис чол

Директорія мала в своєму розпорядженні збройні сили на Правобережжі — 26 700 бійців, 660 кіннотників, 74 гармати, 4 панцерники, на Лівобережжі — 39 800 бійців, 1950 кіннотників, 860 гармат, 1 панцерник, тобто близько 80 тис чол, проте значно гірше озброєних і ненавчених бійців

Директорія мала враховувати, що в цей час на південно-східних кордонах України була зосереджена і розпочинала свій наступ добровольча армія генерала Денкіна Вона була укомплектована в основному офіцерами, озброєна і одягнута Антантою Її чисельність становила майже 150 тис чол

Величезним був тиск на Директорію та її уряд з боку держав Антанти, війська якої дислокувалися на півдні України Цей тиск був настільки великим, що зумовив у кінцевому підсумку першу урядову кризу На звернення Директорії до Антанти остання відповіла ультиматумом димісія В Винниченка, В Чехівського та С Петлюри, контролю Антанти над фінансами України, звільнення із в'язниць міністрів гетьманського уряду Головне питання про незалежність України не ставилося, оскільки Антанта стояла на позиції Росії і підтримувала Добровольчу Армію Денкіна

Становище Директорії ускладнювалося ще й тим, що великі повстанські сили отаманів М Григор'єва, Н Махна, Зеленого (Д Терпила) та інші у цей час тимчасово перейшли на бік більшовиків

5 лютого 1919 р більшовицькі військові формування зайняли Київ, а Директорія та її уряд з відповідним майном залишили столицю та переїхали до Вінниці і відтоді часто змінювали місце свого перебування Саме з цього часу і з'явився в народі вислів «у вагоні Директорія, під вагоном територія»

6 лютого 1919 р на вимогу Антанти з Директорії виходить В Винниченко і забезпечений значною сумою грошей від'їждить до Відня, де в тиші кабінету спостерігає за подіями в Україні і люто критикує

своїх колишніх колег З цього часу і до останніх днів Директорію очолює С Петлюра

На думку учасника тих подій І Мазепи, це була одна з найсумніших сторінок української революції «Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою, — писав він, — коли вони не тільки самі собі виносять політичний вирок, але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту Наступ більшовиків з півночі і присутність антантівського десанту на півдні вносили величезну дезорієнтацію в українські маси і вимагали великої напруженої праці з боку політичних провідників Але й провідники дивувалися тим складним умовам, що створилися в цю добу, особливо після відходу від влади соціалістів, які мали в масах авторитет»

Відмовившись від відставки, С Петлюра мотивував своє рішення в листі до своєї партії так «З огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі ЦК УСД партії виніс ухвалу відкликання своїх членів із Директорії та Ради міністрів Разом з тим Центральний Комітет висловився за те, щоб не залишати менш відповідальних урядових посад і допомогти урядові як в обороні України, так і в захисті її суверенітету»

Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творчі сили нашого народу повинні взяти участь у державній праці, і не вважаю для себе можливим ухилитись від виконання своїх обов'язків, як син свого народу, перед Батьківщиною буду, поки це можливо, стояти і працювати при державній праці З огляду на це я тимчасово виходжу із складу УСД партії С Петлюра 11 лютого 1919 року»

7 березня 1919 р С Петлюра надіслав телеграми українським послам у Відні, Берліні і Бухаресті, в яких повідомляв, що домагання французів у справі відставки є втручанням у внутрішні справи України і спричинять хитання в рядах борців проти більшовизму, тому Український уряд їх відкидає

За замінами в Директорії настала і відставка її уряду Кабінет міністрів замість В Чехівського (московської орієнтації) очолив С Остапенко (член УПСР) — прихильник союзу з Антантою До кабінету були запрошені *О Шаповал* — міністр військових справ (УПСС), *Г. Чижевський* — міністр внутрішніх справ (УПСР) *С Федак* — міністр фінансів (галицький націонал-демократ) *І Феценко-Чоповський* — міністр господарства (УПСФ), *Є Архипенко* — міністр земельних справ (Укр Н-Р), *К Мацієвич* — міністр закордонних справ (УПСФ), *Д. Маркович* — керівник міністерства юстиції (УПСФ), *П Пилипчук* — керівник міністерства освіти (УПСФ), *Ф. Ліпа* — керівник міністерства культури (УПСС), *О. Корчак-Чепурківський* — керівник міністерства здоров'я (УПРФ), *М. Білінський* — керівник міністерства морських справ (УПСС), *А. Ревуцький* — ке-

рівник міністерства єврейських справ (Поалей-Ціон), **О. Назарчук** — керівник управління преси й інформації (галицький радикал), **Д. Симонів** — державний контролер (УПСС), **М. Корчинський** — державний секретар (УПСФ)

Це був уряд поміркованих соціалістів антантівської орієнтації. В опозицію до нього стали усі ліві соціалісти, в тому числі більшовики.

Навесні 1919 р більшовики розвивають наступ на Південно-Західному напрямі. В лютому – березні 1919 р радянські війська здійснили наступ на південь України і одночасно завдали удару з території Білорусії, захопили Житомир. Водночас ними були взяті Бердичів і Вінниця. Протягом квітня Червона армія захопила майже всю територію Правобережжя. На Півдні від основних сил УНР був відрізаний і змушений відступити до Румунії запорізький корпус. До рук румунів, які займали щодо УНР позицію ворожого нейтралітету, потрапило 140 ешелонів військового майна, 80 гармат, 700 кулеметів. Під контролем директорії УНР залишилося лише північне Поділля й Волинь, а чисельність її армії скоротилася до 14—15 тис багнетів.

Одночасно з наступом радянських дивізій повернувся на територію України й активізував свою діяльність **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України**. Призначений ЦК РКП(б) головою цього уряду **Х. Раковський** заявив: «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено за постановою ЦК РКП(б), є його органом і проводить всі розпорядження і накази ЦК РКП(б) безумовно. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не являючись, по-суті, самостійним, не створює і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськрадою групи Курського напрямку, «Реввійськрадою Української радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто проводити ту політику, яка була розпочата утворенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України».

Як і в РСФРР, в Україні поступово запроваджувалася політика воєнного комунізму, встановлювалася державна монополія на заготівлю хліба та іншого продовольства.

Уже 11 грудня 1918 р радянському уряду України було надано повноваження на проведення продовольчих заготівель в усіх захоплених Червоною армією районах. Це загострювало класову боротьбу на селі й фактично означало перехід до боротьби за хліб з його виробником примусовими методами.

15 квітня 1919 р Тимчасовим урядом України було опубліковано декрет раднаркому «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства». Ним закріплювалася продовольча диктатура, в основу якої були покладені комуністичний розподіл і продрозкладка. Народний комісаріат продовольства оголошувався єдиним органом, який повинен був заготовляти і роз-

поділяти продукти серед населення Він наділявся надзвичайними правами

Для проведення цієї роботи з Росії в Україну направлялися сформовані в Москві та Петрограді робітничі загони Десятки таких загонів були створені і місцевими органами України Російські більшовики були переконані, що в Україні є величезні запаси хліба і їх можна взяти відразу для голодуючих промислових центрів Росії Однак запасів цього міфічного хліба Україна насправді не мала

Запровадивши політику воєнного комунізму в Україні, російські більшовики тим самим розпалили повстанську війну проти себе в українському селі Селянство, приречене на голод, не хотіло віддавати залишки хліба Невдоволення селянства політикою більшовицько-радянського режиму швидко наростало, соціальна база останнього неухильно звужувалася

Якщо на початку 1919 р повстанські сили, очолювані отаманами Махном (на Катеринославщині), Григор'євим (на Півдні), Зеленим (на Київщині), вступили в союз з більшовицькими формуваннями проти Директорії, то, розпізнавши антиселянську, антиукраїнську політику російського більшовизму, до травня 1919 р вони виступили проти радянської влади, проте не в союзі з Директорією Повстанський селянський рух став масовим, охопив усю територію України

Виникає закономірне запитання чому ватажки селянського руху, розірвавши союз з російськими більшовиками, водночас не підтримали Директорію? Цілком зрозуміло, що в умовах України, де переважало сільське населення, особливого значення набував процес реалізації земельного законодавства 8 січня 1919 р Директорія затвердила закон про націоналізацію землі Згідно з цим законом скасовувалося право приватної власності на землю, а дрібним власникам було дозволено мати господарства не більше як 15 десятин На практиці земельна реформа перебувала в стадії підготовки Місцева адміністрація не отримала конкретних інструкцій щодо її проведення Фактично аграрну реформу здійснювала на свій розсуд сільська і волосна адміністрації Тим часом неспроможність Директорії, як і її попередниці Центральної Ради, конструктивно вирішити аграрно-селянське питання, дозволити приватне володіння землею вслякя використовувалося та роздмухувалося пропагандою Радянської Росії, яка заявила, що «закон про землю ухвалено в інтересах куркулів» Власне, спрацював такий самий метод, яким діяла Директорія проти гетьмана П Скоропадського

У цій ситуації, запровадивши політику воєнного комунізму проти селянства, радянська влада підняла його проти себе Директорія, не розв'язавши аграрного питання, не знайшла підтримки в широких селянських масах, які були основною соціальною базою в Україні Через незадоволення земельною політикою Директорії проти неї почалися відкриті виступи повстанських формувань та ряду військо-

вих з'єднань армії УНР із урахуванням складної воєнно-політичної ситуації в Україні це призвело ще до більшого загострення становища в самій Директорії

Свою неспроможною аграрною політикою Директорія створила в Україні могутній селянсько-повстанський рух, позбавивши себе широкої соціальної бази. І це в той час, коли Радянська влада, проводячи деструктивну, антинародну політику воєнного комунізму в Україні, неодноразово використовувала українське повстанство в боротьбі проти білих армій Денкіна та Врангеля

З особливою силою селянсько-повстанський рух проявився влітку та восени 1919 р. Його удари відчували і «червоні», і «білі». Непримирений характер українського повстанства, його рішучість були уроком для білогвардійських формувань Денкіна, який його недооцінював

6 березня Директорія переїздить з Вінниці до Проскурова. Там відбулося останнє засідання Директорії в повному складі. До неї увійшли Є Петрушевич як представник ЗУНР. Після цього Директорія розколася. Є Петрушевич разом з П. Андрієвським переїхали до Станіслава, де почали урядувати майже незалежно. До Рівного переїхали С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко

Уряд поповнився представниками соціалістів. Прем'єр-міністром став Б. Мартос, а міністрами — І. Мазепа, А. Лвицький, М. Ковалевський, Г. Сиротенко. Новий уряд звернувся до народу з декларацією, в якій закликав до боротьби з московським більшовизмом. Проте як ліві бойкотували уряд Остапенка, так праві стали в опозицію до уряду Б. Мартоса

Кабінет Б. Мартоса, змінивши курс, оголосив декларацію, в якій зазначалося: «Нове народне правительство Української республіки бачить єдиний порятунок для українського народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів, — у будівництві єдиної самостійної і незалежної Української Народної Республіки. На оборону своєї національної честі і порушених чужинцями економічних і соціальних прав повинно піднятися все трудове селянство і робітництво, щоб не дати чужинцям вконець знищити Рідний Край». Це була принципова зміна політичного курсу. Новий уряд не покладав надій на Антанту

5 травня уряд залишив Рівне і перебрався до Радзівілова в Галичині. Не довіряють Петлюрі, стоять на позиціях Антанти: «Українська справа, — твердять там, — гине від командування Петлюри, армія не вірить йому, бо він не є військовим чоловіком». Такої самої думки дотримувалися і праві кола Наддніпрянщини. Певною мірою це відповідає дійсності. Проте насправді головними причинами невдач була відсутність єдності в українському домі та розкол в уряді й Директорії

Попри незгоди в Директорії в серпні 1919 р. вдалося досягти об'єднання армій УНР та Української Галицької армії (УГА). На початку серпня розпочався їх похід на Київ — Одесу. За оперативними зав-

даннями вони поділялися на окремі армійські групи. До групи «схід», яка мала здійснювати наступ на Одесу, входили група Ю Тютюнника, Волинська група, третя дивізія УНР та друга бригада УГА. Середня група мала вести наступ на Київ уздовж залізниці Жмеринка — Київ. Вона складалася з I й II корпусів УГА та Запорізької групи. На лівому фланзі мала оперувати Північна група (II корпус УГА та група Січових стрільців).

Об'єднаній армії у смузі наступу протистояли 12-а й 14-а радянські армії, з яких чотири дивізії було розгорнуто проти українських військ. Основні сили Червоної армії в Україні сковувалися наступом зі сходу Добровольчої армії «білих» генерала А. Денкіна. Керівництво УНР розглядало наступ «білих» як позитивний чинник, сподіваючись на можливість співробітництва з російськими антирадянськими силами.

Наступ українських військ розвивався досить успішно. Протягом тижня було звільнено ряд важливих адміністративних і господарських центрів України — 9 серпня Жмеринку, 12 — Вінницю, 31 серпня українські війська вступили до Києва. Саме в Києві зустрілися об'єднані сили українського війська і незначних сил Добровольчої армії під командуванням генерала М. Бредова. Вони зайняли Печерськ і почали наступ на інші райони міста. Війська УНР не чинили опору «білим», виконуючи наказ штабу Головного отамана про толерантне ставлення до «добровольців».

На переговори до М. Бредова було направлено генерала М. Омеляновича-Павленка, однак його делегацію не було прийнято. Посланці УГА отримали від «білих» відповідь, що добровольча армія змагається за відновлення «єдиної і неподільної Росії», а Україна може розраховувати лише на статус автономії в її складі. Після цього українські армії залишили Київ і відступили. «Так вдало почався і так безславно скінчився похід об'єднаної української армії на Київ», — писав прем'єр УНР І. Мазепа. С. Петлюра не брав участі в київському поході, однак пізніше назвав його «київською катастрофою».

Відступ армій УНР та УГА з Києва наклав негативний відбиток на всі подальші події визвольного руху в Україні.

По-перше, це розв'язало руки Денкіну, який 3 червня оголосив наступ на Москву, в ході якого до осені 1919 р. захопив усю Україну.

По-друге, відступ українських армій посяв зневіру в українське військо, його керівництво і в перемогу повстанського руху в Україні загалом.

По-третьє, це привело до остаточного розколу в самій Директорії.

З 20 вересня денкінці розгорнули наступ проти армії УНР. 24 вересня Директорія оголосила війну Добровольчій армії та уряду «Півдня Росії». У вересні — жовтні 1919 р. тривали жорстокі бої УНР проти білогвардійців на Правобережжі. Українські війська були виснажені воєнними діями проти Червоної армії, їм бракувало зброї та боєприпасів, одягу. До бойових втрат додалася смертність від тифу.

Катастрофічний воєнний стан, непорозуміння між головою Директори та диктатором ЗОУНР Є Петрушевичем призвели до сепаратних переговорів командування УГА з денкінцями 6 листопада 1919 р командуєчий УГА М Тарнавський підписав у штабі «білого» генерала Я Слащова угоду, яка передбачала перехід УГА на бік Добровольчої армії, тимчасове припинення діяльності галицького уряду і його перехід під протекторат «білих» Подальший наступ білогвардійців призвів до окупації ними більшої частини України

11 листопада 1919 р в Кам'янці відбулася нарада Директорії і членів уряду, яка прийняла постанову про від'їзд у державних справах за кордон ще двох членів — А Макаренка і Ф Швеця (з фінансами) Директорія ухвалила

«1 На час відсутності з території Української Народної Республіки членів Директорії А Макаренка та Ф Швеця верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії пана Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів

2 На випадок його смерті все верховне керування Державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії, або одного з них, аби вони проводили зовнішню і внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійності до часу скликання представництва від українського народу»

За оцінкою М Шаповала, постанова стала тим документом, «яким Петлюра під час паніки оформив своє самодержавство Директорія перестала існувати і формально розпочалася «петлюрівщина», яка фактично почалася раніше»

Ці члени Директорії, як і Винниченко, жили за кордоном в Італії (за державний кошт) і були сторонніми спостерігачами за подіями в Україні Тільки 21 травня 1920 р уряд УНР ухвалив постанову, затверджену С Петлюрою, про відкликання членів Директорії А Макаренка та Ф Швеця із-за кордону Проте в зв'язку з неповерненням із складу Директорії їх було виведено, а сама Директорія перестала існувати як колективний орган Компетенція Директорії перейшла до її голови С Петлюри

Воєнні події розвивалися за своїм сценарієм Армія Денкіна захопила всю територію України, крім західних областей, і просуvalась у напрямі Воронеж — Орел — Москва

Отже, із захопленням території України державний і партійний більшовицькі центри в Україні були ліквідовані Деяко пізніше, 2 жовтня 1919 р, уже й формально було розпущено ЦК КП(б)У Керівництво підпільними більшовицькими організаціями, які продовжували діяти в Україні, здійснювалося безпосередньо ЦК РКП(б) через свій технічний орган Зафронтбюро ЦК КП(б)У, створений ще в липні 1919 р

Установлений російськими білогвардійцями в Україні окупаційний режим мав яскраво виражений антинародний, антиукраїнський, великодержавно-шовіністичний характер Він виявився ще реакційнішим, ніж попередній більшовицько-радянський Не випадково, що незабаром майже вся Україна була охоплена повстанням проти нього На осінь 1919 р тут налічувалося понад 100 тис повстанців Тільки повстанська армія Н Махна, що завдала найбільше клопоту білогвардійцям, у жовтні налічувала 65 тис бійців Руйнуючи ворожі комунікації, дезорганізуючи тили і громлячи військові з'єднання «білих», українські повстанці значно послабили їх сили Саме розмах і масовість повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійського окупаційного режиму спричинили його крах і створили сприятливі умови для контрнаступу Червоної армії Сам генерал А Денкін називає у своїх спогадах махновців у власному тилу могутнім селянським повстанським рухом, який поставив «білих» перед загрозою повної катастрофи

Під натиском червоноармійських частин та внаслідок власних стратегічних і тактичних промахунків біла армія невпинно котилася на південь до остаточної своєї загибелі 12 грудня 1919 р було звільнено Харків, 16 грудня — Київ

А що діялося в цей час в арміях УНР і УГА? Як підкреслює Н Полонська-Василенко, почалася агонія української армії В чому і як це проявилось? Чому 100-тисячна армія, яка ще недавно брала Київ, через кілька місяців виявилася небоєздатною?

Для того щоб відповісти на це запитання, потрібно проаналізувати воєнно-стратегічну ситуацію в Україні Вона була такою українські війська опинилися між трьома силами а) Червоною армією більшовиків, що наступала на Денкіна, б) добровольчою армією, що відступала, в) польськими військами, що такою скористалися із становища . окупували Західну Волинь та Поділля

Про те, що відбувалося в Директорії і уряді УНР, уже відомо До того ж відбувся остаточний розкол між керівництвом ЗУНР і УНР Є Петрушевич обрав проденкінський курс і орієнтувався на Антанту Пеглюра розраховував на підтримку Польщі

Армія УНР після поразки в боях з «білими» перебувала в районі Чорторія-Любар Частина її відійшла на територію Польщі Туди, до Тарнова, переїжджають Директорія та уряд УНР Загони армії УНР, що залишилися в Україні, переходять до партизанських методів боротьби

6 грудня 1919 р розпочався рейд групи генерала М Омеляновича-Павленка по тилах «білих» та Червоної армії В рейд, який дістав назву «Зимового походу», вирушило до 10 тис українських військових з 12 гарматами На початку січня 1920 р рейдова група вийшла з тил «червоних» в районі Черкаси — Чигирин — Канів Однак зупинити переможний наступ величезних більшовицьких армій вони не могли

Отже, до Радянсько-Польської війни, з розгромом білої армії Денікіна, з розкладом армії УНР та УГА настала третя інтервенція з боку Радянської Росії, що почалася восени 1919 р.

У цьому зв'язку слід підкреслити, що попередні уроки більшовицької окупації, їх політики «воєнного комунізму» були враховані насамперед більшовиками з користю для себе

Перед своєю черговою окупацією агітаційно-пропагандистська машина комунізму запрацювала на повні обороти, щоб закомуфлювати справжню суть інтервенції Це досить яскраво засвідчує «Таємна інструкція Троцького щодо окупації України» Інструкція є верхом фарисейської політики більшовизму В ній зазначалося «Те, про що тут говорили в Росії відкрито, в Україні можна шептати лише на вухо, а то й цілком не говорити Вміти мовчати — це також одна з форм красномовності

Ви, товариші, входите в Україну Пам'ятайте ж, що нема тяжчої агітаційної роботи, як на Україні Третій раз ми посилаємо туди сильні кадри і кожного разу все ж таки з новою тематикою і новим способом Першим кадрам в 1917 р було дуже легко Треба було їм підірвати довір'я українських селян до Центральної Ради і Генерального Секретаріату В той час український народ не міг собі уявити свого політичного життя окремо від Росії, а тому лише одно звернення уваги агітатора, що українці відривають Україну від руських, з якими в окопах рядом лежали і з одного котла їли, вирішували справу в наш бік А натяк на те, що Центральна Рада буржуазна, а Генеральний Секретаріат складається тільки з генералів, відбивав в Українського селянства всяку охоту підтримувати своє правительтво

Трохи тяжче було при другим походи в Україну, через те, що ми готувалися воювати з гетьманом, а прийшлося мати діло з Петлюрою Треба було керівника протигетьманським народним повстанням, Петлюру, позбавити значення серед самих повстанців Це було надзвичайно важке завдання, особливо коли Петлюра був покритий славою скинення гетьмана, трудовому селянству України давав усі землі без викупу і негайно скликав Трудовий конгрес Передбачалася затяжна війна Але нам допоміг випадок з полковником Балбачаном, котрий зрадив повстанському правительству і перейшов на бік Денікінців Звернення уваги на цей випадок, зв'язуючи його з тим, що Петлюра був членом Генерального Секретаріату, скріплення думки, що Петлюра, скинувши гетьмана, сам зробився гетьманом, що «самостійна Україна — то значить гетьманщина, то значить Павло Скоропадський або Петлюра під охороною від Українського трудового народу за допомогою німецьких багнетів — все це уміння, зиткане нашими агітаторами в одну сітку, так сильно розворушувало селянство, що воно не витримало в північно-західній частині Київщини, а також Подільській губернії Спалахнули народні повстан-

ня проти Петлюри і його армія вся була знищена без всяких труднощів з боку Червоної армії. Ось що значить здбні агітатори.

Готуючись нині до третього походу на Україну, Совет Народних Комісарів за прикладом попередніх літ посилає в авангарді Вас, товариші агітатори.

Совет Народних Комісарів сильно сподівається, що Ви не осоромите землі руської. Для полегшення ж Вам Вашої праці я вважаю своїм обов'язком товариським подати такі вказівки.

Ні для кого не секрет, що не Денкін примусив нас залишити землі України, але величезне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство. Комуни, черезвчайку, продовольчі загони і комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душ. В нім прокинувся приспаний сотні літ дух запорожців і гайдамаків. Цей страшний дух, який кипить і бушує, як сам Дніпро на своїх порогах, велить українцям творити чудеса завзяття. Тільки безмежна довірчивість і уступчивість кожний раз нівечили задоволення українців. Пам'ятайте також, що так або інакше, а нам конче треба повернути Україну до Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря Росія існувати не може. Вона задихнеться, а за нею і советська влада і ми з вами».

Цей документ знайшли війська УНР під Бірзулою в захопленому штабі радянської дивізії. Він був надрукований за кордоном уже в лютому 1920 р.

Інструкція набула чинності тоді, коли армія УНР під командуванням Омеляновича-Павленка, перебуваючи у виключно важких умовах зимового періоду, просувалась у Південну Україну. Вона довгий час пробула на Єлисаветградщині, потім пройшла до Дніпра і в 1920 р. вийшла на Переяславщину. Там дістала наказ С. Петлюри повернутися на захід. Так закінчився 5-й місячний рейд армії УНР в тилу Денкіна та більшовиків.

За час зимового походу армії УНР змінилася як воєнна, так і політична ситуація в Україні. 21—24 квітня 1920 р. УНР вимушена була підписати Варшавський договір з Польщею. Від України його підписав А. Лвицький за згодою з Петлюрою. За цим договором Польща визнала право України на незалежне державне існування та визнала уряд УНР. Воєнна конвенція передбачала сильні дії польської і української збройної сили в боротьбі проти більшовизму.

26 квітня польська армія чисельністю 65 тис. разом з українськими загонами чисельністю 15 тис. розпочали наступ на більшовиків. До кінця квітня було зайнято Овруч, Житомир, Бердичів, і 6 травня війська ввійшли до Києва.

Наступ проти поляків вели 12-а та 14-а Червоні армії, і на допомогу перекидалася 1-а кінна армія. Під натиском переважаючих збройних сил об'єднані сили поляків та українців відступили на захід. І тільки вирішальна битва під Варшавою, яка відбулася 15 вересня 1920 р., змусила більшовиків відступити.

Підсумком радянсько-польської війни було підписання 18 вересня 1921 р мирного договору у Ризі. Згідно з Ризьким договором Польща визнала Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Правобережна Україна поділилася на Холмщину, Підляшшя, Західне Полісся, які відходили до Польщі, та Східну Волинь, що відходила до Радянської Росії.

Отже, для уряду УНР не було більше місця, а її армія змушена була добровільно роззброїтися і перейти до стану інтернованих. Однак і в ролі інтернованих українські загони ще тривалий час робили рейди по території Радянської України, сподіваючись підняти повстання. Проте всі вони закінчувалися невдало.

Одночасно з польською компанією, з крахом Добровольчої армії Денкіна розпочалася боротьба проти врангелівської білогвардійщини. 4 квітня 1920 р А. Денкіна на посту головнокомандуючого збройними силами півдня Росії змінив П. Врангель. Він заходився не лише реорганізувати армію, а й суттєво почав міняти політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови. Разом з тим Врангель рішуче відвів спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовицькою Москвою. Своєю політичною стратегією він визначав в одному з квітневих інтерв'ю кримській пресі так: «Не триумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоч би на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які б притягали до себе всі подуми і сили народу, що стогне під червоним гнітом».

Успішний наступ польської армії проти «червоних» вніс певні корективи в цю стратегію. У промовах генерала починає рішуче звучати заклик вести з «червоною нечистю» війну «до переможного кінця». Однак у будь-якому разі успішне протистояння більшовикам вимагало, на думку головнокомандуючого, об'єднання всіх антикомуністичних сил і створення народної масової соціальної опори білого режиму.

Врангель одразу заявив про відмову від ідеології «єдиної і неподільної Росії», урочисто обіцяв Дону і Кубані не порушувати автономні права козацтва, зробив ряд кроків у пошуках контактів з петлюрівським урядом України. Та нарижним каменем своєї платформи Врангель вважав докорінну зміну стосунків з селянством. Навчений гірким досвідом Денкіна, він насамперед ухопився за ідею радикальної земельної реформи. Закон про землю розроблявся прискореними темпами і був підписаний головнокомандуючим 7 червня 1920 р — на другий день після виходу «білих» з Криму.

Отже, Врангель, хоч і чисто військова людина, досить вдумливо підійшов до вивчення досвіду як попередніх українських урядів Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, так і білогвардійського уряду «Півдня Росії» А. Денкіна в галузі аграрної політики. Він добре зрозумів, що для досягнення воєнної перемоги над

ворогом потрібна надійна соціальна база. Тому в числі його перших директив було саме аграрне питання, щоб залучити на свій бік найширші кола українського селянства.

Зміст закону П. Врангеля зводився до того, що основний земельний фонд передавався у розпорядження спеціально обраних повітових і волосних земельних рад, які мали визначити норми землеволодіння в повіті і здійснити розподіл землі між землеробськими господарствами. Земля надходила у повну особисту власність останніх. Оплата її здійснювалася через щорічну передачу в державний хлібний фонд п'ятої частини середньостатистичного річного урожаю з кожної десятиї протягом 25 років. Переважне право на землю діставали «воїни, які знаходилися в рядах військ, що боролися за відновлення державності, та їх сім'ї».

Намагаючись повернути селянство аграрною реформою, Врангель розраховував вирішити у такий спосіб кілька важливих завдань. Зокрема, зміцнити і поновити армію, забезпечити їй підтримку населення, однак чи не найзаповітнішою мрією стає прагнення використати у боротьбі з більшовиками селянський повстанський рух. Пам'ятаючи з власного досвіду силу ударів повстанської армії, «білі» добре розуміли, яку небезпеку вона може являти у тилу червоних. Якби «білі» заручилися підтримкою повстанства, сперлися на його військову силу та авторитет Н. Махна серед селянства, їх шанси на успіх зросли б незрівнянно.

Однак порозуміння з селянсько-повстанським рухом, не зважаючи на вчасно прийнятий земельний закон, Врангелю досягти не вдалося. Неодноразові спроби встановити союз з найгрізнішою силою — повстанством махновської армії, закінчилися невдачею. Махно категорично відкинув усі пропозиції Врангеля.

6 червня «біла» армія розпочала операцію по виходу з Криму. Наступ «білих» продовжувався 24 червня і закінчився захопленням Північної Таври. Кінець липня — початок серпня пройшли в запеклих боях у районі Олександрівська. З середини серпня Врангель, перегрупувавши і привівши в бойовий порядок свої війська, віддав новий наказ про наступ на правий берег Дніпра і Донбас. У середині вересня армія Врангеля, посилена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла у наступ у напрямі Волновахи і Синельниково. 19 вересня «білі» захопили Олександрівськ, 22 вересня — ст. Синельниково, 28 вересня — Маріуполь.

Отже, все літо махновський район був епіцентром бойових дій, а у вересні повністю перейшов під контроль білогвардійців. Як поставилася до цього махновська верхівка?

У штабі повстанської армії не існувало єдиної думки щодо цього. Були прибічники і союзу з Врангелем, і прибічники союзу з більшовиками. Махно сам вагався і висловлював думку то однієї, то другої групи. врешті-решт прийняв рішення стати на бік союзу з більшовиками.

27 вересня повстанська армія припинила ворожі дії проти Радянської влади. 2 жовтня командуючий Південним фронтом М. Фрунзе видав наказ припинити військові дії проти армії Махно та окремих його загонів.

19 жовтня М. Фрунзе поставив арміям фронту завдання про оточення армії Врангеля в Північній Таврії, проте відрізати її від Криму не вдалося. Врангель відвів свою армію за турецький вал в Криму і «червоним» командуванням було віддано наказ про форсування Сиваша і штурм Турецького валу. Особливі завдання при цьому поклалися на бойові підрозділи повстанської армії Каретникова та Гавриленка. Зазнавши великих втрат, «червоні» армії і повстанські частини виконали бойове завдання 15 листопада: махновці увійшли до Євпаторії, де їх застало закінчення Кримської операції.

Однак не скінчилася вона для махновців: 26 листопада М. Фрунзе видав наказ оточити кримську групу повстанської армії і знищити її. 27 листопада оточена, але не знищена Кримська група повстанців з величезними втратами прорвала оточення «червоних» і вийшла в таврійські степи, попрямувавши до Гуляйполя.

Воєнно-політичне становище в Україні за роки існування Директорії засвідчило її нездатність не тільки до вирішення проблем оборони, а й негативно впливало на соціально-економічний і культурний розвиток. Вкрай розорена економіка наблизилася за цей період до межі. Були розорені і припинили роботу промислові підприємства, крайнього занепаду зазнало сільськогосподарське виробництво. Говорячи про розвиток культури та політику керівництва УНР в цій сфері, варто підкреслити, що вона була пущена на самоплив.

Скрутні воєнно-політичні обставини, як справедливо зазначається в «Енциклопедії українознавства», «спинили нормальний розвиток українського культурного життя. Під час руйнувань 1919—1920 рр. загинули майже всі здобутки двох попередніх років самостійної української державності». Слід зауважити, що на розвитку культури та науки негативно позначилося нігілістичне ставлення нового соціалістичного керівництва УНР до культурних надбань «Буржуазно-монархічної» адміністрації П. Скоропадського.

На момент приходу Директорії до влади в Україні існувала розгалужена система закладів загальноосвітнього та спеціального навчання, юнацькі та дівочі гімназії, вищі навчальні заклади та видавництва. Однак за два роки невщухаючих воєнних дій ця система була майже повністю зруйнована.

Отже, державотворчі початки Директорії як колективного органу УНР внаслідок воєнних баталій, стихійного селянсько-повстанського руху, ешелонованої більшовицької «червоної» та «білої» денікінської інтервенції, воєнного і політичного відкритого тиску з боку держав Антанти та білої Польщі до літа 1920 р. поступово були зведені нанівець.

Не меншою мірою відродженню суверенності Української держави стали на заваді постійні міжпартійні чвари, політичні баталії, які не тільки позбавляли Директорію можливості активного державотворення, а й стали основною причиною руйнації цього вищого державного органу. Відсутність чіткої програми боротьби за незалежну державу, урядова чехарда, причиною якої була різна політична орієнтація то на Москву, то на Антанту, недостатнє усвідомлення, а також нерозуміння Директорією ролі і спрямованості визвольних змагань, широкого селянського повстанського руху в кінцевому підсумку призвело до краху самої Директорії і до загибелі УНР як незалежної держави.

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ І УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

6.7

В історіографії немає єдиної думки щодо хронологічних рамок Української революції. Як у наукових виданнях, так і в навчальній літературі мають місце різні погляди стосовно періодизації українських визвольних змагань. Проте найбільш поширеною і обґрунтованою є точка зору, що вкладається хронологічно в межі 1917—1920 рр.

Протягом цих років були випробувані практикою визвольної боротьби різні форми національної державності — Українська Народна Республіка періоду Центральної Ради, Українська Держава гетьмана Скоропадського та УНР доби Директорії. Проте всі вони були ліквідовані. Натомість Українська Соціалстична Радянська республіка, яка періодично відроджувалася протягом 1917—1920 рр., утвердилася на тривалий час за рахунок військової та економічної підтримки РСФРР і зберігала свою державність суто номінально.

Під час визвольних змагань зазнало суттєвих змін геополітичне становище України. Якщо до Першої світової війни етнічна територія України була розподілена між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською, то з завершенням революції вона була розшматована між чотирма державами — Польщею, Румунією, Чехословакчиною та новоутвореною імперією під назвою СРСР.

Невдача визвольної боротьби українців пояснюється цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. Вони поділяються на внутрішні і зовнішні чинники. В пропорційному відношенні з певними поправками їх роль у поразці Української революції майже однакова. Наскільки відмобілізувались внутрішні сили революції, настільки зарощувались сили інтервенції.

Які основні причини поразки Української революції? Якими чинниками вони мотивуються?

До числа основних чинників, без сумніву, варто віднести неготовність українського народу до вирішальних визвольних змагань. Багатовікове національне і соціальне гноблення та визиск України Російською імперською владою наклали свій негативний відбиток на рівень національної свідомості переважної маси населення. Революція 1917 р захопила українську націю несформованою, скалченою структурно й духовно.

Пагубно вплинула на соціально-політичну свідомість пануюча на той час соціальна ідеологія. Утвердившись у свідомості інтелекту нації, захопивши нешироку верхівку інтелігенції, соціалістична ідея поширювалась через політичні партії, які фактично перебували в стадії формування, вона вплинула на недорозвинений національно-визвольний рух.

Пануюча соціалістична ідеологія, яку сповідували всі основні соціалістичні партії, призвела до пріоритетного утвердження автономістсько-федералістських переконань у національно-державному будівництві. Концептуально сформована, вона була покладена українськими провідниками в основу практичної діяльності в 1917—1920 рр.

Сформована протягом того самого часу самостійницька концепція національного державотворення через її внутрішню суперечливість і низьку національну свідомість мас не змогла глибоко проникнути в національно-визвольний рух і стати визначальною.

Ці дві концепції в означений період були на озброєнні політичних сил і, проповідуючи їх, вони розкололи національно-визвольний рух на дві нерівноцінні частини, які боролися одна з однією. Це негативно вплинуло на кінцевий результат всієї національно-визвольної боротьби.

Цілком зрозуміло, що успіх кожної революції залежить від широти і послідовності національної соціальної бази, на яку вона спирається. Несформованість української нації, а звідси і відсутність національної єдності звужувало її соціальну базу. До того ж непослідовність та хиби, допущені урядами стосовно тієї чи іншої верстви населення, відштовхували її від національної ідеї, і ця соціальна група неминуче переходила в табір противників. Владні структури усіх трьох форм державності Української революції втрачали соціальний ґрунт внаслідок несвочасного вирішення аграрного питання. Саме це зумовило той факт, що українське селянство виступало не на боці існуючої політичної влади.

Кожна революція спирається на відповідні кадри професійних політиків, які мають практичний досвід діяльності. Українській революції таких кадрів надзвичайно бракувало. За деякими винятками українські політичні лідери були високими професіоналами у відповідних галузях наукових знань, водночас мало зв'язаних з політичною

і державною роботою (М Грушевський — за фахом історик, В Винниченко — письменник, С Петлюра — журналіст) Такі політичні провідники не могли займатися розбудовою держави, а тільки постійно вели суперечки про шляхи її побудови

Надзвичайно великої шкоди загальноукраїнській справі завдали відсутність національної єдності і злагоди, постійні суперечки і ворожнеча (автономістсько-федералістського і самостійницького напрямів) між різними політичними партіями Багато сил українцями було затрачено не на державотворчу діяльність, а на розпалювання соціальної ворожнечі Громадянська війна — одна з головних причин поразки визвольних змагань 1917—1920 рр Адже конфлікт між УНР і радянським урядом України, між УНР і гетьманською Українською Державою — це конфлікт не різних територіальних об'єднань, а різних систем, устроїв та ідеологій, що боролися між собою за володіння однією й тією самою етнічною українською територією Те саме стосується також такого поширеного тоді явища, як повстанство Коли б величезна стихійна сила безлічі повстанських загонів не розпорошувалась у братовбивчих конфліктах, а була спрямована в одне ціле, то безперечно Україна відстояла б свою незалежність

Історичний досвід цілого ряду революцій в інших країнах свідчить, що тільки та революція чого-небудь варта, яка уміє захищатися, коли вона створює свої власні збройні сили, здатні відстояти її завоювання у боротьбі проти інтервенції інших держав Українська влада не зрозуміла цієї закономірності і надзвичайно повільно просувалась в цьому напрямі Якщо Центральна Рада зовсім відмовилася від формування збройних сил, покладаючись на милість, то Українська держава П Скоропадського спиралася на іноземні війська, УНР доби Директорії лише поклала початок створенню українського війська Зрозуміло, що з таким ставленням до військового питання годі було сподіватися на успіх у боротьбі з регулярними військовими формуваннями інтервентів

Національно-демократична революція зазнала поразки, тому що найвирішальніші моменти українські провідники усувалися або самоусувалися від визвольної боротьби, залишали поле бою Так було з М Грушевським, В Винниченком, П Скоропадським на відповідних етапах визвольних змагань

Аналіз причин поразки та уроків Української революції зумовлює звернутися до критичних оцінок і настанов на майбутнє одного з відомих діячів тих часів, а згодом і науковця М Шаповала Він писав «Революція прийде Але нова революція, будучи по програмі продовженням і здійсненням соціальної програми 1917—1919 рр, по формі буде інакшою замість хитання — устремління до ясної мети, замість шукання допомог — оперття на свої революційні сили, замість єдиного національного фронту — єдиний революційний селянсько-робітничий фронт, замість одночасового будування трьох україн-

ських держав — одна соборна Українська Республіка, замість хаосу, розперзаності, безглуздої метушні — строга дисципліна, замість всепрощення — кара злочинцям, дезертирам, зрадникам, грабіжникам і політичним шахраям, замість дрібнобуржуазного націоналізму — забезпечення прав трудовим масам всіх народів, що живуть на нашій землі, як і безпощадна боротьба проти буржуазії всіх народів, в тім числі й проти української»

У кінцевому підсумку треба підкреслити, що Українська революція, хоча й зазнала поразки, започаткувала процес формування модерної політичної нації, відродила традицію української державності

УКРАЇНА В 1917—1920 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ

6.8

Минуло чимало десятиліть з часу творення національно-демократичної революції Патріотичне піднесення, що розбурхало усі верстви народу України незалежно від соціального та національного складу, запалало яскравим полум'ям у всіх кінцях України Національно-визвольні змагання ширилися, набували нових барв та відтінків, проте стратегічна мета залишалася незмінною — завоювання незалежності і будівництво суверенної Української держави Йшли пошуки найприйнятніших форм державного будівництва, зазнавали змін державний устрій і відповідно назва держави, калейдоскопічно змінювалися уряди, але не змінювалося спрямування національно-визвольного руху, його патріотичний порив до незалежності

У таборі українських лідерів відбувалися безперервні дискусії з питань державотворення, створювалися все нові концепції, йшла безкомпромісна боротьба за втілення їх у життя Спостерігалось постійне перегрупування сил як у таборі національно-визвольного руху, так і серед його противників

У боротьбі за свою незалежну державу патріотичні сили здобували як блискучі перемоги, так і зазнавали тяжких трагічних падінь. Саме вони наклали свій відбиток на загально визнану періодизацію: 1) Українська народна республіка доби Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.); 2) Українська держава гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.); 3) Українська Народна Республіка доби Директорії (грудень — 1918—1920 рр.).

Українська революція, що так вдало розпочалася для українства, той величезний вклад, який зробила в повалення романівської монархії, жертвність, покладена на вівтар боротьби за незалежність, у кінцевому підсумку закінчилася трагічно для великої волелюбної державотворчої нації. Революція зазнала поразки. Проте боротьба народу за своє визволення не закінчилася. Революція продемонструвала великий потенціал українства до визвольних змагань і збагатила людство досвідом, який заслуговує глибокого аналізу та вивчення.

Досвід Української революції став предметом дослідження представників різних галузей знань. Ось уже понад вісім десятиліть цей досвід вивчається елітою українства як в самій Україні, так і за її межами. До його аналізу звертаються і зарубіжні автори різних країн.

За минулі десятиліття накопичена справді величезна кількість наукових досліджень. Різні, інколи діаметрально протилежні як за концепцією, так і за політичною та ідеологічною спрямованістю ці дослідження потребують своєї класифікації та загального аналізу виключно на основі принципів об'єктивності й історизму. Враховуючи велику кількість фундаментальних колективних та авторських досліджень, а також невеликих за обсягом змістовних праць, в цьому історіографічному огляді не ставиться за мету залучити до аналізу ті з них, які чітко окреслюють протилежні концептуальні підходи в оцінці подій та явищ, владних структур і політичних лідерів до цієї проблеми.

Усі дослідження, що вивчали Українську революцію, можна класифікувати за основним принципом ставлення до української державності в будь-якій формі за умови, що ця держава має бути незалежною суверенною Українською державою. Саме на цьому засновувалася стратегія національно-визвольних змагань українського народу.

До першої групи належать дослідження, в яких намагалися правдиво відтворити події Української революції в різних її періодах. До них варто віднести праці самих учасників революційних подій. Насправді в їх роботах відбивалися події з ідеологічною упередженістю, обґрунтовувалися концепції, розроблені задовго до революції, а з її початком впроваджувалися в практику державного будівництва.

Насамперед це дві домінуючі концепції — автономістів-федералістів та самостійників-соціалістів. На наступних етапах накопичення історичних знань вони і склали основу різних підходів до оцінки визвольних змагань і Центральної Ради, що їх очолила. Прибічники Центральної Ради ідеалізували її діяльність, не помічаючи принципів помилок, яких та допускала, інші продовжували відстоювати самостійницькі позиції і зосереджувались на критиці її помилок. Так сформувалися два напрями в зарубіжній історіографії української справи, які співіснували в постійній боротьбі.

Свої витоки історіографія діаспори бере з праць діячів Центральної Ради, їх спогадів, виданих як в Україні, так і за кордоном. Передусім треба назвати роботи *М. Грушевського, В. Винниченка, Н. Григорива, О. Шульгіна, М. Шаповала*. Зважаючи на федералістські переконання, на їх прагнення в практичній діяльності Центральної Ради, слід підкреслити, що їх праці відрізняються і за обґрунтованістю цих ідей, і за джерельною базою та спрямованістю. Якщо відомий історик М. Грушевський, до кінця зберігши свої федералістські переконання, послідовно обґрунтовував їх у своїй творчості, то В. Винниченко, голова уряду Центральної Ради і автор багатьох державотворчих актів, відрізнявся неврівноваженістю та непослідовністю, що знайшло відбиток у його роботах.

Крім М. Грушевського та В. Винниченка проблеми визвольних змагань за доби Центральної Ради з достатньою глибиною в історичній послідовності були досліджені в роботах *Д. Дорошенка* та *П. Христюка* (*Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради — Ужгород, 1930, *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції — Київ, Відень, 1921), проте написані з позиції різних концепцій. Д. Дорошенко був прихильником державницької концепції, а П. Христюк подав свою історію визвольних змагань з позиції соціал-революціонерів.

Глибоким патріотизмом пронизані праці самостійників-соціалістів, що виходять з теоретичних підвалин, започаткованих *Д. Донцовим* та *М. Млиновським* (*Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї — К., 1991, *Самостійна Україна*. Збірник програм українських політичних партій поч. ХХ ст. — Т., 1991). Їх концепція ґрунтувалася виключно на принципах державної незалежності України з усіма наслідками, що звідси випливали. Предметно і послідовно національно-визвольний рух доби Центральної Ради розглядається у працях самостійників-соціалістів — *Д. Гирського, Р. Млиновецького, І. Нагаєвського* (*Гирський Дмитро*. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики (Відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР) — Торонто, 1973, *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. — Л., 1994, *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття — К., 1993) та ін. У них проаналізовано державно-правові документи Центральної Ради та Генерального Секретаріату, значну увагу приділено боротьбі українських політичних партій у питаннях політики та практики державного будівництва часів визвольних змагань. Зокрема, в праці І. Нагаєвського простежуються нові підходи до вивчення проблеми, зважено аналізується як внутрішня, так і зовнішня політика Центральної Ради, її досягнення і помилки. Крім того, має під собою підґрунтя і висновок, що «Українська Рада мала добру нагоду закріпити українську державність, але молоді романтики свято вірили в соціалістичне «братерство народів»

(Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — С. 407).

Водночас оформилася і протилежна ідеологічна концепція на теоретичних засадах соціал-демократів (більшовиків). Вони розглядали Центральну Раду виключно з великодержавницьких шовіністичних позицій, як буржуазно-націоналістичну організацію. В історичній науці ця концепція закріпилася в радянській історіографії.

Проте така історіографія проблем українських визвольних змагань досі не досліджена. Це зумовлювалося причинами політичного та ідеологічного характеру. Аксиомою було те, що української революції не могло бути, оскільки події в Україні були частиною загальноросійської революції. Події в Україні розглядалися лише під кутом зору Жовтневої революції в Росії.

Тільки наприкінці 20-х — на початку 30-х років у радянській історіографії почала складатися концепція історії революції та громадянської війни в Україні, основана на марксистсько-ленінських ідеологічних засадах з національного питання. Відповідно до неї український національний рух було визначено як буржуазно-націоналістичний, антинародний, а усі його прояви віднесено до контрреволюції. На багаті роки Центральна Рада була затаврована як буржуазно-націоналістична організація, що згадувалася в історичній літературі лише як об'єкт, проти якого вели боротьбу робітники та селяни України на чолі з більшовицькою партією (*Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Х., 1927; *Революції на Україні в її головніших етапах.* — Х., 1928; *Річицький А.* Центральна Рада від лютого до жовтня. Нариси з історії української революції. — Х., 1930; *Історія КП(б)У в стислому нарисі.* — Х., 1932; *Волин М., Попов М.* Очерки истории Коммунистической партии (большевиків) Украины. — Харьков, 1931).

На цій основі ґрунтувалася уся наступна радянська історіографія. З кінця 40-х років вона поновлюється нескінченною кількістю великих і малих «наукових розробок», назва яких засвідчує їх суть і спрямованість (*Лихолат А. В.* Разгром буржуазно-националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). — М., 1954; *Короливский С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И.* Победа Советской власти на Украине. — М., 1967; *Гарчев П. І.* Червона гвардія України в боротьбі за створення і зміцнення Української Радянської держави. — К., 1983).

Аналіз як радянської літератури, так і праць істориків українського зарубіжжя засвідчує, що протягом десятиліть не відбулося істотних змін у методології дослідження проблеми українських визвольних змагань та Центральної Ради.

Тільки на початку 90-х років намітилися принципові зміни в концептуальному підході вітчизняних і зарубіжних вчених до висвітлення проблем Української революції. Критично проаналізувавши усю попередню історіографію, джерела, на які вона спиралася, українська

історична наука мобілізувала наукові кадри до концептуального перегляду та широкого вивчення проблем визвольних змагань

Ініціативу на себе взяв Інститут історії України Академії наук України. Наукові співробітники інституту видали серію історичних зошитів, якими охопили широку тематику Української революції (Гриценко А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави і Всеукраїнський робітничий з'їзд 11—14 (24—27) липня 1917 року — К, 1992, Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 трав — 2 черв 1917 р) — К, 1992, Шусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди — К, 1992, Галенко О. І., Яновський Д. Б. Перший уряд демократичної України — К, 1992, Хміль І. В. Український Національний конгрес-з'їзд 6—8 квіт 1917 р — К, 1994, Яновський Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917—1920 рр — К, 1991 р) Чимало наукових статей з новими підходами на дану проблему опублікував «Український історичний журнал» (Гамрецький Ю. М. Універсали — визначні віхи історії Центральної Ради // УІЖ — 1991 — № 8 — С 23—30, Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил Березень 1917 — квітень 1918 р // УІЖ — 1992 — № 5 — С 38—40, № 7, 8 — С 24—39, № 12 — С 14—19 та ін)

Опублікована і двохтомна історіографічна праця «Українська революція. Концепція та історіографія» В. Солдатенка. В ній аналізуються не лише історіографічні роботи, а й чисельні концепції проблеми української державності (Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія — К, 1997)

Новітнім підходом до висвітлення національно-демократичного руху у різні періоди української революції відрізняються відповідні розділи узагальнюючих колективних праць «Історія України» та «Історія України нове бачення», написаних М. Литвином та В. Верстюком (Історія України — Л, 1996 — С 213—252, Історія України нове бачення У 2 т — Т 2 — К, 1996 — С 3—100)

На рубежі 90-х років історики глибоко проникли в фонди державних архівів України. Широкому вивченню архівних джерел допоможуть видання документальних збірників. Побачили світ збірники документів з історії Центральної Ради (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали У 2 т — Т 1 — К, 1997, Україна в ХХ столітті. Зб документів і матеріалів 1900—1939 — К, 1997) У них наведено багато документів, стенограм та протоколів, які можуть дати об'єктивну оцінку її діяльності

Криза Центральної Ради призвела до падіння створеної нею держави — Української Народної Республіки. На зміну їй у результаті державного перевороту прийшла принципіально нова держава — Українська держава гетьмана Павла Скоропадського. Закономірне її покликання — внести спокій та стабільність у знесилена і розорена Україну. Проте вона проіснувала недовго, всього сім з половиною

місяців Проте і за цей короткий період було досягнуто значних успіхів у внутрішній політиці та на міжнародній арені Саме ці чинники стали домінуючими і привернули увагу наукової громадськості

Новий етап Українських визвольних змагань на чолі з традиційною для українства гетьманською владою значно менше вивчений, ніж попередній Досвід гетьманату аналізували його прибічники і нещадно критикували опоненти в особі соціалстичної опозиції Саме їх спадщина заклала історіографічну основу гетьманату, яка формувалася в основному в українському зарубіжжі

Початок дослідження Української держави П Скоропадського поклали спомини самого гетьмана, праці діячів, що формували політику гетьманату Емігрувавши за кордон після повалення гетьманату, вони заклали основи досліджень істориків української діаспори (Павло Скоропадський Спомини — К, 1992, Дорошенко Д Історія України 1917—1923 рр — Т 2, Нагаєвський І Історія Української держави двадцятого століття — К, 1993, Коваль Б Державним курсом Гетьманщини — Торонто, Нью-Йорк, 1981, Гирський Д Дивні спроби виправдовування антидержавної політики — Торонто, 1973) Історіографи гетьманату спиралися, по-перше, на послідовність широкого загалу мас, які зневірилися в об'єднаннях Центральної Ради в проведенні реформ По-друге, вони безмежно вірили в патріотичні настрої самого гетьмана, який сміливо пішов на скасування усіх законів і розпоряджень Центральної Ради та її уряду і запровадив реформи, що ґрунтувалися на приватній власності На думку історіографів, повернення до приватної власності буде тим фундаментом, що приведе до нової відбудови культури і цивілізації в Українській державі

З огляду на соціальну базу гетьманської держави та до її характеристики зверталися як у той час, так і в подальших дослідженнях чимало авторів Власне, йшла відверта дискусія між прибічниками та противниками гетьманату Повставало питання, які верстви населення можуть бути опорою гетьманської влади, а отже, які політичні сили потрібно залучити до управління? З кого потрібно формувати управлінський апарат?

Безумовним є те, що повернення до приватної власності визначило також соціальну базу — власників у всіх сферах господарювання Ця проблема знайшла відображення в роботах Д Дорошенка, І Нагаєвського, Д Гирського Слід зазначити, що саме за це критикували гетьманат у проведенні внутрішньої політики в мемуарних виданнях лідери соціалстичної опозиції

Не менше діставалося П Скоропадському за формування уряду Незважаючи на те що уряд було сформовано на професійній основі з людей, які були українцями або довгий час працювали в Україні, критики з опозиції постійно закидали гетьманові, що його «правительство, цілком буржуазне, російське, україножерське» (Христюк П

Замітки і матеріали з історії Української революції 1917—1920 рр — Т 3 — С 11)

Гетьманом та його урядом була розроблена широка програма стабілізації національної економіки, торгівлі, побудови фінансової системи, формування нових аграрних відносин, відродження освіти і культури. В реалізації цієї програми гетьманським урядом чимало було зроблено. Незважаючи на надзвичайно складні умови розрухи, за короткий час було відтворено виробництво на заводах і фабриках, стабілізувалась діяльність залізниць, відкривалися банки, реформувалася фінансова система, створено національну грошову одиницю, відкрито нові навчальні заклади тощо.

Ці здобутки гетьманського уряду привертали увагу дослідників. Проте об'єктом цих досліджень виступали окремі складові державотворчого руху, економічні аспекти розвитку України висвітлювались лише у невеликому обсязі. У зв'язку з цим найбільшу увагу привертає ґрунтовне дослідження *Д. Дорошенка*, в якому аналізується економічна політика гетьманату. Праця містить надзвичайно багатий матеріал щодо діяльності міністерств, спрямований на стабілізацію і розвиток національної економіки (*Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр — Т 2 Українська гетьманська держава — Ужгород, 1930*).

Побіжно розглянуто діяльність уряду Української держави також у роботах представників соціалістичного державотворчого напрямку — *В. Винниченка, І. Мазепи, П. Христюка* (*Мазепа І Україна в огні й бурі революції 1917—1920 рр Т 1—3 — Прага, 1942, Більшовизм і окупація України — Л, 1922*). Їх праці мають тенденційний характер. Саме вони поклали початок новому етапу боротьби різних політичних угруповань навколо гетьманської держави уже в еміграції (Австрії, Франції, Канаді, Швейцарії).

Безперечний науковий інтерес для дослідників являє присвячена вивченню стану різних галузей промисловості України праця *В. Мазуренка* (*Мазуренко В. Економічна самостійність України в числах — Відень, Київ, 1921*). На широкому статистичному матеріалі автор намагається довести можливість і необхідність існування України як економічно незалежної держави.

Серед важливих напрямів діяльності гетьманської держави була зовнішня політика. Саме в цей період розгорнулася найактивніша дипломатична робота, коли Українська держава була визнана як великими країнами Європи, так і найближчими сусідами, що утворилися на теренах Російської імперії: Білорусією, Доном, Кримом, Кубанською Народною Республікою. Цей аспект був предметом уваги як авторів загальних праць, так і окремих істориків. З останніх найбільшу увагу привертає ґрунтовне дослідження *Д. Дорошенка*, який багато уваги приділяв проблемам зовнішньої політики на основі великого фактичного матеріалу. Він переконливо доводив, що керівництво Української держави, обмежене у своїх діях рядом зовнішніх

та внутрішніх чинників, головну увагу спрямовувало на розбудову державності

Зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду знайшла відображення також у працях опозиційного, соціалістичного спрямування — В Винниченка, І Мазепа, П Христюка Проте ідейно-політичні суперечності прихильників соціалістичного режиму з державниками не сприяли підвищенню наукового рівня досліджень Недостатність архівних матеріалів підмінялася особистими спостереженнями, емоційним викладенням своїх поглядів, відвертою апологетикою тієї форми влади, що імпонувала авторові Тенденційний підхід був характерний як для дослідників-соціалістів (*Мазепа І Україна в огні й бурі революції 1917—1920 рр — Т 1—3, Мірчук П Українсько-московська війна 1917—1919 рр*), так і для послідовників державницького напрямку (*Солоуха П Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського, 1973, Коваль Б Державним курсом Гетьманщини — Торонто, Нью-Йорк, 1981*)

Суттєві зрушення у підходах до висвітлення визвольних змагань доби гетьманської Держави відбулися після проголошення незалежності України Розширилася тематика досліджень, до наукового обігу було залучено велику кількість раніше невідомих архівних матеріалів, переглянуто концептуальні підходи з позицій об'єктивності, серед дослідників з'явився цілий ряд нових імен, автори яких досліджували проблеми Української держави на основі справді наукових методологічних принципів

Теоретичні й методологічні основи нових досліджень були розроблені *В. Потульницьким* у ряді робіт з історії української політології Він одним із перших сучасних українських дослідників дав характеристику Українській гетьманській державі 1918 р, визначив її соціально-економічну та політичну спрямованість, зробив спробу об'єктивно оцінити її роль і місце у визвольних змаганнях (*Потульницький В Історія української політології Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці — К, 1992, Теорія української політології Курс лекцій — К, 1993*)

Конфлікт серед національних сил, що призвів не тільки до падіння Української держави у 1918 р, а й обумовив поразку української визвольної боротьби у 1917—1920 рр, ґрунтовно проаналізовано у працях *Я. Пеленського* (*Пеленський Я Гетьманат П Скоропадського Міфи та дійсність // Останній гетьман Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873—1945 — К, 1993 — С 5—12, Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна (В'ячеслав Липинський // Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна — Київ, Філадельфія, 1994 — С 15—29, Передмова Спогади гетьмана Павла Скоропадського (Павло Скоропадський Спогади (кінець 1917 — грудень 1918) — Київ, Філадельфія, 1995 — С 11—34)* Він довів, що розкол в українському національному русі між його народницько-

соціалістичним крилом і національно-консервативною течією був однією з фатальних помилок, зроблених на початку визвольних змагань (*Пеленський Я* Передмова Спогади гетьмана Павла Скоропадського — С 30—31)

Тематично нові аспекти проблеми гетьманської держави були досліджені на основі нових методологічних принципів сучасними істориками — *С Кульчицьким, А. Буравченковим, П. Захарченком, М. Скрипником* (*Кульчицький С* Українська держава часів Скоропадського — 1992 — № 7—8, *Буравченков А* Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про гетьманат з погляду сьогодення // *Останній гетьман* — К, 1993 — С 25—32, *Скрипник М* Гетьманство П П Скоропадського в історії української державності // *Там само* — С 19—55, *Захарченко П* Селянська війна в Україні Рік 1918 — К, 1997, *Клименко-Мудрий В* Ставлення українських національно-демократичних сил до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року — К, 1996, *Ресніт О П* Українська революція робітництво соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр — К, 1996) та ін. Значною мірою цьому сприяла наукова конференція, присвячена пам'яті П Скоропадського

Наведеними працями не вичерпується перелік досліджень з цієї проблеми, оскільки багато питань не були висвітлені в історіографії

Гетьманська держава припинила своє існування так само зненацька, як і з'явилася. Інакше їй не могло бути. Зруйновану Україну продовжували роздирати політичні чвари, що наближали її до трагічної межі. Не зміг зупинити цей хаос і гетьман. Опозиція, використовуючи внутрішні та зовнішні чинники, робила все, щоб приблизити загибель Української держави. Зважаючи на всі ці чинники, П Скоропадський зрікся влади грамотою від 14 грудня 1918 р. Саме тоді до влади прийшла Директорія Української Народної Республіки.

В історії України немає більш сфальсифікованої проблеми, ніж проблема Директорії УНР. В енциклопедичному словнику «Великий жовтень і громадянська війна на Україні» читаємо: «Директорія — контрреволюційний, буржуазно-націоналістичний орган на Україні, створений 13.12.1918 р. лідерами дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій. До Д. ввійшли представники укр. с-д партій, укр. партій соц-рев., українських-самостійників та один позапартійний».

Серед перелчених партій немає буржуазних націоналістів, а призиває членів Директорії трималися в таємниці.

Крім того, в словнику була дана оцінка соціально-політичної її спрямованості: «Внутрішня політика Д. була спрямована на збереження буржуазних порядків і відвернення мас від класової боротьби шляхом як соціального маневрування, так і репресій».

Проте це підсумкове визначення, що ввійшло до енциклопедії, а витоки його потрібно шукати в зародженні радянської історіографії,

що склалася на основі більшовицької ідеологічної платформи. Вона пов'язана з іменами лідерів більшовизму — В. Леніним, Л. Троцьким та ін. Саме вони заклали антинаукову концепцію, яка проникла в історичні праці під ідеологічним тиском правлячої партії.

У 20—30-ті роки така концепція утвердилася в мемуарній літературі, авторами якої були, як правило, учасники подій, що боролися проти української демократії (*Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне* — М, Л — 1928—1933, *Ейдемн Д., Какурин М. Громадянська війна на Україні* — Х, 1931). Отже, розраховувати на об'єктивну оцінку цієї демократії було б марним сподіванням. На їх думку, Директорія УНР була політично розмитою, непослідовною владою, яка не мала ні чіткої програми, ні політичної орієнтації.

У подальших роботах *А. Лихолата, І. Рибалки* діяльність Директорії розглядається суто з ідеологічних позицій (*Лихолат А. В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине* — М, 1949, *Рибалка І. К. Розгром буржуазно-националистической Директории на Украине* — Х, 1962). Вона характеризується як буржуазно-націоналістична, антинародна, владна структура, на боротьбу проти якої піднявся весь народ.

Відверта фальсифікаторська характеристика Директорії продовжувала побутувати в радянській історіографії.

До другої групи досліджень про Директорію належать праці, видані авторами українського зарубіжжя. Проте однозначної оцінки доби Директорії УНР в ній також немає. В цій групі робіт помітні дві тенденції щодо характеристики Директорії.

Одна тенденція закладена її політичними противниками — *В. Липинським, Д. Донцовим* та ін., які розглядали Директорію однобічно, вбачаючи в її діяльності лише сукупність безперервних помилок та провалів. Так, В. Липинський зазначав: «Коли б наші революційні отамани та інтелігенти в 1918 році визнали б і піддержали місцеву консервативну владу гетьмана Павла Скоропадського, то по цей день існувала б Українська Держава. Місцеві консервативні хліборобські, промислові і військово-бюрократичні елементи не оглядалися би тоді, рятуючи себе від українських революціонерів, на поміч «общеруських добровольців», вони сполучили б свій досвід влади і організації держави з молодим загонистим українським імперіалізмом та вірою в Україну місцевих українських революціонерів і дали б спільними силами відсіч більшовикам. Бо слабенький напір більшовиків в 1918 р. на Україну вдався (як і всі взагалі чужоземні напори на нашу землю) тільки завдяки внутрішній різни українських революціонерів і українських консерваторів між собою» (*Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів про ідею і організацію Українського монархізму. Писані 1919—1920 рр.* — Відень, 1926).

Друга тенденція, що отримала подальший розвиток, була сформульована членами та прибічниками Директорії *В Винниченком, А. Андрієвським, М. Шаповалом, І. Мазепою* та ін (*Винниченко В* Відродження нації — Київ, Відень, 1920 — Ч 1—3, *Андрієвський А* Директорія — Берлін, 1941, *Шаповал М* Гетьманщина і Директорія — Нью-Йорк, 1958, *Мазепа І* Україна в огні й бурі революції 1917—1921 — Прага, 1942 — Т 1—3) Відповідно до цієї тенденції Директорію представлено з позицій патріотичного прагнення до відродження незалежної УНР Це ближче до об'єктивності, хоча діяльність Директорії далеко не завжди втілювалася в практику державотворення

На цій основі створювалася і розвивалася історіографія останнього етапу визвольних змагань, українського зарубіжжя Серед істориків діаспори, які займалися цією проблемою, слід назвати видання *І Мазепа та М. Стахів* (*Мазепа І* Україна в огні й бурі революції 1917—1921 У 3 т — Прага, 1943, *Большевизм і окупація України* Соціально-економічні причини незрілості української революції — Львів, Київ, 1922 р, *Стахів М* Україна в добу Директорії УНР У 7 т — Скрантон, 1965, *Україна проти большевиків* (Нариси з історії агресії Советської Росії) Кн 2 — Т, 1993) Подібні за тематикою, ці праці видізняються між собою змістом, стилем та класифікацією викладення матеріалу Якщо *І Мазепа* послідовно викладає факти та події з належним науковим аналізом, що розкриває діяльність Директорії УНР з часу її створення до падіння, то праця *М Стахіва* швидше уособлює системне зібрання джерел з відповідними коментарями та характеристиками Треба додати, що з усієї історіографії, яка досліджує добу Директорії УНР, саме вони можуть претендувати на відповідну історичну об'єктивність

Проблематика Директорії тематично досліджується також у інших працях Зокрема, безпосередні учасники тих подій *М. Капустянський, О. Удовиченко, С. Шелухин, Ю Тютюнник* та ін зосереджують увагу на військовій політиці Директорії, висвітлюють бойові дії Українських збройних сил (*Капустянський М* Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд) — Л, 1921, *Удовиченко О* Україна в боротьбі за державність Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917—1921 — Вінніпег, 1954, *Шелухин С* Варшавський договір між С Петлюрою й поляками 21 квітня 1920 р — Прага, 1926, *Тютюнник Ю* З поляками проти України — Х, 1924)

До числа досліджених сьогодні питань можна віднести проблему селянсько-повстанського руху в Україні Ця надзвичайно складна і дуже важлива проблема впливала на різні складові в тогочасних подіях Селянсько-повстанський рух позначився на існуванні не тільки Директорії, а й інших політичних і воєнних сил За визнанням генерала А Денкіна, махновське повстанство нанесло чи не вирішаль-

ний удар білому рухові Могутній повстанський рух селянства — це не бандитизм, як охрестила його більшовицька історіографія, а цілеспрямований соціальний рух, що виріс до потужних формувань Його дослідники *В. Верстюк, В. Волковинський* та ін з наукових позицій дали об'єктивну оцінку як повстанству в цілому, так і його отаманам і «батькам» За їх висновком, це був масовий селянський повстанський рух, спрямований проти політики «воєнного комунізму», впровадженого радянською владою (*Верстюк В Ф* Махновщина — К, 1992, *Волковинський В* Нестор Махно Легенди і реальність — К, 1994)

Аналіз літератури засвідчує, що навіть зважаючи на значну історіографію з цієї проблеми, узагальнюючого дослідження доби Директорії УНР сьогодні не існує

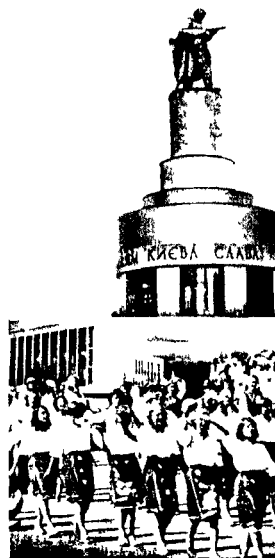
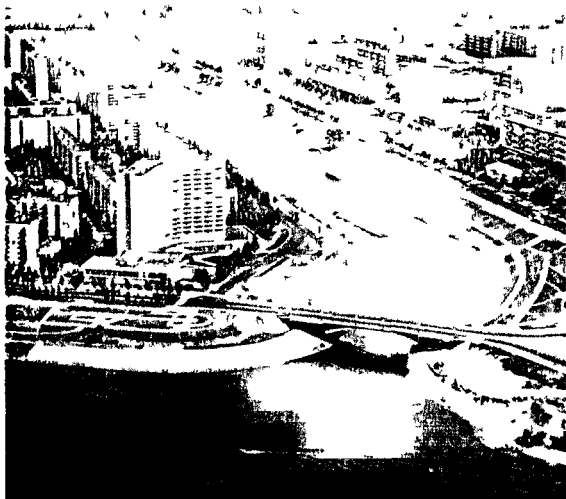
У цілому зауважимо, що в даному огляді зроблено лише аналіз основних досліджень стосовно Української революції, що так славно розпочалася за доби Центральної Ради і так трагічно скінчилася за доби Директорії Української Народної Республіки

Частина II

Натуга на руках,
від втоми чорних,
здувала жили,
ніби мотузки.
Каміння клацало зубами
в жорнах,
жувало жовті зерна на друзки.
І сялось не борошно,
а мука...
При тьмяному мигтінні каганця
жіночі ніжні
материнські руки
тягли за ручку
камінь без кінця.
Журливо млили очі сумовиті,
і борошно,
мов біла кров, лилось...
Це все було
в двадцятому столітті,
що грозами над нами пронеслось.
Ми часто чуєм
радісну зловтіху
у голосі ворожому,
чужім,
що заглядали кривда
й люте лихо
у наш
для щастя виведений дім.

Хай сатаніють
виродки од крику
нас не знобить
од їхньої хули:
нам жорна ти
із кам'яного віку
на танках варвари
з Європи привезли.
І то для них
такі й була наука,
коли
у всього світу на виду
немов у жорнах,
дужі наші руки
перемололи варварську орду.
Народе мій!
Титане непоборний,
що небо підпирає голубе!
Твій гордий подвиг
не принизять жорна
вони лиш возвеличують тебе
Дарма біситься
злість ворожа чорна
нічим не очорнить
твоєї боротьби!..
Цілую руки,
що крутили жорна
у переддень космічної доби.

В. Симоненко
«Жорна»

УКРАЇНА ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УКРАЇНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921 – 1939 рр.)

Розділ 7

Для українського народу мирний період між двома війнами виявився трагічним. Поділена між чотирма країнами — Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною — Україна змушена була жити за законами, які ухвалювалися поза її межами. При цьому нехтувались як економічні, так і національні інтереси українців.

У радянській Україні міжвоєнна доба поділялася майже навпіл. Поки в Кремлі точилася багаторічна боротьба за владу, Москва здійснювала ліберальну економічну політику. «Великий перелом» 1929 р. означав повернення до реалізації комуністичної програми. Насадження протиприродних виробничих відносин, покликаних забезпечити економічний фундамент диктатури вождів ВКП(б), супроводжувалося страхітливими актами державного терору в усіх сферах суспільного життя.

Становище населення західноукраїнських земель було різним. У Польщі і Румунії українці зазнавали національного гноблення, а в Чехословаччині користувалися особистими свободами. У кожній з цих країн основна маса населення мала низький рівень життя.

ПЕРЕХІД ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

7.1

Після загибелі двох перших у ХХ ст. демократичних держав українського народу — УНР і ЗУНР — їхні землі були поділені між чотирма країнами. Головні події відбувалися в утвореній більшовиками радянській Україні (УСРР, а з 1936 р. — УРСР).

Радянські республіки на початку 20-х років були формально самостійними. Фактично вони утворювали одну державу без назви завдяки пануючій у кожній з них єдиній Комуністичній партії. Радянська Україна мала територію 452 тис. км². Її населення за переписом 1920 р. становило 25,5 млн чол.

Російське компартійно-радянське керівництво потурбувалося про те, щоб «прив'язати» до центру колосальною військовою силою найбільшу національну республіку — Україну. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувалося шість армій загальною чисельністю понад 1 млн 200 тис. бійців. Водночас центр прагнув у зародку придушити національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність України.

28 грудня 1920 р. голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін підписали в Москві з Х. Раковським, який суміщував в Україні обидві ці посади, договір про військовий і господарський союз. У преамбулі договору декларувалися незалежність і суверенність обох держав. Із факту колишньої належності України до Російської імперії, як зазначалося у ст. 2, для УСРР не впливало жодних зобов'язань стосовно будь-кого. Для практичного здійснення договору про військовий і господарський союз уряди обох держав об'єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу, вищу раду народного господарства. У день підписання договору був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад.

Воєнні дії, що точилися майже безперервно протягом семи років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди народному господарству України. Воно являло собою жахливу картину спустошення: висаджені в повітря домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости. Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття і голоду, вони масово покидали міста й подавалися у сільську місцевість.

Для того щоб постачати армію, управлінський апарат і робітників, держава вилучала продовольство у селян методами **продрозкладки**, тобто примусово. Коли припинилися воєнні дії, невдоволення селян реквизиціями різко зросло. Навесні 1921 р. держава спромоглася виконати продрозкладку менш як на 40 відсотків. Створити державний хлібний фонд у запланованих розмірах не вдалося.

Стягнення продрозкладки за допомогою робітничих і червоноармійських загонів нашттовхнулося на збройний опір селянства. У повстанському русі брали участь усі верстви сільського населення. Однак в офіційній пропаганді причиною труднощів називали саботаж продовольчої політики радянської влади з боку найбільш заможної частини селянства — куркулів.

Не можна стверджувати, що керівники РКП(б) не бачили політичної небезпеки продрозкладки, яка виявлялась у збройному опорі селянства. Цілком усвідомлювали вони також економічну безперспективність політики реквізицій і заборони вільної торгівлі, яка мала руйнівний вплив на виробництво й підшттовхувала селян сіяти тільки для власних потреб, тобто цілеспрямовано обмежувати виробництво. Споживачі сільськогосподарської продукції за браком ринку опинялися під загрозою голоду.

Однак дозвіл селянам вільно розпоряджатися своєю продукцією загрожував більшовикам відродженням товарно-грошових відносин. Тому В. Ленін тримався за продрозкладку, сподіваючись, що з її допомогою можна буде за півтора-два десятиліття виконати план ГОЕЛРО, який VIII з'їзд рад прийняв у грудні 1920 р. З ініціативи вождя більшовиків цей з'їзд здійснив спробу зупинити деградацію сільськогосподарського виробництва не скасуванням продрозкладки, а в інший спосіб ухвалив закон про запровадження державних завдань на посів для кожного селянського господарства. Законодавці навіть не замислювалися над тим, що вони повертають селянина до становища, яке існувало напередодні реформи 1861 р. Відмінність полягала лише в тому, що раніше селяни працювали на поміщика, а тепер їм було запропоновано працювати на державу, яка називалась робітничо-селянською. Не дивно, що від початку 1921 р. селянські повстання охопили майже всю Україну. Селяни із зброєю в руках виступали проти продовольчої та посівної розкладки, за вільну торгівлю.

Насувався новий етап громадянської війни, в якій більшовикам протистояли основні маси селянства. Використання проти повстанців регулярної армії становило смертельну небезпеку для політичного режиму, адже армія складалася переважно з селян. Тому партія перейшла до **нової економічної політики (непу)**.

Першим компартійним документом неписьмого періоду є тези, сформульовані В. Леніним на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 8 лютого 1921 р. У них було передбачено задовольнити бажання селян про заміну продрозкладки продовольчим податком і дозволити використання виробниками надлишків продукції після сплати податку в місцевому господарському обороті.

Апаратні працівники партії за три роки звикли до мобілізацій, реквізицій, конфіскацій та інших форм примусу — аж до терору, які були невіддільні від комуністичної організації виробництва та роз-

поділу. Скасування продрозкладки означало фактичний поворот до ринку, хоч у тезах Леніна йшлося про «місцевий господарський оборот». Такий поворот суперечив партійній програмі й викликав у відданих комуністичній ідеї людей глуху опозицію.

Проте X з'їзд РКП(б) 15 березня 1921 р. дисципліновано затвердив запропоновану політбюро ЦК резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Перед селянами відкрилася перспектива господарського освоєння одержаних після розорення поміщицьких маєтків земель.

У промові на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р., коли вперше було озвучено термін «нова економічна політика», Ленін допустив можливість торгівлі не тільки в місцевому господарському обороті, а й у масштабах усєї країни. Якщо раніше стрімке падіння купівельної спроможності рубля, перейменованого в «разнак» (радянський знак), нікого не бентежило, оскільки передбачалося, що не за горами повне відмирання грошей, на цій нараді пролунав заклик поновити правильний грошовий обіг. На порядок денний було поставлено питання про створення державної торгівлі, насамперед оптової, регулювання приватної торгівлі через банки, податкові й кредитні установи, оздоровлення на цій основі грошового обігу.

Повернення правлячої партії обличчям до товарно-грошових відносин, легалізація приватної торгівлі, зміцнення фінансів вивели з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія — орендарі, маклери, комісіонери, торговці-оптовики, промисловці. Їх називали людьми непу, непманами.

(Від захоплення влади в 1917 і до весни 1921 р. партія Леніна тримала курс на негайну побудову комунізму. Під комунізмом розуміли суспільно-економічний лад, позбавлений приватної власності і товарно-грошових відносин. Проголошувалося, що комуністичне будівництво потребує націоналізації засобів виробництва великих власників (буржуазії та поміщиків) і усупільнення засобів виробництва дрібних власників (селян, ремісників, кустарів). Однак націоналізація не означала передачі засобів виробництва у розпорядження нації. Так само усупільнення не означало передачі засобів виробництва в розпорядження суспільства. Засоби виробництва після їх націоналізації чи усупільнення фактично переходили у розпорядження держави, тобто державної партії. Контроль над засобами виробництва становив економічне підґрунтя диктатури партійних вождів.

Реально були одержавлені тільки так звані командні висоти економіки (промисловість, зв'язок, транспорт, банки). Загнати селян у комуни не вдалося, хоча такі спроби мали місце. Держава не могла ліквідувати економічну самостійність селян і перетворити їх на пролетарів, які б працювали за командою. Не будучи спроможною «усупільнити» селянські засоби виробництва, державна партія почала експропріювати селянську продукцію через продрозкладку.

Така політика передувала непу впродовж трьох років, і ніхто з лідерів РКП(б) не заперечував її комуністичної суті. Потім на цей період радянської історії було накинуто маскувальну сітку з двох слів — «воєнний комунізм». Запроваджений тільки у 1921 р неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався негайно втілювати в життя партійну програму. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а системою тимчасових заходів надзвичайного характеру.

Про суть комунізму, яка полягала в ліквідації приватної власності, з початком непу стали згадувати лише в загальних виразах. Насаджувалося суто пропагандистське бачення комунізму як «світлого майбутнього», як суспільства, де матеріальні блага розподіляються за потребами.

Актуальним гаслом стала **побудова соціалізму**. Під багатозначним і популярним терміном «соціалізм» більшовики розуміли той самий комунізм, а точніше його першу фазу. Відмінність між фазами визначалася виходячи не з виробничих, а з розподільчих відносин у першій фазі розподіл матеріальних благ здійснювався нібито за працею, а в другій — за потребами.

У 1921—1922 рр. В. Ленін безліч разів усно і письмово роз'яснював суть нової економічної політики. Вона характеризувалася як вимушений і тимчасовий відступ від будівництва соціалізму. У заключному реченні останнього в своєму житті публічного виступу 20 листопада 1922 р. він проголосив: «Із Росії непевської буде Росія соціалістична». Прив'язана компартійною диктатурою до Росії міцніше, ніж будь-коли, Україна також мусила пройти весь хресний шлях «соціалістичного будівництва».

ГОЛОД 1921—1923 рр.

7.2

Початок шляху «соціалістичного будівництва» був відзначений жахливим голодом у південних губерніях. Його першопричиною був природний катаклізм — жорстока посуха. В Україні вона вразила тільки південні губернії, урожай на Лівобережжі та Правобережжі видався непоганим. Перерозподіл надлишків на користь південних губерній миг запобігти голоду. Однак центральне компартійно-радянське керівництво вирішило взяти максимум хліба в Україні й розробило свою систему пріоритетів щодо його розподілу.

Становище в південних губерніях України, що зазнали такої самої посухи, як Поволжя чи Північний Кавказ, невпинно погіршувалося. Однак про голодуючих українських селян держава забула. Газетам

було заборонено писати про голод «Братерська допомога хлібом» формально незалежної України сусідній державі виглядала б дивно, якби всі знали, що українські селяни також умирають від голоду

Було опрацьовано техніку замовчування голоду Політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня 1921 р ухвалило резолюцію, в якій зазначалося «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»

ЦК КП(б)У дістав дозвіл зняти інформаційну блокаду тільки в середині січня 1922 р, коли в південних губерніях почалася масова смертність людей. Не втрачаючи часу, голова Раднаркому УСРР Х Раковський уклав угоду з Американською організацією допомоги (АРА) — неурядовою організацією, створеною в США для надання допомоги потерпілим від Першої світової війни європейським країнам. У радянській Росії АРА діяла з серпня 1921 р. На допомогу Україні прийшла також місія Ф. Нансена та утворений у Берліні за участю Комінтерну Міжнародний комітет допомоги голодуючим радянської Росії (Міжробдоп) — альтернатива «буржуазній» АРА.

Зарубіжна допомога Україні тривала з березня 1922 по червень 1923 р. Голодування з другої половини 1922 р вже не супроводжувалося масовою смертністю, оскільки допомога АРА була ефективною. У тогочасній пресі пропагувалася міжнародна пролетарська допомога, тоді як роль «буржуазних» організацій замовчувалася. Однак статистика свідчить, що Міжробдоп надав голодуючим України 383 тис пайків, місія Ф. Нансена — 12,2 млн, АРА — 180,9 млн.

Восени 1922 р Москва зробила першу спробу вийти на світовий ринок хліба. З України було вивезено 13,5 млн пудів зерна нового врожаю. Для того щоб експорт хліба не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р припинив голод. У жовтні 1922 р ЦК Допомоги голодуючим при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Як експорт хліба, так і поставка в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом 1922 — першої половини 1923 р.

У зв'язку з цим зрозуміло, чому керівники державної партії турбувалися про постачання міського населення й забували про селян. Голодні та згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Проте в політиці центру виявлялося й неоднакове ставлення до селянства різних регіонів: співчутливе в Поволжі й агресивно-жорстоке в південних губерніях України. Пояснення криється в тій конкретній ситуації, яка існувала в Україні.

Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. Проте в другій половині 1921 р він стрімко пішов донизу. В радянській історіографії стверджувалося, що селяни відчували благо-

творний вплив нової економічної політики й тому припинили виступи проти влади. Однак методи хлібозаготівель не змінилися в розпачливій ситуації голодного року. Переконалише звучить пояснення, що випливає з досвіду боротьби загонів Нестора Махна.

Рейд Махна по донецьких і поволзьких степах улітку 1921 р. зазнав цілковитої невдачі. В умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Н. Махно змушений був повернути тачанки на захід, перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився тим чинником, який утихомирював бунтівних селян ефективніше, ніж каральні експедиції. Конфіскуючи знайдені продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом».

У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

УТВОРЕННЯ СРСР

7.3

Україна була приєднана до радянської Росії в перебігу громадянської війни за допомогою збройної сили. В ній розбудовувалась система установ і органів військової й цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від існуючої в Росії. Водночас республіка була визнана незалежною, хоча її кордони позначалися тільки на географічній карті. Поява національної радянської державності стала наслідком прагнення більшовиків послабити конфронтацію з визвольним рухом пригноблених народів колишньої Російської імперії.

Працівники центрального компартійно-радянського апарату підходили до незалежного статусу національних республік як до тимчасового явища. Вони були переконані в тому, що після закінчення громадянської війни пропагандистський ефект декларативної національної державності вичерпаний. Деякі з них вважали за потрібне повернутися до передреволюційного адміністративно-територіального поділу й перетворити «незалежні» республіки на звичайні губернії. Інші думали, що республіки треба зберегти, проте урівняти їх у правах з автономними республіками Російської Федерації. Курс на ліквідацію національної державності через автономізацію республік підтримував нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін.

Керівні працівники в республіках із незалежним статусом прагнули для себе більшої свободи дій. Зокрема, Х. Раковського хвилювало становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і безпосередньо зв'язувалися з підвладними підприєм-

ствами та установами в українських губерніях Це ставило під сумнів доцільність існування харківського компартійно-радянського центру

Тим часом у травні 1922 р В Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби На кілька місяців він втратив фізичну здатність впливати на події За його відсутності в Центральному комітеті РКП(б) посилювалося значення затвердженого у квітні 1922 р на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Й Сталіна Він був противником подальшого існування «договірної федерації» і не вважав за потрібне приховувати свою позицію

У серпні 1922 р політбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками під фактичним головуванням Й Сталіна Комісія підготувала проект рішення «Про відносини РСФРР з незалежними республіками», яким передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень

Сталін не підтримував тих, хто стояв за перетворення незалежних республік на звичайні російські губернії У цьому не було політичної необхідності, оскільки за лаштунками радянської національної державності приховувалася партійна диктатура Згідно з партійним статутом центральні комітети компартій національних республік мали не більше прав, ніж губкоми партії в РСФРР Тобто реальне становище будь-якої національної республіки було таким самим, як і губернії

Не сумнівався Й Сталін і в мотивах небажання периферійних компартійно-радянських керівників понижувати статус своїх республік до автономного Цих керівників, починаючи від Х Раковського, не можна було підозрювати в прагненні відстояти суверенітет національних республік і державні права народів Вони боролися за власний статус Сталін прагнув автономізувати республіки, щоб зменшити розрив між конституційними деклараціями й реальністю

Однак Ленін фактично підтримав не Сталіна, а Раковського Він запропонував компромісний варіант, який більше влаштував не центральний апарат, а периферійних працівників Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації — Російська й Закавказька — разом з Україною та Білорусією утворили новий союз, нову федерацію

Отже, В Ленін був згодний, щоб слово «Росія» зникло з назви єдиної багатонаціональної держави, в яку повинні були об'єднатися всі незалежні радянські республіки У цьому він не бачив жертви Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалася недоторканою за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді

Після цього події розвивалися за сценарієм, ретельно опрацьованим у ЦК РКП(б) 10 грудня 1922 р у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад Його делегати схвалили декларацію про утворен-

ня Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад Останній відкрився у Москві 23 грудня У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд рад Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір

Утворення СРСР стало певною подією для національних республік, зокрема України. Радянська влада була все-таки владою й особливості її організаційної побудови мали значення в повсякденному житті. Однак перехід від «незалежності» до статусу союзної республіки не змінював ні суті, ні структури політичної влади. Отже, утворення СРСР не слід розглядати як доленосну подію.

В Ленін розумів, що ідея про двоповерхову федерацію, яку партійне керівництво в центрі і на місцях використало без вагань і суперечок, має тільки декларативну цінність Справа мала б інший вигляд, якби поряд з російськими центральними відомствами постали організовані всіма союзними республіками на паритетних засадах паралельні управлінські структури Однак такого не сталося Союзними органами, починаючи від очолюваного В Леніним Раднаркомом, стали російські органи Це означало, що вони не тільки фактично (це спостерігалось завжди), а й юридично були вищими порівняно з органами влади в національних республіках

26 січня 1924 р відкрився II з'їзд рад СРСР Він затвердив першу Конституцію СРСР Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, було затверджено в травні 1925 р на IX Всеукраїнському з'їзді рад

У Конституції СРСР термін «федерація» не випадково вживався тільки в назвах двох республік — Російської та Закавказької Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, оскільки останню утворює реальний поділ влади між центром і периферією На рівні адміністративно-політичного устрою диктатури відповідає тільки унітарна держава

Росії надавали федеративного вигляду автономні республіки, області та округи, утворені на територіях з переважно неросійським населенням Проте ці «суб'єкти федерації» були безпорадні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень Не існувало справжніх федеративних засад і всередині «договірної федерації» Якщо по радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, то по партійній лінії влада була монолітною Отже, не могло не існувати справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції — Союзу РСР

У пропагандистських цілях Конституція СРСР проголошувала державні права національних республік, їхню цілковиту рівність із Росією та право виходу з Союзу РСР. Усі республіки скріплювалися в єдину багатонаціональну державу тільки диктатурою Комуністичної партії. Здавалося, що цього буде достатньо.

Цього й справді вистачало, поки існувала державна партія. Коли партія зійшла з історичної сцени, разом з нею розпався й Союз РСР.

ПЛАН І РИНОК В ДОБУ НЕПУ

7.4

У добу «воєнного комунізму» націоналізований сектор народного господарства функціонував як одне велике підприємство, в якому необхідні виробничі елементи, включно з пайками для робітників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. З переходом до непу держава побажала скинути з себе непосильний, як це з'ясувалося, тягар підприємництва, тобто покласти відповідальність за хід виробництва безпосередньо на заводи і фабрики. Разом з відповідальністю на керівників покладался обов'язок обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції та постачання робітників.

Компартійно-радянське керівництво вже зрозуміло, що слід позбавлятися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську монополію, яка керується одним інтересом. В Ленін неодноразово в попередні роки повторював це твердження, мобілізуючи свою партію на побудову «командних висот» економіки як супермонополію. Коли ж ніколи не бачений людством монстр з'явився, то з'ясувалося, що держава нездатна знаходити ресурси для забезпечення його функціонування.

Життя не погоджувалося з концепцією «єдиної фабрики», яка становила один з фундаментальних постулатів комуністичної доктрини. Для того щоб уникнути господарського колапсу, доводилося ламати мертві конструкції «главкізму», які обплутували й душили націоналізовану промисловість.

Економісти з більшовицького табору вбачали вихід із становища, що склалося, в денационалізації підприємств. Однак це не влаштувало політиків, які стояли за збереження державної власності й погоджувалися тільки на приватизацію дрібних закладів. Водночас політики розуміли, що бюджет має позбутися відповідальності за матеріальне постачання державних підприємств «Командними висотами» економіки треба було керувати на відстані, а не безпосередньо. Підприємства, як підкреслювали політики, треба утримати в державній власності, але відпустити «на волю».

Радикального виходу з такої нерозв'язної в комуністичній доктрині економічної ситуації не існувало. Проте певний вихід усе-таки знайшовся. Народилася суперечлива в своїй основі концепція **комерційного розрахунку**, трохи згодом почали вживати інший термін — **господарський розрахунок**. Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства запроваджувалася адміністративна перетинка. Виробництво перестало функціонувати як «єдина фабрика». Підприємство ставало господарюючим суб'єктом, набувало права юридичної особи й діставало можливість самостійних дій на ринку. Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю власних підприємств, навіть якщо вони господарювали вкрай погано.

Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі. Він був майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності.

Масштаби і ршучість перебудови народного господарства в роки непу вражають увагу нашого сучасника. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації, трудові армії) до системи вільного найму робочої сили, від розподілу за картками — до ринкової торгівлі, від інфляційного «радзнаку» (паперового рубля) до обмінюваного на інші валюти червінця, від безгрошових нарядів-замовлень — до стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними засобами, а також децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи й оптової торгівлі засобами виробництва — все це було розпочато, а частково й завершено протягом перших двох років нової економічної політики. Переконавшись у тому, що комуністичні, тобто неринкові, засоби й методи організації економічного життя не спрацьовують, В. Ленін доклав величезних зусиль, щоб якнайшвидше позбутися їх, хоча йому було надзвичайно важко прийти до рішень, які суперечили всій його попередній діяльності.

Однак не варто переоцінювати несп. Компартійно-радянське керівництво не могло перейти до справді ринкових методів господарювання в економіці.

Диктатура і ринок — поняття несумісні. В умовах диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Запозичені від капіталістичного господарювання в роки непу зовнішні форми організації виробництва (трести, капітал, прибуток тощо) були тільки імітацією ринкових відносин.

У перші роки непу керівники державної партії намагалися не протиставляти план ринку, а директиву кон'юнктури. Вони закликали враховувати у плануванні ринкову кон'юнктуру, спиратися в управлінні «командними висотами» на закони ринку. Тимчасово відсу-

нувши ідеологію на другий план, керівники партії взяли за реорганізацію колосального державного сектора економіки на ринкових засадах. До цього були залучені дореволюційні фахівці — економісти, статистики, фінансисти. Кращі з них домоглися винятково цінних результатів у галузі державного регулювання господарства ринковими методами. Макроекономічні дослідження В. Леонтьєва, який пізніше емігрував до США, зробили можливим опрацювання співробітниками ЦСУ на чолі з П. Поповим першого в світі звітнього балансу народного господарства СРСР на 1923/24 р. Розраховані вперше у світі міжгалузеві баланси давали величезний ефект.

Зусиллями фахівців світового рівня, яким партія надала певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася в багатьох конкретних досягненнях, серед яких насамперед слід згадати відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу, організацію державної і кооперативної торгівлі, налагодження, попри гамівну сорочку економічної диктатури, госпрозрахункових засад у «командних висотах» господарства.

Проте тимчасовий союз компартійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним уже в 1925 р., коли державна влада взяла курс на поступове згортання непу. В промисловості цей поворот пов'язаний з гаслом індустріалізації, проголошеним в останній декаді грудня 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б).

Могучня пропагандистська машина, яка після XIV з'їзду ВКП(б) переключилася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних труднощів і недолків. Однак вона обіцяла в недалекому майбутньому, не пізніше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання мало нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. В такий нехитрий спосіб державна партія прагнула забезпечити підтримку суспільством політики індустріалізації.

Якщо ринок у «командних висотах» створювався і контролювався замою державою, то ринкові відносини між містом і селом були позбавлені штучності. Націоналізація основного засобу виробництва — землі — не робила індивідуальні (за тогочасною лексикою — одноосібні) господарства селян залежними від держави. Вони міцно трималися за свою власність і віддавали державі вироблену продукцію тільки за ціною, яка їх влаштувала. За цих умов хлібозаготівельним організаціям було зручніше мати справу не з розпорощеними селянськими господарствами, а з їх кооперативними об'єднаннями. Селяни вже давно, з кінця XIX ст., організовували з власної ініціативи різноманітні кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Будь-які форми кооперативів не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативних об'єднань зосереджу-

вали колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємозв'язок їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.)

(Описані в програмі РКП(б) 1919 р колективні господарства мали іншу природу. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоча кооперативи також були колективними господарствами. З кооперативами у колгоспів не було нічого спільного. Для колгоспів було характерним відчуження засобів виробництва. Форми колгоспів розрізнялися за ступенем відчуження, яке могло бути цілковитим (у найбільш невинних селянам комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У комунах і меншою мірою в артілях, які проголошувалися комуністичною доктриною вищими формами виробничих об'єднань, селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати господарювання. У виробничому процесі він мав становище, яке практично нічим не відрізнялося від становища робітника промисловості, — найманої робочої сили.

Економіка колгоспів була натуральною або цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи були елементом ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, основувану на директивному плануванні.

ПОВОРОТ ДО ПОЛІТИКИ «СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ»

7.5

Жорстока боротьба за владу тривала в Кремлі від грудня 1922 р, відколи В. Ленін фізично не зміг керувати партією і державою, до 1928 р. З утвердженням Й. Сталіна як одноособового вождя боротьба припинилася. Центральне компартійно-радянське керівництво отримало змогу провадити єдину політичну лінію. Це була лінія на відмову від нової економічної політики і повернення під іншими гаслами до комуністичного штурму 1918—1920 рр. Наприкінці 20-х років державна партія настільки зміцнилася, що її керівники знову могли поставити питання про охоплення «соціалістичними перетвореннями» аграрного сектору економіки. Йшлося про те, щоб всупереч волі багатомільйонного селянства втягнути його в колгосп. Селяни-власники повинні були позбавитися приватної власності і працювати під контролем держави.

Відповіддю на запитання «кооперативи або колгоспи?» Комуністична партія на багато десятиліть наперед визначала власне становище в

суспільстві та історичну долю опанованої нею велетенської країни. Можна було обрати магістральним шляхом соціально-економічних перетворень кооперативне будівництво й уникнути багатомільйонних жертв, пов'язаних зі створенням силовими засобами тоталітарного ладу. Можна було обрати, навпаки, колгоспне будівництво, тобто просуватися по шляху, передбаченому комуністичною доктриною, хоча остання уже довела у добу так званого «воєнного комунізму» свою економічну неспроможність.

Спочатку партія підняла на щит одну з останніх праць В. Леніна «Про кооперацію» і всіма засобами сприяла розвитку кооперативних форм господарювання, які відповідали новій економічній політиці. Проте в рішеннях XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.) було зроблено обережну ремарку: «Колективізація сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі». На жовтневому (1925 р.) пленумі ЦК РКП(б) поворот у бік колективізації визначився повністю. Пленум поставив перед партією вимогу «всесторонньо сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіщного й середнього селянства».

30 грудня 1926 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва». У постанові йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги були прийнятним виходом із важкого матеріального становища. І справді, нові пільги сприяли залученню незаможників у колгоспи. Кількість їх в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928 р. Частка тсозів серед них відповідно зросла з 6,8 до 71,7 відсотка. Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати звичайний уклад життя. До жовтня 1928 р. в УСРР було колективізовано менш як 4 відсотки площі селянського землекористування.

Переломним моментом у політиці державної партії щодо сільського господарства став XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. Вказуючи на те, що темпи розвитку сільського господарства не можна визнати задовільними, Й. Сталін задав делегатам з'їзду запитання: де вихід для села? Може, в уповільненні темпів розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, у переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві XV з'їзду ВКП(б) щодо розробки п'ятирічного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства з охопленням до 20 відсотків селянських посівів.

Після XV з'їзду ВКП(б) розпочалися хлібозаготівлі, які здійснювалися силовими методами. Політбюро ЦК мобілізувало на них увесь партапарат, включаючи провідних діячів партії та держави. Продо-

вольче становище справді стало серйозним Селяни відмовлялися продавати державі хліб за низькими хлібозаготівельними цінами, запаси продовольства у містах вичерпалися

У січні 1928 р Й Сталін виїхав у Сибір, де у своїх виступах конкретизував програму дій, яка випливала з фактичної відмови державної партії від нової економічної політики Йшлося про те, щоб зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки У найближчі 3—4 роки планувалося провести часткову колективізацію сільського господарства, а слідом за нею суцільну колективізацію

У провалі хлібозаготівель Й Сталін звинувачував не все селянство, а тільки куркулів, тобто власників господарств підприємницького типу Це була звичайна для радянської влади тактика класового протиставлення різних прошарків селянства з метою послабити його опір Селяни не бажали продавати хліб за заниженими цінами, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб «Продавати» і «здавати» — це терміни різних епох і різних економічних політик

В Україні за допомогою рекомендованого Сталіним «уральсько-сибірського методу» хлібозаготівель у січні-лютому 1928 р передали державі 70 млн пудів хліба Хлібозаготівельну кризу було подолано Однак надзвичайні заходи нагадали про перший комуністичний штурм 1918—1920 рр За 20-ті роки партійно-державний апарат зміцнів і готовий був під керівництвом нового вождя повторити експеримент, від якого В Ленін відмовився у 1921 р

Подані на розгляд XV з'їзду ВКП(б) документи про перший перспективний план розвитку народного господарства Й Сталін охарактеризував як «чорнову й значно применшену п'ятирічну політику» На з'їзді він сформулював положення, яке було покладено в основу економічної політики радянської влади на весь період її подальшого існування «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів»

Фахівці, які працювали у вищих ланках господарського апарату, зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки може запроторити їх у тюрму С Струмліну, який фактично очолював розроблення п'ятирічного плану, приписується вислів «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі» Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники стали готувати такі документи, яких вимагав Й Сталін

XV з'їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розроблення п'ятирічного плану варіант, який виходив на 16 відсотків середньорічного рівня зростання великої промисловості У квітні 1929 р XVI Всесоюзна партконференція затвердила «оптимальний» варіант п'ятирічки з майже 23 відсотками середньорічного рівня зростання промисловості

ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

7.6

У червні 1929 р було введено обов'язкові плани завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання Тих, хто ухилився від поставок зерна в обсягах, визначених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати в межах п'ятиразової вартості хліба, що підлягав здачі Якщо штрафи не вносилися, майно боржників підлягало продажу з торгів Груповий опр розкладці, ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за статтями Карного кодексу УСРР, в яких передбачалися значно тяжчі покарання конфіскація всього майна й депортація засуджених у віддалені регіони СРСР Чверть коштів, одержаних від продажу майна з торгів, перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможників у проведенні в життя нових законів

Сталінська команда усвідомлювала загрозу деградації господарства, зумовлену «уральсько-сибірським методом» хлібозаготівель Виходом з ситуації, яка створювалася штучно, був не відступ від комуністичної доктрини, а, як вважав Й Сталін, її остаточне втілення в життя — суцільна колективізація

Виходячи з цих міркувань, Сталін одночасно із запровадженням продрозкладки зробив спробу у корені ліквідувати ринкові відносини між містом і селом У містах та на новобудовах відбувся перехід до нормованого забезпечення хлібом, а згодом також іншими продуктами по картках Як і в роки громадянської війни, торгівля замінювалася розподілом Базарну торгівлю хлібом було заборонено як таку, що негативно впливає на хлібозаготівлі Призначені для села промислові товари передавалися у фонд «отоварювання» (виникло й таке слово) хлібозаготівель на основі контракти Контракція (договір держави з колективами або окремими господарствами на поставку продовольчої продукції та на зустрічну поставку селу промислової продукції) втратила добровільний характер і стала обов'язковою Зрозуміло, що обов'язковою тільки для селянської сторони, оскільки зобов'язання держави щодо постачання промислових товарів виконувалися в межах наявних фондів Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракти зернових посівів» від 26 серпня 1929 р цей договір розглядався як засіб організації планового продуктообміну між містом і селом

Спроба ліквідувати ринкові відносини суперечила інтересам селян, а тому призводила до насильства у відносинах з ними з боку держави Найбільш відсталі регіони, де переважало натуральне

сільське господарство, а також наймитсько-бідняцькі двори у розвинених регіонах не мали товарного хліба й не брали помітної участі в хлібозаготівлях. Владі можна було розраховувати тільки на заможні та середняцькі господарства у розвинених регіонах. Проте вони не хотіли існувати без ринку незалежно від того, чи зберігали самостійність, чи були об'єднані в колгоспи. Внаслідок цього опір хлібозаготівлям чинили не тільки одноосібники, а й колгоспники. Штучне функціонування планового продуктообміну вимагало постійного вжиття позаекономічних, кріпосницьких за своєю природою форм примусу. Українське селянство опинилося в самому епіцентрі події, пов'язаних з суцільною колективізацією, адже Україна була найбільшою житницею Радянського Союзу.

Для того щоб подолати опір «соціалістичним перетворенням», суспільство треба було розколоти. Майстер політики «поділяй і володарюй». Й. Сталін запровадив у практику два тавра — «шкідник» і «куркуль». Першим таврувалася опозиційно налаштована інтелігенція, другим — селяни, які виступали проти колективізації. Куркулями називали підприємницький прошарок селянства. Від найбільш заможних селян очікувався найсерйозніший опір суцільній колективізації. Проте влада переслдувала також найбідніших селян, якщо ті не записувалися в колгосп. Тільки називали їх інакше — «підкуркульниками».

У 1927 р., за статистичними даними, в Україні було 205 тис. підприємницьких, тобто «куркульських», селянських господарств, що становило менш як 4 відсотки їх загальної кількості. Здійснювана в 1928—1929 рр. політика «обмеження й витиснення капіталістичних елементів» скоротила зазначену цифру до 73 тис. (1,5 відсотка). Переважна більшість селян, яких статистика зараховувала до куркулів, перейшла на господарювання власними силами.

Однак політика суцільної колективізації не могла обійтися без «куркуля». Селяни могли змиритися з колгоспами тільки під реальною загрозою руйнування власного господарства. Як вважали стратеги колективізації, їх треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. Тому зменшення частки підприємницьких господарств не популяризувалося. Навпаки, «куркульський» прошарок штучно розширювався за рахунок селян, які користувалися найманою працею у минулому або перебували в роки громадянської війни у петлюрівських, гетьманських чи білогвардійських військах.

У другій половині січня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено в таємній постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р. За цим документом власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії.

До першої належали учасники антирадянських виступів, їх чекала тюрма або концтабори. До другої категорії потрапляли всі, хто

чинив «менш активний опір» Разом із сім'ями їх депортували у віддалені північні та східні регіони До третьої категорії зараховувалися всі, хто не опирався розкуркуленню Вони отримували зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів У постанові називалися точні цифри селянських дворів, які підлягали включенню до першої (52 тис.) і другої (112 тис.) категорій Тобто заздалегідь було відомо, скільки селян і в яких саме формах чинитимуть опір кампанії розкуркулення Насправді наведені цифри були своєрідною інструкцією для місцевих органів влади Останні не мали права відступити від затверджених лімітів

Перша хвиля розкуркулення тривала до початку березня 1930 р Вона охопила в УСРР 309 районів (з 581 наявних) Було розкуркулено 61 887 господарств, тобто 2,5 відсотка

Офіційне проголошення безпосереднього переходу до суцільної колективізації відбулося на листопадовому (1929 р) пленумі ЦК ВКП(б) Нова політика щодо селянства була конкретизована у постанові ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р За цією постановою Україна зараховувалася до регіонів другої черги, де суцільна колективізація мала завершитися восени 1931 або навесні 1932 р

Утворена після листопадового (1929 р) пленуму ЦК ВКП(б) комісія під головуванням Я Яковлева запропонувала обрати основною формою колгоспу сільськогосподарську артіль Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р Наркомзему СРСР доручалося виробити зразковий статут сільськогосподарської колгоспної артілі «як перехідної до комун форми колгоспу»

Наркомзем СРСР і Колгоспцентр опублікували 6 лютого 1930 р зразковий статут сільськогосподарської артілі, в якому принципово для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспу було навмисно стерто Згадана в статуті норма щодо присадибного господарства виявилася декларативною розміри ділянки не зазначалися, не вказувалося, що колгоспник може тримати корів та дрібну худобу

Незважаючи на загрозу розкуркулення, примусова колективізація фактично у комунній формі викликала колосальний опір селянства Найчастіше він матеріалізувався у «волинках», тобто демонстративному небажанні працювати у колгоспі Пройшло безліч «баб'ячих бунтів» Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на корову, дрібну худобу та птицю У багатьох селах спалахнули збройні повстання Виявилось, що чекісти не до кінця вилучили зброю, яка залишалася у сільській місцевості ще з часів громадянської війни Готуючи передумови для суцільної колективізації, Й Сталін у 1927 р розпорядився провести операцію з вилучення зброї на селі

У Червоноповстанському районі на Одещині сформувалися збройні загони, в яких одночасно брали участь радянські й антирадянські партизани часів громадянської війни Проти них довелося кинути

армійські підрозділи Військова сила була застосована для придушення збройних виступів на Чернігівщині і в Дніпропетровському окрузі Тим часом у Червоній армії, яка складалася в основному з селян, поширювалися антирадянські настрої

Грандіозний розмах селянських виступів викликав панічні настрої в керівних колах ВКП(б) На всесоюзних нарадах у Москві, які відбулися в лютому 1930 р, керівники партійних комітетів різко критикували ухил у бік організації ненависних селянам комун І Сталін відчув, що потрібно відступити У ЦК ВКП(б) переглянули редакцію зразкового статуту сільгоспартілі Тепер він давав чітку відповідь на запитання про те, що слід колективізувати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу і птицю, присадибну ділянку

2 березня 1930 р нова редакція статуту була надрукована в центральному органі ВКП(б) газеті «Правда» разом із статтею І Сталіна «Запаморочення від успіхів» У різних виразах у статті йшлося про неприпустимість посилювати колгоспний рух засобами адміністрування, Проголошувалася свобода виходу селян з колгоспів, створених усупереч їх волі Незабаром було вжито низку заходів щодо економічного стимулювання колективізації

Селянські маси заспокоїлися, проте з осені 1930 р розпочався новий наступ держави Кремль розпорядився завершити протягом 1931 р суцільну колективізацію степових районів Замість адміністративного тиску тепер було вжито податковий прес Односібники обкладалися величезними податками, за яких господарювання ставало просто неможливим І навпаки, ті, хто вступав у колгоспи, негайно звільнялися від оподаткування

Поряд з податковим пресом знову було вжито загрозу розкуркулення У новій кампанії суцільної колективізації на роль «куркулів» треба було призначити вже інших селян Звинувачуючи місцеве начальство в недооцінці «куркульської небезпеки», один з керівників компартійно-радянського апарату України заявив на пленумі ЦК КП(б)У у грудні 1930 р «Цим товаришам здається, що куркулі — це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 року Ім здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то у них куркуля вже нема Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема»

П Любченко майстерно об'єднав дві «ліберального» місцевого начальства з позицією куркулів-контрреволюціонерів Майже відкритим текстом він заявив, що без нової кампанії розкуркулення зазнає невдачі кампанія суцільної колективізації Пов'язані круговою порукою, апаратники знайшли на роль «куркулів» інших селян і провели другу кампанію суцільної колективізації Для того щоб не будувати

«куркульські» виселки (на це бракувало коштів), усіх розкуркулених почали депортувати в північні та північно-східні регіони СРСР

Коли суцільна колективізація закінчилася, була названа сумарна цифра господарств, розкуркулених в Україні, — близько 200 тис. Цифра підозріло збігається з кількістю господарств, що їх статистичні органи в 1927 р. зараховували до числа куркульських

За статистичними даними, між початком 1930 і кінцем 1931 р., коли розкуркування відбувалося найбільш інтенсивно, в Україні зникло 282 тис. селянських дворів. Однак розкуркування здійснювалося й раніше. Селянські господарства знищувалися через продаж майна з торгів у разі невиконання хлібзаготівель або за несплату індивідуальних податків (так зване експертне оподаткування найзаможніших селян). Селян, які розпродували власну худобу, щоб не здавати її в колгосп, засуджували до позбавлення волі або депортували разом із сім'ями у віддалені регіони. Немало господарств було ліквідовано з волі їх власників. Не маючи змоги вільно господарювати на землі, селяни подавалися у міста, на новобудови.

Усього за 1928—1931 рр. кількість селянських дворів в Україні скоротилася до 352 тис. Це не означає, що через розкуркування або інші форми тиску держави на село було ліквідовано саме таку кількість дворів. У ці роки під впливом природного приросту сільського населення відбувалося зростання чисельності господарств, яке певною мірою компенсувало втрати від розкуркування. Справжнє число розорених господарств є більшим, ніж підсумкова цифра, яку наводять статистики.

До жовтня 1931 р. було колективізовано майже 87 відсотків господарств українського Степу, 70 — Лівобережного Лісостепу й 65 відсотків — Правобережного Лісостепу. Тільки в польських та прикордонних районах УСРР частка одноосібних господарств залишалася значною навіть у роки другої п'ятирічки (1933—1937).

ГОЛОД 1932 — 1933 рр.

7.7

Разом із колгоспним ладом народилося директивне управління колгоспами, за яким той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за її наслідки. Одержавлення колгоспів, які формально вважалися спільною власністю колективу селян, виявлялося в дріб'язковому, суперечливому, некомпетентному втручанні чиновників, зарегламентованості численними постановами, планами, нормативами, що плодилися на всіх рівнях управлінського апарату. Розмірковуючи над причинами провалу в сільськогосподарському виробництві, генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор при-

знався у виступі на III Всеукраїнській партконференції в липні 1932 р «Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже справді цілком безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу»

За статутом загальні збори колгоспників могли самостійно обирати голову й правління в цілому. Однак вирішальне слово у «виборах» належало районним організаціям — райкому партії, районному відділенню ДПУ і райвиконкому. Незалежно від того, чи були директиви з району обґрунтовані, їх невиконання для керівників колгоспу завжди закінчувалося однаково усуненням з посади, а то й ув'язненням.

На ключову посаду голови правління нерідко призначалися двадцятип'ятитисячники — робітники промислових підприємств, які були мобілізовані на колгоспну роботу партійним і профспілковим апаратами. Маючи досвід організації праці у великих колективах, двадцятип'ятитисячники часто виявлялися на висоті і в новій для себе справі. Однак історія колективізації знає багато інших прикладів, коли трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність міських висуванців.

Колгоспи в артільній формі за своєю природою були дуалістичні: громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне — до ринку. Прогнозувати за рахунок невеликої присадибної ділянки колгоспник не міг. Праця на колектив повинна була давати йому певну частку виробленої спільними зусиллями продукції.

Проте на лівову пайку колгоспної продукції завжди претендувала держава. Й. Сталін назвав першою заповіддю колгоспників поставки державі. Розподіл виробленої продукції серед колгоспників мав здійснюватися за залишковим принципом, тобто після виконання державних зобов'язань, якщо для такого розподілу щось залишалося.

Велике виробництво у сільському господарстві потребувало механізації. Ця проблема розв'язувалася через створення машинно-тракторних станцій (МТС). Починаючи з жовтня 1930 р й до кінця першої п'ятирічки в середньому кожні два дні в Україні з'являлася нова МТС. Наприкінці 1932 р вже діяло 594 МТС із 25 630 тракторами. В зоні їхньої дії перебувала майже половина колгоспів. МТС обслуговували 77 відсотків колгоспного масиву орних земель.

Колективізація в артільній формі була поступкою селянству з боку Й. Сталіна та його найближчого оточення. За поступку колгоспникам щодо присадибної ділянки Сталін узяв реванш у колгоспів. Розміри колгоспних поставок державі заздалегідь не визначалися. Коли хлібозаготівельний план ставав відомим, він охоплював майже весь урожай. Щоб колгоспи не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р заборонили. Скасована в 1921 р продовольча розкладка відродилася у новій формі.

Продрозкладка 1919—1920 рр стягувалася з індивідуальних господарств, і заготівельники не могли дійти до кожного з мільйонів

селянських дворів Стягнення продрозкладки з колгоспів виявилось простою справою Хліб потрапляв до заготівельних пунктів прямо з колгоспних ланів на машинах МТС Через те що технічний бік заготівель вирішальною мірою спростився, Сталін привселюдно оголосив, що зернова проблема успішно розв'язується У 1930 і 1931 рр поставки колгоспної продукції державі перебували на рекордно високому рівні, але тільки через те, що колгоспникам майже нічого не залишалося

Колгоспники збагнули, що потрапили у пастку Змушені працювати в громадському господарстві, вони тільки робили вигляд, що працюють Абсолютна матеріальна незацікавленість в результатах праці призводила до колосальних втрат продукції У газетних кореспонденціях повідомлялося, що врожай 1932 р видався добрим, проте гине на полях Селяни заявляли «Хай гине, все одно й це заберуть» Поширилося розкрадання колгоспної продукції

Й Сталін усе-таки розраховував, що вдасться примусити селян працювати на державу під загрозою суворих кар 7 серпня 1932 р ВЦВК і РНК СРСР ухвалили власноручно написану ним постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» Відповідно до цього законодавчого акта розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше як 10 років За півкишені зерна, принесеного з поля голодній сім'ї, колгоспник діставав строк у концтаборі У народі цей драконівський акт охрестили «законом про п'ять колосків»

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р відбувалися набагато важче, ніж будь-коли, адже втрати хліба в полі вимірювалися сотнями мільйонів пудів За станом на початок жовтня тільки 1403 колгоспи з наявних 23 270 виконали річний план В результаті у 1932 р стрімко зменшився хлібний експорт, що призвело до майже десятиразового збільшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу СРСР проти 1929 р На західних валютних ринках з'явилася чорна біржа радянських векселів Зменшилися й без того мізерні норми видачі продуктів по картках для робітників та службовців

У цій ситуації Й Сталін відрядив в основні хлібовиробні райони СРСР надзвичайні заготівельні комісії на чолі з своїми найближчими співробітниками П Постишев очолив комісію в Поволжі, Л Каганович — на Північному Кавказі, В Молотов — в Україні

З 1 листопада 1932 р по 1 лютого 1933 р молотовська комісія вилучила у селянському секторі 87 млн пудів, у радгоспів — 17,6 млн пудів Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р, становила 261 млн пудів Заготівлі з урожаю 1931 р, які тривали до кінця січня 1932 р, дали 440 млн пудів Проте втрати зерна під час вирощування і збирання урожаю 1932 р були набагато більші, ніж у 1931 р Тому зменшення надходжень хліба в державний фонд у

1932 р не означало збільшення хлібних запасів у селян Навпаки, у селян після зимових заготівель 1932—1933 рр з урожаю 1932 р хліба не залишилося зовсім Торгівля хлібом була заборонена

Конфіскація хлібних запасів призвела до випадків голодної смерті у багатьох селянських родинах. Однак вона не пояснює жахливих масштабів голодомору, який мав місце в українському селі

Пояснення приховане в діях надзвичайних хлібозаготівельних комісій в Україні і в одному з шести округів Північного Кавказу — Кубанському Тут, на відміну від Поволжя і більшості округів Північного Кавказу, комісії не обмежилися конфіскацією хліба Вони запровадили для покарання боржників по хлібозаготівлях «*натуральні штрафи*» коли не було хліба, конфіскували інше продовольство, яке знаходили під час обшуку на селянському подвір'ї Практика «натуральних штрафів» стала свідомо здійснюваним терором голодом «Натуральні штрафи» — візитна картка страхливого голодомору

Держави був потрібний хліб, а не картопля чи фруктова сушня Коли почалася «заготівля» всього виявленого в селянській садибі продовольства, можна з певністю ствердити так тоталітарна держава карала селян за небажання працювати в громадському господарстві артилей

Терор голодом, як і експропріація заможного селянства, був одним із методів створення колгоспного ладу.

Треба зазначити, що конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж» хлібозаготівель Нерідко вона здійснювалася цілком гласно, з висвітленням у районних газетах

Слово «голод» не згадувалося навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У або у протоколах полтбюро ЦК Конкретні заходи партійних органів, які пов'язувалися з голодом, проходили в документації через «особливі папки» Певна річ, ніхто не боявся розголошення відомої всім інформації про голод До того ж всі документи ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) мали гриф «цілком таємно» У сталінського табу був інший знаковий сенс тема голоду не підлягала обговоренню на будь-яких, навіть закритих, партійних зборах або пленумах партійних комітетів Цього табу в КПРС дотримувалися до 25 грудня 1987 р Про голод, від якого загинули мільйони, не можна було нічого сказати без ризику потрапити у концтабір

Аналіз демографічної статистики 30-х років свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р становили близько 150 тис чол Цей голод був зумовлений зимовими хлібозаготівлями з урожаю 1931 р (в першій половині 1932 р) та з урожаю 1932 р (в останньому кварталі 1932 р) В українському селі смертність перевищила народжуваність у червні, жовтні, листопаді та грудні 1932 р

У 1933 р. внаслідок конфіскації всіх продовольчих запасів смертність у сільській місцевості УСРР набула масштабів голодомору. Голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн чоловік.

Народжуваність у голодні роки знизилася на порядок. Повні демографічні втрати в Україні включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності сягнули за 1932—1933 рр. 5 млн чоловік (без Кубані).

ТРУДНОЦІ ТА УСПІХИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

7.8

Сталінський варіант економічної основи радянського устрою ґрунтувався, як і лєнінський, на комуністичній доктрині, викладеній у чинній партійній програмі 1919 р Проте Й Сталін внє істотні поправки в економічний устрій, зроблені або під впливом провальних уроків «воєнного комунізму», або внаслідок відступу під тиском селянських мас уже під час «розгорнутого будівництва соціалізму»

Як зазначалося, генсек бажав здійснити суцільну колективізацію у комунній формі Опір селян змусив обрати компромісну артільну форму колгоспів Завдяки цьому селянам залишалися рештки ринкових відносин у вигляді присадибної ділянки та колгоспної торгівлі

В організації державної промисловості Й Сталін не повернувся до спадщини «воєнного комунізму» Як і при неп, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці

У плануванні, фінансуванні й постачанні радянська промисловість поділялася на групи «А» (виробництво засобів виробництва) та «Б» (виробництво товарів народного споживання) На розвиток групи «А» виділялися основні фінансові ресурси, галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом

Компартійно-радянська олігархія здійснювала індустріалізацію країни в інтересах воєнно-промислового комплексу та галузей, що його обслуговували За цим наглядали мобілізаційні осередки на підприємствах і відповідні органи в управлінських структурах Промисловість групи «А» виробляла мінімум товарів народного споживання, а в промисловості групи «Б» вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи «А» В умовах вільного ринку такий господарський механізм не зміг би проіснувати жодного дня Проте в СРСР не існувало вільного ринку

У плані капітального будівництва, затвердженому на першу п'ятирічку, підприємства ВПК ще не посідали провідного місця Спочатку треба було створювати для них промислову інфраструктуру Однак спрямованість капіталовкладень на групу «А» не залишала сумнівів

у характері індустріалізації В легкій і харчовій промисловості України було освоєно лише 9,5 відсотка обсягу промислових капіталовкладень На першому місці за капіталовкладеннями перебувала металургія, друге місце з невеликим відривом посідало машинобудування, третє і четверте поділяли електроенергетика та паливна промисловість

У другий п'ятиріччя (1933—1937 рр), як і в першій, дев'ять десятих капітальних вкладень спрямовувалося у важку промисловість На перше місце у капіталовкладеннях вийшло машинобудування, в якому чимраз більше набирали сили спеціалізовані підприємства ВПК

Серед промислових об'єктів перших п'ятирічок виділялося 35 загальносоюзних будов, на кожну з яких було витрачено до 1936 р понад 100 млн крб З них в Україні розміщувалося 12 об'єктів — 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств, тобто третина До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Крамашбуд і Харківський тракторний завод (ХТЗ) Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні заводи в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську)

Наприкінці 30-х років вирішальна роль у виробництві промислової продукції належали фабрично-заводському сектору Промисловою продукцією тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі Модернізація промисловості стала фактом

Україна випереджала за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну і четверте місце в світі за видобутком вугілля За виробництвом металу й машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Великобританію Для розвитку цих галузей в Україні використовувалася вагома частка загальносоюзних капіталовкладень

У республіці розвивалася переважно інфраструктура ВПК, а не заводи воєнної економіки Останні здебільшого розміщувалися в регіонах СРСР, віддалених від кордону Тому в другій половині 30-х років, коли на підприємства ВПК випала лівові пайка промислових капіталовкладень, частка України у капіталовкладеннях різко поповзла вниз

За блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні економічні результати Відтворювалися народногосподарські структури, що склалися до революції Промисловість здебільшого розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському районі Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «всесоюзну кочегарку» Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для промисловості Центральної Росії У селах України донецького вугілля ніхто не бачив Українська металургія також працювала в основному на машинобудування російських промислових центрів, адже її продукція

поставлялась в основному підприємствам ВПК, розміщеним за межами республіки.

Промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих межах, які встановлювалися компартійно-радянським керівництвом. Маніпулювання цінами (з'явилася ціла псевдонаука про «соціалістичне ціноутворення») позбавляло цей найважливіший в умовах ринкової економіки показник будь-якої об'єктивної основи. Статистичні показники, засновані на цінах (передусім — показник валової продукції), мали обмежену інформаційну вагу. Це стосувалося також тих, хто визначав рух народногосподарських пропорцій, всю промислову і економічну політику.

Відрваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи «А» самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, що використовувались знову-таки у вугледобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, прогрес у промисловості слабок позначався на матеріальному добробуті народу.

У народногосподарських планах затверджувалися надзвичайно високі темпи індустріального зростання. Продиктовані Й. Сталіним планові темпи зростання промислового виробництва були величезні. Зокрема, у першій п'ятирічці середньорічний темп становив за три роки (1930—1932) 37,7 відсотка. Не дивно, що такі темпи залишалися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей. Навіть офіційні статистичні дані свідчать про те, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7 відсотка, тобто менше, ніж передбачалося директивами XV з'їзду ВКП(б). Слід узяти до уваги, що звітні статистичні дані внаслідок інфляції та невмотивованого повторного обрахунку валової продукції істотно завищені.

Індустріальна гонка призводила до обмеження життєвого рівня населення. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося — тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком виправданими. Опір лівацькому насильству над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах партії заклики щодо необхідності нещадного викорінення «опортунізму» стали загально-вживаними. Це свідчило про те, що крутий поворот в економічній політиці далеко не всі зустріли з ентузіазмом.

Господарники в 1928—1929 рр. ще наважувалися у завуальованій формі критикувати методи «підхльостування» промисловості через ухвалення нереальних планових показників. У відповідь Й. Сталін на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. погрозливо попередив: «Люди, які

базикають про необхідність зниження темпів розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»

«Підхльостування», за висловлюванням Сталіна, полягало фактично не тільки у затвердженні завищених планів, а й у спробах змусити втілювати ці плани в життя за допомогою терористичних методів. Найбільше постраждала від переслідувань тоталітарної держави технічна інтелігенція. Для того щоб інженери і техніки добросовісно працювали, їх слід було, як вважав Сталін, залякати.

У 1928 р чекісти вигадали в своїх кабінетах «шкідницьку» організацію з господарників та інженерів, які працювали в кам'яновугільній і металургійній промисловості України. Ці фахівці найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над «шахтинцями» — в основному фахівцями з Донбасу — провели показовий судовий процес, звинувативши їх у шкідництві.

Після «шахтинської справи» розпочалося організоване цькування фахівців з дореволюційними дипломами («спецежерство»). У суспільстві свідомо створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям «шкідництва». В Україні масові репресії проти господарників і фахівців відбувалися під безпосереднім керівництвом голови ДПУ УСРР В. Балицького.

Багаторічне переслідування фахівців непролетарського походження врешті-решт призвело до майже цілковитого знищення цього нечисленного прошарку інтелігенції. Їхнє місце в промисловості зайняли робітники-висуванці або фахівці, спільно підготовлені на курсах, у технікумах, в інститутах.

7.9

УКРАЇНІЗАЦІЯ 20 — 30-х років

Для того щоб позбавити визвольний рух у національних окраїнах колишньої імперії народної підтримки, керівники більшовицької Росії погоджувалися надати встановленій ними воєнними засобами влади організаційну форму незалежної (з 1922 р — союзної республіки). Декларувалося, що національні республіки матимуть певну самостійність у розв'язанні окремих питань, передусім у сфері культури. Ці декларації треба було реалізувати.

Гноблення будь-якого народу проявлялося насамперед в ігноруванні або прямому переслідуванні його мови. Найбільш виразно це проявилось в Російській імперії стосовно українського народу. Ось чому декларації про рівноправність мов і відсутність у Радянському Союзі державної мови, з якими постійно виступав центральний уряд,

потребували підтвердження практикою повсякденного життя. До того ж саме існування союзних республік служило гарантією для позитивного розв'язання питання про застосування національних мов у державному апараті та в суспільно-політичному житті.

Ще в грудні 1919 р компартійне керівництво ухвалило документ «Про радянську владу на Україні», затверджений незабаром як резолюція VIII Всеросійської партконференції. У ньому був пункт, який можна вважати висхідним у процесі дерусифікації: «Члени РКП на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою».

Отже, суть радянської українізації як форми коренізації влади полягала передусім в освоєнні та поширенні на державному рівні національної мови. Однак мова нерозривно пов'язана з національною культурою. Тому політика українізації не могла не сприяти подоланню русифікації України, зростанню національної самосвідомості народних мас, а отже, державницьким устремлінням народу. Такі наслідки українізації були вкрай небажаними для центральних властей, які завжди прагнули поглиблення однорідності суспільства, зокрема через «стирання національних відмінностей».

І все-таки російське компартійно-радянське керівництво не могло обійтися без урочистих запевнень у необхідності розв'язання національного питання. За допомогою мільйонної армії йому вдалося справитися з українською революцією. Проте було просто неможливо надійно контролювати становище в Україні тільки військовими засобами. Українці повинні були переконатися в тому, що радянська влада — це їхня власна влада. Представники влади мусили спілкуватися в установах і засобах масової інформації їхньою мовою. Переслідувану сотні років рідну мову українці повинні були почути в школах і в закладах культури.

Зважаючи на небажані побічні наслідки курсу на укорінення влади, керівники КП(б)У довго не виявляли бажання активно діяти в напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто докласти особисті зусилля для оволодіння мовою, якої не знали. За даними 1923 р, тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату УСРР заявили, що знають українську мову.

На початку 1923 р керівництво РКП(б) вирішило поставити на порядок денний чергового з'їзду партії пункт про шляхи розв'язання національного питання в СРСР. У квітні 1923 р XII з'їзд РКП(б) затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії. Здійснення її покладалося на компартії національних республік. Починати політику коренізації треба було передусім із залучення в партійний і радянський апарат місцевих кадрів.

В Україні, як і в кожній іншій національній республіці, державний апарат був переважно неукраїнським. Частка українців в апараті у

1923 р не перевищувала 35 відсотків. Особливо незначною вона була у керівних структурах. В колегіях наркоматів налічувалося 47 відсотків росіян, 26 євреїв і лише 12 відсотків українців.

До квітня 1925 р партійну організацію України очолював «інтернаціоналіст» Е Квірінг, який звертав мало уваги на здійснення українізації. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі, він підтримував «трійку» (Г Зінов'єва, Л Каменєва, Й Сталін) в її протистоянні з Л Троцьким. Проте після розколу «трійки», коли Сталін розпочав боротьбу з Л Каменєвим і Г Зінов'євим, Е Квірінг не спромігся своєчасно зорієнтуватися і втратив посаду. На його місце Сталін надіслав свого найближчого співробітника Л Кагановича. Саме при Кагановичі політика українізації набула найбільшого розвитку. Новий керівник КП(б)У по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс. Він навіть вивчив українську мову, якої раніше не знав, хоча народився в Україні.

Результати українізації 20-х років були вагомими. Частка українців серед службовців державного апарату в 1923—1927 рр. зростає з 35 до 54 відсотків. На викладання українською мовою перейшло багато інститутів, більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою.

З ініціативи М Скрипника національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

Порівнюючи українізацію в УСРР із подібними процесами коренізації в інших союзних республіках, можна побачити цілком певну закономірність. Вона полягає в тому, що прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України супроводжувалося великим культурним піднесенням, названим у літературі національним відродженням 20-х років. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи з М Грушевського, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки в розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва. В інших республіках коренізація мала більше ознак компартійно-урядової кампанії щодо вкорінення владних структур, хоч і в Україні цей чинник простежується виразно й повно.

Максимальне використання офіційного курсу центрального компартійно-радянського керівництва в інтересах поширення української мови та прискорення розвитку національної культури є заслугою порівняно невеликого числа відповідальних працівників КП(б)У, яких називають націонал-комуністами. Вони гуртувалися навколо наркома освіти УСРР М Скрипника. Проте за постаттю Скрипника проглядається інша — генерального секретаря ЦК КП(б)У Л Кагановича.

Підтримка М. Скрипника пояснювалася політичними розрахунками Й. Сталіна. Доки Сталін боровся за владу, він погоджувався на поступки в національному питанні в обмін на підтримку республік. Він гостро потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, найбільшої республіканської партійної організації — КП(б)У.

Для того щоб зменшити негативні для влади наслідки українізації, Й. Сталін одночасно організовував кампанії, спрямовані проти «буржуазних націоналістів» і «націонал-ухильників». Жупел націонал-ухильництва використовувався передусім проти відповідальних працівників партійного апарату, які приділяли підвищену увагу національному питанню.

Коли Й. Сталін досяг вищої влади, його політика стосовно України кардинально змінилася. Причина була тією самою: УСРР за матеріальними та людськими ресурсами майже дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. В період «колективного керівництва» Сталіну важливо було забезпечити собі громадську і апаратну підтримку з боку УСРР, і він досяг свого. Після цього на передній план виступив інший чинник — потенційна загроза сепаратизму, яку могла відчувати Москва через сам факт існування потужного регіонального центру її власної влади у Харкові (з 1934 р. — в Києві).

Припинення політики українізації в УСРР ніколи офіційно не проголошувалося. Інша справа — українізація за межами УСРР. У грудні 1932 р. була прийнята постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Північному Кавказі». Ряд пунктів стосувався не заготівель, а національної політики. Українізація майже половини районів Північного Кавказу засуджувалася як «петлюрівська». Діловодство в радянських установах українізованих районів переводилося на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців». Було передбачено негайну ліквідацію українських навчальних установ, припинявся випуск українських газет, ліквідовувалося українське радіомовлення.

Перепис 1926 р. показав, що населення Кубанського округу майже на дві третини складалося з українців. Під час перепису 1939 р. українцями могли назвати себе тільки ті, хто недавно приїхав з України. Різними методами, у тому числі голодом 1932—1933 рр., кубанцям було запропоновано вважати себе росіянами.

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ

7.10

Комуністична диктатура, як це не дивно звучить, була безособистісною. На відміну від монархічної влади легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Безвідносно до особис-

тих рис царя-самодержця його політична фігура утверджувала імперію самим фактом свого існування Навпаки, радянська влада була запереченням імперської Вона виникла на гребені революційної хвилі, яка знищила імперію

Проте сповнені добрих намірів революціонери побудували не демократичний, а олігархічний державний устрій, який опанував суспільство В умовах комуністичної революції поява тоталітарного устрою була неминучою Комунізм означав ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, тобто позбавив суспільство природної самоорганізації

Нервовим центром «робітничо-селянської» держави була Комуністична партія За допомогою створених нею силових, політичних і громадських організацій вона повністю підпорядкувала собі суспільство Всі існуючі в ньому структури (крім церкви) були ліквідовані Політична влада зосередилася в керівному органі монополюючої партії, який узяв на себе відповідальність за функціонування суспільного життя

Внутрішня структура режиму, який називав себе диктатурою пролетаріату, або радянською владою, була олігархічною Олігархами стали вожді й вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва — політбюро В Ленін вбачав у політбюро колегу, в якій вожді визначатимуть «все і вся» Він установив непарний чисельний склад політбюро, щоб при обговоренні проблем могла виявитися панівна думка

Як будь-який інший олігархічний устрій, ця владна конструкція незабаром виявила свою нестабільність Пошук панівної думки в перебігу вільного обговорення є ознакою демократії, а не диктатури Тим часом політбюро становило зняття диктатури, і після смерті засновника доктрини, партія та держава в ньому розгорнулася боротьба за право бути першим Ніхто з вождів, які мали однаковий статус, не бажав розв'язувати проблеми більшістю голосів

Учасники боротьби за владу прагнули надати їй ідеологічного забарвлення і благородного політичного змісту Проте переможець завжди діяв однаково усував чергового суперника з політбюро й заповнював вакансію людиною із свого найближчого оточення

Серед переможців завжди був Й Сталін Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тим, в кому він вбачав суперника Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання авторитету Й Сталіна в державі, партії й безпосередньо в політбюро ЦК Водночас завдяки побудові політичного устрою на принципі «демократичного централізму» (суть його полягає в підпорядкуванні нижчих ланок ієрархії вищим) вістря диктатури чимраз більше звужувалося, аж поки вся влада зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б) Це надало олігархічному режиму

стабільності, якої він потребував для завершення розпочатих В Леніним комуністичних перетворень

Від початку 30-х років Й Сталін не зустрів заперечень ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади (зокрема, в харківському) Ніщо не перешкоджало йому широко використовувати в управлінні державою методи тероризму й насильства Власне, здійснювати комуністичні перетворення без терору було неможливо

Проте терористичні методи, що використовував Й Сталін, змушуючи вдаватися до них і весь компартійно-радянський апарат, не додали йому популярності ні в суспільстві, ні серед політичної еліти Якщо поди в Україні вивчати за газетами, то не видно нічого, крім повідомлень про дострокове введення в дію нових заводів, електростанцій і шахт, переможних рапортів передовиків соціалістичного змагання, свідчень про успіхи культурної революції тощо Тижневі зведення ДПУ УСРР виявляють іншу картину

За два десятиліття добре поставлена вождями ВКП(б) комуністична пропаганда зробила свою справу Зведення ДПУ УСРР показують, що вістря критики здебільшого спрямовувалося проти Й Сталіна Комуністична доктрина, радянська влада і партія, як правило, залишалися поза критикою Багатомільйонна партія давно стала одним із «передавальних пасів» від народу до влади Члени її не мали інших привілеїв, крім привілею бути попереду в організації життя суспільства

Владу особливо тривожила популярність критичних настроїв у партії З середини 1933 до листопада 1936 рр тривали кампанії генеральної чистки лав ВКП(б), перевірки та обміну партійних документів На цей час було припинено прийом в партію Навесні 1937 р у КП(б)У залишалося на обліку 297 тис членів і кандидатів, тобто на 254 тис менше, ніж було на початок 1933 р

Водночас із чисткою партійних лав в Україні розгорталася інша, більш глибока й руйнівна репресивна кампанія У січні 1933 р Й Сталін надіслав П. Постишева диктаторськими повноваженнями в Україну У нього було два завдання по-перше, навести лад у колгоспах після здійсненої Молотовим і Кагановичем каральної реквізиції продовольчих запасів у селян, по-друге, «втихомирити» українську інтелгенцію як потенційного носія сепаратизму

У липні 1933 р покінчив життя самогубством зацькований П. Постишевим М. Скрипник У концтаборі потрапила більшість діячів української культури, зокрема багато представників нової генерації, здебільшого робітничо-селянського походження Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в українській революції 1917—1920 рр

Терор голодом 1932—1933 рр шокував багатьох представників партійно-радянського апарату, які обіймали керівні посади в усіх зв'язках управління Не бажаючи бути учасниками злочинної струк-

тури, в яку перероджувалася компартійно-радянська олігархія після досягнення Й Сталним диктаторської влади, вони стали шукати засобів для виправлення становища Проба сил відбулася в січні 1934 р на XVII з'їзді ВКП(б)

Генеральний секретар ЦК був живим втіленням диктатури Комуністичної партії Проте його безмежна влада над партією, державою і суспільством потребувала постійного підтвердження На кожному партійному з'їзді, регулярність яких визначалася статутом, генсек мав проходити через процедури голосування Кожного разу він мусив бути обраним делегатом з'їзду, членом Центрального комітету і (на першому після з'їздивському пленумі ЦК) генеральним секретарем

Обрання делегатом з'їзду було простою формальністю для кожного члена ЦК Обрання генерального секретаря на пленумі ЦК також відбувалося без проблем, оскільки було відкритим Проте делегати партійного з'їзду обирали склад ЦК таємним голосуванням Цього вимагала специфіка партійної диктатури Отже, процедура виборів в ЦК давала єдину можливість усунути Й Сталіна з посади генсека

Безпосередньо проти Сталіна на XVII партійному з'їзді не виступив ніхто Однак, за спогадами, Сталін дістав менше голосів під час цих виборів, ніж багато інших серед тих, хто балотувався в члени ЦК Щоправда, в документах з'їзду негативна оцінка Сталіна кількома сотнями делегатів не знайшла відображення

1 грудня 1934 р С Кірова спіткала смерть від кулі вбивці Незважаючи на багаторічну діяльність спеціальної слідчої комісії, створеної після XX з'їзду КПРС, причетність Й Сталіна до цієї акції не було доведено документально Однак величезна кількість посередніх свідчень вказує на Сталіна як організатора терористичної акції Генсек отримував перекохані аргументи для розгортання терору, спрямованого на зміцнення своєї особистої влади

5 грудня в газеті «Правда» з'явилася датована днем смерті Кірова постанова ВЦВК «Про внесення змін у чинні карно-процесуальні кодекси союзних республік» Тепер справи про терористичні організації та акти терору проти представників радянської влади розслідувалися в термін не більш як десять днів Клопотання про помилування та касаційний розгляд справ у новому судочинстві не передбачалося

Перший «кіровський» процес розпочався у Києві Його учасниками стали колишні діячі українського визвольного руху Прагнучи якнайшвидше використати ситуацію істерії, яку створювали в СРСР сталінські пропагандисти, працівники ДПУ організували в своїх кабінетах «Об'єднання українських націоналістів», членами якого зробили галицьких інтелігентів Некомпетентність органів державної безпеки виявилася в цій назві справжня ОУН (Організація українських націоналістів) мала таку саму аббревіатуру, але іншу назву

13—15 грудня 1934 р визна сесія військової колегії Верховного суду СРСР у Києві розглянула справи 37 осіб, які проходили по

«справі ОУН» Ця справа була першою серед арештів, хвиля яких піднялася особливо високо у першій половині 1935 р. Пізніше у таборах ГУЛАГу її назвали «кіровським потоком»

Після перепочинку 1936 р., викликаного прийняттям нової Конституції СРСР, хвиля репресій піднялася знову. На основі підписаного Й. Сталіним 2 липня 1937 р. рішення ЦК ВКП(б) з'явився оперативний наказ по НКВС СРСР за № 00447. Згідно з цим наказом у найближчі чотири місяці підлягали викриттю й репресуванню 269 тис. «ворогів народу». З них 76 тис. чол. зараховувалися до першої категорії (розстріл), 193 тис. — до другої (ув'язнення в тюрмі або таборі).

Для того щоб полегшити виявлення такої кількості «ворогів», чекістам дозволялося використовувати фізичні методи впливу на допитуваних. Як і під час запровадження продовольчої розкладки, від партійних керівників на периферії вимагалось перевиконання затвердженого ліміту. Хто не виявляв наполегливості, ризикував не лише посадою, а й життям.

У 1937 р. злопам'ятний генсек знищив усіх делегатів XVII партійного з'їзду, крім тих, в яких був упевнений абсолютно Свого часу. Цей з'їзд називали «з'їздом переможців». Фактично він увійшов в історію як «з'їзд розстріляних».

Служіння вірою і правдою Й. Сталіну не врятувало компартійно-заянське керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК ВКП(б)У було репресовано 10. Вижив тільки «всеукраїнський староста» І. Петровський. Через збіг обставин його спочатку усунули від влади, а потім про нього забули.

Жертвами репресій ДПУ — УДБ НКВС у 1933—1938 рр. стали 360 тис. громадян України. Чекисти «працювали» в усіх верствах суспільства, виявляючи потенційні вогнища опору сталінській диктатурі. Проте спеціалізувалися вони на інтелігенції — мозку нації. Народ був знесилений репресіями духовно і фізично.

ЗАХІДНА УКРАЇНА У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

7.11

Польська держава відродилася після Першої світової війни. Свої землі вона успадкувала від трьох імперій, які поділили її в XVIII ст. — Російської, Австро-Угорської і Німецької. Серед цих земель переважно українцями були населені області, що належали до війни Австро-Угорщині та Росії. Східна Галичина і українські землі

по Збруч і Горинь утворили новий географічний регіон, названий Західною Україною

Половину площі міжвоєнної Польщі становили так звані «східні креси», тобто західноукраїнські та західнобілоруські землі. Близько третини населення країни належало до національних меншин, серед яких переважали українці.

Більше як 3 млн українців Східної Галичини з Лемківщиною, що раніше перебували у складі Австро-Угорщини, належали в основному до греко-католицької церкви. Понад 2 млн українців, які населяли землі, що входили до Російської імперії (Західна Волинь, Полісся, Холмщина з Підляшшям), сповідували православ'я. Ці українські громади були роз'єднані впродовж століть. Контакти між ними були слабкі, і панівні кола Польщі ретельно стежили, щоб роз'єднаність зберігалася.

Рівень освіченості та національної самосвідомості українського населення Холмщини, Західної Волині і особливо Полісся був надзвичайно низьким. Давалися взнаки результати антиукраїнської політики царських чиновників. Під час перепису 1931 р. на Поліссі було зареєстровано близько 700 тис. чол., які свою мову назвали «місцевою», «тутейшою», «хлопською», «Панською» для них була польська або російська мова.

За переписом 1931 р. на західноукраїнських землях у складі Польщі налічувалося 8,9 млн чол., у тому числі 5,6 млн українців, 2,2 млн поляків, 1,1 млн представників інших національних меншин — євреїв, білорусів, німців та ін. Етнічна строкатість населення використовувалася польською владою для проведення наступальної політики національно-культурної асиміляції українців.

Польсько-українська війна, яка спалахнула після розвалу Австро-Угорщини, закінчилася поразкою Західноукраїнської Народної Республіки. Польські війська анексували територію Східної Галичини з центром у Львові. Українці залишилися єдиним великим народом серед населення багатонаціональної Австро-Угорщини, який не домогся власної державності. Однак міжнародне співтовариство довго не визнавало, що Східна Галичина належить Польщі. Тільки у березні 1923 р. Рада послів Антанти визнала цей факт.

У польській конституції 1921 р. проголошувався курс на вільний розвиток національних меншин, який мав забезпечуватися автономним устроєм і місцевим самоврядуванням. Демократичні засади цієї конституції були важливим аргументом, який висували польські правлячі кола перед Антантою, коли вимагали визнати результати територіального розмежування після всіх воєн. Коли східний кордон Польської держави дістав міжнародну легітимність (СРСР не претендував на західноукраїнські і західнобілоруські землі згідно з умовами Ризького мирного договору 1921 р.), наступ на національні права українців посилювався.

Найбільш крайні позиції займала **Партія націонал-демократів (ендеків)** на чолі з **Р. Дмовським** і **С. Грабським**. Вона користувалася особливою популярністю серед польського населення Західної України. Ендеки твердили, що Західна Україна — це невід'ємна складова частина Польської держави, а українське населення цієї території становить «руську гілку великого польського дерева». Прагнучи здійснити національно-культурну асиміляцію українців, вони проштовхнули через сейм у 1924 р. закон, який заборонив вживання української мови в урядових установах.

У парламентських і урядових колах партія ендеків мала великий вплив. Тому її недалекоглядна політика посилювала напруженість у міжнародних відносинах і розхитувала підвалини відродженої Польщі.

Міжнародні відносини особливо загострювалися колонізаційною політикою польських урядів, спрямованою на «осадження» у Західній Україні максимально великої кількості поляків — демобілізованих солдатів, відставних чиновників, а потім усіх бажаючих. Сільським осадникам надавалися кращі землі, що обурювало українських селян, які страждали від малоземелля. Багато українців змушені були емігрувати за океан, до Канади і США. Вони не могли прогледувати свою сім'ю з тих клапчиків землі, які їм належали. За міжвоєнний період виїхало близько 200 тис. чоловік.

У травні 1926 р. до влади повернувся головний будівничий Польської держави Юзеф Пілсудський. Слабкість польської державності внаслідок міжнародної ворожнечі панівні кола прагнули компенсувати зміцненням авторитаризму. Тенденція до обмеження парламентської демократії і посилення авторитарності державного керівництва особливо проявилася після приходу до влади націонал-соціалістів у сусідній Німеччині. Польща мала всі підстави побоюватися за майбутнє і на заході, і на сході: вона була стиснута тоталітарними державами. За Конституцією 1935 р. маршал Ю. Пілсудський дістав майже диктаторські повноваження, а права сейму були дуже обмежені. Однак Ю. Пілсудський помер у 1935 р. Зроблена під нього конституція фактично підірвала підвалини польської державності. Влада в країні зосередилася у вищого генералітету, пов'язаного з конкуруючими політичними структурами.

Міжвоєнну Польщу не можна назвати розвинутою країною. Однак «східні креси» особливо вражали своєю відсталістю. Основою промислового виробництва були сировинні галузі — нафтоозокеритна і лісова. Певне значення мала переробка сільськогосподарської та мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р., більшість найманих робітників у Західній Україні працювала у сільському господарстві. Підприємства належали в основному закордонному або польському капіталу. Українці переважали тільки в кооперації.

Економічна криза 1929—1933 рр. («Велика депресія») болюче вдарила по Польщі. Реальні заробітки робітників ще до кризи не дося-

гали довоєнного рівня, а під час кризи вони істотно впали. Особливо руйнівний вплив на робітників мало безробіття.

Земельний голод на селі в роки «Великої депресії» відчувався особливо гостро. Більшість селянських дворів господарювала без будь-яких технологічних удосконалень. За цих умов господарювання було нерентабельним. Податковий тиск довершував руйнування господарств.

У радянській літературі Польщу називали фашистською державою. Однак незважаючи на всі обмеження демократії, вона такою не була. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вона не суперечила чинному законодавству. Комунисти були на нелегальному положенні. **Комуністична партія Східної Галичини з 1923 р. була перейменована на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ).** Перейменування не слід вважати формальним. Діяльність комуністів поширилася з галицьких на всі українські землі у складі Польщі.

Після того як Антанта визнала анексію Східної Галичини, юридичне становище українських земель австро-угорської і російської спадщини зрівнялося. У Москві вирішили, що КПЗУ має об'єднатися з Компартією Польщі, і провели це рішення через Комінтерн. Однак КПЗУ продовжувала зберігати певну самостійність. Незважаючи на малочисельність — близько 4 тис. членів в середині 30-х років — вона була політично активною.

Найбільшого впливу на суспільство комунисти досягли в роки «Великої депресії». Вони успішно поєднували легальні та нелегальні форми боротьби з існуючим режимом. Для легальної боротьби була створена широка і досить аморфна організація — **Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб).**

Протестуючи проти винищувальної податкової системи, селяни під впливом комуністів все частіше в роки «Великої депресії» переходили до насильницьких форм боротьби. З літа 1930 р. почастишали підпали садиб поміщиків та осадників. Селянські загони руйнували лінії зв'язку, нападали на поліцейські пости з метою захоплення зброї. Виступи селян охопили всю територію Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського воєводств. Секретар ЦК Компартії Польщі Ю. Ленський із задоволенням констатував, що в цих виступах «уперше за кілька років виявилися елементи громадянської війни».

У червні—липні 1932 р. відбулося **Ліське повстання**, в якому взяли участь близько трьох десятків тисяч селян Ліського, Добромільського, Сокальського і Турківського повітів. Польський уряд надіслав на придушення повстання підрозділи регулярної армії. Такі розправи з селянами назвали пацифікацією (умиротворенням). Розголос про них набув міжнародного характеру і викликав протести в Лізі Націй.

Коли економічне становище селян поліпшилося, вплив КПЗУ почав зменшуватися. Польським властям, які у 1934 р. створили в Березі

Картузький концтабір для ізоляції екстремістських елементів, несподівано допоміг Комінтерн Західноукраїнські комуністи, які перебували в СРСР на навчанні, почали заарештовуватися один за одним і гинули у сталінських концтаборах У 1938 р виконком Комінтерну взагалі розпустив Компартію Польщі і в її складі КПЗУ

Серед більш ніж десятка легальних українських партій найвпливовішим було **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**. Його було створено в 1925 р об'єднанням Трудової партії з іншими невеликими партіями і політичними групами Лідери УНДО **С. Баран, Д. Левицький, В. Мудрий** та ін розвивали традиції провідної української партії початку ХХ ст — національно-демократичної Вони прагнули дотримуватися у політичній боротьбі певної поміркованості Однак екстремістські гасла комуністів і українських націоналістів у поєднанні з шовіністичною політикою польських партій у Західній Україні та урядових сил змушували їх діяти наступально

У липні 1925 р лідери УНДО сформулювали політичну програму, в якій висловилися за єднання українців у протидію асиміляційним намірам уряду У програмі зазначалось «Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина з Підляшшям і Волинь з Поліссям мають відвічний український характер Українське населення супроти чужинного напливового елементу являється тут подавляючою більшістю Тому УНДО змагатиме, щоб західноукраїнські землі супроти Польщі виступали разом як цілість і в своїй участі головну увагу прикладатиме до вдержання і розбудови одноцілого національного фронту»

Лідери УНДО прагнули не загострювати питання про ставлення до радянської України Разом з усією західноукраїнською громадськістю вони щиро вітали успіхи у розбудові національної культури в УСРР, досягнуті завдяки курсу ВКП(б) на українізацію Не визнаючи ні комуністичної ідеології, ні диктату комуністів у громадсько-політичному житті, УНДО не висувало гасел, спрямованих на негайне об'єднання українських земель Польщі та Радянського Союзу Проте у невизначеному майбутньому воно допускало можливість возз'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною У 30-х роках голод і репресії в УСРР зробили гасло возз'єднання неактуальним

Встановлення у Польщі авторитарного режиму супроводжувалося посиленням судової і поліцейської сваволі, від якої страждали передусім національні меншини В цих умовах УНДО посилило боротьбу за територіальну автономію Західної України в межах Польської держави Визнання права на автономію розглядалося як основа для нормалізації польсько-українських міжнаціональних відносин

У міру того, як зростала загроза з боку гітлерівської Німеччини, ~~зави~~вні кола Польщі ставали більш готовими для компромісу з національного питання Уряд обіцяв припинити діяльність, яку УНДО ~~знавало~~ знавало як антиукраїнську Зі свого боку, УНДО зобов'язалося ~~утримуватися~~ утримуватися від будь-яких форм антиурядової діяльності.

У вересні 1933 р у Польщі відбулися чергові парламентські вибори Від УНДО було обрано 13 депутатів і 4 у сенатори На першій сесії сейму лідера УНДО Василя Мудрого обрали віце-маршалом (заступником голови) нижньої палати парламенту Українські парламентарі підтримали внесені урядом закони про зміцнення національної безпеки, які стали необхідними в умовах загострення міжнародного становища Польський уряд зробив зустрічний крок і звільнив більшість українських політичних в'язнів у Березі Картузькій Було підготовлено і прийнято закон про амністію політичних в'язнів Великі українські кооперативи «Сільський господар», «Маслосоюз» та ін, існування яких було під загрозою внаслідок руйнівної економічної політики уряду, раптово одержали урядові кредити

Нормалізація польсько-українських міжнаціональних відносин сприяла зміцненню Польської держави Від неї вигравали обидві сторони Однак доброї волі лідерів було замало На місцях державні чиновники керувалися не стільки інструкціями з Варшави, скільки власними уподобаннями Гасло «зміцнення польськості на кресах» залишалося для них цілком актуальним Підтримувані місцевим польським населенням, особливо колоністами-осадниками, місцеві власті чинили насильство над українцями

Зокрема, на Холмщині польські загони «Кракус» руйнували православні храми і змушували українців переходити у католицтво З 389 православних храмів, що існували на Волині до Першої світової війни, збереглося тільки 51

Становище греко-католицької церкви було кращим Права її захищалися особливою угодою між Польщею і Ватиканом, укладеною у 1925 р Однак греко-католицьких священиків переслідували за вживання української мови

Поступово найпомітнішим чинником у суспільно-політичному житті на Західній Україні ставав **український націоналізм**. Народження цієї політичної течії було пов'язане з утворенням у 1920 р **Української військової організації (УВО)**. Очолив її командир Українських січових стрільців Є Коновалець Завданням УВО було розгортання збройної боротьби проти польської окупації

Війці УВО не гребували політичними вбивствами і експропріаціями Першим терористичним актом став замах на життя Ю Пілсудського і львівського воєводи К Грабовського у листопаді 1921 р

Після того як Антанта визнала належність Східної Галичини до Польської держави, члени УВО зневірилися у перспективах збройної боротьби Організація істотно зменшилася В ній залишилися тільки ті, хто вважав тероризм ефективною зброєю

У січні—лютому 1929 р у Відні виникла **Організація українських націоналістів (ОУН)**. Її основою стала УВО Очолив ОУН **Є. Коновалець**. Разом з УВО, яка зберігала кілька років відносно функціональну самостійність, нову організацію утворили **об'єднання українських**

студентів: «Асоціація української націоналістичної молоді» (Львів), «Група української національної молоді» (Прага), «Легія українських націоналістів» (Подебради, Чехословаччина) Цій добре законспірованій організації з суворою військовою дисципліною судилося відіграти велику роль у новітній історії України

Міжвоєнна Європа була постійною ареною боротьби демократичних і тоталітарних політичних сил Перевага у цьому двобой поступово переходила на бік тоталітаризму Континент ставав червоно-коричневим Праворадикальні рухи в Італії, Німеччині, Франції, східноєвропейських країнах були різними за походженням, програмами, тактикою боротьби Однак усі вони робили ставку на націоналізм у його найбільш екстремістських, шовіністичних формах

Ідеологією ОУН в ті часи був інтегральний, або чинний, як його називав Д Донцов, націоналізм Донцов бажав виховати в українців «волю до влади» і відкидав політичну спадщину попереднього покоління духовних лідерів України на чолі з І Франком і М Грушевським Він доводив, що демократичні традиції були причиною національної поразки і приниження

Д Донцов, а услід за ним Д Андрієвський, М Сціборський та інші теоретики, які розвивали націоналістичні ідеї після поразки національно-визвольного руху 1917—1920 рр, уникали відповіді на запитання, якою має бути соціально-економічна структура майбутньої держави Всю увагу вони зосереджували на доказі того, що український народ має право на власну державність На їх думку, Україна мала стати етнократичною державою на чолі з верховним провідником Місце, яке посідав у політичній системі такої держави провідник, було аналогічним становищу вождя у комуністів, дуче — фашистів, фюрера — у нацистів, каудільйо — в іспанських фашистів

Подібно до комуністів і нацистів українські націоналісти заперечували можливість існування будь-якої іншої політичної партії в суспільно-політичній структурі суспільства

Єдиною політичною силою вони бачили тільки власну партію «Представальними пасами» від ОУН до мас проголошувалися коаліції й виробничі ради, створені за місцем роботи, а також профспілки

Члени ОУН визнавали свободу совісті і прагнули відокремити церкву від держави Однак на відміну від комуністів вони докладали зусиль для підвищення ролі релігійних організацій у житті суспільства На зобливу увагу вони приділяли розвитку української національної держави

Український інтегральний націоналізм відкидав гасла добродітського співіснування народів, які пропагувалися ідеологами визвольного руху у ліберальному ХІХ ст (М Драгоманов), а також гаслами української революції початку ХХ ст М Грушевським, В Винниченком, С Пеллюрою Замість цього відроджувалося гасло

М Міхновського «Україна — для українців!» Щоправда, Д Донцов формулював його в іншій, більш толерантній формі «Українці — для України»

Німецькі націоналісти були для українських націоналістів справжнім взірцем Особливо симпатизували оунівці націонал-соціалістам У 1922 р відбулася перша зустріч Є Коновальця з А Гітлером Штабквартира УВО знаходилася у Берліні

Можливостей індивідуального терору члени ОУН не переоцінювали Вони були переконані в тому, що шлях до незалежності прокладуть Українці тільки дві великих мас населення, спрямовані на розхитування і знищення окупаційних структур Однак Є Коновалець вважав індивідуальний терор цілком корисним для досягнення поставлених ОУН цілей Терор УВО—ОУН спрямовувався, до речі, не стільки проти зовнішнього, скільки проти внутрішнього ворога Такими ворогами оунівці вважали тих, хто виступав за нормалізацію відносин з польським урядом

За весь міжвоєнний період націоналістичне підпілля здійснило 63 політичні замаху Найбільшого розголосу набули вбивства комісара львівської поліції Є Чеховського, радянського дипломата невисокого рангу О Майлова (це була помста за голодомор 1933 р), міністра внутрішніх справ, керівника кампанії пацифікації Б Перацького і директора української академічної гімназії у Львові І Бабія Жертвами націоналістів нерідко ставали українці, які не бажали з ними співробітничати Колишній старшина УГА Іван Бабій наклав життям саме тому, що переконував молодь не вступати в ОУН, оскільки крайній екстремізм є глухим кутом у політичній боротьбі Вбивство цієї впливової серед молоді і всієї львівської української громади людини катастрофічно позначилося на популярності ОУН Взагалі оунівський терор сприймався у Західній Україні без ентузіазму Духовний лідер українців митрополит А Шептицький в окремому пастирському посланні засудив його, заявивши, що він не підриває підвалин Польської держави, а тільки накликає зайві репресії на суспільство

Прагнучи поширити свій вплив, ОУН в другій половині 30-х років стала проводити більш-менш масове вербування до своїх лав Чисельність її сягнула до 20 тис Однак масовий набір полегшив проникнення в ОУН поліцейським агентам Після вбивства Б Перацького були ув'язнені у Березі Картузький сотні оунівців, у тому числі весь галицький провід — С Бандера, М Лебедь, Я Стецько, І Климів, М Климичин, Р Шухевич Як завжди, під час масових арештів поширилися чутки про зраду Зокрема, в ОУН почали говорити про те, що поліція діставала інформацію від деяких членів закордонного провуду Це не відповідало дійсності, проте відчуження між молодими бойовиками, які діяли на території Польської держави, і старшими за віком функціонерами в еміграції почало стрімко наростати

Це порівняно мало позначалося на діяльності ОУН, поки на чолі її стояв Є Коновалець — людина, яка користувалася безмежним авторитетом. Вбивство його чекістами у травні 1938 р залишило Організацію українських націоналістів без керівництва напередодні вирішальних в історії Європи подій.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РУМУНІЇ

7.12

У Румунії українці посідали третє місце за чисельністю серед українського населення (після СРСР і Польщі). За румунськими офіційними джерелами, українців налічувалося 580 тис. чол. Однак тогочасні українські демографи вважали, що кількість співвітчизників у Румунії наближалася до мільйона. Ця цифра здається більш вірогідною. Усіх, хто не виявляв потрібної наполегливості, під час переписів записували не українцями, а румунами.

У Румунії існували **три українські громади**, які відрізнялися історичною долею. Найбільшою з них була **буковинська**. Буковина з центром у Чернівцях мала впродовж століть мішане населення. У північній її частині з давніх-давен мешкали українці, хоч було немало також румунських сіл. Румунське населення переважало у південній частині, проте тут також існувало немало українських сіл. У часи Австро-Угорщини Буковина мала статус автономної провінції. Буковинські українці були представлені в імперському парламенті у Відні і мали впливові позиції у місцевому самоуправлінні.

Другу за чисельністю українську громаду становили **українці Бессарабської губернії**, яка складалася з дев'яти повітів. У найбільш північному, Хотинському, повіті переважна частина населення була українського походження. Сюди з Буковини заходив ареал українського розселення з часів середньовіччя. Шість центральних повітів Бессарабії являли собою етнічну територію молдаван. Українці тут жили розсіяно, в основному в містах. Два південні повіти Бессарабії — Аккерманський та Ізмаїльський — мали мішане населення. Українці були найчисленнішою національною групою.

Третю, найменшу за чисельністю, громаду становили **українці Марамуреша**. Цю історичну область з мішаним населенням Румунія відібрала в Угорщині у 1919 р. Сюди, де проходив кордон із Закарпатською Україною, заходила смуга давнього розселення карпато-українців.

Скориставшись політичним хаосом після розпаду Російської і Австро-Угорської імперій, Румунія захопила більшу територію, ніж та,

що була у неї напередодні вступу у війну. Правлячі кола обрали шлях насильницької румунізації національних меншин, сподіваючись цим зміцнити внутрішню єдність держави. Зокрема, закривалися українські школи і культурно-освітні установи. Людей переслідували за вживання української мови в офіційних установах. Були румунізовані всі назви населених пунктів. У 1936 р. особливим циркуляром було заборонено вживати історичні назви перейменованих сіл і містечок в офіційних документах і пресі. Румунізувалися також прізвиська. Державна влада розглядала українців як «громадян румунського походження, які забули рідну мову». Румунізація торкнулася й церковної служби.

Румунія належала до однієї з найбільш відсталих європейських країн. Економічно розвивати новоприєдані території у керівників королівства не було ні бажання, ні можливостей. Навпаки, промислове устаткування з цих територій нерідко вивозилося в центральні області країни. Зокрема, було демонтоване і вивезене устаткування Аккерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, об'єднання Ізмаїльського і Ренійського портів.

Промислові підприємства Північної Буковини і Бессарабії залишалися, як і раніше, дрібними і напівкустарними. Не витримуючи конкуренції на ринку, вони розорялися навіть у часи сприятливої економічної кон'юнктури. До початку «Великої депресії» на Буковині закрилися 85 підприємств.

Економічна криза настала в Румунії ще у 1928 р. і тривала майже до кінця 30-х років. Кількість промислових підприємств у Північній Буковині скоротилася майже наполовину, а в Південній Бессарабії — на чверть. Робітники, яким вдалося утриматись на підприємствах, одержували заробітну плату у половинному розмірі. Ще гіршим було становище безробітних.

Королівський уряд проводив досить реалістичну аграрну політику, яка враховувала соціально-економічні умови різних українських земель. У Бессарабії, як і в усій Росії, поміщицька земля була поділена між селянами ще до її анексії. Румунська влада не наважилася відразу відібрати експропрійовану у поміщиків власність. Замість цього вона встановила для селян високі викупні платежі. Через це селянам стало не вигідно користуватися колишньою поміщицькою землею. Поступово і без зайвого галасу у них відібрали не менш як половину поміщицької землі.

На Буковині у власність українських селян перейшло тільки 6 відсотків поміщицьких земель. Середній розмір ділянки, яку отримували селяни під час аграрної реформи, не перевищував двох третин гектара. Натомість для румунських колоністів аграрна реформа створювала особливо сприятливі умови. Вони отримували 0,5 га під садibu, 1 га пасовищ і 4,5 га рілля. У поміщиків і церкви після реформи залишилося більше половини рілля і майже всі лісові масиви. За землі,

які підлягали парцеляції, великі власники одержували повноцінну державну компенсацію

Криза 1929—1933 рр призвела до падіння цін на зернові культури, особливо на кукурудзу (у 6 разів) Посівні площі основних сільськогосподарських культур значно зменшилися Багато селянських господарств було розорено

Тяжке економічне становище основної маси населення і асиміляторська політика румунської адміністрації використовувалися керівництвом радянської Росії для розпалювання напруженості у Буковині й особливо в Бессарабії Радянська Росія прагнула розгорнути партизанський рух, який мав бути додатковим аргументом у дипломатичному тиску на Румунію, щоб та відмовилася від анексованих територій

Передумови для розгортання партизанських дій створювали місцеві комуністичні осередки Вони отримували через територію УСРР зброю кошти, підбирали керівників селянських збройних загонів

Комуністичні осередки Буковини були об'єднані в Компартію Буковини, яка спочатку входила до КП(б)У на правах автономної крайової організації Компартія Бессарабії діяла як автономна крайова організація, підпорядкована безпосередньо Москві У 1922 р її номінально підпорядкували Компартії Румунії, фактично вона залишалася під управлінням ЦК РКП(б) У 1926 р компартія Буковини була включена в Компартію Румунії

Починаючи з 1918 р. селянські збройні загопи діяли на всій території Бессарабії. Вони нападали на приміщення сигуранци (таємної поліції) і жандармські пости, знищували засоби зв'язку За 1918—1924 рр відбулося понад півтори сотні збройних виступів Апогеєм цієї боротьби стало Татарбунарське повстання

У ніч на 16 вересня 1924 р партизани захопили жандармський пост, пошту та інші установи Татарбунар Влада в місті перейшла до рук ревкому на чолі з О. Ключниковим Ревком почав роздавати селянам зброю і скеровувати їх на захоплення навколишніх сіл — Акмангіт, Михайлівку, Нерушай та ін Комуністам вдалося підняти на повстання близько 6 тис селян Упродовж п'яти днів вони тримали оборону

Поразка погано озброєних селянських загонів у боях з жандармерією та регулярною армією була неминучою Організатори Татарбунарського повстання це чудово розуміли Розуміли вони й те, що Червона армія не прийде на допомогу Москві важливо було переконати світову громадськість у тому, що бессарабці прагнуть встановити радянську владу і приєднатися до Радянського Союзу

Молдавські селяни повстання не підтримали Німці-колоністи виступили на боці румунських військ із зброєю в руках У села, де була встановлена влада ревкому, увірвалися каральні загопи поліції, жандармерії та армії З селянами, які наслідилися виступити проти дер-

жави, жорстоко розправилися Судові переслідування тривали до 1929 р

Буковина і Бессарабія з 1918 по 1927 р перебували на воєнному становищі За цих умов налагодити легальну діяльність українських громадсько-політичних організацій було неможливо Період 1928—1937 рр виявився ліберальнішим На Буковині з'явилася **Українська національна партія**, яку очолив **В. Залозецький**. Йй вдалося провести своїх депутатів у парламент і заснувати ряд періодичних видань українською мовою

Однак у 1938 р король заборонив діяльність політичних партій В Румунії була встановлена диктатура військових Знову опозиційна діяльність стала можливою тільки у нелегальних формах У Бессарабії здійснювали комуністи, а на Буковині почав також розвиватися національний рух **Буковинська націоналістична організація** на чолі з **О. Зибачинським** і **Д. Квітковським** була більш законспірована, ніж навіть ОУН Завдяки цьому йй вдалося уникнути урядових репресій

ЗАКАРПАТТЯ

У СКЛАДІ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

7.13

Закарпатська Україна офіційно називалася Підкарпатською Руссю Після адміністративної реформи 1928 р її почали називати Підкарпатським краєм Назва «Закарпатська Україна» була заборонена, оскільки доказувала належність цієї землі «за Карпатськими горами» до України Втім, на той час не існувало Української держави, яка могла б претендувати на землю, відірвану від батьківщини ще за часів Київської Русі

Це не означало, що на чудовий за природою край у самому центрі Європи ніхто не зазіхав В Угорщині, де утвердилася авторитарна влада регента М Хорти, неситим оком поглядали на землі, які раніше належали угорській короні

Відірваність упродовж дев'яти століть від України позначилася на психології та менталітеті карпатоукраїнської етнічної спільноти Так звані «локалісти» вбачали у самоназві карпатоукраїнців (руси-ни) вказівку на те, що вони є окремою нацією, і на цьому будували свої гасла і політичні розрахунки

Чисельність українців-русинів у Чехо-Словаччині перевищувала 0,5 млн чол З них понад 80 тис населяла Пряшев (Прешов) та його околиці у Східній Словаччині, а переважна більшість — Закарпаття Національно-культурне і навіть економічне становище чехословацьких українців було незрівнянно кращим, ніж становище українців у

Радянському Союзу, Польщі або Румуні. У Чехо-Словаччині існували міцні демократичні традиції. Кожний, хто поважав конституцію, користувався проголошеними в ній свободами. До того чехословацький уряд робив спроби, хоч і не завжди послідовно, економічно розвинути цей найвідсталіший в усій Європі край. Щоправда, пражський уряд старався зберегти унітарність країни і не допускав автономного управління ні в Закарпатській Україні, ні в Словаччині. Якось непомітно у 30-х роках написання назви держави змінилося на політично іншу форму — Чехословаччина (без дефісу, який підтверджував рівноправність двох частин країни).

На Закарпатті у 20-х роках була проведена земельна реформа. Уряд викупив з великими збитками для себе землю у мадьярських поміщиків, поділив її на дрібні парцели і продав через банк селянам. Понад 32 тис селянських господарств додатково отримали 29 тис га землі. Проте через перенаселеність, дефіцит рілля у гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян бідували. Під час кризи 1929—1933 рр вони змушені були брати банківські позики, щоб звести кінці з кінцями, проте далеко не всі рятувалися від розорення.

У сукупному суспільному продукті Закарпаття частка промисловості становила 2 відсотки. Чисельність зайнятих у промисловості, за переписом 1930 р, не перевищувала 16 тис чол. Жодного нового великого підприємства за двадцять років у краї не побудували. Підприємств цікавила тільки сировина, яку можна було вивезти. Уряд мав намір витратити кошти на будівництво промислових об'єктів та місцевості, де не було кваліфікованих робітників.

Незважаючи на економічну і культурну відсталість, політичне життя у Закарпатті було різноманітним і активним. На виборах, які відбувалися регулярно, місця в чехословацький парламент виборювали до трьох десятків партій. Найбільшу популярність серед виборців мали українофіли, які гуртувалися в Українському національному єднанні.

Українофільська політична течія виходила з традицій народовців XIX ст. Українофіли боролися за пробудження національної самоземомості русинів. Для цього використовувалися осередки засновані на національній інтелігенцією товариства «Просвіта», скаутська організація «Пласт», Асоціація українських вчителів тощо. Найавторитетнішим лідером українофілів був доктор теології і видатний педагог отець А. Волошин.

За вплив на суспільство з українофілами боролися русофіли, які виходили від москвофілів XIX ст. Після Російської революції 1917 р вони почали орієнтуватися не на Москву, а на Прагу. Губернатор Закарпаття у 1923—1933 рр А. Бескид проводив русофільську політику. Партію русофілів підтримувала державна адміністративна машина. Це давало русофілам змогу, незважаючи на меншу популярність, успішно конкурувати з українофілами. Пражський уряд, посилаючись

на незгоди серед політичних сил краю, продовжував утримуватися від реалізації попередніх обіцянок надати карпатоукраїнцям автономію

Третьою впливовою силою на Закарпатті були комуністи. Крайовий комітет Компарті Чехословаччини активно боровся за маси Всюди, де міг, він організовував комсомольські осередки і групи «революційних профсплок» У 1930 р, коли розгорнувся селянський рух, він створив «Спілку працюючого селянства» На виборах до чехословацького парламенту у 1924 р за комуністів віддали голоси 40 відсотків виборців Через п'ять років, коли економічне становище краю стабільзувалося, вони дістали тільки 15 відсотків голосів На виборах 1935 р, які комуністи проводили під гаслом Народного фронту, вони знову набрали більше за всіх голосів — 26 відсотків

У жовтні 1938 р Німеччина зайняла передану їй за Мюнхенською угодою Судетську область і змусила уряд Чехословаччини надати автономію Словаччині Лідери українофілів, русофілів і локалістів домовилися між собою і звернулися до Праги із спільною вимогою надати автономію Підкарпатському краю **Празький уряд затвердив першу автономну адміністрацію на чолі з русофілом А. Бродєм.** Вона швидко дискредитувала себе надто відвертими зв'язками з Польщею та Угорщиною **Наприкінці жовтня до влади прийшов кабінет з українофілів на чолі з А. Волошином**

Тим часом Угорщина настирливо домагалася від Гітлера санкції на захоплення Закарпаття Гітлер порадив їй порозумітися безпосередньо з Чехословаччиною Коли ці переговори виявилися безрезультатними, М. Хорті звернувся до чотирьох держав, які уклали Мюнхенський договір Англія і Франція передоврили арбітраж з цього питання Німеччині та Італії

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, на який запросили керівників автономних урядів Словаччини і Карпато-України. Як стали називати у цей час Закарпаттям. За арбітражем Хорті отримав південні райони Словаччини і Закарпаття з переважно угорським населенням чисельністю 1 млн 100 тис чол До Угорщини відійшли зокрема, Ужгород, Мукачево і Берегове з прилеглою територією Столицю Карпато-України довелось переводити в місто Хуст

Не марнуючи часу, **українофіли почали будувати державність на урізаній території.** Адміністрація, система освіти і видавнича справа переводилися на українську мову Розпочалися підготовчі роботи із створення збройних сил У розбудові держави закарпатцям допомагали співвітчизники із Західної України, Буковини, заокеанської діаспори:

Населення Закарпатського краю підтримувало курс А. Волошина на зміцнення державності На виборах у лютому 1939 р до регіонального парламенту коаліція українських партій — Українське національне об'єднання дістало переважну більшість голосів Після цього українофіли відкрито почали створювати збройні сили — Карпатську Січ Незабаром у ній налічувалося до 5 тис бійців

Чеський уряд кілька разів відкладав скликання сейму в Хусті. Нарешті його було призначено на 14 березня 1939 р. Розуміючи, що Прага не захистить Карпатську Україну від поглинення Угорщиною, А Волошин 14 березня проголосив самостійність і сформував тимчасовий уряд.

15 березня сейм обрав одногослоно таємним голосуванням А Волошина президентом і прийняв закон про незалежність Карпатської України.

Англія і Франція появу Карпатської України не схвалили. Автономію, або незалежність, Закарпаття вони розглядали як розчленування Чехословаччини і створення на її території цілком підконтрольних А Гітлеру держав. У такий думці утверджувала їх і поведінка лідерів ОУН. Розраховуючи на підтримку Німеччини, оунівці переконували карпатоукраїнців, що саме з їх маленької держави з допомогою «батька Волошина і вуйка Гітлера» почнеться утворення соборної України.

Подібний розвиток подій був абсолютно нереальним. Втім, Й Сталін визнавав за доцільне відреагувати. На XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 р. він висміяв ідею приєднання УРСР з 30 млн чол до Карпатської України з населенням 700 тис чол як пропозицію «злиття слона з комарем».

А Гітлер зробив потрібні висновки із сталінського демаршу. Слова Й Сталіна він сприйняв як відмову СРСР претендувати на Карпатську Україну. Угорщина вже давно наполягала, щоб їй дали згоду на поглинення території всього Закарпаття. За два дні до проголошення незалежності Німеччина дала зрозуміти, що не заперечує проти цього.

15 березня 1939 р. угорські війська перейшли кордон неокупованої частини Закарпаття. Через два дні останні захисники Карпатської України покинули її територію або перейшли до партизанської боротьби. Партизанська війна точилася у Карпатах до середини квітня.

У травні 1945 р. радянська військова контррозвідка силоміць заарештувала у Празі громадянина Чехословаччини А Волошина і вивезла його до Москви. 70-річний священник не витримав тривалих допитів у Лефортовській і Бутирській тюрмах. На 52-й день арешту у колишнього президента Карпатської України зупинилося серце.

УКРАЇНА В 1921—1939 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ

214

Перші оцінки соціально-економічних і культурних процесів 20—30-х років мали місце по гарячих слідах подій Одеського перетворення, які здійснювали вожді ВКП(б), були елементом державної політики, а тому не могли досліджуватися в аналітичному і критичному ракурсі. Нечисленні аналітичні праці були, як пра-

вило, проблемно вузькими Вони мали швидше джерелознавче, ніж історіографічне, значення

У першому післявоєнному десятиріччі публікації з історії 20—30-х років мали винятково апологетичний і агітаційно-пропагандистський характер Усі автори повторювали концепції сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» В протилежному випадку їм довелося б познайомитися із слідчими органами

З відкриттям архівів у другій половині 50-х років і загальною лібералізацією політичного режиму з'являються серйозні історичні дослідження Концептуальні положення «Короткого курсу» зберігали силу аж до кінця існування КНРС, хоча всі праці Й. Сталіна після 1956 р. було вилучено з обігу Однак немало монографічних досліджень 60—80-х років залишили слід в історіографії завдяки сконцентрованому і систематизованому в них великому фактичному матеріалу

У радянській Україні існувало три центри історичної науки — **Київ, Харків і Львів**. Тільки в них можна було захистити докторську дисертацію або видати наукову монографію Київський центр складався в основному з академічних або університетських дослідників і був найпотужнішим

Майже всі харківські історики працювали у місцевому університеті і досить успішно конкурували з київськими у дослідженні проблем міжвоєнного періоду (особливо до переведення в Київ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління) Львівські вчені монополізували розробку проблем історії західноукраїнських земель

Періодизація історичного процесу в радянські часи була іншою Зокрема, виокремлювався відбудовний період 1921—1925 рр і в його рамках досліджувалися найбільш важливі теми

Книги **О. Кучера** (Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни — Х, 1959) та **К. Шияна** (Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр) — К, 1959) вийшли з друку майже одночасно і були присвячені практично одній темі — відбудові промисловості Ця тема досліджувалася згідно з марксистськими канонами через діяльність робітничого класу Однак автори торкнулися практично всіх аспектів поставленої теми, у тому числі далеких від робітничого класу

Г. Діденко вперше в українській історіографії обрав предметом дослідження кількісні та якісні зміни у складі робітників у відбудовний період Його робота (Робочий клас України в годы востановлення народного хозяйства (1921—1925) — К, 1962) перевантажена не завжди порівнянними статистичними даними Аналіз статистики 20-х років у ній відсутній

П. Денисовець (Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр — Х, 1969) обрав досить невдячну тему для дослідження хоча і старався показувати на фактах перші успіхи колгоспного будівництва в Україні Праця **Б. Мигаля** (Здійснення аграрної політики

на Україні у відбудовний період (1921—1925 роки) — Х, 1974) охоплювала всі аспекти аграрної політики у першій половині 20-х років, однак була позбавлена самостійних оцінок

На початку 90-х років з'явилося нове покоління істориків, яке почало переглядати застарілі стереотипи. Перегляд розпочався із змін у періодизації. У проблематиці 20-х років ключове значення мала не відбудова, а ринкові процеси, перед якими тимчасово відступила компартійно-радянська диктатура. Неп став сприйматися не в його офіційній інтерпретації (підготовчий період до розгорнутого будівництва економічного фундаменту соціалізму), а як перепочинок, коли держава готувалася до нового комуністичного штурму.

Аграрна тематика неписьмого періоду представлена працями *С. Ляха* і *В. Калніченка*. З'явилися перші публікації про голод 1921—1923 рр. Теоретичні аспекти проблематики 20-х років докладно розглянуті у монографіях *С. Кульчицького*.

Відбудовний період у радянській історіографії змінювався періодом соціалістичної реконструкції. Його починали з рішення XIV з'їзду ВКП(б) у грудні 1925 р. оголосити генеральною лінією партії курс на індустріалізацію. Індустріалізація досліджувалася в рамках першої (1928—1932 рр.) і другої (1933—1937 рр.) п'ятирічок. В окремий період нерідко виділялися, як це було зроблено в короткому курсі «Історії ВКП(б)», початкові роки індустріалізації (1926—1929 рр.) За межами другої п'ятирічки, як вважалося, була якісно нова смуга історичного розвитку. Оскільки у 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) заявив про перемогу соціалізму в СРСР, її зміст стали пов'язувати з комуністичним будівництвом. Однак у післявоєнній історіографії період 1938—1941 рр. почали розглядати як окремий (передвоєнний).

Першою науковою монографією, яка цілком ґрунтувалася на архівних даних, була робота *А. Слуцького*. В ній об'єднувалися два періоди — початкові роки індустріалізації і перша п'ятирічка. Автор паралельно вивчав дві проблеми — участь робітничого класу в модернізації промислового виробництва і динаміку змін в його кількісному та якісному складі.

Дослідження *А. Слуцького* стало ніби камертоном для наступних дослідників історії робітничого класу — *В. Довгопола*, *А. Енштейна* і *С. Сирцової*. Вони обирали для дослідження різні історичні етапи міжвоєнного періоду, проте користувалися уже напрацьованими *А. Слуцьким* методами дослідження і набором проблем.

Тематичну лінію у дослідженні історії робітничого класу, яку намітив *Г. Діденко*, використав полтавський учений *В. Лобурець*. В його книзі (Формування кадрів робітничого класу України (1921—1932 рр.) — Х, 1974) повторний розгляд відбудовного періоду поєднувався з більш докладним аналізом так званого «періоду побудови економічного фундаменту соціалізму» — від перших років індустріалізації до кінця першої п'ятирічки.

Різні аспекти і форми участі робітників у виробничому процесі проаналізували у своїй спільній монографії *П. Гудзенко, С. Кульчицький і Є. Шатална* (*Трудові почини робітничого класу 1921—1937* (На матеріалах Української РСР) — К., 1980) Вони вивчили еволюцію участі робітників у різноманітних формах виробничого життя за весь міжвоєнний період, показали на великому архівному матеріалі механізми управління виробництва з боку правлячої партії Користуючись цією книгою, можна проаналізувати засоби підготовки партійними організаціями «починів» за методом «роби, як я» Вони були спрямовані на розв'язання назрелих завдань виробництва

Складні аспекти фінансового забезпечення модернізації промисловості досліджував у своїх книгах С. Кульчицький Ця проблема потребувала спеціальних знань, тому історики здебільшого її оминали Економісти, з свого боку, ставили і розв'язували тільки часткові, галузеві або тематичні аспекти теми про ресурси індустріалізації (історія банків, державного бюджету, ціноутворення, податкової системи, державних позик тощо)

Останнім ґрунтовним дослідженням радянської доби з історії індустріалізації і робітничого класу стала робота Є. Шаталної (*Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы)* — Київ, 1988) За насиченістю архівними матеріалами, які систематизовані за певною програмою, вона не має конкурентів в історіографії Для аналізу структурних зрушень у складі робітничого класу використано колосальний масив статистичних джерел, в основному неопублікованих

Першим дослідженням, в якому проблема індустріалізації аналізувалася без цензурних обмежень, стала монографія *В. Даниленка, Г. Касьянова і С. Кульчицького* (*Сталинизм на Україні (30-ті роки)* — Київ, Едмонтон, 1991) підготовлена на замовлення двох видавництв — «Либеді» (Київський університет імені Тараса Шевченка) і Канадського інституту українознавчих студій Написаний С. Кульчицьким розділ про індустріальний розвиток України у міжвоєнний період базувався на фактичному матеріалі з попередніх монографій автора Однак підхід до висвітлення проблем, включаючи й періодизацію історичного процесу, істотно змінився Щоправда, у рецензіях, опублікованих на Заході, були помічені деякі неподолані авторами стереотипи радянської схеми історичного процесу

Однією з найпопулярніших в радянській історіографії була тема про колективізацію сільського господарства З різних аспектів колективізації, на матеріалі всіх регіонів і навіть окремих областей УРСР були захищені сотні дисертацій Сам процес колективізації, який завів радянське сільське господарство у глухий кут і поставив СРСР у тяжку продовольчу залежність від країн «капіталістичного оточення» завжди вважався історичним досягненням КПРС Саме так його характеризував навіть у 1987 р. тодішній генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов

З публікацій на цю тему зберігають повноцінне значення лише кілька монографій, які були в Україні наслідком хрущовської «відлиги» Безперечно, на першому місці серед них стоїть книга видатного українського економіста *В. Бондаренка* (*Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток* — К, 1957) Вчений глибоко проаналізував процес становлення колгоспної економіки і спромігся, нерідко «езоповою мовою», у доступній формі подати свої висновки широкому читачу Однак слід визнати, що на дослідників історії колгоспного ладу набагато більше вплинули стереотипи короткого курсу «Історії ВКП(б)», ніж замасковані, проте правдиві положення з книги В Бондаренка

Зберігає своє значення й дослідження *І. Сливька*, хоч автору, як він розповідав, під час публікації книги (*Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932)* — К, 1961) довелося зняти немало гострих фактів, що не вписувалися у зовнішньо оптимістичну тональність книги Сильною стороною його роботи є висвітлення методів, застосованих компартійним апаратом, щоб змусити селян відмовитися від власності і сумлінно працювати у громадському господарстві колгоспів Зрозуміло, що такий метод, як терор голодом, у книзі не згадувався

Після того як українська діаспора в США і Канаді широко відзначила 50-ту річницю голодомору 1932—1933 рр, за розслідування його обставин взялася спеціальна комісія Конгресу США Конгресменом було шквачу, чому М Горбачов тримає під забороною будь-яку інформацію про голод 1932—1933 рр У цьому вони вбачали політичну, а не історичну проблему Коли стали поширюватися публікації дослідницького осередку цієї комісії під керівництвом Дж Мейса, тримати тему голодомору під забороною стало неможливо З 1988 р українські вчені отримали змогу вивчати і публікувати документи, пов'язані з найбільш страшиглим сталінським злочиним Перша документальна книга була підготовлена працівниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України під керівництвом Р Пирого Після бурхливого засідання політбюро ЦК КПУ, яке спеціально розглянуло можливість публікації вибухонебезпечних документів, збірник документів з партійних архівів побачив світ у 1990 р (*Голод 1932—1933 років на Україні очима істориків, новою документів* — К, 1990) Поряд з документами в цій книзі були опубліковані нариси С Діброви, С Кульчицького, М Панчука і В Савельєва, присвячені різним аспектам колективізації і голоду У розпеченій атмосфері початку 90-х років книга відразу стала бібліографічним раритетом

Услід за документами ЦК КПРС і ЦК КП(б)У, які були опубліковані в цій книзі, вийшов у світ підготовлений в Інституті історії АН України фундаментальний збірник документів Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України (редактори Г Михайличенко і Є Шатална, відповідальний редактор С Кульчицький) Збірник містив понад 400 документів і публіку-

вався двічі (*Колективізація і голод на Україні (1929—1933)* 36 документів і матеріалів К, 1992—1993)

Обидва збірники змалювали досить докладну картину голоду 1932—1933 рр Спираючись на них, можна було зробити вірогідні висновки щодо обставин, причин і масштабів голоду, а також застосованих державною владою технологій його організації Такі висновки були зроблені у монографії С Кульчицького, присвяченій Великому голоду (*Ціна «великого перелому»* — К, 1991)

Одним із головних сюжетів радянської історіографії міжвоєнного періоду завжди були проблеми культурного будівництва Здійснювана ВКП(б) модернізація суспільства ознаменувалася в сфері культури багатьма безсумнівними здобутками Тому історики могли без особливих цензурних утруднень публікувати дослідження, які спиралися на ґрунтовну документальну основу Звичайно, умовою публікації була інтерпретація подій і явищ духовного життя суспільства в категоріях «культурної революції»

Серед численних праць на цю тему слід згадати монографії *Г. Шевчука, О Михайлова і Л. Ткачової* (*Шевчук Г Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках* — К, 1963, *Михайлов О Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941* — К, 1963, *Ткачова Л* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму — К, 1985) Вони спиралися на солідну документальну основу і підсумовували — кожна в своїй проблематиці — широке коло попередніх публікацій

У пострадянську добу істориків найбільше притягувала доля людей інтелектуальної праці, які стали жертвою сталінських репресій Слід назвати насамперед праці *Г. Касьянова і В. Даниленка*, а також монографію В Пащенко, присвячену відносинам державної влади з РПЦ і УАПЦ в Україні (*Даниленко В, Касьянов Г* Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і рр) — К, 1991, *Касьянов Г* Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років соціальний портрет та історична доля — К, 1992, *Пащенко В* О Держава і православ'я в Україні 20—30-ті роки ХХ ст — К, 1993)

Тема про сталінські репресії вже налічує десятки ґрунтовних досліджень — монографій, збірників документів, мартирологів, мемуарів Серед цієї різноманітної літератури, яка тепер публікується у багатьох обласних центрах України, привертають увагу праці *Р. Пирого і Ю. Шаповала*, видані ще в 1993 р (*Пирог Р Я* Життя Михайла Грушевського Останнє десятиліття (1924—1934) — К, 1993, *Шаповал Ю* Україна 20—50-х років сторінки ненаписаної історії — К, 1993) Ці вчені мали істотну «фору» порівняно з іншими дослідниками Для них, як працівників Інституту історії партії при ЦК Компартії України найбільш потаємні архівні документи завжди залишалися відкритими

Деяко пізніше з'явилися збірники документів з чекістських архівів або побудовані на цих архівах книги *І. Біласа, З. Лихолобової, В. При-*

стайка і **Ю. Шаповала** (Блас І Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953 Кн 1—2 — К, 1994, Пристайко В, Шаповал Ю Справа «Сплки визволення України» — К, 1995, Пристайко В, Шаповал Ю Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД Трагічне десятиліття 1924—1934 — К, 1996, Лихолобова З Г Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні — Донецьк, 1996)

Грунтовних монографій з історії західноукраїнських земель у міжвоєнний період було небагато. Вони присвячені майже винятково Західній Україні. Загальним недоліком цієї літератури є майже цілковите ігнорування закономірностей історичного розвитку Польської держави. В результаті цього збіднювалася і навіть спотворювалася історія українських земель. Відповідно в літературі переоцінювався масштаб зв'язків Західної України з УРСР і в цілому з Радянським Союзом.

Аграрні відносини у Західній Україні найбільш глибоко було висвітлено у книгах **Л. Корнійчук** та **І. Васюти** (*Корнійчук Л. Я. Становище трудячого селянства західних областей України під владою ганської Польщі (1920—1939 рр)* — К, 1957, *Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання 1918—1939*) — Л, 1978). Книга **М. Кравця** є досить повною хронікою виступів проти влади у містах Західної України, але організаторів, якщо це були не комуністи, автор не називав (*Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр* — К, 1959). Такий самий недолік був властивий двом фундаментальним монографіям Б. Спвака, присвяченим подіям у Закарпатті (*Спвак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр* — Л, 1963, *Його ж. Революційний рух на Закарпатті в 1924—1929 роках* — Ужгород, 1964). Дослідження С. Макарчука можна вважати найгрунтовнішим для 80-х років серед книг, присвячених історії західноукраїнських земель (*Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма* — Львов, 1983). В них було змальовано широку палітру соціальних і національних відносин на українських землях у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини.

У сучасних учених, які спеціалізуються на історії західноукраїнських земель, послабився інтерес до проблем міжвоєнного періоду. Праця з історії робітничого класу і селянства зовсім немає, натомість і з'явилися книги з історії інтелігенції (*Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918—1939)* — Л, 1993, *Рубльов О. С., Черненко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20—50-і роки ХХ ст* — К, 1994). Увага багатьох учених зосередилася на «білих плямах», зокрема на історії Карпатської України. У цій сфері особливо плідно працює **М. Вегеш** (*Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939)* — Ужгород, 1993, *Його ж. Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському історичному контексті* Т 1—2 — Ужгород, 1997).

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розділ 8

Друга світова війна 1939—1945 рр була найтрагічнішим періодом в історії людства. Особливо це стосується України. Страждаючи від сталінщини, а в західних регіонах — від гноблення Польщею, Румунією, Угорщиною, українці сподівалися, що будь-які зміни, навіть спричинені війною, приведуть до поліпшення умов їхнього існування. Однак вони помилились, їхня доля стала ще гіршою. Опинившись між нацистським і радянським тоталітарними режимами, позбавлені власної держави, яка б захищала їхні інтереси, українці виявились беззахисними перед спустошенням війни. Період Другої світової війни щодо України поділяється на два етапи, рубежем між ними є 22 червня 1941 р. *Перший етап* розпочався у вересні 1939 р, коли Німеччина захопила територію Польщі, а радянські війська окупували західноукраїнські землі. Тут встановлюється режим, який по жорстокості значно переважав колишню владу. З початком німецько-радянської війни і до осені 1944 р триває *другий етап*. Протягом цього часу Україна була під владою нацистів

За підрахунками дослідників, саме Україна зазнала найбільших втрат населення порівняно з іншими країнами, у тому числі Німеччиною, Росією, Польщею, Білорусією.

Слід зауважити, що немає в історії визвольної боротьби українського народу періоду, який би так однобічно, тенденційно та необ'єктивно висвітлювався офіційною радянською історіографією

8.1 ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Наприкінці 30-х років обстановку в Європі визначали дві тоталітарні держави на заході — нацистська Німеччина, на сході — Радянський Союз. Суперечності між ними мали призвести до воєнного зіткнення. Гітлер називав більшовизм «ворогом № 1», Сталін вважав саме таким нацизм. Однак на серпень 1939 р ситуація докорінно змінилася.

За дорученням своїх урядів 23 серпня 1939 р В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Якщо укладання подібного пакту з потенційним агресором з боку Радянського Союзу можна тлумачити як спробу відвернення війни, то зовсім інакше слід розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про захоплення чужих територій. Саме територіальний вииграш, розподіл сфер впливу були основною метою цього пакту. Щодо українських земель, то в таємному протоколі (існування якого майже півстоліття Радянський Союз категорично заперечував) зазначалося «у разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа інтересів Німеччини буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну». Отже, у зовнішній політиці рейху авантюристські плани створення «Великої України» поступились місцем прагматичній ідеї розмежування «сфер інтересів». Нацистсько-радянський пакт передбачав також обмін сировиною та зброєю. Відтоді і до початку німецько-радянської війни Радянський Союз був невоюючим союзником Німеччини.

Підписання договору фактично розв'язало Гітлеру руки, і 1 вересня 1939 р німецькі війська перейшли кордони Польщі. Людство опинилось у безодні Другої світової війни. В умовах, що склалися, Радянський Союз, незважаючи на домовленість, не поспішав зі вступом у війну. Нічого не змінилося і після звернення 3 вересня Ріббентропа, в якому пропонувалося терміново зайняти територію, що входить до сфери інтересів СРСР. Вичікувальною позицією Сталін прагнув перекласти всю відповідальність за агресію на Німеччину.

Намагаючись прискорити хід подій, 12 вересня 1939 р високопоставлені керівники вермахту Ріббентроп, Канаріс, Кейтель провели засідання, на якому йшлося про можливість створення західноукраїнської держави. Через кілька днів у Відні Канаріс зустрівся з головою

проводу ОУН А Мельником Керівник абверу наголосив на можливості створення незалежної Західної (Галицької) України А Мельник настільки повірив Канарису, що наказав готувати список членів західноукраїнського уряду Цього Й Сталін допустити не міг, тим більше, що німецьке військо стрімко наближалось до західноукраїнських земель 17 вересня 1939 р віддається наказ про початок бойових дій проти Польщі

У ноті з приводу цього наступу зазначалося, що Радянська Армія стала на захист єдинокровних братів, коли українці і білоруси були «зовсім кинуті на волю випадку і залишилися беззахисними» Відразу висувається вимога соборності України, тобто об'єднання всіх українських земель в єдиній державі Це відповідало прагненням західних українців, які двадцять років жили ідеєю боротьби проти польського поневолення і вірили в остаточне об'єднання з Києвом Разом з тим наголошуючи на визволенні Західної України від польського ярма, радянське керівництво ще в перші тижні німецько-польської війни прагнуло викликати масові українські виступи проти поляків Про це йшлося у листівці від 17 вересня 1939 р командуючого фронтом командарма С Тимошенка «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів — польських панів» Це був відвертий заклик до знищення польської меншини, а не тільки польських поміщиків, адже гноблення, якого зазнавали західні українці, було не тільки соціальне, а й передусім національне

Подібну провокацію спробували вчинити і німці Як свідчать записки шефа німецької військової контррозвідки адмірала Канариса, Й Ріббентроп вимагав, щоб за допомогою ОУН викликати в Західній Україні масовий виступ українського населення проти поляків і євреїв Проте і цей задум здійснити не вдалось

Протягом першого дня наступу радянські війська просунулись у західному напрямку на 70—100 км, зайнявши Рівне, Дубно, Збараж, Тернопіль Йдучи швидкими темпами і маючи наказ «не допускати прямих фронтових дій, діяти шляхом обходу з флангів, оточення польської армії», Червона армія все-таки не встигла зайняти до приходу німців усєї території, що входила до радянської «сфери інтересів» Так, зокрема, сталося з Дрогобичем, Стриєм та іншими населеними пунктами, які були зайняті німцями вже 17—18 вересня Вночі 19 вересня в районі Львова виникла сутичка німецьких військ з радянською мотомеханізованою розвідувальною групою Зрештою все було з'ясовано 22 вересня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ Того самого дня Ворошилов і військовий аташе Німеччини у Москві Кьостріч узгодили демаркаційну лінію для військ обох сторін відповідно до протоколу від 23 серпня

Продовженням серпневого пакту став радянсько-німецький договір про дружбу і кордони, підписаний 28 вересня 1939 р Згідно з домовле-

ністю кордон пройшов по так званій «лінії Керзона», визначеній Верховною Радою Антанти у 1919 р. Більша частина території Західної України увійшла до СРСР. Ряд українських етнічних територій, зокрема Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя (приблизно 1,2 млн чол.), зі згоди Й. Сталіна опинилися під німецькою окупацією.

Що ж дав радянський режим західним українцям? Модель суспільно-економічних перетворень в цих областях була приблизно однаковою. Її суттю була активна радянізація або, за твердженням юристів, зокрема О. Шевченка, це було **насадження тоталітарно-феодального комунізму**. Характерними рисами його були

- 1) панування державної власності на засоби виробництва,
- 2) відчуження виробника від засобів виробництва і результатів своєї праці,
- 3) напівпримусовий, а в окремих галузях виробництва примусовий характер праці,
- 4) відсутність ринкових відносин,
- 5) низький рівень науково-технічного прогресу,
- 6) узурпація народного суверенітету партійно-державною бюрократією,
- 7) регламентація усіх сфер життя суспільства,
- 8) монополія однієї партії та її ідеології,
- 9) формальне проголошення і фактична відсутність прав і свобод людини,
- 10) наявність сильного репресивного апарату,
- 11) придушення інакомислення всередині країни,
- 12) експансивна зовнішня політика, що спирається на могутній військово-промисловий потенціал

Першими кроками нового радянського керівництва було утвердження державно-політичного і територіального статусу Західної України. Для надання цьому процесові демократичного характеру 22 жовтня 1939 р. були організовані вибори до Народних Зборів. Населення змусили голосувати за єдиний список кандидатів, які підтримували прихід радянської влади. Тому не дивно, що близько 93 відсотків виборців проголосували так, як того вимагав режим. Зрозуміло, що до нового «парламенту» Західної України не увійшов ніхто з тогочасних українських національних політичних діячів.

У Львові 26—28 жовтня 1939 р. відбулися Народні збори. На них було прийнято три головні декларації:

- впровадження радянської влади в Західній Україні,
- про конфіскацію поміщицьких та монастирських земель і про націоналізацію банків та великої промисловості,
- про входження Західної України до складу УРСР

Незабаром після цього до Москви прибула делегація Народних зборів з проханням про воз'єднання Західної України з УРСР, яке 1 листопада 1939 р. було задоволено.

Верховна Рада УРСР 15 листопада 1939 р. прийняла Західну Україну до свого складу. В ухвалі Галицької асамблеї від 19 лютого 1991 р «Про єдність українських земель» підкреслюється, що правовою основою входження західноукраїнських земель до складу України треба вважати не рішення Верховної Ради, а Акт Злуки УНР від 22 січня 1919 р.

У цілому українське населення сприйняло впровадження радянської влади з полегшенням, розцінюючи його як ліквідацію багатовікового польського панування. Певне прагнення до співпраці з новою владою спостерігалося серед інтелгенції. Діячі різних політичних партій і організацій створили **Допомоговий комітет** на чолі з **К. Левицьким**, який повинен був представляти інтереси українського населення Галичини. Депутація Комітету від імені населення заповіла владу в лояльності і готовності до співпраці.

Деякі політичні заходи радянської влади були спрямовані на розвиток західноукраїнського краю і принесли населенню певні поліпшення. Зокрема, багато було зроблено для українізації та зміцнення системи освіти. До середини 1940 р у Західній Україні налічувалось близько 6900 початкових шкіл, з них 6000 — українських. Українська мова стала мовою викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському університеті. Помітно поліпшилось медичне обслуговування населення, насамперед сільського. Чи не найпопулярнішим кроком стала експропріація польських землевласників і об'єднання перерозподілити між селянами їхні землі.

Як уже зазначалося, розпочаті перетворення в західних областях України мали на меті зрівняти існуючий тут соціально-економічний лад з тим, що був утворений у Радянському Союзі. Однак та ейфорія, що охопила західних українців у перші після «возз'єднання» дні, поступово стала спадати. Дедалі відчутнішим ставало гноблення тоталітарної держави, яка відразу розпочала знищувати ті традиції політичного, національного та культурного життя, які західна інтелгенція створила, розвинула і зберегла в умовах панування іноземних режимів. Розпускалися політичні партії, культурно-освітні, кооперативні, фінансово-економічні та інші товариства, припинялися окремі українські видання. Така ліквідаційна кампанія супроводжувалась арештами та депортацією на Схід громадсько-політичних активістів.

З часом почали виявлятися непривабливі сторони перших радянських реформ. Так, було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і «віддані» найбіднішим селянам, тепер підлягають колективізації. Після цього багато селян, які з самого початку з пересторогою ставилися до нового режиму, відвернулися від нього. Виходячи з того, що більшість західних українців прихильно ставилися до церкви, радянський режим спочатку впроваджував відносно незначні обмеження її діяльності. Проте поступово вони набували все наростаючих масштабів. Радянські власті заборонили

викладання релігії в школі, посилили антирелігійну пропаганду. Маючи за собою двадцятирічний досвід боротьби з релігією, радянський режим здійснив депортацію значної частини священників до Сибіру, Заполяр'я, Північного Казахстану. Це стосувалось як греко-католицької, так і православної церков.

Наприкінці 1940 — навесні 1941 р. відомство Лаврентія Берія виявило виняткову продуктивність праці Виправно-трудова колонія та трудові поселення вміщували близько 1,2 млн депортованих жителів з приєднаних західних регіонів (польський історик В. Студницький називає цифру 1,8 млн). За даними митрополита А. Шептицького, з однієї тільки Галичини було депортовано 400 тис. українців. Це означало, що кожен десятий житель регіону був репресований. Червоний терор, розгорнутий більшовиками в цьому регіоні, фізичне й моральне спустошення, пережите місцевим населенням за неповні два роки, спричинили те, що більшість жила надією на швидкий кінець радянської влади і чекала приходу німців.

28 червня 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. 2 серпня Верховна Рада СРСР вирішила включити Південну Буковину та Північну і Південну Бессарабію до УРСР, а з решти Бессарабії і колишньої Молдавської РСР утворити Молдавську РСР. Суспільно-економічні і національні перетворення на Буковині та Бессарабії були такими самими, як і в Західній Україні.

Отже, приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР, зокрема Буковини, було подією великої історичної ваги. Вперше за багато століть українці об'єдналися у межах однієї державної структури.

Разом з тим, як свідчать подальші події, «механічне» з'єднання земель ще не означає розв'язання національної проблеми. Приєднання «по-сталінськи» дало змогу західним українцям ознайомитись з радянською системою, яку вони сприймали негативно. Багато з них зробили висновок, що цієї влади будь-якою ціною треба уникати.

Як уже зазначалось, відповідно до пакту Молотова—Ріббентропа територія Лемківщини та Холмщини, населена українцями (більш як 0,5 млн), була окупована німцями і ввійшла до складу Генерального губернаторства. Окупаційний режим, який установили тут загарбники, не на багато відрізнявся від того, що був встановлений німцями в окупованих країнах Західної Європи. Однак порівняно з тим, що робили фашисти через кілька років в окупованій Радянській Україні, він був менш жорстокий. Що це означає? Насамперед слід зазначити, що була помітна активізація діяльності українських громад, чому сприяли політичні біженці з Галичини, створення комітетів самопомоги, які об'єднуються навесні 1940 р. і утворюють у Кракові **Український Центральний Комітет (УЦК)** під керівництвом Володимира Кубийовича. Комітет як заклад соціальної допомоги провів

значну роботу (в рамках того, що дозволяв режим), спрямовану на організацію охорони здоров'я, освіти, допомоги хворим тощо

Завдяки його діяльності майже в усіх місцевостях, де проживали українці, були організовані українські школи, кооперативи, молодіжні групи У Кракові було засновано видавництво З початком німецько-радянської війни і окупацією фашистами Галичини ді УЦК поширились і на ці терени Діяльність комітету часто полегшувала випробування війни та німецької окупації Усе це робилось з дозволу німців і створювало ілюзію лояльності режиму до українського населення

У березні 1939 р угорські загарбники скинули уряд Августина Волошина і захопили Закарпаття Близько 550 тис українців цього терену ввійшли до складу Угорщини і залишалися однією з її частин протягом усієї війни Політика угорського уряду щодо окупованих територій однозначна — мадяризація Обцянки надаги Закарпаттю автономію ніхто і не збирався виконувати Розпочинається широкий наступ на українофілів За даними західних дослідників, близько 30 тис. утекли до сусідньої Галичини, де багатьох з них було відправлено до Сибіру Забороняються всі українські організації та видання Офіційно стверджувалось, що місцеве населення являє собою окремих русинський народ, який протягом віків мав органічні зв'язки з мадярами Протягом війни йшов процес занепаду української культури, посилення економічної експлуатації Закарпаття

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

8.2

Ще до початку Другої світової війни національний рух, представлений **Організацією українських націоналістів**, був суттєво розколотий Після вбивства у травні 1938 р лідера організації Є Коновальця суперечки в середовищі ОУН загострюються Йшлося про стосунки між Проводом ОУН (А Мельник, Я Барановський, М Сцборський та ін), який очолив **А. Мельник**, і членами Крайової езекутиви, лідером якої був **С. Бандера**. Суттєвих розбіжностей у принципових питаннях між ветеранами із закордонного проводу та молодими галицькими радикалами не було Вони підтримували основні догми українського інтегрального націоналізму Однак їх розділяли різні підходи до питань тактики

За свідченням дослідників з української діаспори, у спогадах безпосередніх учасників тих подій існує ряд версій з приводу розколу в ОУН Здебільшого це суперечливі твердження залежно від симпатій чи антипатій до С Бандери чи А. Мельника Один з відомих дослід-

ників С Процик писав, що у питанні про розкол в ОУН існує «безліч обвинувачень концепційного, психологічного, персонального, морального та етичного характеру Головними розбіжностями між двома ОУН були політично-стратегічні засади щодо постановки боротьби серед хаосу другої світової війни»

Молоді західноукраїнські радикали, яких очолив С Бандера, звинувачували А Мельника в нехтуванні зв'язків з організаціями, що активно діяли в Західній Україні, у нерішучості, пасивності, опортунізмі тощо Вони вимагали від лідерів звільнити політику ОУН від будь-якого орієнтування лише на одну державу (зокрема, Німеччину), налагодити контакти із західними країнами Члени проводу ОУН, люди старшого віку, схилилися в основному до більш поміркованих дій Крім того, за деякими даними, розгортанню та поглибленню конфлікту сприяло те, що під час німецько-польської війни бандерівці нібито захопили документи польської розвідки і встановили причетність членів проводу ОУН до співпраці з польською розвідкою

У серпні 1939 р у Римі відбулася конференція, на якій вождем ОУН було проголошено А Мельника 10 лютого 1940 р у Кракові С Бандера скликав конференцію, яка відкинула рішення Римської конференції Відтоді стався розкол в ОУН Кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН Молодіжна більшість, яка підтримувала С Бандеру, стала називатись **ОУН-Б**, чи **ОУН-Р** (революційне), або просто бандерівцями, а прибічники А Мельника — **ОУН-М**, або мельниківцями З того дня існували вже дві різні націоналістичні організації, які мали однакову назву, проте часто протистояли одна одній

Якою була політична програма ОУН Бандери? З початком радянізації західних українців Крайова екзекутива розробила план діяльності за нових умов, де на перше місце було поставлено розбудову мережі і дії ОУН на всій території України, що опинилася під більшовиками, широку революційну боротьбу при поширенні війни і активну протиакцію на випадок масового знищення більшовиками національного активу

У грудні 1940 р було видано «Маніфест Організації українських націоналістів», де проголошувалось, що світ, заснований на насильстві над народом, перебуває на межі краху під ударами борців за волю СРСР як одна з імперій поневолює багато інших народів, а отже, має розвалитися Від імені українського народу ОУН-Б очолює «боротьбу за свободу народів та людини», «проти більшовизму, що довів національно-політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гніт до крайніх меж»

Що стосується соціальної програми, то в ній підкреслювалось, що українські націоналісти борються проти «приниження людини», збідніння громадян, ущемлення прав жінки під приводом рівності, одурманення дітей пропагандою сталінського режиму, терору, депортації, екологічного грабунку України та інших пригноблених країн, рабства в колгоспах тощо

Докладнішу програму подальшої боротьби ОУН-Б проголосила на Другому зборі, що відбувся у квітні 1941 р. Рішення Проводу ОУН (ОУН-Б) були викладені в «Політичних вказівках» і мали бути реалізовані у разі війни між нацистською Німеччиною і СРСР

У 1940 р. НКВС вдалося здобути інформацію про керівні кадри та окремі осередки ОУН, що призвело до численних арештів і завдало українському підпіллю болячого удару. Довершенням акції став великий судовий процес, що відбувся у Львові в січні 1941 р. Абсолютну більшість серед 59 засуджених становила молодь. Після наполегливих прохань відомих громадських діячів, зокрема Кирила Студинського, Президія Верховної Ради Радянського Союзу (звичайно, не без певного політичного розрахунку) замінила частині підсудних найвищу міру покарання на 10 років ув'язнення.

Отже, з початком війни ОУН була єдиною організацією, яка продовжила боротьбу з окупаційним режимом. Разом з тим розкол в ОУН завдав великої шкоди націоналістичному руху напередодні великих воєнних випробувань.

8.3

УКРАЇНЬСЬКА РСР У 1939—1941 рр.

Відповідно до сталінської економічної концепції під час «соціалістичного будівництва» дедалі більша увага придлялась зміцненню індустріального потенціалу та обороноздатності. Це важка, видобувна та паливна галузі, а також машинобудування і хімічна промисловість. Економіка України як складова єдиного народногосподарського комплексу мала найбільшу частку серед інших республік (крім Російської Федерації). В 1940 р. продукція всієї промисловості України зросла в 7,3 раза порівняно з 1913 р., а великої — майже у 10 разів. Основним кам'яновугільним регіоном країни залишався Донбас. Його частка у загальносоюзному видобутку коксуючого і енергетичного вугілля становила 75 відсотків. Тільки в 1940 р. було видобуто 94 млн т вугілля.

На кінець 30 — початок 40-х років, за даними М. Ковалю, остаточно виявилось призначення щойно збудованої «матеріально-технічної бази соціалізму», як по суті потужного «воєнно-промислового комплексу». На 1941 р. асигнування на оборону становили 43,4 відсотка державного бюджету. Українська промислова база займала в ньому провідне місце.

Робітничий клас України, що забезпечив потужний промисловий потенціал економіки, по праву вважався найбільш кваліфікованим у Радянському Союзі. Разом з тим джерела трудової активності, що в основному приписувалась нав'язаному командно-адміністративною

системою так званому «соціалістичному змаганню», не завжди відповідали реаліям. Стало видно, що воно хибує на заформалізованість, псевдопатріотизм, веде до виснажливої, низькооплачуваної праці. Окремі успіхи зводилися пропагандистськими зусиллями в абсолют, а чисельні прорахунки замовчувалися. Такою самою за своєю суттю формою експлуатації був і «рух швидкісників».

Разом з тим керівники наркоматів, відомств, окремих підприємств, парторги, рапортуючи про дострокове і успішне виконання виробничих програм, йшли на прямі підтасовки результатів. Оголошувалися «ворогами народу» і піддавалися нещадним репресіям ті, хто принаймні хоча б робив спробу протидіяти волюнтаризмові і авантюризмові прибічників адміністрування, намагався запроваджувати на противагу «революційним», більшовицьким економічним важелі.

Труднощі, що все більше стали проявлятися насамперед в економічній сфері, система намагалася усунути натисками та наказними методами. Збільшується тривалість робочого тижня, запроваджуються судові покарання за прогули, запізнення та інші порушення трудової дисципліни. Випуск неякісної і нестандартної продукції привівнювали до свідомого шкідництва. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання соціалістичного змагання. Неучасть у ньому розглядалася як ознака нелояльності. Широко використовувалася безплатна праця засуджених «ворогів народу», причому на найбільш важких і шкідливих роботах.

На кінець 1940 р. Україна видобувала 50,5 відсотка загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7 — чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7 відсотка електроенергії. Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації та передових методів агрокультури в 1940 р. колгоспи України дали понад 20 відсотків загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73 — цукру, 20 відсотків м'яса тощо.

Що стосується суспільно-політичного і культурного життя українського народу, то воно визначається подальшим утвердженням сталінської тиранічної диктатури, проникненням в уми й душі мільйонів людей тоталітарної ідеології та моралі. Найширші маси населення були втягнуті в орбіту комуністичної ідеології в її сталінському варіанті.

У 1940—1941 рр. у республіці працювало 32 тис. шкіл, близько 700 технікумів, 173 вузи, а чисельність молоді, яка навчалася, збільшилася в три рази порівняно з 1913 р. Вагомих результатів досягли ряд учених Академії наук, зокрема в розщепленні атомного ядра, отриманні рідких газів, винаході автоматичного дугового електрозварювання.

У цей час з'являються нові літературні, образотворчі, музичні твори, театральні вистави, кінофільми. Значна частина з них позна-

чена талантом, щирою вірою у нові ідеали І, мабуть, немає підстав заперечувати того, що «нова культура» сприймалася основною масою українського народу з інтересом і розумінням

Водночас продовжувалися репресії проти технічних фахівців, організаторів промислового виробництва, діячів культури, військових кадрів. Багато їх було фізично знищено або вислано у далекі табори, деякі працювали в суворо засекречених установах, підпорядкованих НКВС Висували з робітників, що займали вакансії, не мали відповідної підготовки

Байдужість і некомпетентність, бюрократизація усіх сфер життя були притаманні також і військовому відомству Антифашистська пропаганда була заборонена

Суттєві зміни відбулися також у складі партії На зміну репресованим приходили молоді, малоосвічені і переважно малописьменні кадри, серед яких було багато пристосуванців, кар'єристів Репресії проти військових кадрів значно послабили Червону армію Нові кадри не мали відповідної військової підготовки, а також практичного досвіду командування частинами і з'єднаннями В армії панували пашптурлість, напштурвання і доноси

Усе це відбувалося в умовах швидкого зростання чисельності армії З 1939 по 1941 р було сформовано 125 нових дивізій Щодо їх озброєння, то в більшості своїй це були застарілі зразки І хоча тільки за танками і літаками Радянський Союз переважав майже в два рази Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію, разом узяті нові моделі літаків становили 9, а танки 18 відсотків

Радянсько-фінляндська війна (листопад 1939 — березень 1940 рр) яскраво показала рівень бойової готовності Червоної армії Поряд з героїзмом солдат вона засвідчила і некомпетентність багатьох офіцерів, стратегічну та тактичну безпорадність радянського командування Війна виявилась надзвичайно важкою, кровопролитною і безславною З 235 тис чол вбитих, поранених, обморожених та взятих у полон значна частина бійців та командирів була з України Радянський Союз втратив міжнародний авторитет, його було проголошено агресором і виключено з Ліги Націй

Наприкінці 30-х років в дуже складному становищі опинились Київський особливий та Харківський військові округи В Радянській Україні було репресовано понад 15 тис військових командирів (майже третина репресованих Червоної армії) Понад 150 знищених належали до вищого командного складу армії До 7 відсотків скоротилась чисельність військових керівників, які мали вищу спеціальну освіту, а чисельність командирів по округах, які не закінчили навіть середнього військового училища, зросла до 37 відсотків Загалом з 225 командирів полків Червоної армії жоден не мав вищої спеціальної освіти, 25 закінчили тільки військові училища, а інші — курси молодших лейтенантів Загальний освітній рівень бійців був дуже низьким

Наприклад, у КОВО було неписьменними чи малописьменними 40—50 відсотків Нікого навіть не дивувало те, що, проходячи «бойову підготовку», червоноармійці користуються дерев'яними макетами гвинтівок та гармат і навіть у вічі не бачили нової техніки

До того ж вслякo пропагувалася воєнна доктрина, згідно з якою майбутня війна буде вестись на ворожій території і противник буде розбитий «могутнім ударом» Про оборонні дії не йшлося взагалі Еталоном війн майбутнього подавався досвід громадянської війни

Воєнна криза та жахливий стан Червоної армії були добре відомі керівництву рейху На початку 1941 р генштаб завершив розробку плану «блискавичної війни» проти Радянського Союзу і з лютого розпочалася концентрація військ на кордоні з СРСР До початку вторгнення тут було зосереджено 5,5 млн чол, 4,3 тис танків, до 5 тис літаків Причому ця армія мала великий досвід ведення сучасної війни і високу військову підготовку На головних напрямках ударів німецькі війська мали 6—8-разову перевагу у військовій силі та техніці

Розглядаючи стан УРСР в передвоєнні роки, слід навести оцінку цього періоду М В Ковалю Він зазначав, що затиснуте в лещата тоталітарної системи, залякане репресіями, зазнаючи ідеологічного тиску, українське суспільство своєю політичною активністю імітувало дуже своєрідно й удавано показною «єдністю», згуртованістю навколо Комуністичної партії, «одностійною» участю в нескінченних політичних кампаніях та заходах

ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО— РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ. ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ КРАЇНИ

8.4

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Мобільні угруповання німців «Північ», «Центр» і «Південь» швидко просувались у напрямі Ленінграду, Москви та Києва Майже через місяць фронт стратегічного наступу гітлерівських військ досяг 3000 км при глибині 400—600 км За три тижні 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили 50 і більше відсотків особового складу, тобто 3/5 війська (850 тис чол), що перебували у західних округах Втрати становили 850 тис чол, 3,5 тис літаків, 6 тис танків, 9,5 тис гармат

Незважаючи на численні факти масового героїзму бійців та командирів, Червона армія відступала До середини липня окупанти захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію, а до середини серпня — все Правобережжя

У чому ж полягали *причини стратегічних поразок радянських військ*? Їх багато, вони складні і неоднозначні, як і їх оцінка. Про деякі з них уже йшлося вище. Крім того, це і загальні *прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної обстановки, переоцінка значення радянсько-німецьких договорів 1939 р.* Навіть у переддень війни радянський уряд запевняв народ, що Німеччина буде дотримуватись домовленостей про ненапад.

У більшості літературних джерел і сьогодні стверджується, що головною причиною була раптовість фашистського нападу. Однак слід зазначити, що якщо було це несподіванкою, то швидше для народу, ніж для керівництва країни. Ще з середини 1940 р. від радянських розвідників із-за кордону почали надходити тривожні сигнали про серйозні наміри нацистського уряду порушити радянсько-німецький договір про ненапад. З квітня 1941 р. така інформація надходила близько з 40 точок земної кулі майже щодня. В багатьох випадках повідомлення були максимально точними (термін нападу, чисельність військ, основні напрями тощо). Однак Й. Сталін ігнорував ці повідомлення. Велика гра, зазначав М. Коваль з цього приводу, на кін якої було поставлено долю СРСР, для азартного гравця Сталіна, котрий, повіривши у власну непогримість, замкнув на собі всю владу в країні, закінчилась програшем. Для народу, і без того вже ослабленого політично і духовно сталінським терором, спантеличеного незграбними його зовнішньополітичними маневруваннями, починається найбільша в історії трагедія.

Звичайно, серед причин невдач слід зазначити також те, що *фашистська Німеччина, завоювавши більшу частину Європи, разом із своїми союзниками, воєнно-економічним потенціалом значно перевершувала Радянський Союз.* Її армія була належно відмобілізована, мала значний досвід ведення бойових дій, мала кращу укомплектованість, більш досконалі і в достатній кількості воєнну техніку та озброєння.

Український напрям нацистське керівництво вважало одним з ключових. Не випадково 18 серпня 1941 р. фюрер припиняє наступ на Москву і визначає напрям головних ударів — Київ і Ленінград. Це було зумовлено економічними, воєнними і морально-політичними чинниками. Зокрема, захоплення України суттєво підривало воєнно-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину значними ресурсами для ведення війни. Воно створювало вигідний плацдарм для подальшого наступу. Взяття Києва, на думку фашистських ідеологів, могло підняти рейтинг Німеччини на міжнародній арені, посилити переможний дух у своїх військах і настрої поразки у Червоній армії.

Головною воєнно-політичною подією літньо-осінньої кампанії 1941 р. в Україні була оборона Києва. Вона тривала з середини липня до кінця другої декади вересня. Для того щоб зламати опір

захисників Києва, німецьке командування змушене було зняти з московського напрямку значні сили і повернути їх на Південь Гітлерівці втратили під стінами української столиці понад 100 тис чол

Після прориву німцями Південно-Західного фронту захисники Києва опинилися перед загрозою оточення Незважаючи на реальні обставини, Й Сталін не дозволив своєчасний відхід наших частин Ситуація переросла у великомасштабну трагедію Ліквідувавши під Уманню дві оточені радянські армії, німецькі броньовані «кличі» зімкнулися під Полтавою В полон потрапило близько 660 тис чол, з них 60 тис командирів При спробі вирватись із ворожого кільця загинули командуючий фронтом М Кирпонос, секретар ЦК КП(б)У М Бурмистренко та група генералів

До найбільших воєнних операцій 1941—1942 рр. на території України належить оборона Одеси, що тривала 73 дні. Сковуючи 18 дивізій противника, вона дала змогу Південному фронту відійти за Дніпро і організувати оборону Наприкінці вересня Червона армія змушена була залишити Одесу

Після розгрому німців під Москвою в грудні 1941 р створюються певні умови для контрнаступу радянських військ Генеральний штаб пропонує план операції на весну і початок літа 1942 р В його основу було покладено активну стратегічну оборону, накопичення резервів, а потім рішучий наступ Однак Верховний головнокомандуючий змусив провести наступальні операції в Криму, під Харковом і ще на кількох напрямках

У лютому—квітні 1942 р після трьох невдалих спроб прорвати оборону німців Кримський фронт переходить до оборони Наступ ударного угруповання німців призвів до захоплення ними Керченського півострова та Севастополя

Поразкою радянських військ завершився також розпочатий 12 травня 1942 р наступ на харківському напрямі Погана організація, недостатнє матеріальне забезпечення, багато тактичних помилок призвели до трагедії (у полон потрапило 240 тис червоноармійців) Провівши навальний наступ на воронезькому і сталінградському напрямках, фашистські армії в липні 1942 р завершили окупацію України

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІДСІЧІ ОКУПАНТАМ

8.5

Організувати і спрямувати зусилля мільйонів людей на відсіч агресорові мусила політична структура тогочасного однопартійного суспільства — Комуністична партія Саме вона уособлювала сталінську деспотичну командно-адміністративну систему, яка

остаточно утвердилася і зосередила в собі всю владу в країні. Парадокс історичної ситуації, пише М. Коваль, полягає в тому, що система, яка внаслідок численних прорахунків та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, мусила тепер в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи явити чудо — своїми нещадними тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

До армії з України було мобілізовано понад 2,5 млн чоловік. Водночас більш як 2 млн жителів республіки з числа тих, хто не підлягав призову до армії, створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. Будівництво понад 4 тис. км оборонних ліній та багатьох військових споруд було здійснено в основному силами цивільного населення й ополченцями. З добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни. Розгорнувся рух за подання шефської допомоги пораненим воїнам, їхнім родинам тощо. Сотні мільйонів карбованців зібрала і православна церква.

До перебудови економіки на воєнний лад жорсткими методами було залучено все працездатне населення. На зміну мобілізованим чоловікам прийшли жінки, студенти, учні шкіл. Складовою частиною цієї перебудови була евакуація у тиллові райони СРСР матеріальних цінностей і людей. Нелюдських зусиль коштувало робітникам та службовцям евакуація підприємств з таких економічних центрів України, як Придніпровський промисловий район, Донецький та Криворізький басейни, а також заводів і фабрик Києва, Харкова, Одеси тощо.

Усього з республіки було перебазовано понад 550 великих підприємств тридцяти галузей промисловості (до речі, після визволення назад повернено лише кілька), 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн голів худоби. Евакуювались десятки наукових установ, майже 70 вузів, близько 50 театрів. До Сибіру, в республіки Середньої Азії і Казахстану було відправлено понад 3,5 млн жителів України.

За даними В. Короля, понад 30 тис. підприємств, які не встигли евакуюватись, потрапили до рук німців або були знищені.

Чи була евакуація добровільною? В роботах західних дослідників евакуацію називали «насильницькою депортацією». За радянськими джерелами, вона була добровільною. Ми не маємо конкретних матеріалів, які б свідчили про насильницький характер цього перебазування. Однак те, що воно проходило під безпосереднім контролем партійних органів та НКВС, безумовно.

Згідно з партійною директивою і виходячи із сталінської тактики «спаленої землі» все, що не можна вивезти, знищувалось. Йдеться про промислові об'єкти, мости, залізниці, шахти, електростанції, харчові припаси тощо. У Донбасі було затоплено майже всі шахти, зруйновано комплекс заводів при Дніпрельстані та всі 54 домни. Заминовано і підірвано Успенський собор Києво-Печерської лаври, інші

унікальні пам'ятки нашого народу В жодному з радянських джерел при визначенні матеріальних витрат, яких зазнала Україна в роки війни, не згадується, що більшість з них було понесено завдяки «діяльності» НКВС у період відступу радянських військ

Трагічні наслідки для тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України мав поспішний відступ Червоної армії Не маючи змоги вчасно евакуювати їх, протягом тижня з 22 по 29 червня 1941 р НКВС провів масове знищення в'язнів без огляду на те, які звинувачення проти них висувались Масові вбивства відбулися у Львові, Самбури та Станіславі За даними О Субтельного, тут загинуло близько 10 тис в'язнів, у Рівному та Луцьку — ще 5 тис Юрій Киричук наводить загальну цифру — 40—50 тис

ОУН І НІМЕЧЧИНА. ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ

8.6

З ініціативи ОУН в складі німецької армії було створено дві українські військові частини «Нахтігаль» і «Роланд» Провід вважав, що вони стануть у майбутньому ядром збройних сил Української держави Крім того, обидві націоналістичні організації створювали Похідні групи ОУН, які налічували близько 7000 добре навчених осіб Вони мали охопити своєю діяльністю усю територію України У визначених районах Похідні групи створювали націоналістичні організації і встановлювали українську державну владу Українське правління запроваджувалося у 11 областях

30 червня 1941 р у Львові ОУН-Б проголосила створення Української держави Було сформовано Українське Державне правління — крайову владу на чолі з Ярославом Стецьком Ці акції проводились без погодження з керівництвом Німеччини На початку липня 1941 р німці заборонили діяльність правління, заарештували його керівників Саме тоді були проведені масові арешти членів ОУН (15 керівних діячів і близько 300 членів) і кинуті їх до концентраційних таборів За відмову скасувати акт незалежності був також арештований С Бандера, який перебував в концтаборі Заксенхаузен до вересня 1944 р

У директиві поліції безпеки СД № 12/41 під грифом «секретно, державної важності» зазначалось «Всі активісти бандерівського руху повинні негайно арештуватися і після ретельного допиту мають бути ліквідовані під виглядом грабіжників»

У вересні 1941 р підрозділи СС заарештували і стратили більшість членів похідних груп Через два місяці накинута також на ОУН-М Було розгромлено 11 київську організацію, розстріляно понад 40

провідних членів, у тому числі поетесу Олену Телігу, закрито популярну газету «Українське слово»

Репресії гестапо набували дедалі більших масштабів у Миргороді на Полтавщині розстріляно заступника Крайового провідника ОУН Миколу Лемика, в Житомирі — членів обласного Проводу ОУН В Хому і М Кравця, в Києві — В Щирбу і О Сидницького Від рук німецької поліції загинули в Кривому Розі Г Максимець, С Шерстюк, на Волині — Г Максим'юк, О Бродич, в Джанкоі (Крим) — М Любик та ін

Слід підкреслити, що репресії проходили у більшості регіонів України Це свідчить про те, що **мережа оунівських організацій була поширена майже по всій державі, а не тільки в західноукраїнських теренах.**

Відтоді ОУН переходить у підпілля і розпочинає підготовку до активних дій проти фашизму

Якою ж була нацистська влада в Україні?

Насамперед потрібно зазначити, що з початком війни в планах німців щодо майбутнього розвитку українських земель відбулися кардинальні зміни В роботі створеного ще в середині 30-х років зовнішньополітичного бюро НСДАП під керівництвом Розенберга українська проблематика займала одне з перших місць Відповідно до концепції «свідомого європеїзму» необхідно було роздробити народи регіону за національними ознаками, нацькувати їх один на одного, а потім легко підкорити Саме тому Розенберг спочатку пропагував ідею формально самостійних, проте фактично залежних від рейху держав в Україні та на Кавказі, що могли бути створені для протидії ослабленій російській державі

Однак наприкінці 30-х років відбувається певна еволюція поглядів Гітлера щодо створення під протекторатом Німеччини «Великої України» З початком війни проти Радянського Союзу економічні інтереси третього рейху почали різко домінувати над політичними розрахунками

Згідно з економічною частиною плану «Барбаросса» першим завданням є якнайшвидше здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей Безумовно, що одним з ключових об'єктів пограбування була Україна Що стосується довгочасної перспективи, то тут визначались два етапи Перший — розрахований на період війни — це максимальне використання економічних і трудових ресурсів завойованих на Сході територій, насамперед продовольства України та нафти Кавказу Другий — забезпечення домінування німецької нації на окупованій території Відповідно до «Генерального плану Ост» це означало фізичне знищення слав'янських народів, часткове онімечення «нордичних груп населення», що є у складі СРСР, підрич біологічної сили слов'янських народів, масові депортації населення (переселення 65 відсотків українців із Західної України до Сибіру), переселення німців на окупо-

вані землі і створення системи озброєних селянських поселень колоністів, безпосередньо підпорядкованих СС тощо

Як же на практиці німецько-фашистський режим виконував завдання щодо освоєння завойованого «життєвого простору»?

З самого початку німецька політика тут мала ознаки окупації і носила колоніальний характер Українські землі були розділені на окремі частини, зокрема, дистрикт Галичина приєднано до Генеральної Губернії, Рейхскомісаріат Україна, території під німецьким військовим управлінням, під румунською окупацією була Північна Буковина і частина Північно-Східної України, включаючи Одесу, названу Трансністрією, і Закарпаття — в складі Угорщини Такі дії свідчили про переконливість нацистського керівництва в тому, що «України не існує це всього-на-всього географічне поняття»

Як уже зазначалося, українське населення, насамперед західних регіонів, прихильно зустрівало німців, вбачаючи в них визволителів від сталінського режиму Ці сподівання живилися також тим, що на українських землях, які увійшли до Генерального губернаторства, німці дозволили відкрити українські школи, культурні товариства, ожило релігійне життя Виникли комітети допомоги і підтримки для біженців, що прибували з СРСР «В цій атмосфері, — зазначав один з провідників ОУН Л Ребет, — німецька політика видавалася прихильною для української справи, і в громадській думці наших емігрантів утворилося уявлення, що німці є справжніми нашими союзниками»

Нацистським правителем найбільшої окупованої території України — Рейхскомісаріат Україна — було призначено Еріха Коха, адміністратора, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слав'ян Після призначення, у зверненні до свого штабу він говорив «Мене знають як жорстоку собаку Саме тому мене призначено рейхскомісаром України Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які можна захопити, без огляду на почуття і власність українців Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення»

Німці запровадили на окупованих територіях жорстокий окупаційний режим з поліцейським терором Україну було перетворено на німецьку колонію, яка входила в німецький «життєвий простір» і стала джерелом харчів і робочої сили, адже 85 відсотків усього постачання Німеччини продуктами з території СРСР було з України З 2,8 млн чол, в основному молоді, примусово відправлених на роботи до Німеччини, 2,4 млн були з України

Пограбування відбувалося з німецькою ґрунтовністю і педантичністю Була створена система грабіжницьких заготівельних органів Найбільшим було «Центральне товариство Сходу», яке мало 30 комерційних відділів з 200 філіями на місцях «Товариство» здійснювало облік, вилучення і переробку усієї сільськогосподарської про-

дукції на окупованій території У його операціях брали участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм За даними О Бойка, від початку окупації до березня 1944 р тільки завдяки «зусиллям» «товариства» з України було вивезено 9,2 млн т зерна, 622 тис т м'яса та мільйони тонн інших продуктів, для перевезення яких було задіяно 1418 тис вагонів

Для інтенсивнішої експлуатації населення німці зберегли колгоспну систему Приватна торгівля, за винятком базарів і української кооперативної організації, була заборонена Промисловість німці не відбували, за винятком галузей, пов'язаних з видобуванням деяких видів сировини

Усі культурні товариства, зокрема «Просвіта», були ліквідовані Допускалась тільки початкова освіта, чотирикласні школи Закрито наукові установи, бібліотеки, музеї, театри Преса (близько 115 часописів) перебувала під контролем німецької адміністрації

Людство ніколи не забуде і не пробачить фашистам масового знищення населення. Масовий терор проти українського народу німці застосовували ще з більшою жорстокістю і в більших розмірах, ніж в інших окупованих країнах. Відділи СС знищували цілі села.

У жовтні 1941 р Україна і вся Європа спізнала свою першу Хатинь село Обухівку на Полтавщині було спалено, а все населення розстріляно За час окупації подібні варварські акції фашистами були проведені у 250 населених пунктах республіки

Майже 3 тис мирних жителів знищили гітлерівці у м Берестечку Очевидці розповідають, що фашисти закопали напівживих людей, над якими ще довго ворушилася земля У вересні 1941 р у Львові було вперше застосовано автомобіль — газові камери, в яких жертви умиртвлялись під час руху відпрацьованими газами

На території України нацисти створили 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів Тільки за кілька місяців окупації гітлерівці замордували близько 1 млн євреїв Нелюдським було ставлення нацистів до радянських військовополонених У перші шість місяців війни до полону потрапили мільйони червоноармійців Впевнена в перемозі, поспішаючи ліквідувати «надлишок» слов'ян, нацистська влада позганяла полонених в оточені колючим дротом табори, де вони вмирили від голоду, холоду, хвороб Нерідко їх страчували Як наслідок, з 5,8 млн радянських полонених, що потрапили до рук німців, загинуло близько 3,3 млн, із них майже 1,3 млн українців

Найбільш екстремальних форм набув нацистський режим у Рейхскомісаріаті України В ряді інших окупованих регіонів німці поводитись не так жорстоко, зокрема в Галичині, яка стала частиною Генерал-губернаторства Щоправда, і тут проводилось багато таких ненависних заходів, як вивіз до Німеччини, експропріація продуктів

на селі Проте на відміну від співвітчизників на Сході галичанам дозволили утворити у Львові представницький орган — Український земельний комітет, який очолив Кость Паньківський У березні 1942 р він перейшов у підпорядкування УЦК

Інша перевага, якою користувалися галичани, полягала в наявності системи початкової, середньої та професійної освіти Вони мали змогу також в обмежених масштабах організувати кооперативи та проводити культурну діяльність Усі ключові адміністративні посади обіймали німці, однак у місцевому управлінні українцям віддавалась перевага перед поляками

У східних районах України, які перебували під юрисдикцією військових, ситуація була подібна до становища в Рейхскомісаріаті, за винятком того, що тут поліцейський терор не був таким всеохоплюючим і навіть допускалось існування деяких українських цивільних організацій

У районах, які знаходилися під румунською окупацією, режим був більш ліберальним — не було такого терору, дозволялась торгівля Однак енергійно придушувались всілякі прояви українського націоналізму Влада чітко виконувала наказ Антонеску «Брати на зайнятих місцевостях все, що потрібно, все, що можливо, без всяких церемоній»

Перші кроки в напрямі колонізації українських земель були здійснені у 1942 р За даними О Бойка, у цей час у 486 українських селах проживало 45 тис німецьких колоністів У липні 1942 р Гітлер переносить свій генеральний штаб із Растенбурга в околиці Вінниці У грудні 1942 р після виселення місцевого населення на територію 500 км², що охоплює частину Вінницької та Житомирської областей, було створено «німецьку переселенську округу Хегевальд», у якій проживало 9 тис чол Це було своєрідне містечко колонізаційного потоку

Жорстокою і необачною була політика нацистів в Україні Як зазначають історики діаспори, рідко коли окупаційна держава так швидко й невідворотно настроїла б проти себе спочатку доброзичливе чи принаймні нейтральне населення, як це зробили нацисти в Україні На думку О Субтельного, неспроможність німців ефективно використати проти радянського режиму неросійські народи, зокрема українців, була однією з їхніх політичних помилок у війні

Перш ніж перейти до висвітлення руху опору, потрібно сказати про співпрацю певної частини українського населення з німцями Більшість українців змушена була підкоритися окупантам і пасивно виконувати німецькі накази Разом з тим невелика частина населення активно, усвідомлено співпрацювала з окупантами Явище це має назву *колабораціонізм*

Більшість українських колаборантів — це репресовані радянською владою, ідеологічні фанатики чи антисеміти Щоправда, їх було не

більше, ніж серед росіян чи інших народів окупованих країн Співробітництво з німцями зводилось до участі в органах місцевої влади або контрольованої німцями допоміжної поліції Серед майже мільйона колишніх радянських громадян, які в 1944 р були в німецькій армії, українці становили близько 220 тис

На відміну від народів окупованої Західної Європи українцям було не завжди зрозуміло, кому зберігати відданість сталінському чи польському режимам? В умовах тотальної війни для звичайної людини везінням вже було збереження власного життя І коли стояла дилема — жити чи загинути, певна частина українців ціною колабораціоналізму рятувала собі життя

Потрібно також пам'ятати про позицію радянського уряду щодо полонених Міжнародну угоду щодо військовополонених СРСР не підтримав Й Сталін заявив, що це зрадники батьківщини Хоча саме завдяки діям сталінського керівництва більшість з них і попала в полон У разі якщо комусь з таких «зрадників» вдалося втекти з полону, то їх чекали або відповідні радянські табори, або штурмові батальйони, де вони мали кров'ю змити свою «зраду» Абсолютна більшість військовополонених загинула

Ще довго після закінчення війни в особистих листках та інших документах, які обов'язково заповнювались при прийнятті на роботу, були відповідні позиції чи був хто з родичів у полоні?, чи був на окупованій території?, чи є родичи за кордоном? Позитивна відповідь — це клеймо про неблагонадійність

Жорстокість і безкомпромісність політики окупантів викликала масовий опір серед населення. Виник підпільний рух. Підпільні радянські та націоналістичні організації, а на північному заході польські мали власні партизанські загони Особовим складом були колишні червоноармійці, комуністи, українські націоналісти, євреї, втікачі з полону До них приєднувались ті, хто просто шукав нагоди виступити проти нацистів Зосереджувались партизани в основному в лісах Волині, на Поліссі та в Карпатах

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН

8.7

З початку німецько-радянської війни на території, захопленій ворогом, почали створюватись антифашистське підпілля та партизанські загони Організаторами їх, як правило, були комуністи У своєму розвитку радянський партизанський рух пройшов кілька умовних етапів.

Перший етап — тривав з початком війни до кінця 1942 р. Було визначено оптимальні організаційні форми і ефективні методи боротьби у ворожому тилу.

Другий етап — це так звана «стабілізація». Він продовжувався до середини 1943 р і характеризувався появою штабів партизанського руху. Матеріальна допомога Великої землі дає змогу народним месникам не тільки боронити власні бази, протистояти каральним акціям фашистів, а й тримати під контролем цілі райони, поступово переходити до здійснення рейдових операцій.

Третій етап тривав до повного розгрому фашистів. Він характеризується великомасштабними диверсіями, численними рейдами в тил противника, активною взаємодією з формуванням Червоної Армії.

Слід зазначити, що на першому етапі війни виступи партизан були нечисленними і слабоорганізованими. На те були свої причини. Якщо до початку 30-х років радянські керівники допускали, що в разі ворожого вторгнення в тил ворога потрібно організувати партизанську війну, то наприкінці 30-х — пануючою стала наступальна воєнна доктрина, згідно з якою війна буде вестись виключно на території противника і тому всі підготовчі роботи було згорнуто. При цьому таке згортання значною мірою було зумовлено пропагандою міфу про «армійську змову», що має на меті, спираючись на населення, повалити сталінський режим. Як наслідок, в армійських штабах і органах НКВС було вилучено та знищено інструкції та посібники з питань організації і тактики боротьби партизанських формувань. Крім того, відбулась тотальна ліквідація партизанських схованок та баз, було згорнуто розробку, випробування і виробництво засобів ведення «малої війни».

На початку війни, коли партійні та військові органи почали створювати підпілля, формувати партизанські загони, ці прорахунки далися взнаки. Об'єктивні труднощі організації боротьби у ворожому тилу ускладнювалися поспішністю і формалізмом у доборі кадрів та підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах, закладанні матеріально-технічної бази, створенні конспіративних квартир, налагодженні засобів зв'язку тощо.

Нове покоління партизанських лідерів значною мірою формувалось уже в ході війни. За даними О. Бойка, до кінця 1941 р так звану підготовку до «малої війни» пройшли лише 15 відсотків усіх тих, хто був залишений на окупованій території для організації боротьби в тилу ворога. Серйозною перешкодою розгортанню партизанського руху була відсутність військових фахівців-радистів, мінерів-підрильників, ліфтувальників тощо. Тому не дивно, що багато поспіхом організованих, слабо підготовлених партизанських загонів та підпільних груп не змогли вести активну боротьбу з гітлерівськими каральними органами. Мали місце випадки саморозпуску партизанських загонів, а **ряд** підпільних організацій зазнали непоправних втрат від зрадників та репресій окупантів.

Внаслідок цього, як свідчить один з керівників партизанського руху в Україні І Старинов, із 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, залишених у перший рік війни на окупованій території, на червень 1942 р були відомості про наявність лише 22 днючих загонів. З утворених на початку війни 685 підпільних органів на окупованій території в різний час діяли 223

Серйозним чинником, що з самого початку війни стримував розгортання партизанського руху, була діяльність окупаційного режиму, який намагався придушити народний опір у зародку

На початку 1942 р ситуація на фронтах ускладнювалась і диктувала нагальну потребу централізації керівництва партизанською боротьбою. **30 травня при Ставці Верховного Головнокомандуючого було створено Центральний штаб партизанського руху, а через місяць — Український штаб партизанського руху.**

Радянські партизани руйнували німецькі комунікації, створювали напруженість та безладдя в тилу ворога. Особливо ефективною виявилася «рейкова війна», що перешкоджала постачанню фронту німецькими підкріпленнями. У 1943 р партизани підірвали 3688 ешелонів, 1469 залізничних мостів. Майже скрізь вони мали постійний зв'язок з військовим командуванням та московським керівництвом. На партизанських аеродромах регулярно приземлялись літаки зі зброєю, одягом, харчами, медикаментами тощо. З центру переправлявся також кваліфікований командний склад та диверсійні групи.

Улюбленою тактикою радянських партизанів було проведення далеких рейдів із «партизанських республік», тобто контрольованих ними великих недоступних районів Полісся та Волині. Всього протягом війни партизанські формування провели 19 рейдів — це 52 тис км. **Найбільшими загонами були партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова та ін.**

Активізація дій загонів, як правило, ув'язувалась з подіями на фронтах. Так, у червні 1942 р німці розгорнули великий наступ у напрямку Сталінграда і Кавказу. Для того щоб ослабити німецький тиск, Москва вирішила активізувати партизанську війну в Україні. У червні—липні партизанські загоны О Сабурова і С Ковпака вийшли з брянських лісів і почали робити наскоки на гарнізони і шляхи сполучення. 28 червня вони взяли на кілька годин Ямпіль і відступили із значними трофеями. Щоправда, через кілька тижнів усе населення району пройшло через контроль спеціальних загонів поліції і СД. В результаті було розстріляно в районі Конотоп—Кролевець 318 чол., Ямпіль—Середина-Буда — 215 чол., у повітах Новгород-Сіверського, Середини-Буди — 1508 чол. У цей час партизанський загін С Ковпака, який по суті був винуватцем цієї каральної акції німців, відступив у ліси.

Улітку 1943 р перед початком Курської битви С Ковпак розпочав великий рейд до Карпат. Поставлене воєнне завдання — знищення

нафтових промислів у Прикарпатті, а також знищення загонів націоналістів Завдання не було виконано, а значна частина з'єднання загинула

Радянська історіографія стверджує, що підпілля в Україні — це масовий інтернаціональний рух представників 62 національностей. Цікаво, що в загонах, які формувались і діяли в Україні, саме українців було менше половини, а у з'єднанні С Ковпака третина В радянських джерелах зазначалось, що чисельність партизан коливалась від 50 тис. до 500 тис. Як правило, ці цифри було взято із виступів партійних лідерів республіки на ювілеях, присвячених перемозі над фашизмом. Причому кожного десятиріччя ця цифра збільшувалась. За даними, що приводить О Бойко, за всі роки війни у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалось близько 180 тис. чол. (у тому числі ті, хто брав участь у боротьбі на території країн Південно-Східної та Центральної Європи), 30 відсотків з них загинули

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

8.8

Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі і Волині. Їх організатор — *Тарас Боровець* — (псевдонім Бульба), місцевий український дяч, близький до уряду УНР у Варшаві. З початком німецько-радянської війни він сформував збройний підрозділ під назвою «Поліська Січ», пізніше УПА. До нього на цьому етапі входили особи, які з різних причин були не задоволені Радянською владою. Підрозділ брав участь у знищенні радянських устанцій і невеликих підрозділів Червоної армії.

Восени 1941 р. фашисти, впевнені в своїй перемозі, не приховували свого ставлення до підкорених «другосортних» народів, навіть якщо вони були їхніми союзниками. Тим більше, що ватажок «Поліської Січі» не хотів бути маріонеткою в їхніх руках. У зв'язку з цим надійшло розпорядження розпустити ці загони. Однак більша частина вояків не склали зброї і продовжили боротьбу тепер уже і з німцями.

Діючи малими відділами, вони співпрацювали з бойовиками ОУН, які набирали силу в міру зростання німецького терору. «Поліська Січ» на той час охороняла українське населення від німецьких грабежів, карала жорстоку німецьку адміністрацію, знищувала німецькі господарські установи, роздаючи їх майно та реманент населенню.

Влітку 1942 р. цією формацією зацікавилась Москва, виславши на переговори полковника А. Лукаша. Він запропонував підтримку зброєю, якщо «Поліська Січ» розгорне терористичну діяльність проти німців.

Саме тоді німці пропонували їй перейти на поліцейські формації для боротьби проти більшовицьких партизан. Однак ні Москва, ні німці не хотіли приставати на політичні вимоги — визнання самостійності України.

У липні 1943 р. УПА «Поліська Січ» було перейменовано на **Українську Народну Революційну Армію (УНРА)**. Спроби отамана добитися угоди між різними націоналістичними угрупованнями і політичними силами успіху не мали.

Основні сили Бульби—Боровця, після відмови останнього ввійти до складу Української повстанської армії, сформованої вже на той час ОУН Бандери, у серпні 1943 р. були оточені загонами Р. Шухевича і роззброєні. Наприкінці 1943 р. під час чергових переговорів з німцями Т. Бульба—Боровець був заарештований і посаджений до концтабору.

Тепер розглянемо діяльність ОУН у воєнні роки, організацію нею збройної боротьби. Посилення фашистського терору, наростаючий стихійний селянський рух вимагали від ОУН змінювати тактику і переходити до організації збройної боротьби. На порядок денний восени 1942 р. було поставлено питання про необхідність створення українських збройних сил. Чому ж організацію збройної боротьби ОУН не поставила в перші місяці після окупації?

По-перше, треба було підготувати кадри військових та здобути зброю.

По-друге, в своїй протинімецькій і протибільшовицькій боротьбі українці не могли чекати навіть мінімальної допомоги ззовні.

По-третє, потрібен був час для проведення також політикопсихологічної підготовки до протинімецької боротьби. Зрештою, сама ОУН мусила перебудувати власну мережу на західноукраїнських землях і збудувати її на східноукраїнських.

Тому на підпільній першій Конференції ОУН у вересні 1941 р. як головні завдання визначались пропагандистська діяльність щодо підготовки українського населення до активної боротьби з німецькими окупантами, збір та складання зброї, масове навчання членів ОУН військовій справі. Створюється Крайовий військовий штаб, який організовує мережу військових референтів при крайових, окружних, районних і повітових провадах ОУН. Створюється ряд шкіл для підготовки військових кадрів. Разом з тим організуються збройні боївки, а потім окремі збройні відділи ОУН, до яких входять і не члени цієї організації. Своім завданням вони ставлять самооборону місцевого українського населення перед сваволею загарбників. Так виникає мережа військових підрозділів ОУН — Українська національна самооборона.

З осені 1942 р. на Поліссі і Волині під егідою ОУН-Б планомірно і організовано створюються збройні загоны під назвою **Українська повстанська армія (УПА)**. Українська Головна Визвольна Рада проголосила офіційною датою народження УПА 14 жовтня 1942 р., на Покрову Святої Богородиці.

Перший відділ Української повстанської армії організував на Поліссі в жовтні 1942 р військовий референт Краєвого провладу ОУН на Південно-Західних землях Остап-Сергій Кочинський, син православної священника, колишній старшина польської Армії

Для об'єднання усіх націоналістичних загонів ОУН-Б силоміць включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН-М Головнокомандуючим було призначено *Романа Шухевича (Тарас Чупринка)* Завдяки широкій та ефективній мережі ОУН Українська Повстанська Армія швидко розрослася у велике, добре організоване військове об'єднання, що захопило контроль над значною територією Волині, Полісся, а згодом і Галичини

Офіційний орган ОУН «Ідея і чин» підкреслював «Вже перші бої з більшовицькими партизанськими бандами та каральними відділами німецької поліції принесли гарні результати В тяжких і численних боях розбила УПА численні бази більшовицьких партизан та очистила від їхніх банд Рівненщину, Житомирщину, Луччину, Костопільщину, Крем'янецьчину, південну Сарненщину та Берестейщину і, користуючись з цілковитої прихильності та помочи населення, звільняла крок за кроком все нові терени Волині, Полісся, Поділля, Житомирщини і Київщини Провчило не один грабіжницький відділ німецької поліції і СС-ів Здобути в боях з ворогом криси, фінки, кулемети, гранати, гранатомети, гармати, авто — вірно служать вправній руці українського повстанця у його боротьбі із заклятим московсько-більшовицьким та гітлерівсько-німецьким імперіалізмом» Про намагання УПА утвердитись як «третьою силою» свідчить статистика лише у жовтні-листопаді 1943 р вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан

Поряд з німцями та радянськими партизанами УПА змушена була воювати і на третьому фронті — проти поляків Початком кривавого конфлікту стали масові вбивства українців Холмщини та Підляшшя, здійснені польською Армією Крайовою у 1941 р Невдовзі ці терористичні акції були поширені на Галичину і Волинь Головною метою поляків було взяття до приходу радянських військ під свій контроль земель, втрачених у 1939 р Тільки на Холмщині у 1943—1944 рр польські формування знищили близько 5 тис українців Криваві сутички часто підігривали німці та провокували радянські партизани Особливо трагічним було те, що найбільше від цього потерпали мирні жителі Криваві українсько-польські сутички тривали до 1947 р

Чисельність Української повстанської армії згідно з німецькими даними, які підтверджуються українськими еміграційними джерелами у момент найбільшого піднесення боротьби (кінець 1944 — початок 1945 рр) досягала 100 тис чоловік

Політична платформа ОУН була вироблена на III Надзвичайному зборі у серпні 1943 р і проголошувала самостійність України, боротьбу за громадянські права і демократію, за рівні права національ-

них меншин, співпрацю з поневоленими народами проти нацизму і сталінізму Гасло «Україна для українців» було проголошено ще 1900 р М Міхновським, а потім теоретично обгрунтоване Д Донцовим, було замінене гаслом «Свобода народам, свобода людині» Ідеологія українського націоналізму ступила на шлях демократичного розвитку У складі УПА було створено національні формування грузин, вірмен, азербайджанців, татар, узбеків, литовців — усього 15 куренів

21—22 листопада 1943 р відбулася перша конференція поневолених народів Східної Європи і Азії, в якій взяли участь 39 делегатів від 13 народів Після Другої світової війни для подальшої координації спільної боротьби поневолених народів було створено **Антибільшовицький блок народів**.

Українська повстанська армія гідно служила високим ідеалам свободи народів та людини У контрольованих нею районах Волині, Полісся та Карпат функціонувало фактично Українське державне управління УПА успішно боролася з німецькими загарбниками, польськими шовіністами, а згодом, після вигнання гітлерівців, проти відновлення в Україні більшовицько-сталінського режиму

У липні 1944 р для консолідації боротьби українських політичних сил за самостійну соборну Українську державу був створений надпартійний центр — **Українська головна визвольна рада (УГВР)**, яку очолив харків'янин **І. Ос'ямак**. Крім політичної і економічної платформи УГВР прийняла ще два документи — власну Конституцію та Універсал до народу На першому засіданні Ради було обрано Генеральний секретаріат на чолі з **Р. Шухевичем**. Українська головна визвольна рада ставила завдання згуртувати всі українські партії під прапором боротьби за незалежність Української держави, координувати їхню діяльність і організувати представництво українського народу та його визвольних устремлень на зовнішньому форумі

Значна частина українських земель перебувала під румунською окупацією В липні 1941 р Румунія окупувала Буковину, а до жовтня Трансільстрію — 10 відсотків української території з населенням 3,5 млн чол На цих землях було запроваджено військово-політичний терор, колоніальну економічну систему і систематичну румунізацію Окуповані землі були розділені на губернаторства У кожному з них діяв директорат румунізації, завданням якого було змінювати назви українських місцевостей, українські прізвища, забороняти українську мову в школах, адміністрації, церкві Проводилося виселення українців та заселення території румунами

Як і по всій Україні, в цих регіонах українські патріоти чинили опір окупантам Так, в Бессарабії активно діяли радянські партизани Про посилення боротьби націоналістичного підпілля свідчив військовий суд над членами ОУН, що відбувся в Яссах на початку 1942 р У цілому політика румунів мала колонізаторський характер, хоча і була менш жорстокою порівняно з німцями

На Закарпатті, окупованому угорцями, окупанти проводили антиукраїнську політику, підтримували русофілів, надаючи мінімальні культурні права для «угрорусинів» Влада дозволила заснувати народницьке освітнє товариство «Подкарпатське общество», було допущено мінімальне шкільництво з українською мовою Опір окупантам очолило націоналістичне підпілля, про що свідчить процес проти членів ОУН у Мукачеві у 1942 р Починаючи з кінця 1944 р Закарпаттям під радянським контролем керувала Народна Рада Закарпатської України, а в червні 1945 р цей регіон ввійшов до складу УРСР

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У 1943—1945 рр.

8.9

Улітку 1943 р після перемоги під Курськом відбувся корінний перелом у війні Німці відступали Маючи значну перевагу в живій силі та техніці, радянські війська в результаті запеклих боїв до осені 1943 р звільнили Харків, Чернігів, Полтаву і вийшли до середньої течії Дніпра на 750-кілометровій ділянці

Масовий героїзм та самопожертву проявили радянські воїни під час форсування Дніпра

6 листопада 1943 р. війська М. Ватутіна звільнили Київ. До кінця року було звільнено Запоріжжя і Дніпропетровськ. Початок 1944 р. ознаменувався важливою перемогою під Корсунем-Шевченківським. У ході цієї операції 55 тис. німецьких солдатів і офіцерів було вбито і поранено, понад 18 тис. взято в полон. До травня 1944 р. було визволено Херсон, Миколаїв, Одесу, завершено вигнання німців з Криму.

Результатом літнього наступу радянських військ стало те, що майже вся територія Західної України була очищена від фашистів В ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося визволення всієї етнічної української території. 27 жовтня 1944 р був звільнений Ужгород, а наступного дня — інші населені пункти Закарпатської України

На осінь 1944 р. вся територія України була звільнена від ворога. Її народ зробив вагомий внесок у розгром фашизму Він дав Радянській Армії щонайменше 6 млн чол. Понад 2 тис. українців стали Героями Радянського Союзу З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше половини очолили маршали та генерали — українці за походженням У тилу німецьких військ на території України діяло понад 60 парти-

занських з'єднань, близько 2 тис загонів і груп, численні підпільні організації Великим був внесок України у створення матеріально-технічної бази для перемоги над ворогом

На звільненій від окупантів території відновлювалась радянська влада Вперше за радянських часів велика територія СРСР опинилась в орбіті антагоністичної соціалістичної системи та непримиренно ворожої ідеології Першим кроком тоталітарного режиму стало відновлення на місцях органів командно-адміністративної системи

Повернення радянської влади викликало у людей почуття суміші надій і страху Абсолютна більшість населення, що на собі відчуло нацистське ярмо, з радістю зустрічало Червону армію Разом з тим боялося «помсти більшовиків» (так стверджувала нацистська пропаганда) за те, що були в окупації Подальші події показали, що такі побоювання мали підстави Партійні та радянські органи особливо тривожило те, що багато мислячих людей, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності і почали розуміти шкідливу роль не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму Люди чекали соціально-політичних змін, демократизації, ліквідації колгоспної системи

Однак чекання були марними Практичні дії системи з її більшовицьким екстремізмом, «надзвичайщиною», намагання взяти реванш за власні прорахунки призвело до чергового загострення давнього конфлікту в суспільстві, нагнітання паралізуючої атмосфери страху і підозри, взаємного відчуження поміж людьми

У травні 1944 р радянською владою відносно національних меншин як покарання «за нелояльність» було застосовано масову депортацію В Криму поголовно виселено 165 тис татар, 14,7 тис болгар, 8,5 тис вірмен

На звільненій території почалася відбудова народного господарства Першочерговим завданням було відродження машинобудування, роботи електростанцій та транспорту Повернення евакуйованих підприємств визнано було недоцільним і тому було повернуто лише частину евакуйованого майна Держава виділила лише 7 відсотків коштів від суми прямих збитків, завданих Україні війною та окупацією Повертались виробничі колективи, проте далеко у неповному складі

Матеріально-побутове становище населення було незадовільним Встановлена карткова система забезпечувала найнижчий прожитковий рівень Майже 10 млн чол залишилося без житла Саме руками цих напівголодних людей до закінчення війни було відбудовано 30 відсотків довоєнних виробничих потужностей Поступово ставали на ноги сільське та житлово-комунальне господарство

У роки війни робочу силу було закріплено за підприємствами і установами У червні 1941 р Указом Президії Верховної Ради СРСР було введено право на трудову мобілізацію Трудовій мобілізації підлягало все населення, включаючи учнів шостого класу Тривалість

робочого дня становила 11 год Крім того, встановлювались понад-нормові роботи — від однієї до трьох годин на добу Було відмінено відпустки робітникам і службовцям Уже на першому етапі відбудови економіки України було мобілізовано близько 1 млн чол, переважно з села

Активно включились у відбудовчі роботи представники інтелгенці Поверталися з евакуації театри, музеї, навчальні заклади У березні 1944 р реевакуювано в Україну Академію наук Слід зазначити, що ще з початку встановлення більшовицького режиму люди інтелектуальної праці викликали у партійних органів особливе недовір'я Представники художньої інтелгенці, які розробляли в своїй творчості патріотичну тематику, звинувачувались у націоналізмі, а ті, хто орієнтувався на інтернаціоналістські сюжети, — в космополітизмі

Відновлення радянської влади в Західній Україні мало інші наслідки, ніж на сході Сповнені рішучості швидко і безкомпромісно насадити «націоналістично настроєним західним українцям» свою владу, більшовики широко розгорнули «радянизацію» краю Все чоловіче населення віком від 18 до 50 років було мобілізовано до Червоної армії Під домашній арешт було взято митрополита А Шептицького, а його заступника Йосипа Сліпого заслано до Сибіру На Західну Україну було направлено понад 30 тис партійних працівників і 3,5 тис пропагандистів

Таким акціям влади активно протистояла Українська повстанська армія Було проведено ряд акцій, щоб перешкодити мобілізації, запобігти депортації та репресіям проти церкви Зміна ситуації на фронтах потребувала внесення корективи щодо відношення до німців і СРСР Було зрозуміло, що незалежність України незабаром доведеться виборювати у нового окупанта, який прийде на зміну фашистам, тобто у більшовиків Керівництво УПА прийняло рішення про укладення угоди з німцями про ненапад Німці погоджувалися на співробітництво, особливо у тих випадках, коли формування УПА діяли в тилу радянських військ або вели боротьбу з червоними партизанами, збирали розвідувальні дані Часто ці домовленості порушувалися, оскільки УПА знову розгортала бойові дії, щоб перешкодити тотальному пограбуванню населення відступаючими гітлерівцями Німецьке командування, в свою чергу, розгортало терор проти упівських формувань

У вересні 1944 р гітлерівці, прагнучи залучити на свій бік націоналістів, звільнили з концтабору С Бандеру, Я Стецька, Т Бульбу-Боровця, інших провідників ОУН Німці намагалися підпорядкувати українців «Комітетові визволення народів Росії», який очолював А Власов Однак лідери українських політичних організацій не погодилися на це, вважаючи, що Власов виражає проімперські інтереси майбутньої «нової Росії», до складу якої входитимуть республіки СРСР ОУН-В стояла на самостійницьких позиціях, відстоюючи пра-

во на створення незалежної України С Бандера відмовився очолити «Український національний комітет», який передбачалося створити під контролем німців

Після відступу німецьких військ за межі України перед командуванням УПА і проводом ОУН-Б постало питання про подальші дії. Йшлося про те, чи відступати на захід, чи залишитися в Україні і продовжувати боротьбу з радянською владою за українську справу. Керівництво ОУН, зокрема Головний командир УПА Р Шухевич, розуміло, що боротьба проти могутніх радянських збройних сил — це вірна смерть, а відмова від боротьби — капітуляція. Провід ОУН прийняв рішення продовжити боротьбу.

Слід зазначити, що бої УПА з регулярними військами тривали й після проходження основних сил діючої армії через західноукраїнську територію. Відповідно до нових умов було прийнято рішення про зміну структури і тактики УПА. Великі формування були поділені на окремі загони. За даними НКВС УРСР, у 1944—1945 рр за обліком цієї організації було 379 таких формувань, які за цей час провели 6148 операцій.

Справжня партизанська вина розгорнулася саме на цих українських землях. У багатьох селах фактично існувало двовладдя (націоналістичне підпілля і ради). Опір населення радянській владі дорого їм обійшовся. Він дав підставу каральним органам Берліна на повну силу розгорнути свої безмежні можливості.

Для ліквідації УПА війська НКВС тільки в воєнні роки провели 26 685 операцій, у тому числі організували блокаду величезних партизанських територій, засилаючи агентів для проникнення у підрозділи повстанців та вбивство їхніх командирів, створювали спеціальні винищувальні батальйони. Сулички між сторонами були в основному невеликими, проте частими. За офіційними даними, восени 1944 р УПА провела на Волині більш як 800 рейдів. Поступово сили виснажувались, однак боротьба тривала ще довгий час у повоєнні роки.

Майже одразу після вигнання німців з України її відвідав американський журналіст Едгар Сноу. Про своє враження він писав: «Вся ця титанічна боротьба, яку деякі схильні скинути з рахунку, як якусь «славу Росії», була насправді — і в багатьох аспектах — насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Не менш як десять мільйонів людей загинуло в Україні з початку війни. Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей».

За далеко не повними статистичними даними, втрати України становили більш як 5,5 млн цивільних жертв і 2,5 млн загиблих на фронті — це 19 відсотків усього населення.

Однак демографічні втрати ще більші. Йдеться про убитих, померлих від хвороб і голоду, евакуйованих, депортованих, мобілі-

зованих, емігрантів, втрати у природному прирості. Відповідно до перепису населення у січні 1941 р в Українській РСР проживало 41,6 млн чол, у 1946 р — 27,4 млн, отже, 14,2 млн чол. Загальні збитки економіки становили більш як 40 відсотків.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ

8.10

Глибоке і всебічне дослідження та правдиве висвітлення історії нашого народу в ті страшні та трагічні роки стало сьогодні одним з важливих завдань вчених. На жаль, у нашому суспільстві майже через 55 років після закінчення війни далеко не завжди дається об'єктивна оцінка окремих подій, людей. Зокрема, йдеться про діяльність українського національного підпілля. Тричі на найвищому державному рівні розглядалося питання про політичну оцінку діяльності ОУН і УПА. Однозначного рішення немає.

У жовтні 1997 р чергова урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА декларувала, що вона має подати історично і юридично обгрунтовані пропозиції стосовно ОУН-УПА. Окремих міністерствам та установам було доручено створити експертні і робочі групи, залучити до роботи представників органів влади, громадських діячів.

Крім цього, існує велике коло недосліджених, невідомих або мало відомих проблем, подій, фактів. Певні події, що відбувалися в Україні у воєнні часи, радянською історіографією настільки фальсифіковані, перекручені, що важко сьогоднішнім дослідникам відрізнити правду від брехні.

Останнім часом на цю тему була видана монографія **М. Коваля** «Україна 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії» (К, 1995), а також написаний ним розділ в книгах «Історія України. Нове бачення» У 2-х т. — Т 2 (К, 1996 — С 281—328) і «Історія України. Навчальний посібник» (К, 1997 — С 307—325). Автор зумів по-новому підійти до оцінки подій тих грізних часів. Окремі висновки можна вважати дискусійними, погоджуватись чи не погоджуватись з ними, однак публікація цих робіт, безумовно, крок вперед в українській історіографії воєнного лихоліття.

З початку радянсько-німецької війни і до кінця 80-х років по воєнній тематиці в союзних і республіканських видавництвах вийшло в світ більше 20 тис публікацій. Оскільки на українських землях вели бойові дії більше 50 відсотків всіх радянських військ п'яти

фронтів, на окупованій території розгорнувся партизанський рух, трудящі республіки самовіддано працювали на перемогу в радянському тилу, в згаданих роботах в тій чи іншій мірі даються матеріали про вклад трудящих України в перемогу над ворогом

Серед історіографічних робіт, в яких робиться аналіз цих праць, назвемо збірник «Историография Великой Отечественной войны» (М, 1980) Майже половина всіх цих робіт присвячувалась висвітленню діяльності КПРС у роки війни Історіографічний огляд цих робіт зроблено в книзі «КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне» Історіографіческий очерк (М, 1973)

У 70—80-ті роки в Україні опубліковано майже півтора десятка історіографічних монографій і статей про події на території республіки у воєнні роки Це роботи *В Клокова, В Нем'ятова, Л Кондратенка, А. Красюка* — про боротьбу в тилу німецьких окупантів, статті *А. Вербили, А. Мінгазутдінова, М. Буцька* — про події на фронтах, *М. Данилюка, М. Буцька, В. Дрожжина, Н. Лавриновича, В. Томека* — про трудовий вклад трудящих республіки В 1985 р вийшла монографія «В битвах за советскую Украину» В одному з розділів «Советская историография великого подвига» зроблена спроба дати аналіз опублікованих робіт з цієї проблеми

Радянські історики виділили в історіографії Великої Вітчизняної війни три етапи:

перший — (1941—1945 рр),

другий — з кінця війни до середини 50-х років (1945—1955),

третій — друга половина 50-х років — друга половина 80-х

Першими публікаціями, присвяченими подіям на фронті та в тилу, були газетні та журнальні статті, авторами яких виступали робітники, інженери, вчені, керівники підприємств і відомств, партійні радянські працівники Позитивне в них є те, що їх писали по гарячих слідах люди, які безпосередньо брали в них участь

Значний матеріал про події тих часів міститься в 8-томному збірнику повідомлень радянського інформбюро Важливу роль у підготовці перших робіт відіграла створена в кінці 1944 р при АН УРСР комісія по історії Вітчизняної війни Так, у кінці війни були опубліковані перші документальні збірники, що складались в основному з щоденникових записів, коротких нарисів та інших матеріалів У 1944—1945 рр публікуються повідомлення Надзвичайної комісії по встановленню злочинів фашистських окупантів, видаються брошури, збірники статей та документів про злочини окупантів

Характерною рисою другого етапу, за свідченням радянської історіографії, стала більш широка і планомірна організація наукової роботи Посилюється увага до розробки широкого кола питань При цьому більшість робіт присвячується показу діяльності КПРС у воєнні роки «Червоною ниткою» через всі публікації проходить ідея, що

тільки завдяки мудрому керівництву партії і Й. Сталіна стала можливою перемога над ворогом

В українській історіографії майже половину публікацій присвячено партизанському руху на окупованій території. Тут вміщено насамперед спогади керівників радянських партизанських загонів. Зрозуміло, що боротьба українського національного підпілля та УПА проти ворога не згадується і констатується тільки в негативному плані.

У цей період побачила світ перша узагальнююча праця **М. І. Сурпу-ненка** «Україна в Великій Отчественной войне Советского Союза» (К, 1956).

Третій етап характеризується насамперед публікацією документальних збірників. В Україні їх вийшло більш як 40, у тому числі тритомне видання «Советская Украина в годы Великой Отчественной войны» (К, 1980). Серед великих монографічних робіт, що виходять в ці роки, слід назвати дванадцятитомне видання «История второй мировой войны 1939—1945» (М, 1973, 1982), тритомну працю «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К, 1967, 1969). Виходячи з визначеної концепції, більшість робіт присвячуються висвітленню історичного досвіду КПРС у боротьбі за перемогу.

Серед значної кількості робіт, присвячених збройній боротьбі на радянсько-німецькому фронті, треба назвати чотиритомник «Операции Советских Вооруженных сил в Великой Отчественной войне» (М, 1968).

Боротьбу проти окупантів радянських партизан та підпілля висвітлено у працях **В. Клокова, В. Коваля, М. Коваля** та ін. Боротьба проти ворога вояків націоналістичного підпілля замовчується або згадується в негативному плані.

Значну кількість публікацій присвячено питанням перебудови економіки України на військовий лад, трудового вкладу робітничого класу, селянства, інтелігенції республіки в перемогу, відбудову народного господарства. Це роботи **М. Буцька, П. Денисенка, М. Денилюка, В. Нем'ятого** та ін.

Цікаві матеріали про бойову діяльність радянських збройних сил містяться у спогадах, опублікованих у 1977 р. анотованому показнику військово-мемуарної літератури «О войне, о товарищах, о себе» йдеться про близько 900 таких робіт.

Слід зазначити, що існує великий інтерес зарубіжних дослідників до історії Другої світової війни. Досить сказати, що з початку війни лише до 70-х років опубліковано більше як 100 тис. робіт з цієї проблеми. Більшість з них побачили світ у Німеччині, США, Англії, Франції, Канаді. Безумовно, описуючи хід війни між Німеччиною та Радянським Союзом, автори більшою чи меншою мірою згадують і про події на території України. За оцінкою радянської історіографії

відповідно до партійних документів більшість цих робіт — це буржуазні і ревізіоністські «извращения» історії комуністичної партії та радянської держави. Тому головне завдання радянської історичної науки, як зазначалося в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» (К, 1984) «давати ррщучу, аргументовану відсіч нашим ідеологічним противникам, всякого роду фальсифікаторам історії другої світової війни»

У цьому зв'язку доцільно ознайомитися з книгами «Историография Великой Отечественной войны» Сб статей (М, 1980), «КПСС — вдохновитель и организатор победы Советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк)» (М, 1973), «Правда и ложь о второй мировой войне» (М, 1983), *Красюк А. I* «Страницы героической летописи — вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны» (Киев, Одесса, 1984) та ін.

Сьогодні не можна однозначно стверджувати, що все, про що писали ці «извращенцы», історична правда. Були серед них представники різних політичних напрямів. Дослідники в основному описували своє бачення подій тих суворих років, ґрунтувались на своїх джерелах. Однак, думається, вони дуже близькі до правди.

Більшість західних авторів, серед них *Д. Трейдголд, М. Флоринський, П. Дункан, Д. Уорис, Б. Бейл, А. Тойнбі, А. Стон*, стверджують, що населення СРСР, насамперед народи України, Прибалтики, Білорусії, Кавказу та кримські татари зустрічали німців не як завойовників, а як визволителів, з радістю і надіями, квітами, хлібом і сіллю. Зупиняючись на причинах, що обумовили таку теплу зустріч, *Р. Гінґл, А. Фішер, Б. Грейсон* говорять про прагнення цих народів за допомогою німців звільнитися від ненависного радянського режиму, покінчити зі сталінською тиранією, знищити колгоспи та відновити свободу віросповідання.

Зупиняючись на першій реакції населення Західної України на наступ німецьких військ, *М. Купер* і *Дж. Армстронг* зазначають, що ще до появи німців у тих чи інших районах місцеві мешканці самі проводили активну «антисовєтську» діяльність. Зокрема, легко озброєні партизани ефективно діяли проти загонів НКВС. Такі повстання відбувалися в районі Самбора через 48 год після початку війни і дали на схід у районах Підгаєць і Монастирська. Українська міліція взяла на себе функції поліції та розформувала колгоспи ще до появи німців.

Ці дослідники спираються на німецькі джерела періоду війни або газети, які видавала ОУН. У більшості своїх такі матеріали мали пропагандистський характер і до них треба ставитись критично.

М. Чировський і *Дж. Райтлінгер* вказують, що серйозними чинниками, які мали вплив на пронімецькі і «антисовєтські» настрої, були репресії з боку НКВС та масове знищення в'язнів напередодні

та на початку війни Про вбивство 10 тис в'язнів у Львові пише **К. Меннінг**.

На реакцію різних прошарків українського населення на німецьку окупацію зупиняються ряд англійських і американських дослідників Зокрема, в книжці «Советські партизани у Другий світовій війні» (1963) йдеться про те, що, як показали події війни, радянське населення проявило одночасно і лояльність, і нелояльність до режиму Певні елементи суспільства, особливо ті, хто через свій персональний статус мав безпосередній інтерес у збереженні режиму, твердо залишався на «советському» боці Серед молоді та частково серед міського населення, насамперед серед промислових робітників, прорадянські настрої були сильнішими, ніж серед старшого покоління і селян Серед останніх колгоспники були особливим джерелом прихованого невдоволення Водночас частина інтелгенції не була відданою режимові, оскільки вона особливо потерпіла в період сталінських репресій і багато її представників були готові підтримати будь-який антисталінський рух

Певну увагу деякі західні автори приділяють впливові національних чинників та особливостей історичного розвитку на характер ставлення населення окупованих територій до німців і до радянської влади Так, Р Смаль-Стоцький пише про різницю у ставленні до німців населення західної та східної України Він підкреслює, що німецьку армію, яка просувалася з різкою швидкістю, зустрічали квітами як визволительку до переправи через Дніпро За Дніпром «советський» опір посилювався

Отже, як зазначає Р Смаль-Стоцький, поведінку, політичні настрої «підсоветських» народів (насамперед, це стосується Західної України) треба розглядати через призму національно-державницької ідеї, бажання значної частини представників цих народів здобути національну незалежність, порвати з московською імперією будь-якими засобами, навіть через підтримку німецької армії

Значну увагу західна історіографія приділяла дослідженню діяльності ОУН і УПА в роки війни, масштабу націоналістичного руху в Україні, рівня підтримки його населенням

Тема ця актуальна і сьогодні Адже історичної й політичної оцінки діяльності цих формувань у воєнні роки досі немає Розбіжності сягають від вкрай негативної до прямо протилежної оцінки Йдеться не про радянську історіографію, яка вважала, що націоналісти боролися за те, щоб віддати Україну німцям У літературі, що вийшла за кордоном (більшість авторів представники української діаспори), знаходимо різне трактування тих чи інших подій Протистояння між двома частинами ОУН (ОУН Бандери і ОУН Мельника, а з 1954 р виникає ще ОУН за кордоном), що почалося ще до війни, загострилося під час війни і продовжувалося в повоєнні роки, знайшло відповідне відображення і в публікаціях

Серед джерел насамперед слід назвати чотири томи документів, опублікованих за кордоном ОУН-Б (один том з діяльності ОУН, два томи — УПА і один — Українська Головна визвольна Рада), а також матеріали, які публікує Об'єднання колишніх вояків УПА в США та Канаді у збірниках «Літопис УПА» (вже вийшло більш як 20 томів) Великою цінністю для дослідників є документи німецьких таємних архівів, які опублікував **В. Косик** у фундаментальній монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» (Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993), а також в трьох томах «Літопису УПА (Т 6, 7, 21)» (Торонто, Львів, 1993)

У 1996 р побачила світ робота **В. Сергійчука** «ОУН-УПА в роки війни Нові документи і матеріали» Упорядник вперше публікує документи з українських архівів, що пролежали не один десяток років під грифом «Цілком таємно» Передусім це донесення радянських партизан і розвідників, агентури НКВС з окупованої фашистами території України, в яких подана не відома досі інформація про ОУН і УПА

Певну цінність має книга документів і матеріалів «Українська повстанська армія 1942—1952», підготовлена **П. Мірчуком** (Мюнхен, 1953) Написана по гарячих слідах, ще в період боротьби УПА, вона несе в собі живе дихання того часу Разом з тим з об'єктивних причин робота має певну однобічність та декларативність викладу матеріалу

Слід звернути увагу також на матеріали, наведені в книзі **І. Біласа** «Репресивно-контрольна система в Україні 1917—1953 Документи і матеріали Кн 2» (К, 1994)

Певну цінність для дослідження теми становлять спогади безпосередніх учасників тих подій, зокрема **М. Лебедя** «Українська повстанська армія», **Я. Стецька** «30 червня 1941», **Тараса Бульби-Боровця** «Армія без держави» та ін Ці роботи були опубліковані в 40—50-х роках і нині перевидані Вони містять багато цінного матеріалу Разом з тим треба пам'ятати, що автори дають значною мірою своє бачення подій, яке не завжди відповідає реаліям Окремо слід звернути увагу на роботу **С. Бандери** «Перспективи української революції» Потрібно підкреслити, що наукове дослідження цієї теми аж до 90-х років проводили в основному західні вчені Коротко зушинуємося на окремих дискусійних питаннях Так, **М. Чировський** стверджує, що дух українського націоналізму в період війни поширився скрізь як на Правобережжі, так і на Лівобережжі України і притягував до себе всі активні елементи у великих і малих містах, а також у сільській місцевості **Дж. Армстроуг** у книзі «Український націоналізм 1939—1945» говорить про суттєві відмінності в ступені поширення націоналістичних настроїв і прийняття ідей ОУН у Західній Україні та в ряді районів Центральної України, з одного боку, і в Східній Україні — з другого

Більшість дослідників однозначно стверджує, що населення західних районів України негативно ставилось до радянських партизан, значно підтримуючи УПА. Разом з тим Дж Армстронг пише про неприйняття націоналізму більшістю населення Східної України. Автор стверджує, що негативну реакцію населення Східної України викликала сама націоналістична доктрина, в якій недостатньо уваги приділялося громадським правам, економічному прогресу, соціальним реформам.

Поширення в західній історіографії набуло трактування, що населення України в роки війни перебувало між двома тоталітарними імперіями, які боролися між собою, і українцями, що були в УПА (наведено цифру 400 тис. разом з учасниками підпілля ОУП), боролися одночасно зі сталінським режимом і німецькою армією.

До речі, про підтримку населення західних теренів України націоналістів свідчить значна кількість і радянських документів. Зокрема, це донесення командирів партизанських з'єднань, інформація Українського штабу партизанського руху, документи ЦК КП(б)У та НКВС.

Політичний поділ націоналістичних сил в еміграції, на думку В Косика, часто виступає причиною неоднакового трактування деяких подій воєнних і повоєнних років. Наприклад, різко негативна оцінка ОУН-М проголошенню відновлення Української держави Актом 30 червня 1941 р. Орган ОУН-М «Сурма» 30 вересня 1941 р. писав, що політика ОУН-Б — це «політика блефів, починаючи від декларації (про відновлення Української держави) перед львівським радіо та закінчуючи злочинною грою долею нації». Це не що інше як пряма співпраця з німцями. Провід ОУН-Б спростував цю заяву. Про це свідчать і опубліковані сьогодні німецькі документи ОУН-Б висловлюють готовність співпрацювати з Німеччиною та німецькою армією для боротьби проти спільного ворога — більшовицької Москви лише за умови, що німці визнають незалежність і повну суверенність Української держави.

Іншою проблемою є питання початків УПА. Велика група дослідників стверджують, що перші загони УПА створив улітку 1941 р. на Поліссі отаман Т. Бульба-Боровець. Про це йшлося також на Всеукраїнській науковій конференції, яка відбулася у Києві в серпні 1992 р. Інша група, зокрема В. Косик, посилаючись на німецькі документи та спогади самого Т. Боровця, не вважає ці загони повстанською армією. Створені вони були з дозволу німців і діяли цілком офіційно, ведучи боротьбу проти невеликих радянських військових частин, що опинилися в оточенні, та партизан.

Виникає ще одне питання: Чи можна з 1940 р. після розколу говорити про ОУН як одну організацію? Поширена тенденція, стверджує В. Косик, що весь час була одна ОУН, яка розкололася на дві (чи потім на три) частини тієї самої ОУН, тобто існують три фракції.

однієї ОУН. До речі, саме так зазначено і в «Енциклопедії українознавства». На думку дослідника, такий підхід не науковий, оскільки якщо існує три окремі організації, навіть якщо вони мають однакову назву, проте мають свої окремі проводи, різну тактику та які навіть часто боролися одна проти іншої, кожна з них треба розглядати окремо. З цього випливає, що в українській історичній науці, підкреслює автор, ми не повинні змішувати три ОУН. За діяльність однієї ОУН не може відповідати друга. Роботу однієї ОУН не можна приписувати іншій.

У науковій літературі утверджувалася думка, що ОУН-УПА — єдине об'єднання. На нашу думку, це все-таки два формування.

Цікавою, на наш погляд, є оцінка істориками процесу, завдяки якому західноукраїнські землі опинилися у складі УРСР. Найбільш поширеними щодо цього питання є такі думки: «анексія» (Д. Боффа), «включення» (Н. Верст), «возз'єднання», «формальне інкорпорування», назване «возз'єднанням» (О. Субтельний), «возз'єднання», що мало характер акцій окупаційного типу (С. Кульчицький), «приєднання насильницькими методами» (М. Коваль).

Шукаючи оптимальний термін, який відбиває історичні реалії, слід погодитись з О. Бойко. Він вважає, що хоча й було здійснено етнічне возз'єднання і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, фактично відбулася інкорпорація, що означала їх входження до складу СРСР. Те, що рішенням Верховної Ради України про «возз'єднання» передувало аналогічне рішення Верховної Ради СРСР, красномовно підтверджує цю думку. Розбіжності у термінології та оцінках, очевидно, зумовлені різними підходами істориків до вирішення принципової проблеми: у складі якої держави — України чи Радянського Союзу — фактично опинились західноукраїнські землі.

Доцільно зупинитися також на окремих дискусійних питаннях, пов'язаних з початком німецько-радянської війни.

По-перше, на думку деяких вчених, зокрема М. Ковалюка, В. Кучера, В. Сергійчука, В. Косика, О. Бойка, не правомірні всі помилки, прорахунки, злочини звалювати тільки на Сталіна. Так, це був кривавий диктатор. Проте має йтися про більшовицький режим в цілому, його діяльність до початку війни, в ході її та після закінчення.

По-друге, напад німців не був раптовим. Про його підготовку і навіть конкретну дату знали і радянське командування, і особисто Й. Сталін.

По-третє, в основу радянської воєнної доктрини було покладено не оборону, а наступ, саме наступ. Хто перший нападе, той виграє. Як стверджують деякі автори, Й. Сталін готував напад на Німеччину на літо 1942 р.

По-четверте, викликає роздуми факт, що за кілька місяців війни більш як 3 млн червоноармійців опинились в полоні. Немає сумніву,

що Червона Армія готувалась до війни. Ряд дослідників стверджують, що відносна легкість, із якою ці люди були захоплені в полон, свідчила про те, наскільки байдуже ставились вони до захисту радянської системи. І тільки після того, коли фашистський режим поставив на карту саме існування завойованих народів, особливо з числа слов'ян, вони зрештою піднялися на самовіддану боротьбу проти німецької тиранії, сподіваючись, що за їх подвиг їм віддячить трансформована диктатура Сталіна.

Дискусійною була і залишається сьогодні правомірність проголошення Сталіним німецько-радянської війни Великою Вітчизняною війною Радянського Союзу. В будь-якому разі в більшості зарубіжних джерел термін цей не вживається. А. Трубайчук в роботі «Друга світова війна» (К., 1995. — С. 5—6) зазначає, що Московській державі та її наступниці Російській імперії історично притаманно будь-яку війну на певному її етапі проголошувати вітчизняною і народною. Так після кривавих загарбницьких воєн Івана IV російське боярство, що по смерті царя погрузло в усобицях, проголосило вітчизняну війну проти польських завойовників, яких воно саме й запросило до Москви. Петро I, розпочавши спільно з Польщею реваншистську війну проти Швеції, вдався до національно-патріотичної термінології, спекулюючи такими поняттями, як «отечество», «отечественные интересы», захоплюючи чужі території. Олександр I порушив угоду з Наполеоном про поділ сфер впливу і континентальну блокаду проти Англії. Коли Наполеон вирушив на Москву, щоб покарати неврівноваженого союзника, цар проголосив війну вітчизняною.

Прагнув перетворити Першу світову війну на вітчизняну (з боку Росії) проти Німеччини та її союзників і Микола II, проте цьому перешкодила революція.

Війна, розпочата Й. Сталіним проти Японії на теренах Монголії, а потім спільно з А. Гітлером проти Польщі, Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії і Румунії, після нападу нацистської Німеччини на більшовицьку імперію, проголошена вітчизняною, тобто німецько-радянську війну було проголошено Великою Вітчизняною війною.

Тепер слід розглянути, як проводилось дослідження проблеми у незалежній Україні. Позитивним є те, що останніми роками побачили світ велика кількість літератури, яка публікується за кордоном і у нас була заборонена. Разом з тим публікується відносно невелика кількість робіт українськими дослідниками. Зокрема, в західних регіонах: Львові, Тернополі, Рівному та інших містах. Значна кількість з них написана за схемами та висновками, що утвердились в західній історіографії. На жаль, і сьогодні певна частина дослідників продовжує працювати за концепцією, визначеною в радянські часи. Заради утвердження історичної правди доцільно звернути увагу науковців, що намагаються «обілити» більшовицький режим, лише на такий факт. Завдяки невмінню, а інколи і злочинним діям партійного керів-

ництва у воєнні роки загинуло десятки мільйонів радянських людей. Треба зауважити, що й сьогодні не визначені втрати Радянського Союзу у війні. Спочатку 7 млн, потім — 12, 19, 27, а тепер вважають, що 40 млн чол. До речі, в Німеччині підраховано і поіменно визначено кожного, хто загинув.

А скільки самі знищили? Відомий наказ «Ні кроку назад» та загороджувальні загони НКВС, які вбивали кожного, хто вимушений відступати. А відношення до військовополонених. Не можна ніяк виправдати і масове вбивство невинної молоді, що була на окупованій території. Після вигнання німців більшість чоловічого населення була мобілізована до армії. Не навчених, не озброєних дітей кидали на передову, фактично на смерть. Більшість з них загинула. Так, потімки наші ніколи не простять режиму, який ради утвердження своїх утопічних ідей знищує власний народ.

Гадаємо, що нове покоління українських істориків продовжить неупереджене, подальше дослідження цієї проблеми.

УКРАЇНА В РОКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ І ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ТА КУЛЬТУРИ (1946–1953 рр.)

Розділ 9

Неоднозначним і суперечливим виявився в історії українського народу період після перемоги у Великій Вітчизняній війні. З одного боку, перемога радянського народу над найнебезпечнішим і підступним ворогом, який завдав величезних людських і матеріальних втрат, породила в найширших масах народу оптимізм, віру в краще майбутнє, бажання швидше відновити зруйноване. Люди : після війни продовжували самовіддано працювати, щоб забезпечити собі і своїм дітям щасливе життя в мирних умовах. Мужньо долаючи тяготи повоєнних років, вони сподівались, що основні біди та труднощі вже позаду.

Проте не всім народним сподіванням вдалося в той час здійснитися. Повоєнні роки виявилися завершальним етапом у формуванні в країні сталінського абсолютизму, що наклало негативний відбиток на події і в Україні. Авторитарний режим нагадав про себе нагнітанням напруженості в суспільстві, новими кампаніями переслідування закодумців, новою хвилею репресій. М. С. Хрущов, який в перші повоєнні роки очолював ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР, у своїх спогадах змушений був визнати, що «після війни поступово наче

поверталися до м'ясорубки 1937 р, до методів тогочасної «праці» В Україні це виразно виявилось у політиці щодо західних областей, які і після закінчення війни залишалися ареною активних військових дій із застосуванням регулярних військових частин Не збулися мрії і багатьох верств населення щодо поліпшення свого добробуту після завершення війни Прірва між народом і адміністративно-командною компартійною верхівкою продовжувала неухильно збільшуватись

ЗМІНИ У МІЖНАРОДНІЙ ОБСТАНОВЦІ ТА ВНУТРІШНЬО- ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

9.1

Розвиток України у повоєнний час відбувався в принципово іншій порівняно з попередніми роками міжнародній обстановці, яка наклала відбиток на внутрішні процеси в республіці Війна змінила співвідношення сил між провідними країнами світу Радянський Союз вийшов з війни з ореолом переможця І хоча економіка країни зазнала величезних втрат і руйнувань, політичний авторитет її зріс, а відповідно посилювався і вплив на вирішення проблем повоєнного устрою світу Й Сталін вдало використав цей чинник для закріплення у міжнародних договорах територіальних змін, що сталися в світі на користь СРСР напередодні та в ході Другої світової війни Це мало принципово важливе значення для майбутньої долі українського народу

У 1945 р. здійснилася споконвічна мрія українського народу про повне возз'єднання своїх земель. На той час не возз'єднаним з Україною залишалося лише Закарпаття Ще під час війни, у січні лютому 1944 р, відбувся обмін посланнями між Головою Ради Народних Комісарів СРСР Й Сталіним і Президентом Чехословацької Республіки Е Бенешем стосовно майбутньої долі Закарпатської України Обидва політичні діячі висловились проти вирішення проблеми в односторонньому порядку Чехословацька Республіка пішла назустріч прагненням закарпатських українців, які на першому з'їзді Народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р висловились за возз'єднання з Українською РСР

Позиція Радянського Союзу та Чехословацької Республіки була закріплена у двосторонньому договорі, який був підписаний у Москві 29 червня 1945р В ньому зазначалось «Закарпатська Україна возз'єднується, в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних

Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною — Україною, і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»

Незалежно від того, які цілі ставив Й. Сталін, добиваючись приєднання Закарпатської України до СРСР, ця подія відіграла величезну роль в історичній долі українського народу, якому, врешті-решт, вдалося об'єднати всі свої етнічні землі в єдиній державі. Почуття, які заповнили кожного свідомого українця в той час, добре передав видатний український режисер та письменник О. Довженко 30 червня 1945 р., в день, коли повідомлення про цю видатну подію з'явилося в пресі, він у своєму щоденнику записав: «Сьогодні сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сім'ю. Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословена будь, моя многотраждальна земле! Дай розуму і сумління керівникам твоїм. Благословений будь народ мій ласковий, добрий! Будь сильний, терпеливий» (Довженко О. Господи, пошли мені сили. Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи — Х, 1994 — С 249).

Одним із найважливіших міжнародних питань повоєнного часу, що безпосередньо стосувалися України, було визнання Сполученими Штатами Америки та іншими державами антигитлерівської коаліції західних кордонів Радянського Союзу. Договір СРСР та Чехословацької Республіки, відмова Румунії від претензій на Буковину створили сприятливі умови для позитивного вирішення проблеми. Набагато складніше було вирішити проблему законності возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР на міжнародному рівні через прохання підтримуваного США та Великою Британією емігрантського уряду Польщі, який продовжував вважати Західну Україну польською територією. Позиція польської сторони змінилася лише після приходу до влади на звільненій Червоною Армією території Польщі нового уряду — Польського комітету національного визволення, внаслідок чого відкрилась можливість врегулювати питання про радянсько-польський кордон на двосторонній основі. Згодом ця проблема була вирішена і на міжнародному рівні.

У лютому 1945 р. під час зустрічі глав урядів СРСР, США та Великої Британії у Криму, в Ялті, було прийнято постанову «Про Польщу» як спільне рішення глав урядів трьох держав — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта і У. Черчилля. Східним кордоном Польщі мала стати лінія Керзона з деякими відхиленнями від неї на 5—8 км на користь Польщі за рахунок українських земель Лемківщини і Надсян. Отже, Й. Сталін добився юридичного визнання провідними західними країнами приєднання до Радянського Союзу Галичини із включенням її до складу Української РСР. Це розв'язало йому руки у боротьбі проти українського національно-визвольного руху в Західній Україні, який з особливою силою розгорнувся там у повоєнний час.

Слід також зупинитися на характеристиці ще одного далекосяжного кроку Радянського Союзу, який сприяв піднесенню міжнародного авторитету України. Побоюючись того, що Радянський Союз може опинитися наодинці з капіталістичним світом у вирішенні проблем повоєнного устрою, Народний комісаріат закордонних справ СРСР ще в роки війни розгорнув роботу щодо створення в семи союзних республіках республіканських наркоматів іноземних справ з наданням їм певних зовнішньополітичних повноважень. Кінцевою метою цих планів було добитися представництва республік у міжнародних організаціях та асамблеях. Коли радянський уряд вперше порушив це питання, уряди США та Великобританії відхилили пропозиції Радянського Союзу, мотивуючи це відсутністю у союзних республік статусу суб'єктів міжнародного права. Долаючи цю перешкоду, ЦК ВКП(б) і Верховна рада СРСР на початку 1944 р. пішли на децентралізацію загальносоюзних наркоматів і створення республіканських наркоматів іноземних справ у двох республіках — Україні та Білорусі. В цьому році VI сесія Верховної Ради УРСР своїм законом утворила в Україні союзно-республіканський Народний комісаріат іноземних справ. Офіційно цей крок пояснювався зростанням політичного, економічного і культурного значення України, збільшенням її ваги на міжнародній арені. Створення наркомату іноземних справ ліквідувало формальну перешкоду до вступу України до міжнародних організацій. Щоправда, спробам деяких зарубіжних країн після створення наркомату встановити прямі дипломатичні відносини з Україною Москва відразу поклала край. Це стало можливим лише після проголошення у 1991 р. незалежності України.

Розширення зовнішньополітичних функцій УРСР мало позитивне значення: світ дізнався про існування України. Вона отримала змогу використання трибуни міжнародних форумів, що сприяло піднесенню її авторитету в світі.

Україна в числі 51 країни світу виступила одним із засновників і перших членів Організації Об'єднаних Націй. У квітні 1945 р. уряд республіки звернувся до учасників конференції ООН у Сан-Франциско, роз'яснюючи своє право бути засновником організації, яка покликана стати основним міжнародним інструментом вирішення проблем, що виникають у світі. У зверненні вказувалося на великі жертви українського народу у війні (солдати з України становили п'яту частину Червоної Армії), на вівтар перемоги було покладено усі матеріальні ресурси республіки. Уряд УРСР запевняв, що Україна зможе зробити вагомий внесок і в справу зміцнення миру та загальної безпеки.

Українську делегацію, що 6 травня 1945 р. прибула до Сан-Франциска для участі в роботі конференції, очолював Д. Мануїльський. 25 червня відбулося урочисте підписання Декларації про створення

Організації Об'єднаних Націй Від України її підписав Д Манульський 47 учасників Сан-Франциської конференції проголосували за прийняття України до ООН. Її представники були обрані до дев'яти комітетів та комісій організації Головою одного з провідних комітетів — політичного та безпеки — став Д З Манульський

10 січня 1946 р у Лондоні відкрилась перша сесія Генеральної Асамблеї ООН На ній Україна разом з іншими 17 країнами була обрана членом Економічної та Соціальної рад строком на один рік Її представники увійшли до численних органів ООН Статистичної комісії, Комісії з прав людини, Комітету в справах біженців і переміщених осіб, Комітету по проведенню заходів щодо консультацій з неурядовими організаціями, Тимчасової підкомісії з економічної відбудови розорених районів, Фіскальної комісії, Комісії народонаселення Пізніше, з березня 1947 р, Україна стала членом Економічної комісії для Європи Цей орган займався проблемами економічної відбудови країн Європи

На другій сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулася у листопаді 1947 р, Україна, незважаючи на опір ряду країн, насамперед США, була обрана на 1948—1949 рр членом одного з найважливіших органів ООН — Ради Безпеки

Провідні члени антигітлерівської коаліції (США та Велика Британія) погодились з пропозицією Радянського Союзу про участь України в мирному врегулюванні питань з колишніми ворожими державами В складі 21 держави Україна взяла участь у Паризькій мирній конференції, яка обговорювала проекти мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією Конференція, що відкрилась в Парижі 29 липня 1946 р і продовжувалася кілька місяців, завершилась підписанням мирних договорів з цими державами Разом з представниками СРСР, США, Великої Британії та інших держав світу свій підпис під договорами поставив Міністр закордонних справ УРСР Д З Манульський Принципове значення цих договорів для України полягало в тому, що уряди Угорщини та Румунії визнали попередні угоди і відмовились від своїх претензій на українські землі, які раніше входили до їх складу, а потім відійшли до УРСР (Закарпатська Україна, Північна Буковина, Ізмаїльщина тощо)

У 1948 р Україна разом з іншими країнами взяла участь у розробці та підписанні Дунайської конвенції про судноплавство на Дунаї, яка визначила нові засади співробітництва країн у цьому важливому для України регіоні

У повоєнний час Україна стала однією з держав-засновниць і учасниць багатьох міжнародних організацій. У липні 1946 р за її участю була започаткована Всесвітня організація охорони здоров'я, яка розвинула свою діяльність у світі в 1948 р після ратифікації її Статуту 15 державами світу В 1948 р Україна вступила до Всесвітнього поштово-телеграфного союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного

союзу електровз'язку. У 1950 р. вона брала участь уже у 20 міжнародних організаціях. Україна завжди рішуче й послідовно підтримувала національні прагнення народів світу, відстоювала ідеї співробітництва в усіх галузях. Корисну діяльність, спрямовану на зміцнення культурних зв'язків України з іншими державами, вона проводила через Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Хоча в тодішніх умовах зовнішньополітичні функції і міжнародна діяльність УРСР мали обмежений характер, набуті в ті роки традиції і досвід з успіхом використовуються нині в незалежній Україні.

Позитивно оцінюючи розглянуті раніше аспекти зовнішньополітичної діяльності України, водночас не можна відокремлювати її від великих прорахунків, припущених радянською дипломатією в цілому у повоєнні роки. Гостра політична конфронтація країн Сходу та Заходу, «холодна війна» між ними, створення замкнених воєнних блоків — усі ці та інші загрозливі реалії повоєнної історії є наслідком помилок та прорахунків не тільки таких країн, як СРСР та США, а й тих, хто їх підтримував. Україна беззастережно підтримувала зовнішню політику союзного уряду, не робила навіть спроб її скоригувати. Вона не виступила і проти сталінської політики уніфікації режимів у сусідніх з нею країнах народної демократії, що з'явилися на політичній карті світу після Другої світової війни.

Трагічною помилкою української дипломатії була політика замовчування ганебних фактів дискримінації українського населення в Польській Народній Республіці. Ще під час війни у вересні 1944 р. між Польським комітетом національного визволення і урядом УРСР була підписана угода про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР, а польського — з УРСР до Польщі. Люди за бажанням із збереженням свого майна переселялися на свою етнічну батьківщину. Це було виявом природного права людини обирати місце свого проживання. Проте поступово від добровільного виїзду на батьківщину власті перейшли до складання списків для обов'язкового переселення. Всього у 1945—1946 рр. з Жешувського, Люблінського і Краківського воєводств було виселено 482 109 осіб (122 454 родини), що становило 96,8 відсотка з числа взятих на облік. Із Західної України до Польщі, в свою чергу, було відправлено 480 483 особи (158 614 сімей) (Винниченко І. Україна 1920—1980-х: Депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 66—67).

Ганебним актом стосовно українців була так звана акція «Вісла», здійснена польськими властями у квітні—серпні 1947 року. Її метою була повна депортація українського населення з його етнічних територій в західній і північній Польщі на інші землі, які раніше належали німцям. Формальним приводом для початку акції було вбивство вояками Української повстанської армії (УПА) 28 березня 1947 р. в районі с. Яблінка Ліського повіту віце-міністра національної оборони Польської Народної Республіки генерал-полковника К. Сверчевського.

Акція «Вісла» почалася 28 квітня Шість дивізій війська Польського блокували всі райони компактного проживання українців і почали планомірне здійснення операції виселення з повітів Сянік, Лісько, Перемишль, Березів, Любачів, Ярослав, Томашів Любельський Методи роботи з населенням були далекі від гуманних на збори сімей в деяких селах відводили 20 хвилин, українців повністю позбавляли черухомого майна Виселення супроводжувалось руйнуванням пам'яток національної культури українців церков, цвинтарів, музеїв, бібліотек Одночасно здійснювалися каральні заходи щодо вояків УПА, учасників оунівського підпілля Військово-польові суди за чотири місяці засудили 315 осіб, у тому числі 173 — до страти, причому вироки виконувалися негайно після їх оголошення Всього в 1947 р було страчено 372 особи (Акція «Вісла» Документи — Львів, Нью-Йорк, 1997 — С 507) 3873 українці опинилися в концтаборі, який був створений в Явожині на місці колишнього фашистського концтабору

Всього за повідомленням Генерального штабу війська Польського протягом акції «Вісла» з 29 квітня по 12 серпня 1947 р виселено 140 575 українців і членів змішаних сімей, які проживали в трьох воєводствах, 22 повітах (Акція «Вісла» Документи — С 34) Проте, за думку деяких учених (Є Місил), ці дані занижені, оскільки не враховують тих осіб, які під час здійснення акції перебували в концтаборі, а потім також були вислані За неофіційними даними, чисельність виселених становила 150 тис осіб

Голос протесту з боку керівництва Комуністичної партії та уряду УРСР тоді не пролунав, і це не дивно вони були позбавлені морального права виступити на захист українського населення Польщі, оскільки така сама політика проводилася радянськими властями в Українській РСР Це найбільш виразно виявилось в ставленні властей до національно-визвольної боротьби трудящих Західної України

Ще до закінчення війни, в липні 1944 р, в Західній Україні була створена Українська визвольна рада І очолив К Осмак Головою Генерального секретаріату і секретарем військових справ став Р Шустрович Визвольна рада закликала народ до боротьби за створення незалежної Української держави в межах етнічних українських земель Боротьба набула широкого розмаху На 1 січня 1946 р у Західній Україні діяло 604 підпільні організації, в яких брали участь 6867 осіб (Літопис нескореної України Документи, матеріали, спогади Ча 2 — Л, 1997 — С 294) Крім того, боротьбу вели численні загони Української повстанської армії Вони встановлювали контроль над важливими територіями та впроваджували в них свою структуру управління Служба Безпеки — таємна поліція — ОУН безжально викоринувала прорадянські елементи працівників партійного і державного апарату, комуністів та комсомольців, активістів колективізації

Здійснювалися акції саботажу та диверсій, проводилася «шептана» та друкована антирадянська агітація УПА брала активну участь у військових операціях Лише з 1 квітня по 1 вересня 1946 р загони УПА 1017 разів вступали в бій із загонами НКВС

У свою чергу, численні каральні операції проводилися проти УПА органами НКВС Тільки за перший квартал 1947 р було проведено 12 825 операцій З 1946 р до здійснення їх почали залучатися регулярні військові частини, місцеве населення, з якого формувалися винищувальні батальйони В липні 1946 р ЦК КП(б)У прийняв пропозицію Міністерства внутрішніх справ УРСР про доведення чисельності бійців цих батальйонів до 35 тис осіб (у кожній області їх було від 2 до 7 тис) Отже, боротьба переростала в громадянську війну

Проти учасників підпілля, вояків УПА, членів їхніх сімей влади використовували все більш підступні форми боротьби 10 вересня 1947 р Рада Міністрів СРСР прийняла рішення про виселення на спецпоселення до східних районів Радянського Союзу (Кемеровська, Омська області, Красноярський край) учасників підпілля, членів їхніх сімей, а також «куркулів-націоналістів» Протягом першого місяця за рішенням особливої наради було вислано з України 26 332 родини (77 791 особа) Вони направлялися для роботи в шахтах, підприємствах гірничої промисловості, на лісорозробки Всього із Західної України до інших регіонів СРСР в 1944—1952 рр було вислано на різні терміни 203 662 особи (*Винниченко І* Україна 1920—1980-х Депортації, заслання, вислання — С 82) Згодом за постановою Ради Міністрів СРСР терміни заслання були скасовані, тепер спецпоселенці вважалися засланими навечно

Сили сторін у боротьбі були нерівними Тому в 1949 р керівництво УПА прийняло рішення вивести Українську повстанську армію до Німеччини і Австрії З боями тисячі вояків УПА пройшли через Карпати до Чехословаччини, вийшли до західної Німеччини і Австрії, де їх було інтерновано Разом з бойовиками-упівцями за межі України вийшла частина їх сімей Так з'явилося нове поповнення української еміграції

5 березня 1950 р сталася трагічна подія в історії повстанського руху — в цей день загинув командир УПА *Тарас Чупринка* (Р Шухевич) Загибель людини, яка з 1943 р незмінно очолювала УПА, стала відчутним ударом по повстанському руху, який фактично після цього припинився

Визвольна боротьба на західноукраїнських землях в 40-х — на початку 50-х років хоча і не досягла мети — створення соборної української держави, стала важливою віхою на шляху відродження української державності.

ВІДБУДОВА І ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

9.2

В історії не було воєн, які б за розміром руйнувань та лиха, заподіяного людству, можна порівняти з Другою світовою війною. Серед народів, які особливо постраждали від неї, був український. До численних людських втрат додалися величезні матеріальні збитки, яких зазнала Україна. Причому вона постраждала значно більше, ніж інші регіони країни. З 679 млрд крб матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзу, 285 млрд (42 відсотки) припадає на Україну.

Значною мірою був виведений з ладу житловий фонд (знищений, спалений), внаслідок чого близько 10 млн осіб залишилися без житла. Україна втратила 40 відсотків свого економічного потенціалу. Потужність електростанцій після визволення становила всього 0,4 відсотка довоєнного рівня. З 20 тис км залізниць діяло лише 1500. Майже повністю були знищені великі підприємства, які були гордістю України. З 26 металургійних і 25 коксохімічних заводів не зберігся жодний. Було зруйновано більшість прокатних станів, доменних та мартеновських печей. У Донбасі знищені всі шахти, заводи гірничого машинобудування. Всього було виведено з ладу 16 150 промислових підприємств.

Завдання відновлення промисловості ускладнювались тим, що при відступі окупанти цілеспрямовано підривали підприємства, щоб їх неможливо було швидко відбудувати. Як згадує інженер, а згодом державний діяч України О. Ляшко, який був учасником відбудови Ново-Краматорського машинобудівного заводу в Донбасі, окупанти підривали тисячотонні витяжні труби підприємства з таким розрахунком, щоб кожна з них впала на розташовані поруч цехи, перетворюючи їх на неймовірне місиво металу та цегли.

Гострою проблемою перших повоєнних років була нестача кадрів. За роки війни населення республіки скоротилося на третину (з 32,5 млн у 1940 р до 27,4 млн у 1945 р). У вихорі війни загинуло 5,5 млн мирного населення, додому не повернулося багато фронтівців. Частина населення тимчасово була відірвана від мирної праці в батьківщині: два мільйони були забрані з України у неволі в Німеччину, більшість чоловіків перебувала в армії. За перші три роки після війни становище з трудовими ресурсами дещо поліпшилося: з армії повернулося 2,2 млн фронтівців, особи, евакуйовані до Німеччини, на примусові роботи, а також ті, хто був евакуйований на територію війни у східні райони СРСР. Проте довоєнну чисельність населення України вдалося відновити тільки через 20 років після закінчення війни.

Великі труднощі виникли і внаслідок того, що відбудову довелось проводити, спираючись в основному на внутрішні ресурси СРСР. Допомога Україні з боку інших країн світу у відновленні господарства виявилася мінімальною. Щоправда, міжнародна організація — Адміністрація допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (ЮНРРА), заснована ще у 1943 р, на прохання уряду Радянського Союзу виділила Україні 250 млн дол. До квітня 1948 р за цією програмою в Україну надійшло устаткування, техніки, продуктів, товарів широкого вжитку на 189,3 млн дол (*Леценко Л. О. Україна на міжнародній арені 1945—1949* — К, 1961 — С 42). У перші повоєнні роки надходила допомога від української діаспори Канади та США. Тільки в ході кампанії збору коштів на допомогу дітям-сиротам було зібрано понад 300 тис дол (*Там само* — С 50). На жаль, в наступні роки внаслідок гострого ідеологічного протистояння СРСР та США, «холодної війни» між Сходом та Заходом надання допомоги Україні з боку інших країн було припинено. Допомога надходила тільки з інших республік Радянського Союзу.

Перші кроки у відбудові народного господарства України були зроблені ще в роки війни — тоді до ладу стало понад шість тисяч промислових підприємств, у тому числі понад 600 великих і середніх вугільних шахт. До кінця 1945 р обсяг промислової продукції в Україні сягнув уже третини довоєнного рівня. Однак головні відбудовні роботи розгорнулися лише після повного завершення війни, коли всі зусилля народу можна було зосередити на відновленні народного господарства та культури.

Протягом 1946 р. робота з перебудови промислового виробництва на випуск мирної продукції була в основному завершена. В цьому році почалося виконання грандіозного за масштабами плану відбудовних робіт, які були окреслені в четвертому п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства СРСР (1946—1950 рр). Основні завдання п'ятирічки полягали в тому, «щоб відбудувати потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевершити цей рівень у значних розмірах» (*Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр* — К, 1946 — С 7).

На основі союзного закону Верховна Рада УРСР у серпні 1946 р прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр. Основні зусилля та капіталовкладення спрямовувалися на відновлення та розвиток важкої промисловості, енергетики та транспорту. Передбачалося відбудувати насамперед металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я, Дніпровську ГЕС, відновити та розвинути далі вугільну промисловість Донбасу. Великі плани промислового будівництва було намічено в Західній Україні, зокрема передбачалося за п'ять років перетворити Львів на великий індустріальний центр республіки.

Одним із першочергових завдань, над розв'язанням якого довелось працювати в перші повоєнні роки, була відбудова «всесоюзної кочегарки» Донбасу. До війни він давав майже 60 відсотків загальносоюзного видобутку вугілля і понад 75 відсотків вугілля, що йшло на коксування. Для того щоб відбудувати Донбас, необхідно було відкачати з шахт 650 млн м³ води, відбудувати 2500 км завалених гірничих виробок, побудувати п'ять млн м² промислових споруд. Основні з цих робіт вдалося виконати лише у повоєнний час.

Тисячі юнаків і дівчат за комсомольськими путівками приїхали в Донбас з різних куточків країни, щоб узяти участь у його відбудові. Молодь з ентузіазмом працювала на відбудові шахт, хоча побутові умови були важкими. Газети щодня повідомляли про трудові здобутки шахтарів. Так, 29 березня 1946 р. вони повідомили про видатне досягнення молодого донецького шахтаря, прохідника шахти № 10-біс М Лукичова і крпильника О Денисенка, які, використовуючи швидкісні методи проходки штреку, виконали за зміну понад 20 норм.

Швидкісні методи праці знайшли поширення у багатьох галузях промисловості та будівництва. Зокрема, виникли такі почини, як рух за швидкісне різання металу, збільшення зйому сталі з квадратного метра поду мартенівської печі при скороченні строків плавки, в будівництві — швидкісне укладання цегли. В Україні в той час широко були відомі імена ініціаторів і майстрів нових методів праці — київських токарів В Семинського та Г Царика, маріупольського сталевара М Кучеріна, донецького шахтаря І Бридько та багатьох їх послідовників, які звитяжною працею сприяли найшвидшій відбудові і реконструкції заводів та шахт. Проте, розгортаючи соціалістичне змагання, роблячи ставку на трудовий ентузіазм народу, партійні, профспілкові, комсомольські органи не враховували того, що за роки війни трудівники перевтомилися. Тому багато починів, що народжувалися в країні, залишалися нерідко здобутками ентузіастів-передовиків.

Працюючи в складних побутових умовах, долаючи величезні труднощі, трудівники України крок за кроком відновлювали промисловість. Важко починав підніматися з руїн і гігант південної металургії завод «Запоріжсталь». У перший рік п'ятирічки план відбудовних робіт не був виконаний. Переломити ситуацію вдалося лише наступного року. У вересні 1947 р. будівельники рапортували про завершення відбудови першої черги заводу-велетня. Для цього будівельникам довелося виконати величезний обсяг робіт: розібрати понад мільйон кубометрів завалів, укласти 85 тис м³ бетону, 60 млн шт цегли, розібрати 25 тис тавово змонтувати 62 тис т металоконструкцій.

Справжнім трудовим подвигом народу було відновлення перлини електроенергетики України — Дніпровської гідроелектростанції. Для відбудови станції будівельникам потрібно було розібрати 240 тис м³ зрубаного бетону та залізобетону, демонтувати 26 тис т устаткування.

та металокопструкцій, а потім заново вкласти в споруди 164 тис м³ бетону, змонтувати 30 тис т металокопструкцій

У відновленні Дніпрогесу брали участь трудівники всіх областей України, значна допомога надходила і з інших республік Радянського Союзу. Замовлення Дніпробуду виконували 120 підприємств країни. За час відбудови з різних куточків країни надійшла майже тисяча ешелонів з устаткуванням та будівельними матеріалами. В березні 1947 р перший агрегат Дніпровської ГЕС дав струм, у наступному році працювало вже чотири агрегати, а в червні 1950 р станція була відбудована повністю — всі дев'ять турбін запрацювали на повну потужність. Введення до ладу Дніпрогесу зміцнило енергетичну базу України, прискорило темпи її промислового розвитку.

Виршальним у виконанні програми відбудовних робіт був 1948 р. Саме тоді був доведений до довоєнної потужності Харківський тракторний завод, стали до ладу гіганти чорної металургії — заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», Макіївський металургійний та ін. Було введено в дію газопровід Дашава—Київ 520 км завдовжки, в республіці виникла нова галузь промисловості — газова індустрія.

На кінець п'ятирічки були відбудовані не тільки старі, а й споруджені нові промислові підприємства, наприклад, Запорізький трансформаторний, Харківський підшипниковий, Львівський інструментальний та автоскладальний, Київський мотоциклетний заводи. Обсяг промислового виробництва в Україні у 1950 р перевищив рівень довоєнного 1940 р не на п'ять відсотків, як планувалося, а на 15. Україна відновила свою роль у промисловому потенціалі Радянського Союзу. За рівнем індустріального розвитку вона вже на той час випереджала багато країн Європи.

Особливо помітними були успіхи у промисловому розвитку західних областей України. До війни у промисловості та будівництві тут було зайнято менш як три відсотки населення. Бідою трудящих було масове безробіття. Після війни у західних областях розгорнулося велике промислове будівництво. Наприклад, у Львові обсяг промислової продукції за четверту п'ятирічку збільшився у 6,5 рази. Новобудови

бавовнопрядильна фабрика, в Станіславі — шкіряновзуттєва та меблева фабрики, паровозобудівний завод, у Калуші — калійний комбінат, у Костополі — комбінат стандартного домобудування, на Волині були закладені перші вугільні шахти. Паралельно формувався місцевий робітничий клас, зростає і зміцнюється прошарок інженерів, техніків, було покинчено з безробіттям

У цілому в Україні за 1946—1950 рр чисельність робітників, інженерів, техніків збільшилася на 2,6 млн чол. У 1950 р тут налічувалося 6,9 млн робітників і службовців, що на 133 тис більше, ніж у довоєнний час (1940 р).

Високо оцінюючи досягнення України у повоєнний період в розвитку промисловості, транспорту, енергетики, не можна не зазна-

чити і недолики Так, відбудова підприємств часто здійснювалася на старій технічній основі, успіхи зарубіжної науки та техніки не враховувалися Величезні кошти відволкалися на Гонку озброєнь, удосконалення зброї У серпні 1945 р при Раднаркомі СРСР було створено урядовий орган для розробки і впровадження атомної зброї Багато підприємств України були завантажені замовленнями цього органу Основні зусилля народу спрямовувалися на розвиток важкої промисловості Не випадково до 1950 р виробництво засобів виробництва збільшилось у країні на 105, а предметів споживання — тільки на 23 відсотки Внаслідок зневаги до розвитку легкої та харчової промисловості (їх продукція на кінець п'ятирічки становила лише 80 відсотків від довоєнного рівня) в Україні, як і в інших регіонах країни, не вистачало товарів широкого вжитку, одягу, взуття

Примат розвитку важкої промисловості зберігся і в наступні роки У наступній п'ятирічці, яка почалася у 1951 р, продовжували будуватися насамперед велетні важкої промисловості У лютому 1951 р став до ладу Лисичанський хіткомбінат на Ворошиловградщині (нині Луганська обл), у травні дав першу продукцію Львівський автобусний завод Після завершення відбудови Комуністична партія вирішила чадохнути народ новою ідеєю — здійснення в країні «великих сталінських будов комунізму» В лютому 1952 р Пленум ЦК КП(б)У ухвалив постанову про будівництво Каховської ГЕС та Південно-Українського каналу Всі ці будови важким тягарем лягали на бюджет, скорочували можливості держави у поліпшенні добробуту людей

СТАНОВИЩЕ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД. ГОЛОД В УКРАЇНІ 1946—1947 рр.

9.3

На відміну від індустріального сектора економіки, що розвивався у повоєнні роки досить високими темпами, аграрний сектор зовсім залишався у занедбаному стані В роки війни село зазнало величезних людських та матеріальних втрат, які боляче вдарили по селянству Було спалено близько 30 тис сіл, знищено майже всі машинно-тракторні станції, пограбовано сільськогосподарську техніку Війна відкинула сільське господарство України майже до рівня 1921 р Доводилося починати майже з нуля Особливо гостро відчувалася нестача техніки, людської сили В перші повоєнні роки хлібороби нерідко використовували як тяглову силу велику рогату худобу або самі впрягалися в плуг

Біди повоєнного села були наслідком не тільки лихоліття війни, а й неправильної політики щодо села пануючої в країні адміністративно-командної системи, правлячої Комуністичної партії. Після війни був продовжений започаткований ще у 20-ті роки економічно необґрунтований процес перекачування коштів з села до інших галузей народного господарства, насамперед до важкої промисловості. За роки четвертої п'ятирічки централізовані і колгоспні капіталовкладення у сільське господарство становили лише 15 відсотків від загальної суми капіталовкладень у народне господарство. Багато важливих об'єктів на селі, які потребували значних коштів, сучасної техніки, зводилися методом «народної будови» з використанням мізерних місцевих ресурсів, що негативно відбивалося на темпах робіт, якості та технічному стані новобудов. За 1946—1953 рр. у аграрній галузі країни було вироблено 298 млрд крб національного доходу, а використано в ній тільки 193 млрд (64,8 відсотка), решту було направлено в інші сфери економіки. До того ж кошти для села використовувалися не завжди ефективно.

Серйозним недоліком було некваліфіковане керівництво сільським господарством на всіх рівнях. Централізація керівництва призводила до того, що всі питання управління сільським господарством були зосереджені в центрі.

Політику партії в галузі сільського господарства, як і в інших галузях, визначали партійні функціонери. Чого вартий такий факт, як призначення в березні 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У з сільського господарства М. С. Патоличева, військового за освітою, який до цього був секретарем ЦК ВКП(б), зовсім не знав умов України і ніколи не працював у галузі сільського господарства. З перших секретарів ЦК КП(б)У повоєнного часу М. С. Хрущова (1938—1949 рр., з перервами), Л. М. Кагановича (березень—грудень 1947 р.), Л. Г. Мельнікова (1949—1953 рр.) тільки М. С. Хрущов дещо розбирався в проблемах сільського господарства. В цілому слід зазначити, що становище з керівними кадрами після війни було складним. У 1948 р. навіть серед секретарів обкомів КП(б)У половина керівників не мали вищої освіти. На якість керівництва негативно впливала надзвичайна плінність кадрів. Наприклад, за перші півтора повоєнні роки змінилося 83 відсотки голів райвиконкомів, за 1946 р. знято 833 голови колгоспів.

Громиздке планування, регламентація геть усього, гігантоманія, надмірна централізація, коли всі питання вирішувалися у Москві, або в кращому випадку у Києві — все це завдавало нечувано болючих ударів по сільському господарству. Недоліком також було те, що продовжувався курс на екстенсивне ведення господарства збільшення продукції за рахунок розширення посівних площ, кількості поголів'я худоби тощо. В 1946 р. в умовах, коли не вистачало техніки та тягової сили, Україні було запропоновано збільшити посівні площі порівняно з минулим роком на 1965,8 тис. га.

У визначенні планів державних хлібозаготівель у колгоспах процвітав волонтаризм. Вони визначалися, як пізніше змушений був визнати у своїх мемуарах М. С. Хрущов, вольовим методом «При цьому виходили в основному не з того, що буде вироблено, а з того, скільки можна одержати в принципі, стягнути у народу в засіки держави» (Хрущев Н. С. Воспоминания. Избр. фрагменты — М., 1997 — С. 202). Причому право збільшувати плани хлібозаготівель колгоспам, які отримали добрий врожай, було надано місцевим органам влади.

Справжньою бідою було знищення на селі економічної мотивації виробника до праці внаслідок нехтування властями принципом матеріальної зацікавленості. Колгоспи змушені були здавати вироблену продукцію за надзвичайно низькими заготівельними цінами, які навіть не покривали транспортних витрат на доставку продукції до заготівельних пунктів. Наприклад, колгоспам по обов'язкових поставках виплачували за 1 кг борошна 1 коп., а м'яса — 23 коп. Водночас у роздрібній державній торгівлі ціни були значно вищими: 1 кг борошна — 31 коп., а м'яса — 1 крб. 50 коп. Щодо насіння, то воно поставлялося селянам за цінами, які в 15—20 разів перевищували заготівельні ціни на ці культури. Надзвичайно низькою була оплата праці в колгоспах, вона мала символічний характер. Високі ціни були встановлені за користування технікою машинно-тракторних станцій.

Основним джерелом доходів для колгоспників залишалося власне присадибне господарство. За підрахунками вчених, воно давало грошових доходів — 70 відсотків, м'яса — 80, картоплі — 90, яєць — 96 відсотків. Проте існуючі на той час податки перекривали і це джерело доходів. Крім податку на землю держава встановила натуральні податки у вигляді молока, м'яса, яєць тощо. Діяли навіть податки на плодово-ягідні дерева, кущі. В зв'язку з неможливістю сплачувати надмірно високі податки селяни іноді вдавалися до вирубування садів.

Безправним було соціальне становище селян: вони не мали паспортів, тобто не мали змоги вільно міняти місце проживання, були позбавлені навіть права на мізерну пенсію, яку отримували робітники і службовці. Колгоспам заборонено було створювати будь-які підсобні підприємства, які могли б поліпшити умови життя та побут селян.

Серед причин застою в сільському господарстві слід згадати і звичайну безгосподарність. Після війни в село направлялося багато техніки, однак використовувалась вона не завжди ефективно. Для її збереження більшість МТС та колгоспів не мали належних приміщень. До того ж у МТС щорічно змінювалося до третини захівців. У тваринництві високим був падіж худоби. Так, у 1945 р. згинувало 2,8 відсотка великої рогатої худоби, 5,4 — свиней, 6,7 відсотка — овець і кіз.

Весь комплекс перелічених вище причин призвів до незадовільного стану сільського господарства. Звичайно, несприятливі погодні умови також негативно впливали на врожай.

Зима 1945—1946 рр виявилася малосніжною, а весняно-літні місяці (квітень, травень, червень) найбільш засушливими за останні 50 років. Як наслідок цього, врожайність зернових у 1946 р виявилася надзвичайно низькою — в середньому по Україні 3,8 ц/га, проте в деяких областях вона взагалі була мізерною — 0,6—1,4 ц/га, тобто деякі колгоспи не змогли навіть повернути зерно, що було посіяне. Вальовий збір зерна виявився у 2,5 раза менший, ніж у довоєнному 1940 р.

Однак можновладці, не зважаючи на катастрофічний неврожай, встановили колгоспам нереальні плани хлібозаготівель. У деяких областях, наприклад Кіровоградській, вони перевищували реально зібраний колгоспами врожай ЦК КП(б)У, керований М. С. Хрущовим, протягом жовтня—листопада з маніакальною настирністю кожного тижня обговорював питання про хід хлібозаготівель. Проте виконати план було неможливо. При плані 5846 тис т на 20 жовтня було здано 3522. За наступний місяць, незважаючи на посилені адміністративний тиск, вдалося зібрати ще 81 тис т. Будь-яких резервів у селі не залишалося.

Перший секретар ЦК КП(б)У, Голова Ради міністрів УРСР М. С. Хрущов, усвідомлюючи неспроможність виконати нереальний план, подолавши страх, звернувся особисто до Й. Сталіна з проханням зменшити план. Відповідь не забарилася — 26 листопада до Києва надійшла директива ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР за підписами Й. Сталіна та А. Жданова. Керівництво України звинувачувалося в нездатності вилучити хліб, який нібито є ще в колгоспах. Директива вимагала покінчити з «небільшовицьким ставленням» до хлібозаготівель і пропонувала суворо судити приховувачів хліба і забезпечити його здавання державі.

Московська директива стала основою для чергової постанови ЦК КП(б)У про посилення хлібозаготівель, але вона так і залишилася на папері, оскільки на той час в селі не залишилося хліба навіть на харчування селян. Важким було становище і з кормами для худоби, що призвело до посилення падіжу худоби.

Узимку в 1946—1947 рр. в Україні почався голод, який охопив значну територію, особливо південь, зокрема Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. Голод поширився навіть на найродючішу Полтавську область.

Трагічне становище селян в ті часи відбилося в їх листах до своїх синів та братів, які служили в Радянській Армії. Цим листам не судилося дійти до адресатів. Затримані цензурою, вони дають уявлення про безвихідне становище, в якому опинилося селянство. А Загребельна з с. Куцуруб Очаківського району писала: «Всяя Живемо погано, не лише ми, а усі люди. Приходить весна, картоплі нема, хліба нема і нічим сіяти, працювали в колгоспі, а нічого не отримали, як далі жити, не знаю» (Шпитюк М. Голодомори ХХ століття —

К, 1997 — С 54) Таким же безрадiсним був лист К В Форманюк з сусiдного с Дмитрiвки «Народ ведуть на голодну смерть Від недоiдання я не можу на ногах ходити» (*Там само*) Аналогiчнi за змiстом листи йшли до армiї i з iнших областей України 15 сiчня 1947 р хлопчик з Кiровоградської області писав брату «У нас зовсiм нічого немає з продуктiв, хлiб ми вже забули, коли бачили Зараз становище дуже важке Батько i мати пухли від голоду Доведеться нам, брате, вмирати голодною смертю» (*Голод в Україні 1946—1947 Документи i матеріали — К, 1996 — С 247*)

У березнi—червнi 1947 р в Україні було зафiксовано 764 випадки канibaliзму, кiлькiсть померлих від голоду серед госпiталiзованих хворих досягла 101 637 осiб (*Билас I Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953 Суспiльно-полiтичний та iсторико-правовий аспекти Кн 1 — К, 1994 — С 354, 355*) За станом на 20 червня 1 154 378 осiб хворiли на дистрофiю (*Там само*) I всi цi страшнi факти спостерiгалися в центрi Європи в серединi ХХ ст

Тiльки навеснi 1947 р, коли становище стало зовсiм нестерпним, рiшенням союзних органiв України була надана продовольча та насiнна позики Було видiлено також безплатно 140 млн крб для органiзацiї безплатного харчування населення Це дещо полегшило становище населення України

Мимоволi постає питання чи можна було уникнути голоду в 1946—1947 рр? Безумовно Такi думки додержуються вченi та практики сiльського господарства

По-перше, Радянський Союз, незважаючи на неврожай, отримав у сiльському господарствi в 1946 р валової продукцiї на всiм вiдсоткiв бiльше, нiж у попередньому роцi

По-друге, можна було по-iншому розпорядитися зерном, яке було у держави Адже в 1946 р значна кiлькiсть зерна була поставлена до Польщi, Болгарiї, Румунiї, Чехословаччини, Схiдної Нiмеччини Загальний експорт зерна з Радянського Союзу (в основному безплатний) становив у той рiк 1,7 млн т Якби навiть частина цього зерна потрапила на допомогу потерпiлим, голоду можна було б уникнути Проте геополiтичнi iнтереси керiвництва Радянського Союзу виявилися вищими за iнтереси власного народу

Нарештi, тими ресурсами, якi залишилися у держави, можна було б скористатися бiльше продуктивно, щоб надати допомогу не годi, коли масового характеру набула смертнiсть населення від голоду, а значно ранiше

Отже, є всi пiдстави вважати, що голоду 1946—1947 рр. можна було уникнути.

У наступнi роки добитися значних позитивних зрушень на селi не вдалося Причому не можна стверджувати, що партiйнi та радянськi

органи обходили увагою проблеми сільського господарства Вони обговорювалися на численних пленумах партійних комітетів, нарадах, де приймалися докладні постанови, складалися багатобіжачі програми Однак більшість з них не відбивала реальні потреби села

19 серпня 1946 р Рада міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в якій виступили проти розтягування колгоспних земель та реманенту, порушень демократичних засад управління в колгоспах Поряд з позигивними заходами в ній були пропозиції, що йшли врозрід з інтересами селян Колгоспи звинувачувались у негосподарській витраті трудовнів, а також збільшенні розмірів присадибних ділянок колгоспників В Україні в кожному колгоспі було виявлено в середньому по 32 випадки перебільшення розмірів присадибних ділянок На основі постанови ділянки, які були основним джерелом доходів селян, негайно почали скорочувати На березневому пленумі ЦК КП(б)У у 1947 р М Хрущов рапортував, що за півроку після постанови колгоспам повернуто 581 тис га землі Значну частину цієї площі становили землі, відрізані від присадибних ділянок селян, як такі, що перевищували встановлені норми Керівників не засмучувало навіть те, що через смужжя відрізані ділянки часто не можна було приєднати до колгоспних земельних масивів і після вилучення у селян вони просто заростали бур'яном

Численні плани розвитку сільського господарства у повоєнний період, що розроблялися в тиші номенклатурних кабінетів, були відірвані від реаль життя, тому так і залишалися на папері Така доля спіткала, зокрема, викладений у спільній постанові ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР трирічний план розвитку громадського колгоспного та радгоспного тваринництва (1949—1951 рр) Його завдання мали необґрунтований характер, не враховували фактичний, вкрай занедбаний стан тваринництва і його матеріально-виробничої бази Як наслідок план в Україні та в цілому по СРСР було провалено Це відверто визнав пізніше і М Хрущов, який в 1958 р зазначав, що громадське тваринництво в колгоспах виявилось економічно невідгидним, колгоспники дедали менше ним займалися, і планові завдання зависали у повітрі

Усі повоєнні роки в історії сільського господарства заповнені прожектєрськими планами, які завдавали нових ударів по селянству В 1946 р, коли в українському селі лютував голод, з ініціативи М Хрущова було розпочато економічно необґрунтовані роботи щодо освоєння заплави Дніпра, його притоків Ірпіня, Остра та інших річок У 1948 р розгорнулася нова кампанія — по мелорації земель і осушенню боліт Всупереч очікуваних наслідків на осушених землях укіс трав не збільшився, а навпаки, зменшився Проте й це не застерегло М Хрущова та інших горе-керівників від нових експериментів

Один із них виявився у спробах створити замість сіл «агроміста» з населенням по п'ять тисяч мешканців Ця кампанія супроводжувалась ліквідацією «неперспективних» сіл І хоча від витівок створення «агроміст» швидко відмовились, кампанія щодо ліквідації невеликих сіл продовжувалась кілька десятків років Внаслідок розпочатої в 1950 р за ініціативою М Хрущова кампанії укрупнення колгоспів в Україні замість 26 412 колгоспів стало 14 433, тобто їх кількість зменшилася на 45 відсотків (не враховуючи колгоспи західних областей УРСР) На кожний колгосп стало припадати 1628 га землі Щоправда, економічні наслідки цього експерименту досі ніхто не проаналізував

У повоєнні роки державні та партійні органи у відносинах із селянством не відмовилися від насильництва.

Оскільки колгоспники, одержуючи в артілях мізерну плату за свою працю, неохоче працювали на колгоспних ланах та фермах, президія Верховної Ради СРСР 21 лютого 1948 р прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» За цим указом кожного, хто не виробив встановленого мінімуму трудоводнів, можна було виселяти за межі України Якщо враховувати, що мінімум трудоводнів виробляли в той час 12—23 відсотки колгоспників, можна уявити, які широкі можливості для свавілля властей відкривав указ З часу його прийняття до липня 1950 р було винесено 11 991 «громадський вирок» про виселення селян за межі України Серед них були люди похилого віку, інваліди, учасники війни Як з'ясувалося в ході перевірки рішень, люди представники властей використовували виселення для розправ з людьми за критику Не випадково 17 відсотків вироків було скасовано (Шаповал Ю І Україна 20—50-х років сторінки ненаписаної історії — К, 1993 — С 273)

Насильницькими методами у повоєнні роки була проведена колективізація сільського господарства у західних областях УРСР У Закарпатті селянство вітало ліквідацію поміщицького землеволодіння, але в колгоспи селяни цієї та інших західних областей вступали неохоче На початок 1949 р відсоток колективізації коливався від 10 (Станіславська обл) до 78,3 (Дрогобицька обл) Тільки використовуючи адміністративно-вольові, насильницькі методи, властям вдалося в 1949 р в основному завершити колективізацію вона охопила 1,5 млн (47,7 відсотка) селянських господарств У західних областях було створено 7200 колгоспів, 237 машинно-тракторних станцій Проте колгоспи працювали неефективно, що змушені були визнати і партійні органи На початку 1948 р ЦК КП(б)У визнав роботу щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів незадовільною

Трудівники села у повоєнний час всупереч всім труднощам, бідам, що зваливалися на їх плечі, своєю звитяжною працею у надзвичайно важких умовах забезпечували основні потреби країни у продуктах харчування.

Доброї згадки заслуговують насамперед ті, хто йшов попереду, самовіддано, безкорисливо працюючи на колгоспних ланах та фермах У той час на Україні були широко відомі імена майстрів вирощування кукурудзи **М. Озерного** (Дніпропетровська обл) та **О. Хобти** (Київська обл), бригадира першої жіночої тракторної бригади **П. Ангеліної** (Донецька обл), ланкової, яка вирощувала небували врожаї цукрового буряку, **С. Виштак** (Київська обл), бригадира тракторної бригади **О. Гіталова** (Кіровоградська обл) та багатьох інших працюючих механізаторів, тваринників, полеводів Це завдяки їм зростали посівні площі, хоча й повільно, збільшувалися врожаї сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва Серед колгоспів виділялися артілі, керівникам яких вдалося попри всі труднощі налагодити виробництво на основі ефективного використання сучасних технологій Це колгосп «Здобуток Жовтня» у Київській (згодом Черкаській) обл (голова — **Ф Дубковецький**), ім Будьонного в Одеській обл (голова — **М Посмітний**), ім Орджонікідзе в Харківській обл (голова — **Г Могильченко**) На жаль, численні розповіді про ці колгоспи на сторінках газет та в радіопередачах були своєрідним прикриттям загальної занедбаності колгоспів України

На кінець п'ятирічки аграрний сектор порівняно з іншими дав найнижчі результати За розмірами посівної площі, валовим збором зерна, його врожайністю країна залишалася майже на рівні 1914 р В Україні, незважаючи на розширення посівних площ, валовий збір зернових у 1953 р не досяг рівня 1940 р, нижчою також була їхня врожайність У 1953 р середні надой молока від корови становили всього 1181 кг І хоча валове виробництво цукрових буряків, жита, кукурудзи, м'яса, яєць дещо переверщило довоєнний рівень, у цілому виробництво продуктів харчування та сировини значно відставало від зростаючого попиту на них Лякав відток з села працездатного населення, особливо молоді За перші п'ять повоєнних років чисельність колгоспного селянства в Україні зменшилась на 386 тис осіб (без урахування демографічних зрушень у західних областях) Водночас з трибун повідомлялося про значні успіхи сільського господарства В 1948 р у доповіді про чергову річницю Жовтневої революції В Молотов повідомив, що за врожайністю та валовим збором зерна в СРСР перевищені довоєнні показники Ще через рік інший лідер КПРС Г Маленков заявив про те, що в країні вирішена зернова проблема Проте всі ці заяви були голосливими, ґрунтувалися на сфальсификованих даних, що пізніше (у 1953 р) визнали і самі лідери КПРС

Внаслідок серйозного відставання сільського господарства дуже повільно підвищувався матеріальний добробут народу Щоправда,

ще 14 грудня 1947 р вдалося відмінити в країні карткову систему. Однак скасування її пройшло паралельно із значним підвищенням роздрібних цін у торгівлі і проведенням конфіскаційної грошової реформи. Вклади населення були зменшені в 10 раз, у такій самій пропорції було проведено обмін грошей. Все це створило базу для широко розрекламованого у пресі наступного триразового зниження цін у 1948—1950 рр (вони знизилися за цей час на 43 відсотка).

Значного розмаху у повоєнний період набуло житлове будівництво на селі. Однак досягнути наміченого в планах рівня матеріального добробуту у повоєнні роки не вдалося. Зanedбаність сільського господарства ставала все серйознішою перешкодою на шляху подальшого розвитку.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ У ПОВОЄННІ РОКИ

9.4

Невід'ємною складовою відбудовних робіт було культурне будівництво. Всі сфери культури в роки війни зазнали величезних людських і матеріальних втрат, але особливо постраждала освіта. Загибель тисяч вчителів, викладачів вищої школи, зруйнування шкіл, інших закладів освіти — ось з чим зіткнулася Україна при переході до мирного життя. Однак уже в роки війни заклади освіти відновили свою діяльність, але основна робота щодо відбудови шкіл, вищих закладів освіти розгорнулася в роки четвертої п'ятирічки.

ОСВІТА. Для залучення до освіти молоді, не охопленої навчанням у зв'язку з війною, були створені школи робітничої та сільської молоді, а також вечірні, з навчанням без відриву від виробництва. З січня 1949 р була запроваджена загальна семирічна освіта в селах та десятирічна — у містах. Відновилося обов'язкове складання випускних іспитів на атестат зрілості. Крапці випускники почали нагороджуватися золотими та срібними медалями.

Значні кошти були спрямовані на зміцнення матеріальної бази освіти. За п'ять років на відбудову і розвиток шкіл тільки з державного бюджету було витрачено 14 млрд крб. У відбудову шкіл вкладали кошти також колгоспи, радгоспи, промислові підприємства. Протягом п'яти років (1946—1950 рр) за рахунок асигнувань, що виділялися державою Міністерству освіти України, було збудовано 703 школи на 200 тис учнівських місць. Крім того, 163 школи були побудовані за рахунок коштів промислових підприємств. На селі школи доводилося будувати в основному методом «народної будови». За таких складних умов за роки п'ятирічки вдалося відбудувати або по-

будувати на селі 2400 приміщень на 256 тис учнів Справді героїчна праця будівельників, пройнята турботою про своїх дітей, сприяла тому, що в 1950 р в Україні вже працювало 36 тис шкіл різного типу, в яких навчалось 7,2 млн учнів (Юрчук В І Культурне життя в Україні у повоєнні роки світло і тіні — К, 1995 — С 15—17, 21) Усі діти шкільного віку відвідували школу

Велике шкільне будівництво розгорнулось у Західній Україні За п'ять років там було побудовано 1087 шкіл У перші повоєнні роки тут працювало майже чотири тисячі шкіл Чисельність учнів середніх шкіл зросла з 61 тис у 1939 р до 285 тис у 1950/51 навчальному році Виришено було й ще одне завдання — ліквідувати серед населення неписьменність та малописьменність Для цього було створено 12 тис гуртків У 1945—1948 рр майже 300 тис чол, в основному жінок, навчилися грамоті (Там само — С 20)

Помітною вихою у культурному житті було відновлення зруйнованих у роки війни Київського, Харківського, Одеського університетів та інших вищих навчальних закладів У другій половині 40-х років відновили роботу всі вузи, які діяли перед війною Крім того, було створено 16 нових (гірничий у Харкові, автодорожний, інститут іноземних мов у Києві та ін) У вищих навчальних закладах відкривалися факультети з нових напрямів науки та техніки Так, у Дніпропетровському університеті у 1952 р було організовано фізико-технічний факультет для підготовки фахівців з ракетної техніки

Особливо швидко зростала мережа вищих навчальних закладів у Західній Україні Їх кількість за п'ять повоєнних років збільшилась з 5 до 25 Зокрема, було відкрито Ужгородський державний університет У 1950/51 навчальному році у вищих навчальних закладах Західної України навчалось 24 тис студентів У наступні роки кількість навчальних закладів та чисельність студентів продовжували зростати В 1952 р було відкрито перший на Волині педагогічний інститут

Усього в Україні наприкінці четвертої п'ятирічки діяло 160 вищих навчальних закладів і 500 технікумів У них відповідно навчалось 20 тис студентів і 265 тис учнів

НАУКА. У повоєнні роки зросла мережа науково-дослідних установ, збільшилась чисельність працівників у них У 1950 р в УРСР діяли 462 наукові установи, в яких працювало 22,3 тис чоловік

Як і раніше, головним науковим закладом республіки була Академія Наук УРСР. У 1946 р після смерті Президента АН УРСР О. Богомольця її очолив академік О. В. Палладін. До складу академії входили наукові центри Київський, Донецький, Дніпропетровський, Харківський та ін У повоєнні роки вчені активно працювали в галузях атомної та теоретичної фізики, металофізики, проблем напівпровідників У 1946 р почав діяти перший у СРСР атомний реактор Всесвітнє значення мала розробка й виготовлення першої в Європі універсальної малої електронно швидкодіючої обчислювальної машини «МЕОМ», що діяла у Києві

Інститут електрозварювання АН УРСР ім Є О Патона прославився розробкою і впровадженням у виробництво нових зразків зварювальної апаратури. Вчені надавали практичну допомогу у відновленні народного господарства. В 1953 р в Києві введений в дію суцільнозварний міст 1543 м завдовжки, спроектований за участю академіка **Є. Патона**, ім'я якого йому було присвоєно. Такої довжини суцільнозварних мостів досі в світі не було.

У повоєнні роки плідно працювали відомі вчені: математик **М. Боголюбов**, хімік **О. Бродський**, мікробіолог **М. Гамалія**, селекціонер **В. Юр'єв**, фахівець у галузі металургії і технології металів **Б. Патон** та багато інших. Однак утвердженій адміністративно-командною системою догматизм і диктат утруднювали розвиток науки. Вказівки не визнавати окремих наук (кібернетика), певних досягнень учених світу (теорія ймовірності) гальмували розвиток науки.

КУЛЬТУРА і МИСТЕЦТВО. Повоєнні роки характерні значним розширенням кількості закладів культури: музеїв, клубів тощо. Значною подією було відкриття 24 квітня 1949 р в Києві літературно-художнього музею Тараса Шевченка. 1 січня 1952 р в Києві відкрився планетарій. Значною подією став початок роботи в столиці 7 листопада 1951 р першого в Україні телевізійного центру.

Повоєнні роки позначені появою багатьох високохудожніх творів. У ті роки плідно працювали поети **П. Тичина** та **В. Сосюра**, прозаїки **Ю. Яновський** і **Остап Вишня**, художники **О. Шовкуненко**, **М. Дерезус**, **Т. Яблонська**, композитори **К. Данькевич**, **Б. Лятошинський**, **Ю. Мейтус**. Захоплення глядачів викликала виконавська майстерність театральних колективів Києва, Харкова, Одеси та інших міст, виступи ветеранів сцени **Б. Гмири**, **Н. Ужвій**, **Г. Юри**, **А. Бучми**. Хоча типовим було те, що майстри слова і пензля, керуючись принципами соціалстичного реалізму, прикрашали сувору дійсність яскравим зразком цього були п'єси **О. Корнійчука** «Калиновий гай», «Приїздить у Дзвінкове», які ставилися в багатьох театрах. Проте поява таких творів була і виправданою — вони давали змогу легше переносити труднощі повоєнного часу.

На жаль, культурне життя в Україні було відірване в той час від культурних здобутків української діаспори «Залізна завеса», що розділила Схід та Захід, перекрила зв'язки з українцями, які опинилися поза межами своєї Батьківщини. Там проходили цікаві процеси. 5 листопада 1945 р у німецькому м. Авгсбурзі було засновано **Українську Вільну Академію наук**, яка взяла на себе завдання об'єднання інтелектуальних сил української діаспори (з березня 1949 р Академія працювала у Канаді, з квітня 1950 р — у США). У 1947 р сталася одна приємна подія: у Мюнхені відновлено діяльність **Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка**. В 1949 р воно почало видавати «Збірником» «Енциклопедію українознавства» за редакцією відомого вченого **В. Кубійовича**. На батьківщині вона побачила світ лише в

останні роки Нині вона є основним енциклопедичним джерелом знань з українознавства

Представники української діаспори подарували світу талановиті літературні твори У 1950 р вийшов у світ роман *І. Багряного* «Сад Гетсиманський» Автор — письменник, політичний діяч — багато років провів у в'язницях та таборових бараках Набагато раніше від відомого російського письменника О Солженіцина (ще за життя Й Сталіна) І Багрянний майстерно передав трагічну обстановку свавілля, беззаконня, знущання з людей, створення для них нелюдських умов, яка панувала у Радянському Союзі, в тому числі на його батьківщині — в Україні Проте тут роман зміг з'явитися тільки в 1990 р, а в 1991 р автору посмертно було присуджено Державну премію України ім Тараса Шевченка (І Багрянний помер у 1963 р)

Характеризуючи розвиток культури в Україні у повоєнні роки, не можна обминути сумних, трагічних сторінок в її історії — великих втрат, яких вона зазнала, жорстоких гонінь, спрямованих проти кращих її представників.

ЦЕРКВА. Одна з трагічних сторінок української культури — спроба властей викреслити релігію, церкву з духовного життя народу В роки війни Й Сталін у пропагандистських цілях дав згоду на відкриття в країні православних храмів, щоб використати релігійні переконання людей для активізації їх патріотичних почуттів В Україні православні храми були відкриті під час окупації, їх діяльність не заборонялася властями і після війни Інша доля спіткала українську греко-католицьку церкву (УГКЦ), яка була провідною конфесією у Західній Україні — її Сталін вирішив ліквідувати 15 березня 1945 р він схвалив пропозиції Ради у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР про організацію у Львові за рахунок греко-католицької церкви православної єпархії, якій був переданий спочатку один з греко-католицьких соборів Одночасно з метою послаблення церкви, ізоляції від віруючих її провідних пастирів у ніч на 12 квітня були заарештовані митрополит Й Сліпий, єпископи М Будка, М Чарнецький, Г Хомишин, І Лятишевський Арешти церковних діячів продовжувалися також пізніше

Власті інстрували (про це свідчить лист М Хрущова до Й Сталіна у червні 1945 р) створення «ініціативної групи», яка взяла на себе завдання забезпечити розрив уніатської церкви з Ватиканом та здійснити заходи щодо ліквідації автокефалії УГКЦ і приєднання її до Московського патріархату Поряд з цими кроками було зроблено спроби розкласти УГКЦ зсередини Частково цього вдалося добитися — на 1 січня 1946 р з 1294 священників 859 (66 відсотків) висловились за приєднання до «ініціативної групи» (*Пащенко В Православ'я в новітній історії України Ч 1 — Полтава, 1997 — С 177*) Інші не погодились на возз'єднання внаслідок чого багато хто з них (344 чол) були заарештовані

8—10 березня 1946 р у Львові відбувся Собор УГКЦ 216 делегатів-священиків та 19 мирян зібралися в ці дні у соборі святого Юра Як з'ясувалося пізніше, вся організаторська робота щодо підготовки та проведення собору проводилася за участю органів держбезпеки, що забезпечило властям прийняття потрібних рішень Собор ухвалив « відкинути настанови Берестейського Собору з 1596 р, ліквідувати унію, відірватися від Ватикану і повернутися до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної церкви» Отже, УГКЦ у західній Україні була ліквідована Уніатські приходи були передані православної церкві (на початок 1949 р — 73 храми) Трохи пізніше, у 1949 р, греко-католицька церква була знищена і в Закарпатті Ії лідера Т Ромжа було вбито

Адміністративно-командні методи були характерні для керівництва з боку Комуністичної партії, органів радянської влади іншими сферами культурного життя України

В 1946 р. у Радянському Союзі розгорнулася безпрецедентна за масштабами кампанія щодо насадження ідеологічного монізму, організації тотального контролю за особою і суспільством в цілому, шельмування всіх, хто, на думку властей, припускався ідеологічних збочень.

Наступ на ідеологічному фронті у повоєнний період не був випадковим У роки війни мільйони радянських людей — фронтовики, особи, що були вивезені на роботи до Німеччини, вперше побачили життя в розвинених країнах Заходу на власні очі Порівняння добробуту, культури в побуті в західних країнах навіть в умовах війни з власним досвідом було не на користь радянської системи Саме це насамперед змусило власті розгорнути галасливу кампанію викриття «західного способу життя», критики всіх, хто виявляв сумнів у перевагах радянського способу життя або не погоджувався з ідеологічними постулатами КПРС

Тон ідеологічній кампанії в країні задали постановою ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» від 14 серпня 1946 р та серія заступних партійних документів з питань літератури, мистецтва, науки, прийнятих протягом 1946—1948 рр Однак кампанія звинувачення в ідеологічних збоченнях діячів української культури почалася раніше — ще в роки війни 31 січня 1944 р Й Сталін виступив на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу повісті О Довженка «Україна в огні» із звинуваченням автора в антиленінських помилках та націоналістичних перекидуваннях Ці абсолютно безпідставні твердження були розтиражовані засобами масової інформації Вже після війни, 17 липня 1945 р, повертаючись до цих трагічних подій, які, враховуючи умови тих часів, означали для автора творчу смерть, О Довженко в своєму щоденнику з біллю писав « невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непутиранні глупості людей

чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?» Кампанія, спрямована проти талановитого митця, продовжувалась і в повоєнні роки. За «рекомендацією» М. Хрущова владні структури не підтримали повернення Довженка в Україну з Москви.

Слідом за постановою ЦК ВКП(б) серію постанов з ідеологічної роботи прийняв ЦК КП(б)У. Вони відкрилися матеріалами пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся 15—17 серпня 1946 р., на якому М. Хрущов у своїй доповіді закликав розгорнути роботу в республіці щодо викриття буржуазно-націоналістичної ідеології та націоналістичних помилок. Це був сигнал для початку атаки на всіх ділянках роботи.

У серпні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури». Авторів книги звинуватили в поданні історії літератури в буржуазно-націоналістичному дусі, у спробах відродити буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури України. 24 серпня центральний орган Комуністичної партії газета «Правда» піддала гострій критиці український журнал сатири і гумору «Перець», після чого негайно з'явилася постанова ЦК КП(б)У із звинуваченням журналу у друкуванні ідеологічно шкідливих творів. У постанові про журнал «Вітчизна» ЦК КП(б)У звинувачує цей журнал у тому, що на його сторінках з'являються шкідливі твори і статті, в яких нібито протягаються ворожі радянському суспільству ідеї і концепції, ідеалізуються пережитки старовини у побуті та свідомості людей.

Гострій і необ'єктивній критиці була піддана діяльність українських істориків у Західній Україні, розгрома зазнали такі відомі історики, учні М. Грушевського, як *І. Крип'якевич*, *М. Кордуба*. Власті зробили і суворі оргвисновки — у Львові були ліквідовані відділи інститутів історії України, української літератури та економіки АН УРСР, внаслідок чого багато вчених залишилися без роботи.

Нагнітання істерії в науковому та культурному житті республіки посилювалося в 1947 р., коли на короткий строк (березень—грудень) ЦК КП(б)У очолив надісланий з Москви *Л. М. Каганович*. У постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» нищівній критиці була піддана діяльність інституту за всі 30 років його історії. Критика була спрямована насамперед проти останніх праць інституту, нарисів і курсу з історії України, підготовлених за участю провідних співробітників *С. Білоусова*, *К. Гуслистого*, *М. Петровського*, *М. Супруненка*, *Ф. Ястребова*. Набір обвинувачень був стандартним — відхід від марксизму, політичні помилки, перекидання буржуазно-націоналістичного характеру.

Особливо важким 1947 р. виявився для письменників. Жертвами цькування, організованого властями, стали відомі митці *М. Риль-*

ський за поетичні твори останніх років, зокрема поему «Мандрівка в молодість», **Ю. Яновський** за роман «Жива вода», **І. Сенченко** за повість «Його покоління» Критикувалися і львівські поети та прозаїки — **П. Карманський**, **М. Рудницький** та ін. Прийом 19 вересня 1947 р. Л. Кагановичем та М. Хрущовим групи письменників перетворився з розмови про творчість на образливе каяття митців у припущених помилках.

У 1948 р. в країні розгорнулася кампанія боротьби з генетикою, яку оголосили «псевдонаукою». У ті роки Всесоюзну академію сільсько-господарських наук очолював агроном Т. Д. Лисенко, який дотримувався антинаукових поглядів у біології. За підтримки Й. Сталіна та М. Хрущова він розгорнув справжню війну проти наукової генетики, поглядів її провідних всесвітньо відомих учених Вейсмана і Моргані. Сесія ВАСГНІЛ у серпні 1948 р. закріпила перемогу Т. Лисенка над «вейсманістами-морганістами». В Україні у серпні—жовтні 1948 р. відбулися обласні та республіканські наради працівників біологічних, сільськогосподарських та медичних наук, на яких були піддані критиці провідні вчені **О. Богомолець**, **Р. Кавецький**, **Ю. Спасокукоцький**, **М. Холодний**, які були гордістю української науки. Такі відомі вчені-педагоги, як **І. Поляков** і **Л. Делюк** (Харків), **С. Гершензон** і **М. Гришко** (Київ) та багато інших, були усунуті від наукової та викладацької роботи.

Ідеологічна чистка була здійснена також в інших галузях науки, для чого використали таку форму, як дискусія з питань філософії (1947), біології (1948), фізіології (1950), мовознавства (1950), політичної економії (1951).

У 1949 р. в країні розгорнулася кампанія боротьби проти «безродного космополітизму», «низькопоклонства перед Заходом», яка відразу набула антисемітського спрямування. На Україні її розпочала газета «Радянська Україна», виступивши 19 лютого з редакційною статтею на цю тему. Для цькування осіб єврейської національності, за жаль, була використана трибуна пленуму Сплки письменників України. У ході цих кампаній поряд з трагічними нерідко виникали і трагікомічні ситуації. Так, літературознавці **Є. Адельгейм** та **І. Стебун** — автори наклепницького листа на ім'я Л. Кагановича 28 серпня 1947 р., в якому вони звинувачували у націоналізмі й антисемітизмі письменників **А. Малишка**, **В. Бичка**, **С. Крижанівського**, **Д. Косарька** та **І. Неходу**, незабаром самі стали жертвами викривальної кампанії проти «безродних космополітів».

Не вщухали кампанії боротьби і проти українського націоналізму, які грізними хвилями майже щорічно накочувалися на творчу інтелігенцію України. 2 липня 1951 р. газета «Правда» надрукувала редакційну статтю «Проти ідеологічних викривлень у літературі», в якій вищівній критиці було піддано українських митців. Вістря статті було спрямовано проти талановитого поетичного твору **В. Сосюри**.

«Любть Україну», написаного у 1944 р Цей ліричний твір, прийнятий нижною любов'ю до своєї батьківщини, рідної землі, мови, насправді здатний пробуджувати лише добрі почуття

Любть Україну, як сонце любить,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любть у годину негоди!

Любть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну

Стаття в «Правді» стала початком нової кампанії обвинувачень на адресу творчої інтелгенції, насамперед письменників, поетів Їх обвинувачували у націоналістичних збоченнях, архаїзації старовини, любованні минулим У липневому номері журналу «Жовтень» за 1951 р було розкритиковано за ці «помилки» відразу 34 письменники

Розгромна критика перекинулася на музику Так, було піддано критиці опери *Г. Жуковського* «Від усього серця» та *К. Данькевича* «Богдан Хмельницький» Драматург *О Корнійчук*, який систематично цькував своїх колег по Спільці письменників за ідеологічні переконачення, сам зазнав остракізму як співавтор (разом з В Василевською) лібретто опери «Богдан Хмельницький»

Про масштаби розгорнутої у повоєнні часи ідеологічної кампанії свідчить той факт, що з 1946 по 1951 р ЦК КП(б)У прийняв 12 постанов з ідеологічних питань Сотні митців і вчених зазнали в них розгромної критики За обвинуваченням у націоналізмі з партії з січня 1949 р по вересень 1952 р було виключено 22 175 осіб

У 1990 р напередодні заборони Комуністична партія України під натиском громадськості повернулася до ганебних постанов, прийнятих у 1946—1951 рр, визнавши авторитарно-волюнтаристський підхід у них до оцінки художнього творчого процесу, що гальмувало творчі пошуки діячів культури та науки, призводило до вилучення з культурної спадщини українського народу багатьох імен Запознале визнання партією своїх постанов як політично помилкових було слабкою втіхою для тих, хто постраждав у повоєнні роки від свавілля партійної номенклатури

На початку 50-х років у країні та всіх її регіонах продовжували наростати суперечності між невирішеними проблемами економічного та духовного життя народу, з одного боку, та інтересами партійно-державної номенклатури — з другого Влада виявляла вперте небажання, а швидше, нездатність здійснити зміни у політичному, економічному та духовному житті суспільства.

Ситуація в країні на початку 50-х років з кожним роком погіршувалась з полиць магазинів у містах зникли м'ясо, масло, інші продукти харчування Черги в магазинах стали звичайним явищем Безумовний пріоритет у розвитку важкої промисловості призводив до нестачі товарів широкого вжитку Село було доведено до жалюгідного стану, там назривав вибух Економічно та екологічно не обгрунтовані проекти «великих сталінських будов» важким тягарем лягли на бюджет

У такий складний час керівники партії та уряду замість пошуків шляхів виходу з важкого становища, розроблення ефективної економічної політики розгорнули пошуки винуватців бід у країні Це призвело до нових гучних кампаній та репресій

Протягом 1952 р у Москві, а згодом в Україні були сфабриковані «справи лікарів-убивць» Арештованих лікарів без будь-яких підстав звинувачували у вбивстві відомих діячів КППС, які насправді померли в різний час від хвороб, у шшигунській діяльності, створенні терористичних організацій На роль «лікарів-убивць» обрали найвидатніших представників медичної науки Головного терапевта Радянської армії академіка *М. Вовси*, особистого лікаря Й Сталіна академіка *В. Виноградова* та ін В Україні «справи лікарів» відкрив харківський професор, відомий терапевт *В. Коган-Ясний*, якому довелося провести в катівнях КДБ кілька місяців

1953 р в Україні почався кампанією нагнітання психозу в суспільстві з приводу нібито активізації в республіці українського і єврейського буржуазного націоналізму Черговий з'їзд комсомолу України, який відбувся в січні 1953 р, було використано як трибуну для викриття підступів ворогів Раптово цим кампаніям було покладено край

5 березня 1953 р помер Й Сталін, людина, яка понад 30 років очолювала Комуністичну партію і Радянську державу, диктатор, який визначав політику країни, напрями розвитку в усіх її регіонах В історію України відкрився новий етап

УКРАЇНА В 1946—1953 рр.:

ІСТОРІОГРАФІЯ

9.5

Повоєнна історія України почала створюватися на основі спогадів з подій, що розгорталися в республіці Історики відтворювали її за власними спостереженнями та джерелами, які навіть не встигли встигнути в архівах Однак намальована ними картина розвитку історичних подій виявилася дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система накладала жорстке табу на вивчення та аналіз істориками багатьох подій і явищ, без розкриття

яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів

В історіографії повоєнної історії виразно окреслюються два періоди перший — з 1945 р до кінця 80-х років, другий — з початку 90-х років Особливо виразних рис другий період набув після проголошення в 1991 р незалежності України Спроби деяких істориків поширити на історіографію цього історичного етапу іншу схему, зокрема відокремити період «хрущовської відлиги», на нашу думку, не мають підстав Повоєнна історія України була нерозривно пов'язана з ім'ям М Хрущова, який був у той час першим секретарем ЦК КП(б)У і Головою Ради Міністрів УРСР Тому навіть в умовах «хрущовської відлиги» спроб змінити оцінки, які сформувавшись у попередній час, не було, оскільки це потребувало насамперед нових, критичних підходів до оцінки діяльності самого М Хрущова Його діяльності властиві ті самі грубі помилки та прорахунки, які були припущені керівництвом країни та республіки в сфері економіки, політики, культури у повоєнний час

У першому періоді історіографії багатьма авторами була створена величезна кількість праць — монографій, брошур, статей Над дослідженням проблем повоєнної історії працювали *І. Богодист, О. Зубань, І. Кожукало, Б. Корольов, О. Кудлай, В. Романцов, П. Снитко, М. Хорошайлов, В. Юрчук* та ін Найбільш узагальнюючими працями цього етапу історіографії, які увібрали всі досягнення радянських істориків у дослідженні періоду та відобразили найбільш типові недоліки у висвітленні повоєнної історії, є дві колективні праці — багатотомна «Історія Української РСР», створена колективом Інституту історії АН УРСР (*Історія Української РСР Т 8, кн 1 Українська РСР в період змицнення соціалізму (1945—1950-ті роки)* — К, 1979) і монографія В Юрчука та І Кожукало, присвячена діяльності Комуністичної партії України у цей період (*Юрчук В І, Кожукало І П Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Украины 1945—1950* — К, 1986 — 365 с)

Основний недолік всієї радянської історичної літератури, яка вийшла в перші повоєнні десятиріччя, полягав у висвітленні історії крізь призму партійних рішень, які насправді не відображали реального стану справ у країні.

Історики були позбавлені можливості висловлювати власні думки, якщо вони не збігалися з рішеннями та директивами партійних органів, а також висловлюваннями керівних діячів КППС та Комуністичної партії України Це призводило до апологетики в історичних працях діяльності партійних органів, прийнятих ними рішень Хоча, як нині відомо, багато подій у цих документах свідомо фальсифікувалися (стан справ у сільському господарстві, характер і розвиток національно-визвольної боротьби в західних областях України та ін)

Інший недолік історичної літератури цього періоду нерозривно пов'язаний з вилученням з джерельної бази документів, які висвітлюють події з інших позицій, ніж ті, які визначені у партійних рішеннях. Це призводило до замовчування багатьох подій та реальних процесів, що відбувалися на теренах України. Багато історичних джерел опинилося в «спецхранах» бібліотек та секретних фондах архівів і були недоступні для істориків.

В умовах «хрущовської відлиги» 50-х років і навіть гласності середини 80-х років суттєвих змін у висвітленні подій повоєнної історії не сталося. Про це свідчить аналіз книг, що претендують на нові підходи до висвітлення проблем, наприклад історії радянського селянства (*История советского крестьянства Т 4 Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества 1945 — конец 50-х годов — М, 1986*).

Щоправда, слід зробити застереження, пов'язане з тим, що в перші десятиріччя після війни спробу адекватно охарактеризувати події того часу в Україні зробили вчені української діаспори. До останнього часу їх праці були невідомі громадськості України, хоча наукова цінність багатьох з них є безперечною. Наприклад, безпосередній учасник і свідок подій 1945 р у Закарпатті В. Маркусь написав працю про приєднання Закарпатської України до Радянської України. В ній було наведено маловідомі документи того часу: листи Голови Ради Міністрів СРСР Й. В. Сталіна та Президента Чехословацької Республіки Е. Бенеша з приводу долі Закарпатської України, текст договору між Радянським Союзом та Чехословацькою Республікою стосовно Закарпатської України від 29 червня 1945 р тощо. Вперше цю працю побачила світ французькою мовою у 1946 р, проте на батьківщині з її змістом читачі змогли ознайомитися лише після проголошення незалежності України (*Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944—1945 — К, 1992 — 111 с*).

Вчені української діаспори першими розпочали роботу над створенням історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. У 1953 р в Мюнхені вийшла праця П. Мирчука, присвячена цій проблемі. В 1991 р вона репринтним способом була перевидана у Львові (*Мирчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952 — Л, 1991 — 318 с*).

Багато істориків, політологів української діаспори цікавили проблемами витоків сталінізму та їх вплив на долю України. Зокрема, Г. Костюк у книзі, яка була опублікована в 1960 р англійською мовою, проаналізував сталінський терор в Україні, починаючи з 30-х років. Останній розділ містить роздуми автора про події 1945—1960 рр, хоча, як зазначає сам автор, він не ставив за мету з'ясувати й систематизувати матеріали цього часу. У 1995 р ця книга опублікована нарешті й українською мовою (*Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника — К, 1995 — С 412—428*).

Історики, які працювали безпосередньо в Україні, могли звернутися до об'єктивного висвітлення проблем повоевної історії України тільки з початку 90-х років. Саме в цей час були зроблені помітні кроки в зміцненні джерельної бази вивчення повоевної історії України. До того публікація документів розгорталась дуже повільно і охоплювала далеко не всі сфери життя суспільства.

До початку 90-х років були здійснені ґрунтовні публікації документів з кількох проблем, насамперед розвитку промисловості та міжнародних відносин України у повоевний час (*Промисленность и рабочий класс Украинской ССР. Сб документов и материалов 1946—1950* — К, 1980, *Те саме 1951—1958* — К, 1984, *Восстановление Приднепровья 1945—1950* Документи та матеріали — К, 1988, *Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю УРСР або до яких вона приєдналася (1945—1957)* — К, 1959, *Українська РСР на міжнародній арені. Зб документів і матеріалів* — К, 1988). Серед цих збірників більшу цінність для істориків мають ті, що присвячені зовнішньополітичній діяльності України, її участі в роботі ООН, Генеральних Асамблей, Ради Безпеки, інших міжнародних організацій.

Тільки у 90-ті роки історики змогли опублікувати джерела з таких недоступних раніше для них проблем, як голод в Україні в 1946—1947 рр., депортації українського населення після Другої світової війни, історія ОУН-УПА та ін. До збірника «Голод в Україні 1946—1947», який вийшов у серії «Джерела новітньої історії України», увійшло 214 документів та 21 свідчення (з виявлених 914). Всі ці документи було знайдено в колишніх спецфондах архівів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, ряді інших архівів (*Голод в Україні 1946—1947 років. Документи і матеріали* — Київ, Нью-Йорк, 1996). Своєрідним додатком до цього збірника є документи про голод на Полтавщині (*Голод 1946—1947 рр. на Полтавщині. Матеріали і документи* — Полтава, 1996).

Великий інтерес для істориків являє збірник документів про сумнозвісну операцію «Вісла». Основу його складають оригінальні польські джерела, причому з 241 документа тільки 12 раніше публікувалися. Збірник, виданий у 1993 р. польською мовою у Польщі, відразу привернув увагу вчених багатьох країн. У 1997 р. він з'явився в перекладі українською мовою (*Акція «Вісла». Документи / Упоряд і ред Є Місила* — Львів, Нью-Йорк, 1997).

Започаткована тритомна документальна серія, присвячена депортації населення в Україні з 30-х до початку 50-х років (*Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років. Документи матеріали, спогади* У 3 т. Т 1 — Л, 1996). Окремі документи з цієї проблеми вміщені в додатку до монографії І. Біласа (*Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-полі-*

тичний та історико-правовий аналіз Кн 2 Документи і матеріали — К, 1994)

Розгорнулася публікація джерел з історії ОУН-УПА Перші документальні публікації з'явилися за кордоном Найбільш відомою з них є багатотомна серія «Літопис УПА», що виходить з 1978 р в Торонто В Україні публікація документів з цієї проблеми з'явилася останнім часом Наприклад, до збірника «Літопис нескореної України» увійшло близько 200 документів про маловідомі сторінки діяльності оунівського підпілля в Україні (*Літопис нескореної України Документи, матеріали, спогади* Кн 2 — Л, 1997)

Документальну базу повоєнної історії останнім часом поповнили численні видання мемуарів, зокрема з'явилися спогади осіб, які стояли на чолі партійно-радянського керівництва в Україні (*Хрущев Н С Воспоминания Избр фрагменты* — М, 1997, *Каганович Л М Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника* — М, 1996) Хоча слід зазначити, що автори уникнули оцінки багатьох власних помилок, які мали трагічні наслідки для України

Другий період в історіографії відкрився серією статей, які були опубліковані в 1990 і в наступні роки в періодичних виданнях, насамперед в «Українському історичному журналі» Автори статей — *І Білас, М Бугай, О Веселова, І Кожукало, С Кульчицький, І Маковийчук, П. Панченко, Ю Пиллявець, А Перковський, С Пирожков* узагальнили та ввели до наукового обігу великий фактичний матеріал з історії України 1946—1953 рр

Згодом з'явилися брошури, монографічні дослідження Кілька з них присвячено голоду 1946—1947 рр в Україні (*Воронов І О, Пиллявець Ю Г Голод 1946—1947 рр* — К, 1991, *Шитюк М Голодомори ХХ століття* — К, 1997) Причини і наслідки голоду 1946—1947 рр були ґрунтовно обговорені в 1997 р на міжнародній науковій конференції в Києві Її матеріали опубліковані (*Голод 1946—1947 рр в Україні Причини і наслідки Міжнар наук конф Київ, 27 трав 1997 р Матеріали* — Київ, Нью-Йорк, 1998)

З'явилися праці про насильницькі депортації українського населення властями Радянського Союзу та Польщі (*Винниченко І Україна 1920—1980-х Депортації, заслання, вислання* — К, 1994) Зроблено кілька спроб узагальнити матеріал про вплив тоталітарної системи на хід подій в Україні В Баран, наприклад, у монографії розкрив походження та генезис тоталітаризму, показав його еволюцію в різних сферах життя України у повоєнний час (*Баран В Україна 1950—1990-х рр еволюція тоталітарної системи* — Л, 1996) Б Ярош цю проблему проаналізував стосовно одного регіону — західної України (*Ярош Б О Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30—50-х років ХХ століття Історико-політологічний аспект* — Львів, 1995) Аналізу карально-репресивної політики властей в Ук-

раїні присвячені історичні нариси Ю Шаповала, а також монографія І Біласа. Хронологічно вони охоплюють великий час, проте окремі розділи цих праць присвячені подіям 1946—1953 років (*Шаповал Ю І Україна 20—50-х років. Сторінки ненаписаної історії* — К, 1993, *Білас І Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правознавчий аналіз* Кн 1 — К, 1994). Оскільки повоєнні роки були особливо трагічними для української інтелігенції, історики звернулися в своїх працях до її історії (*Рубльов О С, Черченко Ю А Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20—50-ті роки ХХ ст* — К, 1994).

Останнім часом фахівців зацікавила історія церкви в Україні. Найбільш драматичним сторінкам церковної історії 1941—1961 рр. присвячена змістовна монографія В Пашенка та інші праці (*Пашенко В Православ'я в новітній історії України Ч 1* — Полтава, 1997, *Історія релігії в Україні В 10 т Православ'я в Україні Т 3* — К, 1999 — С 444—464).

З'явилися перші узагальнюючі праці, в яких історики намагаються переосмислити події повоєнного часу в різних сферах життя України (*Юрчук В. І Культурне життя в Україні у повоєнні роки світло і тіні* — К, 1995).

Підсумовуючи огляд літератури з теми, слід зробити висновок, що історики зробили лише перші кроки в осмисленні проблем повоєнної історії, зосередивши увагу на окремих, найтрагічніших сторінках історії народу. Книг, які б комплексно висвітлювали повоєнну історію з усіма її здобутками, прорахунками, трагічними помилками, на сьогодні поки що немає. Створення їх є актуальною проблемою історичної науки.

УКРАЇНА В ДОБУ М. ХРУЩОВА

Розділ 10

Після смерті Й. Сталіна залізни лещата тоталітарної диктатури послабилися. Компарти́но-радянська олігархія опинилася в нестабільному стані «колективного керівництва». М. Хрущов висловився за лібералізацію політичного режиму. Запропонований ним курс на відмову від терористичних методів державного керівництва дістав схвалення XX з'їзду КПРС. Відтоді розвиток радянського суспільства пішов новими шляхами. Для України, її народу цей історичний поворот мав величезне значення.

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

10.1

Повоєнний період характеризувався шаленою гонкою на «бросень», яку проводили дві наддержави — США і СРСР. Після успішного випробування влітку 1953 р. радянської водневої зброї центр

ваги у гонці озброєнь перемістився у площину створення засобів її доставки до території противника — міжконтинентальних ракет. Нарощування ракетно-ядерного потенціалу і звичайних озброєнь потребувало колосальних ресурсів.

З метою протистояти радянському виклику країни НАТО вирішили зміцнитися за рахунок економічного і людського потенціалу недавнього ворога — Німеччини. Восени 1954 р у Парижі було укладено угоду про інтеграцію Федеративної Республіки Німеччини у військову структуру Північноатлантичного альянсу. На ратифікацію цієї угоди парламентами країн НАТО Радянський Союз відповів створенням Організації Варшавського договору (травень 1955 р). Поява цього військово-політичного блоку юридично закріпила присутність радянських військ у Східній Європі. В руках компартійно-радянської олігархії Варшавський пакт став насамперед засобом придушення боротьби східноєвропейських народів за свободу і незалежність.

Влітку 1956 р у Польщі відбулися антирадянські виступи, в яких взяли участь десятки тисяч людей. Партія польських комуністів за цих умов була змушена змінити вождя. Новим лідером став раніше репресований В Гомулка. Москва не наважилася протистояти силою зброї процесу десталінізації у Польщі. Вона визнала лідерство В Гомулки і задовольнила деякі його вимоги. Йшлося насамперед про скасування інституції радянських радників у Війську Польському і встановлення більш справедливих цін на експортоване в СРСР вугілля «Подарований» Польщі. Й Сталінін, воєначальник К. Рокоссовський (за національністю поляк) змушений був залишити посаду військового міністра і повернутися до СРСР.

Угорську кризу ліквідувати мирним шляхом не вдалося. Восени 1956 р угорці повстали, вимагаючи встановлення демократії і виведення з країни радянських збройних сил. А. Мікоян, який прибув до Будапешта у ролі надзвичайного комісара, і посол СРСР Ю. Андропов змушені були погодитися на оновлення компартійно-державного керівництва Угорщини. Репресований раніше Я. Кадар очолив державну партію, а І. Надь — уряд. Проте І. Надь незабаром перейшов на бік антирадянської революції і оголосив про вихід Угорщини з Варшавського пакту. Тоді радянські війська, посилені танковою армією, яка дислокувалася у Прикарпатському військовому окрузі, окупували угорську столицю, долаючи відчайдушний опір її захисників. Під час захоплення Будапешта загинуло близько 20 тис. майже беззбройних патріотів. Країни НАТО протестували, однак не прийшли на допомогу.

Події в Угорщині набули широкого резонансу в українському суспільстві. Гостро негативною виявилася реакція на жорстоке придушення повстання в Будапешті у Закарпатті, де проживали десятки тисяч угорців. Компартійному керівникові республіки М. Підгорному довелося терміново виїхати до Ужгорода. Він дав вказівку обласно-

му партійно-радянському і профспілковому апарату організувати мітинги і збори. На них приймалися продиктовані згори резолюції. Революційні події в Угорщині визнавалися в цих резолюціях як контр-революційний переворот, спланований і здійснений за допомогою НАТО.

І все-таки зовнішня політика СРСР післясталінських часів стала поміркованішою. Нові керівники почали виїздити за межі країни, вербуючи собі союзників у так званому «третьому світі». У відносинах з позаблоковими країнами СРСР вперше зіткнувся із суперництвом комуністичного Китаю. На представницьку конференцію азіатських країн, яка відбулася у квітні 1955 р. в Бандунзі (Індонезія), радянських дипломатів не запросили.

Почалися прямі контакти радянських керівників також з лідерами розвинених західних країн. Вони створювали ілюзію динамічності зовнішньополітичного курсу Москви, але не давали істотних результатів. Перша після 1945 р. нарада представників США, Великої Британії, Франції й СРСР у Женеві (липень 1955 р.) закінчилася провалом. Перший в історії візит радянського керівника до США у вересні 1959 р. також виявився безплідним. Провалом закінчилася зустріч між М. Хрущовим і американським президентом Дж. Кеннеді у Відні в червні 1961 р.

У жовтні 1962 р. вибухнула карибська криза, пов'язана із завезенням на Кубу радянських ракет. Кілька днів світ перебував на межі ракетно-ядерної війни. Врешті-решт кризу було ліквідовано. Дж. Кеннеді офіційно заявив про те, що США не мають наміру захопити Кубу, а М. Хрущов вивіз радянські ракети.

Після карибської кризи між Кремлем і Білим домом у Вашингтоні було встановлено пряму лінію зв'язку, яка надалі почала відігравати важливу роль у попередженні ускладнень міжнародної обстановки.

Безпосереднім наслідком карибської кризи стало прискорення розуміння у справі заборони ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали у Москві договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою. Після цього договір був відкритий для підписання усіма державами — членами ООН, які виявляли таке бажання. У жовтні договір підписали представники УРСР. Наприкінці листопада його ратифікувала Верховна Рада УРСР.

Підписання договору про часткову заборону ядерних випробувань (в деяких місцях залишилися дозволеними) стало важливим кроком на шляху обмеження гонки озброєнь і поліпшення екологічної ситуації у планетарному масштабі.

Радянська Україна не могла мати безпосередні зносини з будь-якою зарубіжною країною. У січні 1956 р., коли Судан став незалежною державою, його уряд надіслав усім державам — членам ООН прохання про визнання. Міністерство закордонних справ (МЗС) УРСР отримало

такого листа, але не відповіло. Відповідати було незручно, оскільки міністерство не мало розгалуженого апарату і виконувало обмежені представницькі функції, пов'язані переважно з членством в ООН.

Участь МЗС УРСР у діяльності міжнародних організацій дозволялася і навіть заохочувалася, якщо членом таких організацій ставав СРСР. Представникам Москви було вигідно мати не один, а три голоси (включаючи Україну і Білорусію).

Найбільш активно українська делегація діяла в постійній комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), членом якої вона стала у 1954 р. Українські представники в ЮНЕСКО брали активну участь у підготовці рішень, пов'язаних із розширенням міжнародних культурних зв'язків, ліквідацією неписьменності в країнах, що визволилися від колоніальної залежності, забороною пропаганди війни у засобах масової інформації, збереженням і охороною пам'яток культури тощо.

За поданням української делегації ЮНЕСКО прийняла постанову про широке відзначення в усьому світі у березні—травні 1964 р 150-ї річниці від дня народження Т. Шевченка. Наприкінці травня під егідою ЮНЕСКО відбувся заключний акт святкування — міжнародний форум діячів культури у Києві.

Участь України була помітною і в діяльності інших спеціалізованих органів ООН — Міжнародного бюро освіти (МБО), Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародної організації праці (МОП). У 1957 р в Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла більш широкій участі України в міжнародному житті. У середині 60-х років українські дипломати працювали у трьох десятках різноманітних міжнародних організацій та їх органів.

Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися в основному з країнами радянського блоку і координувалися по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). У країни Східної і Центральної Європи спрямовувалося до 80 відсотків українського експорту. Україна експортувала сировинні ресурси, паливо, метал та сільськогосподарську продукцію. Натомість вона отримувала машини, устаткування та товари народного споживання. Поступово в українському експорті зростає частка машинобудівної продукції. У 1964 р розпочався експорт літаків Ту-124 і Ан-24.

Після 1956 р країни РЕВ почали переходити від звичайних торговельних зв'язків до обміну, заснованого на міжнародному поділі праці. Органи РЕВ узяли на себе функції координації народногосподарських планів і визначення основних напрямів кооперації та спеціалізації виробництва з урахуванням потреб кожної країни. У 1962 р було створено Міжнародний банк економічного співробітництва, який фінансував будівництво спільних підприємств та здійснював багатосторонні розрахунки у перевідних карбованцях, курс яких було завислено порівняно з долларом, як і курс звичайних карбованців.

У 1964 р стали до ладу нафтопровід «Дружба» і перша черга об'єднаної енергосистеми «Мир» Ці об'єкти частково розміщувалися на території України і були збудовані спільними зусиллями СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини й Угорщини

За радянської технічної допомоги в країнах — членах РЕВ наприкінці 50-х років будувалося понад 800 промислових об'єктів Українського підприємства і українські фахівці брали участь у спорудженні металургійних комбінатів у Польщі і Болгарії, машинобудівних заводів в Угорщині, Польщі, Румунії, сотень інших об'єктів

«Залізна завеса» між Заходом і країнами радянського блоку тривала міцно Єдиною істотною прогалиною був Берлін Відповідно до затвердженого чотирма державами-переможницями у 1945 р статусу жителі Берліна могли безперешкодно пересуватися в межах чотирьох зон окупації Це призводило до постійного відтоку населення до ФРН За півтора десятиліття, незважаючи на природний приріст, чисельність населення НДР значно зменшилася У 1961 р власті НДР у погодженні з Москвою порушили домовленості чотирьох країн антигітлерівської коаліції і за одну ніч (на 19 серпня) спорудили бетонну стіну, яка відокремила їх столицю від Західного Берліна

Пересування населення в межах країн радянського блоку підлягало суворим обмеженням, проте після XX з'їзду КПРС все-таки було дозволено У 1956 р вперше були здійснені прикордонні обміни делегаціями між Люблінським воєводством (Польща) і Львівською та Волинською областями, а також між прикордонними районами Угорщини, Чехословаччини та Румунії і Закарпатською та Чернівецькою областями У середині 60-х років 16 областей УРСР мали постійний зв'язок з областями, воєводствами і округами Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії та Чехословаччини Проте зв'язки здійснювалися переважно у формі обміну делегаціями, члени яких ретельно відбиралися комітетами відповідних державних партій

Розвивалися зовнішньоекономічні зв'язки також з країнами «третього світу». Прагнучи посилити політичний вплив, Москва брала на себе зобов'язання допомагати їм у спорудженні народногосподарських об'єктів У середині 60-х років за допомогою СРСР у 26 країнах Азії, Африки та Латинської Америки зводилося понад півтисячі різних об'єктів

У будівництві 149 об'єктів брали участь підприємства і проектно-конструкторські організації України Зокрема, вирішальну роль у будівництві найбільшого в Азії Бхілайського металургійного заводу (Індія) відіграли фахівці з металургійних підприємств Запоріжжя, Дніпропетровська та інших українських міст

Членство у президії ЦК КПРС свідчило про належність до комуністично-радянської олігархії, яка мала всю повноту влади в СРСР і великий вплив членів президії визначався партійними або державними посадами, які вони обіймали, коаліціями та союзами, що

вони укладали в своєму невеликому колі, їх авторитетом у ЦК КПРС, багатомільйонній партії і в народі. Формальним лідером серед десяти членів президії вважався перший секретар ЦК КПРС Проте офіційне проголошення «колективного керівництва» як режиму правління свідчило про те, що члени президії не збиралися коритися людині, яку вони самі призначили на цю посаду, — М Хрущову. Фактичним лідером у системі диктаторської влади мав стати найсильніший.

Першою жертвою у боротьбі за владу був Л Берія. Коли він зробив спробу протиставити керівництву державної партії міністерство держбезпеки, проти нього об'єдналася більшість його колег у президії ЦК. У зв'язку із розстрілом Л Берія та інших керівників зловісного міністерства монополію президії ЦК на владу було збережено.

Найбільшу активність серед олігархів, що залишилися, виявляв М Хрущов. Використовуючи переваги посади першого секретаря ЦК, він неухильно зміцнював свій вплив у партійному апараті.

У 1955 р М Хрущов добився вирішальних успіхів у боротьбі за владу. Він примусив Г Маленкова подати у відставку з посади голови Ради міністрів. Ця посада перейшла до іншого члена президії ЦК КПРС — М Булганіна. Свій пост міністра оборони Булганін залишив прославленому воєначальнику Г Жукову. Після цього М Хрущов усунув від активної діяльності в уряді Л Кагановича, примусив до прилюдної самокритики В Молотова і домігся на липневому пленумі ЦК КПРС поповнення президії своїми людьми — О Кириченком і М Суслевим.

М Хрущов поспішав із скликанням партійного з'їзду, щоб легітимізувати повноваження першого секретаря ЦК і відтіснити від влади політичних суперників. Він добився рішення про скликання з'їзду на вісім місяців раніше від статутного строку. Після цього за допомогою вірних йому апаратників перший секретар ЦК взявся «відпрацьовувати» персональний склад майбутнього з'їзду і регламент його проведення. Завдання, як завжди, мало два виміри. По-перше, треба було представити партійний з'їзд перед народом як найбільш авторитетний форум, здатний розв'язувати історичні завдання. М Хрущов та його радники розуміли, що перший партійний з'їзд післясталінської доби має прийняти неординарні рішення, які визначають нові напрями суспільно-політичного розвитку. По-друге, потрібно було виключити будь-які несподіванки в перебігу з'їзду і забезпечити контроль за кожною хвилиною його роботи, тобто перетворити верховний орган державної партії на театр маріонеток.

На початку 1956 р відбулися звітно-виборчі конференції і з'їзди у партійних організаціях областей та національних республік. Делегати чергового з'їзду Компартії України представляли 895 тис членів і кандидатів у члени партії. Виборча кампанія здійснювалася, як заведено, під щоденним контролем з боку першого секретаря ЦК О Кириченка. Всі делегати республіканської партійної організації на

XX партійний з'їзд виявилися прибічниками М Хрущова О Кириченко виправдав сподівання свого патрона

XX з'їзд КПРС відбувся в лютому 1956 р У звітній доповіді М Хрущова не було сенсаційних заяв Підтверджувалася лінія на розрядку міжнародної напруженості Було заявлено, що третя світова війна не є фатально неминучою Проголошувалося, що партійно-державне керівництво повинне звернути особливу увагу на сільське господарство, забезпечити випереджаючі темпи виробництва предметів споживання порівняно із засобами виробництва, розширити масштаби житлового будівництва Ці заяви вже давно стали поточною політикою, яка забезпечувала М Хрущову підтримку в суспільстві

Усі оратори на з'їзді вихваляли переваги «колективного керівництва», протиставляючи йому негативні наслідки безменного «культу особи» А Микоян, за дорученням М Хрущова, виступив більш визначено і заявив про «культ особи Сталіна» Він спробував також в завуальованій формі піддати сумніву деякі висновки сталінського

Короткого курсу історії ВКП(б)», особливо щодо громадянської війни в Україні Вперше він зробив заяву про те, що С Косіор і В Антонов-Овсієнко не були «ворогами народу» Виступ А Микояна був пристрилючим

В останній день роботи з'їзду зібрався новий склад Центрального комітету, який обрав президію і секретаріат Результати виборів не виправдали повністю сподівань М Хрущова до президиї увійшов попередній склад, у тому числі найбільш послідовні противники першого секретаря — Л Каганович, Г Маленков, В Молотов Проте ЦК КПРС сутотно розширився і вже наполовину складався з людей, зобов'язаних своєю кар'єрою М Хрущову

Коли затверджувалися результати голосування, М Хрущов повідомив, що делегати мають зібратися на закриті засідання На ньому він прогягом чотирьох годин зачитував доповідь «Про культ особи та його наслідки». Після з'їзду доповідь була опублікована окремою брошурою, яку зачитували на закритих партійних зборах по всій країні Надалі за розпорядженням М Хрущова брошуру оприлюднили для безпартійних на підприємствах, в установах і вищих навчальних закладах, а інколи в школах перед старшокласниками Текст закритої доповіді 4 червня 1956 р було опубліковано державним департаментом США, проте радянські офіційні особи, починаючи від М Хрущова, відмовлялися підтвердити його автентичність У СРСР доповідь М Хрущова була вперше надрукована тільки в 1989 р

На делегатів XX з'їзду КПРС, як потім на мільйони радянських людей, доповідь М Хрущова справила надзвичайно сильне враження. Адже в ній підтверджувався факт існування давно опублікованого на Заході заповіту В Леніна («Лист до з'їзду»), на неспростованих фактах доводилася відповідальність Й Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортацію цілих народів за

стандартними звинуваченнями у співробітництві з ворогом, масові репресії 1937—1938 рр і повоєнних років («ленінградська справа», «справа лікарів-убивць» тощо)

Незважаючи на інформаційну насиченість і емоційність, доповідь швидше маскувала, ніж змальовувала справжню картину недалекого минулого. В ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму («культ особи») і найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії). Історія радянського суспільства розглядалася в ній, як і раніше, крізь призму сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Політика партії на всіх етапах «соціалістичного і комуністичного будівництва» визнавалася правильною.

У 1954 р з'явилася повість популярного письменника *І. Еренбурга* «Відлига». Вона дала назву цілому історичному періоду, що розпочався зі смертю Й. Сталіна, оскільки точно характеризувала зміст переми́н — потепління посеред зими. Справді, суть політичного режиму не змінювалася, хоч він (режим) уже не наважувався використовувати в управлінні суспільством терористичні методи. Проте суспільство все-таки перебувало у тоталітарному морозильнику.

Через три тижні після смерті Й. Сталіна за амністією було звільнено з радянських тюрем і концтаборів 1,2 млн в'язнів із строком позбавлення волі до 5 років. Це були здебільшого карні злочинці, оскільки ув'язнені за політичними статтями мали більші строки. У квітні 1953 р вийшли на волю заарештовані у «справі лікарів». У вересні Верховний суд СРСР дістав право переглядати за протестами Генерального прокурора країни рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої наради» при НКВС — МДБ — МВС СРСР. Такі самі права отримали союзні республіки.

Процес перегляду мав назву реабілітації. Цей термін вживається й досі за відсутністю більш точного. Держава, свідомо користуючись злочинними законами, десятиріччями відправляла на смерть і в концтабори мільйони неповинних людей. Під час перегляду конкретних справ вона «реабілітувала» репресованих громадян, тобто визнала за ними відсутність вини перед собою, аніскільки не оскаржуючи саму себе.

Тим часом сталінський ГУЛАГ продовжував існувати. В'язні Воркути, Норильська, Магадана та інших місць примусової праці, серед яких було чимало оунівців, бійців УПА і «бандпосібників», у 1953 р провели серію страйків. Вони протестували проти нелюдських умов праці, побуту і режиму. Страйки жорстоко придушувалися адміністрацією таборів. У травні—червні 1954 р підняли повстання в'язні великого концтабору в Кінгірі (Казахстан). Під час його придушення застосовувалися танки. Загинуло багато повстанців, в основному українців.

Про становище в радянських концтаборах поступово дізнався цивілізований світ. Першим перервав інформаційну блокаду у 1955 р «Відкритий лист українських політичних в'язнів до Об'єднаних

Націй», підписаний тринадцятьма в'язнями мордовських спецтаборів. Вони писали «Наш український народ, як і ряд інших народів, опинився під займанчим чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10—25 років не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, — не за підпал, убійства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі».

Врешті-решт власті змушені були послабити тюремно-табірний режим. У вересні 1955 р. відпустили на волю усіх німецьких військовополонених, які ще залишалися у Радянському Союзі. Держава амністувала після десятирічної відсидки засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. За це було засуджено багато оунівців, і вони почали повертатися в Україну. До 1957 р. повернулося 65 534 оунівці, вояки УПА і «бандпособники».

Починаючи з 1954 р. застосовувалося умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі. Ця складна процедура передбачала можливість звільнення від подальшого відбуття покарання чи заміну покарання більш м'яким рішенням суду за місцем утримання засудженого на основі подання табірної або тюремної адміністрації. Населення ГУЛАГу стотно скоротилося завдяки застосуванню цієї юридичної норми.

Весною 1954 р. Міністерство державної безпеки було реорганізоване в Комітет державної безпеки (КДБ). Його очолив І. Серов, добре відомий М. Хрущову по спільній роботі в Україні. На чолі КДБ УРСР став В. Никитченко. Нові органи були зобов'язані переглянути заведені на громадян політичні справи. До листопада 1959 р. КДБ і прокуратура УРСР переглянули 4263 тис. справ діючого та архівного оперативного білку на 5481 тис. осіб. Було знято з обліку (фактично реабілітовано) 2684 тис. осіб, тобто 58 відсотків. Реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН—УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі репресовані під гаслом «українського буржуазного націоналізму». Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з України.

Навесні 1959 р. у таборах і колоніях СРСР ще утримувалося 11 тис. осіб, ув'язнених за «контрреволюційні злочини». Це була невелика кількість порівняно з чисельністю політичних в'язнів ГУЛАГу навесні 1954 р. — 949 тис. На початку 60-х років М. Хрущов заявив, що в країні немає політичних в'язнів. Проте в цей час розгорнувся дисидентський рух, і з'явилися нові в'язні.

Викриття на XX з'їзді КПРС злочинів Й. Сталіна було сміливим політичним кроком М. Хрущова, здійсненим всупереч волі більшості інших членів вищого партійно-радянського керівництва.

Перший секретар ЦК КПРС розумів, що повернення на волю сотень тисяч в'язнів ГУЛАГу створює у країні нову ситуацію. Треба було відповісти народові, чому масові репресії стали можливими. Таку відповідь мав дати партійний з'їзд. В іншому разі партія могла втратити авторитет у суспільстві, що підірвало б усю систему державного управління.

Закриту доповідь на з'їзді М. Хрущов побудував так, щоб партія мала вигляд сторони, яка від репресій постраждала найбільше. Він розповідав в основному про партійних керівників, які стали жертвами репресій. У доповіді згадувалися прізвища 23 партійно-радянських діячів, які загинули, в тому числі С. Косіора, П. Постишева, В. Чубаря. Злочини тоталітарного режиму, не пов'язані з репресуванням керівників партії (наприклад, терор голодом 1932—1933 рр. в Україні і на Кубані), перший секретар ЦК КПРС оминув мовчанкою. Винятком була згадка про всім відомі депортації нечисленних народів.

Розвінчуючи Й. Сталіна, М. Хрущов отримував політичні дивіденди, важливі для його боротьби за верховну владу. Сам він вчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий внесок у розгортання репресій, особливо після приїзду в Україну на початку 1938 р. Участь К. Ворошилова, Л. Кагановича і Г. Маленкова в репресіях було неможливо приховати. У керівних колах партії знали, наприклад, що Г. Маленков організував так звану «ленінградську справу», яка у післявоєнні часи коштувала життя багатьом відповідальним партійним і радянським працівникам. Це допомогло М. Хрущову на початку 1955 р. усунути свого найбільш небезпечного суперника з посади голови уряду.

Десталінізація протидіяла не тільки члени президії ЦК КПРС, за винятком М. Хрущова і А. Мікояна, які впродовж чотирьох років після смерті вождя залишалися на своїх ключових посадах. Основна частина партійного апарату також не була готова розвінчувати Й. Сталіна. Виявилось, що у багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. Ховаючись за спинами багатьох ветеранів, які за три десятиріччя звикли з культом Й. Сталіна, апаратники вимагали припинити шкідливу, на їх погляд, пропагандистську кампанію. Зокрема, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця висловив побоювання, що боротьба з культом особи ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні і посилить небезпеку поширення «українського буржуазного націоналізму». О. Кириченко надіслав у ЦК КПРС доповідну записку з підбіркою висловлювань, витриманих переважно в такому дусі.

ЦК КПРС поспішив прийняти 30 червня 1956 р. постанову «Про подолання культу особи та його наслідків». У ній особливо наголошувалося на тому, що культ є проявом особистісних недолків Й. Сталіна, а не органічною вадою радянської влади. Наявні у доповіді М. Хрущова на з'їзді гострі факти в цій постанові оминалися.

Ліквідація ГУЛАГу та ініційовані М Хрущовим реформи в галузі економічного управління наštтовхнулися на відкритий опір вищого партійно-державного керівництва. Скориставшись візитом першого секретаря ЦК у Фінляндію, члени президії ЦК КПРС підготували 18 червня 1957 р засідання, на якому поставили питання про його відставку. Потрапивши на це засідання прямо з літака, М Хрущов побачив, що з одинадцяти членів президії на його боці тільки А Мікоян, О Кириченко і М Суслів. Шестеро кандидатів у члени президії, які завдячували своєю посадою М Хрущову, висловилися на його підтримку, проте вони не мали права голосу. Сьомий кандидат — невдячний Д Шепілов — приєднався до опозиції.

Організаторам державного перевороту Л Кагановичу, Г Маленкову і В Молотову не пощастило. Президія ЦК була звичним, але неформальним органом партійної влади. За статутом вища влада в державній партії належала між з'їздами Центральному комітету. М Хрущов відмовився подати у відставку і апелював до ЦК КПРС, який його затвердив на посаді першого секретаря. У протиборстві, що тривало чотири дні, важливу роль відіграли керівники силових відомств — Г Жуков (армія) та І Серов (КДБ). Г Жуков організував за військових літаках термінову доставку членів ЦК у Москву. Пленум ЦК, який відбувався в умовах абсолютної таємниці 22—29 червня, після тривалих дискусій скасував результати голосування в президії. Л Каганович, Г Маленков, В Молотов і М Сабуров були виключені з президії ЦК і затавровані як «антипартійна група». М Первухіна, який розкався, перевели в кандидати. Більш популярних діячів — Н Ворошилова і М Булганіна — тимчасово залишили на своїх посадах. Про їхню участь у спробі державного перевороту преса не повідомила.

Червневий події 1957 р поставили ризику під «колективним керівництвом» і зробили М Хрущова вождем. Він зміцнив надійність свого нового становища простим способом — збільшив чисельний склад найвищого органу партії за рахунок довірених людей. На його пропозицію червневий пленум ЦК скопом перевів у члени президії п'ятьох кандидатів — Л Брежнєва, Г Жукова, Ф Козлова, К Фурцеву і М Шверніка, а також трьох секретарів ЦК, які не були кандидатами. Особливо пощастило лідеру радянських профспілок М Шверніку, який перебував у кандидатах 19 років.

Подолавши опір політичних противників, М Хрущов дістав змогу здійснювати будь-які кадрові перестановки. Цією можливістю він скористався повною мірою. Ключова роль Г Жукова у знешкодженні Берія і в червневих подіях 1957 р, його слава полководця і спроби дистанціюватися від армійських полтвідділів змусили нового вождя задуматися над потенційною загрозою партійній диктатурі, яка йшла від армії. У листопаді 1957 р, коли Г Жуков перебував із візитом в Югославію, його звинуватили у політичних помилках, звільнили з

посади міністра оборони і вивели із складу президії ЦК КПРС Міністром оборони став перший заступник Г Жукова, вихідець з України, а під час війни командуючий 3- і 2-м Українськими фронтами маршал Р Малиновський

У грудні 1957 р М Хрущов відкликав у Москву 49-річного О Кириченка і зробив його секретарем ЦК КПРС, а фактично своїм першим заступником по партійній лінії За його рекомендацією партійну організацію України очолив другий секретар ЦК КПУ М Підгорний Ще у передвоєнні часи Хрущов зробив цього інженера-цукровика заступником наркома харчової промисловості УРСР Через півроку, у 1958 р, Підгорний став кандидатом у члени президії ЦК КПРС

На початку 1958 р М Хрущов усунув з посади голови Ради міністрів СРСР М Булганіна і сам став на чолі союзного уряду Отже, дві найвищі посади в партійному і державному апаратах були об'єднані в одних руках Разом із втратою високої посади Булганін позбавлявся членства в президії ЦК КПРС У 1960 р втратив посаду голови президії Верховної Ради СРСР 79-річний К Ворошилов — останній із противників М Хрущова в тому складі президії ЦК КПРС, який перейняв владу в країні після смерті Й Сталіна Престижну, хоч політично малозначну посаду номінального голови держави М Хрущов віддав Л Брежнєву

Подібно до Й Сталіна, який організовував покаєнні виступи переможених противників на партійних з'їздах, М Хрущов примусив явних і прихованих членів «антипартійної групи» виступити перед делегатами чергового XXII з'їзду КПРС у жовтні 1961 р (попередній XXI з'їзд був позачерговим) Про злочини Сталіна на цьому з'їзді почали говорити відкритим текстом Суспільство вже було іншим і сприймало цю інформацію без шоку Промовці на конкретних фактах доводили безпосередню участь у злочинах сталінської доби К Ворошилова, Л Кагановича, Г Маленкова і В Молотова

Згадуючи про секретарювання Л Кагановича в Україні у 1947 р М Підгорний заявив «Він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки Як справжній садист Каганович знаходив задоволення в знущанні з активістів, з інтелігенції, принижував їх людську гідність, погрожував арештами і тюрмою» Як бачимо, керівник партійної організації України знайшов гострі вирази для характеристики одного із своїх попередників, проте ні словом не прокопався про органічні вади політичної системи в якій могли безперешкодно проявлятися найгірші сторони людської природи Не згадав він і про організований Й Сталіним і М Кагановичем у 1947 р голод, який позбавив життя десятки тисяч українських селян

Делегати з'їзду ухвалили винести з мавзолею В Леніна саркофаг із набальзамованим тілом Й Сталіна Труну поховали на невелич-

кому кладовищі біля Кремлівської стіни, призначеному для керівних діячів високого рангу. По всій країні демонтувалися пам'ятники Й. Сталіну, закривалися присвячені йому музеї. Міста, вулиці, підприємства, установи та навчальні заклади, які носили ім'я Сталіна, терміново перейменовувалися. Зокрема, у листопаді 1961 р. Сталінська область стала Донецькою, а місто Сталіно (колишня Юзівка) — Донецьком.

XXII з'їзд КПРС був найвищою точкою в процесі десталінізації. Відразу після нього усунули всі зовнішні прояви сталінського культу. На хвилі десталінізації М. Хрущов остаточно скомпрометував колишніх противників. Після цього він міг собі дозволити високу оцінку кремлівських творів і дій генсека, знову почав називати його видатним марксистом-ленінцем і заявив про те, що партія «не віддасть ім'я Сталіна ворогам комунізму». Подальша десталінізація вже загрожувала підвалинам тоталітарного ладу. До того у будь-якій бібліотеці можна було знайти промови М. Хрущова десятирічної давності з виспіваними ним одами на честь тогочасного вождя.

Розвиваючи на XX з'їзді КПРС теми про масове виселення Й. Сталіним цілих народів, М. Хрущов зробив коротке зауваження, що викликало, як сказано у стенограмі, сміх і пошвавлення в залі: «Українці уникли цієї участі, тому що їх надто багато і не було куди вислати. А то він би й їх виселив».

Дивно, що це зауваження розвеселило делегатів з'їзду як щось, що не може бути. В сталінські часи депортація українців була цілком можливою політично, оскільки доведений до найвищого ступеня досконалості тоталітарний режим забезпечував виконання будь-яких ~~замірів~~ вождя. Як правильно зауважив доповідач, складніше було з технічним виконанням. Однак Й. Сталін справився, наприклад, із виселенням німців на окупованих Радянською армією територіях, які входили до СРСР, Польщі і Чехословаччини. Чисельність населення на території України наприкінці війни майже втричі переважала кількість виселених німців. Проте депортацію українців не можна назвати технічно нездійсненною. Тоді у повітрі носилися чутки про можливість застосування до українців, які перебували в окупації, санкцій такого змісту, що спіткали кримських татар та інші нечисленні народи. Чутки використали з пропагандистською метою гітлерівці: надрукували на листівках, що розкидали з літаків, текст фальшивого наказу за підписом Г. Жукова про виселення українців. (Мабуть, не менш провокаційною акцією слід вважати неодноразове друкування таких листівок на початку 90-х років як нібито справжніх документів. Автори публікацій «обрізали» вихідні дані, з яких випливає, що документ є німецькою листівкою. Вони посилалися тільки за номером фонду в Центральному державному архіві громадських ~~об'єднань~~ України, в якому зберігається папка з німецькими листівками.)

Тотальної депортації український народ все-таки уникнув. Проте до середини 50-х років мільйони й мільйони українців стали жертвами голодоморів, часткових депортацій і масових репресій.

Після цього становище України у складі СРСР почало змінюватися з різкою швидкістю.

По-перше, відбулася загальна лібералізація суспільно-політичного життя. Компарти́но-радянська олігархія відмовилася від терористичних методів державного управління.

По-друге, УРСР почала отримувати політичні дивіденди від свого становища найбільшої національної республіки. Колосальна порівняно з іншими областями і республіками концентрація в Україні матеріального та людського потенціалу завжди, але зовсім по-різному турбувала компарти́но-радянський центр. Коли останній перебував у послабленому стані «колективного керівництва», претенденти на верховну владу прагнули отримати підтримку української партійної організації. Задля цього вони готові були до будь-яких поступок. Зокрема, Й. Сталін, який шість років боровся за верховну владу, підтримав у республіці процеси, названі національним відродженням 20-х років. Коли Й. Сталін досяг (за допомогою й українців також) повноти влади, він став найбільшим ворогом України. Для диктатури республіка з такою концентрацією ресурсів була політично небезпечною. Потенціальну загрозу сепаратизму вождь старався знешкодити завчасно, тобто методом превентивних репресій. Однак смерть Й. Сталіна знову поставила центр у становище «колективного керівництва» і викликала підвищену прихильність до України з боку претендентів на владу, особливо М. Хрущова, який вважав республіку «свою».

По-третє, з перемогою М. Хрущова українська політична еліта отримувала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і на які міг покластися, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури кожен із них тягнув «своїх».

Відразу після смерті Й. Сталіна до складу президії ЦК КПРС входила тільки одна (з десятиох) тісно пов'язана з Україною людина — М. Хрущов. Хоча К. Ворошилов і Л. Каганович були уродженцями республіки, вони не мали в ній коренів. Зв'язок Кагановича з Україною взагалі специфічний. Організатор двох голодоморів, він є, мабуть, найбільш зловісною фігурою в тисячолітній історії українського народу.

У 1964 р. (до падіння М. Хрущова у жовтні) президія ЦК КПРС складалася з десяти чоловік. З них п'ятеро обставинами своєї політичної біографії були пов'язані з Україною: Л. Брежнєв, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Отже, українська політична еліта в добу М. Хрущова поставила вражаючий номенклатурний

рекорд — на її частку припала половина персонального складу компартійно-радянської олігархії.

У 20-х роках українська номенклатура використала тимчасове послаблення диктаторської влади центру для здійснення широкої українізації суспільно-політичного і культурного життя. Українізація здійснювалася в її власних кланових інтересах. Це була коренізація радянської влади, тобто її укорінення в народі. Разом з тим побічним ефектом українізації було істотне прискорення процесів національного відродження.

Під час лібералізації 50-х років українська політична еліта не турбувалася про своє укорінення в народній товщі. Тоталітарний режим, що породив її, спирався на змурований у 30-х роках власний соціально-економічний фундамент і був цілком стабільним. Більша свобода дій, яку московський центр надавав місцевій номенклатурі, не становила небезпеки, хоча б потенціальної, для диктатури компартійно-радянської олігархії. Українська політична еліта скористалася лібералізацією тільки для задоволення власних кланових інтересів, у тому числі найбільш честолюбних: максимальною мірою замінити собою представників інших кланів і територій у складі найвищого керівництва державної партії.

Протекція українській політичній еліті і вихідцям з України в Москві не принесла Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, політичні діячі українського походження відіграли в усуненні вождя від влади дуже помітну роль.

М. Хрущов завжди виявляв самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок. Відсутність спеціальних знань і вкрай низька загальна культура не давали можливості цій талановитій людині зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання окремих проблем. Ініційовані ним реформи часто створювали потужний шумовий ефект, але не давали потрібного результату. В партійно-радянському апараті особливе роздратування викликала схильність патрона до невважено різких кроків, які нерідко ламали людські долі. Недарма серед звинувачень на адресу М. Хрущова після усунення його від влади найчастіше фігурував волюнтаризм.

Від цього волюнтаризму особливо потерпала приближена до М. Хрущова українська еліта. Мабуть, йому не варто було підносити О. Кириченка на вершини влади, оскільки він не мав інших талантів, крім крутої вдачі. Однак стрімке падіння секретаря і члена президії ЦК КПРС О. Кириченка на початку 1960 р., причому без пояснення причин (він дістав посаду директора дизельного заводу в Пензі), справило вкрай гнітюче враження у Києві.

Через рік так само несподівано М. Хрущов змінив Н. Кальченка на посаді голови Ради міністрів УРСР представником молодшого покоління В. Щербицьким. Останній, однак, пропрацював у Києві менш як два з половиною роки. Варто було прем'єр-міністру висловити

невдоволення запровадженням М. Хрущовим поділом партійних органів на міські й сільські, як він був направлений у свою Дніпропетровську область, щоправда, на найвищу в номенклатурі посаду першого секретаря обкому партії.

Влітку 1963 р. М. Хрущов довірив М. Підгорному посаду секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК Компартії України став П. Шелест. Зобов'язані М. Хрущову своєю політичною кар'єрою, ці люди незабаром приєдналися до змови, яка готувалася під керівництвом іншого висуванця М. Хрущова — Л. Брежнєва за участю КДБ СРСР. Йшлося про підготовку цілком легітимного акту в рамках компартійно-радянської політичної системи: позбавлення першого секретаря ЦК КПРС його посади рішенням пленуму ЦК. Важливо було так «обробити» членів ЦК, щоб Хрущов завчасно не довідався про плани свого усунення.

За відсутності Хрущова члени президії ЦК КПРС 12 жовтня 1964 р. офіційно поставили питання про недовіру першому секретареві і затвердили механізм позбавлення його посади: скликати наступного дня спочатку засідання президії за участю М. Хрущова, а потім — пленум ЦК КПРС.

14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС звільнив М. Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК, члена президії ЦК і голови Ради міністрів з лицемірним формулюванням: «У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва, а на посаду голови Ради міністрів рекомендовано О. Косигіна. Через місяць П. Шелест став членом президії ЦК КПРС. Інший активний учасник змови М. Підгорний обійняв незабаром посаду голови президії Верховної Ради СРСР.

Міжнародні зв'язки України з другої половини 50-х років істотно активізувалися. Однак Міністерство зовнішніх справ УРСР не отримало права на безпосередні політичні відносини з іноземними державами. Україні як члену ООН дозволялася тільки участь у діяльності спеціалізованих органів світової співдружності — ЮНЕСКО, МАГАТЕ, МОП та ін. Господарські зв'язки із зарубіжним світом також здійснювалися виключно через загальносоюзні органи. Це були зв'язки в основному із країнами — членами РЕВ. Після встановлення економічних відносин СРСР з країнами, що розвивалися, Україна почала брати в них активну участь.

Лібералізація компартійно-радянського режиму почалася відразу після смерті Й. Сталіна. XX з'їзд КПРС легітимізував цей політичний курс і зробив невідворотною відмову властей від терористичних методів управління державою. З'їзд розпочав процес десталінізації. Його ініціатор М. Хрущов прагнув використати засудження сталінських репресій для дискредитації політичних суперників і зміцнення особистої влади. Проте десталінізація об'єктивно змінювала радянське суспільство. Особливо різке змінилося становище

України, яка в сталінську добу зазнавала найбільш жорстоких репресій.

Найважливішим елементом десталінізації була ліквідація ГУЛАГу. Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити у нелюдських умовах, повернулися в Україну. Мільйони українських громадян, найчастіше вже помертві, були реабілітовані, тобто зняті з оперативного обліку органів державної безпеки.

Десталінізація зустріла опір у структурах влади, насамперед серед компартійно-радянської олігархії. Остання небезпідставно побоювала-ся відповідальності за злочини, в яких брала безпосередню участь. Частина партійно-радянського апарату, в тому числі в Україні, підтримувала противників М. Хрущова, побоюючись за долю тоталітарного режиму. Однак курс на лібералізацію режиму здобув народну підтримку, що допомогло Хрущову утвердитися при владі. Після перемоги перший секретар ЦК КПРС фактично припинив процес десталінізації.

Українська партійно-державна номенклатура активно підтримувала М. Хрущова у боротьбі за владу. Останній віддячив її лідерам, які були введені до вищого партійного керівництва. Однак це не зміцнило політичних позицій нового вождя у Москві. Не дотримуючись «правил гри» у поводженні з власними висуванцями, Хрущов відштовхнув їх від себе. У такій ситуації стала можливою змова, яка об'єднала основну частину керівних кіл державної партії й дозволила усунути надто зарозумілого вождя від важелів влади цілком легітимними засобами. На цей час М. Хрущов позбувся народної підтримки внаслідок погіршення економічного становища країни, викликаного провалом багатьох реформ.

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ

10.2

ПРОМИСЛОВІСТЬ. У першому повоєнному десятиріччі компартійно-радянське керівництво найбільше піклувалося про розвиток базових галузей важкої індустрії, основним споживачем яких був воєнно-промисловий комплекс. Ці галузі найінтенсивніше розвивалися в Україні. У свою чергу, всередині воєнно-промислового комплексу головна увага приділялася створенню підприємств, які забезпечували конструкторську розробку і серійне виготовлення ядерної зброї та засобів її доставки.

Гонка озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку воєнно-промислового комплексу також у країнах Заходу. З останніх років війни у США і Великій Британії почали розвиватися нові галузі хімії,

кольорової металургії, приладо- і машинобудування. Поява їх засвідчила початок науково-технічної революції. В міру поширення її на інші країни світове господарство стало набувати іншого вигляду. Рівень видобутку вугілля та виплавки сталі перестав бути основним показником економічної сили держав. Індустріальне суспільство перетворювалося на постіндустріальне.

У сталінські часи не надавалося великого значення новим тенденціям у розвитку світової економіки. Вирішивши проблеми, пов'язані з поділом влади, нове компартійно-радянське керівництво у 1954 р. звернуло на них увагу і поставило перед ученими завдання визначити місце, яке посідав Радянський Союз за основними напрямками науково-технічної революції. Вчені проаналізували півтора десятка основних напрямів і виявили, що за всіма, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів.

Проблема науково-технічної революції була поставлена як політична на розгляд пленуму Центрального комітету КПРС. У липні 1955 р. пленум ЦК заявив: «Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові революції, пов'язані з появою пари й електрики».

Вираз «стоїмо на порозі» стосувався, звичайно, тільки Радянського Союзу. У високорозвинених країнах Заходу науково-технічна революція вже ціле десятиліття була реальною.

Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня, проте відрізнялася величезними мобілізаційними можливостями. Для тих, хто нею керував, не існувало жодних утруднень у перерозподілі капіталовкладень на галузі, які вважалися пріоритетними. Проблема полягала в іншому — суспільство сподівалося, що держава врешті-решт зверне увагу на підвищення частки фонду споживання у національному доході. Після довгих десятиріч матеріальних нестатків люди бажали жити краще. У державній партії не залишалося аргументів, які б виправдовували наявність «тимчасових труднощів». Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і нових галузей промисловості треба було знаходити тільки через перерозподіл фонду нагромадження.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування радянської влади.

По-перше, було скорочено фонд нагромадження, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику.

По-друге, змістилися акценти в розвитку оборонного потенціалу. Скорочення чисельного складу армії (на початку 60-х років офіцерський корпус зменшився на 200 тис. чол.) дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму.

По-третє, для того щоб не починати створення нових галузей «від нуля», було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном.

Зміщення акцентів на ракетно-ядерну зброю і космічну програму перевело гонку озброєнь переважно в цю площину. Наявність атомних і водневих бомб стала остаточним аргументом у поточній політиці. Тому зросла загроза загибелі людства в страхітливій війні. Запуском першого супутника у 1957 р. Радянський Союз показав, що він раніше від США завершив роботу зі створення міжконтинентальних ракет, здатних перенести ядерну зброю в будь-яку точку Земної кулі.

Радянська воєнна промисловість розвивалася переважно в глибинних регіонах Росії. Тільки окремі підприємства розміщувалися безпосередньо в Україні. Зокрема, у Дніпропетровську швидко розбудовувався найбільший у світі ракетобудівний комплекс із десятками тисяч науковців, інженерів, робітників.

Імпорт сучасного устаткування і технологій дав змогу Радянському Союзу подолати відставання від розвинених держав у перспективних галузях промисловості. Разом з тим імпортна залежність від країн НАТО прив'язала СРСР до свого противника. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень воєнно-промислового комплексу СРСР не зростав за рахунок імпортної техніки і технології. Здебільшого це вдавалося. Проте в добу М. Хрущова імпортна залежність ще не впадала у вічі. США поки що відставали у космічній програмі — «лакмусовому папірці» для визначення результативності ракетно-ядерної гонки. Навесні 1961 р. саме радянська ракета доставила на орбіту першого космонавта.

Найбільш резонансною реформою М. Хрущова в галузі економіки була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від «прив'язки» майже кожного більш-менш великого підприємства до Москви, де розміщувалися галузеві центри управління — міністерства. Технічна неможливість передбачити з одного центру всі нюанси виробничого процесу була цілком очевидною.

У лютому 1957 р. пленум ЦК КПРС визнав за потрібне ліквідувати більшість галузевих міністерств та організувати замість них територіальні ради народного господарства — раднаргоспи. Незабаром після цього Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, у тому числі в Україні — 11. У відданні українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн чол. населення), Харківський (3 області, 5,6 млн чол.) і Львівський (4 області, 4,1 млн чол.) раднаргоспи. Місцева політична еліта вперше отримала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна ініціатору реформ. Різко підвищився престиж секрета-

рів обкомів в областях, де розміщувалися ради народного господарства. Партійні керівники інших областей почали закидати М. Хрущова проханнями створити у них окремі раднаргоспи. У травні 1960 р. президія Верховної Ради УРСР створила ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього перебували дві області — Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливність до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Ситуація, однак, виявилася близькою до сюжету криловської байки «Квартет». Побудова управління промисловістю по горизонталі зовсім не змінювала господарського механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки ринку засобів виробництва не існувало. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювала чиновниками. Відмінність полягала тільки в тому, що вони розосередилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

М. Хрущов визначив доцільність такої реформи як політик. Вона послаблювала позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря у президії ЦК КПРС, а отже, відповідно посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних із партійним апаратом, який перебував у жорсткій залежності від Хрущова.

Консерватори виступили проти реформи не тому, що вона не обіцяла реальних результатів. Вони відчули, що з їхніх рук вислизає економічна влада. Не випадково спроба державного перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю.

Суть директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, проте якість його погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався повзучий процес відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес підтримував Хрущов, який уже встиг перетворитися на вождя. У своїй новій якості М. Хрущов не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних йому чиновників центральних відомств.

У 1960 р. в трьох найбільших республіках — Росії, Україні і Казахстані — були утворені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства керувала місцевими раднаргоспами, кількість яких на той час зросла до 14. Черговий етап концентрації управління відбувся наприкінці 1962 р. Число економічних районів у віданні Укрраднаргоспу скоротилося до семи. Було утворено Раду народного господарства СРСР, яка мала контролювати виконання планів розвитку промисловості раднаргоспами всіх республік. У 1963 р. була утворена Вища рада народного господарства СРСР, покликана ке-

рувати усіма органами управління народним господарством — Раднархозом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР, комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Система управління стала ще більш розгалуженою і забюрократизованою, ніж була до реформи.

На тлі нескінченних організаційних перетрушувань результати розвитку української промисловості виглядали в добу М. Хрущова цілком пристойно. Україна вважалася пріоритетним регіоном для капітального будівництва. Темпи розвитку її промисловості перевищували середні по СРСР.

Кожна галузь промисловості за десятиріччя збагатилася новими потужностями. Зокрема, було здійснено будівництво ряду великих теплових електростанцій — Ворошиловградської, Миронівської, Придніпровської, Сімферопольської, Слов'янської, Старобешівської та ін. Дали струм гідроелектростанції Дніпровського каскаду — Дніпродзержинська, Каховська і Кременчуцька.

Інтенсивно споруджувалися шахти в Донбасі. Були освоєні нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний. Увійшли в експлуатацію потужні газові родовища — Радченківське в Полтавській і Шебелинське у Харківській області. Після цього центр ваги у газовидобутку перемістився від західноукраїнських до східноукраїнських промислів. Швидко розгорталася мережа магістральних газопроводів.

Прискорено розбудовувався Криворізький залізорудний басейн. На розрізах металургійна сировина видобувалася найбільш економічним способом — відкритим. У 1955 р. став до ладу найбільший в Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат.

За рівнем виробництва **металургійної продукції** на душу населення Україна випереджала високорозвинені країни світу, хоча за якісними показниками виплавленого металу істотно поступалася їм. У республіці були збудовані унікальні за розмірами доменні печі і мартени. Капітальне будівництво відбувалося в цій галузі з урахуванням новітніх технологій. Коли виявилось, що конверторна сталь унаслідок докорінних удосконалень технологічного процесу почала переважати мартенівську за якісними показниками, спорудження мартенів у республіці припинилося (з 1962 р.). Натомість на «Криворіжсталі» та інших заводах були закладені потужні киснево-конверторні цехи.

Хімічна промисловість СРСР завжди була малорозвиненою. В умовах науково-технічної революції це відставання стало особливо помітним і позначалося передусім на воєнно-промисловому комплексі. У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про прискорену хімізацію країни і добився виділення на створення «великої хімії» додаткових асигнувань.

На капітальне будівництво в **хімічній промисловості** України за 1959—1963 рр. було спрямовано в 1,5 раза більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало змогу побудувати 35 нових заводів і

понад 250 великих хімічних виробництв. Цілком оновився за технічним рівнем найбільший у СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівпродукти для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімкомбінат — найбільше підприємство країни з виробництва барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів та гербіцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі став до ладу комплекс цехів полістиролів різного призначення.

Були збудовані і введені в дію чотири гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. У середині 60-х років вони дали п'яту частину всієї валової продукції галузі.

Не менш динамічно зростала **машинобудівна промисловість** України. Було заново створено автомобілебудування, радіоелектроніку, виробництво обчислювальної техніки, виготовлення приладів із застосуванням синтетичних алмазів. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво досконалих надпотужних машин для гірничорудної промисловості. Створювані велетні давали змогу налагодити економічно вигідний видобуток корисних копалин відкритим способом на родовищах із глибиною залягання до 200—250 м. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудівної промисловості було налагоджено виробництво різноманітних агрегатів і машин для хімічної індустрії.

Традиційно розвинуте в республіці **транспортне машинобудування** розвивалося досить стабільно. З 1956 р. у Ворошиловграді і Харкові було налагоджено серійний випуск тепловозів. Наступного року випуск паровозів припинився, і незабаром частка паровозної тяги у залізничних перевезеннях почала швидко скорочуватися. Завдяки застосуванню тепло- і електровозної тяги залізниці щорічно економили десятки мільйонів тонн вугілля.

На Харківському авіазаводі було налагоджено серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера Ту-104. З 1960 р. завод розпочав випуск більш досконалого літака Ту-124, який використовувався на внутрішніх і міжнародних повітряних трасах. Київський авіазавод випускав турбовинтовий літак Ан-24, який став найбільш поширеною машиною свого класу у пасажирських перевезеннях у СРСР.

Харчова і особливо легка промисловість у довоєнні часи були в республіці слаборозвинутими. Під час повоєнної відбудови збереглися в основному довоєнні структурні пропорції. З другої половини 50-х років капітальне будівництво в цих галузях прискорилося. Нове будівництво і роботи з реконструкції здійснювалися частково з використанням імпортного устаткування, переважно з країн — членів РЕВ. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала військово-промисловий комплекс і власні потреби, почала більшою мірою використовувати

свої потужності для виробництва техніки, необхідної легкій і харчовій промисловості. Крім того, на підприємствах важкої індустрії вперше у широких масштабах стали виробляти товари народного споживання. З цією метою на заводах, особливо в найбільш динамічній хімічній індустрії споруджувалися спеціальні цехи.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. У сільському господарстві у 20-х роках четверо селян годували в Україні одного міського жителя, хліб вивозився також у Росію і за кордон. У наступні три десятиліття урбанізаційні процеси істотно скоротили чисельність селян. У середині 50-х років міське населення за чисельністю майже зрівнялося із сільським, тобто кожний колгоспник мав годувати одного міського жителя.

Здавалося, що колгоспи могли б розв'язати продовольчу проблему, оскільки разом з ними в село надійшла машинна техніка. Однак вони залишалися найслабшою ланкою командної економіки. В міру того як збільшувалася кількість міських споживачів сільськогосподарської продукції, вона ставала все більш дефіцитною.

Нарощувати продовольство можна було двома принципово різними шляхами: інтенсифікацією виробництва або розширенням посівних площ. Мабуть, М. Хрущов не покладав особливих надій на перший шлях, тобто на колгоспи. Він надав перевагу іншому — використанню капіталовкладень, запланованих для розширення виробництва сільськогосподарської продукції, шляхом освоєння цілинних і перелогових земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю та Південного Уралу.

Завдання освоєння мільйонів гектарів ніколи не ораної землі покладалося на існуючі регіони розвиненого землеробства. Вони повинні були дати людей і техніку. Найбільше ресурсів поглинув Казахстан. За 1954—1956 рр. сюди приїхали на постійну роботу понад 360 тис. механізаторів і фахівців, у тому числі до 80 тис. з України. Українські переселенці організували 54 радгоспи. Найбільший урожай на цілині було одержано у 1956 р. Тоді освоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

Під час візиту до США М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для згодовування худобі. Після повернення він негайно почав тиснути на партпарат, вимагаючи від нього розширення посівів кукурудзи навіть у регіонах, зовсім непридатних для вирощування цієї культури за кліматичними умовами, дезорганізувало зерновий баланс. Наполегливий у цій справі перший секретар ЦК КПРС дістав прізвисько «Микита-кукурудзник».

В Україні, однак, друга спроба призвичаїти селян до кукурудзи (першу спробу зробив Х. Раковський в 1922—1923 рр.) увінчалася помірним успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили 3 млн га кращих земель для «цариці полів». Оскільки хімічна промисловість стала виробляти в цей час більше мінеральних добрив, було одержано непоганий урожай. Однак під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.)

збільшення частки кукурудзи у посівах оберталось тим, що худобу, як завжди, переводили на солому, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна.

«Кукурудзяна епопея» з усією переконливістю свідчила, що аграрна політика компартійно-радянського керівництва залишалася суто волюнтаристською. М. Хрущов любив сільське господарство, був щиро переконаний, що розуміється на ньому, і в його оточенні не знайшлося нікого, хто міг би його переконати у протилежному. Не покладаючись на свої знання, він звертався до вчених, але слухав лише тих, хто обіцяв йому негайний ефект. Пройдисвіт Т. Лисенко, з яким він познайомився у довоєнні роки в Україні, мав на нього величезний вплив.

Піднесення виробництва у сільському господарстві тривало п'ять років, доки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954—1958 рр. майже на 20 відсотків, цукрових буряків — у 2 рази, виробництво м'яса — більш ніж у 2 рази, а молока — в 3 рази. **Однак після 1958 р. сільське господарство почало занепадати.**

По-перше, честолюбні проекти прискореного розвитку промисловості, особливо хімічної, потребували істотного перерозподілу капіталовкладень на шкоду сільському господарству. Держава-монополіст розв'язувала нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуванним шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорм при «заморожуванні» цін на сільськогосподарську продукцію.

По-друге, М. Хрущов вирішив у травні 1958 р. продати колгоспам техніку машинно-тракторних станцій (МТС). Замість них створювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися не тільки ремонтні, а й постачальницькі функції. Колгоспи повинні були купувати у них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку. До кінця 1958 р. колгоспи України купили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої техніки. Незважаючи на пільгові умови, викуп техніки та її експлуатація колосальним тягарем лягли на слабку економіку колгоспів.

По-третьє, наприкінці 50-х років було здійснене нове укрупнення колгоспів. У 1960 р. УРСР налічувалося 9634 колгоспи (проти 19 295 у 1950 р.). Тепер один колгосп, як правило, охоплював кілька населених пунктів. Виникла проблема зміцнення центральних садиб колгоспів та ліквідації «неперспективних сіл». Відповідні заходи здійснювалися під контролем райкомів партії під демагогічними гаслами про зближення міста і села, ліквідацію істотних відмінностей між ними. Фактично вони вкрай несприятливо позначилися на економіці колгоспів і побуті селян. Крім окремих «маяків», яким штучно створювалися найсприятливіші умови, у колгоспів не було коштів для будівництва багатоквартирних житлових будинків, тим більше — спорудження водопроводу, каналізації, театрів, палаців культури тощо.

В аграрній політиці М. Хрущова завжди співіснували ідеологічна та прагматична тенденції. Найчастіше перемагала перша. Керуючись комуністичною доктриною, перший секретар ЦК КПРС прагнув відштовхнути колгоспників від присадибної ділянки, щоб вона не «заважала» їм працювати в суспільному господарстві. Ще в 1955 р. розміри присадибних ділянок були скорочені вдвічі.

Виступаючи 1957 р. на пленумі ЦК Компартії України, М. Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби колгоспним тваринницьким фермам. Мовляв, навіщо мати клопіт із худобою, коли можна одержувати молоко на трудодні! Однак не знайшлося таких колгоспниць, які побажали б добровільно відмовитися від своєї корови і повірити, що колгоспна контора щодня випикуватиме їм наряди на молоко. Кампанія вилучення корів здійснювалася тільки засобами адміністративного тиску, як і в сталінські часи. Кількість корів у підсобних господарствах колгоспників України скоротилася за 1954—1964 рр. на 9 відсотків, свиней — на 20, овець і кіз — на 53 відсотки. Неколгоспникам взагалі заборонили тримати худобу ще в 1959 р. Внаслідок цього обсяг продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, а ціни зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і колгоспники.

У середині 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища — почалися труднощі з постачанням хліба населенню. Знову, як у 1946—1947 рр., за хлібом вирости довжелезні черги. На Україну були покладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона виконати повністю не змогла.

Монокультурна експлуатація цілих земель призвела до великої ерозії останніх, унаслідок чого врожаї зменшились порівняно з першими роками освоєння на дві третини. Отже, цілина не виручила. Для того щоб запобігти голоду, радянський уряд змушений був закупити в США і Канаді більш як 12 млн т зерна вартістю 1 млрд дол. Країна потрапила у залежність від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА. Безсумнівним досягненням М. Хрущова була сильна соціальна політика, яка торкалася практично всіх сторін суспільного життя. Соціальні завоювання хрущовської доби не менш важливі, ніж ліквідація ГУЛАГу. Ці два напрями в політиці реформ виявилися незворотними, тобто справді історичними за своїм значенням.

Заходи, пов'язані з піднесенням матеріального добробуту трудящих, набули глибини і системності тільки після XX з'їзду КПРС. З'їзд підтвердив легітимність повноважень першого секретаря ЦК КПРС і дав йому додаткові важелі впливу на партійно-урядовий апарат. Цілком зрозуміло, що М. Хрущов «проштовхував» популярні соціальні заходи, щоб здобути підтримку населення. Це мало важливе значення у боротьбі з політичними змінниками.

У березні 1956 р. радянський уряд скоротив на дві години тривалість робочого дня у передвихідні та передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю і пологами (з 77 до 112 календарних днів). У квітні скасовано закон 1940 р., що прив'язував робітників до підприємств, на яких вони працювали. Тепер працюючі мали право змінювати місце роботи, за два тижні попередивши адміністрацію про свій намір. Для селян, однак, зберігалось попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп або радгосп. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Скасовувалася плата за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах.

Ці заходи ліквідували найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави. Не обтяжуючи бюджет надто великими фінансовими витратами, М. Хрущов одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

Практично без перерви радянський уряд почав запроваджувати в життя й більш істотні заходи, які потребували серйозних змін у пропорціях між фондами споживання та нагромадження, успадкованих від сталінської доби.

У липні 1956 р. було прийнято закон про державні пенсії, за яким значно збільшено розміри нижчих розрядів і обмежено розміри високих пенсій. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Середній розмір пенсій збільшився майже в два рази.

«Пенсійна революція» значно обтяжила бюджет, хоча торкнулася тільки робітників і службовців. Державна система соціального забезпечення колгоспників почала діяти тільки з липня 1964 р. і була менш радикальною. Право на пенсію отримали колгоспники: чоловіки — від 65 років (якщо мали стаж роботи не менш як 25 років) і жінки — від 60 років (стаж роботи від 20 років). Мінімальні розміри пенсії для колгоспників були зовсім мізерні. І все-таки це був істотний крок уперед порівняно із становищем, що існувало до того часу. Стара система підтримки непрацездатних селян здійснювалася за кошти колгоспів і не регламентувалася державою.

З 1956 р. розпочався поступовий (за галузями) перехід з восьми-на семигодинний робочий день. На підземних та інших роботах із шкідливими умовами праці робочий день скорочувався до шести годин. Внаслідок цього робочий тиждень у робітників і службовців України зменшився з 48 год у 1956 р. до 41 — в 1960 р., а на підземних роботах — із 48 до 36 год.

Середня тривалість робочого тижня після завершення переходу на семигодинний робочий день у народному господарстві України становила 39,1 год для дорослих працівників, а у промисловості — 39,5 год. З вересня 1959 р. підприємства, установи і організації УРСР

почали перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

У вересні 1956 р. уряд видав постанову про підвищення в середньому на третину заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям. Підвищувався неоподатковуваний мінімум заробітної плати.

Від часів колективізації склалася практика оплати праці колгоспників за «залишковим принципом»: основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика згубно позначилася на продуктивності праці та матеріальному рівні життя колгоспників. Нерідко траплялося, що у колгоспів в кінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудовими днями.

Грошове і натуральне авансування колгоспників почало запроваджуватися ще до XX з'їзду, однак воно було нерегулярним і поширювалося в основному на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята партійно-урядова постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах. Колгоспам рекомендувалося виділяти на щомісячне авансування не менше чверті їх грошових доходів. Уже в другій половині 1956 р. 61 відсоток українських колгоспів здійснював регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більш як 80 відсотків колгоспів республіки. Понад 500 господарств (4 відсотки від їх загальної кількості) запровадили гарантовану оплату трудових днів. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися, якщо це було потрібно, за допомогою держави. Держбанк СРСР дозволив колгоспам відкривати особливий поточний рахунок, гроші з якого могли витрачатися винятково на виплату авансів і для розподілу за трудовими днями.

На реальні доходи трудящих істотно впливала практика щорічного випуску державних внутрішніх позик. Вони були розраховані на напівдобровільне-напівпримусове вилучення грошової суми, яка відповідала 3—4-тижневому заробітку. Кожного року відбувалися тиражі вигравів за державними зобов'язаннями — облігаціями. Кошти на виграти та погашення облігацій старих позик сплачувалися за рахунок випуску нових.

Поступово на руках у населення накопичилася така кількість облігацій, що витрати на обслуговування державного боргу почали наближатися до розмірів виручки з реалізації нових позик. Треба було відмовлятися від джерела бюджетних доходів, яке ставало дедалі сумнівнішим. В одній із своїх промов М. Хрущов закинув таку ідею і одночасно натякнув, що радянський народ мав би дозволити уряду оголосити 20-річну відстрочку у справі погашення державного боргу. Компартійно-радянський апарат організував «всесоюзний одобрямс», після чого були прийняті відповідні урядові постанови. В ре-

зультаті постраждали інтереси людей старшого віку, яких держава змушувала протягом десятків років віддавати істотну частку здебільшого мізерної заробітної плати. Тепер вони мали на руках державні облигації, які на 20 років стали купою безвартісного паперу.

У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У ній ставилося завдання надати кожній сім'ї окрему квартиру. Для будівництва нових житлових масивів передбачалося створення в кожному великому місті високопродуктивних домобудівних комбінатів і розвиненої промисловості будівельних матеріалів. Понад 3 млн квартир, споруджених у містах і робітничих селищах України за десяток років, істотно пом'якшили житлову проблему. Хоча збудовані в часи М. Хрущова п'ятиповерхові панельні будинки з невеликою житловою площею пізніше презирливо назвали «хрущобами», вони були для жителів міст кращим варіантом порівняно із бараками або перенаселеними комуналками.

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС прийняв третю партійну програму. Вона обіцяла радянським людям комунізм через 20 років. Це слово вживалося в тому облудному значенні, яке внаслідок праці кількох поколінь компартійних пропагандистів міцно увійшло у народну свідомість — суспільство загального благоденства.

Для більшої переконливості текст програми перенасичувався величезною кількістю цифр із показниками зростання виробництва на 1970 і 1980 рр. Це зробило основний компартійний документ дуже вразливим. Задовго до 1970 р. виявилось, що реальні показники виробництва далекі від запланованих, і програму КПРС вилучили з пропагандистського обігу.

Хибність програмних прогнозів була не випадковою. Прогнози спиралися на той господарський механізм, який склався в ході сталінських соціально-економічних перетворень 30-х років і розглядався в часи М. Хрущова як історичний здобуток КПРС. Пропозиції відмовитися від директивного планування суперечили офіційній ідеології. У передз'їздівському обговоренні проекту програми в Україні взяли участь 790 тис. чол., а до засобів масової інформації надійшло близько 48 тис. письмових зауважень і доповнень. Жодний з опублікованих відгуків не містив пропозицій щодо реформи виробничих відносин і, зокрема, побудованого на директивному плануванні господарського механізму.

Однак незабаром харківський професор О. Ліберман звернувся до М. Хрущова з листом, в якому запропонував відмовитися від доктринальних настанов і спробувати поєднати директивне планування з об'єктивними закономірностями вільного ринку, як це було в добу ленінського непу. Слід віддати належне М. Хрущову: не поділяючи поглядів автора, він дозволив опублікувати лист у головній газеті КПРС. У вересні 1962 р. в «Правде» з'явилася стаття О. Лібермана «План, прибуток і премія». Вона започаткувала плідну диску-

сію, в ході якої відпрацьовувалися положення реформи планування : економічного стимулювання виробництва.

О. Ліберман не мав чіткої моделі економічних перетворень. Його ідея про поєднання ринку з директивним плануванням була недієздатною в самій основі (як і нещодавній досвід якого вчений часто посилався). Проте реформування моноліту радянської економіки потребувало поступового підходу, крок за кроком. Під таким кутом зору пропозиції Лібермана були практичними і здобули підтримку багатьох учених та господарників.

Наприкінці 1964 р. в Інституті економіки АН УРСР відбулося засідання, присвячене питанням економічної реформи. У ньому взяли участь учені й представники раднаргоспів, виробничих об'єднань та підприємств України, Москви, Ленінграда, Мінська, Риги, Кишинєва. Вчена рада обговорила доповідь О. Лібермана про економічні важелі підвищення ефективності виробництва. На основі її рекомендацій у промисловості були проведені економічні експерименти. Найбільший з них охопив підприємства багатьох галузей промисловості Львівського раднаргоспу. У 1965 р. на 85 підприємствах СРСР була випробувана розроблена вченими АН УРСР система преміювання інженерно-технічних працівників. На 90 підприємствах апробувалися рекомендації щодо вдосконалення системи преміювання робітників. Ряд об'єднань швейної промисловості України перейшли на роботу за прямими зв'язками з магазинами. Вони самі собі складала плани роботи і добивалися найбільш ефективного використання ресурсів та відповідного поліпшення якісних показників. Досвід швейних об'єднань було вирішено перенести на інші галузі легкої промисловості країни, а потім на пов'язані з ними галузі виробництва засобів виробництва.

У середині 50-х років компартійно-радянське керівництво СРСР перейшло до нового курсу економічної і соціальної політики. Йшлося передусім про пристосування країни до науково-технічної революції, яка почалася на Заході. Специфіка радянської системи господарства полягала в тому, що досягнення науково-технічного прогресу треба було силою впроваджувати у виробництво. Без імпульсів іззовні командна економіка залишалася мертвою, байдужою до будь-яких нововведень.

Керівники радянської наддержави прагнули посилити ракетно-ядерний потенціал і воєнно-промисловий комплекс взагалі. Одночасно новий курс мав позбавити СРСР рис поліцейської держави та забезпечити його населенню бодай мінімальне підвищення рівня і якості життя.

Здійснена у 1957 р. децентралізація управління промисловістю не поліпшила економічних показників виробництва. Отримавши від реформи певні політичні дивіденди, М. Хрущов непомітно згорнув її власними руками. Однак ініційована О. Ліберманом економічна диску-

сія повернула проблему реформування народного господарства у напрям, пов'язаний не з удосконаленням управління, а з використанням для оптимізації економічних показників товарно-грошових відносин. Явище, яке на Заході отримало назву «ліберманізації радянської економіки», підготувало тло для запровадження в другій половині 60-х років нової системи планування та економічного стимулювання.

Новий курс в економічній і соціальній політиці позитивно позначився на Україні та її народі. Кардинальна зміна політичного становища республіки у складі радянської наддержави вплинула також на її економічний розвиток. Доба М. Хрущова ознаменувалася високими темпами капітального будівництва як у галузях, що були традиційними в Україні, так і в нових, покликаних до життя науково-технічною революцією.

На розвиткові сільського господарства республіки сильно позначився суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова. Якщо в другій половині 50-х років сільське господарство під впливом державних капіталовкладень швидко зростало, то в першій половині 60-х років колгоспи почали занепадати. Посуха 1963 р. започаткувала появу якісно нової риси в економічному становищі країни — імпоротної залежності по зерну.

Справді історичним досягненням цієї доби була результативна соціальна політика тоталітарної держави. Високі мобілізаційні властивості радянської економіки М. Хрущов вперше використав для поліпшення в короткий термін практично всіх сторін суспільного життя.

ШЕСТИДЕСЯТНИКИ. ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ

10.3

Діючи терористичними засобами, сталінський режим на чверть століття «заморозив» українське суспільно-політичне життя. Віддані Й. Сталіну чекісти винищили фізично або зламали морально ту частину українського суспільства, яка символізувала собою національне відродження 20-х років. Здавалося, що переполовинена війнами і терором українська нація сумирно животітиме на рівні біологічного життя, поступово вростаючи в ту цілком однорідну масу, яку створювали з багатонаціонального населення радянської наддержави кремлівські «інтернаціоналісти».

Проте коли крига скресла, виявилося, що радянське суспільство не було однорідною сірою масою. У ньому почали активно діяти люди — переважно дуже молоді, які були не згодні з дійсністю. Виховані режимом, вони спромоглися очистити мозок від дзвінких, але порожніх пропагандистських стереотипів, а душу — від страху перед «воронком». **Короткотривалої «відлиги» було достатньо, щоб на світ з'явилося ціле покоління шестидесятників.** Поява його стала свідченням духовного відродження нації.

Шестидесятники не боролися з радянським ладом, а прагнули оновити його через впровадження реформ. Серед них була популярна теза «соціалізм з людським обличчям». Вони щиро вірили в те, що радянський і західноєвропейський соціалізм — це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати за допомогою реформ людське обличчя.

Породжені реформами М. Хрущова, шестидесятники відмежувалися від офіційної лінії на боротьбу з окремими проявами «культу особи». Державна десталінізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання тоталітарної системи в умовах, які склалися в суспільстві і на всій планеті після Другої світової війни. Проте косметичний ремонт фасаду не влаштовував шестидесятників. Вони домагалися радикальних перетворень, хоча не могли висловитися щодо їх суті і характеру.

Більш визначеною була їхня позиція в тому, що стосувалося політичного і духовного життя. Вони відстоювали верховенство суспільства над державою, рівність усіх людей, включаючи вищих посадових осіб, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від західної культури. Для українських шестидесятників на першому плані стояли болючі національні проблеми.

Ідейне визрівання шестидесятників починалося з культурництва, як це вже не вперше траплялося в історії України. Згуртовуючись, вони звертали свої погляди передусім на стан національної культури: бралися за захист рідної мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганду вітчизняної історії, виступали проти закам'янілих ідеологічних штампів «соціалістичного реалізму».

Такого спрямування зусиль потребувала реальна ситуація в національній культурі. Культурництво як форму діяльності треба було протиставити русифікаторській практиці компартійно-радянського керівництва Москви і Києва та зростаючій агресивності зрусифікованого міщанства українських міст, які вже увібрали в себе половину населення республіки. Хоча французький історик Нікола Верт зазначав, що ліберальна російська інтелігенція називала М. Хрущова «теотесаним українським мужлаєм», роль останнього в русифікаторських процесах в Україні була великою.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги А. де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ф. Кафки, Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуея та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура здійснювала великий вплив на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

На початку 1960 р. у Києві під егідою міськкому комсомолу виник клуб «Супутник» із секціями: кіно, театральною, письменницькою, художньою, музичною. Невдовзі він став популярним місцем зустрічей творчої молоді. Театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Художники влаштовували виставки, які відразу заборонялися. Завжди цікаво проходили вечори поезії за участю **І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка**. Історики **О. Апанович** і **М. Брайтчевський**, мистецтвознавець **М. Логвин** читали лекції з вітчизняної історії і пам'яткознавства. По-новому розкривали український літературний процес у своїх лекціях **І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний**.

Діяльність клубу все більше набувала громадського і соціального звучання. Комісія у складі А. Горської, В. Симоненка і Л. Танюка побувала у Биковні, щоб перевірити чутки про захоронення жертв масових репресій 1937—1938 рр. У меморандумі до міськради вони поставили вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій.

Клуби творчої молоді виникли і в інших містах — Львові, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах. Львівський клуб «Пролісок» став своєрідним форпостом шестидесятників у Західній Україні. Тут сформувалося ядро молодих інтелігентів, серед яких виділялися психолог **М. Горинь**, його брат, мистецтвознавець **Б. Горинь**, літературознавець **М. Косів**, студент **І. Гель**, поет **І. Калінець** та ін.

У грудні 1962 р. і в березні 1963 р. відбулися організовані партпаратом зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією. Перший секретар ЦК КПРС безапеляційно і брутально повівся з молодими художниками і поетами, звинувативши їх у безідейності, авангардизмі, формалізмі. З особливою лютюю М. Хрущов накинувся на **В. Пастернака**, роман якого «Доктор Живаго» був надрукований на Заході і одержав Нобелівську премію, на автора терміна «відлига» **І. Еренбурга**, на київського письменника-фронтовика **В. Некрасова**. Їм інкримінувався шкідливий вплив на молодих літераторів.

Зустрічі М. Хрущова з інтелігенцією справедливо вважаються кінцем «відлиги» в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи радо підхопили прокльони на адресу «відщепенців» та «космополітів», сприйнявши їх як сигнал до ідеологічного наступу. В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Особливо пере-

пало І. Дзюбі, І. Драчу, Л. Костенко, Є. Сверстюку, І. Світличному. Київський клуб творчої молоді було закрито.

Система політичного нагляду за населенням, яка в сталінські часи була всеохоплюючою, не втратила жодної функції, крім однієї: нагляду за партійним апаратом. Як і раніше, існувала величезна кількість штатних і позаштатних працівників та агентів, робота яких координувалася Комітетом державної безпеки СРСР.

В Україні органи політичного нагляду спеціалізувалися насамперед на боротьбі з націоналізмом. У центрі уваги КДБ УРСР перебували люди, які протестували проти приниженого становища українського народу й української культури. Не відчувала себе приниженою тільки компартійно-радянська номенклатура. Саме вона найбільш ретельно скеровувала чекістів на своєчасне «знешкодження» борців за національну справу. В грудні 1959 р. ЦК Компартії України поставив на розгляд звіт КДБ УРСР і зобов'язав чекістів «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки».

У своїй запобіжній роботі чекісти змушені були відмовитися від створення фіктивних контрреволюційних організацій, куди заганялися з метою репресування інакодумці, які перебували на обліку. Тепер вони повинні були ширше застосовувати методи профілактики, тобто проводити «виховну» роботу з тими, хто «випадково потрапив на ворожий шлях». Вважалося, що радянське суспільство здорове і в ньому не існує соціальних умов для проявів політичної опозиції. На XXI з'їзді КПРС у січні 1959 р. М. Хрущов на весь голос заявив, що в Радянському Союзі немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини.

Однак таких фактів було багато. Це засвідчує статистика, що розроблялася самими чекістами. Протягом 1954—1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 «націоналістичних та антирадянських угруповання», за антирадянську діяльність було притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб, піддано різним формам залякування і адміністративного переслідування 1300 осіб.

Політико-репресивна система продовжувала керуватися старими законами. У 1961 р. набули чинності нові кримінальні кодекси СРСР і союзних республік. Однак у Кримінальному кодексі УРСР збереглися статті 61 («шкідництво») і 62 («антирадянська агітація і пропаганда»). Тлумачення поняття «антирадянський» визначалося не правовими нормами, а рівнем сумління працівників каральних органів. Навіть після XX з'їзду КПРС випадки знищення портретів або пошкодження пам'ятників Й. Сталіну кваліфікувалися як «антирадянська поведінка».

За даними КДБ УРСР, у 1956 р. була ліквідована остання активна бойовка ОУН—УПА. У 1958 р. в Станіславі (у 1962 р. місто перейменовано на Івано-Франківськ) була викрита Об'єднана партія визволен-

ня України, яка намагалася діяти за організаційними принципами ОУН У 1961 р чекісти розгромили у Львові Український національний комітет, який також орієнтувався на організаційні та ідеологічні засади ОУН—УПА. Всі ці спроби організації політичного опору були відлунням попереднього етапу національно-визвольної боротьби.

Новий етап опозиційного руху, який розпочався з кінця 50-х років, прийнято називати дисидентським. Він характеризувався іншою тактикою боротьби. Користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали по можливості поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності.

Започаткувала новий етап **Українська робітничо-селянська спілка**, яка працювала на території Західної України в 1958—1961 рр. На думку засновників, ця організація повинна була діяти ненасильницькими, легальними методами. У своїх спогадах, написаних через 30 років, керівник Спілки **Л. Лук'яненко** зауважував: «Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі настає період суми і розчарувань завдовжки в ціле покоління».

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України, виходу зі складу Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на цілком незалежну державу. Наскільки це право відбивало реальність, юристу Л. Лук'яненку пощастило дізнатися у камері КДБ.

Після арешту організації учасникам інкримінували не ст. 62 КК УРСР, на що сподівався Л. Лук'яненко, а ст. 56 (зрада Батьківщини). Коли голова організації спробував нагадати слідчому, що поставлена УРСР мета відповідала конституційним нормам, той відповів в афористичній формі: «Конституція существует для заграницы!» На закритому судовому процесі шістьом членам організації присудили великі строки таборного ув'язнення (від 10 до 15 років). Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, пізніше заміненого 15-річним ув'язненням.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

10.4

У другій половині 50-х років радянське керівництво здійснило широкий перерозподіл бюджетних коштів з метою надолужити відставання СРСР у галузі науки і техніки від країн Заходу.

ОСВІТА. Щоб забезпечити міцну основу для розгортання науково-технічної революції, на народну освіту стали виділяти істотно більші кошти. У республіках СРСР, у тому числі в Україні, розвиток

єдності освіти забезпечував, незважаючи на запобіжні заходи вла-
ди, невідворотний процес національного відродження

У 50-роках була обов'язковою семирічна освіта. У містах України
здійснювався поступовий перехід на обов'язкову освіту в обсязі деся-
тиріччя. В сільській місцевості семиріччя також перетворювалися на
десятиріччя, проте уповільненими темпами. Якщо в 1950/51 р в ук-
раїнських селах налічувалося 1600 середніх шкіл, то в 1959/60 р їх
кількість зросла до 3578. У сільських десятирічках навчалося не-
більше як 1,2 млн дітей. Запровадження в сільській місцевості деся-
тирічної освіти було явно нереальним у найближчому майбутньому.

Починаючи реформи, М. Хрущов не обминув народної освіти. З
цього ініціативи у 1958 р в засобах масової інформації розгорнулася
дискусія щодо принципів і напрямів реформування школи. В грудні
1958 р Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'яз-
ку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти».
В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1959 р.

У дискусії про реформу школи обговорювалися опубліковані в
листопаді 1958 р тези ЦК КПРС. У тезах був пункт, який викликав
спору зливу суперечок під час обговорення в Україні, батьки самі по-
винні обирати більшістю голосів, якою мовою навчатимуться їхні діти.
В кожній конкретній школі. Було зрозуміло, що батьки з метою по-
легшити дітям майбутню кар'єру, обиратимуть у школах великих
міст російську мову навчання. Соціальний статус української мови в
містах, особливо у східних і південних областях республіки, був
другорядним, приниженим.

Зовні демократичний проект мав сприяти русифікації народної
освіти, причому найбільш ефективно, оскільки ініціатива йшла знизу,
з дідів. Навіть високопоставлені компартійно-радянські чиновники
змушені були під час дискусії заявити, що українська мова має за-
хищатися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах. У
грудні 1958 р в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Риль-
ського «В ім'я людини». Добре відомі в Радянському Союзі пись-
менники у найршучіших виразах виступили проти положення про
запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови
в Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, прис-
вячені обговоренню тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції
було заявлено: «Віддати лише на волю батьків вирішення пита-
ння, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, — не
можна!»

Однак М. Хрущов виявив твердість і наполіг на тому, щоб у рес-
публіканському законі про народну освіту залишився пункт про
факультативність української мови. В результаті кількість шкіл з
російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959/60 навчаль-
ному році до 4703 в 1965/66 р. Кількість українських шкіл за цей
період скоротилася з 25 308 до 23 574.

Протилежна динаміка в розвитку шкіл не показує у повному обсязі масштабів русифікації народної освіти. Переважна більшість українських шкіл були невеликими, тоді як школи з російською мовою навчання нерідко налічували по тисячі й більше учнів. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську — 524. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах на Півдні і Сході України залишилося по кілька невеликих українських шкіл «для статистики». Невипадково з такою статистикою не була обізнана громадська думка. Дані про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки були такою самою державною таємницею, як і відомості про виробництво танків та ракет.

Проте все-таки більшість учнів у першій половині 60-х років навчалася в українських школах. Тому всі позитивні зрушення в народній освіті мали особливо велике значення для справи національного відродження.

Новий закон про школу передбачав запровадження в 1960/61 навчальному році обов'язкової восьмирічної освіти як у місті, так і на селі. Десятирічні школи перетворювалися на одинадцятирічні. Для запровадження восьмирічного «всеобучу» треба було прискорити темпи шкільного будівництва, розширити кількісно і якісно підготовку вчителів, зміцнити навчально-матеріальну базу шкіл та позашкільних дитячих закладів.

Під час реформи прискорився процес перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати. Перші 50 шкіл-інтернатів почали працювати в 1956/57 навчальному році. Новий тип навчальних закладів був особливо зручний для сільської місцевості. Адже у невеликих селах працювали тільки початкові школи. У середині 60-х років кількість шкіл-інтернатів збільшилася в 10 раз, в них навчалася 212 тис. учнів. З 1960 р. почали діяти школи подовженого дня.

Розпочалася політехнізація народної освіти. З 1955 р. у школах поступово розгорталося викладання теоретичних та практичних знань з найбільш поширених у промисловості і сільському господарстві професій. Кожна школа спеціалізувалася на професії залежно від місця розташування і наявних технологічних можливостей. Багато шкіл укладали договори з підприємствами і організували на них учнівські ділянки та цехи.

Для того щоб послабити нестачу кваліфікованих учительських кадрів, із середини 50-х років університети почали направляти в школу більшу частину своїх випускників. Студентам вечірніх і заочних відділень були надані пільги, щоб стимулювати вчителів, які не мали вищої освіти, продовжувати навчання. Навіть у денних школах, де кваліфікація педагогів була найвищою, у 1960/61 навчальному році вищу освіту серед них мали тільки 40 відсотків.

Велику роль у підвищенні якості навчання відігравали установи, яким міністерські чиновники дали недолугу назву — інститути вдоско-

залення вчителів. Саме через них поширювався передовий педагогічний досвід. Талановитим учителем, який здійснив великий вплив на педагогічну науку, був директор Павлівської середньої школи на Кіровоградщині В. Сухомлинський.

НАУКА. Після липневого 1955 р. пленуму ЦК КПРС ставлення державної партії до наукових досліджень змінилося. Партапарат зберіг функції дріб'язкової і повсякденної опіки тільки над установами суспільних наук, які були прямо пов'язані з ідеологією. Його стали поповнювати вихідцями з наукового середовища, щоб підвищити рівень компетентності керівництва. ЦК КПРС, ЦК КПУ та інші партійні комітети вперше почали використовувати поряд з апаратними методами роботи прямиї діалог з ученими. Зросла роль вчених рад, координаційних комісій та інших органів колективної думки у визначенні напрямів розвитку наукових досліджень. Бюджетні витрати на науку істотно зросли. Практично «за потребою» фінансувалися установи, пов'язані з розвитком воєнно-промислового комплексу. Істотно зріс престиж праці науковців. Уперше вчені дістали змогу виїжджати за кордон, щоб ознайомитися із здобутками світової науки.

Головними осередками наукових досліджень залишалися інститути Академії наук. Президентом АН УРСР з 1946 по 1962 р. працював видатний біохімік О. Палладін. У 1962 р. її очолив Б. Патон.

Друга половина 50-х і перша половина 60-х років — це найбільш динамічна доба в історії української науки. За ці роки було створено багато нових установ, особливо у напрямках, які вважалися перспективними з погляду потреб воєнно-промислового комплексу.

У 1957 р. в складі АН УРСР з'явився Обчислювальний центр, який очолив молодий математик В. Глушков. Нова наукова установа працювала над створенням обчислювальних машин для управління виробничим процесом, розробляла теорію швидкодіючих ЕОМ, а також займалася оборонною тематикою. Зокрема, йшлося про машини для наведення на ціль винищувальної авіації та зенітних ракет, а також для виявлення координат точки запуску ворожих ракет. Почала швидко розвиватися нещадно переслідувана у сталінські часи кібернетика. З 1962 р. обчислювальний центр став називатися Інститутом кібернетики.

Винятково швидкий розвиток найстарішої установи АН УРСР — Інституту механіки — також був пов'язаний насамперед з оборонною тематикою. Вчені інституту розробили ефективні рекомендації щодо гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, що застосовувались у ракетній техніці.

В Інституті фізики в 1960 р. став до ладу атомний реактор, за допомогою якого розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. У 1960 р. на базі кількох його відділів було створено самостійний Інститут напівпровідників.

Фізико-технічний інститут у Харкові увійшов до програми розвитку атомної енергетики, якою керував І Курчатов Його вчені спеціалізувалися в галузі металургії, атомної енергетики, ядерної фізики надвисоких енергій, керованих термоядерних реакцій та ін Деякі відділи з найбільш перспективною тематикою перетворилися на самостійні установи У 1955 р було організовано Інститут радіофізики та електроніки, в 1960 р — Фізико-технічний інститут низьких температур

Створений Є Патонем Інститут електрозварювання у 1953 р очолив його син Б Патон Розроблена в ньому технологія автоматичного зварювання під флюсом і електрошлакового зварювання вивела СРСР на перше місце у світі в галузі зварювальної техніки З кінця 50-х років Інститут ім Є Патона почав перетворюватися на потужний науково-технічний комплекс із власними конструкторськими бюро і дослідними виробництвами

У 1955 р виник Інститут проблем матеріалознавства, в якому розроблялася прогресивна технологія порошкової металургії Незабаром він став одним із найбільших науково-технічних комплексів у складі АН УРСР Саме тоді було організовано Інститут металофізики Його вчені створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки У 1958 р було засновано Інститут проблем лиття, який забезпечував розробку новітніх технологій для розвинутої в республіці чорної металургії

Істотними здобутками була позначена робота багатьох учених у галузі медицини У середині 50-х років під керівництвом М Амосова почалася теоретична розробка і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань

Атмосфера лібералізації, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук Дослідники вперше дістали доступ до архівних матеріалів радянської доби Тематика досліджень стала більш різноманітною, на її визначення здійснювали істотний вплив самі вчені З 1957 р почали видаватися спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія» Була розгорнута робота щодо створення 16-томної «Української Радянської Енциклопедії» Вийшли в світ змістовні збірники архівних документів і матеріалів

Партапарат ретельно стежив, щоб суспільствознавці не торкалися заборонених тем і прізвищ, не критикували політику КПРС Контроль був всепроникним і ефективним, «проколи» траплялися не часто Одним з них стала організована у Києві в лютому 1963 р наукова конференція з питань культури української мови, в якій взяло участь понад 800 науковців Керівники Інституту мовознавства АН УРСР і Київського університету, які підготували програму, не могли передбачити того, що сталося конференція перетворилася на прилюдний

осуд мовної політики державної партії. Доповідачі вказували на при- низливе становище української мови в Україні, вимагали зняття існуючих для неї обмежень у державному і суспільно-політичному житті, засудили теорію двомовності української нації.

Складний, суперечливий і болісний процес десталінізації суспіль- ства викликав істотне поживлення національно-культурного життя. Створилися сприятливі умови для розвитку української літератури, піднесення творчої і громадянської активності майстрів слова.

ЛІТЕРАТУРА. Українські літератори десятиріччями були скуті рамками «соціалістичного реалізму», які визначали не тільки зміст їх творчості, а й форму відображення дійсності. Тому серед них здо- була повне розуміння і гарячу підтримку викладена езоповою мовою стаття **О. Довженка** «*Мистецтво живопису і сучасність*». Її надруку- вала у червні 1955 р. московська «Літературная газета». Закликаючи «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму», великий ук- раїнський письменник і геніальний кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Власним прикладом він показував, що тошук може бути плідним і наснажуючим. Після ХХ з'їзду КПРС відновилося присудження Ленінських премій як найвищих у Радян- ському Союзі державних нагород за твори літератури та мистецтва. У 1959 р. **О. Довженко** став лауреатом цієї премії за далекий від казенних канонів кіносценарій «*Поєма про море*».

Творча інтелігенція одразу скористалася послабленням ідеологічно- го пресингу дезорієнтованого ХХ з'їздом КПРС партійного апарату. Здійснюючи давні задуми, **В. Сосюра** написав щирі автобіографічні то- висті «*Третя рота*», поеми «*Розстріляне безсмертя*» і «*Мазепа*». Проте опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші метри поетичного слова — **М. Бажан**, **М. Рильський**, **П. Тичина**. Плідно працював **М. Стельмах**, з-під пера якого вийшли романи «*Кров людська — не водиця*», «*Хліб і сіль*». Роман **О. Гончара** «*Тронка*» захопив багатьох читачів. Письменник був удостоєний Ле- нінської премії. **Г. Тютюнник** назавжди вписав своє ім'я в україн- ську літературу романом «*Вир*». **Л. Первомайський** виступив зі збір- кою новел «*Материн солодкий хліб*» і романом «*Дикий мед*».

У літературу вийшла яскрава, обдарована молодь — **М. Вінгра- новський**, **Є. Гуцало**, **І. Драч**, **Р. Іванчук**, **І. Калинець**, **В. Коротич**, **Л. Костенко**, **Р. Лубківський**, **Б. Олійник**, **Д. Павличко**, **М. Руденко**, **В. Симоненко**, **В. Стус**, **І. Чендей**, **В. Шевчук** та ін. Це були представ- никі нового покоління — шестидесятники. Художнім словом, звер- ненням до народу, вони пробуджували думку, таврували пропаганду класової ненависті, звеличували загальнолюдські ідеали.

Серед молодих поетів виділявся народжений на Полтавщині Ва- сил Симоненко. У 1957 р. він закінчив факультет журналістики в Київському університеті. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Перша поетична збірка «*Тиша і грим*» вийшла у

1962 р. У грудні 1963 р. поета не стало. Вже після смерті з'явилися його книги «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань». Провідна ідея творчості поета — любов до Батьківщини. Він писав:

Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає.
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє.

Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високоочолим небом
Гартував я душу молоду.

Ліна Костенко народилася на Київщині, з відзнакою закінчила Літературний інститут у Москві. Три перші збірки поезій «Проміння землі» (1958), «Вітрила» (1959) і «Мандрівки серця» (1961) засвідчили надзвичайно яскравий таланти молодого митця, здатність філософськи осмислювати дійсність та викладати оригінальні думки в чудовій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси став подією в літературному житті України. Проте з кінцем «відлиги» збірки Л. Костенко перестали виходити, хоча вона працювала плідно й напружено.

Непересічний поетичний хист виявив уродженець Донеччини, аспірант Інституту літератури АН УРСР Василь Стус. Він був одним з небагатьох, хто зважився на відкриту боротьбу з політичним режимом — шестидесятник, який став дисидентом.

Коли режим відмовився від терористичних методів управління, йому стало важче керувати митцями. Не всі піддавалися підкупу або залякуванню, йшли на компроміс. Опір чинила не тільки молодь, яка не зазнала жажів сталінської доби, а й ті, хто пройшов війну.

Особливо безкомпромісно літератори виступали проти мовної політики КПРС. Через газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета», громадсько-політичні журнали вони закликали поширювати українську мову, підносити її красу і милозвучність. Найбільш наполегливо боролися з русифікацією національно-культурного життя Л. Дмитерко, С. Крижанівський, М. Рильський.

У липні 1956 р. журнал «Зміна» опублікував статтю військового кореспондента в роки війни, письменника М. Шумила, в якій були такі рядки: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Для них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, стільки-то часу і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіна, що видавав чорносотенну газету «Новое время», і Шульгіна, видавця такої ж реакційної газети «Киевлянин». Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витиску-

вати іншу мову. В тому і суть рівноправності націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація».

Великого клопоту завдавала компартійно-радянському режиму **молодь**. У 1958 р. була заборонена поетична збірка Д. Павличка «Правда кличе». Весь тираж щойно віддрукованої книги знищили. Чиновникам з ЦК Компартії України не сподобалися вірші, які таврували бездушний бюрократизм та ідеологічне фарисейство. Позбавлені можливості друкуватися, молоді письменники вдавалися до самвидаву. Сміливці передавали свої твори у «тамвидав» (тобто за «залізну завісу»). У квітні 1963 р. у Києві відбулася нарада «активу» творчої інтелігенції та ідеологічних працівників державної партії. Перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний докоряв на ній М. Вінграновському, І. Дзюбі, І. Драчеві, що їхні твори використовуються «українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном». Секретар ЦК А. Скаба накинувся на І. Драча, Л. Костенко та інших поетів за «формалістичні викрутаси».

У пресі розгорнулося цькування тих, на кого показали пальцем компартійні бонзи. Найбільше дісталось І. Драчеві за вірш «Ода чесному боягузові». Цей вірш викликав особливу лють письменників-конформістів старшого покоління.

У часи «відлиги» в українську культуру повернулися імена багатьох письменників і поетів, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з упорядкування посмертної спадщини виявили і опублікували твори *В. Бобинського, О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, Д. Фальківського, В. Чумака* та ін. Особливу активність у поверненні народу творчості незаслужено забутих і несправедливо репресованих діячів української культури проявляв **М. Рильський**. Він добився реабілітації поетів **М. Вороного** і **О. Олеся**, перевидання творів видатних українських композиторів **М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя**.

У літературне життя знову включилися 25 письменників, яким чудом вдалося вижити в ГУЛАГу — Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, В. Гжицький, М. Годованець, Г. Епик, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та ін. Більшість реабілітованих стали діячами культурного процесу, хоча далеко не всі зберегли життєві сили. Їхні твори 20 — 40-х років, так само як творчість тих, хто був розстріляний або загинув у ГУЛАГу, були перевидані і викликали живий інтерес у нового покоління. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка, історичний роман З. Тулуб «Людолови».

МИСТЕЦТВО. Лібералізація торкнулася й мистецького життя. Компартійна верхівка змушена була визнати несправедливими безглузді звинувачення деяких композиторів і авторів лібретто у політичних помилках, зроблені в часи «ждановщини». 28 травня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, що знімала тенденційні звинувачення з опери

В. Мураделі «Велика дружба» та з опер українських композиторів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У постанові зазначалося, що недоліки, які мали місце, не були «великими ідейними пороками» і не заслуговували на надто серйозне засудження. Переглянув несправедливі оцінки творчості ряду композиторів і ЦК Компартії України. Водночас у його постанові вказувалося на необхідність і надалі «боротися проти удаваного «новаторства», зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва».

Провідними композиторами цього періоду вважаються *К. Данькевич, Г. Жуковський, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко*. В жанрі оперети видатних успіхів добилися *А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр* та ін. Здобула популярність творчість композиторів-пісенників *О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо*.

Кількість театрів в Україні у 50-х роках трималася на рівні восьми десятків, а в середині 60-х скоротилася до шестидесяти. Майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної трупи. Театральне мистецтво залишалося елітарним, хоча кількість відвідувачів театральних вистав неухильно збільшувалася і дійшла до 15,5 млн у 1965 р. Театральна мережа скоротилася за рахунок дрібних пересувних труп, що майже не позначилося на показниках відвідування. У театрах працювала велика плеяда майстрів високого класу — *А. Бучма, В. Добровольський, М. Крушельницький, Ю. Лавров, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра*.

Образотворче мистецтво розвивалося працею таких прославлених майстрів, як *М. Божій, М. Дерезус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська*. Плідно працювали майстрині декоративно-прикладного мистецтва *К. Білокур і М. Приймаченко*.

Молоді митці, які шукали свої шляхи, часто наштовхувалися на стіну нерозуміння з боку чиновників від мистецтва. Останні ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відходила від усталених канонів. Особливо люто переслідували вони авангардистське мистецтво. Твори, які прославляли визвольну боротьбу українського народу, здавалися їм особливо підозрілими. У цьому відношенні характерною є доля шедевр А. Горської і Л. Семікіної.

Коли відзначалося 150-річчя від дня народження Т. Шевченка, ці художниці виготовили для вестибюля Київського університету вітраж, який відходив від канонів «соціалістичного реалізму», хоч і був реалістичним за формою. На вітражі зображений молодий і гнівний поет. Однією рукою він пригортає скривджену жінку (неважко здогадатися, що вона символізує Україну), а другу простягає вгору, тримаючи в ній книгу. Композиція супроводжувалася шевченківськими віршованими рядками:

...Возвеличу малих отих рабів німих,
Я на сторожі коло них поставлю слово.

І зображення, і цитата здалися партчиновникам ідеологічно шкідливими. Вітраж безжалюбно знищили.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то кінотеатри відвідували всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці в 1958 р. становила 656 млн чол., тобто у 50 раз більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року — такою була сумарна продукція трьох кіностудій в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Незважаючи на суворий ідеологічний контроль з боку компартійних комітетів, у всіх формах мистецтва з'являлися сміливі й новаторські твори, які відбивали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя була могутнім чинником розкріпачення творчої думки.

ЦЕРКВА. Придушення національно-визвольного руху у західних областях України супроводжувалося розгромом греко-католицької церкви. Практично всі уніатські парафії на початку 50-х років були ліквідовані, а їх храми й монастирі передані Російській православної церкві (РПЦ). Уніатських священників змусили перейти у православ'я, а тих, хто не піддався тиску, позбавили парафій і вислали в Сибір. Боротьба компартійно-радянського режиму з греко-католицькою церквою мала на меті винищення одного з найбільш стійких чинників національної самобутності західноукраїнського населення.

У більш вигідному становищі перебувала підпорядкована московському патріарху РПЦ. Проте й вона, незважаючи на співробітництво з режимом, зазнавала утисків і переслідувань. Церковні громади знімалися з державної реєстрації у зв'язку із «скороченням кількості віруючих» або під приводом недотримання віруючими радянського законодавства. Храми штучно перетворювалися в недіючі і передавалися місцевим органам влади для використання в господарських або культурних цілях.

Політична лібералізація створила у церковному житті нову ситуацію. З осені 1955 р. в західні області почали повертатися репресовані священники. Населення оточило їх увагою і турботою. Лунали щораз наполегливіші вимоги відновити діяльність греко-католицької церкви. Вони мотивувалися тим, що ліквідація унії здійснювалася адміністративними, насильницькими методами, а тепер треба відновлювати законність.

У зв'язку з цим першим на сполох забило керівництво РПЦ. У липні 1956 р. Синод розглянув питання «про зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатством парафіях». Було ухвалено ретельно стежити за тим, щоб не поширювалася шкідлива для православ'я пропаганда. Через півроку у Києві відбулася нарада керівників православних єпархій західних областей. У поданих патріарху Олексію пропозиціях було запропоновано вжити заходи, спрямовані на «ліквідацію уні-

атської спадщини». РПЦ сподівалася досягти цього за допомогою державної влади.

Влада охоче відгукнулася на заклик. Рада у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР заявила, що про відновлення уніатської церкви не може бути й мови. У 1957 р. єпископи *О. Хіра* і *М. Муранія*, які повернулися на Закарпаття із заслання, були знову заарештовані і вислані за межі України.

Особливою увагою КДБ оточив тих, хто мав контакти з пастирем греко-католицької церкви митрополитом *Й. Сліпим*, який перебував на поселенні у Красноярському краї. Він давно відбув строк ув'язнення, однак власті продовжували тримати його подалі від України. Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов писав у ЦК КПРС: «У зв'язку з очікуваним поверненням Сліпого церковна обстановка неминуче може ускладнитися».

Незабаром після цього тиск держави на греко-католицьку церкву перейшов у широкий наступ проти релігії взагалі. На пленумі ЦК КПРС у листопаді 1958 р. М. Хрущов ошелешив радянських людей одразу трьома ініціативами: про припинення виконання шостого п'ятирічного плану (1956—1960 рр.) і перехід з 1959 р. до виконання семирічного плану «побудови комуністичного суспільства»; про реформу школи; про зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. Оскільки церква заважала «побудові комунізму», компартійно-радянська олігархія на чолі з Хрущовим організувала генеральний наступ на релігійні почуття віруючих і на всі церкви, не виключаючи РПЦ.

Пояснюючи зміст нової тактики, газета «Правда» виступила із закликом «зміцнити боротьбу проти ворожої ідеології». Всі засоби масової інформації повели атаку на церковні громади, звинувачуючи їх у порушенні радянської законності і підриві національної економіки (йшлося про додержання віруючими великих релігійних свят). Якщо у 1957 р. в УРСР було закрито тільки 10 храмів, то у 1958 р. — 64, 1959 р. — 260, 1960 р. — 747, 1961 р. — 997, 1962 р. — 144, 1963 р. — 526 церков, костьолів, синагог і молитовних будинків. Усього за 1957—1964 рр. майже половина церковних громад України залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили діяльність.

Серед діючих і закритих церков було чимало пам'ятників архітектури. М. Хрущов оголосив будь-які витрати на реставраційні роботи марнотратством і розбазарюванням народних коштів. Після цієї заяви (в січні 1961 р.) керівники України організували «коригування списку пам'ятників архітектури», щоб можна було на законній підставі виключити з державного обліку церковні будівлі. За 1961—1963 рр. з обліку було знято 740 пам'ятників, переважна більшість яких мала культове походження. До цього списку потрапили Миколаївська церква у селищі Локачі Волинської області (1609 р.), костьол у селі Зіньків Хмельницької області (1450 р.), Успенська церква у Рахові на Закарпатті (XVIII ст.) та ін.

Прагнучи замінити релігію вірою в світле комуністичне майбутнє, компартійно-радянська держава витрачала величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. У партійних комітетах почали утворюватися ради з питань атеїстичного виховання населення, у вищих навчальних закладах засновувалися кафедри «наукового атеїзму».

Антирелігійна кампанія М. Хрущова могла здобути зовнішні «успіхи», які вимірювались кількістю зруйнованих храмів. Проте вона не торкнулася душі народу. Це засвідчували дані про додержання населенням релігійної обрядовості, які ретельно збиралися в апараті Ради у справах РПЦ. На початку 60-х років у Гадяцькому районі на Полтавщині ховали за релігійним обрядом 58 відсотків померлих і хрестили 84 відсотки новонароджених. В Опішнянському районі цієї області ховали із священником 77 відсотків померлих і хрестили 89 відсотків новонароджених. У західних областях хрестили новонароджених, вінчалися в церкві і ховали померлих із священником майже всі, за винятком одиниць.

Політична лібералізація сприяла появі покоління шестидесятників — людей, які намагалися оновити радянський лад засобами реформ. Ці люди у своїй практичній діяльності постійно штовхали режим до більш рішучої десталінізації, відстоювали верховенство закону в державі, пропагували загальнолюдські цінності. На першому плані у шестидесятників України були національні проблеми — утвердження пріоритету рідної мови, популяризація здобутків української культури в народі, використання досягнень вітчизняної історіографії у справі духовного відродження нації, вивільнення національно-культурного процесу від обіймів «соціалістичного реалізму», який його омертвляв.

Невелика частка шестидесятників відмовилася від співробітництва з компартійно-радянським режимом у будь-якій формі і започаткувала рух, названий дисидентським. Дисиденти не відмовлялися від підпільних форм боротьби, але віддавали перевагу легальним формам. Можливість висловлення опозиційних настроїв у легальних формах з'явилася після лібералізації політичного режиму. В сталінські часи дисидентський рух був неможливим.

Розвиток народної освіти став важливим проявом духовного відродження нації. Здійснена М. Хрущовим освітня реформа позитивно вплинула на весь національно-культурний процес, незважаючи на спроби держави прискорити русифікацію школи. В українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту.

Друга половина 50-х і перша половина 60-х років — це період стрімкого злету української науки, особливо в її академічних формах. Створення десятків нових установ, які швидко виходили на евро-

пейський і світовий рівень, істотно збагатило інтелектуальний потенціал нації, сприяло підвищенню авторитету української науки

У національно-культурному житті особливе місце належало українській літературі та мистецтву. Послаблення ідеологічного пресингу викликало посилену творчу активність багатьох представників старшого покоління, особливо молоді. Лише формально дотримуючись обов'язкових канонів «соціалістичного реалізму», вони у своїх творах виступали проти пропаганди класової ненависті, звеличували загальнолюдські цінності, ганьбили сталінську практику та сталінську спадщину. Письменники і митці зайняли більш рідше позицію у підвищенні соціального статусу української мови, боротьбі з русифікаторською політикою властей в сфері культурного життя.

Лібералізація суспільно-політичного життя дивним чином сполучалася в політиці компартійно-радянської олігархії доби М. Хрущова з найбільш запеклими гоніннями на релігію і церкву. Однак антирелігійна кампанія властей не мала успіху в народі. Судячи з даних про релігійну обрядовість, переважна більшість громадян України зберегла свої релігійні почуття.

Прихильність до духовних цінностей, успадкованих від предків, була важливою рисою національної ідентичності українців, яку вони зберігали, незважаючи на зовнішній тиск.

УКРАЇНА В 1955—1964 рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ

10.5

Так званій хрущовській добі у радянській історіографії не поталанило. Восени 1963 р в СРСР гучно відзначили десятиліття перебування М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПРС. Але створення праць, присвячених історії «великого десятиліття», захлинулося майже відразу. У жовтні 1964 р М. Хрущова усунули від влади.

У наступні два десятиліття на прізвисько опального першого секретаря було накладено табу. Дозволялися лише критичні висловлювання по тих хрущовських реформах, які безспірно виглядали як недолуги в очах широкої громадськості. Суслівським пропагандистам довелося немало попрацювати, щоб знешкодити колосальну ідеологічну міну, підкладену Хрущовим під державну партію обіцянкою побудови комунізму (в розумінні суспільства загального благоденства) у 1980 р. Адаже це була не особиста обіцянка політичного діяча, а ключове положення третьої програми КПРС, прийнятої з додержанням усіх необхідних процедур.

У періодизації радянської історії повернулися до практики, що снувала в сталінські часи 1953 (смерть Й. Сталіна) і 1956 (XX з'їзд КПРС) роки перестали розглядатися як ключові дати, що визначали періодизацію. На періодизацію почала впливати концепція «розвинутого соціалізму», яка стала офіційною «Велике десятиліття» з усіма доленосними рішеннями і анекдотичними висловлюваннями М. Хрущова розчинилося у безвісті.

Навпаки, на Заході колоритна фігура першого і останнього персека в історії КПРС постійно привертала увагу серйозних дослідників і журналістів. Починаючи з середини 50-х років стали з'являтися численні біографії М. Хрущова і праці, присвячені аналізу конкретних аспектів його діяльності. Проте тема «М. Хрущов і Україна» ніколи не ставилася як самостійна. Традиційно виділявся тільки один аспект української складової радянської історії — національно-визвольний рух. Найбільш серйозними публікаціями цієї тематики були монографія *Дж. Берча* «Український націоналістичний рух в СРСР після 1956 р.» (Лондон, 1971) і книга *К. Фармера* «Український націоналізм в післясталінську еру: міфи, символи та ідеологія» (Лондон, 1980). Обидві публікації вийшли англійською мовою.

Серед істориків української діаспори істотний вклад в дослідження вітчизняної історії другої половини 50-х і першої половини 60-х років зробив *І. Лисяк-Рудницький*. Його перу належить близько 200 невеликих за обсягом, але надзвичайно містких статей з проблемних питань української історії. У 1973 р. видавництво «Сучасність» надрукувало українською мовою єдину прижиттєву збірку есе «Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки». Збірку було перевидано в Едмонтоні (Канада) у 1987 р. англійською мовою, після чого науковці західного світу вперше оцінили справжній масштаб наукової спадщини *І. Лисяка-Рудницького*.

Під егідою **Центру досліджень історії ім. П. Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету** видавництво «Основи» у 1994 р. видало фундаментальний двотомник *І. Лисяка-Рудницького* «Історичні есе» (упорядник Я. Грицак). Тепер українська громадськість може повною мірою оцінити творчість яскравого сторика, політолога та історіософа.

Особливий інтерес для вивчення періоду другої половини 50-х — першої половини 60-х років становить цикл статей вченого «*Новий Терезяслав*», «*Україна в еволюції радянської системи*» і «*Проти Росії чи проти радянської системи?*». Остання редакція першої статті датується 1956 р., друга була надрукована журналом «Сучасність» у 1963 р., а третя — тим же журналом у 1961 р. З назв можна бачити, що всі три статті присвячені аналізу українсько-російських відносин. Автор виділив період 1953 р., коли припинився через біологічні причини вплив злого генія Сталіна на українську історію, а на чолі ком-

партійно-радянської тоталітарної системи стала людина, тісно пов'язана з Україною обставинами політичної біографії.

Блискучий аналіз проблеми українсько-російських відносин у повоєнний період переконує серйозного читача в тому, що їх динаміка визначалася не тільки і навіть не стільки зміною вождя, скільки об'єктивними зрушеннями в самій тоталітарній системі. Оцінки кроків М. Хрущова, які містяться у цих статтях, мають вплив на дослідження сучасних істориків (у тому числі на тексти цього підручника). Тепер ми можемо оцінити й те, наскільки правим був І. Лисяк-Рудницький у своїх довгострокових прогнозах динаміки українсько-російських відносин. Вчений вірно оцінював внутрішню нестійкість тоталітарної системи в умовах невжиття методів масового терору і правильно підкреслював, що ця нестійкість зумовлена колосальним прихованим потенціалом національно-визвольного руху.

У незалежній Україні доба М. Хрущова стала доступною для вивчення, але досі вона не зацікавила по-справжньому істориків. У 1994 р. в Інституті історії України НАН України відбувся науковий семінар, присвячений 100-річчю від дня народження М. Хрущова. Учасники семінару зосередилися на проблемі «М. Хрущов і Україна». Матеріали семінару були видані в 1995 р. окремою книгою під цією назвою і наочно засвідчили відсутність по-справжньому глибоких і комплексних досліджень історичного періоду 1953—1964 рр. Практично всі вчені, які виступили з науковими повідомленнями, доповідали про свої теми, досліджувані ними у певних історичних рамках, і не більше.

У 1996 р. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича опублікував фундаментальне дослідження В. Барана «Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи». Вона й досі залишається єдиним в Україні комплексним дослідженням історичного періоду від смерті Сталіна до кінця 60-х років. Користуючись великим і переважно архівним матеріалом, автор вивчив головні аспекти суспільно-політичних процесів, соціально-економічних відносин і національно-культурних проблем. У центрі його уваги — функціонування політичних інститутів, зміст хрущовської десталінізації та вплив цієї політичної кампанії на тоталітарний лад, оцінка результатів численних реформ М. Хрущова. Друга половина 60-х років у книзі висвітлена слабо. І це не випадково.

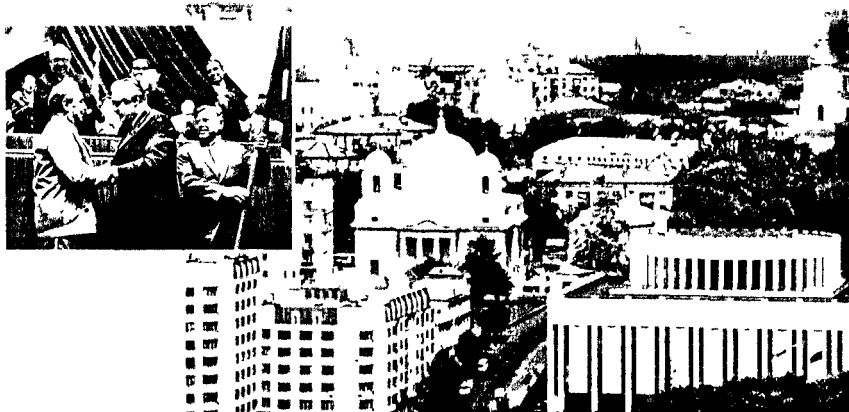
В. Баран принципово відмовився від традиційного, як він підкреслює, поділу постсталінської історії на хрущовський, брежнєвський та інші періоди. Тут він, звичайно, проявив непослідовність: визнаючи об'єктивність постсталінського періоду, слід було б визнати можливість існування постхрущовського або постбрежнєвського. Особливість радянського тоталітарного ладу полягала, незважаючи на олігархічний характер політичного режиму, в глибокій персоналізації влади. Специфіка кожного етапу висувала на поверхню політичного життя людей, які за своїми властивостями, знаннями і зв'яз-

ками найбільше відповідали потребам олігархії. Звичайно, не можна заперечувати і зворотного впливу чергового вождя на компартійно-радянську номенклатуру.

Завершуючи історіографічний огляд, не можна не зупинитися на проблемі спогадів М. Хрущова. Історії їх написання і публікації на Заході присвячена велика література. У 1999 р. в Росії з'явився друком найбільш повний варіант спогадів — чотиритомник «*Время, люди, власть*». Інформаційно-видавнича компанія «Московские новости» забезпечила винятково високий поліграфічний рівень цього колосального видання загальним обсягом 3126 сторінок. Однак науково-інформаційна цінність праці невисока. Позначаються обставини, в яких М. Хрущов створював свою останню працю: неможливість користуватися документами і літературою, диктування по пам'яті на магнітофон. На історичній значущості мемуарів позначився й порівняно низький рівень освіченості цієї непересічної і масштабної людини. Українська проблематика в розділах мемуарів, що відносяться до перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС, зовсім незначна. Разом з тим вражає чесність мемуариста, який на схилі життя зробив спробу об'єктивно розібратися у подіях, до яких був причетний. Тому спогади М. Хрущова залишаються цінним джерелом для дослідження вітчизняної історії.

УКРАЇНА В ПЕРІОД НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (друга половина 60 — перша половина 80-х років)

Розділ II

Поняття системної кризи багатопланове. Криза радянського ладу, яка стала відчуватися в добу пізнього сталінізму, тобто на зламі 40—50-х років, якоюсь мірою була призупинена реформами М. Хрущова. Деяка модернізація радянського ладу дала змогу отримати тоді певні позитивні результати у ракетно-космічній гонці із США, розвитку науки і культури, піднесенні народного добробуту. Проте жодна з реформ М. Хрущова не заходила так далеко, щоб позначитися на внутрішній суті радянського політичного устрою і відповідної йому директивної економіки. Ті реформи, які порушували внутрішню цілісність тоталітарної системи, наступники М. Хрущова скасували. Політичний і соціально-економічний розвиток Радянського Союзу відбувався під знаком наступу сталіністів, тобто тих політичних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими.

Могутня пропагандистська машина переконувала радянських людей у тому, що все, мовляв, добре, країна розвивається за планами, затвердженими на партійних з'їздах, є певні труднощі зростання, однак їх можна подолати. Проте під поверхнею відносно стабільного і спокійного життя вирували руйнівні процеси. Можливості подаль-

шого кількісного зростання економіки поступово, але невідворотно згорталися. У суспільно-політичному житті, за публікаціями у засобах масової інформації, панував спокій. Фактично ж у суспільстві нагромаджувався негативний потенціал, який не віщував нічого доброго у майбутньому.

Для означення історичного періоду між правлінням М. Хрущова і М. Горбачова публіцисти застосували термін «застій», який точно передає основну рису доби Л. Брежнєва: одна за одною минали п'ятирічки, не залишаючись у пам'яті людей. Однак саме у ці спокійні часи створювалися передумови для подій, у результаті яких радянський лад вибухнув зсередини і швидко зник разом з наддержавою і партією, залишивши у спадщину важкорозв'язувані проблеми в усіх галузях життя.

НАРОСТАННЯ КРИЗИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

11.1

Два десятиріччя «застою» характеризувалися на міжнародній арені суперництвом двох військово-політичних блоків — НАТО на чолі з США і Варшавського договору на чолі з СРСР. Відносини між наддержавами інколи пом'якшувалися, інколи загострювалися, проте завжди мали форму воєнного, економічного, політичного та ідеологічного протистояння.

Нові керівники СРСР після М. Хрущова відмовилися від багатьох його новацій, однак зберегли гасло мирного співіснування. Альтернативою співіснуванню могла бути тільки ракетно-ядерна війна.

Втім, XXIII з'їзд КПРС у березні 1966 р. взяв курс на більш жорстку, ніж за часів М. Хрущова, зовнішню політику. Економічні ресурси СРСР мали спрямовуватися передусім на досягнення військово-стратегічного паритету з країнами НАТО. Негласно навіть ставилося завдання перевищити ці країни за кількістю і якістю озброєнь.

Так почалося виснажливе змагання, яке Радянський Союз витримував два десятиріччя. Наслідки його були різними для суперників.

СРСР мав переваги, пов'язані з мобільністю командної економіки. Нею можна було маніпулювати, перекидаючи ресурси в потрібні галузі так швидко, як цього бажали у Кремлі. Загальний напрям маніпуляцій був один — колосальні ресурси переміщувалися із сфери споживання у сферу непродуктивного нагромадження. Переможні реляції про виконання п'ятирічних планів не містили в собі найбільш істотної інформації: матеріальні та людські ресурси скеровувалися на вироб-

ництво продукції, не потрібно навіть військовим ракет, танків, гармат, боеприпасів тощо. Поточне виробництво працювало на склад. Ефективність ракетно-ядерного потенціалу вимірювалася здатністю знищити вірогідного противника — спочатку один раз, потім два, три і т. д. Коли ці показники були досягнуті, виробництво ракет і бомб не припинилося.

Економічно неефективне господарство командного типу не могло конкурувати з ринковою економікою. Остання завжди націлена на задоволення потреб населення, хоча з готовністю виконує державні замовлення воєнного характеру, які добре оплачуються. Внаслідок наявності незрівнянно більшого, ніж в СРСР, загальноекономічного потенціалу країни НАТО практично не страждали від відвернення ресурсів у сферу непродуктивного нагромадження. Водночас в республіках СРСР і країнах радянського блоку колосальний воєнний бюджет руйнівно діяв на народне господарство. Неможливість підвищення життєвого рівня населення внаслідок нескінченної гонки озброєнь загострювала політичну ситуацію.

Суперництво наддержав не визначало повністю змісту світових міжнародних відносин. Кожна з них провадила свою політику щодо так званого «третього світу». У 60-х роках США втягнулися у тривалу, як виявилось, безперспективну війну в Індокитаї. З свого боку СРСР розпочав протистояння з Китаєм, що мало такий самий характер. Щоправда, керівникам радянської зовнішньої політики пощастило: з 1966 р. в Китаї розгорнулася кривава, з мільйонними жертвами, політична кампанія, відома під назвою «культурної революції». Величезна країна, зайнята своїми внутрішніми проблемами, на довгий час виключилася з активного міжнародного життя.

Для того щоб зберегти контроль над країнами Варшавського договору, компартійно-радянська олігархія штучно підтримувала в них вищий, ніж в республіках СРСР, рівень життя населення. Це досягалось частково за рахунок меншої участі цих країн у витратах на озброєння, частково через більш вигідні для них цінові співвідношення у торгівлі з Радянським Союзом.

Тоталітарні партії країн Східної Європи контролювали політичне життя, але давали громадянам істотно більшу свободу в економічній і духовній сфері, ніж КПРС радянському населенню. Однак політичне напруження в цих країнах зростало. Внутрішня ситуація особливо загострилася у Польщі і Чехословаччині.

Порівнюючи своє становище з умовами життя у сусідній Австрії або в інших промислово розвинених країнах, чехи і словаки прагнули позбутися радянського домінування. Настрої в суспільстві позначалися на становищі в Комуністичній партії Чехословаччини. Як монопольна політична структура в тоталітарній країні КПЧ виступила ініціатором реформ. У ній склалася впливова група реформаторів, яка прагнула надати ладу «людське обличчя». Лідером партії у січні

1968 р став О Дубчек Він відразу розпочав ринкові реформи, скасував цензуру і демократизував порядки в КПЧ

Події у Чехословаччині, які отримали назву «празької весни», привернули пильну увагу її сусідів і партнерів по Варшавському договору Вони серйозно стурбували лідерів Німецької Демократичної Республіки і СРСР, які розцінили їх як серйозну небезпеку тоталітарному режиму Після кількох місяців вагань сталіністи в КПРС і компартіях східноєвропейських країн вирішили застосувати силові методи У ніч на 21 серпня 1968 р війська п'яти країн Варшавського договору з різних сторін перетнули кордон і за кілька годин окупували Чехословаччину О Дубчек був позбавлений можливості діяти, хоч залишався на своїй посаді, згодом під тиском КПРС чехословацькі комуністи були змушені усунути з ключових посад реформаторів і погодилися на нового керівника — Г Гусака Останній розпочав чистку партії від так званих «ревізійністів» Так сталіністи називали реформаторів, які прагнули переглянути (піддати ревізії) її засади, на яких ґрунтувався тоталітарний лад

Засоби масової інформації в Україні або замовчували, або спотворювали чехословацькі події Однак це вдавалося не повністю Політично свідомою частиною українського суспільства з симпатією стежила за процесами демократизації в КПЧ і Чехословаччині Вторгнення військ Варшавського договору справило на неї гнітюче враження

Проте переважна частина українського суспільства належно не оцінила чехословацьких подій Інформаційна блокада не дала змоги населенню об'єктивно поставитися до того, що відбувалося Радянська пропаганда славилася місцю «воєнів-інтернаціоналістів», серед яких було особливо багато українських юнаків

ЦК Компартії України на чолі з П Шелестом зайняв агресивну позицію щодо чехословацьких «ревізійністів» і разом з лідерами НДР тиснув на радянське керівництво, коли воно ще вагалася з прийняттям важливого рішення щодо інтервенції Інтервенція в Чехословаччину істотно підірвала позиції СРСР в очах міжнародної громадськості

Розв'язавши силовими засобами чехословацьку проблему, радянське керівництво майже негайно зустрілося з викликом Польщі У 1970 р перший секретар ЦК ПОРП В Гомулка санкціонував підвищення цін на продовольчі товари Обурені польські робітники почали страйкувати Хвилювання поширилися на великі маси населення Не в змозі справитися з ситуацією, В Гомулка усунувся від керівництва Нові лідери Польської об'єднаної робітничої партії добилися кредитів одночасно від країн Заходу і СРСР для подолання фінансових труднощів без підвищення цін Однак зважитися на структурні реформи ринкового характеру польські комуністи не могли За десять років зовнішня заборгованість досягла критичних величин, і вони знову змушені були підняти ціни на продовольство

У 1980 р Польща у черговий раз була охоплена масовими робітничими страйками Не довіряючи офіційним профсплкам, робітники організували профсплку «Солідарність» Осередки «Солідарності» блискавично поширилися по всій країні, і незабаром у лавах нової профспілки опинилася більшість робітничого класу

Після інтервенції у Чехословаччину поляки зрозуміли, що не варто покладатися на реформи, ініційовані ПОРП Зрозуміли вони й те, що Захід не допоможе їм у разі інтервенції з боку країн Варшавського договору Тому антитоталітарний рух у Польщі почав розвиватися не в партійних структурах, які залишалися цілком консервативними, а в осередках «Солідарності» Для того щоб попередити вторгнення радянських військ з «інтернаціональною допомогою», міністр національної оборони Польської Народної Республіки генерал В Ярузельський запровадив воєнний стан Члени «Солідарності» змушені були перейти до підпільної діяльності, але не припинили активності Поряд з костьолом ця профсплка залишалася могутньою опозиційною структурою, яку змушені були брати до уваги власті Втім, керівництво ПОРП на чолі з Ярузельським досить спокійно ставилося до нелегальної роботи «Солідарності»

Військова сила або загроза її застосувати допомагала Радянському Союзу тримати під контролем східноєвропейські країни Керівники КПРС зробили спробу утримати Східну Європу також за допомогою економічних заходів Рада Економічної Взаємодопомоги була зорієнтована в своїй діяльності на прискорення інтеграційних процесів Радянський Союз змушений був витрачати значні фінансові ресурси на кредитній основі для спорудження у Східній Європі капіталомістких об'єктів важкої індустрії У 80-х роках посилюлися з боку СРСР поставки в країни Ради Економічної Взаємодопомоги на пільгових умовах устаткування, сировини та енергії Найбільша роль в цих поставках відводилася Україні, яка мала високий потенціал у галузі важкої індустрії і межувала з країнами РЕВ

Зростання економічної залежності країн РЕВ від СРСР давало змогу радянському керівництву впливати на їх політику і контролювати розвиток подій у них Принцип обмеженого суверенітету, який здійснювався у Східній Європі, західні політологи назвали «доктриною Брежнєва»

Нова східна політика канцлера ФРН В Брандта істотно пом'якшила ситуацію в Європі У серпні 1970 р між ФРН і СРСР було укладено договір, в якому сторони відмовлялися від застосування сили у відносинах між собою ФРН визнала повоєнні кордони в Європі, у тому числі кордон між НДР і Польщею Було укладено також договір між ФРН і Польщею про визнання німецько-польського кордону Чотири великих держави підписали угоду щодо Західного Берліна, якою гарантувався вільний доступ у цей анклав Крім того, обидві німецькі держави визнали одна одну і встановили між собою дипломатичні відносини

У травні 1972 р. президент США Р. Ніксон приїхав до Москви. Візит започаткував політику «розрядки». Керівники Радянського Союзу пішли на послаблення міжнародної напруженості, оскільки економіка країни все більше залежала від імпорту сучасних західних технологій

Після того як СРСР наздогнав США за кількістю поставлених на бойове чергування міжконтинентальних ракет, стали можливими переговори про припинення подальшої гонки озброєнь У 1972 р обидві наддержави уклали угоду про граничну чисельність міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів

У квітні 1975 р керівники європейських країн, США і Канади підписали в Гельсінкі Заключний акт Конференції з безпеки і співробітництва в Європі Гельсінкські угоди були найвищим досягненням політики «розрядки»

Для СРСР значення гельсінкських угод було великим Територіальний поділ Європи, який склався в ході Другої світової війни і був вигідним передусім Радянському Союзу, цими угодами легітимізувався Визнавалася радянська окупація країн Східної Європи Компартино-радянська олігархія вважала, що таке міжнародне визнання забезпечить їй на віки вічні контроль над Східною Європою Включення до Заключного акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування вона розцінювала як суто декларативний захід

Політика «розрядки» була знищена в результаті радянської інтервенції в Афганістан З грудня 1979 р СРСР втягнувся у війну, яка підірвала довіру до нього в усьому світі Окупація Афганістану супроводжувалася втечею до Ірану і Пакистану мільйонів і загибеллю сотень тисяч його жителів Сама окупація була відносною Влада радянських військових не простягалася далі тих гарнізонів, де вони перебували Справжніми господарями країни стали партизани — моджахеди Спочатку у них була стара зброя Незабаром завдяки допомозі мусульманських країн у них з'явилося найдосконаліше озброєння — аж до «стінгерів», якими вони збили чимало радянських літаків

Для Радянського Союзу війна в Афганістані стала такою ж «брудною», якою була в'єтнамська війна для США, і такою ж безперспективною з воєнного погляду. «Афганці», тобто радянські військовослужбовці, які пройшли через пекло війни в Афганістані, перетворилися для суспільства на гостру соціальну проблему

У війні в Афганістані взяла участь понад 150 тис уродженців України З них близько 2,5 тис загинули, ще більше повернулися додому інвалідами

Керівники СРСР провадили активну політику і в Африці, прагнучи розширити свої зони впливу Зокрема, вони втрутилися у громадянську війну в колишніх португальських колоніях, надавали допомогу озброєнням і воєнними спеціалістами спочатку Сомалі, а потім ворогуючому з цією країною диктаторському режиму в Ефіопії

Протистояння двох воєнно-політичних блоків складалося не на користь Радянському Союзу. Країни Заходу мали змогу використовувати у воєнних цілях новітні здобутки науково-технічної революції, тоді як СРСР все більше відставав у технологічному відношенні. Постійне утримування території США під прицілом міжконтинентальних ракет ставало у перспективі проблематичним завдяки фантастичній технології «зоряних воєн», яка вже почала ставати реальною. Незважаючи на колосальні воєнні витрати, СРСР став програвати країнам НАТО «холодну війну».

Втім, радянський тоталітарний режим, не змінюючи своєї суті, поступово деградував. Визначити ознаки деградації можна порівнянням двох десятиріч «застою» з попередніми періодами.

Побудована В. Леніним система влади нагадувала піраміду, яка спиралася на народ. Мільйони дрібних функціонерів з обмеженими владними функціями створювали ілюзію народовладдя. Організаційні структури — ради, профспілки, комсомол і багатомільйонна партія наскрізь пронизували суспільство. Вони були побудовані на засадах так званого «демократичного централізму». Цей принцип вимагав безсуперечного підкорення нижчих управлінських ланок вищим, що забезпечувало автоматичну концентрацію влади на вершині піраміди. Зовнішньodemократична побудова давала змогу всім організаційним структурам виконувати роль «передавальних пасів» від влади до мас і навпаки. Отже, тоталітаризм радянського зразка був і всеохоплюючим, і надзвичайно гнучким.

Розпилення влади в основі піраміди надавало режиму сталості, а її концентрація на вершині ставила суспільство у цілковиту залежність від моральних якостей тих людей, які дісталися цієї вершини.

Формально за статутом КПРС вищим партійним органом був з'їзд, а у перервах між з'їздами — Центральний комітет. Проте ще в ленінську добу в складі ЦК виокремився позастатутний орган управління — політичне бюро. Центральний комітет збирався на свої засідання (пленуми) досить рідко, тоді як політбюро (в часи М. Хрущова — президія ЦК КПРС) було органом поточного управління. Воно ухвалювало постанови від імені ЦК і готувало партійні з'їзди, добираючи тільки тих делегатів, які його влаштували. Кожна хвилинка роботи партійних з'їздів надійно контролювалася з боку політбюро. Добір членів ЦК, хоч вони обиралися на з'їзді таємним голосуванням, також був керованим. Формально залежне від Центрального комітету політбюро фактично тримало в своїх руках цей орган вищої партійної влади, а через нього — державне управління в цілому. Півтора або два десятки членів політбюро являли собою компартійно-радянську олігархію.

Зосереджуючи в руках усю повноту диктаторської влади, олігархія наділяла певними владними повноваженнями управлінські ланки

апарату — партійного, радянського, господарського, військового, профспілкового тощо. Перелік кадрових призначень, які підлягали затвердженню вищою ланкою в структурі влади, називали номенклатурою. Відтак сукупність чиновників управлінського апарату, яких призначали на керівні посади, теж називали номенклатурою. Члени номенклатурного клану діставали владу в результаті призначення вищою інстанцією. Хоча ця влада могла бути надзвичайно великою, номенклатуру треба вважати її провідником, а не носієм. Спражніми носіями влади були олігархи.

Партійні організації союзних республік формально будувалися як самостійні національні компартії. Проте їх статутні права не перевищували прав обкомів партії у складі Російської Федерації. Хоча ЦК Компартії України мав власне політбюро, політичні питання розв'язувалися у Москві, а не в Києві. Однак посада керівника цього органу вважалася значущою. Перший секретар ЦК КПУ міг за посадою претендувати на членство у політбюро ЦК КПРС.

Незважаючи на укоріненість в народній товщі, компартійно-радянська система влади була відірваною від народу. В її формуванні народні маси участі не брали. Способом існування диктатури була прихована боротьба між вождем, олігархією і апаратом. Цілком демократичні за змістом, але пропагандистські радянські конституції не були причетними до формування і функціонування реальної влади.

Членами політбюро ЦК КПРС партфункціонери ставали тоді, коли добиралися до вершин влади у певній державній структурі (з найбільш важливих) або регіоні чи республіці (з найбільших). Посадову перевагу серед олігархів мав генеральний секретар, тобто керівник секретаріату ЦК КПРС. Він здійснював контроль над найголовнішою державною структурою — компартійним апаратом. На відміну від монархічного або демократичного державного устрою компартійно-радянська система влади була позбавлена механізмів і процедур, здатних забезпечити легітимне визначення людини, яка б підносилася над усіма, подібно до монарха або президента. Генеральний або перший секретар ЦК КПРС мав довести іншим олігархам, апарату і, врешті-решт, населенню, що він має якості вождя. Доведення цього було складною сумішшю силової боротьби, інтриг, угод з іншими олігархами і апаратниками, пропаганди.

Після відходу В. Леніна від влади і смерті Й. Сталіна боротьба за верховну владу не виходила за межі вузького кола олігархів. Поки вождь не визначився, олігархи прославляли «колективне керівництво» як зразок демократичної форми правління. Одночасно вони боролися за владу, оскільки зайва миролюбність могла означати політичну смерть. Народження нового вождя супроводжувалося майже повною зміною первинного складу олігархії.

Під час падіння М. Хрущова боротьба за владу у вищому партійному керівництві вперше вийшла за стіни Кремля. Її учасниками

стали члени ЦК КПРС, включаючи всіх периферійних лідерів і вищих функціонерів-апаратників

Вимушена відмова олігархії від терористичних методів управління державою в післясталінські часи зменшила сталість тоталітарної системи влади Радянський лад формувався як симбіоз первинних (партійних) і вторинних (радянських) органів влади. В радянських конституціях було багато декларативного, починаючи від гасел народотворення, проте конструкторів тоталітарного ладу не лякали розбіжності між реальним становищем і конституційними нормами. Однак після лібералізації методів управління стало можливим публічно відстоювати закладені в самій компартійно-радянській системі норми і положення, які на практичне застосування ніколи не розраховувалися. Наприклад, один з перших українських дисидентів Левко Лук'яненко побудував свою боротьбу з владою на вимозі реалізації конституційної норми про вихід УРСР зі складу Радянського Союзу.

Лібералізація державних методів управління була найбільш відмінною рисою еволюції тоталітарного режиму. Завдяки лібералізації став можливим виступ компартійно-радянської номенклатури проти вождя, ініційований і організований деякими членами президії ЦК КПРС. М. Хрущову нагадали, що вищим органом державної партії є не президія ЦК КПРС, де він домінував, а Центральний комітет у повному складі.

Втрата влади М. Хрущовим була наслідком його власних дій. Як перший секретар ЦК КПРС, він спирався на партапарат, проте грубо ігнорував його корпоративні інтереси. Зокрема, він примусив XXII з'їзд КПРС схвалити зміни в статуті партії, згідно з якими на кожних чергових виборах склад ЦК і його президії мав оновлюватися не менше ніж на чверть, ЦК компартій союзних республік і крайкомів і обкомів — на третину, окружкомів, міськомів і райкомів — наполовину. При цьому члени керівних парторганів повинні були обиратися не більше ніж на три скликання підряд.

Нові норми ліквідували професійний статус партійної кар'єри і загрозливо нависли над майбутнім кожного парткерівника. Не дивно, що члени ЦК КПРС об'єдналися навколо змовників у Кремлі на чолі з Л. Брежнєвим. За цих умов висуванням М. Хрущова у президії ЦК КПРС вдалося підготувати і здійснити легітимне усунення свого патрона від влади. Цей прецедент зумовив підвищення політичної ваги ЦК КПРС. Диктатура партії втратила той крайній ступінь централізації, коли вся влада зосереджувалася в руках олігархії. Олігархія стала більшою мірою, ніж раніше, залежати від компартійно-радянської периферії.

XXIII з'їзд КПРС (березень—квітень 1966 р.) знову перейменував президію ЦК в політбюро, відновив посаду генерального секретаря ЦК і вилучив із статуту болючі для партноменклатури обмеження попереднього з'їзду у заміщенні посад. Замість конкретних обмежень

декларативно проголошувалася необхідність систематичного оновлення складу парторганів при забезпеченні наступності керівництва

Л. Брежнев перебував на посту генерального секретаря ЦК КПРС упродовж 18 років — з 1964 по 1982 р У пострадянські часи, коли було опубліковано його щоденникові записи, багатьох вразила цілковита убогість змісту Для учасників змови проти М Хрущова інтелектуальний рівень цього 58-річного апаратника не був таємницею Його щиро вважали тимчасовою фігурою До влади рвалися інші — розумніші й більш молоді

Однак Л Брежнев виявився неперевершеним майстром апаратної боротьби, підступних інтриг, блискучих багатоходових політичних комбінацій Як Сталін, він міг чекати бажаного роками Тихо, непомітно, проте послідовно він усував зі свого шляху всіх реальних та потенційних суперників Поступово його стали оточувати на високих посадах не діячі, а чиновники, не лідери, а виконавці Він став необхідним для сірої апаратної маси, яка займала всі керівні посади і була стурбована тільки одним аби патрон якнайдовше залишався на ключовій посаді генерального секретаря

Народився Леонід Брежнев в Дніпродзержинську у робітничій сім'ї Тут він закінчив інститут і почав працювати на металургійному заводі У травні 1937 р 30-річний інженер був призначений на посаду голови Дніпродзержинського миськвиконкому Сталінський терор відкрив багато керівних вакансій, і енергійний висуванець з бездоганними анкетними даними швидко просувався щаблями номенклатури Заповнюючи анкети, він тоді називав себе українцем

У 1939 р М Хрущов висунув Л Брежнева на посаду секретаря Дніпропетровського обкому партії, відповідального за воєнно-промисловий комплекс У роки війни той продовжував партійну кар'єру в політорганах Л Брежнев закінчив війну начальником політуправління 4-го Українського фронту

У повоєнний період Л Брежнев працював першим секретарем Запорізького, а потім — Дніпропетровського обкомів партії З 1950 р очолив Компартію Молдаві Після XIX з'їзду КПРС закріпився в центральному партійному апараті і став одним із десяти членів останнього сталінського секретаріату ЦК

М Хрущов вважав Л Брежнева членом своєї команди і в 1955 р довірив йому керівництво Компартією Казахстану Через рік він повернув Л Брежнева в секретаріат ЦК КПРС і доручив йому справу, яку ціннував понад усе — космічну програму Після поразки «антипартійної групи» Л Брежнев став членом президії ЦК КПРС У травні 1960 р М Хрущов видав йому політично малозначну, проте найвищу по радянській лінії посаду голови президії Верховної Ради СРСР Л Брежнев обіймав її до червня 1964 р, а потім слухняно повернувся в секретаріат ЦК КПРС, оскільки це відповідало кадровим розрахункам патрона

Коли Л Брежнев став на чолі партії і держави, він не дозволив собі, на відміну від М Хрущова, керуватися у кадрових переміщеннях особистими уподобаннями Вищих функціонерів тепер усували від посад з урахуванням їхніх інтересів та побажань — працевлаштовували на почесні синекури або урочисто проводили на пенсію із збереженням звичного для них рівня життя

Після усунення М Хрущова в політбюро вперше не виникло відкритої боротьби за владу О Косигін, який по праву користувався великим авторитетом серед господарників і в суспільстві, став головою Ради міністрів СРСР і обіймав цю посаду практично до смерті Він отримав можливість здійснювати економічну реформу, хоча Л Брежнев не виявляв до неї прихильності

Повноваження другого секретаря ЦК КПРС (офіційним номенклатурним розкладом така посада не передбачалася, аби не послаблювати значення поста генерального секретаря) з особливим наголосом на ідеологічні питання дісталися войовничому консерватору М Сулову Йому не чинили перешкод у здійсненні найбільш жорсткої лінії в боротьбі з національним рухом (особливо в Україні), у згортанні кампанії по десталінізації За цілковитої підтримки Л Брежнева М Сулов обрав тактику боягузливого замовчування навіть тих злочинів, що стали надбанням гласності при М Хрущові Знову було заблоковано доступ до архівів Сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», який вилучили з обігу у 1956 р, визнали за доцільне більше не друкувати Однак усі оцінки й положення з цього катехізису тоталітаризму сумлінно відтворювалися в офіційних документах, численних «творах» нового генсека, які готувалися апаратом, у посібниках та підручниках з різних галузей суспільствознавства

Третьюму впливовому члену політбюро, колишньому керівникові української компартійної організації М Підгорному Л Брежнев віддав у 1966 р посаду голови президії Верховної Ради СРСР 70-річного А Мікояна, який перебував на цій посаді, відколи її звільнив Л Брежнев, з почестями відправили на пенсію Тільки у 1977 р, перебуваючи у zenіті політичної могутності, Л Брежнев дозволив собі зігнати свого давнього суперника М Підгорного з посади номінального глави держави і забрати її собі З поєднанням цих посад вперше в радянській історії відбулося суміщення номінального і реального глави держави в одній особі

У часи Й Сталіна і М Хрущова існувала якісна різниця між олігархією (носіями влади) і номенклатурою (трансляторами цієї влади у відомства та на периферію) В часи Л Брежнева почалося поступове стирання цієї різниці Проте процес пішов не через підвищення ролі ЦК КПРС як колективного органу вищої влади Генерального секретаря ЦК такий перебіг подій не влаштував

З кінця 60-х років пленуми ЦК відбувалися, як правило, двічі на рік, кожний з них тривав не більш як один день За таких умов

Центральний комітет практично був позбавлений можливості виявити себе як орган влади. Пленуми ЦК тільки проштамповували рішення, які приймалися на політбюро і в секретаріаті, а готувалися в апаратних відділах ЦК. Разом з тим зросла роль перших секретарів обкомів.

ЦК компартій союзних республік. Ці керівники становили основний кістяк Центрального комітету, проте вони діяли не на його засіданнях (плenums), а на індивідуальній основі, через спілкування з апаратними відділами ЦК. Апаратні відділи ЦК склалися з працівників, позбавлених політичного значення і цілком підпорядкованих генеральному секретарю та секретаріату ЦК в цілому. Отже, зростання ролі членів ЦК — провідних представників компартійно-радянського апарату не зачіпало повноти влади генерального секретаря.

Такий складний перерозподіл влади зменшував залежність генерального секретаря від членів політбюро ЦК, що цілком влаштувало Л. Брежнєва. За умов, що склалися, явно послаблювалася небезпека виступу проти керівника секретаріату з боку більшості членів вищого партійного керівництва (у 1957 р.) або всього складу ЦК (у 1964 р.)

Однак Л. Брежнєв зміцнював свою особисту владу не тільки методом політичних комбінацій. Йому вдалося згуртувати навколо себе вищих функціонерів у центрі і на периферії під гаслом утвердження політичної стабільності. Правила гри, запропоновані розважливим та толерантним генеральним секретарем, цілком влаштували правлячий номенклатурний клан. Після сталінського терору і хрущовського волюнтаризму він вперше відчув безпечність та стабільність. Компартійно-радянська номенклатура боялась різких змін у політиці, спроможних загострити ситуацію і порушити стабільність.

Такі тенденції в державному управлінні призводили до свідомого ухилення від розв'язання назрілих проблем. Адже кожна велика проблема потребувала для свого розв'язання нестандартних рішень і кадрових переміщень. Значно легше було відсунути її розв'язання у невизначене майбутнє. Тому консерватори на чолі з Л. Брежнєвим, які тримали в своїх руках важелі влади, робили вигляд, що в суспільстві взагалі не існує жодних серйозних проблем. Наслідком егоїстичної політики, в основі якої корінилися особисті інтереси можновладців, була відмова від реформ.

За цих умов системна криза радянського ладу стала розростатися, мов ракова пухлина. Однак тоталітарна держава цілеспрямовано і свідомо блокувала негативну інформацію. Для стороннього спостерігача поверхня політичного і соціально-економічного життя в Радянському Союзі залишалася незворушно спокійною.

Ідеологи на чолі з М. Сусловим робили спроби утвердити в суспільстві позитивний образ Л. Брежнєва як вождя радянського народу з обов'язковим додатком «і всього прогресивного людства». Проте з нового «культу особи» нічого не вийшло. Л. Брежнєв ніколи не був

харизматичним лідером В другій половині свого тривалого правління він мав серйозні проблеми із здоров'ям Незліченна кількість анекдотів, пов'язаних з його особою, свідчила про те, що до другого генсека, на відміну від першого, народні маси ставилися з іронією і з легким презирством

Номенклатура з готовністю підтримувала і заохочувала примхи генерального секретаря, особливо його пристрасть до нагород і почесностей, яка вказувала на прихований комплекс неповноцінності В другій половині його перебування при владі ця пристрасть набула скандально-маразматичної форми Генерал-майор у 1945 р, він став генералом армії у 1975 р і маршалом Радянського Союзу у 1976 р Генеральний секретар ЦК КПРС отримав у нагороду від своїх підлеглих п'ять зірок Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці, які він носив у два ряди, а також сім орденів Леніна, Ленінську премію миру, Ленінську премію з літератури

На українську політичну еліту Л Брежнєв спирався істотно меншою мірою, ніж М Хрущов За весь період перебування при владі він з власної волі включив до політбюро ЦК КПРС лише одного вихідця з України — свого давнього і доброго знайомого М Тихонова П Шелест, а потім В Щербицький стали членами політбюро з його санкції, проте на формальних підставах — як керівники Компартії України Інші вихідці з України, які завдячували членством у політбюро М Хрущову, багато років залишалися на посадах Зокрема, А Кириленко вийшов з політбюро за станом здоров'я після смерті Л Брежнєва Наприкінці 1964 р у складі вищого керівництва КПРС було п'ятеро вихідців з України, а в 1985 р — тільки один В Щербицький

Коли перший секретар ЦК Компартії України М Підгорний дістав нове призначення і поїхав до Москви, цю посаду в липні 1963 р обійняв П Шелест Колишній інженер-металург, він розпочав партійну кар'єру перед війною У 50-х роках обіймав керівні посади в Київському міськкомі та обкомі партії На посаді першого секретаря ЦК КПУ виявив себе переконаним провідником лінії центру

Легенда про автономістську політику П Шелеста в Україні, яка поширювалася ним самим після виходу на пенсію, позбавлена підстав Однак слід визнати, що дедалі ширші масштаби русифікації України, які були інспіровані московським центром у повоєнний період, обурювали його Для політики русифікації П Шелест не знаходив ні морального виправдання, ні практичного обґрунтування На з'їзді письменників України у листопаді 1966 р він виступив з промовою, в якій наголошував «Треба дбайливо, з повагою ставитися до нашої рідної, чудової української мови Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас, і в першу чергу — ви, письменники, повинні берегти і розвивати»

Істотні «заслуги» в русифікації України мав якраз М Хрущов Усунення Хрущова від влади, в чому Шелест взяв найактивнішу участь, здалося йому зручною нагодою для активізації дій, спрямованих на

відшкодування втрат від русифікації Передусім шлося про втрати, заподіяні реформами М Хрущова національній освіті З ініціативи П Шелеста міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю Даденков запропонував у 1965 р ряд заходів Пропонувалося, зокрема, видавати перевагу під час зарахування до вищих навчальних закладів тим абітурієнтам, які добре володіли українською мовою Суспільні науки повинні були читатися студентам українською мовою Підручники та наукові журнали також мали виходити українською мовою

Запропоновані нововведення не були реалізовані у повному обсязі внаслідок протидії міністерських чиновників Москви Проте видання наукової літератури, у тому числі в галузі точних наук, поступово стало здійснюватися українською мовою У Харкові і Дніпропетровську було налагоджено випуск вечірніх газет українською мовою На телебаченні збільшилася кількість україномовних програм Українська мова запроваджувалася в поточну роботу установ, передусім партійних

У 1970 р вийшла з друку книга *П. Шелеста «Україно наша Радянська»*, в якій було зроблено незвичні екскурси у напівзабуту за повоєнний період українську історію Признаючись, що він сам козацького походження, П Шелест писав «Запорозькі козаки були героїчними захисниками українського народу Козацькі звичаї вражали весь тодішній світ»

У Москві українофільство Шелеста сприймалося спокійно, хоча Л Брежнєв час від часу полемізував з ним у конкретних питаннях Л Брежнєв не мав наміру переглядати лінії Хрущова на русифікацію України, однак не поспішав із санкціями П Шелест його не влаштовував, але замінювати його негайно генеральний секретар не бажав Передумови для заміни визрівали поступово, в міру зміцнення в Москві політичних позицій Л Брежнєва, а в Україні — позицій В Щербицького

Народився *В. Щербицький* у 1918 р в сім'ї робітника у містечку Верхньодніпровську Навчався у Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті, який закінчив перед початком війни, потім воював Після повернення з армії він працював на інженерно-технічних посадах у Дніпродзержинську У 1948 р розпочав партійну кар'єру перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У Л Брежнєв доручив йому посаду другого секретаря Дніпродзержинського міського

Після цього В Щербицький послідовно обіймав партійні посади другого і першого секретаря у Дніпродзержинську та Дніпропетровську У 1957 р він став секретарем ЦК Компартії України На початку 1961 р за рекомендацією Л Брежнєва М Хрущов призначив його керівником українського уряду, проте у червні 1963 р звільнив з цієї посади Після приходу до влади Л Брежнєв тричі ставив питання про повернення свого протеже, весь час наражаючись на гостру протидію з боку П Шелеста Врешті-решт у жовтні 1965 р В Щербицький знову очолив український уряд

На XXIV з'їзді КПРС (квітень 1971 р) В Щербицького, як і П Шелеста, обрали членом політбюро. Всі зрозуміли, що наявність двох представників однієї республіки у вищому керівництві КПРС — явище тимчасове. Справді, у березні 1972 р П Шелест і очолюваний ним ЦК Компартії України були піддані гострій критиці на політбюро ЦК КПРС за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму».

Виконуючи вказівку з Москви, політбюро ЦК Компартії України в травні звільнило Шелеста від обов'язків першого секретаря і члена політбюро. Скликаний наступного дня пленум обрав першим секретарем ЦК В Щербицького. П Шелест отримав почесну синектуру в Москві. Тільки через рік він був виведений із складу політбюро ЦК КПРС і відправлений на пенсію.

За дорученням М Суслова в АН УРСР була підготовлена розгромна рецензія на книгу П Шелеста «Україно наша Радянська», в якій автор прямо звинувачувався в націоналізмі. У квітні 1973 р рецензію опублікував журнал «Комуніст України». Саме тоді на пленумі ЦК Компартії України основні положення рецензії були озвучені, щоб українська політична еліта сприйняла їх як керівництво до дії. П Шелест звинувачувався в ідеалізації українського козацтва й Запорозької Січі, недооцінці ролі і значення єдиного загальносоюзного народно-господарського комплексу, недостатній увазі до братерської дружби російського та українського народів тощо. Пленум ЦК вирішив посилити боротьбу з проявами «націоналізму і національної обмеженості». Книжку «Україно наша Радянська», якою раніше райкоми партії нагороджували кращих пропагандистів, вилучили з масових бібліотек.

Відставка П Шелеста розв'язала Л Брежневу руки, і політика цілеспрямованої русифікації України посилилася. Провідником її став В Маланчук, якого у жовтні 1972 р за пропозицією М Суслова призначили на посаду секретаря ЦК Компартії України з ідеології. Надмірна любов до історії України і української мови стала вважатися достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі. Спираючись на безпосередню підтримку Москви, В Маланчук розпочав ідеологічну чистку в Україні. Відбулася заміна багатьох керівників ідеологічних і наукових установ. Зокрема, було усунуто від керівництва «Українським історичним журналом» та Інститутом археології АН УРСР видатного українського вченого Ф Шевченка.

Боротьба з українським націоналізмом нерідко відбувалася у формі істеричних звинувачень далеких від будь-якої політики людей, які дотримувалися традицій свого народу. На вулицях Києва стали з підозрою поглядати на людину, одягнену по-міському, якщо вона розмовляла українською мовою. У Львові на площі Ринку у скульптури Нептуна відламали тризуб, аби не виникало небажаних асоціацій. Чудово володіючи українською мовою, В Щербицький в офіційних виступах майже завжди користувався російською. Услід за ним на

російську мову або суржик переходили партапаратники в областях районах України

Довгі роки «застою» виявилися вкрай бідними на поділ, які б залишилися у пам'яті Інколи такі події створювалися штучно Зокрема, партапарат доклав багато зусиль, щоб урочисто обставити прийняття нової Конституції СРСР і конституцій союзних республік

У жовтні 1961 р на XXII з'їзді КПРС М Хрущов зазначив, що Конституція СРСР 1936 р застаріла У новій конституції, на його думку, треба було відобразити факт створення в СРСР загальнонародної держави і розповісти про шляхи розгорнутого будівництва комунізму Прийнята цим з'їздом програма КПРС запевняла, що у першому десятиріччі розгорнутого комуністичного будівництва, тобто до 1971 р, СРСР випередить США за своїм економічним потенціалом Тим часом у середині 60-х років стало ясно, що прогнози програми КПРС ганебно провалюються Наступники М Хрущова опинилися у незручній ідеологічній ситуації Було вирішено вилучити партійну програму з пропагандистського обігу і на певний час забути про перегляд конституції

У 1967 р спчрайтери Л Брежнєва запровадили нове поняття — «розвинений соціалізм» Під ним розуміли смугу розвитку гривалістю в кілька десятиріч між побудованим в 30-ті роки соціалізмом і повним комунізмом М Хрущова засудили за легковажне ігнорування розвиненого соціалізму як об'єктивно існуючого етапу комуністичного будівництва

60-ту річницю Жовтневої революції компартійні ідеологи вирішили ознаменувати прийняттям нової Конституції На XXV з'їзді КПРС у березні 1976 р Л Брежнєв оголосив, що питання про «конституцію розвиненого соціалізму» цілком назріло Було створено конституційну комісію, яка у червні 1977 р опублікувала проект Основного закону Після цього події розгорталися за сценарієм, розробленим під час прийняття Конституції 1936 р Організуючи ритуал «всенародного обговорення», компартійний апарат поставив своєрідний рекорд, достойний книги Гіннеса В Україні в обговоренні проекту взяли участь майже 35 млн чол У жовтні 1977 р позачергова сесія Верховної Ради в урочистій обстановці прийняла нову Конституцію СРСР

Конституція 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного закону 1936 р. В ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної союзної республіки зі складу багатонаціональної держави.

Роль КПРС у житті радянського суспільства характеризувалася більш докладно, проте також у публіцистичних виразах, а не мовою юридичних формул Стаття 6 проголошувала «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»

Ці слова були позбавлені реального змісту і не розкривали механізмів диктатури державної партії. Власне, слово «диктатура» взагалі було відсутнє. Держава «диктатури пролетаріату» волею компартійних пропагандистів була перетворена на загальнонародну державу.

Услід за Конституцією СРСР почалася робота над новою Конституцією УРСР. Проект її винесли на всенародне обговорення у березні 1978 р. Обговорення відбулося за скороченою схемою, але йому також надали «всенародного характеру»: партійні органи провели 280 тис. зборів, в яких взяли участь 32 млн. чол. Конституція УРСР була прийнята у квітні 1978 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. В її тексті було відтворено основні положення попередньої Конституції 1937 р.

Конституції були суто пропагандистськими документами. Вони так само не відбивали об'єктивної реальності, як Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р. Політична ситуація в Україні доби «застою» здавалася цілком благополучною, спокійною, навіть застиглою. Однак у суспільстві непомітно нагромаджувався колосальний вибуховий потенціал. Про наявність політичної кризи свідчила тільки верхівка айсберга — дисидентський рух.

Наступ сталіністів після приходу до влади Л. Брежнєва глибоко розчарував передову інтелігенцію. Багато людей підносили голос протесту проти припинення процесу десталінізації держави, ідеологічного наступу консерваторів, зупинки в перегляді судових справ і позасудових вироків щодо жертв сталінських репресій. В Україні опозиційні виступи найчастіше мали національний характер і здебільшого спрямовувалися проти русифікації.

Для того щоб у зародку придушити опозицію, П. Шелест дав санкцію на арешти. У серпні і вересні 1963 р. КДБ заарештувало кілька десятків представників творчої і наукової інтелігенції. Арешти здійснювалися здебільшого у Києві та в західних областях. У пресі про них не повідомлялося. Політичні звинувачення заарештованим не пред'являлися.

Сваволя властей щодо ув'язненої молоді викликала протест з боку відомих у республіці людей. Із запитом про долю заарештованих до ЦК Компартії України звернулися авіаконструктор **О. Антонов**, письменники **І. Драч**, **Л. Костенко**, **А. Малишко**, **М. Стельмах**, композитори **Г. і П. Майбороди**, кінорежисер **С. Параджанов** та ін. Під час прем'єрного показу фільму С. Параджанова «*Тині забутих предків*» в київському кінотеатрі «Україна» І. Дзюба, а вслід за ним **Ю. Бадзьо**, **В. Стус** і **В. Чорновіл** повідомили аудиторію, що в Україні розпочалися таємні арешти. В залі виникло заворушення, припинене зусиллями терміново прибулих співробітників КДБ. Подія, що сталася 4 вересня 1965 р., була першим громадянським політичним протестом у Радянському Союзі післясталінських часів.

Наприкінці 1965 р молодий літературний критик **І. Дзюба** надіслав до ЦК Компартії України листа з протестом проти арештів серед інтелігенції. До листа було додано об'ємну статтю під назвою «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*», якій судилося відіграти велику роль у формуванні ідейної основи українського національно-визвольного руху доби «застою». Стаття справила велике враження на багатьох апаратників високого рангу, які були проти курсу Москви на русифікацію, тому що бачили в ньому більше мінусів, ніж плюсів. П. Шелест навіть розпорядився розмножити і поширити статтю серед свого оточення, оскільки вона додавала йому аргументів у суперечках щодо національного питання з вищим керівництвом КПРС.

І Дзюба в своїй аргументації не відходив від комуністичної ідеології. Навпаки, він широко використовував аргументи, взяті з праць К. Маркса і В. Леніна, щоб показати фарисейську суть політики керівників партії, її невідповідність проголошуваним комуністичними класиками деклараціям. У статті висвітлювалася дискримінація українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Справедливо критикувалися офіційні концепції з національного питання, зокрема ідея майбутнього злиття націй при комунізмі, міф про «цивілізаторську» місію російського народу щодо інших народів СРСР, теза про добровільність територіальних «возз'єднань» під час виникнення і розширення Російської імперії.

Дослідження І. Дзюби почало швидко поширюватися у «самвидаві». Шестидесятників поміркованої політичної позиції воно приваблювало стилем і змістом аргументації, лояльністю автора щодо властей. Радикалів твір І. Дзюби влаштував гостротою постановки національних проблем, непримиренністю щодо великодержавного російського шовінізму. Один з примірників «самвидаву» потрапив до Праги і далі на Захід. У 1968 р видавництво «Сучасність» у Мюнхені видало працю окремою книгою. Потім вона була перевидана кількома європейськими мовами і дістала високу оцінку різних політичних сил. Захід вперше відчув, що в Радянському Союзі існує досвідчена ерудована опозиція тоталітарному режиму.

Майже такий самий резонанс з українському суспільстві і за кордоном дістала велика стаття **М. Брайчевського** «*Приєднання чи возз'єднання?*». В ній шлося про те, як оцінювати входження України до Російської держави за Переяславським актом 1654 р. В історичній літературі 30—40-х років ця подія характеризувалася як зло, але менше, ніж можливе приєднання України до Польщі або Туреччини. Такий підхід було піддано нищівній критиці у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», підготовлений за безпосередньої участі Л. Кагановича. Під пильним наглядом компартійних ідеологів вчені інституту випустили у світ в 1953 р новий курс «Історії України», в якому Переяславський акт розглядався як благодотворне

з усіх боків «возз'єднання» України з Росією. Помпезне відзначення 300-річчя цієї події у 1954 р. закріпило таку оцінку як офіційну.

Розкриваючи обставини виникнення терміна «возз'єднання», М. Брайчевський показав його невідповідність попередній радянській історіографії, яка користувалася терміном «приєднання», а найголовніше — фактичному стану справ. Нав'язана Л. Кагановичем оцінка змушувала повірити в те, що український народ провадив під проводом гетьмана Б. Хмельницького визвольну війну з польськими панами лише для того, щоб «возз'єднатися» з Росією, втратити великою кров'ю завойовану державність і потрапити у нову кріпосну залежність.

Стаття не була надрукована в «Українському історичному журналі», який її замовив, незважаючи на підтримку І. Гуржія, Ф. Лося та інших провідних фахівців інституту. Вона почала поширюватися у «самвидаві» і здобула колосальну популярність. У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була опублікована (без відома автора) видавництвом «Нові дні» в Торонто (Канада). М. Брайчевський після цього втратив роботу в академічному інституті і протягом шести років не міг працювати за фахом.

Великий вплив на розгортання дисидентського руху мала збірка документів, упорядкована журналістом **В. Чорноволом** під назвою «*Лихо з розуму*» (*портрети двадцяти «злочинців*»). У ній були зібрані документальні дані про ув'язнених в далеких таборах «буржуазних націоналістів», які стали жертвою негласних судових процесів на початку 1966 р. Книга переконливо засвідчувала вражаюче беззаконня і безглуздість дій властей у переслідуванні інакодумців. У передмові до збірника, який було надіслано П. Шелесту і голові КДБ УРСР В. Никітченку, В. Чорновіл вимагав гласності у розв'язанні долі несправедливо засуджених і в обговоренні гострих суспільних проблем.

Рукопис книги швидко потрапив за кордон (з відома автора) і почав в уривках друкуватися газетами і журналами США, Канади, Німеччини, передаватися радіостанціями «Свобода», «Голос Америки», «Рим» на Радянський Союз. У Парижі цей вибуховий документальний матеріал було опубліковано окремою книгою. Автор удостоївся міжнародної журналістської премії. Львівський обласний суд «нагородив» його трьома роками ув'язнення за антирадянську діяльність.

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер журналу «**Український вісник**». Його ініціатором і головним редактором був той самий В. Чорновіл, який за рік до того вийшов на волю (свій термін він не відбув до кінця через амністію). Журнал мав кореспондентів у багатьох містах України і друкувався на друкарській машині на цигарковому папері. У ньому подавалася інформація про судові і позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, акції протесту тощо. Редколегія підкреслювала, що журнал є не антикомуністичним або антирадянським, а, навпаки, цілком легальним і конституційним виданням. Проте друкувався й поширювався він підпільно.

«Самвидав» перетворився на організаційну структуру українського опозиційного руху. Подібну роль він виконував і в Росії, республіках Прибалтики та Закавказзя. Між дисидентами різних республік стали налагоджуватися контакти по лінії «самвидаву».

У 1971 р. ЦК КПРС прийняв дві постанови, націлені на розгром політичної та духовної опозиції, і в обох основна увага приділялася проблемі «самвидаву». У липні цього року ЦК Компартії України ухвалив постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». В ній характеризувалися як найбільш небезпечні твори І. Дзюби, В. Мороза, Є. Сверстюка і В. Чорновола. На відділи ЦК і обкомів Компартії України покладалася поліцейські функції: «вжити відповідних заходів для запобігання розповсюдженню політично шкідливої літератури, виявляти осіб, які займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званого «самвидаву» і проводити з ними відповідну профілактичну роботу». КДБ доручалося перекрити канали вивезення «самвидаву» за кордон і ввезення «тамвидаву» в республіку.

Протягом 1970—1971 рр. В. Чорноволу вдалося випустити п'ять номерів «Українського вісника», з яких чотири потрапили за кордон. Шостий випуск журналу з'явився у Києві в 1972 р. Його підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий і Є. Пронюк. В. Чорновола в цей час вже заарештували.

Новою хвилею арештів у січні 1972 р. розпочався широкий наступ на дисидентів, який тривав практично без перерви майже два роки. За ґратами опинилися І. Гель, В. Марченко, Л. Плющ, Є. Пронюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус і багато інших. Почалася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках. Були складені чорні списки письменників, поетів, перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Переглядалися плани видавництва, репертуар театрів, експозиції музеїв.

Погром 1972—1973 рр. підірвав опозиційний рух. Проте незабаром зін дістав друге дихання. **У серпні 1975 р. радянської газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінкських наради з питань безпеки та співробітництва в Європі**, включаючи так звані «гуманітарні статті». Серед них була і стаття про неприпустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально відстоювати право на інакомислення. Дисидентський рух трансформувався на правозахисницький.

У травні 1976 р. на скликаній академіком А. Сахаровим пресконференції західних журналістів у Москві фізик Ю. Орлов оголосив про утворення Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Відомі російські дисиденти, які увійшли до цієї групи, зобов'язалися стежити за тим, щоб уряд СРСР дотримувався гуманітарних статей Заключного акта.

У листопаді цього року у Києві утворилася Українська Гельсінкська група (УГГ). Фундаторами українського руху правозахисників стали письменник *М. Руденко* (голова), письменник, колишній в'язень сталінських таборів *О. Бердник*, генерал-майор *П. Григоренко*, головні дійові особи «справи юристів» *І. Кандиба* та *Л. Лук'яненко*, які повністю відсиділи свій 15-річний строк, учитель *О. Тихий* та ін

Члени УГГ підписали декларацію власними іменами і подали адреси, щоб підкреслити свій намір діяти виключно на легальних засадах. Однак КДБ переслідував їх, не зупиняючись перед мерзенними провокаціями. Зокрема, їм підкидали під час обшуків долари США, порнографічні листівки, зброю, нацьковували на них хуліганів і карних злочинців. У грудні 1977 р. Л. Лук'яненко був заарештований і дістав по суду як «особливо небезпечний рецидивіст» 10 років таборів і 5 років заслання. Одного за одним заарештовували також інших членів УГГ. Останнім у 1981 р. за ґратами опинився І. Кандиба.

Опозиційний рух не став масовим. Однак сталіністи при владі розуміли, що він несе з собою грізну небезпеку. Відмова від терору сталінської доби і спроб реформ в часи Хрущова надзвичайно звужувала здатність керівників партії контролювати суспільні процеси. Будь-що вони прагнули приховати від громадян пропонувані опозиціонерами альтернативи тим методам управління і формам життя, з якими суспільство звикло за довгі десятиріччя.

Однак змусити дисидентів замовкнути властям не вдалося. Організована тоталітарною державою інформаційна блокада навколо них раз у раз різними засобами проривалася. Дисидентська критика існуючого ладу пробуджувала громадську думку і спонукала людей давати оцінку несправедливостям, які вони бачили навколо себе.

Опозиційний рух став яскравим проявом політичної кризи, яка дедалі більше змикалася з соціально-економічною кризою.

ПОГЛИБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

11:2

Від деяких, хоча й не всіх, нововведень М. Хрущова його наступники почали відмовлятися майже відразу. Насамперед вони скасували реформу партійного апарату. Восени 1962 р. М. Хрущов поділив парт-апарат на міський і сільський. Поділ не сприяв підвищенню відпові-

дальності керівних працівників за стан справ у промисловості і в сільському господарстві, хоча метою реформи було оголошене саме це Навпаки, відмова від територіально-виробничого принципу побудови партійних органів підірвала їх вплив на господарство

До кінця 1964 р промислові й сільські обласні партійні органи було знову об'єднано Відповідно об'єдналися радянські, профспілкові, комсомольські та інші органи Реорганізація супроводжувалася істотними змінами в адміністративно-територіальному поділі республіки Кількість сільських районів збільшилася з 250 до 394

Майже одночасно нові керівники країни скасували непопулярні заборони щодо присадибного господарства У листопаді 1964 р були скасовані укази 1958—1963 рр про заборону утримувати худобу громадянам, які проживали у містах і робітничих селищах, про обмеження норм утримання худоби в особистій власності неколгоспників, про підвищене оподаткування власників худоби, які не займалися «суспільно корисною працею», про підвищені податки з громадян, які утримували худобу «з метою особистого збагачення»

Скасування цих указів свідчило про те, що вище партійне керівництво починало більш прагматично ставитися до присадибного господарства, яке задовольняло потреби міських жителів у продукції тваринництва, а селянам давало можливість підробітку Лише у хворобливий уяві наскрізь заідеологізованого М Хрущова могли виникнути побоювання щодо «особистого збагачення» селян, які одержували мізерні копійки за працю в колгоспах або радгоспах

Виявлений вищим керівництвом державної партії прагматизм був все-таки непослідовним Обмеження на утримання худоби зберігалися Зокрема, громадяни, які не були членами колгоспів, за указом президиї Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1964 р не могли мати більше однієї корови на сім'ю, однієї свиноматки з приплодом, двох десятків бджолиних вуликів Стежили за тим, щоб «збагачення», яке було результатом власної праці, не переходило певної межі Ідеологічні догми компартійного керівництва залишалися незмінними

Земельні органи повернули населенню України більшу частину відібраної в роки правління М Хрущова присадибної землі Присадибні ділянки у 1968 р мали 9 млн сімей, у тому числі 5,2 млн сімей колгоспників, 1,8 млн сімей робітників та службовців, які проживали у сільській місцевості, 2 млн сімей робітників та службовців у містах і селищах міського типу Всього у користуванні населення перебувало 2,6 млн га присадибної землі, тобто 7,7 відсотка орних площ Незважаючи на відсутність техніки, населення вирощувало на присадибних ділянках чверть загальної кількості споживаної в Україні овочевої продукції, третину м'яса, сала, молока і фруктів, більш як половину картоплі Ці дані свідчили про низьку ефективність колгоспного ладу

У березні 1965 р відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений становищу в сільському господарстві На ньому було визнано, що сільсько-

господарська семирічка 1959—1965 рр. провалилася: надої молока практично не зросли, а середньорічне виробництво зерна скоротилося. Сільськогосподарська галузь залишалася збитковою, незважаючи на здійснене у 1962 р. підвищення заготівельних і роздрібних цін на м'ясо-молочну продукцію.

Пленум санкціонував зміну планування закупівель сільськогосподарської продукції. Замість щорічних планів з додатковими завданнями, які інколи перевищували план, встановлювався розрахований на шість років стабільний план. План продажу державі зерна і продукції тваринництва зменшився, тоді як закупівельні ціни збільшилися. На поставки надпланового хліба встановлювалася надбавка — 50 відсотків від основної ціни. Вважалося, що за цих умов колгоспи розширять зернове виробництво і відпаде потреба імпортувати хліб. Однак Радянський Союз так і не звільнився від імпортної залежності по хлібу до кінця свого існування.

ПРОМИСЛОВІСТЬ. У вересні 1965 р. відбувся черговий пленум ЦК КПРС. На ньому були скасовані реформи М. Хрущова в галузі управління промисловістю. Пленум санкціонував ліквідацію рад народного господарства і відновив галузеву систему управління промисловістю через союзні і союзно-республіканські міністерства. В Україні була відновлена діяльність 22 союзно-республіканських і 7 республіканських міністерств. Сім ліквідованих раднаргоспів передали загальносоюзним міністерствам 499 підприємств, союзно-республіканським — 5986, республіканським міністерствам — 587, місцевим радам депутатів трудящих — 36 підприємств. Переважна частка промислового потенціалу України знову була підпорядкована центральним відомствам.

Вересневий пленум ЦК КПРС прийняв також постанову «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва». В ній визначалися основні принципи реформи методів планування та економічного стимулювання. Реформа спрямовувалася на розширення сфери госпрозрахункових відносин на підприємствах і створення ефективної системи стимулювання.

На початку жовтня 1965 р. були опубліковані два урядові документи, підготовлені на основі рекомендацій групи економістів, що працювала під керівництвом харківського професора О. Лібермана, про поліпшення планування та стимулювання виробництва і про державне виробниче підприємство. Радянський уряд засвідчував бажання наділити підприємства широкими правами в господарській діяльності. Кількість обов'язкових показників істотно скоротувалася.

Показник валової продукції зберігався тільки як статистичний. Основним плановим показником ставав обсяг реалізованої продукції. Якщо продукцію реалізувати не вдавалося, вона не зараховувалася як вироблена. Такий порядок спонукував підприємства скорочувати випуск продукції, яка не користувалася попитом.

Частину доходів підприємств тепер залишали в їх розпорядженні. Замість зовсім невеликого фонду підприємства утворювалися три самостійні фонди — розвитку виробництва, матеріального заохочення : соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Величина цих фондів визначалася за суворими нормами, щоб перешкодити директорам підприємств добиватися прибутку будь-яким шляхом, а міністерствам — вилучати більше доходів, ніж треба.

На нові методи планування та економічного стимулювання підприємства переводилися поступово. У 1966 р. реформа охопила перші сто українських підприємств. У 1970 р. кількість підприємств, які працювали по-новому, зросла до 8,2 тис., що становило понад 80 відсотків загальної кількості. На них припадало 92 відсотки обсягу промислової продукції.

Восьма п'ятирічка (1965—1970 рр.) була найуспішнішою серед усіх радянських п'ятирічок. Обсяг промислового виробництва збільшився в Україні наполовину. Дві третини приросту промислової продукції було одержано за рахунок зростання продуктивності праці. Однак статистика певною мірою прикрасила результати реформи: високі звітні показники нерідко досягалися завдяки прихованому підвищенню цін.

Основна причина труднощів з реформою полягала в тому, що розширення прав підприємств не супроводжувалося звуженням прав міністерств і комітетів (Держплану, Держпостачу, Держкомцін тощо). Економіка була командною, нею розпоряджалися не виробничники, а чиновники. Чиновники не мали заінтересованості в тому, щоб брати на себе ініціативу, виходячи з конкретної ситуації.

Госпрозрахунок, тобто порівняння витрат виробництва і одержаних економічних результатів, завжди був лише ерзацом ринкового підходу до господарювання. Госпрозрахунок на реформованих підприємствах назвали «повним». Проте він залишався бюрократичним витвором, який не мав нічого спільного з господарюванням в умовах ринкової економіки.

Економічна реформа була доведена до кінця, тобто поширена на всю промисловість завдяки зусиллям О. Косигіна. Л. Брежнев ставився до неї з підкресленою байдужістю. Міжвідомча комісія при Держплані СРСР, що проводила реформу, завдяки опозиції керівників багатьох міністерств і відомств, які входили до неї, виявилася майже паралізованою. Не бажаючи поступатися своїми правами, міністерства ігнорували положення про державне виробниче підприємство і поступово поверталися до жорсткого директивного планування. Продуктивність праці, собівартість продукції, а згодом також інші показники знову стали директивними. Чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього в наступному році, оскільки міністерства і планово-фінансові органи визначали більш жорсткі нормативи утворення фондів стимулювання. Згортання економічних і посилення адміністративних методів управління зменшило стимулююче значення премії. Вона стала по суті незначним додатком до заробітної плати.

Партійні органи, як і раніше, на всіх рівнях активно втручалися в економіку, не поділяючи господарської відповідальності за власні рішення У самому виробництві не знаходилося людей, здатних провести у життя рішення, які відповідали б інтересам підприємства

Економіка командного типу була приречена залишатися витратною, екстенсивною, ірраціональною. Реформа «пшла в пісок», а на плакатах під портретами Л Брежнєва друкували вислів її головного могильника «Економіка має бути економічною»

Прищеплення елементів ринку командній економіці було принципово неможливим Чехословацькі події допомогли компартійно-радянській олігархії зрозуміти або план переможе ринок, або ринок переможе план, директиву, радянську владу Після «празької весни» розмови про ринковий соціалізм, колективну власність, прями зв'язки з іноземними фірмами, оренди відносини стали вважатися політично шкідливими У пресі розпочалася інспірована компартійними ідеологами полеміка з економічними концепціями «ревізіоністів»

Підвищення продуктивності праці або зменшення матеріаломісткості виробництва, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали другорядну роль Радянська промисловість розвивалася переважно екстенсивним шляхом, за рахунок залучення додаткових кількостей сировини і робочої сили, створення нових потужностей Інтенсивним шляхам розвитку перешкоджала несприйнятливість виробництва до науково-технічного прогресу Новітню техніку доводилося «впроваджувати» силовими засобами Відсутність конкуренції призводила до стагнації виробництва Оскільки можливості додаткового залучення у виробництво сировини і робочої сили поступово вичерпувалися, темпи промислового зростання скорочувалися

Ця закономірність була характерною для всієї радянської промисловості В Україні падіння темпів було особливо помітним в результаті зменшення її частки в загальносоюзних капіталовкладеннях Починаючи з 70-х років для Держплану СРСР стали пріоритетними східні регіони країни Виняток становила електроенергетика, у тому числі атомна Нові електроенергетичні потужності споруджувалися в Україні з розрахунком на задоволення потреб сусідніх країн РЕВ

За 1970—1985 рр видобуток залізної руди зріс із 111 до 120 млн т, виробництво прокату чорних металів — з 32,7 до 37,7 млн т, електроенергії — з 138 до 272 млрд кВт год Зменшилося видобування вугілля Донбас давав щороку до 200 млн т вугілля в дев'ятій п'ятирічці, 190 млн т — в десятій, менше як 180 млн т — в одинадцятій п'ятирічці З кожною п'ятирічкою собівартість вугілля зростала Для того щоб видобути паливо, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари або йти глибше під землю Недостатня технічна оснащеність позначалася не тільки на продуктивності, а й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їхньому життю

Відрваний від ринку, директивний механізм господарювання ґрунтувався на нормативах, які доводилися до підприємств як обов'язкові. Для значної частини ресурсів норми раціонального використання палива, сировини і матеріалів не визначалися через технологічні труднощі. У багатьох випадках перегляд норм не встигав за змінами з технічному рівні виробництва. Сам по собі перегляд мільйонів нормативів був надзвичайно трудомісткою справою. Часто директивні нормативи не виконувалися через відсутність прямої матеріальної зацікавленості у цьому з боку виробників. Масові громадські огляди економії ресурсів були пропагандистськими заходами і не могли істотно вплинути на показники виробництва.

Матеріаломісткість продукції зростала. Навпаки, фондівдача, тобто вироблений національний дохід у розрахунку на карбованець виробничих фондів (задіяні у виробництві устаткування, сировина, паливо, матеріали), неухильно знижувалася. Всупереч заклинанням компартійних ідеологів радянська економіка не бажала бути економічною.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. В Україні воно було традиційно розвиненим. Республіка давала більш як половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів і овочів. Частка капіталовкладень у сільське господарство істотно підвищилася порівняно з попереднім періодом. У дев'ятому, десятому і одинадцятій п'ятиріччях вона становила в Україні 27—28 відсотків від загального обсягу капіталовкладень. Це знаходило матеріалізоване відображення у зростаючому споживанні сільським господарством електроенергії (на виробничі й побутові цілі), мінеральних добрив, гербіцидів, використанні техніки. Споживання селом електроенергії зросло порівняно з другою половиною 60-х років у 1981—1985 рр. у 3,6 рази, поставки мінеральних добрив збільшилися в 2,6 рази. Істотно зросли поставки тракторів, вантажних автомобілів, комбайнів.

Однак ці ресурси використовувалися нераціонально. Темпи зростання виробництва продовольчої продукції були помітно меншими, ніж фондоозброєності села. Віддача кожного карбованця використаних у сільському господарстві України основних і оборотних фондів (фондовіддача) зменшилася в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою (1965—1970 рр.) майже на 60 відсотків. Колгоспи і радгоспи не могли нагодувати міського споживача, незважаючи на те, що держава витрачала на них усе більше коштів. Зменшення фондівдачі пояснювалося неефективністю самої системи колгоспного виробництва, яка була позбавлена реального господаря.

У 1982 р. була запроваджена в життя широко розпропагована **продовольча програма**. Практично щодня з року в рік засоби масової інформації висвітлювали хід її виконання. Програма розглядалася як свідчення турботи Комуністичної партії про матеріальний добробут радянських людей. І справді, керівники КПРС, починаючи від Л. Брежнєва, були щиро зацікавлені в тому, щоб з повсякденного

життя населення зникли проблеми, пов'язані з продовольством. Саме тому сільське господарство стало пріоритетною галуззю у державній політиці капіталовкладень.

Однак продовольча програма ганебно провалилася. У середині 80-х років у багатьох промислово розвинених регіонах СРСР почалися серйозні утруднення з поставками продовольства. Вони були відчутними навіть у великих містах України, хоча й меншою мірою.

У Радянському Союзі було багато розмов про **науково-технічну революцію**, проте вони майже не реалізувалися на практиці. Справді досконалою технікою володіли підприємства військового відомства та поодинокі заводи і фабрики, цілком закуплені за кордоном. Тим часом масштаби виробництва зростали передусім у добувних галузях. Зростання масштабів використання недосконалої техніки і технології призводило до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні.

Республіка була перевантажена підприємствами важкої промисловості, особливо з видобутку вугілля і руд, виплавки чорних металів. Вони розвивалися практично безперервно, за винятком воєнних періодів, з дореволюційних часів. У 80-х роках територія України забруднювалась відходами мінерально-сировинного комплексу в 10 раз інтенсивніше, ніж СРСР в цілому. Щорічне вилучення з надр більш як 1 млрд т корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд т гірничих порід.

У сільському господарстві електрифікація, хімізація, меліорація та механізація були оголошені магістральними напрямками розвитку. Проте технократичний підхід до виробництва не рятував становища. Безвідповідальність партійних і радянських інстанцій, які приймали рішення, та економічна незаінтересованість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призводили до тяжких наслідків. Найродючіша в світі смуга придніпровських заплавлених чорноземів перетворилася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Не маючи змоги добитися від колгоспів високої врожайності, державні органи наполягали на постійному розширенні посівних площ. Ступінь розораності сільськогосподарських угідь досяг в Україні 80 відсотків проти 25 у США. Надмірна розораність призводила до активізації ерозійних процесів. Щороку втрачалося до 0,5 млрд т родючих ґрунтів. Взагалі чорноземні ґрунти, якими завжди славилася Україна, опинилися в жахливому стані.

Екологічна ситуація катастрофічно погіршилася після вибуху у квітні 1986 р. четвертого енергоблока на Чорнобильській АЕС. Причинами цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи були обурливо низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки.

Динаміку народного господарства у десятиріччя «застою» наочно наведено в табл. 1.

Т а б л и ц я 1

Середньорічні темпи зростання за п'ятирічками, відсотками

Показник	П'ятирічка			
	восьма	дев'ята	десята	одинадцята
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

Наведені дані свідчать про те, що можливості екстенсивного економічного розвитку неухильно вичерпувалися. Постійне нарощування виробництва поглинало величезні ресурси, проте не давало належної віддачі.

Органічні вади неринкової економіки призводили до бюджетного дисбалансу. Прибуткова частина державного бюджету зростала повільніше, ніж видаткова, хоч у звітах кінці з кінцями завжди зводилися. У видатковій частині постійно збільшувалися витрати на воєнно-промисловий комплекс і міністерство оборони, які одержували фінансові ресурси за потребами. Для того щоб врівноважити видатки і прибутки, держава вдавалася до небезпечних у соціальному та економічному відношенні заходів.

Починаючи з 1923 р., коли було встановлено державну монополію на продаж спиртних напоїв (раніше їх виробництво і споживання були заборонені), ця стаття доходів відіграла велику роль. Проте саме з 70-х років спостерігається стрімке форсування реалізації горілки. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання алкоголю набуло таких масштабів, що почало загрожувати генофонду населення. Однак медичні й моральні наслідки колосального поширення алкоголю через державну торговельну мережу замовчувалися.

Поряд з прибутком, сукупність якого в масштабах усього народного господарства становить національний дохід, у прибуткову частину бюджету могла вступити включатися частина витрат виробництва собівартості продукції), а саме амортизаційні відрахування, які призначались на повне відтворення засобів виробництва. Кошти амортизації нагромаджували в банках, щоб з часом купити на них нову техніку і вилучити з експлуатації спрацьоване устаткування. Проте

держава як єдиний власник усіх засобів виробництва використовувала цю частину амортизаційних відрахувань не обов'язково за місцем створення. Вона могла перекидати їх в інші галузі або використовувати на інші цілі. Пограбовані підприємства користувалися тільки тією частиною амортизаційних коштів, яка була на їх рахунках і призначалася для поточного відтворення засобів виробництва, тобто фізично або морально застаріла техніка постійно відновлювалася ремонтами і залишалася у виробництві. Це негативно позначалося на якісних показниках.

Подібна практика набула великих масштабів саме з 70-х років. Наприклад, кошти амортизації перекидалися союзним відомством з неперспективного Донбасу, де була висока собівартість вуглевидобутку, у перспективний Кузбас. У галузях, де масштаби нового капітального будівництва були невеликими, оновлення машин та устаткування майже не спостерігалось. Особливо низький технічний рівень був властивий легкій і харчовій промисловості, які фінансувалися за залишковим принципом. На цукрових заводах України інколи працювали машини, виготовлені ще в XIX ст.

Енергетична криза 70-х років, яка спалахнула у усьому світі, допомогла компартійно-радянській олігархії обходитися без назрелих, але політично небезпечних реформ у сфері виробничих відносин. Колапс радянської економіки відстрочила злива «нафтодоларів». Коли ціни світового ринку на енергоносії піднялися на порядок, радянське керівництво організувало стрімке нарощування їх видобутку і будівництво нафто- та газопроводів від Західного Сибіру до кордонів з країнами Європи. У неосвоєному, малоприсадиному для життя регіоні були сконцентровані величезні матеріальні й трудові ресурси, у тому числі сотні тисяч будівельників України. Виручена за енергоносії валюта використовувалася для масової закупівлі закордонної техніки і продовольства.

Демографічна ситуація в Україні невідворотно погіршувалася. Протягом 30 років, від перепису 1959 р до перепису 1989 р, населення республіки збільшилося на 9,6 млн чол і дійшло до 51,7 млн чол. Україна перебувала на шостому місці в Європі за кількістю населення після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак зіставлення переписів свідчить про те, як різко зменшувався приріст населення, тис. чол.

1959—1970 рр — 5258,

1970—1979 рр — 2248,

1979—1989 рр — 1862

Певну роль у динаміці народонаселення відігравав механічний приріст, тобто різниця між чисельністю прибулих на постійне проживання і кількістю вибулих. Україна належала до небагатих регіонів СРСР з позитивним балансом міграції. Проте вирішальну роль у дина-

мці населення відгравав природний приріст, тобто різниця між народжуваністю і смертністю. Природний приріст неухильно і різко скорочувався внаслідок зниження народжуваності і зростання смертності населення. У 80-х роках приріст перестав забезпечувати просте відтворення поколінь. Це означало, що Україна опинилася під загрозою депопуляції — абсолютного скорочення чисельності народонаселення.

Причини зниження народжуваності і збільшення смертності населення були різноманітними, проте найбільшою мірою на погіршення демографічної ситуації впливала економічна незабезпеченість населення.

Аналіз приросту населення у міжпереписні періоди по найбільш численних національностях наведено в табл. 2.

Т а б л и ц я 2

Приріст населення у міжпереписні періоди, тис. чол.

Роки	Національність			
	українці	росіяни	євреї	інші
1959—1970	3126	2035	-63	160
1970—1979	1205	1346	-148	74
1979—1989	930	884	-147	195
Усього за 30 років	5261	4265	-353	429

Національний склад населення змінювався внаслідок двох основних чинників: внутрісоюзних міграційних процесів і відтоку єврейського населення за кордон. Під тиском іззовні, який ставав тим ефективнішим, чим глибше СРСР потрапляв у технологічну і продовольчу залежність від країн Заходу, правлячі кола країни дозволили під фальшивим приводом «возз'єднання сімей» еміграцію євреїв. Привід став необхідним, щоб пояснити, чому через «залізну завісу» випускають тільки євреїв. Заборона вільного пересування через державні кордони була однією з основоположних рис радянського способу життя.

Навпаки, для міжреспубліканської міграції створювалися найсприятливіші умови. Політична безправність республік загрожувала у майбутньому спалахом масового національно-визвольного руху. Московський центр бажав відвернути цю загрозу, підриваючи соціальну базу національного руху штучно створеною багатонаціональністю республік.

За 30 років частка українців у республіці зменшилася з 76,8 до 72,7, тоді як частка росіян зросла з 16,7 до 22,1 відсотка. У 70-х роках, коли міграційні процеси досягли максимуму, приріст населення України був забезпечений більшою мірою за рахунок росіян, ніж українців. Цей вражаючий факт не міг би трапитися у незалежній державі.

Співвідношення між основними національностями в розрізі регіонів України, відсоток до загальної чисельності населення

Регіон	Національність			
	українці	росіяни	євреї	інші
Надніпрянська Україна				
перепис 1959 р	88,9	6,1	2,5	2,5
перепис 1989 р	86,4	10,0	1,3	2,3
Слобідська Україна				
перепис 1959 р	76,0	20,7	2,2	1,1
перепис 1989 р	69,8	27,0	1,1	2,1
Приазов'я і Донбас				
перепис 1959 р	63,3	31,2	1,5	4,0
перепис 1989 р	58,5	36,8	0,7	4,0
Причорномор'я і Крим				
перепис 1959 р	63,1	26,5	2,8	7,6
перепис 1989 р	57,1	33,9	1,3	7,7
Західна Україна				
перепис 1959 р	87,2	5,2	1,9	5,7
перепис 1989 р	89,2	5,1	1,6	4,1

Отже, в усіх українських регіонах, за винятком західного, частка росіян істотно збільшилася (табл. 3). У південних регіонах наприкінці 80-х років вона перевищила третину. Такі зміни у національному складі республіки створювали сприятливі можливості для цілеспрямованої політики русифікації українського населення. У східних і південних областях все більше українців переходило на російську мову в навчанні і щоденному спілкуванні. Внаслідок цього російськомовне населення стало переважаючим. Однак переписи свідчили про те, що, навіть забуваючи материнську мову, українці здебільшого не змінювали національної самосвідомості, тобто не називали себе росіянами.

Компартійні ідеологи доби «застою» підвели під політику русифікації теоретичну основу. Радянський народ став розглядатися як «нова історична спільність». У порівнянні з попередніми історичними спільнотами (плем'я, народність, нація) вона проголошувалася вищою, більш зрілою. Це була смілива спроба поставити сукупність громадян СРСР в один ряд з історичними спільнотами світового класу. У своєрідній формі тут відбивалася планетарна агресивність комуністичної доктрини, спрямованої на позбавлення людей власності, релігійних почуттів і національних ознак.

Положення про радянський народ як нову історичну спільність з'явилася в тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. Ле-

нина (1970 р) і в доповіді Л Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971 р) З того часу ця сумнівна новація увійшла до теоретичного арсеналу КПРС і стала активно впроваджуватися у свідомість населення

Пролетарсько-інтернаціоналістське за змістом положення про радянський народ як нову історичну спільність сполучалося у компартійній пропаганді з наполегливим підкреслюванням етнічної єдності трьох східнослов'янських народів — росіян, українців і білорусів Прагматична спрямованість підкреслювання єдності трьох народів була очевидною Швидке зростання мусульманського населення в союзних республіках і деяких автономіях Російської Федерації призводило до зменшення частки росіян у складі населення СРСР За переписом 1979 р, вона скоротилася до 52,9 відсотка Перепис 1989 р показав, що в загальносоюзному населенні залишилося 50,8 відсотка росіян Перетворення неросіян в чисельно переважаюче населення стало справою найближчого майбутнього Стурбована цим компартійно-радянська олігархія бачила тільки один шлях до віддалення цієї загрози — асиміляцію українців і білорусів Саме тому спрямовуваний органами державної партії асиміляційний тиск на «молодших братів» набрав у часи Л Брежнєва потворних розмірів

Прискорений розвиток індустріальних галузей і неможливість інтенсифікації виробництва в умовах директивного господарювання зумовлювали постійне зростання чисельності робітничого класу На початку 60-х років робітники становили половину зайнятої в народному господарстві робочої сили, а в середині 80-х їх частка підвищилася до 60 відсотків Темпи зростання чисельності робітників у 80-х роках помітно скоротилися внаслідок вичерпання трудових ресурсів

Умови праці робітничого класу визначалися специфікою галузі. На підприємствах воєнно-промислового комплексу і новобудовах важкої індустрії вони були кращі, а в технічно занедбаній сфері виробництва товарів народного споживання — набагато гірші.

У цілому близько 40 відсотків промислових і до 60 відсотків будівельних робітників працювали вручну Гострий дефіцит робочої сили миг бути пом'якшений скороченням частки ручної праці Однак капіталовкладення здебільшого спрямовувалися в сферу нового будівництва Їх не вистачало на виведення з експлуатації застарілого устаткування і механізацію праці

Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася з 78 крб в 1960 р до 155 крб в 1980 р Внаслідок підвищення мінімальної заробітної плати при одночасному обмеженні високих заробітків посилилася тенденція до зближення рівнів оплати праці робітників та інженерно-технічних працівників У середині 80-х років різниця в заробітній платі на користь останніх не перевищувала 10

відсотків, а в деяких галузях промисловості інженери одержували навіть менше, ніж робітники. Престиж інженерної праці впав. Спостерегалася зрівнялівка в заробітках високо- та низькокваліфікованих робітників.

Середньомісячна оплата праці в колгоспах збільшилася в 1965—1985 рр. в 2,7 раза (до 134 крб.), у радгоспах — в 2,3 раза (до 163 крб.). Розрив в оплаті праці між промисловістю та сільським господарством істотно скоротився. Однак держава як господарюючий суб'єкт однаково погано платила робітникам і селянам. За часткою фонду оплати праці у національному доході СРСР набагато поступався країнам ринкової економіки. Україна, як і весь Радянський Союз, за рівнем життя перебувала в групі слаборозвинених країн, які займали у світовому реєстрі місяця після п'ятдесятого. Ця статистика ретельно приховувалася від радянських громадян.

Незважаючи на вирівнювання доходів працівників індустріально-го і аграрного секторів, сільське життя залишалося непрестижним. Умови праці і побуту на селі були несприятливі, а культурна інфраструктура — нерозвиненою. Однак держава, спонукувана дефіцитом робітників в індустріальних галузях, перестала розглядати селян як робочу силу, прикріплену на все життя до колгоспів. Їх зрівняли з міськими жителями у видачі паспортів. На відміну від паспорта, який видавався громадянам будь-якої країни під час перетину державного кордону, радянський внутрішній паспорт з усіма своїми позначками (соціальне походження, національність, прописка тощо) був унікальним документом — своєрідним ошийником, напнутим тоталітарною державою на підневільних членів суспільства. Проте після отримання паспорта селяни дістали змогу переїжджати в міста, якщо вони цього бажали.

Роки «застою» характеризувалися стрімким зростанням міського населення. За 1960—1985 рр. воно збільшилося в Україні з 19,9 до 33,2 млн чол. Сільське населення за ці роки скоротилося з 22,6 до 17,6 млн чол. Кількість сіл в Україні зменшилася більш як на 2 тис. Виїжджала з сіл переважно молодь, внаслідок чого вікова структура самодіяльного сільського населення вкрай погіршилася. Середньорічна чисельність колгоспників, які працювали в громадському господарстві, знизилася з 6,4 до 3,9 млн чол.

Якщо в 1960 р. сільські жителі становили половину населення України, то в 1985 р. — тільки третину. Продуктивність праці в сільському господарстві за цей час майже не зросла. Третина сільського населення за існуючої продуктивності праці не спромоглася нагодувати дві третини міського населення. Такою була об'єктивна основа продовольчої проблеми, що раптово виникла у багатьох регіонах країни і перетворилася на грізну небезпеку.

Переважна більшість робітничого класу працювала в галузях групи «А». Це були підприємства воєнно-промислового комплексу або га-

лузі, що постачали йому свою продукцію, або галузі, від яких залежало існування підприємств-постачальників ВПК та ін. Спільною ознакою цих підприємств була відірваність їх від населення. Галузі групи «Б», які орієнтувалися на задоволення потреб населення, залишалися малорозвинутими. Продукція їх завжди була в дефіциті.

У спробах звести кінці з кінцями в перенапруженому бюджеті держава час від часу випускала в обіг не забезпечені товарною масою гроші. За 1971—1985 рр. грошова маса в обігу збільшилася в 3,1 раза, а виробництво товарів народного споживання — у 2 рази. У ринковій економіці невідповідність товарної маси грошовій проявилася б у вигляді інфляції, тобто знецінення грошей (зростання цін). У командній економіці з фіксованими цінами інфляція набула придушеної форми і проявлялася у вигляді дефіциту.

Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою рисою побуту 70—80-х років.

Дефіцит породив специфічний список престижних і непрестижних професій. Престижними стали професії людей, які мали відношення до виробництва або розподілу дефіциту, а також привілеї у придбанні дефіцитних товарів. Як завжди, у найбільш сприятливому становищі була номенклатура. Почала зростати мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами номенклатурні працівники одержували продукти харчування, виготовлені в спеццехах, а також овочі і фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за рубежом дрібних партій високоякісних товарів, призначених виключно для керівної еліти.

Масштаби, яких надав житловому будівництву М. Хрущов, були майже збережені в добу «застою». За 1965—1985 рр. в Україні з'явилося 7305 тис. нових квартир. Чисельність осіб, які вселилися в них або поліпшили свої житлові умови, становила 33 млн.

Проте **проблему житла не вдалося розв'язати повністю**. Темпи урбанізації виявилися надто високими, і сотні тисяч чоловік продовжували стояти у чергах на отримання квартири. Якість безплатного житла була вкрай низькою, а квартири — надто скромними за площею. Тільки у небагатьох новоселів кожний член сім'ї мав окрему кімнату.

З метою пропаганди підкреслювалося, що за чисельністю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу займають перші місця у світі. Це справді було так. Однак пропагандисти не згадували, що **охорона здоров'я фінансується за залишковим принципом** і невігдно відрізняється від інших країн слабкою технічною осначеністю. Нестача коштів у цій сфері призводила до того, що країна «розвинутого соціалізму» витрачала на підготовку лікаря в 10 раз менше коштів,

ніж високорозвинені держави Заходу. Вважалося можливим ставити ліжка для хворих навіть у коридорах непристосованих до лікарняних вимог приміщень. Проте медустанови, що обслуговували номенклатуру, розміщувалися у нових, спеціально спроектованих для цієї мети будівлях, які зводилися у парковій зоні, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

У середині 80-х років можливості розвитку командної економіки в її нереформованому вигляді підійшли до крайньої межі. Вона неухильно позбавлялася здатності підтримувати матеріальні потреби суспільства навіть у тих обмежених розмірах, які були встановлені державою.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДОБИ «ЗАСТОЮ»

11.3

Два десятиріччя «застою» характеризуються стрімким наростанням русифікації в усіх сферах культурного життя. Русифікація ніколи не проголошувалася метою держави, зважаючи на цілковиту її суперечність офіційним гаслам національної політики КПРС. Проте з часів В. Леніна визнавалася прогресивність так званої «природної» асиміляції. Державні чиновники ретельно маскували свої продумані методи та засоби русифікації, наголошуючи на об'єктивності й прогресивності асиміляційних процесів. Найбільш підступними були ці дії в галузі народної освіти. У своїй русифікаційній політиці Л. Брежнев та його оточення приділяли особливу увагу молоді, дітям.

ОСВІТА. У 70-х роках відбувся перехід до загальної середньої освіти. Положення про обов'язкову середню освіту було внесено до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. У цей час абсолютна більшість тих, хто закінчував восьмий клас, продовжувала навчання або в старшій школі, або в середніх спеціальних навчальних закладах типу технікумів.

Перехід до загальної освіти був справді великим культурним досягненням. Він потребував значних коштів, і держава знаходила їх, незважаючи на всі інші пріоритети. Щоправда, таке завдання полегшувалося скороченням за два десятиріччя учнівського контингенту в Україні більш як на 1 млн. Це було викликане падінням природного приросту населення.

Прагнення виконати директиву про обов'язкову середню освіту за всіх умов нерідко призводило до погіршення якості навчання. Хоча не всі палали бажанням вчитися у старшій школі, держава наполе-

ливо підстригала учнівський контингент під один гребінець. Освітянські управлінці у гонитві за цифрою, яку від них вимагали у парткомах, змушені були займатися окозамилюванням. Учні переводили з класу в клас, майже нікого не залишаючи на повторний курс навчання у попередньому. Штучно розширювалася мережа закладів вечірньої освіти і заочних форм навчання. Вчитися у вечірній або заочній школах змушували всіх, хто не мав середньої освіти у віці до 45 років. У цій освітній мережі спостерігалось особливо багато приписок і формалізму.

З найбільшими труднощами перехід до обов'язкової середньої освіти відбувався на селі. У більшості сіл працювали тільки початкові або неповні середні школи, як правило, малокомплектні. Вони ставали філіями середніх шкіл, розташованих по сусідству. Учні старших класів змушені були ходити на навчання за десятків кілометрів у сусіднє село. В цій ситуації істотно зросла мережа шкіл-інтернатів. Вони виявлялися найбільш зручним типом навчального закладу у сільських умовах.

Трудове виховання у школі вважалось пріоритетним. Значна частина витрат, пов'язаних із запровадженням уроків праці, покладалася на шефів — близько розташовані підприємства. На селі основні витрати несли колгоспи або радгоспи. Практика показувала, наскільки важко було налагодити повноцінне професійне навчання в окремо взятій школі. Тому органи народної освіти віддавали перевагу міжшкільним навчально-виробничим комбінатам, які створювалися на базі школи з розвиненою матеріальною базою. Наприкінці 70-х років у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах навчалося близько 2 млн учнів — трохи менше третини загальної чисельності їх. Профіль комбінату визначався залежно від економічної спеціалізації великого населеного пункту або сільського району.

У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи». Цей документ розроблявся з початку 80-х років в апаратних структурах партійних комітетів, а потім був винесений на широке обговорення освітянської громадськості. Реформа не вносила надто великих змін у систему освіти і запроваджувалася в життя поступово.

Зокрема, було затверджено єдиний тип середньої школи з одинадцятирічним терміном навчання. Професійно-технічні училища (ПТУ) різних типів також було максимально уніфіковано. Тепер усі ПТУ давали поряд з професією повну середню освіту, їх випускники могли вступати до вищих навчальних закладів. Запроваджувалось навчання дітей у школах починаючи з шести років (за бажанням батьків). «Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи» потребували істотного посилення ідеологізації навчання.

Попередня шкільна реформа, що здійснювалась під безпосереднім патронажем М. Хрущова, розпочалася в Україні у квітні 1959 р. і посилила започатковану ще в 1938 р. повзучу русифікацію навчання.

За два десятиріччя після початку хрущовської реформи кількість україномовних шкіл у республіці зменшилася на 8,7 тис. Наприкінці 70-х років у обласних центрах України частка українських і українсько-російських шкіл зменшилась до 28 відсотків. У Кримській області і в Донецьку не залишилося жодної української школи.

31 червня 1978 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», якою розпочався новий наступ на національну школу. Через рік, у травні 1979 р., у Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція на тему «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР». У рекомендаціях конференції, які стали обов'язковими для керівників народної освіти, пропонувалося негайно, уже з 1979 р. «завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя». У старших класах загальноосвітньої школи і ПТУ заохочувався перехід на російську мову викладання (у тому числі через підвищення заробітної плати учителям). Розгорталася перепідготовка викладачів для всіх форм і типів навчальних закладів, спроможних провадити заняття російською мовою. Розширювався випуск якісної навчальної літератури російською мовою.

Найбільш продумано і комплексно здійснювалося витіснення з школи української мови. У середині 80-х років у класах з українською мовою навчання перебувала тільки п'ята частина київських учнів. У педагогічних училищах столиці до 70 відсотків лекцій читалося російською мовою. У Київському університеті ім. Т. Шевченка національною мовою викладалося менше третини природничих і менше половини суспільних та гуманітарних дисциплін.

Русифікація швидко поширювалася і на інші сфери культурного життя столиці України. У бібліотеках міста книги українською мовою в середині 80-х років становили не більш як чверть читацького фонду. З 11 київських театрів тільки один давав усі свої вистави українською мовою. Обсяг власних передач республіканського телебачення поділявся у мовному відношенні навпіл. Відчутна перевага національної мови спостерігалася тільки в радіомовленні. Переважна більшість абонентів радіомережі була сільською, а завдання русифікації села через явну безперспективність не ставилося.

Переважна більшість газет і книг, які читали в Україні, надходила з Росії. Серед книг, що друкувалися в республіці, більшість була російськомовною. За 1981—1985 рр. було надруковано 42,3 тис. назв книг і брошур, з них українською мовою — тільки 10,3 тис. назв (одна чверть). У республіканському прокаті налічувалося в середині 80-х років 17 тис. копій художніх фільмів російською і менш як 2 тис. — українською мовами. Перевага національної мови була безсумнівною в газетній справі (за кількістю назв), проте більшість періодичних видань українською мовою становили малотиражні районки. За

кількістю примірників щоденні російськомовні газети мали велику перевагу.

Кількісні показники системи освіти і засобів масової інформації в роки «застою» швидко збільшувалися. Незважаючи на формалізм і приписки, рівень знань та інтелектуальний розвиток учнів і студентів перевищували показники розвинених країн Заходу. Однак за якісними показниками навчання радянська система середньої і вищої освіти відставала. Витрати на підготовку тих, хто навчався, були набагато меншими, ніж на Заході, що істотно позначалося на засвоєваному обсязі знань. Якість знань була гіршою також внаслідок постійного втручання тоталітарної держави в навчально-виховний процес. Низький ступінь гуманітаризації навчання і суцільна ідеологізація суспільствознавства та інших дисциплін гуманітарного профілю істотно знецінювали освіту. Уніфікація навчання не давала повної можливості виявити себе найбільш здібним учням.

Агресивна русифікація в містах починалася з дитячого садка. Велика частка українців змушена була навчатися в російських школах, а потім майже всі вони потрапляли у вищі навчальні заклади з російською мовою викладання. Так у громадян України з дитинства формувался стереотип неповноцінності української мови. Вся система освіти закладала підвалини для масштабної денаціоналізації молодого покоління.

НАУКА. Розвиткові наукових досліджень у Радянському Союзі надавали, як і в часи М. Хрущова, великого значення. В державному бюджеті на фундаментальну і прикладну науку, особливо пов'язану з воєнними потребами, виділялися десятки мільярдів карбованців. Тому науково-технічна революція не оминала радянські республіки стороною.

Проте практичне застосування наукових досягнень відбувалося у набагато менших масштабах, ніж у країнах ринкової економіки. Якщо в усьому світі здобутки науково-технічної революції все більше й більше змінювали життя людей, в СРСР вони помітно впливали тільки на технічний рівень галузей воєнно-промислового комплексу. Нерідко розробки радянських учених спочатку використовувалися у зарубіжній промисловості, а потім поверталися в СРСР у вигляді високоякісних промислових товарів.

Наукові дослідження здійснювалися в академічних установах, установах відомчого підпорядкування і певною мірою у вищих навчальних закладах. В Україні головну роль у розвитку науки відігравали установи АН УРСР. Наукових установ, підпорядкованих управлінським структурам ВПК, було небагато. На відміну від Росії, тут не виникло великої кількості засекречених міст — комплексів заводів, проектно-конструкторських організацій, дослідних виробництв і наукових інститутів з десятками тисяч працівників у кожному. Тому Україна відставала від Росії за чисельністю науковців у розрахунку на 1 тис. чол. населення.

Разом з тим відбувалося прискорене зростання наукових кадрів. Чисельність науковців на початку 80-х років перевищила в республіці 200 тис. чол.

У галузях науки, які не потребували унікального технічного оснащення, ефективність досліджень була високою. Там, де досягнення наукових результатів пов'язувалося з використанням експериментальної бази унікальних характеристик, становище було набагато складнішим. Інститути, які могли використовувати кошти ВПК, не мали фінансових перешкод для розвитку своєї матеріально-технічної бази. Проте однієї наявності коштів було замало. Устаткування для научних цілей світового класу радянська промисловість здебільшого виробляти не могла, а імпорт його наражався на величезні перешкоди. Спеціалізовані органи НАТО тримали під невиспущим контролем міжнародну торгівлю найбільш досконалими зразками техніки і устаткування, забороняючи їх закупівлю країнами радянського блоку.

До початку 60-х років в СРСР не існувало управлінського органу, який би відповідав за діяльність наукових установ різних систем підпорядкування. У 1961 р. такий орган з'явився — Державний комітет з координації науково-дослідних робіт. У 1965 р. його наділили більшими правами і перейменували на Державний комітет з науки і техніки. По суті, було централізовано управління всією наукою, у тому числі академічною.

В Україні виникли також регіональні центри управління наукою. У 1965 р. було створено Донецький науковий центр у складі чотирьох установ АН УРСР і Донецького університету. У 1971 р. виникла ціла мережа центрів: Північно-Східний (Харків), Придніпровський (Дніпропетровськ), Південний (Одеса) і Західний (Львів). Через десять років було утворено Північно-Західний центр, який об'єднав наукові установи і великі вузи шести областей. Створення наукових центрів сприяло зростанню потенціалу вузівської науки і орієнтації її на розв'язання регіональних проблем. У 60—70-х роках наукові дослідження провадили півтори сотні вузів, 90 відсотків робіт виконувалося за госпрозрахунковими договорами вузів і підприємств.

АН УРСР перетворилася на колосальну наукову структуру, порівнянну за своїм матеріально-технічним потенціалом і чисельністю науковців з найбільшими академіями світу. Чисельність науковців в АН УРСР зростає з 4,4 тис. у 1961 р. до 15,3 тис. у 1985 р., тобто в 3,5 раза. Чисельність докторів і кандидатів наук в їх складі збільшилася за цей час в 5,5 раза.

В Україні роки «застою» позначені динамічним розвитком нових академічних установ. Було створено за два десятиріччя шість з дев'яти наявних у 1985 р. інститутів відділення математики, механіки і кібернетики, п'ять з десяти інститутів відділення фізики і астрономії, сім з дев'яти інститутів відділення наук про землю, три з шести інститутів відділення фізико-технічних проблем енергетики.

Здійснювалися успішні дослідження з провідних напрямів фізичної науки — ядерної фізики, фізики твердого тіла і низьких температур, радіофізики, фізики напівпровідників, теоретичної фізики. У відділенні фізико-технічних проблем матеріалознавства виникло тільки дві нові установи з шести наявних. Однак воно перетворилося на найбільш потужне у складі АН УРСР завдяки стрімкому зростанню інститутів електрозварювання ім. Є. Патона, проблем матеріалознавства і проблем лиття. Очолований з 1953 р. Б. Патоном Інститут електрозварювання став найбільш відомим у світі центром науки про зварювання металів на землі, під водою і в космосі. У жовтні 1969 р. на кораблі «Салют-6» було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Велику наукову роботу здійснювали 25 інститутів аграрного профілю, які входили в систему Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Найвагоміші здобутки мав колектив Миронівського інституту селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла. Виведеними в Миронівці сортами засівалося до 8 млн га.

У галузі суспільних наук найбільш помітним явищем стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР». Цю грандіозну працю створювали тисячі авторів. Десятки тисяч краснаварців, серед яких переважали вчителі історії та інших гуманітарних дисциплін, допомагали авторам у пошуку документів.

З'явилися також інші багатотомні видання, створені колективними зусиллями працівників АН УРСР, вузів, музеїв, архівів, наукових бібліотек. Серед них найбільш помітними були «Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія українського мистецтва». Обов'язкові ідеологічні штампи і вимушене замовчування багатьох прізвищ і фактів з української історії істотно знецінювали ці фундаментальні праці. Однак за своєю фактичною основою вони неперевершені й досі.

Науковці були відгороджені «залізною завісою» від спілкування з світовою наукою. Проте започатковані в добу М. Хрущова наукові контакти з навколишнім світом набрали певної динаміки. Зокрема, чисельність співробітників АН УРСР, які побували за рубезем у наукових відрядженнях, зросла з 272 в 1965 р. до 1106 в 1985 р. Щоправда, у так звані «капкраїни» вчені виїздили рідко (в 1985 р. — 257 відряджень). Їм дозволяли відрядження переважно до країн РЕВ.

ЛІТЕРАТУРА і МИСТЕЦТВО. Розвиток літератури і мистецтва в добу «застою» був досить динамічним, однак майже повністю контрольованим відповідними партійно-державними структурами. Переважна більшість українських письменників прислуховувалася до рекомендацій компартійних ідеологів. Творчість їх не витримала перевірки часом і забута. Пам'ять залишилася про тих, хто засобами художнього слова протестував проти русифікаторської політики компартійно-ра-

дянської олігархії і сприяв піднесенню національної самосвідомості громадян Своїми переслідуваннями режим створював своєрідну рекламу творчості шестидесятників

Наступ консерваторів в Україні здійснювався обережно і поступово Л Брежнев та його оточення бажали здаватися лібералами, а не консерваторами Будучи першою особою в українській компартійно-радянській номенклатурі, П Шелест енергійно підтримував цю лінію московських верхів і загравав з шестидесятниками В Україні збергалася лінія на лібералізацію творчого життя, започаткована М Хрущовим, але саме ним грубо порушена Хрущовська кампанія переслідувань «абстракціоністів» і «формалістів» поступово вщухла

Чекання політичних перемін, яке запанувало в суспільстві після ХХ з'їзду КПРС, у літературі відбилася у своєрідній формі — на передній план виступила поезія Молоді, але вже визнані поети **М. Винграновський, І. Драч, Лина Костенко, Б. Олійник, Д. Павличко**, яких було легко звинуватити у «формалізмі» завдяки неординарній формі їх творів, відчули певне полегшення Увійшли в поезію і почали нелегку боротьбу з канонами «соціалістичного реалізму» **І. Калинець, Р. Лубківський, В. Стус** та ін

Слідом за поетами на повний голос заявила про себе когорта молодих прозаїків — **Є. Гуцало, В. Дрозд, Г Тютюнник, В. Шевчук, Ю Щербак, В. Яворівський** та ін Вони писали просто і переконливо, віддаючи перевагу малим формам — новелі і оповіданню В їх творах життя відображалася таким, яким воно було

Це явно не подобалося компартійним ідеологам На V з'їзді письменників України у листопаді 1966 р ще панувала товариська атмосфера Толерантний і прихильний до молоді тон задав з'їздові своєю звітною доповіддю голова Спілки О Гончар Однак уже на цьому з'їзді гостро виступив перший секретар ЦК ЛКСМУ Ю Єльченко Він звинувачував молодих письменників і поетів «видають себе за якихось новаторів літературних форм і витрачають свій талант на політично сумнівні писання» Прізвиська ще не називалися

На початку 1968 р визнаний лідер українських письменників **О. Гончар** надрукував роман «Собор» Практично одночасно роман з'явився у журналі «Вітчизна» і окремим випуском нової серії «Романи і повісті»

Г Тютюнник у листі до Гончара відгукнувся на роман так

«Дорогий Олесю Терентійовичу! Щойно прочитав «Собор» Орлиний, соколинний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гідь, узнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять В наш час, ніби тихий, ніби благий — тільки вужине шелестіння під ногами чути і «Собор»! Здавалося б, «все мовчить, бо благоденствує» (як же телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віщундир) — і «Собор»! Здавалося б, норма-

лизація (як же культу не було, були «окремі комилки», генерали аплодують стоячи його ім'ю, названому начальством, керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурить») — і раптом «Собор» Здавалося б, усе минулося, «прошло без сучка и задоринки» народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, — народ цей зник, «безмолвствует» — і раптом «Собор»!»

О Гончар розповідав про історичні традиції українського народу, його волелюбність, патріотизм, глибоку повагу до православної релігії, традицій і звичаїв предків Це справді був роман-набат! Г Тютюнник прогнозував, що «ретроградська гидь» реагуватиме гостро, і не помилився Хрущовська кампанія інтенсивного руйнування храмів при новому керівництві КПРС зійшла нанівець, але ставлення компартійно-радянської номенклатури до релігії ніяк не змінилося Номенклатура розраховувала на те, що за безсумнівне поліпшення матеріального становища порівняно із сталінською добою народ буде вдячний партії і не згадуватиме про духовні цінності, які десятиріччями витрувалися з його свідомості компартійними пропагандистами

Цькування О Гончара почалося в Дніпропетровську — місці дії роману «Собор» Перший секретар обкому О Ватченко упізнав себе в романі і на пленумі ЦК Компартії України назвав твір ідейно порочним, шкідливим, пасквільним Досить глухо, але його підтримав також П Шелест Одразу після пленуму О Ватченко розгорнув у своїй дніпропетровській вотчині переслідування всіх, хто підтримав роман Режисерів, учителів, журналістів, які публічно висловлювали своє позитивне ставлення до «Собору», виключали з партії і звільняли з роботи

Зухвала у своїй безпардонності кампанія викликала загальне обурення Близько трьох сотень представників інтелігенції молодого покоління Дніпропетровщини підписали листа, адресованого В Щербицькому У ньому вони висловлювали обурення цькуванням автора роману «Собор» і галасуванням про небезпеку «загрози націоналізму» Лист набув суто політичного характеру з огляду на факти, які у ньому повідомлялися Автори писали, що в майже мільйонному місті немає жодного українського дитячого садочка, жодної української школи, жодного технікуму або вузу з викладанням українською мовою

В Щербицький не підтримав своїх земляків, а вони розраховували на його підтримку, звертаючись до нього, а не до П Шелеста Почалася «празька весна», а з нею — наступ консервативних сил Сталіністи розгорнули шалені атаки на українських письменників, які воліли кричати, а не мовчати

Восени 1970 р на пленумі правління Спілки письменників України за дорученням партіапаратників виступив з великою доповіддю секретар

Київської письменницької організації В. Козаченко. Він розгромив роман *Р. Андріяшка «Полтава»*, роман *В. Дрозда «Катастрофа»*, повість *В. Маняка «Верика»*, збірку повістей *І. Чендея «Березневий сніг»*. Для кожного знаходилася формула звинувачення: В. Дрозд створював занадто похмуру атмосферу, твір Р. Андріяшка мав сумнівну історичну вартість, І. Чендей зображував радянську дійсність у кривому дзеркалі тощо. Звинувачення були суб'єктивні і навіть за радянськими мірками несерйозні. Однак твори письменників з «чорного списку» залишалися в шухляді, автори були позбавлені, по суті, засобів до існування.

Партапарат у 1971 р. грубо усунув О. Гончара від керівництва Спілкою. Його місце зайняв спочатку Ю. Смолич, а з 1973 р. — випробуваний партійний боєць В. Козаченко. Він поставив цюкування «ідейно хибних» творів на потік і організував виключення із Спілки О. Бердника, І. Дзюби, М. Лукаша, Б. Чічабіна та ін. Видатного російського письменника В. Некрасова, який постійно жив у Києві, вислали за кордон.

Ліну Костенко «проробляли» за ідеалізацію козацького минулого, буржуазно-об'єктивістський підхід до історії України і навіть за художню неповноцінність творів. У 1972 р. було розсипано набір її книги *«Княжа гора»*. Шість років не міг потрапити до читача її геніальний роман у віршах *«Маруся Чурай»*.

«Ера маланчукізму» в Україні закінчилася наприкінці 70-х років. Москва визнала за доцільне послабити петлю на шиї української інтелігенції. У січні 1979 р. держиморду Козаченка замінив на чолі Спілки письменників П. Загребельний. Звужився «чорний список» письменників, яких не друкували і не пускали за кордон. Спеціальною постановою президії Спілки (ніхто не бажав брати індивідуальної відповідальності) було дозволено надрукувати «Марусю Чурай». Ще через рік з'явилася нова поетична збірка Ліни Костенко *«Неповторність»*. У 1981 р. побачила світ з передмовою О. Гончара книга віршів *В. Симоненка «Лебеді материнства»*, видання якої затягнулося на десять років.

Безкомпромісну боротьбу з режимом провадив *Василь Стус*. Оцінюючи свої розходження з радянською владою, у листі до президії Верховної Ради СРСР у 1976 р. він писав так: «Я боровся за демократизацію, а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад, мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури скваліфікували як націоналізм, моє невизнання практики, на ґрунті якої вирости сталинізм, беріївщина та інші подібні явища, визнали як особливо злісний наклеп». Поет помер у вересні 1985 р. у карцері пермського табору.

Ідеологічний пресинг спотворював творчий процес у мистецтві так само, як і в літературі. Компартійним ідеологам вдавалося здебільшого перетворювати митців на «бійців ідеологічного фронту», а мистецтво — на ілюстративний матеріал для пропаганди.

Найбільш масовим видом мистецтва залишалося кіно, хоча воно вже починало відходити на другий план перед телебаченням. В Україні функціонувало понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок, які щороку обслуговували близько 800 млн глядачів. Більша частина фільмів була пересічним явищем. Тільки деякі з них ставали подією у вітчизняній культурі й залишалися у пам'яті поколінь.

Найяскравіша кінокартина доби «застою» — це фільм *«Тіні забутих предків»*, поставлений за повістю М. Коцюбинського. Творчий колектив під керівництвом *С. Параджанова* у складі *І. Чендея* (співавтор сценарію), *Ю. Ілленка* (оператор), *М. Скорики* (композитор), *Г. Якутовича* (художник), молодого кіноактора *І. Миколайчука* та інших створив справжній шедевр.

Події під час прем'єри фільму *С. Параджанова* у київському кінотеатрі «Україна» (вересень 1965 р.) увійшли в історію дисидентського руху в СРСР як перший організований політичний протест. Після цього фільм зняли з прокату на два десятки років. *С. Параджанов* встиг створити ще один чудовий фільм *«Київські фрески»*. Потім за дисидентську діяльність його на півтора десятиріччя відлучили від кіно.

Помітним явищем в українському кіномистецтві 60-х років став фільм режисера *В. Денисенка* *«Сон»* (сценарій *В. Денисенка* і *Д. Павличка*). У картині відтворено образ молодого Тараса Шевченка, роль якого зіграв *І. Миколайчук*.

Важка доля чекала надзвичайно талановиті твори в жанрі поетичного кіно, де виконавцем головних ролей і режисером виступав *І. Миколайчук* — *«Білий птах з чорною ознакою»* і *«Вавилон-XX»*. Перший з них делегати ХХІV з'їзду Компартії України зустріли в багнеті. Тільки головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р. забезпечив йому місце в прокаті. Фільм *Ю. Ілленка* *«Криниця для спраглих»* за сценарієм *І. Драча* в прокат не випустили. Керівники комітету з кінематографії при Раді міністрів УРСР знайшли у ньому ідейні помилки і «формальні новації». Голова комітету звинуватив творчу молодь у захопленні асоціативним і поетичним кінематографом на шкоду реалізму. З його точки зору, було недоречно запозичувати художні прийоми *М. Антоніоні* або *І. Бергмана*: народжені у західному світі, вони «не розкривали духовний світ радянської людини». Наприкінці 60-х років у пресі, в тому числі українській, пройшла галаслива кампанія проти демонстрування зарубіжних кінострічок, які започаткував консервативний московський журнал «Огонек».

Компартійні функціонери майже знищили надзвичайно цікавий напрям, який міг забезпечити українським митцям достойне місце у світовому кіно. Хвиля творчого піднесення, яка принесла з собою ряд чудових українських фільмів, поступово згасала. *В. Щербицький* на пленумі ЦК Компартії України у травні 1974 р. сказав про це так: «Певний час прийоми так званого «поетичного кіно» з їх наголосом на абстрактній символіці з різко підкресленим етнографічним орна-

ментом трактувались окремими кінематографістами мало не як провідні прийоми розвитку кіномистецтва на Україні Ці погляди, можна сказати, подолано»

Більшу частину української кінопродукції створювала Київська кіностудія ім О Довженка, яка у 1978 р відсвяткувала своє 50-річчя Тут плідно працювали режисери *Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Ілленко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Мурадова, Л. Осика* та ін

З двох десятків стрічок, які щорічно випускала студія ім О Довженка, тільки дві-три знімалися українською мовою Одеська кіностудія всі фільми знімала російською мовою Фільм не вважався завершеним, поки його не приймала московська комісія Для показу цій комісії нечисленні українські фільми доводилося дублювати російською мовою Російськомовні від початку фільми не заборонялося дублювати українською мовою, але тільки після тривалої демонстрації у прокаті

За 1976—1986 рр українські кіностудії створили до 200 художніх фільмів Тільки 126 з них були продубльовані або зняті українською мовою Фільми, які були закуплені за кордоном або створені в інших республіках СРСР, українською мовою не дублювалися Продубльовані фільми випускалися в невеликій кількості копій Тому в міських і сільських кінотеатрах панувала російська мова За словами режисера М Мащенка, кіно стало чи не найбільшим в Україні поширювачем вірусу національного нігілізму

На відміну від літератури і кіно інші форми мистецтв займали в культурному житті народних мас незначне місце Незважаючи на це, музичне, театральне і художнє життя ретельно регулювалося ідеологічними відділами КПРС Жорсткі канони «соціалістичного реалізму» нівелювали творчий процес, але не могли його зупинити Українське мистецтво все-таки розвивалося, час від часу спалахували яскравими зірками нові імена, стабільно працювали прославлені творчі колективи

Рівень професіонального мистецтва багато в чому залежав від його самодіяльної основи, представленої десятками і навіть сотнями тисяч аматорів-ентузіастів Гасло «мистецтво належить народу», на відміну від радянських політичних гасел, не було декларативним і демагогічним Зрозуміло, що тоталітарний режим використовував мистецтво у пропагандистських цілях Разом з тим він докладав зусиль для того, щоб кращі зразки загальнолюдської культури, нехай у дозованому й процідженому вигляді, ставали доступними для всіх Організація дозволяла як у пасивній формі (сприймання, засвоєння культурних цінностей), так і в активній (відтворення культурних цінностей на самодіяльній основі) була предметом особливої турботи компартійних, профспілкових і комсомольських органів У цьому вони досягали значно більших успіхів, ніж країни Заходу

У Спільці композиторів налічувалося не більш як дві сотні митців, натомість у Музичному товаристві України чисельність членів пере-

валила за 100 тис чол До того ж товариство об'єднувало понад 2 тис професійних та самодіяльних колективів

Найбільш відомими за межами України професіональними колективами були **Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки**, **Заслужена академічна хорова капела «Думка»**, **Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського**, **Київський камерний хор**. У 70-х роках виникло багато нових філармонічних колективів, камерні оркестри у Рівному, Херсоні, Чернігові та інших обласних центрах, Волинський народний хор, сотні самодіяльних симфонічних і духових оркестрів

Ідеологічні відділи компартійних комітетів чутливо реагували на «сумнівний» репертуар творчих колективів, негайно вдаючись до оргвисновків **Етнографічний хоровий ансамбль «Гомін»** під керівництвом Л Яценка захопився відродженням колядок і купальських пісень, які свідчили про оригінальність та неповторність українського фольклору У цьому власті побачили прояв «буржуазного націоналізму» Керівника ансамблю виключили у 1971 р із Сплки композиторів, а колектив розпустили

Вагомим внеском у скарбницю музичного мистецтва стали опери **В Губаренка**, **Л. Колодуба**, **Г Майбороди**, симфонії і кантати **В. Кирейка**, **А. Філіпенка**, **А. Штогаренка**. В жанрі пісенної і хорової музики плідно працювали **О. Блаш**, **К Домінчен**, **Б Лятошинський**, **П Майборода**, **С. Сабадаш**, **А. Філіпенко**, **І Шамо** та ін

Кількість театрів за два десятиріччя зросла, і в середині 80-х років їх налічувалося дев'яносто Щорічна кількість відвідувань театрів перевищувала 20 млн чол Однак переважна більшість міст власних театрів не мала

Театральний репертуар перебував під постійним контролем партійних і радянських органів Перед тим як поставити п'єсу в репертуар, театральний колектив здавав «іспит» комісії чиновників, наділених правом схвалювати або забороняти В результаті три чверті поставлених п'єс представляли радянську драматургію і оспівували переважно «соціалстичний спосіб життя»

Здавалося, що в республіці активно пропагуються твори дореволюційної та радянської української драматургії На початок 1981 р у репертуарі театрів налічувалося 752 п'єси На першому місці в репертуарі за цією статистикою була 361 п'єса українських авторів (273 — радянських, 88 — українських класиків) Друге місце (345) належало авторам з інших республік СРСР, переважно з Росії Світова класика була представлена лише 46 п'єсами

Насправді п'єси українських авторів були представлені в репертуарі «для репрезентативності» Йшли вони рідко З семи київських театрів статус українського зберігав лише **драматичний театр ім. І. Франка**.

Найбільш яскравими серед театральних зірок України були такі майстри, як **В. Дальський**, **В. Добровольський**, **О. Кусенко**, **А. Ро-**

говцева, Н. Ужвій та ін Заслуженою любов'ю аматорів оперної сцени користувалися Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

Майстри пензля у своїй переважній більшості створювали те, що замовлялося портрети передовиків виробництва, панорами новобудов, сюжети з історії КІРС, так звану «ленініану» Ці твори відійшли у небуття разом з державною партією Проте інколи серед них траплялися справжні шедеври — полотно М Божія «ХХ сторіччя», гравюри В. Касіяна «Ленін і народ», картини на історико-революційну тему О. Лопухова. Вони залишаються у творчому доробку українських художників як документ епохи

У творах М. Глуценка, М. Дерезуса, В. Шатална, Т. Яблонської та інших оспівувалися природа України і побут людей Полотна цих майстрів відзначалися високим художнім хистом і сприяли формуванню естетичних смаків народу

Скульптори-монументалісти були найбільш обмежені у творчій діяльності Реалізувалися тільки ті проекти, які фігурували у планах так званої «монументальної пропаганди» У добу «застою» найбільш інтенсивно тиражувалися пам'ятники В Леніну Було споруджено більш як півтисячі бронзових і гранітних скульптур першого вождя Деякі з них, незважаючи на нормативність сюжету, були витворами високого мистецтва

Багатьма меморіальними спорудами столиця України збагатилася у 1982 р, коли святкувалося її 1500-річчя Серед них — музей В Леніна (тепер — «Український дім»), обеліск місту-герою Києву на площі Перемоги, пам'ятний знак на честь заснування Києва, який зображав трьох братів — Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь На схилах Дніпра, біля площі, якою закінчувався Хрещатик (тепер їй повернута дореволюційна назва — Європейська), була споруджена арка, що мала символізувати братерське єднання російського та українського народів

Доба Л. Брежнєва виявилася останнім зовнішньо спокійним періодом в історії радянського суспільства. Спокій був оманливим і спостерігався лише на поверхні життя, створюючи помилкове враження відсутності подій — застою. Насправді в країні вирували стрімкі процеси, які руйнівним чином діяли на конструкції влади. Відмовляючись від небезпечних, хоча й назрілих, реформ, компартійно-радянська олігархія сама сприяла поширенню кризи на всі сфери суспільного життя. Економічне, суспільно-політичне і культурне життя України періоду «застою» цілком підпорядковувалося союзному центру. В політиці щодо України центр перейшов до відвертої русифікації. Однак наростання дисидентського руху свідчило про незгоду суспільства з лінією на консервацію тоталітарного ладу.

Два десятиліття «застою» залишаються в історіографії найбільш загадковим історичним періодом. Кожний громадянин України старшого і середнього віку чудово пам'ятає події цього періоду, оскільки з ними пов'язана його власна біографія. Проте історичних досліджень, в яких висвітлювалися б основні аспекти цього періоду, науковці ще не мають.

Здавалося б, на роль такої праці могли б претендувати останні два томи фундаментальної «Історії Української ССР» (відп. редактор А. Лихолат), які були опубліковані в першій половині 80-х років. Однак всі недолки радянської історіографії найбільше позначалися на періоді сучасної історії. Ці два томи, присвячені повоєнному періоду, мають тавро брежнєвсько-суловського офіційного примітивізму, поглибленого провінційною несмпливістю.

На Заході сучасна історія України залишалася на периферії інтересів того зовсім невеликого кола вчених, які мали бажання і здатність відділити УРСР від Радянського Союзу. В основному це були вчені з української діаспори.

Серед праць, виданих на Заході, привертає увагу книга «Україна в 70-х роках», підготовлена до видання Р. Потічним (Оуквіль, 1975). Це були матеріали наукової конференції, що відбулася у жовтні 1974 р. і привернула увагу вчених, які займалися проблемами політичної історії А. Білінського, Б. Левицького, І. Майстренка, Я. Пеленського, К. Фармера та ін. Учасники конференції аналізували події початку 70-х років переважно під кутом зору національно-визвольної боротьби.

Б. Левицький видав англійською мовою монографію «Політика і суспільство в Радянській Україні 1953—1980» (Едмонтон, 1984). Побудована на друкованих джерелах, ця книга являла собою огляд головних подій політичної історії за чверть століття після смерті Сталіна. Основна увага приділялася проблемі П. Шелеста, який залишався для західних дослідників досить загадковою фігурою.

У сучасній Україні з'явилося тільки дві наукові праці, в яких зроблено спробу дати комплексний аналіз двох десятиліть «застою». Одна з них належить перу В. Барана — «Україна після Сталіна. Нарис історії 1953—1985 рр.» (Львів, 1992). У короткому, але насиченому нарисі подана оригінальна авторська трактовка багатьох подій постхрущовської доби. Автор рівну увагу приділив політичним подіям, економічному життю, культурним проблемам і визвольній боротьбі. Хоча з моменту написання цієї праці пройшло майже десятиліття, оцінки не втратили точності й гостроти.

У монографії **В. Барана** і **В. Даниленка** «Україна в умовах системної кризи (1946—1980 рр)», яка входить до серійного видання «Україна кризь віки» і вийшла в світ у 1999 р, досліджуваному періоду присвячена третина обсягу. Автори поставили на перший план події політичного та культурного життя. Немало місця приділено й економічним проблемам, хоч висновки авторів тут важко назвати переконливими. Позначається те, що наші економісти досі не проаналізували особливостей господарського розвитку (точніше — стагнації) України в часи «застою».

Найбільш дослідженою проблемою доби «застою» залишається національно-визвольний рух в усіх його аспектах.

На першому місці, безумовно, стоїть праця **І. Дзюби** «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Вона була подана автором в грудні 1965 р у формі рукопису першому секретарю ЦК Компартії України П Шелесту і голові Ради Міністрів України В Щербицькому. Автор зосередив увагу на надзвичайно болючій проблемі русифікації, яка тоді особливо хвилювала українську інтелігенцію. Пикантність ситуації полягала в тому, що П Шелест і Л Брежнєв розходилися між собою у питанні про застосування української мови в різних сферах суспільного життя.

З 1968 р книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вийшла у багатьох країнах і стала візитною карткою українського дисидентського руху. У доповіді, проголошеній на з'їзді Американської асоціації сприяння славистичним дослідженням у вересні 1981 р, І Лисяк-Рудницький поставив цю книгу в центрі свого аналізу і назвав її «першим видатним програмним документом українського дисидентства». В Україні книга була видана автором тільки в 1998 р.

Тисячосторінковий фоліант **О. Зинкевича** «Українська Гельсінкська група (1978—1982)» з'явився в Торонто (Канада) у 1983 р. Автор зібрав у цій книзі всі доступні йому документи і матеріали УГГ. Тому ця публікація є важливим джерелом з історії правозахисного руху.

Перша у вітчизняній історіографії монографія про дисидентський рух була підготовлена в Інституті історії України НАН України Це — книга **Ю. Курносова** «Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х років ХХ ст.)». Вона видана безпосередньо в Інституті у невеликій кількості примірників в 1994 р. Автор будував свою розповідь здебільшого на газетно-журнальних публікаціях, які з'явилися на переломі 80—90-х років у величезній кількості, а також на публікаціях діаспори. Значення цієї книги — в науковій систематизації проблеми, до якої сумлінний дослідник підійшов з усією відповідальністю.

Через рік співробітник цього самого Інституту **Г. Касьянов** опублікував монографію «Незгодні українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років» (К, 1995). Вона справила велике враження на широку громадськість завдяки методу, обраному автором основу до-

слідження становлять бесіди з героями книги Наукова добросовісність, цілковита політична відстороненість і доброзичливість — відмітні риси книги

У 1998 р з'явилася величезна за обсягом (720 с) монографія **А. Русначенка** «*Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х — початок 1990-х рр*» Книга має довідкове значення, але її аналітичний рівень низький Книги **Т. Батенка** «*Нариси з історії українського руху опору кінця 50-х — початку 90-х рр*» (Л, 1999) утричі поступається за обсягом, але дає значно ширший погляд на проблему

Львівський вчений **Ю. Зайцев** багато років плідно працює над проблемами дисидентського руху У посібнику для вчителів «*Сторінки історії України ХХ століття*» (К, 1992) була опублікована його перша стаття, слідом за нею з'явилися десятки інших Однак досліднику не вдалося досі опублікувати книгу, в якій би підсумувалися основні результати праці

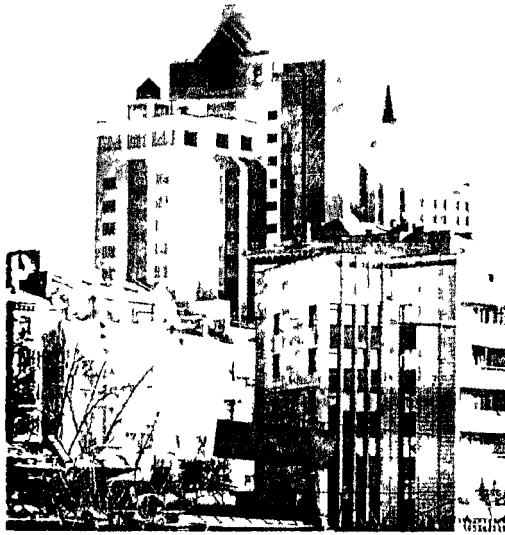
На закінчення треба згадати про одне мемуарне джерело, яке має значення для характеристики періоду «застою» Це — книга **П. Шелеста** «*Да не судимы будете Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*» (М, 1995) Означення посади автора в заголовку книги має, безумовно, рекламний характер Одночасно це свідчить про те, що прізвище автора давно вже забуте в Москві, де книга видавалася В Україні П Шелеста пам'ятають і пам'ятатимуть у найближчому майбутньому, доки проблема русифікації залишатиметься актуальною Однак користуватися мемуарами П Шелеста треба обережно Вони є типовим зразком суб'єктивної мемуарної літератури

Частина III

Росте калина над порубами,
Як наша пісня, росте врозгін.
Ми триста років були рабами,
Пора настала, вставай з колін!
Вставай, народе, в святу годину,
Та не для помсти за рідну кров,
Вставай за правду, за Україну,
Вставай, народе, твій час прийшов.
Нам страх вганяли в мозольні жили,
Нас обертали в покірний тлін;
Ми триста років Москві служили,
Пора настала, вставай з колін!
Вставай, народе, в єдину лаву
Шикуй братерство всіх наших мов.
Вставай творити свою державу,
Вставай, народе, твій час прийшов!
На ясні зорі, на тихі води
Нас великодній покликав дзвін.
Ми триста років ждали свободи,
Пора настала, вставай з колін.
Вставай, народе, возз'єднуй сили,
Ламай залізо старих заков.
Вставай з лежанки, вставай з могили,
Вставай, народе, твій час прийшов!

Д. Павличко
«Вставай з колін»

1995-2000

УКРАЇНА
В СУЧАСНУ
ДОБУ

ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розділ 12

Перебудований процес ознаменувався різкими змінами в усіх сферах суспільного життя. Ці роки вмістили в собі величезну кількість історичних подій — швидко деградацію і падіння тоталітарних режимів в Радянському Союзі і країнах Східної Європи, остаточний крах комуністичної ідеології, розпад радянської наддержави і перетворення союзних республік на суверенні незалежні держави, припинення «холодної війни» між двома воєнно-політичними угрупованнями внаслідок зникнення радянського блоку держав, утворення нової геополітичної ситуації в Європі в результаті появи незалежної України та інших нових держав.

Курс на перебудову, проголошений навесні 1985 р. останнім Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, призвів до глобального катаклізму. Його не змогли передбачити ні ініціатори перебудови, ні друзі або вороги Радянського Союзу за рубежем. Внаслідок лавиноподібного характеру подій причинно-наслідкові зв'язки між ними не були осмислені належним чином ні політиками, ні науковцями. І сьогодні, хоча доба перебудови вже відділена від сучасності багатьма роками, в ходу різ-

номанітні, часом протилежні оцінки тих самих явищ, процесів, фактів.

Не підлягає сумніву тільки те, що роки перебудови мали доле-носне значення для українського народу. Бюрократична перебудова переросла в національну революцію — третю в історії українського народу і другу в ХХ ст.

ПОЧАТОК ПЕРЕБУДОВНОГО ПРОЦЕСУ

12.1

З матеріалів попереднього розділу можна зробити висновки, що у Радянському Союзі невідворотно поглиблювалися соціально-політична й економічна кризи. В українському суспільстві дедалі більше наростали як соціальне напруження, спричинюване системною кризою тоталітарного ладу, так і опір здійснюваній центром національній політиці, головною складовою якої була русифікація.

Термін «*перебудова*», який став офіційним компартійним лозунгом, широко використовувався тільки в перші роки досліджуваного періоду і пішов у небуття наприкінці 80-х років. Серед кількох афористичних виразів, запроваджених у політико-публіцистичний лексикон М. Горбачовим, один став насправді крилатим: «Процес пішов». Перебудовний процес і справді швидко пішов. Проте зовсім не так, як планувалося, і зовсім не туди, куди країну прагнули привести політики з найближчого оточення М. Горбачова. Так званий перебудовний період має чітко окреслені хронологічні рамки — від проголошення курсу на перебудову до розвалу КПСР і радянської наддержави, що цементувалася компартійною диктатурою.

На посаді Генерального секретаря М. Горбачов перебував менше ніж сім років. Це був час колосальних зрушень в усіх сферах життя — ідеологічній, політичній, економічній, соціальній, національній. Зрушення сприймалися багатьма як деструктивні. Адже на очах розвалювався лад, створений після 1917 р. попередниками М. Горбачова.

Та насправді ці зміни мали конструктивний характер. Громадяни радянської наддержави вперше почали бачити тьмяне світло в кінці довгого тунелю. Саморуйнування давно охопленого кризою комуністичного ладу створювало можливість для повернення на магістральні шляхи людської цивілізації.

Попередники М. Горбачова робили вигляд, що в країні немає не-вирішених проблем. Новий Генеральний секретар мав мужність визнати необхідність реформ і зробив спробу переконати у цьому партію і суспільство. Однак його реформи не мали системного

характеру. Вони скоріше нагадували інстинктивне реагування на конкретні кризові ситуації.

Наділені, здавалося б, всією повнотою диктаторської влади, радянські керівники виявилися неспроможними справитися з викликом історії. Найяскравіше це виявилось у сфері зовнішньої політики.

Оновлення радянської зовнішньої політики пов'язувалося передусім з необхідністю усунення всесильного А. Громика. Цей дипломат сталінської школи керував Міністерством закордонних справ СРСР з 1957 р. Він очолював консервативні сили в партії і державі, які здійснювали на світовій арені наступальну, агресивну політику. Зокрема, він був безпосереднім ініціатором вторгнення радянських військ в Афганістан. Суть зовнішньої політики, яку проводив на той час СРСР, була оприлюднена в більш-менш відкритій формі тільки в 1988 р. Тоді на ХІХ конференції КПРС було проголошено: у гонитві за воєнно-стратегічним паритетом у минулому не завжди використовувалися можливості забезпечити безпеку держави політичними засобами, і тому СРСР втягнувся в гонку озброєнь, що позначилося на його соціально-економічному розвитку і міжнародному становищі. Із зрозумілих причин в матеріалах партконференції не було зазначено, що гонку озброєнь країна в цей час уже безнадійно програвала.

Усе це М. Горбачов розумів, коли прийшов до влади. Зважаючи на підтримку, яку Громико надав йому на березневному пленумі ЦК КПРС 1985 р., новий Генсек обрав для усунення 76-річного міністра надзвичайно м'яку форму. А. Громико у липні 1985 р. посів престижну посаду Голови президії Верховної Ради СРСР. Посаду міністра закордонних справ обійняв близький до М. Горбачова Е. Шеварднадзе. Зусиллями Шеварднадзе і самого Горбачова, який брав найбільш активну участь у спілкуванні з іноземними лідерами, формувалося нове обличчя радянської зовнішньої політики.

У 1987 р. вийшла у світ книга М. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Перекладена основними мовами світу, вона широко пропагувалася в багатьох країнах. Її основним завданням було популяризувати нове мислення радянського керівництва серед світової політичної еліти.

«Нове мислення» проголошувало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Підкреслювалося, що три групи країн — капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються, належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги військово-мих засобами. Рівною мірою віджила практика оцінки міжнародних подій винятково крізь призму конфронтації між Сходом і Заходом. Ідеологія повинна була підпорядковуватися реальним умовам, в яких існувало міжнародне співтовариство. Для того щоб розв'язати глобальні проблеми людства, треба було відмовитися від конфронтації воєнно-політичних блоків, не поглиблювати, а пом'якшувати суперечності між класами та політичними партіями.

Прагматичний підтекст «нового мислення» полягав у тому, щоб забезпечити скорочення витрат на озброєння, які ставали непосильними для Радянського Союзу. Йшлося також про те, щоб отримати від Заходу кредити, призначені для щорічного імпорту десятків мільйонів тонн зерна, а також поставок сучасної техніки і впровадження новітніх технологій.

М. Горбачов усапдукував від попередників кризу з ракетами середньої дальності. На початку 1985 р. з ініціативи радянської сторони розпочалися переговори з президентом США Р. Рейганом, у ході яких СРСР виявив готовність йти на серйозні поступки. Не розраховуючи на добру волю радянських керівників, американці погодилися витратити десятки мільярдів доларів на програму «стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ), яка мала захистити США від атаки міжконтинентальних ракет. Програма СОІ ґрунтувалася на супернових космічних технологіях і стала відомою під назвою «зоряних воєн». Рейган назвав СРСР «імперією зла» і досить успішно створював єдиний антирадянський фронт країн НАТО, Японії і Китаю.

Після трьох зустрічей між Рейганом і Горбачовим в 1985—1987 рр. була укладена угода про знищення ядерних ракет середньої та малої дальності. СРСР зобов'язувався за три роки демонтувати і знищити цілий клас ракет — 1752. США взяли зобов'язання ліквідувати 869 своїх ракет. Це радикальне рішення істотно послабило конфронтацію в найважливішій ділянці радянсько-американських відносин.

Керівники СРСР вирішили покінчити з непопулярною і безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 р. розпочалося безпосереднє виведення військ. Це створило можливість для нормалізації радянсько-китайських відносин.

Радянський лідер підтримав дипломатичними засобами військову операцію США і ряду інших країн проти Іраку, який намагався загарбати Кувейт. Ірак даремно розраховував на підтримку радянського партнера, у якого він купував зброю на мільярди доларів.

Найбільш серйозні зміни сталися на Європейському континенті. Національно-визвольний рух охопив усі країни радянського блоку. Почалося виведення військ з НДР та інших країн. Влітку 1990 р. керівництво СРСР дало згоду на об'єднання Німеччини. Розпалися Організація Варшавського договору і Рада Економічної Взаємодопомоги. Європа почала набувати іншого вигляду.

Керівники західних країн вітали історичні зміни в радянській зовнішній політиці і готові були благословляти М. Горбачова, який майже не чинив опору прагненню народів східноєвропейських країн здобути реальний суверенітет. Однак їхня позиція ставала іншою, коли з вимогами суверенітету виступали союзні республіки СРСР. Розпад СРСР явно не влаштував Захід. Про це відверто заявили прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер у 1990 р. і президент США Дж. Буш у 1991 р. під час перебування у Києві.

Відправним пунктом останнього періоду історії СРСР став квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС. На посаді Генерального секретаря М. Горбачов тоді перебував менш як місяць. Його програмна промова на цьому пленумі мала досить абстрактний характер. Проте важливою була тональність цієї промови. В ній відчувалася ледь замаскована тривога за долю партії і держави. Тон першого виступу М. Горбачова різко контрастував з казенним патріотизмом і оптимізмом, властивим для промов його попередників.

Термін «перебудова» генеральний секретар використовував на цьому пленумі, порушуючи проблеми вдосконалення управління господарським механізмом. Пропагандистський апарат підхопив випадково вжите визначення і почав його використовувати як термін-пароль. Під перебудовою стали розуміти реформування усіх сторін життя, здійснюване під керівництвом КПРС.

Після втрати влади М. Горбачов не раз підкреслював свою добру волю в ініціюванні реформ. Мовляв, на строк його перебування на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС, скільки б він не тривав, ресурсів вистачило б. Можна було б обійтися без потрясінь, викликаних перебудовою, тобто й далі просуватися «ленінським шляхом», як це робив Л. Брежнев.

Однак останній радянський Генсек лукавив. Виходячи саме з того, що він ще порівняно молодий, М. Горбачов побоювався, що рано чи пізно зустрінеться з великими політичними неприємностями. Незважаючи на всю недосконалість радянської статистики, яка не могла адекватно відбивати дійсність, дані про небезпечну системну кризу тоталітарного ладу не були таємницею для вищого партійного керівництва. Однак воно сподівалося, що спроможне ініціювати і провести у дозованих розмірах «революцію згори». В історії Російської імперії і Радянського Союзу такі «революції» час від часу траплялися, починаючи з петрівської доби. Як правило, державі вдавалося утримувати їх у певних рамках. Справді, кілька років перебудовний процес залишався контрольованим і керованим.

Починалася перебудова з інформації. Відродився термін «*гласність*». У дореволюційні часи під гласністю розуміли інформацію, яка пробивалася крізь цензурні перепони. Радянське суспільство за ступенем закритості набагато випереджало дореволюційне і до М. Горбачова взагалі не знало поняття гласності. Дозвіл властей прилюдно обговорювати гострі проблеми був незвичайним, хоча сама гласність залишалася дозованою. На XIX конференції КПРС у липні 1988 р. було проголошено, що «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини». На першому місці, звичайно, були інтереси держави.

У країнах Заходу, де існувала свобода слова, для терміна «гласність» виявилось неможливим підібрати змістовий еквівалент. Тому цей термін увійшов в іноземні мови без перекладу.

Радянські люди дістали можливість більш-менш реально оцінювати ситуацію у сферах життя, які з дозволу вищого компартійного керівництва ставали відкритими. Гласність підривала сліпу довіру до друкованого або мовленого слова, давала змогу виробляти судження і позбавлятися ідеологічних догм, запроваджуваних у свідомість з дитинства.

Однак більшість людей, які прожили життя в роки сталінської диктатури, важко відмовлялися від ідеологічних догм, що перетворилися на стереотипи мислення. Кожний член суспільства, не виключаючи вчених-суспільствознавців, повинен був особисто вистраждати злам стереотипів. Не всі могли або хотіли зробити це, і рівень конфліктності в суспільстві зріс.

Основним об'єктом гласності стали так звані білі плями в історії КПРС. По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації. На вістря гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно щодо партії та її керівників.

Сваволя основного цензурного органу — Головліту була обмежена певними рамками. Московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (в тому числі українських), з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна і телевізійна публіцистика стала привертати увагу мільйонів людей.

У березні 1988 р. в газеті «Советская Россия» був опублікований лист лєнінградської викладачки Н. Андрєєвої під назвою «Не можу поступитися принципами». У ньому зазначалося: фальсифікатори історії запозичили у Заходу свою антисоціалістичну концепцію «гласності» та скористалися «перебудовою», щоб ініціювати докорінний перегляд історії партії та радянського суспільства. Суть листа полягала у відкритому захисті Й. Сталіна. Лист підбадьорив тих, хто не бажав «поступатися принципами» і негативно ставився до будь-яких змін. В Україні лист був передрукований багатьма місцевими газетами.

За розпорядженням партійних комітетів різного рівня лектори й активісти товариства «Знання» почали готувати заняття у системі партійно-політичної освіти з метою донести зміст думок Н. Андрєєвої до кожного.

Здавалося, що короткочасна «відлига» знову зміниться заморозками. Однак незабаром виявилось, що публікація листа Андрєєвої була організована лідером консервативних сил, секретарем ЦК КПРС Є. Лігачовим за відсутності М. Горбачова. Центральний орган ЦК КПРС газета «Правда» виступила з редакційною статтею «Принципи перебудови: революційність мислення і дій», присвяченою критиці листа Андрєєвої. У пресі відновилася антисталінська кампанія. Проте ініційована консерваторами кількатижнева перерва в цій кампанії повністю засвідчила, що суспільство ще не прокинулося від політичної лєтартії.

Боротьба між консерваторами і реформаторами точилася переважно в політичному центрі влади — Москві. Україна в перші роки перебудови залишалася під повним контролем консерваторів, очолюваних В. Щербицьким. Повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, Щербицький чинив опір радикальним змінам. Україна тривалий час залишалася справжнім «заповідником застою». Тільки у вересні 1989 р. М. Горбачов санкціонував зміну влади у Києві. Республіканську партійну організацію очолив В. Івашко.

Консерватори в українській глибинці прагнули обмежити гласність. В одному з номерів московського журналу «Огонёк», який очолював український письменник В. Коротич, у липні 1988 р. було зауважено: «Існує гласність № 1» в Москві, «гласність № 2» — у Києві, «гласність № 3» — в Черкасах і «гласність № 4» — у Миргороді або Конотопі. Така багатоступінчаста гласність хіба може вважатися гласністю?».

Зауваження дуже точно передавало специфіку радянської гласності як проміжного етапу від несвободи до свободи слова. Проте воно було неправильним по суті. Журнал «Огонёк» та інші радикальні видання розповсюджувалися у Конотопі або в Миргороді. Ранкові черги в кіосках за пресою в українських містах стали звичним явищем.

Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, навіть уривок вільного слова, фрагмент вільної думки, окрема телевізійна програма (найбільшу популярність завоювала у 1987 р. нова молодіжна програма всесоюзного телебачення «Взгляд») були небезпечні. Пробуджуючи думку, вони руйнували підвалини тоталітарного ладу, який тримався на демагогії. Чисельність людей, які бачили гармонію між державою та суспільством, зменшувалася. Комуністична ідеологія втрачала авторитет. Суспільство стрімко політизувалося.

Одним з перших гасел перебудовної доби було *«прискорення»*. Йшлося в цьому разі про прискорення темпів економічного розвитку. У самому звучанні слова «прискорення» відчувався оптимізм. Мовляв, розвиваємося у цілому задовільно, але треба все-таки взяти вищі темпи.

Для того щоб забезпечити вищі темпи, пропонувалося активно запроваджувати у виробництво сучасну техніку й високопродуктивні технології. У червні 1985 р. в Москві було скликано Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. На цей грандіозний організаційний захід витратили мільйони рублів і сотні годин праці керівників різних рівнів, але рекомендації не вийшли за межі побажань типу: більше, краще, активніше. Організатори та учасники наради були глибоко переконані в тому, що всі проблеми можна розв'язати, апелюючи до активності й старанності відповідальних осіб.

Услід за нарадою відбувся пленум ЦК Компартії України, присвячений заходам щодо прискорення науково-технічного прогресу. Його

рішення виявилися калькою з рекомендацій всесоюзної наради. У листопаді 1985 р. в Києві організували всесоюзний семінар з вивчення досвіду роботи, яка провадилася в Україні в галузі ресурсозбереження. Підприємства і галузі, які відставали за показниками від середнього рівня, були піддані «конструктивній принциповій критиці». Трудові колективи, які мали кращі від середніх показники, зосередили на собі загальну увагу. Будь-яких зіставлень цих «маяків» з показниками прибуткових підприємств, що працювали за рубежом в умовах вільного ринку, ніхто й не збирався робити. Чотири десятиріччя практично безперервної науково-технічної революції у передових країнах світу зробили їх виробництво незіставним з радянським. «Маяки», як правило, використовували імпортне устаткування. Однак купована техніка завжди була для країни-покупця, на яку перетворився Радянський Союз, технікою вчорашнього дня.

Гласність, яка почала торувати собі дорогу і в економічному житті, несла інформацію, що змушувала задуматися навіть нетямущих: а чи має командна економіка якості живого організму, чи здатна вона пристосуватися до реальної дійсності? Проте найбільш вражаючі дані про економічне становище України не ставали надбанням засобів масової інформації. Про масштаби економічної кризи суспільство не мало справжнього уявлення.

У жовтні 1986 р. на політбюро ЦК Компартії України було оголошено, що за вісім місяців міністерства та відомства республіки видали 666 тис. письмових розпоряджень, постанов та інших директив. І це тільки додаток до тієї паперової зливи, яка йшла з Москви. «Товариші, це вже межа, це ж фабрика по виданню декретів», — збентежено заволав В. Щербицький, коментуючи цю цифру.

Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від владних prerogativ у галузі управління виробництвом. Не було й мови про переведення економіки на ринкові засади. Засоби реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення адміністративного управління підприємствами. «Прискорювачі» не скористалися навіть скромним теоретичним потенціалом провальної косигінської реформи, не кажучи вже про потенціал ленінського непу. Працівникам апарату здавалося, що справи можна поправити за допомогою організаційних заходів — семінарів, нарад, пленумів.

Не дивно, що повзуча криза все глибше охоплювала господарський організм велетенської наддержави. Попри всі старання статистиків економічні показники дедалі виразніше погіршувалися. Розмови про прискорення темпів економічного розвитку в 1987 р. припинилися.

У партійно-державному керівництві постійно точилася боротьба консервативних сил з реформаторськими. Кожна із сторін, представлених у політбюро ЦК КПРС, по-різному уявляла собі шлях до «приско-

рення» Через це в СРСР час від часу здійснювалися кампанії, які мали б демонструвати суспільству динамізм нового керівництва на противагу рокам «застою»

У травні 1985 р консервативними силами було ініційовано постанову ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму

Алкоголізм справді став серйозною економічною і соціальною проблемою Він негативно позначався на якісних показниках виробництва, призводив до моральної та фізичної деградації десятків і сотень тисяч людей Однак боротьба з цим соціальним лихом засобами «кавалерійської атаки» не принесла відчутних результатів

В Україні за другу половину 1985 р кількість торговельних точок, які реалізовували спиртні напої, зменшилася удвоє Більш ніж мільйон осіб, винних у порушенні антиалкогольного законодавства, зазнали адміністративних стягнень Міліція вилучила у населення 418 тис самогонних пристроїв Переслідувалися продаж та вживання не тільки горілки, а й вин і пива Западливі партапаратники організували вирубку виноградників у Закарпатті та в Криму Під вирубку потрапили навіть посадки винограду унікальних сортів

Звичайно, вжиті заходи не дали бажаних результатів Поширилося самогонаріння Цукор — основна сировина для вироблення якісного самогону в домашніх умовах — перетворився в Україні на гостродефіцитний продукт

Зросло вживання сурогатів, наркотиків і токсичних речовин, що спричинило смерть багатьох тисяч людей Бюджет безповоротно втратив мільярди рублів, які раніше приносила реалізація державної горілки У народній пам'яті антиалкогольна кампанія залишилася яскравим прикладом виконавського ідіотизму органів влади

Через рік після бездарної антиалкогольної постанови, у травні 1986 р, ЦК КПРС вирішив посилити боротьбу з нетрудовими доходами Тіньова економіка, яка існувала навіть за сталінських часів, набувала все більшого розмаху, що було одним з наслідків народно-господарської кризи Увага силових структур, правоохоронних органів і партійних організацій спрямовувалася на викорінення того, що було наслідком приватної ініціативи і цинічно кваліфікувалося як «нетрудовий доход» Спеціальні комісії обмірювали будиночки, споруджені користувачами дачних ділянок, і змушували руйнувати приміщення, які перевищували норматив Переслідувалися люди, котрі прагнули щось заробити пропонуванням різноманітних послуг, хоча побутова сфера залишалася вкрай нерозвиненою Штрафувалися бабусі, які продавали свіжу городину Так тоталітарна держава відстоювала монопольне право на забезпечення населення усім необхідним, хоча сама з постачанням справлялася зовсім незадовільно Привид ринкових відносин лякав консервативну частину компартійно-радянської номенклатури

Через півроку, у листопаді 1986 р, під натиском реформаторів був прийнятий Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» Людям, які об'єднувалися у кооперативи, дозволялася підприємницька діяльність, в основному у сфері послуг і громадського харчування. Новий закон пробудив ініціативу багатьох підприємливих людей.

Кооперативи, як розумів сам законодавець, були маскуванням для прикриття приватника. Рамки легального приватного сектора поширювалися на три десятки видів виробництва товарів і послуг. Доходи тих, хто бажав відкрити свій бізнес, обкладалися 65-відсотковим податком, але це не ставало перешкодою. Кооперативи відкривалися, як правило, без звертання до банківських кредиторів. По-перше, сама система кредитування була нерозвиненою, а по-друге, і це найсгогтніше, в межах приватного сектора, що народжувався, «відмивалися» капітали тіньової економіки.

Наприкінці 80-х років в українських кооперативах працювало вже до 700 тис. чол. Вони виробляли товари або надавали послуги на загальну суму до 5 млрд рублів на рік. Дві третини кооперативного обороту спрямовувалися на обслуговування потреб населення, одна третина — державних підприємств. Майже 60 відсотків кооперативів працювали у сфері громадського харчування.

Кооперативний сектор формувався у системі командної економіки, проте діяв за законами ринку. Для радянських людей це була своєрідна школа вільного підприємництва.

КРАХ КОМАНДНОЇ ЕКОНОМІКИ

12.2

Традиційними методами забезпечити економічне зростання не вдавалося. Однак реформатори з оточення М. Горбачова не прагнули приватизувати державні підприємства і не зазіхали на комуністичну доктрину. Вони підійшли до вирішення цієї проблеми з іншого боку, тобто спробували послабити централізоване управління економікою, надаючи більш широкі права господарюючим суб'єктам на місцях. Йшлося про повторення в інших формах реформи М. Хрущова 1957 р, коли в директивній економіці замість міністерств були створені раднаргоспи.

Червневий (1987 р) пленум ЦК КПРС був першою спробою вдихнути життя в командну економіку. Проголошена ним політика реформ надавала державним підприємствам можливість самостійних дій. Навіть формулювання порядку денного цього пленуму — «Про до-

корінну перебудову управління економікою» замикало проблему на управлінні за наявних виробничих відносин. Не було й мови про спробу замінити самі відносини. Вважалося, що основна ідея реформи полягає у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи. Ступінь свободи визначався трьома горбачовськими «с»: самостійність, самоуправління, самофінансування. Про заміну директивного управління ринковим механізмом ніхто й не думав.

Отже, теоретичний арсенал реформаторів не виходив за межі командної економіки і комуністичної доктрини. Економічна реформа 1987 р. спиралася на результати експериментів локального значення, які роками провадилися в різних регіонах СРСР.

Особлива увага приділялась експериментові у Сумському машинобудівному об'єднанні ім. М. Фрунзе. В основу його було покладено принцип самофінансування. Підприємство могло самостійно розпоряджатися прибутком після виплати державі обов'язкових платежів.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила Закон «Про державне підприємство», в якому набули подальшого розвитку основні ідеї проголошеної червневим пленумом ЦК КПРС реформи. Незабаром були прийняті також інші партійно-урядові постанови, а саме: про перебудову планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення тощо. Підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у межах запропонованих, але не нав'язаних відповідним міністерством контрольних цифр. Вони тепер мали право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прями, без посередництва Держплану зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях підприємствам навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Отже, вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі, який В. Ленін завзято відстоював у добу становлення радянської економіки.

Перебудова управління економікою в Україні набула значного розмаху. Було скасовано 103 республіканських органи управління, здійснено передачу багатьох управлінських функцій місцевим органам, підприємствам та об'єднанням, ліквідовано 14 міністерств і відомств, 83 організації середньої ланки. Було укрупнено 1500 підприємств, цехів, дільниць та інших структурних підрозділів. Управлінський апарат скоротився майже на 80 тис. чол. з річним фондом заробітної плати 227 млн рублів.

Дедалі ширше впроваджувалися орендні відносини, кооперативні форми господарювання. Розгорнулася робота із створення асоціацій,

концернів, малих підприємств та інших небачених раніше організаційних структур. Почали діяти спільні з іноземними фірмами підприємства. У 1988 р. в Україні їх було 8, у 1989 р. — 75, а в 1990 р. — 156. На орендний підряд в 1989 р. перейшли 130 підприємств промисловості, 68 будівельних організацій, 41 підприємство роздрібною торгівлі, 35 — громадського харчування, 39 — побутового обслуговування населення. Великі надії щодо поліпшення справ на споживчому ринку покладалися також на кооперативний рух.

Структура економіки УРСР була зорієнтована центром в основному на виробництво засобів виробництва, добування сировини і палива. Виробничі плани для УРСР розроблялися у Москві. Україна була позбавлена усіх прав на управління промисловістю: 95 відсотків продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Продукцією, виробленою на них, розпоряджалися союзні органи. Народу України вони залишали тільки шкідливі відходи та екологічні проблеми. Гранична централізація практично позбавляла самостійності економічні органи, мала характер прямого пригнічення національної свідомості та ініціативи українського народу. Союзні пріоритети повністю затьмарили місцеві проблеми, внаслідок чого не існувало економічної бази національного суверенітету. Соціально-економічна ситуація погіршувалася наявністю в Україні гіпертрофованого воєнно-промислового комплексу, на розвиток якого витрачалися значні національні ресурси. Занепадали такі найприбутковіші галузі економіки УРСР, як легка і харчова промисловість.

Через це за роки перебудови економічне становище України погіршувалося дедалі більше, хоча на фоні загальносоюзних показників економічного розвитку ситуація в Україні дещо відрізнялася на краще. Так, у першому півріччі 1990 р. валовий національний продукт збільшився порівняно з тим самим періодом 1989 р. на 1,7 відсотка, національний дохід — на 0,9, обсяг промислової продукції — на 0,7, продуктивність суспільної праці — на 1,9 відсотка. Більш виразними і, головне, відчутнішими мали б бути зміни за результатами розвитку з початку п'ятирічки, адже, за офіційними даними, національний дохід республіки зріс на 13,3 відсотка, а продуктивність суспільної праці — на 16 відсотків.

Незважаючи на це, посилилися негативні тенденції передусім на товарному ринку. На більшість товарів народного споживання та послуги населенню у першому півріччі 1990 р. ціни зросли на 2,6 відсотка, а на групу непродовольчих товарів — на 6 відсотків. У стані тотального дефіциту перебувало близько 1200 асортиментних груп товарів. До того ж непередбачені наслідки обіцяло зростання інфляції, що вже на 1990 р. досягла 8,5—11 відсотків. Через п'ять років з початку перебудови остаточно стало зрозумілим, що розроблені союзним і республіканським урядами заходи щодо оздоровлення економіки не зачепили її основ. Вони характеризувалися нестабільністю,

відсутністю системності, спробою вирішити глобальні питання, не створивши необхідних умов. Водночас республіканський уряд, керівництво Компартії України повністю підтримували рішення центру, не уявляючи їх можливих наслідків у майбутньому, не проявляли необхідної рішучості і мужності у відстоюванні інтересів республіки, вирішенні назрілих проблем.

Стало очевидним, що без реального державного, в тому числі й економічного, суверенітету, без повновладдя народу на своїй етнічній території істотних зрушень досягти буде неможливо.

Першим кроком у теоретичній розробці цієї проблеми була **концепція регіонального госпрозрахунку**, яку запропонували литовські вчені у жовтні 1988 р. Вони були новаторами у доведенні необхідності заміни директивних методів управління економічними, передачі до компетенції республік питань розробки економічної політики, формування республіканського і місцевого бюджетів, права самостійного визначення експортної політики. Основні принципи регіонального госпрозрахунку були закладені у формулі «4 с» — *самостійність, самоуправління, самоокупність, самофінансування*.

Формула «4 с» принципово відрізнялася від положень економічної реформи, проголошених у червні 1987 р. пленумом ЦК КПРС. Там йшлося про самостійність, самоуправління і самофінансування окремих підприємств у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу. Литовські вчені застосовували свою формулу до республіканської економіки в цілому, тобто фактично виступали проти існування загальносоюзної командної економіки.

На цей час вже виявилось, що в рамках окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства насправді стали більш самостійними. Однак це призвело тільки до того, що вони почали ухилятися від виробництва невигідної за цього рівня ціни продукції. Натомість нарощувалося виробництво продукції, вигідної їм, проте не потрібної споживачам. Отже, реформа поглиблювала процеси розбалансування народного господарства, дефіцит державного бюджету, призводила до неконтрольованого зростання не забезпеченої товарами та послугами заробітної плати.

Провал економічної реформи різко посилив настрої у союзних республіках добиватися більш самостійного господарювання. Гасло республіканського госпрозрахунку ставало дедалі популярнішим. Не маючи змоги діяти силовими методами, керівництво КПРС вирішило підтримати реформаторські ідеї. Тому на XIX Всесоюзній партконференції в резолюції «Про міжнаціональні відносини» ідея переходу республік і регіонів на принципи госпрозрахунку була визнана доцільною. Перехід до такої моделі господарювання передбачав докорінну реформу економічних взаємовідносин.

Україна, поряд з РРФСР, мала найсприятливіші умови для самостійного розвитку. Про це свідчив її могутній індустріальний, агро-

промисловий і науково-технічний потенціал. Республіка за чисельністю населення (близько 52 млн чол) посідала шосте місце в Європі. Маючи 2,7 відсотка земельної території, 18 — населення, 15,5 відсотка основних виробничих фондів СРСР, Україна виробляла близько 17,4 відсотка союзної промислової та 22 відсотки сільськогосподарської продукції. У 1988 р частка України в загальносоюзному видобутку залізної руди досягла 46,4, виплавці чавуну — 41,1, випуску сталі, готового прокату, сталевих труб — 35 відсотків. В Україні вироблялося понад чверть багатьох видів машин й устаткування, 35,5 відсотка телевізорів, більш як половина цукру, більш як третина олії.

Однак фінансове становище УРСР ставало дедалі складнішим. У 1988 р набув великого розголосу (в результаті політики гласності) раніше приховуваний дефіцит бюджету. Нееквівалентний обмін між містом і селом, промисловістю і сільським господарством погіршувався таким самим товарообміном з іншими республіками Союзу. Україна вивозила продукції на 40 млрд руб, а ввозила на 36 млрд руб. Обтяжували фінансову систему України великий обсяг сплати податку з обороту до союзного бюджету, після чого їй залишалося лише 60 відсотків (7—8 млрд руб) від його загальної суми. Водночас майже весь податок з обороту залишався у бюджеті республік Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії. Щороку близько 100 млрд руб вилучали з УРСР союзні міністерства і відомства.

У роки «перебудови» було зроблено спробу вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи. Спочатку нововведення у сільському господарстві не відхилялися від второваних шляхів, хоча й набули досить великого розмаху. Після XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р) була прийнята партійно-урядова постанова «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни».

Однак «подальше вдосконалення» не було здійснене. Наскрізь бюрократична конструкція державного управління сільським господарством доповнювалася за цією постановою ще однією надбудовою. Це був Держагропром СРСР з підвідомчими установами до районного рівня включно. Вважалося, що система агропромів контролюватиме виробництво сільськогосподарської продукції на всіх рівнях — від її вирощування у колгоспах і радгоспах до зберігання та переробки на відповідних промислових підприємствах. Жорсткий контроль не приніс бажаного результату. Продовольча проблема дедалі більше загострювалася.

Враховуючи досвід поширення кооперативів, реформатори спробували відкрити шлях до приватного підприємництва і в сільському господарстві. У березні 1988 р було прийняте нове положення про колгоспи, що допускало можливість існування орендних відносин. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на трива-

лий строк (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд.

Однак серед колгоспників знайшлися тільки одиниці, які зважилися на самостійне господарювання в умовах відсутності сільськогосподарської техніки і тієї інфраструктури, за допомогою якої можна було надавати вирощеній продукції товарного вигляду та реалізувати її споживачеві. Місцева адміністрація та керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів фермерського типу як виклик своїй безконтрольній владі над селом. Через це вони всіляко гальмували поширення орендних відносин. Переважна більшість селян негативно ставилася до самостійного господарювання і підтримувала своє керівництво у саботуванні фермерського руху.

Ціноутворення в СРСР було відділене від світових цін «залізною завісою». Наприклад, ціни на енергоносії штучно занижувалися і були на порядок нижчі від світових. Проте навіть за даними радянської статистики частка важкої промисловості у промисловому виробництві України перевищувала 60 відсотків. Дві третини українського науково-технічного потенціалу орієнтувалося на воєнно-промисловий комплекс. Пристосована до обслуговування потреб центру, українська промисловість була негнучкою і майже повністю залежала від асигнувань з центру.

Зосереджуючи у загальносоюзному бюджеті лівову частку доходів з усіх регіонів СРСР, центральне компартійно-радянське керівництво субсидувало республіки на власний розсуд. З кінця 60-х років частка України у капіталовкладеннях почала швидко зменшуватися. З 1970 по 1989 р. вона скоротилася з 18 до 10 відсотків. Л. Брежнев звертав першочергову увагу на розвиток російських регіонів, передусім Сибіру і Далекого Сходу. У добу М. Горбачова міжреспубліканські співвідношення у капіталовкладеннях не зазнали істотних зрушень. Постійний дефіцит коштів на нове будівництво і реконструкцію прискорював моральне і фізичне старіння промислового потенціалу УРСР.

Становище в Україні дедалі більше загострювалося, оскільки доходна частина загальносоюзного бюджету під впливом економічної кризи почала різко скорочуватися. У загальносоюзному бюджеті утворився фантастичний дефіцит, який неможливо було приховати від громадськості. У 1988 р. він вимірювався майже сотнею мільярдів рублів, що становило десяту частину валового національного продукту. Навіть галузі, які працювали на ВПК, уже відчували брак коштів для поточного виробництва і капіталовкладень.

Влітку 1989 р., коли виявилось, що реформа 1987 р. є каталізатором кризи, уряд М. Рижкова почав шукати нові шляхи реформування економіки. У зв'язку з цим було утворено спеціальну комісію з реформи на чолі з академіком Л. Абалкіним. Саме вона вперше зробила спробу позбутися комуністичного за своїми рисами господарського механізму, створеного Леніним у 1918—1920 рр. і відродженого Сталі-

ним у 1929 р. Комісія висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку.

У травні 1990 р. Рада Міністрів СРСР опублікувала програму комісії, очолюваної Л. Абалкіним, що передбачала поступовий перехід до ринкових відносин під жорстким контролем держави. Програма розглядалася Верховною Радою СРСР і була відкинута. Депутатів не влаштувала програма переходу до ринку, оскільки це спричинювало значне підвищення цін. Після повідомлення уряду про майбутнє підвищення цін виникла хвиля ажіотажного попиту, яка змела з прилавків магазинів абсолютно всі товари.

Тим часом уряд М. Рижкова припинив реформаторські зусилля і почав розробляти випробуваними методами п'ятирічний план на 1991—1995 рр.

Поряд з урядовою комісією діяла група економістів під керівництвом академіка С. Шаталіна. Вона готувала радикальнішу програму переходу до ринку з ustalеним терміном — за 500 днів. Однак М. Горбачов не наважився підтримати її. Тривалий час програми переходу до ринкових відносин обговорювалися у парламенті без будь-якого результату. Зрештою, були затверджені Основні напрями стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки. Цей документ за своєю суттю був симбіозом кількох варіантів переходу з переважанням директивних методів. Однак в умовах розвалу командної економіки, який уже почався, директиви центральних господарських органів не діяли.

Інфляція, що оцінювалася у 1990 р. в розмірі 10 відсотків з розрахунку на весь рік, підскочила в другій половині 1991 р. до 25 відсотків на тиждень. В умовах стрімкого знецінення рубля надзвичайно поширився натуральний, так званий бартерний обмін.

Деформувався весь виробничий процес. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, які набули презирливої назви — «дерев'яні». Свою продукцію вони направляли передусім за адресами одержання сировини, матеріалів, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами.

Державний план втратив значення директивного документа. Прорухувалися й укладені самими підприємствами контракти. Власті регіонів, де розміщувалися підприємства, погоджувалися на виконання ними своїх зобов'язань за планами і контрактами тільки після задоволення потреб регіону. Наддержаву, яка вже розколювалася по периметру кордонів союзних республік, охопив господарський параліч.

Командна економіка внаслідок своєї неефективності і спрямованості на першочергове обслуговування потреб ВПК в основному не могла забезпечити високого життєвого рівня населення. Якщо у передових країнах Заходу на задоволення потреб населення спрямовувалося дві третини валового національного продукту, то в Радянському

Союзи — не більше однієї третини. Ці співвідношення стійко трималися впродовж десятиліть.

Поглиблення економічної кризи відкинуло СРСР наприкінці 80-х років на 77-ме місце в світі за рівнем споживання товарів і послуг на душу населення. В Україні, де продовольче становище було відносно кращим, ніж у багатьох інших регіонах СРСР, також почав відчуватися гострий дефіцит продовольства.

У перші роки перебудови інфляційні процеси перебували під відносним контролем держави. Інфляція у прихованому вигляді набувала форми дефіциту товарів, які користувалися підвищеним попитом. З кінця 80-х років інфляція вийшла на поверхню і перетворила на дефіцит майже все. З осені 1990 р в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.

Знецінення карбованця призвело до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій і пенсій. У цій ситуації ЦК КПРС потурбувався про своїх співробітників: з жовтня 1989 р було ухвалено рішення підвищити заробітну плату штатним працівникам партійного апарату на 50—100 відсотків. У таких самих пропорціях зросла заробітна плата працівників радянських, комсомольських і профспілкових органів, працівників міністерств та відомств. Цей захід викликав загальне обурення в суспільстві й подальше падіння авторитету влади.

Розвал командної економіки особливо болюче позначився на галузях, які обслуговували потреби населення. Зокрема, почала розвалюватися система охорони здоров'я. На початку 90-х років Україна була забезпечена медикаментами і медичною апаратурою лише на третину від потреб.

Значні проблеми і труднощі у розвитку економіки, розвал управління виробництвом, занепад багатьох галузей народного господарства викликали нагальну потребу прийняття 3 серпня 1990 р Верховною Радою УРСР **Закону «Про економічну самостійність»**. Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом. Суттєво важливими стали положення про самостійне здійснення фінансово-бюджетної, грошово-кредитної, ценової, інвестиційної, науково-технічної і зовнішньоекономічної політики. У законі також були визначені головні принципи економічної самостійності, які створюють умови для реформування економіки, а саме:

- власність народу республіки на її національні багатства та національний дохід,
- різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист,
- децентралізація власності та роздержавлення економіки,

- повна господарська самостійність і свобода підприємництва усіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів УРСР,
- самостійність регулювання грошового обігу,
- захист внутрішнього обігу

Реформування економіки полягало у переході її від адміністративно-командної моделі, яка будувалася на державній власності та вертикальних ієрархічних зв'язках типу «державна — підприємство», до ринкової господарської системи. В основі останньої лежить приватна власність у різних формах і поєднання вертикальних та горизонтальних взаємовідносин.

ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

12.3

Розв'язанню національних проблем у реформаторській програмі М Горбачова відводилося останнє місце. Мабуть, реформатори потрапили в полон десятиріччями нав'язуваних радянськими пропагандистами положень про остаточне і цілковите вирішення національного питання в СРСР.

Нерозуміння потреб і прагнень народів СРСР виявляв навіть сам Генеральний секретар ЦК КПРС. Під час першого офіційного візиту до Києва у червні 1985 р. він кілька раз називав Радянський Союз Росією. Перебуваючи у Харкові, він називав це місто російським. М Горбачов знаходив у своєму родоводі українські корені, із задоволенням розповідав про них, але був щиро переконаний у тому, що в Україні не існує національного питання, оскільки український народ невіддільний від російського.

Однак уже на початку перебудовної доби громадяни України особливо гостро відчули принизливість і небезпеку цілковитої залежності від московського центру. Це пов'язувалося з наслідками вибуху енергоблока на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

Про шкідливість радіоактивних викидів для здоров'я населення було попереджено на дев'ятий день після вибуху. Раніше воно чуло лише заспокійливі заяви Горбачова натиснув на В Щербицького (під загрозою виключення з партії), щоб першотравнева демонстрація в столиці України була проведена як масова, хоча рівень радіації у місті загрозливо зростає.

Екологічні наслідки катастрофи не піддаються точній оцінці. Відомо, що місцевість, яка постраждала від катастрофи, становить 1/12

території республіки. До зони обов'язкового відселення потрапили 92, а до зони гарантованого державою добровільного відселення — 835 населених пунктів. Під постійним радіоекологічним контролем перебувають 1288 населених пунктів. Люди, які опинилися в зоні впливу руйнівних наслідків аварії, переживають особисту трагедію. Стан їхнього здоров'я неухильно погіршується, десятки тисяч з них передчасно пішли з життя. Руйнівна дія радіонуклідів на генофонд народу триватиме десятки років.

Завдяки гласності масштаби Чорнобильської катастрофи стали відомі широкому загалу. Громадяни України відчували небезпеку прийняття за межами республіки доленосних для них політичних, економічних й екологічних рішень. Чорнобиль відіграв роль каталізатора суспільно-політичних процесів, які привели до здобуття незалежності України.

Для опозиційних Москві сил в Україні Чорнобиль став своєрідним символом. Все наполегливіше і відвертіше вони порушували питання про «мовний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» — русифікацію. Спілка письменників України у червні 1987 р. висловила глибоке незадоволення тим, що в Україні з повсякденного спілкування зникає українська мова, і дійшла висновку про необхідність її конституційного захисту. За дорученням Спілки *Ю. Мушкетик*, *Б. Олійник* і *Д. Павличко* підготували відповідний лист, адресований Верховній Раді УРСР. *О. Гончар* та інші письменники звернулися до своїх російських колег з проханням підтримати їхні вимоги про встановлення обов'язкового вивчення рідної та російської мов у школах національних республік. «Що це значить — вибір вивчення мови за бажанням батьків? — обурювався Гончар. — Ставити таке питання — це йти на ліквідацію мови нашого народу».

Невдоволення громадськості становищем української мови змусило політбюро ЦК Компартії України розглянути у липні 1987 р. питання «Про посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення». Було визнано, що громадськість правильно порушує проблему національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- та радіопередач, газет і журналів. Водночас висловлювалося застереження щодо вимог «оголосити українську мову державною та відмовитися у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання».

До розгляду цього питання політбюро ЦК Компартії України повернулося у грудні 1988 р. Ним було визнано, що відсутні належні умови для оволодіння українською мовою всіма громадянами, які проживають у республіці, не набуло пріоритетного значення цілісне вивчення української культури. Політбюро схвалило план розширення сфери функціонування української мови і підтримало пропозицію письменників про створення товариства шанувальників рідної мови.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства «Рідної мови», які вже існували у Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Рівному, Чернігові, Харкові, та клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. в Києві в Республіканському будинку кінематографістів установчу конференцію Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Його очолив поет і громадський діяч Д. Павличко.

Створене Товариство визначило своїм першочерговим завданням домогтися від Верховної Ради УРСР позитивного вирішення питання про державний статус української мови та забезпечення його реалізації в житті республіки. «Мова — це народ, — наголошувалося у загальних положеннях затвердженого конференцією статуту товариства. — Народ, який втрачає свою мову, перестає існувати. Мова — показник інтелектуального та духовного життя кожного народу й кожної людини. Усі досягнення науки й мистецтва знаходять своє відродження в слові».

Наскільки далеко зайшов процес русифікації, свідчать дані 1988 р. Книги, видані в Україні українською мовою, становили лише 18 відсотків за назвами і 3 відсотки за тиражем. У вищих навчальних закладах українською мовою читалося не більш як 5 відсотків лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної школи з викладанням усіх предметів українською мовою в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові. У школах республіки українською мовою навчалося менше ніж половина загальної чисельності учнів.

Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які проживали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного народу. Відповідно до Закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ.

Однак реальний механізм контролю за виконанням Закону про мови не передбачався. Не враховувався також опір його запровадженню. Значні матеріальні витрати на впровадження української мови у діловодство не були передбачені в державному бюджеті. Тому Закон в основному залишився на папері.

Завдяки гласності почали розкриватися «білі плями» в історії державної партії та радянського суспільства. Це мало велике значення у пробудженні українського суспільства від політичної летаргії. Відомості про трагічні сторінки в історії України безпосередньо впливали на розгортання національно-визвольного руху. Найбільше вражала людей інформація про голод 1932—1933 рр. в УРСР і на Кубані.

Узимку 1982—1983 рр українцям США і Канади вперше вдалося привернути увагу світової громадськості до розправи Сталіна з мільйонами українських селян, які були силою загнані до колгоспів, але саботували безрозмірні державні хлібозаготівлі. Відзначення п'ятдесятиріччя терору голодом дало поштовх дослідницькій роботі в цій галузі. У 1984 р молодий американський вчений Л Герец почав збирати свідчення людей, які пережили трагедію. Саме тоді в Канадському дослідницькому центрі по українському голоду (м Торонто) було створено науково-популярний фільм «Жнива розпуки». Англійський історик Р Конквест, який випустив книгу «Великий терор» (про сталінські репресії 1937—1938 рр), взявся на прохання української діаспори за тему радянської колективізації і терору голодом. Наприкінці 1986 р книга «Жнива скорботи» була опублікована в Лондоні.

Увага громадськості Заходу до подій піввікової давності в СРСР набула значення гострополітичного чинника після того, як конгрес США у 1986 р створив спеціальну комісію по голоду в Україні з метою постановки питання на спеціальних слуханнях Науково-дослідний осередок в комісії очолив викладач Гарвардського університету Дж Мейс. Конгресмени губилися у здогадках, чому тема терору голодом залишається в Радянському Союзі суворо забороненою. Тому таким незвичним для законодавчого органу засобом вони вирішили перевірити, наскільки щирими є запевнення М Горбачова про гласність і нове мислення.

У відповідь ЦК Компарті України створив власну комісію з провідних науковців, яка повинна була викрити «фальсифікації» американських вчених і політиків. Однак власті вже починали втрачати контроль за процесом «перебудови», і комісія не виконала партійного доручення. У московській і київській пресі промайнули перші глухі згадки про трагедію 1933 р. М Горбачов у виступі на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, жодним словом не торкнувся забороненої теми. Історія колективізації в його доповіді викладалася за сталінською схемою.

Через півтора місяця, коли В Щербицький виступав у Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення УРСР, він не наважився наслідувати приклад патрона. Тема голоду була надто болючою для України. Тому в цій доповіді з'явився один неювілейний абзац про трагедію, викликану нібито неврожаєм. У цей час комісія американського конгресу почала друкувати перші результати дослідницької роботи, в якій розкривалися жахливі масштаби голодомору.

Згадування голоду 1933 р десятиріччями переслідувалося як антирадянська пропаганда. Визнання його в офіційній доповіді означало, що накладене Сталіним табу зняте. Вчені з ентузіазмом почали вивчати архівні документи. Українська компартійно-радянська но-

менклатура не гальмувала їхніх зусиль Навпаки, у 1990 р в центральному компартійному видавництві «Політвидав України» вийшов з друку збірник статей і документів «Голод 1932—1933 років на Україні очима істориків, мовою документів» Багато документів з партійних архівів виявилися сенсаційними, оскільки викривали механізм організованого Москвою терору голодом, від якого загинули мільйони українських селян

У жовтні 1988 р В Щербицький лицемірно заявив, що вивчення «білих плям» історії провадиться не енергійно Для того щоб контролювати процес, який уже не можна було заборонити, ЦК Компартії України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР Комісії було запропоновано забезпечити виокремлення курсу історії УРСР у середній і вищій освіті в самостійну навчальну дисципліну, збільшити чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії, організувати підготовку в провідних університетах фахівців з історії України, розробити та видати нові підручники, хрестоматії і книги з вітчизняної історії В умовах кризи центрального керівництва периферійні ланки державної партії почали звертати увагу на національні проблеми навіть у такій важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія Уперше вітчизняною історією була названа не історія СРСР (тобто Росії), а історія України

Комісія розробила план видання джерел з історії України, який перевищував за масштабами все, що було зроблено за радянський час (87 позицій, включаючи багатотомні праці) Було вирішено перевидати, у тому числі репринтним способом, тобто найоперативнішим, визначні пам'ятки української історіографії ХІХ — початку ХХ ст (47 позицій) Передбачалося, зокрема, перевидати всі основні праці М Грушевського, у тому числі десяти томну «Історію України-Руси», видати двадцятитомник творів Д Яворницького, історичні праці М Драгоманова, тритомник спогадів В Винниченка «Відродження нації» тощо Під час розробки плану деякі твори ще перебували «під арештом» у спецсховищах наукових бібліотек

Апаратні працівники ЦК Компартії України не втручалися, як це бувало раніше, в роботу комісії У липні 1990 р політбюро ЦК, яке вже очолював В Івашко, затвердило величезну програму видань без будь-яких змін Програма такою мірою відповідала потребам часу, що виконувалася навіть після того, як перестала бути директивним документом Деякі праці друкувалися майже одночасно в різних видавництвах Наприклад, «Історія русів» з'явилася не тільки у репринтному виданні, а й у чудовому перекладі українською І. Драча.

Громадськість, яка надавала особливого значення «білим плямам» у радянській історії, прийняла рішення створити спеціалізовану організацію У березні 1989 р в Києві відбулася всеукраїнська установча

конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал».

У залі засідань зібралося близько 500 делегатів, які представляли 70 місцевих і багато сільських місцевих товариств цього напрямку. Були також представники Української Гельсінкської Спілки, Українських православної та католицької церков, Товариства українців-москвичів «Славутич». Фундаторами «Меморіалу» виступили: ініціативна група неформалів і громадськості, а також спілки письменників, художників, композиторів, театральних діячів, кінематографістів, архітекторів України, Фонду культури УРСР, Інституту літератури АН УРСР, Інституту історії АН УРСР та ін.

Конференція проголосила створення **Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал»**, затвердила його статут і обрала координаційну раду. Керівництво «Меморіалу» складалося із семи співголів — *В. Кузнецова, О. Дека, Л. Танюка, В. Маняка, В. Цимбалюка, І. Доброштаня, І. Різниченка*.

Конференція звернулася до партійних і радянських установ, прокуратури УРСР, Комітету держбезпеки, МВС УРСР з проханням надати місцевим осередкам товариства «Меморіал» потрібну допомогу. В інших пунктах резолюції йшлося про ліквідацію топонімів з прізвиськами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій, та поновлення історичних назв. Було запропоновано також розпочати розслідування дій учасників масових репресій в Україні від 20-х до 80-х років, у зв'язку з чим резолюція потребувала розкриття архівів репресивно-каральних установ і відомств.

Верховній Раді УРСР було запропоновано визнати незаконним сфабриковані судові процеси (СВУ та ін.), скасувати вироки, винесені особам, котрих засудили у післясталінський період, припинити використання психіатрії для політичних цілей, повернути, за бажанням рідних і друзів, останки загиблих у місцях позбавлення волі в'язнів сумління, зокрема відомих правозахисників — *Василя Стуса, Юрія Литвина і Олексі Тихого*.

Схвально були зустрінуті громадськістю і такі пропозиції, як увічнення пам'яті мільйонів жертв голоду 1932—1933 рр., жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та інших місцях, встановлення Дня національної жалоби, повернення репресованим або їхнім родинам конфіскованого майна.

Ці резолюції конференції «Меморіалу» були підтримані учасниками багатотисячного мітингу, який відбувся у Києві 5 березня 1989 р. під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуде».

Всеукраїнське товариство «Меморіал» з ініціативи *В'ячеслава Чорновола* накреслило широкі параметри «білих плям» в українській історії та плани якнайшвидшого їх «заповнення». Однією з перших важливих акцій цього плану було розкриття жертв сталінського

терору на околиці Києва у лісі неподалік від села Биківні, що їх офіційна влада намагалася приховати. За ініціативи Київської та Львівської організацій «Меморіалу» почався перегляд офіційної оцінки важливих подій української історії: ролі Української галицької армії, ОУН-УПА у боротьбі за національне визволення, відновлення правди щодо історії України, її національної символіки, ролі і місця державних діячів, зокрема І. Мазепи, М. Грушевського, Центральної Ради, УГВР, інших політичних і громадських організацій та установ у національному будівництві.

Залізни обійми, в яких тоталітарна держава тримала церкву, в добу перебудови істотно послабилися. Державні чиновники толерантніше почали ставитися до релігійного життя. Конституційна норма про свободу совісті перетворювалася з декларації на реальність.

У середині 80-х років мало не всі церковні громади, що існували легально, представляли Російську православну церкву (РПЦ). Радянська влада завжди переслідувала РПЦ як найбільш впливову в країні конфесію. Разом з тим вона надавала її ієрархам можливість легально діяти під гласним (з боку рад у справах релігії при урядах союзних республік) і негласним (з боку КДБ) контролем.

В Україні Російська православна церква мала особливо розвинену мережу громад — удвічі більшу (до 4 тис.), ніж у Росії. Майже половина православних церков знаходилася в західних областях, де рівень релігійності населення був особливо великий. Парафії цього регіону дісталися РПЦ у спадок після заборони в 1946 р. греко-католицької церкви. РПЦ в Україні цінувалася властями як один з важливих чинників русифікації населення.

Піднесення національно-визвольного руху в перебудовні роки яскраво проявилось у релігійній сфері. Передусім розпочався рух за легалізацію Української католицької церкви (УКЦ). Його підтримав Папа Римський, який звернувся до М. Горбачова у червні 1988 р. з відповідним листом. Керівництво СРСР дуже нервово відреагувало на лист і вимагало вжиття заходів щодо активності греко-католиків.

Виконуючи директиву, Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР підготувала доповідну записку «Про так звану Українську католицьку церкву та заходи по подоланню релігійно-націоналістичного сепаратизму». У цьому документі зазначалося, що в західних областях перебувають четверо греко-католицьких єпископів, 269 священників і 489 ченців, які мають під своїм впливом віруючих щонайменше у 200 містах, селищах і селах. Зокрема, на Закарпатті під впливом греко-католиків перебувало, за оцінкою Ради у справах релігії, до 20 тис. віруючих, на Івано-Франківщині — до 15 тис. Даних по Львівщині і Тернопільщині у Ради не було, хоч у записці наголошувалося, що ці області є основною базою УКЦ. Вираз «під впливом», який вживався у записці неодноразово, не зовсім відпові-

дав фактичному стану. Хоч і в підпіллі, УКЦ функціонувала як конфесія. Вона мала власні нелегальні парафії, а не тільки вплив на населення.

Відчувши певну лібералізацію політичного режиму, громади УКЦ з 1988 р. почали порушувати питання про легалізацію. Всього, за даними згаданої доповідної записки, прохання про реєстрацію українських греко-католицьких громад надійшли з 38 населених пунктів. У зв'язку з цим голова Ради М. Колесников зробив такий висновок: «Останнім часом відбулася явна змичка проповідників уніатства з проповідниками українського націоналізму». В боротьбі з УКЦ Рада рекомендувала скористатися можливостями РПЦ. Зокрема, пропонувалося вирішити питання про реєстрацію громад РПЦ у тих населених пунктах, де відчувався сильний вплив уніатів (близько ста), а також підтримати прохання Українського екзархату РПЦ про створення чернечої громади на базі колишнього греко-католицького монастиря біля села Гошів Івано-Франківської області. Монастир був місцем паломництва греко-католиків.

ЦК Компартії України підтримав ці заходи. Було вирішено також збільшити набір до Одеської духовної семінарії з метою створення кадрів священиків, здатних успішно працювати у західних областях. РПЦ надавалися матеріальні можливості для збільшення обсягу і тиражу журналу «Православний вісник» і видання православних книг українською мовою.

У травні 1989 р. боротьба за легалізацію УКЦ набула відкритої форми. Шестеро єпископів і священиків забороненої церкви розпочали голодування у центрі Москви на знак протесту проти небажання властей розмовляти з ними. До них приєдналися священики і віруючі в західних областях України. Питання про легалізацію УКЦ було поставлене у Верховній Раді СРСР депутатами Р. Братунем, О. Гончаром і Б. Єльциним. Після цього голова УКЦ кардинал М. Любачівський звернувся до пастви із закликом провести акцію на захист релігійної свободи. Близько 150 тис. віруючих відгукнулися і взяли участь у церковних службах по всій території Західної України. Акція наочно показала дійсні масштаби впливу УКЦ.

17 вересня 1989 р. Львів відзначав 50-ту річницю введення радянських військ на територію Західної України згідно з таємним протоколом пакту Молотова — Ріббентропа. Як і завжди за радянських часів, ювілей відзначили демонстрацією, в якій взяли участь до 150 тис. жителів міста. Проте демонстранти майже не звернули уваги на офіційні гасла щодо відзначення ювілею возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Вони висунули гасла, які відбивали злобу дня, серед яких домінуючою була вимога легалізації УКЦ. Коли на місто впали сутінки, жителі вимкнули світло у своїх квартирах, а на підвіконнях виставили палаючі свічки на згадку про сотні тисяч громадян, репресованих тоталітарною владою.

М. Горбачову ставало все важче пояснювати власному суспільству і закордону, чому він не скасовує сталінської заборони репресованої церкви, яка довела, що є народною. 1990 р. виявився вирішальним у справі утвердження УКЦ як легально діючої церкви.

Ватиканська делегація, що відвідала Москву в січні 1990 р., не зуміла переконати керівників Православної церкви відновити повні права греко-католиків. РПЦ відмовлялася визнати неканонічність Львівського собору 1946 р. і передати католикам відібрані у них храми. Проте рішучість українських католиків у доведенні своєї справи до кінця зрештою зламала кригу. 23 січня 1990 р. у Львові в Преображенській церкві відбувся Собор УКЦ, який проголосив рішення псевдособору 1946 р. недійсним, легалізував Українську греко-католицьку церкву й порушив перед представниками світської влади вимогу повної реабілітації УКЦ, повернення усіх храмів і церковного майна, включаючи архів та бібліотеку митрополита А. Шептицького.

Домовленість між М. Горбачовим і Папою Римським у ході зустрічей та розмов між ними, а головне — нова політична ситуація, яка виникла внаслідок успіху Демократичного блоку на виборах до Верховної Ради УРСР навесні 1990 р., сприяли поступовій реалізації вимог УКЦ, зокрема передачі католикам пам'ятки історії світового значення — Львівського собору Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал Мирослав Любачівський.

У лютому 1989 р. у Києві було створено ініціативний комітет, який поставив собі за мету легалізацію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Комітету не вдалося надати цій справі характеру народного руху, подібного до руху за легалізацію УКЦ. Він діяв в основному серед кліру та віруючих Російської православної церкви.

Ініціативний комітет порушив перед законодавчими органами СРСР та УРСР питання про відновлення УАПЦ, реєстрацію релігійних громад цієї конфесії й водночас звернувся до Вселенського православного патріарха Димитрія, до УАПЦ за кордоном, до православного церковного світу, до міжнародних християнських кіл і людей доброї волі з проханням підтримки.

Через шалений опір не тільки духовних владик РПЦ, а й світської влади справа з відновленням УАПЦ гальмувалася. Отець Богдан Михайлечко, один з активістів Ініціативного комітету відновленої автокефальної української православної церкви, у виступі на установчому з'їзді Товариства української мови ім. Т. Шевченка зазначив: «Нині становище не змінилося. Існує ганебна реєстрація, як злочинців, релігійних спрямувань різних груп людей... Хочу звернути увагу на те, що замість проводити екуменістичну працю в світі, Російська православна церква воює з Українською католицькою церквою, з українською автокефальною православною церквою, яка перебуває з підпілля».

Тим часом органи радянської влади на місцях відхиляли клопотання віруючих і священників про відправу богослужінь. Приміром, Ленінський райвиконком м. Києва заборонив панахиду, присвячену пам'яті Т. Шевченка біля пам'ятника поетові в парку напроти університету, Подільський райвиконком м. Києва, у свою чергу, відмовив у реєстрації громади УАПЦ під приводом, що «такої церкви не було і немає», а також громаді у передачі їй храму св. Миколи Набережного на Подолі. Не було одержано позитивної відповіді від президії Верховної Ради СРСР на прохання дозволити реєстрацію віруючих. Газета «Наша віра» з цього приводу слушно зауважила: «У неприйнятті УАПЦ місцева влада діє в тісній злагоді з екзархом РПЦ. Зокрема, це видно із виступів митрополита Філарета, який не тільки не визнає УАПЦ чи, скажімо, УКЦ, а й взагалі проявляє себе як противник українства... На жаль, це властиво й іншим ієрархам РПЦ».

Відродження УАПЦ ознаменувалося першим серйозним церковним конфліктом. У східних і південних областях церковні ієрархи залишалися вірними московському патріарху та синоду, адже традиція підпорядкування Москві налічувала сотні років. Однак у західних областях комітет знайшов сприятливий ґрунт для своєї агітації. У серпні 1989 р. священник і віруючі церкви святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. Проте українське населення західних областей було повністю греко-католицьким, у регіоні УАПЦ не мала історичних традицій. Враховуючи це, компартійні комітети й органи державної безпеки надавали УАПЦ підтримку, оскільки відродження УКЦ здавалося їм більш загрозливим. На іншій території України, навпаки, УАПЦ переслідувалася, а підтримка надавалася РПЦ. Головною причиною конфлікту стало право власності на церковні споруди, передані у західних областях після 1946 р. Російській православній церкві. За існуючим законодавством храми перебували у державній власності, і тому компартійно-радянські органи могли розпалювати наданням або ненаданням храму суперечки між громадами УКЦ і УАПЦ.

У вересні 1989 р. митрополит Мстислав, першоієрарх УАПЦ, у США видав архіпастирське послання, в якому призначив отця протоієрея Богдана Михайлечка «своїм духовним відпоручником та адміністратором в Україні» і зобов'язав організувати і здійснювати акції для відновлення УАПЦ. У листопаді УАПЦ очолив єпископ Іоанн, котрий перед тим вийшов з РПЦ.

Боротьба за відродження Української автокефальної православної, як і греко-католицької, церкви, була складовою частиною процесу українського національного відродження. Завдяки широкій підтримці українського суспільства цей рух подолав опір властей та РПЦ і набув стійких тенденцій подальшого розвитку. Якщо у листопаді 1989 р. в Україні діяло 30 парафій УАПЦ, то в січні 1990 р. — понад 200.

Враховуючи політичну і релігійну ситуацію, архієрейський собор РПЦ, який зібрався у Москві наприкінці січня 1990 р., пішов на певні поступки православним ієрархам України. Єпархії, громади і монастирі на території УРСР були виділені в окрему адміністративну одиницю — екзархат. Екзархат набув самостійності в управлінні і почав іменуватися Українською православною церквою (УПЦ). Однак московський патріарх та синод не надали УПЦ права внутрішнього самоврядування і залишили за собою можливість втручатися у розв'язання будь-яких питань церковного життя.

У листопаді 1991 р. православні ієрархи України порушили питання про надання УПЦ автокефалії, тобто права обирати власного главу на своїх соборах. Московський патріархат відмовився це зробити. За релігійними канонами відділення без згоди церковного глави позбавляє церкву, що відділяється, благодаті. В результаті переважна більшість ієрархів і віруючих східних та південних областей України залишалась у підпорядкуванні Московського патріархату.

На початок 1991 р. в Україні було зареєстровано 10 810 релігійних громад, які належали 27 різним релігійним об'єднанням. В основному об'єднання мали невелику кількість громад. Найбільше громад було в розпорядженні УПЦ Московського патріархату (5031), Української греко-католицької церкви (2001), Союзу євангельських християн-баптистів (1127) і УАПЦ (939).

Роки «перебудови» відзначалися дедалі зростаючою політичною активністю суспільства. Вона проявлялася у діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, тобто створених Комуністичною партією.

Створені партією громадські організації були важливим елементом політичної структури суспільства. Вони виконували роль «передатального паса» від влади до населення і були одним з каналів тоталітарного контролю за суспільством. У середині 80-х років в Україні функціонували десятки тисяч первинних осередків суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-пізнавального та інших напрямів, які охоплювали понад півтора мільйона чоловік — від піонерів до пенсіонерів.

Ідеологи партії ретельно оберігали ці організації від проникнення «екстремістських елементів». З особливим упередженням вони ставилися до неформальних організацій, які виникали без узгоджень з властями. Неформальні організації не були протизаконними, оскільки громадяни за законом мали право на об'єднання. Втім, ця конституційна норма до лібералізації режиму практично не діяла.

У серпні 1987 р. в Києві виник **Український культурологічний клуб (УКК)**. Серед його членів було немало політв'язнів і дисидентів. Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури, проте члени УКК викривали «білі плями» радянської історії й тим неминуче ставали в опозицію політичному режи-

му Не дивно, що перший секретар Київського міськкому Компартії України К Масик наприкінці 1987 р звинуватив УКК в соціальній демагогії та екстремізмі «Керівники УКК, — заявив він, — намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалстичному інтернаціоналізму» Масовий тиск на активістів УКК призвів до розпуску цієї неформальної організації Та услід за нею виникли інші

У жовтні 1987 р у Львові заявило про своє існування **Товариство Лева**. Воно об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів Тоді ж члени міжнародного «Пенклубу» **І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний** та інші виявили ініціативу у створенні **Української асоціації незалежної творчої інтелгенції**. Весною 1988 р при Київському університеті ім Т Шевченка виникла **студентська організація «Громада»**.

Неформальні організації перебували під пильною увагою КДБ Власті не вдавалися, як раніше, до арештів Кампанія цькування у засобах масової інформації лише сприяла популяризації неформалів Зазнавши кількох невдач у цьому напрямі, компартійні комітети спробували оточити членів неформальних груп та об'єднань завісою мовчання Проте й це не допомогло

Не підконтрольні державній партії осередки множилися у геометричній прогресії Політична ситуація в Україні радикалізувалася Істотний поштовх для піднесення суспільно-політичної активності давали Прибалтійські республіки Там на масових мітингах і зборах відбувалося формування народних фронтів на підтримку перебудови

На основі Української Гельсінкської групи сформувалася у березні 1988 р організація республіканського масштабу — **Українська Гельсінкська спілка (УГС)**. Її лідером став політв'язень **Л. Лук'яненко**, звільнений в грудні того самого року УГС заявила себе федеративним об'єднанням правозахисних груп і організацій Фактично вона була політичною організацією, платформа якої багато в чому збігалася з програмними вимогами народних фронтів Прибалтійських республік

У 1987 р відновилося видання **журналу «Український вісник»**, який нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р його редактора В Чорновола Він знову очолив журнал Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання, що приділяло велику увагу публікації історичних документів, які раніше приховувались «Український вісник» висвітлював також боротьбу з режимом в'язнів сумління (деякі з них ще перебували у таборах), друкував твори письменників, які раніше не могли пробитися до читача через цензуру, розповідав про релігійне життя Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним органом

Центром політичної активності в Україні у 1989 р, безсумнівно був Львів Із зрозумілих причин русифікація мало торкнулася Захід-

ної України Населення її особливо болюче сприймало обмеження сфери дії української мови, що здійснювалося партійно-державними органами 13 червня 1988 р після заборони місцевими властями провести установчі збори Товариства української мови ім Т Шевченка львів'яни розпочали численні акції протесту Вони протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови зі сфери державного управління, судочинства, книговидавництва, засобів масової інформації тощо

Починаючи з осені 1988 р. перебудовний процес вступив у свій мітинговий етап. У Львові, Києві, Вінниці і Хмельницькому пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань Зокрема, у Львові на площі перед університетом регулярно проводилися мітинги, учасники яких вимагали скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, звільнення останніх політичних в'язнів, розширення прав союзних республік тощо На ці мітинги під пам'ятником І Франкові збиралися від 20 до 50 тис чоловік

У листопаді в Києві відбувся перший масовий мітинг (близько 20 тис учасників), присвячений екологічним проблемам На ньому гостро порушувалося питання про відповідальність конкретних посадових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В Щербицького і Голови Президії Верховної Ради УРСР В Шевченко, за приховування руйнівних наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і невжиття оперативних заходів після вибуху четвертого енергоблока

Правоохоронні органи не мали юридичного права для придушення мітингової демократії, адже конституції СРСР і УРСР декларували свободу зібрань Раніше демонстраціям та мітингам можна було терешкодити, звинувачуючи їх організаторів у контрреволюції або антирадянській діяльності Після лібералізації режиму для припинення небажаної властям політичної активності стала потрібною певна законодавча база У серпні 1988 р за вказівкою політбюро ЦК Компартії України Президія Верховної Ради УРСР видала указ «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» Указ передбачав санкції — від попередження до штрафування на різні суми, адміністративного арешту на різні строки, позбавлення волі на строк до шести місяців, виправних робіт до одного року Однак санкції вже не могли зупинити зростаючої хвилі мітингової активності До травня 1989 р відбулося 72 несанкціонованих мітинги, в основному у Львові, Києві, містах Криму

Невдалі спроби реформаторської команди М Горбачова подолати економічну кризу без переходу до ринкових відносин викликали істотне погіршення матеріального рівня життя населення Важелі влади зислизали з рук компартійно-радянської номенклатури Процес реформ перестав бути керованим Суспільство вставало з колін і почи-

нало пред'являти свій рахунок державі. «Революція зверху» перетворилася на «революцію знизу».

Влітку 1989 р. вугледобувні райони СРСР вперше за багато десятиліть охопила хвиля страйків. Зокрема, припинили роботу майже півмільйона шахтарів у Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах. Шахтарі вимагали поліпшення умов праці і підвищення заробітної плати.

У Донбасі переважали застарілі й зношені засоби виробництва. Внаслідок використання недосконалої техніки продуктивність праці була низькою, а запиленість повітря в забоях перевищувала нормативну в 20—100 разів. Проте не умови праці були головною причиною незадоволення шахтарів. Під час опитування робітників об'єднання «Донецьквугілля» 86 відсотків з них назвали найвагомішою причиною страйку дефіцит продовольчих і промислових товарів, а 79 відсотків — низьку заробітну плату.

У Горлівці виникла регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу. Вона домоглася усунення з посад деяких компартійно-радянських керівників середньої ланки і оголосила недовіру третині директорів шахт та об'єднань. Усі господарські керівники мусили пройти через вибори в своїх колективах.

Шахтарі Донбасу не висували політичних вимог, задовольняючись соціальними. Посланці УГС та інших неформальних організацій безуспішно намагалися наштотхнути їх на створення незалежних профспілок за зразком польської «Солідарності». Проте після відновлення роботи страйкові комітети Донбасу не було розпущено. Вони контролювали виконання заходів, які власті зобов'язалися здійснити в галузі матеріального постачання і поліпшення умов праці та життя в шахтарських селищах.

Серед широкого спектра тодішніх неформальних організацій слід відзначити **Українську студентську спілку (УСС)**, що виникла наприкінці 1989 р. у Києві. Аналіз одного з перших її документів — заклику секретаріату УСС до українського студентства — свідчить про її суто громадсько-політичний характер: «УСС — передусім профспілкова структура. Ми створювали її такою цілком свідомо, вбачаючи в цьому єдиний шлях до радикалізації монополізованого східноукраїнського студентства. Але УСС не збирається уникати політичної діяльності. Більшість членів УСС перебуває на національно-демократичних позиціях, що обумовлює кінцеву мету діяльності УСС в політичній сфері — досягнення державної незалежності України шляхом відокремлення від СРСР».

У своїй практичній діяльності Українська студентська спілка поряд з вимогами поліпшення життя і побуту молоді (гарантована стипендія усім студентам України на рівні прожиткового мінімуму, стовідсоткове забезпечення їх гуртожитками) висувала політичні вимоги: ліквідацію обов'язкового викладання марксизму-ленізму у вузах та державних іспитів з даного предмета, запровадження прямих

виборів ректорів, деканів, усіх посадових осіб, скасування інститутських парткомів, передачі функцій комітетів комсомолу асоціаціям молодіжних організацій.

Влітку 1989 р. Харківська філія Української Гельсінкської спілки порушила питання про відновлення Спілки української молоді (СУМ), яка нібито існувала у 20-х роках. Насправді СУМ була сфабрикована органами ДПУ разом зі «Спілкою визволення України» (СВУ). Зважаючи на це, інші філії УГС почали організовувати **Спілку незалежної української молоді (СНУМ)**, відмежовуючись як від СУМу 20-х років, так і від еміграційного СУМу, що діяв на Заході як організація при ОУН(б). Так, у серпні 1989 р. була створена Львівська обласна рада Спілки незалежної української молоді — організація нового типу, виховний арсенал якої спирався на релігію і народні традиції. СНУМ ставив за мету виховання молоді в душі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

З початку 1988 р. різноманітні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об'єднання на зразок народного фронту. Були зроблені спроби створити Демократичний фронт у Львові, «Народну спілку сприяння перебудові» у Києві. Ініціативні групи, що закликали до створення організацій із залученням різних політичних сил, виникли також на Вінниччині і Хмельниччині. Однак національно-визвольний рух у добу перебудови виявився пов'язаним з організацією, яка так і називалася — **Народний рух України за перебудову**. Організацію, що згодом стала масовою, започаткувала київська творча інтелігенція.

У листопаді 1988 р. київська організація Спілки письменників України обрала новий склад партійного комітету. Партком утворив ініціативну групу сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, Ю. Мушкетика, О. Мусієнка, Б. Олійника, Д. Павличка, Б. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка і В. Терена. Ця група розгорнула пропагандистську роботу, спрямовану на створення непартійної масової організації.

У лютому 1989 р. «Літературна газета» надрукувала проект програми Народного руху України за перебудову. Він був менш радикальним порівняно з програмами народних фронтів Прибалтики, мав ознаки компромісного опрацювання: містив положення про керівну роль Комуністичної партії, утримувався від вимог перетворення СРСР на конфедерацію, створення власної валюти, військових частин тощо. Проте ЦК КПУ ініціював кампанію засудження проекту. Одними з перших спростували ідею доцільності створення Руху президія Спілки журналістів УРСР, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ, Республіканська рада ветеранів війни та праці. 2 березня у Жовтих Водах на зустрічі з громадськістю В. Щербицький розцінив проект програми Руху як спробу «використати демократизацію і гласність на шкоду дружбі народів, а отже, і на шкоду перебудові».

Проблеми доцільності створення громадської організації обговорювалися під час зустрічей І Драча і Д Павличка з М Горбачовим у лютому 1989 р Горбачов прямо не засудив ідеї, але наголосив на потребі зберегти єдність трьох слов'янських народів Однак у доповіді першого секретаря ЦК на травневому пленумі ЦК КПУ нищівній критиці була піддана діяльність із створення Руху, проект його програми характеризувався як сепаратистський, а партійні організації на місцях скеровувалися на викриття «справжніх цілей» діяльності цієї організації

Проте ідея створення Руху набувала все більшої підтримки З квітня у Львові вже діяло 50 осередків, почали формуватися обласні організації Руху 1 липня 1989 р відбулася установча регіональна конференція у Києві Ініціативні комітети із створення осередків Руху були організовані у Дніпропетровській, Полтавській, Житомирській, Вінницькій та інших областях Це свідчило про те, що партапарату не вдалося заборонити створення альтернативного політичного органу У політичному житті виникла принципово нова ситуація

8—10 вересня 1989 р відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову На ньому було представлено 1109 делегатів, які репрезентували 1247 первинних груп 85 відсотків делегатів були українцями П'ята частина делегатів мала партійні квитки, а сім з десяти учасників з'їзду — вищу освіту Близько половини їх представляли західні, більше третини — центральні області республіки Кількість членів Руху від східних і південних областей була мізерною Робітничий клас майже не брав участі у створенні нової організації

З програмною доповіддю на з'їзді виступив В Яворівський Головою Руху був обраний **І Драч**, заступником — **С Конєв**, головою ради представників — **В. Яворівський**, головою секретаріату — **М. Горинь**. Делегати установчого з'їзду прийняли резолюцію у справі виборів і виборчого закону, про національну символіку, про Українську католицьку і Українську автокефальну православну церкви

Незважаючи на те, що Народний Рух за перебудову був українським, він залучив до своїх лав основні національні меншини України В офіційних документах установчий з'їзд висловився на підтримку кримських татар, повернення яких на батьківщину гальмувалося компартійно-радянським апаратом, гостро засудив антисемітизм і звернувся до всіх росіян, які проживали у республіці, з проханням підтримати справедливі гасла національного характеру

Організатори Руху свідомо уникали лінії на його національну виключність, властиву, зокрема, литовському «Саюдісу» Програма Руху орієнтувала на підтримку тих реформаторських сил у КІПС, які розпочали перебудову, і не містила у собі вимог негайного здобуття незалежності України Компартійно-радянському керівництву було важко боротися із зростаючим впливом на маси з боку конкурентної, як вони це чудово розуміли, але конституційної організації

28 вересня 1989 р в «Літературній Україні» була надрукована програма Народного Руху України за перебудову, прийнята установчим з'їздом У ній проголошувався курс на політичне, економічне й культурне відродження України Головна мета діяльності була означена як побудова демократичного та гуманного суспільства, досягнення справжнього народовладдя, добробуту народу, відродження всебічного розвитку української нації Наголошувалося на необхідності забезпечити національно-культурні потреби всіх етнічних груп аселення

У найпринциповішому питанні про державний статус України виникли істотні розбіжності між членами УГС Л Лук'яненком, М Гозинем і В Чорноволом, з одного боку, і більш поміркованим критом — І Драчем, І Дзюбою, Д Павличком, з другого Колишні дисиденти боролися за незалежну Україну, шестидесятники були готові обмежитися досягненням реального суверенітету республіки в межах СРСР У програмі було знайдено компроміс вимога утворення суверенної Української держави, яка будувала б свої відносини з іншими республіками СРСР на основі нового союзного договору Наголошувалося також на необхідності радикальної перебудови економіки України на засадах економічної самостійності

Отже, в Україні виникла громадська організація, що об'єднала різні політичні сили, центристська за своїм спрямуванням Характерно, що створення Руху стало можливим тоді, коли цю ідею підтримали авторитетні серед громадськості інтелектуали І Драч, В Яворівський, І Юхновський, В Черняк, Ю Щербак, М Попович та ін Досить відчутною була підтримка з боку багатьох членів КППС Організаційне оформлення Руху викликало загострення політичної боротьби, прагнення правлячих кіл силовими засобами не допустити поширення впливу цього громадського об'єднання

Напередодні скликання Установчого з'їзду, 4 вересня у Києві відбулася координаційна нарада правозахисних органів республіки, на якій було засуджено «антиконституційну діяльність активістів різних неформальних об'єднань реакційного екстремістського напрямку» 16 вересня у Києві був проведений мітинг проти Руху, який організував перший секретар миськкому партії А Корнієнко У березні 1990 р ЦК КПУ почав виключати комуністів — членів Руху із лав КППС внаслідок звернення НРУ «До членів Руху та всіх громадян України», де порушувалося питання про здобуття Компартією України незалежного статусу, перетворення її на окрему партію Це означало початок відвертої конфронтації з Рухом

Тим часом Народний рух України за перебудову розгортав роботу в масах, апелюючи передусім до «ближніх плям» радянської історії 21 січня 1990 р він організував «живий ланцюг» Сотні тисяч громадян зійшли на трасу Львів — Київ і у точно визначений час взяли за руки, щоб відзначити Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р Парт-

апарат не зміг перешкодити акції такого масштабу. Мільйони громадян України в цей день вперше дізналися про замовчуваний радянською історіографією факт возз'єднання українських земель, який мав місце за 20 років до «визвольного» походу Червоної армії на Львів згідно з розробленою Ріббентропом і Молотовим диспозицією.

На сесії Верховної ради НРУ в Хусті у березні 1990 р. обговорювалося питання про програмно-політичне майбутнє Руху. За перетворення його у партію виступив Д. Павличко. Більшість учасників (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Яворівський та ін.) не погодилися з цим, вирішивши, що для нових політичних партій Рух повинен залишатися «даховою організацією». Під час сесії в Хусті Д. Павличко і І. Драч заявили про свій вихід з КПРС з наміром створити Демократичну партію.

На час відкриття Других Всеукраїнських зборів Народного Руху (жовтень 1990 р.) чисельність його членів вже становила 633 тис. Більш як 5 млн чол. були прихильниками цієї організації. Делегатами зборів були члени більше ніж 44 громадських і політичних організацій. Збори обговорили та прийняли зміни і доповнення до програми, в яких усі компромісні моменти були спростовані. Причинами сучасної кризи визнавалися насильницьке впровадження тоталітарного соціалізму, узурпація комуністичним апаратом влади рад, вихолощення суверенітету республік, упровадження імперської політики денационалізації народів. Чітко окреслювався шлях виходу з цього стану: «Запобігти національній катастрофі неможливо без зміни політичної системи, усунення монополії Комуністичної партії й утвердження політичного і економічного плюралізму». Головною метою діяльності Руху проголошувалося досягнення державної незалежності України та створення ненасильницькими засобами демократичної республіки.

Деякі зміни відбулися в трактуванні проблеми прав людини та нації. Поряд з вимогами забезпечити також громадські права особи з урахуванням міжнародного досвіду, було сформульовано невід'ємні права народу: право на політичне самовизначення; вибір економічної й політичної системи; право на володіння своєю одвічною територією; право на самозбереження як етнічної спільності через забезпечення пріоритету власної мови, національних традицій і звичаїв. Поява таких вимог пояснювалася спробою антидемократичних сил використати загострення міжнаціональних відносин, діяльністю організацій на зразок інтерфронтів у республіках Балтії для боротьби із суверенізацією національних республік.

Значна увага в програмі була приділена питанню національно-державного будівництва, побудові громадянського суспільства, забезпеченню рівноправних міжнародних відносин з державами всього світу. Докладніше висвітлювалася економічна програма, в якій були сформульовані такі напрями діяльності щодо забезпечення економіч-

ної незалежності, як роздержавлення, приватизація, децентралізація управління, створення економічної системи, що ґрунтується на різноманітності й рівноправності всіх форм власності. Обґрунтовувалася потреба створення власної митної, фінансової, банківської та грошової систем, здійснення радикальної земельної реформи із забезпеченням рівноправності всіх форм власності.

Отже, збори продемонстрували посилення конфронтації між Рухом і Компартією України. У виступах делегатів зазначалося, що Рух спрямує всі зусилля на заборону КПУ і націоналізацію її майна. У зв'язку з цим наголошувалося на необхідності проведення виборів на багатопартійній основі та створення опозиційного блоку «Демократична Україна» під керівництвом НРУ.

ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

12.4

Обов'язковою умовою функціонування демократичного суспільства є багатопартійна система. Відбиваючи погляди різних класів і соціальних груп, багатопартійність є соціальним амортизатором. Вона дає змогу розв'язувати суспільні суперечності в рамках конституційно регламентованих політичних процесів. Водночас багатопартійність може по-різному впливати на політичне й соціально-економічне життя суспільства. Цей вплив залежить від історичних особливостей, політичних традицій суспільства, певного механізму правової регламентації діяльності політичних партій.

Діяльність Руху стимулювала створення багатопартійної системи, заповнення політичного спектра партіями, в основному опозиційними до КПУ. На початок 1991 р. до їх лав входило більш як 30 тис. чол. Офіційно було зареєстровано 13 партій. Їх діяльність мала локальний характер, більшість з них ще не зайняла свого місця у політичній структурі суспільства.

Ґрунтуючись на програмних документах, можна було виділити три основні течії: національно-демократичну (в ній переважали партії, що входили до Руху); ліберально-демократичну та комуністичну (соціалістичну).

Національно-демократична течія, незважаючи на велику спорідненість програмних положень, не була однорідною. Виразно виділялося національно-центристське угруповання, уособлене **Українською республіканською партією (УРП)**. Вона була організована однією з перших. Структурно відразу охопила майже всі області України, оскільки спиралась на осередки і кадри Української Гельсінкської

спілки. У квітні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд УРП. На ньому 495 делегатів репрезентували 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2300 чоловік.

Головною метою діяльності партії було визначено створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного і культурного відродження, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства. Для цього було визнано за необхідне підготувати нову конституцію України, ввести республіканське громадянство і новий виборчий закон, забезпечити розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову.

У національному питанні УРП проголосила рівність громадян України незалежно від походження і національності, необхідність забезпечити культурну автономію громадянам усіх національностей. Особливо наголошувалося право кримських татар на організоване їх повернення до Криму і політичну автономію у складі України.

За період після з'їзду партія створила практично в кожній області свої осередки. На лютий 1991 р. її чисельність збільшилася до 7646 членів і кандидатів партії. Серед них було 305 народних депутатів різних рівнів (10 — народні депутати Верховної Ради України).

На конференції у лютому 1991 р. ідеологія УРП була визначена як ідеологія демократичного націоналізму, що насамперед підносить ідею активної боротьби за національне визволення.

Близька за змістом до програми УРП була програма **Української християнсько-демократичної партії (УХДП)**, установчий з'їзд якої відбувся в квітні 1990 р. у Львові. Ця партія питання майбутньої державності України пов'язувала передусім з досягненням політичної незалежності, ліквідацією тоталітаризму як системи. Наголошувалося на необхідності відновлення національної символіки і надання українській мові статусу державної. Вважалося за потрібне забезпечити внутрішній та міжнародний правовий захист українського народу. До блоку з національного питання УХДП додавала вимогу культурної автономії українців на всій території СРСР.

Центральним пунктом програми УХДП було релігійне питання. Його вирішення пов'язувалося з необхідністю повної реабілітації релігії, вільної її пропаганди, надання рівних прав християнським церквам.

Спорідненими були погляди УРП і УХДП і з економічних питань. Це, передусім, досягнення економічної самостійності, перехід до ринкової економіки, забезпечення пріоритету екології над економікою, створення власної валютно-фінансової системи і введення власної грошової одиниці, передача землі селянам.

Досить швидко в суспільно-політичному русі сформувалося націоналістичне крило. Це були нечисленні партії, але їхні програмні документи, заяви керівників набували значного резонансу в суспільстві, і часто в очах більш поміркованих верств населення

дискредитували ідею незалежності України. До них належали Всесвітня українська націонал-радикальна партія, Республіканська українська партія (РУП), Українська національна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська селянська демократична партія (УСДП).

Під гаслом «Незалежність або смерть» формувалася **Всесвітня націонал-радикальна партія**, метою якої проголошувалося створення самостійної України від Карпат до Кавказу. Для цього передбачалося об'єднати усіх національно свідомих українців планети в єдину монолітну партію, а за необхідності використати такий засіб збройної боротьби, як повстання. Але установчий з'їзд партії не відбувся.

У жовтні 1989 р. у Львові була створена **Українська національна партія (УНП)**. У програмі зазначалося, що партія не визнає законності створення УРСР, заперечує чинність Конституції і союзного договору 1922 р., розцінює становище України як колоніальне. Категорично відкидалася можливість реформувати суспільство в рамках соціалістичного вибору.

Владні структури були занепокоєні діяльністю УНП щодо створення паралельних органів влади — громадянських комітетів і національного конгресу. За правову основу для цього партія вважала акцію щодо відновлення громадянства Української Народної Республіки. На початок 1991 р. цю акцію підтримало 2,2 млн чол. На той час налічувалося лише 150 членів УНП.

Ідеологію українського демократичного націоналізму підтримувала й **Українська селянсько-демократична партія (УСДП)**, створена 9 червня 1990 р. У програмних документах проголошувався курс на побудову самостійної правової Української народної держави з пріоритетом загальнолюдських цінностей і моралі. Першочерговим завданням партії вважала організацію потужного механізму захисту соціально-політичних інтересів селянства.

Відразу ж після з'їзду УСДП рішуче втрутилася у політичну боротьбу. На II Всеукраїнських зборах Руху представники партії виступили з пропозицією скликати у грудні 1990 р. Всеукраїнські установчі збори зі статусом найвищого законодавчого органу українського народу, після чого розпустити Верховну Раду України і створити Тимчасовий уряд. Представники цієї партії рішуче виступили проти підписання союзного договору.

Ліберально-демократична течія була представлена Демократичною партією України, Ліберально-демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України, Об'єднаною соціал-демократичною партією України, Партією демократичного відродження України, Партією зелених України.

У березні 1990 р. на засіданні Верховної ради НРУ (м. Хуст) було повідомлено про створення ініціативного комітету **Демократичної партії України (ДемПУ)**. У вересні того самого року в м. Тереховлі

(Тернопільська область) на спільному засіданні Підготовчого комітету, уповноважених в областях і Терехівлянської районної ради партію було засновано. В статуті зазначалося, що у своїй діяльності партія виходить з пріоритету прав людини, виступає за необхідність формування правової держави, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. ДемПУ виступала за свободу економічної діяльності, рівноправність усіх форм власності та ринкову економіку, екологічну безпеку, за відродження і вільний розвиток культури українського народу, всіх національностей та етнічних груп, які мешкають на території України. Особливо наголошувалося, що здійснення цих завдань можливе лише в умовах державної незалежності України.

30 червня 1990 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка відбулася науково-практична й установча конференція **Київської ліберально-демократичної асоціації**. Були заслухані й обговорені доповіді про історію лібералізму в Україні та його місце в сучасному політичному житті, розглянуті програмні принципи майбутньої Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). Головну мету ліберали вбачали у забезпеченні прав і свобод людини, захисті особистості та сім'ї як найвищих цінностей суспільства, рішучому повороті до роздержавлення засобів виробництва, приватизації економіки, деполітизації та деідеологізації науки й культури. Вони виступали за створення вільної і незалежної Української республіки, яка лише на основі референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками.

У проекті програми наголошувалося на неприйнятті соціалізму, оскільки «соціалізм несумісний з гуманізмом і демократією». Затверджувався статут асоціації, яким передбачалося, що її члени не зобов'язані виконувати ті рішення, які вони не підтримують.

У травні 1990 р. в Києві за участю близько 100 делегатів від 35 організацій відбувся установчий з'їзд **Соціал-демократичної партії України**. Напередодні, під час роботи науково-практичної конференції «Перспективи розвитку соціал-демократії в Україні» (березень 1990 р., Київ), прихильники соціал-демократичної течії заявили про свій намір успадкувати кращі традиції українського руху початку ХХ століття та надбань світової соціал-демократії. Проте вони вважали, що відродження соціал-демократії повинно відбуватися на принципово новій основі: через критичне осмислення вже нагромадженого західною соціал-демократією досвіду. Через таку позицію було визначено нове розуміння української соціал-демократії. Переважна більшість учасників конференції спростовувала термін «демократичний соціалізм» як вчорашній день західної соціал-демократії. Замість цього була вироблена концепція соціал-демократичної партії, яка ставить за мету соціальні реформи, створення динамічної ефективної економіки, проведення на її основі сильної соціальної політики.

Саме через різне розуміння завдань і концептуальних засад соціал-демократії на установчому з'їзді відбувся розкол. Його наслідком

було проголошення двох партій — Соціал-демократичної партії України та Об'єднаної соціал-демократичної партії України.

У галузі економіки **Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ)** визнавала співіснування всіх форм власності, але за наявності державного регулювання у певних межах обов'язкового соціального захисту населення. Проблеми міжнаціональних відносин розглядалися з позицій забезпечення абсолютно рівних прав представників усіх народів, що проживають на території республіки. Серед засобів політичної боротьби пріоритет було віддано реформаторському шляхові, який, на думку членів ОСДПУ, відкривав широкі можливості для створення політичних коаліцій.

У травні 1990 р. була заснована **Соціал-демократична партія України (СДПУ)** з чіткою орієнтацією на традиції української соціал-демократії та критичного переосмислення світового досвіду цього руху. В Декларації принципів соціал-демократів України було зазначено, що доктрина марксизму відкидається і ця політична течія відроджується на засадах ідеологічного плюралізму й терпимості. Головними гаслами СДПУ є свобода, справедливість та солідарність.

Проблеми державності України соціал-демократи пов'язували насамперед з відновленням незалежності, з обов'язковим балансом інтересів особи та нації: нація поважає інтереси особи, особа поважає інтереси нації. Декларація передбачала можливість федеративного устрою України як об'єднання її історичних земель з широким місцевим самоврядуванням. Самовизначення Криму пов'язувалося з розв'язанням проблем кримсько-татарського народу.

Особливе місце в політичному житті республіки посіла **Партія зелених України**, яка була створена на установчому з'їзді у вересні 1990 р. На ньому були представлені діючі організації зелених з 20 областей України. Метою діяльності партії було проголошено відродження і захист навколишнього природного середовища і людини від згубної дії техногенних чинників, заборона ядерної енергетики та перетворення України на без'ядерну. Обстоювалися необхідність духовного й фізичного відродження українського народу, забезпечення йому права життя в екологічно чистому середовищі. При цьому було зроблено акцент на необхідності будувати державу всіх народів України, а не виключно національну українську.

Партія декларувала пріоритет екології над економікою, політикою та ідеологією. Проте в її практичній діяльності переважали загальнодемократичні проблеми: боротьба за демонтажування тоталітарної системи, побудова суверенної України на федеративних засадах.

Поступово зростали авторитет і вплив **Партії демократичного відродження України**, створеної в грудні 1990 р. Кожен п'ятий учасник установчого з'їзду був народним депутатом рад різних рівнів.

Головною метою діяльності партії проголошувалася реалізація в Україні принципу суверенності особи і прав людини, розбудова де-

мократичної держави з ефективною ринковою економікою і соціальною захищеністю громадян. Бажаною формою державного устрою для України вважалася федерація земель з автономією Криму, президентською владою з двопалатним парламентом. Розпад СРСР партія вважала за незворотний прояв історичної необхідності.

Комуністична (соціалістична) течія, уособлювана Комуністичною партією України і нечисленними Робітничою (марксистською) демократичною партією, Спілкою трудящих за соціалістичну перебудову, Вітчизняним форумом, об'єднанням «Єдність за комунізм і соціалістичні ідеали», мала істотний вплив на політичне життя республіки. Об'єднували ці партії прихильність до соціалістичних шляхів розвитку суверенної України у складі оновленого Радянського Союзу, а також ідея необхідності доведення до кінця справи побудови соціалізму. Представники цих партій вважали, що перебудова веде до реставрації капіталістичних відносин, і тому спростовували курс М. Горбачова.

Комуністична партія намагалася зберегти контроль над усіма сферами життя республіки. Протягом 1990 р. чисельність її зменшилася на 10 відсотків внаслідок добровільного виходу. Станом на початок 1991 р. КПУ налічувала 2964 тис. чоловік.

Процес реформування КПУ в умовах загострення суспільно-політичної кризи фактично не розпочався, хоча відставання від розвитку демократичних процесів ставало відчутнішим. Активно діяти в нових умовах КПУ не змогла. Більшість рядових комуністів продемонстрували свою пасивність і неспроможність захистити програмні засади діяльності партії.

У таких умовах відбувся XXVIII з'їзд Компартії України, який проходив у два етапи (червень і грудень 1990 р.). Делегати з'їзду підтримали ідею розширення самостійності Компартії України, політичну лінію ЦК на утворення державного суверенітету республіки у складі СРСР, прискорення перебудовних процесів у всіх сферах суспільного життя. Першим секретарем ЦК КПУ був обраний С. Гуренко.

На другому етапі роботи з'їзду обговорювався новий статут КПУ. Як і раніше, у статуті закріплювалась ідейна й організаційна єдність Компартії України в рамках КПРС. З'їзд поставив завдання перетворити партію на справжнього політичного лідера і майбутнє в багатопартійній системі окреслювалось як місце лівих партій соціалістичного вибору, що бореться за соціальну рівність, є виразником інтересів народу і захищає демократичні права трудящих.

Підтверджувався правлячий статус Компартії. Їй тоді належало 75 відсотків місць у Верховній Раді і майже 52 відсотки мандатів у радах усіх рівнів. Політичні завдання визначалися так: зробити трудящих реальними господарями економіки, надаючи пріоритет у процесі роздержавлення колективним формам власності, забезпечити достатні гарантії для соціально незахищених верств населення, ство-

риту умови для додержання прав особистості та рівноправності за національною і релігійною ознаками

Під час розгляду питань про взаємодію з іншими політичними партіями діяльність більшості з них з боку комуністів дістала негативну оцінку Так, ді Народного Руху України характеризувалися як «легалізація націоналізму в найбільш крайніх його проявах» під гаслами «неототалітарного, а то й відкрито фашистського гатунку»

Різкої критики зазнала діяльність нової радянської адміністрації західних областей, новостворених демократичних партій і груп Поряд з цим декларувалося бажання керівництва перетворити КПУ на партію громадянської згоди

Аналіз тодішньої суспільно-політичної ситуації в республіці підтверджував, що деякі можливості для цього в КПУ ще були, хоча політичний рейтинг партії у 1990 р неухильно знижувався За кількістю опитаних, які готові були віддати свої голоси на виборах за Компартію, вона посідала третє (після Руху та екологічної асоціації «Зелений світ»), а за рейтингом популярності — дев'яте місце Проте вже тоді жоден з лідерів КПУ не увійшов до десятки найпопулярніших політиків У листопаді Л Кравчук і С Гуренко займали відповідно 21-шу і 22-гу позиції

Восени 1990 р були зроблені деякі кроки щодо реорганізації партійного апарату Штати райкомів, міськкомів і обкомів скоротилися на 40 відсотків Під приводом економії партійних коштів і розширення прав партійних організацій було ліквідовано 39 міськкомів і сільських райкомів партії Проте такі реорганізації суттєво не впливали на загальний політичний курс КПУ

Під час підготовки ХХVIII з'їзду КПРС комуністи з демократичними поглядами запропонували альтернативний проект платформи партії Так була започаткована нова течія — **Демплатформа**. Її представники проголошували пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, спростовували принцип демократичного централізму, відстоювали свободу фракцій, обґрунтовували територіальний принцип побудови партії з широкими горизонтальними структурами замість виробничо-територіальних

В Україні у демократичну платформу в КПУ об'єдналися партклуби Харкова, Києва та інших міст Серед прихильників цієї течії була значна група народних депутатів України Організаційно вони оформилися у лютому 1990 р на регіональній зустрічі представників партклубів Харкова Було запропоновано проект «Об'єднавчої демократичної платформи до ХХVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України)», що містив ряд пропозицій як умову збереження єдності партійних рядів відмова від монополії однієї ідеології в партії та від комунізму як мети КПРС, перетворення її на партію парламентського типу і визнання права на створення фракцій

Після поразки Демплатформи на XXVIII з'їзді Компартії України (її представника навіть не включили до списку для голосування під час виборів в ЦК КПУ) в липні 1990 р відбулась спільна нарада координаційної ради партклубів України, депутатської групи Верховної Ради УРСР «Демократична платформа Компартії України» та окремих делегатів XXVIII з'їзду КПУ і КПРС. На ній було оголошено про створення організаційного комітету з підготовки і проведення установчого з'їзду нової партії — **Партії демократичного відродження України (ПДВУ)**.

Загалом позиція більшості комуністів була пасивною. Апарат ЦК КПУ міг продовжувати свій консервативний курс лише за умови відсутності широкої протидії з їхнього боку. Різноманітні пропозиції щодо реформування партії керівництвом КПУ розглядалися як спроба «розвалити партію». Саме такою була реакція С Гуренка на заклик Е Шеварднадзе, Г Попова і А Собчака у липні 1991 р створити рух за демократичні реформи. Перший секретар ЦК КПУ наголосив на необхідності проведення перереєстрації членів партії і розмежування з демократами. Такою самою була позиція ЦК КПУ щодо «відозви дев'яносто одного» — звернення групи комуністів, надрукованого в газеті «Відродження» (орган Тернопільської обласної ради). Серед авторів відозви були представники партійного апарату, секретарі партійних організацій, керівники районних рад, промислових і сільськогосподарських підприємств, творча інтелігенція. Вони виступили за вихід Компартії України зі складу КПРС, її цілковиту самостійність і трансформацію у партію демократичного зразка.

Не останню роль в антидемократичній позиції КПУ відіграло спотворене трактування нею ідеї національного суверенітету. За висловом С Гуренка, комуністи розглядали Україну як соціалістичну країну й обов'язково у складі СРСР, хоч би як цей союз у майбутньому не називався. У боротьбі за владу керівні органи КПУ вдалися до антиконституційних дій. 26 серпня 1991 р президія Верховної Ради України видала указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Того ж дня пленум ЦК КПУ прийняв рішення про відокремлення Компартії України від КПРС, але провести надзвичайний з'їзд комуністи вже не встигли.

30 серпня було оприлюднено указ президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». Підставою для цього були висновки комісії президії Верховної Ради України з перевірки діяльності на території України посадових осіб органів влади. Майно Компартії України передавалось Верховній Раді і відповідним місцевим радам народних депутатів.

У вересні 1991 р оргкомітет, до якого ввійшли колишні члени КПУ на чолі з О Морозом, заявив про підготовку до створення нової лівцентристської партії. 26 жовтня в Києві відбувся установчий з'їзд

Соціалістичної партії України (СПУ). Під час його роботи було заявлено, що новостворена партія має 60 тис співчуваючих, здебільшого колишніх рядових комуністів, «яких зрадило власне високе керівництво» На з'їзд прибуло 286 делегатів майже з усіх областей (крім Запорізької та Тернопільської) і Кримської АРСР

О Мороз особливо підкреслював, що СПУ не є правонаступницею КПУ Метою створення партії проголошувалася боротьба за соціальний захист трудящих СПУ мала ґрунтуватися на ідеях «очищеного марксизму-ленізму» У боротьбі за владу передбачався лише парламентський і конституційний шлях

Проте з початку своєї діяльності СПУ запозичила багато чого з теоретичних засад і практичного досвіду колишньої КПУ тезу про побудову незалежної України у складі Союзу Суверенних Держав, декларування боротьби проти «експлуататорів, які визискуватимуть народ і наживатимуться за його рахунок» Комуністи-ортодокси у своїх виступах вимагали розпочати суд над керівниками Верховної Ради України і накласти вето на всі рішення і закони парламенту, «що ведуть наступ на соціалізм»

Отже, в Україні розпочався процес формування партій різного політичного спектра. Більшість партій були нечисленними, слабкими організаційно і матеріально, не мали чітко визначеної соціальної бази. Для них характерною була спорідненість поглядів з найголовніших питань й теоретична слабкість програмних положень.

СУБЕРЕНІЗАЦІЯ УРСР. НАРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

12.5

У розумінні М Горбачова і його команди реформаторів «перебудова» була вдосконаленням існуючого суспільно-політичного ладу Раніше реформи в економічній сфері суспільства проводилися, не торкаючись головного — диктатури партії Проте курс на «прискорення» та економічна реформа 1987 р провалилися так само, як зазнали невдачі ленінський неп, хрущовські раднаргоспи і косигінська реформа Засвоївши уроки цих провалів, Горбачов вирішив врешті-решт зробити наголос не на безнадійних спробах трансформувати економічну платформу політичного режиму, а безпосередньо на реформі владних структур

У 1988 р Генеральний секретар ЦК КПРС уперше з 1917 р наважився торкнутися важелів влади. На його думку, треба було залишити за Комуністичною партією «керівну і спрямовуючу» роль у суспільстві, а безпосередню владу зосередити у руках різних рівнів. Незважаючи на опір консерваторів, він добився того, що ХІХ партконференція, що працювала у червні—липні 1988 р, висунула проект конституційної реформи, схваленої в жовтні того самого року Верховною Радою СРСР. Реформа передбачала перетворення органів радянської влади на дійсні владні структури, що прямо не залежали від партійних комітетів та їхніх апаратів. «Керівна та спрямовуюча» роль партії повинна була реалізовуватися інакше, передусім шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їх подальшої роботи у виконавчих комітетах цих рад.

У кожній своїй ланці партапарат ставив під контроль не тільки ланку, яка стояла вище, а й волевиявлення виборців. Реформатори сподівалися у такий спосіб покінчити з відносинами особистої відданості, які існували між функціонерами різних ланок і перетворювали апаратно-керівну частину партії на замкнену бюрократичну організацію, позбавлену можливостей самовдосконалення і коренів у суспільстві.

Горбачовська реформа надавала свободу вибору. Реформатори сподівалися, що КПРС, будучи монопольною владною структурою, витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими самим народом, і посилить свій вплив на суспільство.

Горбачову вдалося переконати більшість функціонерів підтримати свою реформу. В основному секретарі партійних комітетів досить просто пересідали, за рекомендацією ХІХ партконференції, у відповідальне радянське крісло. Однак з активізацією політичного життя, що просувалося вперед, монопольне становище апаратників-комуністів у суспільстві підривалося, а конкуренцію інших політичних сил вони могли витримати далеко не завжди.

У кінці березня 1989 р після чотиримісячної передвиборної кампанії відбулися вибори народних депутатів СРСР. Згідно із законом про вибори народних депутатів, прийнятим Верховною Радою СРСР після схвалення конституційної реформи ХІХ партконференцією, кількість висунутих на одне місце кандидатів не обмежувалася. На всіх попередніх виборах висувався один кандидат «від блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. Селекціонери в парткомках, які організовували вибори, формували кандидатський склад за партійною, соціальною, національною і демографічною ознаками. Це були вибори без вибору. Тепер же, згідно із законом, остаточне слово для визначення депутатів надавалося самим виборцям.

Багатох функціонерів, які обіймали високі посади, виборці провалили. Серед них були секретар ЦК Компартії України, перші сек-

ретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського і Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командуючі Чорноморським флотом і Південною групою військ У виборчих округах, де на одне депутатське місце було висунуто кілька кандидатів, партфункціонери не завжди вигравали бій із суперником, хоча останній не мав корпоративної підтримки владних структур

У 175 територіальних і національно-територіальних округах республіки було висунуто 650 кандидатів у народні депутати, у 58 округах (одна третина) — по одному кандидату, в 108 — по два, в 6 — по три, у двох — по п'ять і в одному — семеро Народними депутатами по територіальних округах було обрано 118 чоловік, по національно-територіальних — 26 З урахуванням депутатів, які обиралися від громадських організацій, депутатський корпус від України склав 231 чоловік Серед них налічувалося 87,8 відсотка комуністів

Частка робітників у депутатському корпусі зменшилася з 34 до 16 відсотків, тоді як частка інтелігенції зросла з 7 до 20 відсотків Депутатами стали деякі активісти Руху, журналісти, викладачі вищих закладів освіти, письменники

Вибори 1989 р створили дворівневу парламентську систему у вигляді **З'їзду народних депутатів СРСР** і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої **Верховної Ради СРСР**. У складі з'їзду (2250 депутатів) дві третини (1500 чол) були обрані прямим голосуванням у виборчих округах, а одна третина (750 чол) — висунута партією, профспілками та різними громадськими організаціями Залізна дисципліна у партії та профспілках дала можливість стати депутатами з'їзду тим апаратникам, які прагнули позбутися будь-яких випадковостей під час балотування у виборчих округах Тільки такий відступ від демократичної виборчої традиції дав змогу послідовникам Горбачова вирвати згоду в консерваторів на конституційну реформу

Майже всі депутати від партій і профспілок, а також переважна більшість депутатів від громадських організацій були комуністами, не настроєними на реформи Багато депутатів, обраних прямим голосуванням у виборчих округах, також вважалися консерваторами Здавалося б, партапарат нічого не втратив і нічим не поступився У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських структурах, аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди Не існувало, як правило, персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами, оскільки секретарі партійних комітетів стали головами рад або їхніх виконавчих комітетів

Не відразу консерватори зрозуміли, що конституційна реформа Горбачова приховувала в собі вибуховий заряд велетенської сили, здатний дощенту зруйнувати тоталітарний лад Партійна диктатура завжди маскувалася радами та їх виконкомами, яких партапаратники жорстко контролювали Конституційна реформа знищила цей контроль і вперше надала радам реальну владу

У результаті виникли дві системи влади замість однієї. Конкуренція між ними маскувалася, особливо на перших порах, майже однако-вим персональним складом партійного і державного керівництва. Якраз це й не дало можливості противникам Горбачова зрозуміти, що з монополією партії на владу покинчено.

М. Горбачов намагався спочатку вдосконалити роботу партапарату традиційними засобами персональних переміщень. За п'ять років, з 1985 по 1989, він включив до політбюро ЦК КПРС 12 нових діячів, гобто повністю оновив склад цього органу. За цей же час склад Центрального комітету КПРС поновився на 85 відсотків. Для порівняння зазначимо, що під час сталінських чисток 1934—1939 рр. склад ЦК поновився на 77 відсотків. Однак кадрові переміщення у таких масштабах не дали результату. Партапарат не піддався реформам. І тоді Горбачов став просуватися у реформах бонапартистським шляхом, балансує між двома системами влади.

Однак двовладдя об'єктивно призводило до загального послаблення центральної влади. Політичні процеси на периферії внаслідок цього почали набувати самостійного характеру, особливо в союзних республіках. Реформатори в центрі не могли передбачити, що послаблення тоталітарного режиму обов'язково викличе в них піднесення національно-визвольного руху. Надто вже міцно в їхню свідомість в'їлися стереотипи «дружби народів», яка нібито цементувала єдність багатонаціонального Радянського Союзу. Насправді СРСР існував завдяки тому, що в кожній союзній республіці всі важелі влади тримала в руках єдина організована політична структура — Комуністична партія.

Ситуація в Україні, а також в республіках Балтії і Закавказзя, де особливо стрімко розвивався національно-визвольний рух, після виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. зазнала швидкої й невідвотної радикалізації. Користуючись послабленням центральної влади, національно-демократичні сили розгорнули кампанію проти відступів від демократичної виборчої процедури, на які погодилися реформатори з оточення Горбачова, щоб прощтовхнути конституційну реформу.

Основний акцент кампанії спрямовувався проти закону, що допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. В Україні цю кампанію очолили Рух та демократично настроєні народні депутати СРСР від республіки, об'єднані в **Республіканський депутатський клуб**. Восени 1989 р. були внесені важливі поправки до закону про вибори у Верховну Раду УРСР і до місцевих рад. Зокрема, закон обходив утворення за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді з'їзду народних депутатів. Передбачалися прями й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуванням будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, з повною свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

У листопаді 1989 р для проведення виборчої кампанії сформувався **Демократичний блок**. До його складу увійшли 43 громадські організації та групи (осередки Народного Руху, «Меморіал», Українська Гельсінкська спілка, «зелені» та ін.) У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного та економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи у республіці, рівноправність усіх форм власності, розробка нової конституції, забезпечення відродження українського народу і національних меншин, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів. Вони відзначалися активністю на виборчі дільниці з'явилася 85 відсотків тих, хто був занесений до виборчих списків. Бюлетені містили тільки одну кандидатуру лише у чотирьох округах з 450.

Вибори засвідчили, що компартійно-радянський апарат весь час надійно контролював суспільство. Демократичний блок зазнав поразки. Комуністична номенклатура перемогла в усіх областях, за винятком західних — Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. Тут за кандидатів Демократичного блоку віддали свої голоси 85 відсотків виборців. Комуністичні депутати опинилися в опозиції. Уперше виник такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.

Однак виборці майже всюди забалотували багатьох представників консервативної частини апарату. З'явилася чимало нових політичних діячів, у тому числі з комуністів, настроєних на реформи. В українському парламенті дві третини з 450 депутатських місць здобули представники партійного і державного апарату, керівники промислових підприємств, голови колгоспів, тобто люди, які мали реальну владу в своїх виборчих округах.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового складу вперше почала працювати як постійний парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли Верховна Рада була декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені апаратом тексти законів. У ході роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість й опозиція. Сесія Верховної Ради транслювалася по радіо і телебаченню, і полеміка між депутатами здійснювала безпосередній вплив на суспільство. У свою чергу, процеси, що відбувалися у суспільстві, негайно переносилися в стіни Верховної Ради.

Робота Верховної Ради розпочалася в умовах гострого протистояння політичних сил. Організаційну підготовку першої сесії провадив апарат колишнього складу Верховної Ради, внаслідок чого більшість пропозицій про персональний склад таких керівних органів, як робоча президія і мандатна комісія, були спрямовані на забезпечення партапаратному блоку панівного становища. Значно посилювалися позиції більшості після обрання на посаду Голови Верховної Ради пер-

шого секретаря ЦК КПУ В Івашка Посади перших заступників голови обійняли І Плющ і В Гриньов

Представники Демократичного блоку пропонували на посаду заступника голови Верховної Ради І Юхновського, вважаючи, що опозиційна меншість у парламенті має бути представлена в його керівних органах Однак компартійно-радянська більшість депутатів не була налаштована на співпрацю з меншістю

На третій день після виборів керівних органів Верховної Ради опозиційно настроєні депутати заявили про організацію свого блоку під назвою Народна рада Цей блок виступив із заявою, в якій опротестовувалось обрання головою парламенту першого секретаря ЦК КПУ У заяві наголошувалося на тому, що В Івашко є «в першу чергу виразником вузькопартійних інтересів КПРС, а не прагнень українського народу до демократії і незалежності» Найближчі події підтвердили справедливність цієї оцінки

До складу Народної ради увійшли 125 депутатів, які представляли регіональні депутатські групи 21 області і Києва При цьому найбільше депутатів було від західних областей (24 — від Львівської, 11 — від Івано-Франківської, 8 — від Тернопільської) На автономних засидах до Народної ради увійшла група комуністів — Демократична платформа в КПУ Головою Народної ради обрали І Юхновського, заступниками — Л Лук'яненко, Д Павличка, О Ємця, В Філенка

Вибори в березні 1990 р засвідчили втрату Компартією України монополії на владу Внаслідок конституційної реформи М Горбачова змінився і сам характер здійснюваної влади Регіональна влада, як і раніше, зосереджувалася в руках В Івашка Проте його панівне становище в системі влади забезпечувалося тим, що він обійняв посаду Голови Верховної Ради

Головний законодавчий орган після трансформації компартійно-радянської системи, спричиненої конституційною реформою, став центром влади Влада, як і раніше, залишалася функціонально неподільною, незважаючи на наявність окремо існуючих виконавських і судових органів (вони існували і в класичній моделі радянської влади 1917—1989 рр) Внаслідок цього український парламент зразка 1990 р мало нагадував парламент демократичних країн Проте він уже не був схожий і на Верховну Раду попереднього складу

Очолована О Морозом компартійно-радянська номенклатура чисельно переважала, але не панувала Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вмільо використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі і нав'язувати їх політичному супротивникові Перипетії парламентської боротьби висвітлювалися засобами масової інформації, причому дуже оперативно Дебати у парламенті транслювалися у прямому ефірі Всі громадяни мали змогу об'єктивно оцінювати ситуацію, що склалася в країні

Номенклатура трималася у Верховній Раді згуртовано, на відміну від демократичної опозиції. Проте вона не мала стратегічної лінії і пристосовувалася до швидкоплинних змін у суспільстві, аби зберегти владу. О. Мороз всляк унікав прямої конфронтації з опозицією, яку очолював І. Юхновський. За згодою більшості лідери опозиції взяли під свій контроль сім парламентських комісій — прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ, чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи (всього було створено 23 комісії).

Диктат КПРС над суспільством залишався ззовні непорушним, хоча тепер спирався не стільки на силу, скільки на звичку. Компартиїні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники — бути керованими. Проте реально компартиїний диктат мав за основу ту владу, яку секретарі парткомів набули після обрання на керівні посади у Верховній Раді і місцевих радах народних депутатів. Цієї зміни акцентів своєчасно не осмислили навіть деякі керівники КПУ.

Комуністична ідеологія здійснювала все менший вплив на суспільство. Межі гласності розширилися, люди стали захлинатися від сенсаційної інформації про злочини сталінської, а потім і ленінської доби, про реальне становище в СРСР у галузі матеріального добробуту, охорони здоров'я, культури, екології, про систему привілеїв для партапарату та низьку ефективність його роботи тощо.

Хоча не відразу і не без боротьби, але М. Горбачов змушений був відмовитися на черговому з'їзді народних депутатів від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі. Впродовж 1990 р. 251 тис. чол. залишили лави Компартії України (у попередньому році таких було лише 1862 чол.).

Посада голови парламенту виявилася для В. Івашка фізично не сумісною з посадою керівника ЦК КПУ. «У ЦК я, — розповідав він пізніше, — як правило, приходив з розпухлою головою лише о годині шостій вечора після найважливіших дебатів у парламенті. Довго так продовжуватися не могло, і я прийняв рішення звернутися до з'їзду комуністів з проханням звільнити мене від посади першого секретаря». У червні 1990 р. XXVIII з'їзд Компартії України задовольнив прохання В. Івашка. Першим секретарем ЦК було обрано С. Гуренка.

Найбільш далекоглядні представники компартиїно-радянської номенклатури почали розуміти, що треба шукати іншу, ніж КПРС, опору для особистої політичної кар'єри. Л. Кравчук, який знайшов таку опору і досяг завдяки цьому вищої влади в Україні, в 1993 р. відверто визнавав: «Коли відбулися перші вільні вибори в республіці і партфункціонери зазнали на них поразки, я зрозумів, що система похитнулася».

Насправді вибори 1989—1990 рр. не призвели до поразки партфункціонерів як корпорації. Провалилися на вільних виборах тільки

окремі компартійно-радянські чиновники вищого рангу Проте Л Кравчук мав підстави для такої заяви, оскільки він сам і багато його товаришів по партії розуміли, що існуюча система вже не могла здійснювати контроль над суспільством

Відвертаючись від Москви, українська політична еліта поверталася до власного суспільства Вона навіть була готова перехопити у Народного руху України гасло державного суверенітету

Для компартійно-радянського центру національне питання було розв'язане повністю і остаточно з моменту утворення СРСР Радянська багатонаціональна держава пропагувалася як взірець співіснування народів Тільки у вересні 1989 р вперше за багато десятиліть зібрався пленум ЦК КПРС, присвячений національному питанню Пленум прийняв платформу ЦК «Національна політика в сучасних умовах» Головним завданням партії у сфері національної політики проголошувалося зміцнення СРСР як оновленої федеративної держави

М Горбачов та його оточення довели конституційною реформою, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти політичну владу за партією Проте в галузі міжнаціональних відносин вони не були готові до поступок Ідеал національно-державного устрою втілювався для Горбачова в афоризмі «Сильний центр — сильні республіки» Не було й мови про перетворення СРСР на справжню федерацію, тобто на державу, де регіони мають чітко окреслені конституційні повноваження, не підвладні втручанню центру Усі радянські конституції, у тому числі діючий Основний Закон 1977 р, демагогічно стверджували, що СРСР є федерацією Проте вони не залишали суб'єктам федерації реальних прав, здійснюваних суверенно, тобто без звертання за дозволом до центральних відомств у Москві

Вперше небажання центру поступитися часткою влади викликало протест навіть у периферійних ланках компартійно-радянського керівництва Дбайливо випестувана московським центром, периферійна номенклатура самим своїм еством відчувала принизливість становища, коли її «надляли» владою у політбюро ЦК КПРС Прагнення регіональних політичних еліт до суверенітету особливо проявлялося у республіках Балтії, Закавказзя і в Україні, де катализатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став національно-визвольний рух

У березні 1990 р запровадженням «під себе» посади Президента СРСР М Горбачов послабив небезпечно хитання політичної влади між двома центрами — партійним і радянським Однак вибори до Верховних Рад союзних республік та місцевих рад породили одразу 15 нових центрів радянської влади, один з них — безпосередньо в Москві На чолі Верховної Ради СРСР став безкомпромісний суперник М Горбачова — Б Єльцин

Розстановка політичних сил, яка склалася після виборів 1990 р, по-новому поставила питання про суверенітет союзних республік,

демагогічно проголошуваний радянськими конституціями в усі часи, починаючи з 1922 р

Декларацію про суверенітет вперше прийняла Верховна Рада Естонської РСР ще у листопаді 1988 р У ній зазначалося, що влада на території Естонії належить парламентові республіки, а всі зміни й доповнення Конституції СРСР набувають чинності на її території тільки після схвалення парламентом Аналогічні рішення були прийняті Верховними Радами Латвії і Литви Центральні комітети компартій республік Балтії виявилися солідарними з рішенням своїх парламентів Натомість Верховна Рада УРСР виступила із засудженням рішень Прибалтійських республік, вважаючи, що це завдає шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє зміцненню єдності та згуртованості радянських народів Відповідним чином реагували парламенти інших союзних республік, не кажучи вже про центральні органи влади

Відразу після виборів у березні 1990 р новообрана Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави» Позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР, що тоді відбувався, прийняв постанову, яка визнавала це рішення нечинним Однак 12 червня 1990 р Декларацію про державний суверенітет з ініціативи Б Єльцина прийняла Верховна Рада Російської Федерації

Приклад Росії надихнув українських парламентарів 28 червня 1990 р Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет України Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС Група з 63 народних депутатів, які були делегатами з'їзду, виїхала до столиці СРСР 5 липня від імені парламентської опозиції В Чорновіл запропонував негайно відкликати їх для участі у розгляді найбільш доленосного для України питання Пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість членів парламенту Вперше опозиція і більшість голосували солідарно

Підкоряючись цьому рішенням, основна частина делегатів з'їзду КПРС повернулася до Києва Однак Голова Верховної Ради В Івашко оголосив 11 липня сенсаційну заяву, в якій повідомляв про своє бажання піти у відставку Цього ж дня він балотувався на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС Ця посада в Москві видалася йому вагомшою, ніж посада лідера українського парламенту

Політичне капітулянтство В Івашка деморалізувало комуністичну більшість у Верховній Раді України і полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет республіки

Враховуючи історичне значення документа, депутати багатократно зважували кожне формулювання, кожне слово **Декларації про державний суверенітет**. За їхніми дебатами по телебаченню стежила вся республіка Остаточний текст приймався 16 липня поіменним го-

лосуванням і здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради, які брали участь в обговоренні Проти висловилося чотири депутати, один утримався

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

У частині документа, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, включаючи зовнішньоекономічний, а також цнову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності — впровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Усім національностям, які мешкали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

У Декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада України розглянула заяву свого голови і задовольнила прохання про відставку. Подало питання про вибори нового лідера парламенту. Політична і морально-психологічна ситуація, в яку потрапила Компартія України внаслідок вчинку В. Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С. Гуренку взяти участь у балотуванні. За цих умов більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л. Кравчуку, посадовий статус якого в червні 1990 р. підвищився. XXVIII з'їзд республіканської партійної організації обрав його другим секретарем ЦК Компартії України.

Серед 27 претендентів на посаду Голови Верховної Ради України реальні шанси мав тільки Л. Кравчук. Він і був обраний 18 липня 1990 р. голосами 239 депутатів. Після цього компартійно-радянську більшість українського парламенту стали називати «групою 239». Офіційна назва цієї більшості («За суверенну Радянську Україну») зовсім зникла з пам'яті публіцистів.

Парламентська більшість не мала бажання негайно реалізувати революційні положення Декларації про державний суверенітет Тільки під тиском громадськості Верховна Рада йшла на часткові поступки у напрямі реальної суверенізації республіки Зокрема, 30 липня 1990 р вона прийняла рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з її території

Із санкції Верховної Ради почали закладатися зв'язки з іншими республіками, які протиставили себе союзному центру У листопаді 1990 р в Києві був підписаний документ про співробітництво між Україною та Росією До кінця року двосторонні угоди були укладені з республіками Балтії, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном

Політично найактивнішою частиною суспільства була молодь На початку жовтня 1990 р у Києві розпочалося голодування студентів, які висунули політичні вимоги до верховного законодавчого органу України Верховна Рада, що зібралася на свою другу сесію, змушена була розглянути студентські вимоги і прийняла конкретні рішення Це дало можливість припинити голодування студентів У вимогах йшлося про проведення нових виборів до Верховної Ради, про військову службу громадян України виключно у республіці, про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ на території республіки, про ставлення до союзного договору, про відставку Голови Ради Міністрів УРСР В Масола Однак реального результату, як виявилось, студенти досягли тільки в одному пункті своїх вимог — кадровому Згодом головою уряду було затверджено В Фокіна

Започаткований у 1985 р. політичний курс розхитав підвалини тоталітарного ладу, який уже давно перебував у стадії занепаду. Результатом перебудови було те, що суспільство усвідомило неможливість дальшого життя в умовах тоталітаризму. Воно стало іншим.

Консервативні сили відчайдушно опиралися процесові демократизації, але не могли запропонувати позитивної програми, здатної забезпечити нормальну життєдіяльність держави Не мали змоги вони й зупинити зростаючу хвилю національно-визвольного руху, спрямованого проти диктату всесильних союзних відомств Ця боротьба не була протистоянням пануючих і пригноблених націй Навпаки, провідну роль у ній відігравала якраз Росія, де стрімко зростав політичний вплив нового лідера — Б Єльцина Суть боротьби полягала у відмові республік, що оголошували свій суверенітет, підпорядковуватися союзному диктату І навпаки, центр, який уособлював передусім Президент СРСР М Горбачов, прагнув зберегти якомога більше влади над республіками, щоб «не розвалити державу»

Підні осені 1990 р прискорили поляризацію сил у парламенті, дали новий імпульс діяльності Верховної Ради 24 жовтня 1990 р був прийнятий Закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основно-

го Закону) Української РСР» Ним скасовувалася ст 6 про керівну роль Комуністичної партії, закріплювалися основи діяльності різних політичних партій в Україні Заборонялося створення таких угруповань, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі (ст 7) Велике значення мала зміна ст 71, що проголосила верховенство законів республіки на території України, а також ст 120, згідно з якою вимагалася обов'язкове виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР на території України Зміцненню впливу республіканської влади повинні були сприяти зміни в ст 149, за якими найвищий судовий контроль міг здійснюватися лише Верховним судом Української РСР

Зрушення у законодавчій роботі Верховної Ради супроводжувалися запеклою політичною боротьбою між більшістю та опозицією Великий негативний резонанс серед громадськості викликав арешт народного депутата С Хмари (листопад 1990 р) Намагання опозиції домогтися його звільнення привели до обмеження її впливу на діяльність парламенту шляхом змін у регламенті (тепер могли прийматися закони, якщо у зал були присутні менше двох третин депутатів парламенту)

Наступним кроком щодо зміцнення структур державної влади на місцях було прийняття Закону «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування» Сільські, селищні, районні, міські й обласні ради здобули самостійність і незалежність у межах своїх повноважень при вирішенні питань місцевого значення

Протистояння між більшістю депутатів, що належала до Компартії України, і організованою в Народну раду демократичною меншістю заблокувало прийняття прогресивних законодавчих актів і навіть постанов про символіку відроджуваної держави У тих випадках, коли нове законодавство все-таки ставало чинним, його саботували контрольно-випускні КПУ виконавські структури влади Спільну мову народні обранці інколи знаходили тільки в питаннях, пов'язаних з державним статусом республіки

Коли ж треба було переходити від декларативних заяв до діла, Компартія України як складова і невід'ємна частина КППРС ставала дисциплінованим провідником волі союзних структур влади Питання про її організаційне відокремлення від КППРС, яке дедалі частіше ставили рядові члени цієї партії, апарат вважав еретичним Однак таким воно не здавалося народним масам, які бажали наповнити Декларацію про суверенітет реальним змістом Тому Компартія України швидко втрачала підтримку людей Співвідношення сил у парламенті переставало відбивати співвідношення політичних сил у суспільстві

Упродовж 1990 р і першої половини 1991 р вагоме місце в діяльності Верховної Ради займало обговорення проекту нового союзного договору Наприкінці грудня 1990 р дебати висвітлили досить широкую розбіжність позицій депутатів з цього приводу від повної його

підтримки до рішучого спростовування самої ідеї входження України в будь-які політичні союзи. Загострювало ситуацію навколо проекту зверхнє ставлення керівників центру, депутатів Верховної Ради СРСР до намагання союзних республік активно впливати на хід політичного і економічного розвитку. Ці кроки здобули у великодержавників іронічну назву «параду суверенитетів». Таке відношення центру до суверенитету республік відбилосся у проекті нового союзного договору (листопад 1990 р.)

Цей документ проголошував кожен республіку суверенною державою, що має всю повноту влади на своїй території, проте одночасно визначав повновладдя центру щодо захисту суверенитету і територіальної цілісності Союзу РСР. З Декларацією про державний суверенитет України вступали у суперечність майже всі пункти проекту договору, що визначали повноваження Союзу (підписання міжнародних договорів, розробка і здійснення зовнішньої політики, представництво в міжнародних організаціях, здійснення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики тощо). Проект перекреслював зміст суверенитету республік, оскільки проголошував зверхність законів Союзу над республіканськими.

На перевагах входження України до нового Союзу і неможливості самостійного розвитку наголошували у своїх виступах депутати Л. Табурянський, С. Дорогунцов, С. Остроущенко та ін. Позицію категоричного заперечення ідеї нового Союзу відстоювали Л. Лук'яненко, М. Горинь, О. Шевченко, В. Івасюк.

Члени постійної комісії з питань державного суверенитету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин проголосували в цілому за проект, хоча визнали, що він не може бути прийнятий, оскільки суперечить уже схваленим законам. У виступах В. Гриньова, І. Юхновського та інших містилися пропозиції належним чином вивчити проект союзного договору в комісіях Верховної Ради, розглянути альтернативні варіанти. На користь такої позиції висловився і голова Верховної Ради Л. Кравчук. Він наголошував, що Україна має намір брати участь у переговорах з підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенитет України.

На початку 1991 р. центр перейшов до силових методів придушення національно-визвольного руху в республіках Балті. Відгукуючись на січневі події у Литві, Президія Верховної Ради УРСР оприлюднила заяву, в якій наполягала на необхідності забезпечення конституційного порядку, поваги до закону, підкреслила свою підтримку законно обраним органам державної влади в Литві і засудила насильницькі дії проти національної державності з боку політичних партій, громадських та інших угруповань. У заяві зазначалося: «Протиріччя, які виникають в процесі формування нової співдружності народів СРСР, повинні вирішуватися виключно мирними засобами, політичними методами».

З огляду на загострення політичної ситуації в СРСР і можливість реальної загрози суверенітету України, президія Верховної Ради постановила до 1 березня 1991 р. винести на сесію питання про обрання голови та складу парламентської комісії з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки.

Послідовність у своїх діях стосовно поваги до волевиявлення народу Верховна Рада продемонструвала під час обговорення результатів референдуму в Криму (який, до речі, був проведений за відсутності союзного і республіканського закону про референдум). Враховуючи те, що жителі Криму майже одностайно висловились за відновлення Кримської АРСР (категорично проти були кримські татари, які відстоювали національну автономію), результати референдуму парламент затвердив.

У Верховній Раді СРСР створилася впливова депутатська група «Союз». Об'єднуючи навколо себе інші консервативні сили, зокрема випестувану КПРС Селянську спілку, «союзники» завзято боролися за збереження унітарної суті Радянського Союзу і погоджувалися тільки на «оновлення» або «вдосконалення» зовнішніх форм державності. Під тиском консерваторів М. Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю країни у такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Навмисно ускладнена формула, а також зловживання виразами, що не мали юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні партапарату, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбувалася відверта політична спекуляція на цілком природному бажанні абсолютної більшості населення стабільності. Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування сталінських імперських структур і стати на перепоні дійсному суверенітету республік.

У цій ситуації голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести в Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Незважаючи на негативну реакцію першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка, Верховна Рада УРСР затвердила постанову про республіканське опитування. Додаткове питання мало таку форму: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. народ відповів на обидва запитання. У голосуванні з першого питання взяли участь 31 514 тис. чоловік, або 83,5 відсотка від чисельності тих, хто отримав бюлетені. На питання союзного

бюлетеня відповіли «так» 22 111 тис. чол., або 70,2 відсотка, і «ні» — 8820 тис. чол., або 28 відсотків. Певна кількість бюлетенів була визнана дільничними комісіями недійсними.

В опитуванні з другого питання взяли участь 31 465 тис. чол., або 83,5 відсотка від чисельності громадян, які отримали бюлетені. На питання республіканського бюлетеня відповіли «так» 25 225 тис. чол., або 80,2 відсотка, і «ні» — 5656 тис. чол., або 18 відсотків. Не вступаючи в пряму конфронтацію з Президентом і Верховною Радою СРСР, парламентарі України заручилися підтримкою народу для прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Події перших місяців 1991 р. суттєво вплинули на співвідношення сил у Верховній Раді України. Компартиїно-радянська більшість розкололася у питаннях про оцінку подій у Вільнюсі або щодо проведення республіканського опитування. Від більшості відокремилася частина депутатів на чолі з Л. Кравчуком. Внаслідок своєї позиції щодо послідовного курсу на досягнення реального суверенітету України вони здобули назву «суверен-комуністів».

Цим була досягнута певна погодженість дій між поміркованим крилом парламентарів-комуністів і Народною радою. За таких умов депутати прийняли життєво необхідну «Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» і відповідні закони (лютий 1991 р.). Принципове значення мала заява Верховної Ради УРСР «Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні» (травень 1991 р.). У ній передбачалося інтенсифікувати роботу в напрямі забезпечення суверенітету і проведення незалежної економічної політики (ввести індексацію доходів населення, розпочати переведення під юрисдикцію України союзної власності, що розташована на території республіки, поступово впровадити паралельну грошову одиницю).

Активізувалася робота щодо підготовки проекту нової Конституції України, яка мала закріпити юридично положення Декларації про державний суверенітет.

Робота над проектом розпочалася зі створення Верховною Радою Конституційної комісії і спеціальної робочої групи народних депутатів. До розробки цього документа були залучені провідні науковці республіки. З ініціативи Президії Верховної Ради, Ради Міністрів і АН УРСР була проведена республіканська науково-практична конференція «Концепція і принципи нової Конституції Української РСР». В її роботі взяли участь близько 500 вчених, народні депутати, працівники держапарату. На конференції ґрунтовному аналізу було піддано шість основних концепцій, підготовлених робочою групою Конституційної комісії, ЦК КПУ, Інститутом держави і права АН УРСР тощо.

На конференції підкреслювалось, що науковість розробки концепції нової Конституції повинна забезпечуватися ретельною проробкою її

вихідних позицій, а саме примат інтересів особи, суверенність республіки, верховенство права України, її Конституції і конституційних законів, реальне народовладдя, економічний, політичний, ідеологічний плюралізм, послідовне втілення в життя принципу поділу влади

Саме з таких позицій у травні 1991 р на третій сесії парламенту виступив Л. Кравчук. Згідно з проектом центром соціальної дійсності мала бути людина, її права і свободи, матеріальні й духовні блага. Гарантом цього повинно було стати народовладдя у формі представницької демократії. Було наголошено на необхідності закріплення ідеї народного суверенітету, суть якого полягала в тому, що єдиним джерелом державної влади є народ. Особливо зазначалося, що вперше в Конституції буде зафіксований принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Окремі ідеї концепції нової Конституції України знайшли часткове втілення в ухвалених Верховною Радою 5 липня 1991 р Законах «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР».

Ними передбачалось створення владних структур у формі змішаної парламентсько-президентської республіки з досить сильною законодавчою і виконавчою владами. Нові статті другої Конституції надавали значні повноваження президентові республіки. Він мав виступати гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення на всі провідні посади в галузі державного управління. Укази Президента, видані в межах його повноважень, ставали обов'язковими для виконання.

Плідна робота третьої сесії Верховної Ради щодо розбудови Української держави збіглася з підготовкою у Москві проекту союзного договору, що отримав назву «новоогарьовського». Він не був ухвалений парламентом України. Більшість депутатів, які брали участь в його обговоренні, підкреслювали, що зміст проекту союзного договору у принципових положеннях розходиться з Декларацією про державний суверенітет, концепцією нової Конституції, Законом про економічну самостійність України. Проект зазнав критики саме з питань розподілу сфер відання республіки і центру, проблем власності, союзних податків, принципів організації і діяльності союзних органів. Тому спеціальною постановою Верховної Ради було прийнято рішення повернутись до розгляду проекту Договору після його докладного аналізу до 1 вересня 1991 р. Кабінет Міністрів УРСР і Академія наук

УРСР повинні були підготувати економічні підрахунки і правові висновки щодо входження України до Союзу Суверенних Держав

У ніч на 19 серпня 1991 р найближчі співпрацівники Президента СРСР, які обіймали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізольовали М Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки Вони не мали позитивної програми і прагнули одного зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало напередодні 1985 р

Проте наступ неосталінізмів наштовхнувся на опір народу, який підтримував Б Єльцина Він тимчасово взяв на себе функції Президента СРСР Одночасно виявилось небажання армії, а також військ КДБ і МВС брати участь у розв'язуваній путчистами громадянській війні На третій день організатори перевороту визнали свою поразку

Головні події в Україні відбувалися у столиці Вранці 19 серпня командуючий Сухопутними військами СРСР генерал В Варенников у супроводі С Гуренка і місцевих генералів прибув до Голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів путчистського органу влади — ДКНС (Державного комітету з надзвичайного стану) призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану Поставлений перед загрозою введення в Україну танкових армій і не контролюючи розміщені в республіці величезні збройні сили, Л Кравчук зайняв обережну позицію Кількагодинне засідання Президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно Члени Народної ради наполягали на заяві про невизнання ДКНС, члени президії від Компартії України відмежовувалися від нього В результаті українське керівництво не висловило навіть моральної підтримки Президенту Росії, який мужньо протистояв путчу

У ті дні, коли ситуація залишалась невизначеною, об'єднані демократичні сили Харкова, трудові колективи ряду шахт Донбасу оголосили стан готовності до страйку Обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей прийняли рішення про нечинність указів ДКНС на їх території

До незалежних газет надходила інформація про дислокацію військ навколо столиці України Під Київ були перекинуті Кіровабадська і Кременчуцька десантно-штурмові бригади (загальною чисельністю до 1200 чол), на одеському напрямі розмістили піхотний полк 72-ї дивізії (чисельністю до 1500 чол) У стані підвищеної бойової готовності знаходилась Деснянська танкова дивізія (10 тис чол) У межах Києва перебували війська чисельністю від 2 до 3 тис чол Над будинком Верховної Ради з'явилися штурмові вертольоти заколотників

20 серпня у Києві відбулася нарада представників Народної ради та демократичних організацій України У відозві, яку підписали представники 9 партій і 10 громадських організацій, вимагалось від Президії Верховної Ради України визнати утворення ДКНС антиконсти-

туційною акцією, не пізніше 22 серпня зібрати надзвичайну сесію Верховної Ради і вжити рішучих заходів щодо захисту державного суверенітету України

Увечері 20 серпня після дводобового засідання була прийнята заява Президи Верховної Ради України, в якій для постанов ДКНС на території України не визнавалася Контрольовані Компартією України облвиконкоми (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський та ін) і Кримська АРСР визнали ДКНС, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було запроваджено, а за ідейними переконаннями

23 серпня, тобто вже після провалу путчу, політбюро ЦК Компартії України опублікувало документ, в якому зробило марну спробу «відмитися» У ньому засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту», критикувався ЦК КПРС, який «своєчасно не дав оцінки цим подіям, не інформував про їх суть партійні комітети на місцях» Вранці цього самого дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту Вони незаперечно свідчили про те, що дійсним натхненником і організатором путчу був партапарат Зокрема, у шифрограмі ЦК Компартії України, яка була надіслана обкомам 19 серпня, зазначалося «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України»

24 серпня відбулася позачергова сесія парламенту республіки З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л Кравчук, із співдоповідями — народні депутати О Мороз і І Юхновський Того ж дня населення України дізналося про дві найвищих посадових осіб республіки, парламентарів Верховної Ради, представників більшості і опозиції, Кабінету Міністрів, ЦК КПУ

Аналіз подій в Україні свідчив про необхідність вжиття рішучих заходів щодо захисту її суверенітету Л Кравчук запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації Драматичні події показали повну незахищеність республіки як від зовнішніх, так і внутрішніх зазіхань Тому Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про статус військ, розміщених на її території, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки На розгляд сесії були запропоновані заходи щодо забезпечення економічного суверенітету України

Від Народної ради І Юхновський запропонував проголосити акт, в якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити наступним прове-

денням референдуму в республіці Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії в Україні

Ввечері 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради проголосила Акт незалежності України.

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р ,

продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенитет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України

Територія України є неподільною і недоторканою Віднини на території України мають чинність виключно Конституція і закони України»

Одночасно з виборами Президента України, призначеними на 1 грудня, мав відбутися референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до тоталітаризму, втратою національного суверенітету і масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію у питанні про союзний договір Стало зрозумілим, що «новоогарьовський процес» не пішов, компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз як федерація існувати нездатний

Верховна Рада України прийняла також постанову про політичну обстановку і нагальні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування

Президія Верховної Ради 26 серпня прийняла указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради спеціальна комісія довела участь партапарату в підготовці

і здійсненні путчу, Л Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії на території України. Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради України про саморозпуск, зовсім не означала, що діяльність комуністів у політичному житті припиняється. Вони залишалися на своїх посадах, хоча діяли без централізованого керівництва, відповідно до того, як хто розумів ситуацію. 26 жовтня 1991 р деякі колишні партійні апаратники і рядові члени Компартії України провели у Києві установчий з'їзд нової партії, яку назвали Соціалістичною партією України (СПУ).

1 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у багатотрагедійну історію століттями позбавленого своєї державності українського народу. Цього дня відбулися референдум і вибори Президента України.

Право брати участь у референдумі і виборах мали 37 885,6 тис громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис громадян, тобто 84,2 відсотка від загальної кількості включених до списків. Із них на питання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис громадян, або 90,3 відсотка. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їх національного складу. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких батьківщиною є українська земля.

У голосуванні по виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис чол. До виборчого бюлетеня було включено шість кандидатів — В Гриньов, Л Кравчук, Л Лук'яненко, Л Табурянський, В Чорновіл та І Юхновський. За Л Кравчука висловилося 19 643,6 тис громадян, які взяли участь у голосуванні, тобто 61,8 відсотка. Отже, Голову Верховної Ради України підтримали більш як половина українських виборців.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України величезною більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в усьому Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму Президент РРФСР Б Єльцин, Президент України Л Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусі С Шушкевич зібралися у Мінську і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня 1991 р було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої могли приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так і інші країни, які поділяли принципи цієї угоди.

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Цим вони підтвердили своє розуміння того, що Радянського Союзу більше не існує. В цих умовах М. Горбачову не залишилося нічого іншого, крім того, щоб оголосити про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв'язку із зникненням самої держави.

Наприкінці 1991 р. закінчилася епоха, що тривала понад сім десятиріч. Зійшла у минуле радянська форма державності, яка насправді була фіктивною і намертво прив'язувала Україну до тоталітарної наддержави. Народилася нова, демократична Україна.

УКРАЇНА В 1985—1991 рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ

12.6

Період 1985—1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Адже процеси, започатковані у добу горбачовської перебудови, тривають і досі, а деякі видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення.

Дослідженням цього цікавого, насиченого різноманітними і навіть сенсаційними подіями періоду, займається обмежене коло науковців. Здебільшого це політологи. Часто в авторській позиції замість відстороненого, позбавленого емоцій аналізу ми знаходимо живе життя, упередженість безпосередніх учасників подій.

Джерела, присвячені останньому періоду існування України у складі Радянського Союзу, досить різноманітні і загалом достовірні, оскільки цензурні перепони поступово послаблювалися. Але опублікованих джерел майже немає. Серед публікацій, які з'явилися після 1991 р., слід винести на перший план *збірник документів і матеріалів «Чорнобильська трагедія»*. Це фундаментальне видання, підготовлене Інститутом історії України НАН України, відбиває багато аспектів проблеми, яка залишається гостроактуальною для сучасного покоління.

Цікавим є великий за обсягом *збірник матеріалів А. Камінського «На перехідному етапі»*, опублікований українською мовою у Мюнхені в 1990 р. Це, по суті, систематизований звіт про роботу непересічного журналіста, яким є А. Камінський, в Україні. Його пильного ока не уникла жодна деталь, що свідчить про зміну важливих нюансів у позиціях і поглядах української інтелігенції. У поданих у збірнику репортажах, які призначалися для західних засобів масової

інформації або безпосередньо для громадян України (через радіостанції, що працювали на радянських слухачів), йдеться про наростання національно-визвольного руху, аналізуються зміни у настроях української політичної еліти, досліджується поглиблення системної кризи тоталітарного ладу Книга А Камінського не дає готових висновків, але є багатобарвною ілюстрацією доби, яка вже відійшла в історію

До публікацій, що мають характер історичного джерела, належить довідник **А. Г. Слюсаренка** і **М. В. Томенка** «Нові політичні партії України» Виданий у 1990 р, він аналізує інформацію, яку партії подавали про себе Цю інформацію не можна назвати об'єктивною, але для читача важливо знати, які ідеї і пропозиції висували нові партії, щоб заручитися підтримкою суспільства в умовах глибокої кризи комуністичної ідеології

Низку монографій присвячено аналізу політичних процесів цього періоду Серед них привертає увагу книга **Г. В. Касьянова** «Незгодні» — про українську інтелігенцію в русі опору 60—80-х років Центр її ваги — у попередньому історичному періоді, але немало сторінок присвячено висвітленню питання про те, як дисиденти «вписалися» у перебудовну добу, яку роль вони відіграли у піднесенні національно-визвольного руху

Слід також відзначити книги **О. В. Гараня** «Убити дракона 3 істори Руху та нових партій України» і **Г. І. Гончарука** «Народний Рух України Історія» Це перші спроби узагальнити закономірності появи та еволюції політичної течії, що перетворилася пізніше в одну з впливових партій Обидва автори, залишаючись професійними істориками, наприкінці 80-х років активно сприяли народженню нової політичної течії, але потім через різні причини відійшли від неї Книги написані на високому професійному рівні, проте залишаються гострополемічними Особливо це стосується монографії **Г. І. Гончарука**

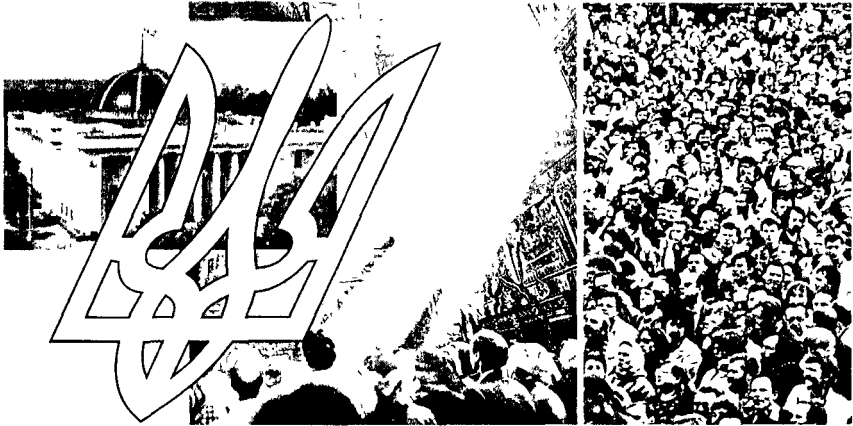
У книгах **В. М. Литвина** «Політична арена України дійові особи та виконавці» і «Україна політика, політики, власть», виданих з інтервалом у три роки, але написаних майже водночас, аналізується боротьба різних політичних сил на владному Олімпі Залучаючи велику кількість джерел, у тому числі архівних, автор простежує звитини політичного курсу у Києві під впливом різноманітних обставин У книгах вивчається характер суверенізації української політичної еліти під час зростаючого національно-визвольного руху В центрі дослідження — колоритна фігура секретаря ЦК Компартії України **Л. М. Кравчука**, який став першим Президентом незалежної Української держави Автор не приховує свого негативного ставлення до нього Проте наведені ним факти переконливо засвідчують непересічність особи, якій вдалося переломити закладені всім попереднім життям стереотипи і стати лідером всеукраїнського масштабу

У колективних працях відділу сучасної історії Інституту історії України НАН України, виданих у 1992 р — «Україна 90-х шлях до незалежності» і у 1997 р «Україна друга половина ХХ століття» за ред П П Панченка, міститься найбільш об'ємний аналіз періоду Спробу проаналізувати великий комплекс питань перебудовної доби слід втати як цілком своєчасну Проте недолком обох праць є те, що більшість авторів йде за фактами, які лежать на поверхні, і не дає подіям власної розгорнутої оцінки

Інститут історії України НАН України видав дві узагальнюючі праці з вітчизняної історії у 1996 р — «Історію України нове бачення» (т 2), у 1997 р (перевидання у 2000 р) — «Історію України» (навчальний посібник) Розділи про період 1985—1991 рр в обох книгах написані О В Гаранем Вони майже збігаються за змістом і мають один спільний недолк увага приділяється тільки політичним проблемам Автора реабілізує те, що політологічний аналіз проводиться на високому рівні

НАЦІОНАЛЬНО- ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Розділ ІЗ

90-ті роки ХХ ст. для України мають особливе значення. Доба, в якій ми живемо, є перехідним періодом — від тоталітаризму до демократії, від командної економіки до ринкової. Сучасні події важко піддаються осмисленню, оскільки всі ми перебуваємо всередині потоку і не маємо сталих орієнтирів. Громадянам України доводиться вирішувати надто багато проблем, які на перший погляд здаються нерозв'язними. Труднощі, зумовлені спадщиною тоталітарного минулого, накладаються на труднощі становлення нового суспільства. Проте на порозі нового століття, перед початком третього тисячоліття християнської ери український народ нарешті здобув можливість безперешкодного розвитку національної економіки і культури, творення суверенної держави і громадянського суспільства. Він вправі розраховувати на гідне місце серед європейських націй і у світовому співтоваристві.

В останньому розділі підручника розкриваються державотворчий процес і формування нової політичної системи в Україні, порушується проблема реформування національної економіки, йдеться про основні напрями етнополітики, шляхи духовного відродження українського народу, міжнародне становище України.

УСПИХИ І ТРУДНОЦІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

13.1

Якщо після Київської Русі Козацьку державу розглядали як першу республіку, УНР, що виникла у 1917 р., — як другу, то відновлена 24 серпня 1991 р. Україна постає третьою республікою.

Створення національних держав відповідає нормальному розвитку в Європі, особливо коли йдеться про Україну, європейська ідентичність якої незаперечна. Про це писали відомі геополітики. «Поляки, українці, чехи, словаки, угорці, південні слов'яни та інші, — читаємо, наприклад, у книзі Г. Гесселя «Хліборобська Європа» (1934 р.), — спільно репрезентують найбільшу спільноту в Європі, розщеплену штучними політичними стінами, проте поєднану спільними інтересами». Поки Україні не буде надано свободи, робить висновок автор, «не буде ані довготривалого спокою, ані тріумфу справедливості в Східній Європі».

Одним з парадоксальних результатів радянської національної політики стало те, що усі її спроби перетворити українців на росіян були марними. На початку 90-х років народ України виявився більш згуртованим і свідомим, ніж це було в 1917 р.

Західний регіон України функціонує вже майже за західноєвропейським зразком. Південна і східна частини її ще тільки проходять академічно-культурний етап цієї еволюції. Оскільки формування української нації як політичної далеко не завершилося, наявність держави створює необхідні передумови для її подальшого оформлення, як і розвитку всіх народів та національних груп, котрі проживають в Україні, утвердження священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності громадян.

Україна є суверенною, демократичною, соціальною і правовою державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Суспільне життя в нашій державі ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Специфіка становлення політичної системи в Україні та інших країнах колишнього СРСР полягає у запровадженні інституції президентства. Президент став ключовим елементом нової політичної системи в Україні.

Після виборів Президента виявилось, що цільові установки, на основі яких блокувалися провідні політичні сили, і політика Президента збіглися. Утворилася не структурована в окрему політичну організацію так звана «партія влади». Сформувалася нова державно-політична еліта як факт компромісу частини старої партійної керівної верстви й частини національно-демократичної опозиції. Участь тих партій, які зайняли місце у ніші конструктивної опозиції, зводилася до періодичних заяв щодо характеру своєї опозиційності чи підтримки певних інституцій державної влади (Верховна Рада, Уряд, Президент).

В останні роки існування СРСР демократична опозиція почала зважувати, яку державу треба будувати замість цілком залежної від московського центру УРСР, до яких традицій українського державотворення слід звертатися.

На установчому з'їзді Народного руху України за перебудову у вересні 1989 р. було заявлено, що головною метою створюваної організації є побудова демократичного і гуманного суспільства. У програмних документах Руху не йшлося про історичні аналогі, однак у його практичній та пропагандистській діяльності активно використовувалася державотворча традиція УНР.

Українська національна партія у квітні 1990 р. першою в своїх програмних документах поставила за мету «відновлення УНР, проголошеної Центральною Радою». На той час це був досить сміливий крок. У суспільстві ще зберігався за інерцією страх перед «контрреволюцією» та «антирадянщиною», що прищеплювався трьома поколіннями радянських людей.

Декларація про державний суверенітет поставила проблему державотворення у практичну площину. Через тиждень після прийняття Декларації перед будинком Київської міськради на Хрещатику поряд з прапором УРСР було піднято синьо-жовтий прапор. Незвичне сусідство прапорів, під якими воювали один проти одного червоноармієць і петлюрівці, свідчило про перехідний характер історичного моменту.

У кризовій ситуації, спричиненій невдалою спробою московських путчистів захопити владу, прапор УНР також відіграв мобілізуючу роль. Коли 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР зібралася на надзвичайну сесію, представники від демонстрантів внесли синьо-жовтий стяг у приміщення парламенту як символ розриву з тоталітарним московським центром. Компартійно-радянській номенклатурі, яка переважала серед народних депутатів, довелося під час проголошення незалежності України фактично солідаризуватися з історичною спадщиною УНР.

4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного прапора замайорів синьо-жовтий. Так була започаткована відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Номенклатура без вагань погодилася на розпуск Компарті України і розрив з московським центром. Однак необхідність перетворення національної символіки на державну вона сприймала боліче внаслідок причин суто психологічного характеру. Адже йшлося про символку УНР, тобто держави, негативне ставлення до якої прищеплювалося усім громадянам УРСР з дитинства. Тільки у середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради зважилася видати указ «Про Державний гімн України». Приймалася музична редакція гімну «Ще не вмерла Україна», автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст залишили відкритим.

У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий герб України. В постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного гербу України.

Затвердження нової державної символіки мало принциповий характер, тому що визначало стратегічний напрям державотворчого процесу. Однак у практичному розумінні доленосним для створення національної державності було здобуття контролю за силовими структурами на території України.

Номенклатура виявилася в цій ситуації на висоті. Вона спромоглася встановити контроль над суворо централізованими силовими структурами і змусити їх служити новій державі. Звичайно, це завдання було полегшене цілком однозначним волевиявленням українського народу. Особливий склад Радянської армії, Комітету державної безпеки та Міністерства внутрішніх справ був дисциплінованим, проте на нього не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві.

Верховна Рада 6 грудня 1991 р. прийняла Закон «Про Збройні Сили України». Ним проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні Сили, війська наземної оборони, війська оборони повітряного простору і військово-морські сили. Було створено Міністерство оборони України, яке очолив генерал К. Морозов.

Український парламент прийняв майже півсотні документів з регламентації формування Збройних Сил. На їх основі відбувалися реформування військових управлінських та організаційних структур, формування воєнно-технічної політики, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки воєнних кадрів, створення механізму соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей тощо. Отже, процес формування Збройних Сил мав керований характер.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину. В ній наголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної держави. Підкреслювалося, що Україна розглядає свою воєнну безпеку як стан воєнної

захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

Було розроблено програму скорочення Збройних Сил. За три роки звільнилося в запас понад 100 тис. офіцерів, прапорщиків і мічманів. Процес скорочення міг бути й інтенсивнішим, оскільки первісна чисельність армії істотно перевищувала критерії розумної достатності, що визначалися воєнною доктриною і кризовим станом народного господарства. Однак будівництво житла для військовослужбовців і розгортання мережі закладів з фахової перепідготовки не вдалося істотно прискорити. Тому процес переведення офіцерів у запас уповільнився.

Українська армія створювалася в складних умовах. Керівництву України не вдалося вплинути на командування та особовий склад Чорноморського флоту, який майже цілком перебував на українських воєнно-морських базах, щоб поставити його на службу новій державі. Невизначеність державного статусу флоту, який налічував близько трьохсот кораблів різного класу і величезну берегову інфраструктуру, стала на довгі роки однією з найгостріших проблем у російсько-українських відносинах.

Після краху наддержави Україні дістався третій за розмірами (після США і Росії) ядерний потенціал. Світ із занепокоєнням стежив за розпадом СРСР, побоюючись поширення ядерної зброї.

Проте керівництво України не мало наміру переглядати проголошений у Декларації про державний суверенітет неядерний статус, хоч у Верховній Раді раз у раз лунали голоси про передчасність відмови від ядерної зброї. Всі види цієї зброї, як стратегічної, так і тактичної, були перебазовані на територію Росії.

16 листопада 1994 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про приєднання України до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Остання крапка була поставлена на зустрічі глав держав — учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1 січня 1995 р. це співтовариство отримало іншу назву — Організація безпеки та співробітництва в Європі). 5 грудня 1994 р. у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і в такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи з надання Україні гарантій безпеки одночасно підписали глави Китаю і Франції.

Поряд з армією створювалися нові структури спеціальних підрозділів військ внутрішньої служби та конвойної охорони Міністерства внутрішніх справ, підрозділи Національної гвардії, частини спеціального призначення, Служби безпеки України.

У справі утвердження національної державності важливе значення мала постанова Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. На території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започаткувала вихід України з рубльової зони, тобто стала гарантією її внутрішньої економічної безпеки.

Закон «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. встановив, що кожний, хто постійно проживав на території республіки, міг обрати громадянство. Подвійного громадянства не допускалося, що мало принципове значення для утвердження національної державності.

У листопаді 1991 р. Верховна Рада України прийняла **Закон «Про державний кордон України»**. Відповідно до нього державний кордон СРСР на території України, яка межувала з чотирма країнами — Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією, — ставав державним кордоном України. Адміністративний кордон з трьома союзними республіками — Білорусією, Молдавією та Росією — ставав державним кордоном України. Однак питання про кордон потребувало узгодження з відповідними державами. Надалі виявилось, що це зовсім не проста проблема.

Ще у жовтні 1990 р. Верховна Рада України прийняла постанову про заснування з 1991 р. щоденної газети «Голос України», яка мала виходити українською і російською мовами. Парламент, який в цей час домігся вирішальних успіхів у зосередженні повноти влади в республіці, потребував власного друкованого органу. Замість звичного для радянських видань гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» нова газета, що почала виходити з січня 1991 р., обрала лозунг «Владу — Радам!». За радянською традицією і на противагу правилам орфографії термін «Ради» у множині писався з великої літери.

Лозунг «Владу — Радам!» недвозначно свідчив про те, що Верховна Рада претендує на всю повноту державної влади. Здавалося б, на це були підстави. Адже вперше парламент став працювати без директив з боку Компартії України. 23 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР продублювала рішення З'їзду народних депутатів СРСР про скасування статті в Конституції щодо керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії.

Влада, яка дісталася Верховній Раді від державної партії, мала диктаторську природу. Формально тільки по радянській лінії вона поділялася на гілки — законодавчу, виконавчу і судову. Насправді носієм влади була компартійно-радянська олігархія, а ради всіх рівнів використовувалися як «передавальний пас», що з'єднував її з народом. В останні роки горбачовської перебудови, коли можливості компартійно-радянського апарату маніпулювати виборчим процесом зменшилися, вплив виборців на радянські органи влади відповідно зріс. Конституційна реформа перетворила ради на справжній орган влади, але послабила саму владу. Адже партапарат, у руках якого

ради ранше були маріонетками, мав централізовану структуру і завжди діяв як цілний орган влади, підпорядковуючись власним інстанціям, де розроблялися і приймалися стратегічні рішення. Коли працівники партапарату опинилися на керівних посадах у радах, що отримали справжню владу, вони вже не могли діяти як одне ціле. Радянські органи влади ніколи не мали власної організаційної структури, оскільки в кожній своїй ланці інтегрувалися в партійну структуру. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилена некеріваність процесами суспільного розвитку. Це боляче позначилося на суспільному житті, оскільки держава, як і ранше, залишалася власником і розпорядником більшої частки продуктивних сил.

За 1992—1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. В умовах відсутності цілсної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя. Законодавців звинувачувати у цьому не варто. У пострадянському просторі (і меншою мірою — в усіх європейських країнах колишнього соціалістичного табору) створилася унікальна соціально-економічна ситуація, якій не відповідав нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, прилаштовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до гострих проблем сьогодення.

До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало повсякденне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була набагато кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Тому серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого просування у реформах. Небезпека такого підходу виявилася не відразу.

Трансформація влади відбувалася незалежно від усвідомленої волі політичних діячів, під впливом конкретних обставин. Суть цього процесу, який мав об'єктивну природу, полягала в розщепленні диктаторської влади компартійних структур, яка на поверхні політичного життя виступала у звичних формах радянської влади, на залежну тільки від електорату законодавчу і виконавчу гілки влади.

Закон про заснування посади Президента України. Верховна Рада прийняла незадовго до розпаду СРСР — 5 липня 1991 р. Народні депутати тоді ще не усвідомлювали, що з появою Президента почнеться розщеплення моноліту радянської влади на самостійні владні гілки, здатні протистояти одна одній і взаємно врівноважуватися, тобто попереджувати переростання будь-якої з них у диктатуру.

У чинній з 1978 р. Конституції України зазначалося «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які ста-

новлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів». Після запровадження посади Президента в Конституцію було внесено доповнення «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Між цими конституційними нормами існувало непримиренне протиріччя. Воно могло бути розв'язане лише прийняттям нової Конституції з поділом реальної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Успадкований від радянських часів фіктивний поділ влади за відсутності організаційної владної структури у вигляді КПРС загрожував суспільству анархією і хаосом. Необхідність в опрацюванні Основного закону, який мав окреслити повноваження кожної з існуючих структур державної влади, стала зрозумілою для найбільш далекоглядних політичних діячів ще тоді, коли КПРС продовжувала існувати. Щоправда, це була вже інша партія — позбавлена внаслідок конституційної реформи владних повноважень. Систему радянських органів, до яких перейшла вся повнота влади, треба було упорядкувати конституційним шляхом.

Концепція нової Конституції була ухвалена Верховною Радою України 19 червня 1991 р. У цьому український парламент випередив усі інші союзи республіки СРСР. Однак прийняття нової Конституції означало найглибшу політичну реформу, а до реформ компартійно-радянська номенклатура ще не була готова. Тому конституційний процес відбувався уповільненими кроками. Зміни, яких вимагало саме життя, вносилися раз у раз до Конституції 1978 р.

Відмовившись під приводом досягнення злагоди в суспільстві від боротьби на небезпечному конституційному полі, українська політична еліта свідомо загальмувала перехід до демократичного устрою. Це призвело до сумних наслідків. Зберегти тоталітарний режим після ліквідації державної партії було неможливо, хоча багато хто з відрваних від реальності політичних діячів щиро сподівався на такий поворот подій.

Проте гальмування демократичних перетворень і передусім економічних реформ виявилось вкрай небезпечним. Добре чи погано, проте радянська влада завжди забезпечувала безперербійне функціонування державних установ, від яких залежали практично всі сфери суспільного життя. У пострадянський період державний апарат, навпаки, став працювати з перебоями внаслідок неокресленості або неузгодженості функцій Верховної Ради як представника законодавчої влади і Президента як представника виконавчої влади.

Неокресленість повноважень призводила до постійного «перетягування ковдри» у взаємовідносинах між законодавчою і виконавчою владами. Прагнувши керувати країною за допомогою указів, Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу України. З документу, яким окреслювалися її повноваження, випливало, що цей орган повинен виконувати консультативні функції при Президенті.

Поява Державної думи недвозначно свідчила про намір Л. Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. Певна логіка у цьому була: законодавча діяльність парламенту не встигала за життям. Народні депутати багато часу витрачали на розв'язання поточних питань управління державою як на колективних засадах, тобто через розгляд конкретних справ у Верховній Раді, так і на індивідуальній основі (лобістська діяльність у межах власного виборчого округу або «за інтересами»).

Однак через дев'ять місяців з'ясувалося, що Державна дума була мертвонародженою ідеєю. Президент України змушений був розпустити її, наразившись на жорстку опозицію парламенту. Більш актуальним для нього було зміцнення виконавчої влади по вертикалі.

З подання Л. Кравчука **Верховна Рада України прийняла 5 березня 1992 р. Закон «Про представників Президента України»**. Законом установлювалось, що представник Президента є найвищою посадовою особою виконавчої влади — главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі. Зазначалося, що представник Президента забезпечує реалізацію законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влади, контролює діяльність місцевого й регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Разом з цим представник Президента не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть якщо вони суперечили закону. Він міг тільки призупинити їх дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Наявність контрольних функцій не давала йому права розв'язувати питання, що входили до компетенції місцевих рад.

Виконавська вертикаль влади певною мірою була зміцнена запровадженням інституту представників Президента. Проте Л. Кравчук насаджував свою вертикаль не в безповітряному просторі. З моменту запровадження конституційної реформи М. Горбачова повнота влади на місяць належала головам рад та їх виконкомів. Якщо ради і виконкоми очолювали різні люди, між ними теж спалахували конфлікти аж ніяк не персонального характеру. Не існувало будь-яких законів про сферу повноважень на законодавчому і виконавчому рівні, оскільки раніше будь-які питання розв'язувалися всередині бюро відповідного партійного комітету, де під пильним наглядом першого секретаря між собою спілкувалися всі керівники. Представники Президента вносили до існуючих труднощів свою частку. Взаємовідносини між ними і головами обласних та районних рад залишалися неокресленими.

Суперечності між Президентом і Верховною Радою, які зводилися кожного разу до з'ясування питання, за ким має бути останнє слово, поширилися на всю владну вертикаль. При внесенні змін і допов-

нень до Закону «Про представників Президента України» у березні 1993 р. Верховна Рада України проголосила, що голови обласних та районних Рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента, не було взяте до уваги.

Не визначеними залишилися також взаємини найвищих посадових осіб усередині виконавчої гілки влади, передусім Президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була лише підпорядкованість останнього Президентові. Внаслідок цього для Президента (незалежно від того, хто обіймав цю посаду) прем'єр-міністр ставав своєрідним громовідводом у спілкуванні з суспільством.

Хвиля страйкових виступів, в яких активну роль (аж до акції голодування) відігравали студенти, змусила голову Ради Міністрів В. Масола подати в квітні 1991 р. у відставку. Це був досвідчений професіонал, який з 1979 р. виконував функції заступника голови Ради Міністрів, а з 1987 р. очолював уряд. Після його відставки уряд отримав назву Кабінету Міністрів, яка підкреслювала його підпорядкованість Президентові. На чолі уряду Президент поставив першого заступника В. Масола В. Фокіна.

Впродовж 17 місяців Кабінет Міністрів, очолюваний В. Фокіним, піддався майже безперервній критиці з боку партій, профспілок та інших громадських організацій, оскільки економічне становище в країні невпинно погіршувалося. Проте між президентом і главою уряду не виникало політичних розходжень. Врешті-решт Л. Кравчук змушений був погодитися на відставку В. Фокіна. За поданням президента Верховна Рада України в жовтні 1992 р. затвердила головою уряду народного депутата України Л. Кучму. Останній обіймав посаду директора одного з найбільших у світі підприємств з виготовлення ракет стратегічного значення у Дніпропетровську.

Для Президента Л. Кучма виявився зовсім не таким поступливим підлеглим, як В. Фокін. До того ж новому прем'єр-міністрові довелося працювати в умовах погіршення економічної ситуації. Весною 1993 р. Л. Кучма зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях введенням їх до складу Кабінету Міністрів. Л. Кравчук такий хід прем'єр-міністра не підтримав. Л. Кучма не добився на це згоди і з боку парламенту.

Натомість Л. Кравчук запропонував Верховній Раді прийняти рішення, за яким надавалося право безпосереднього керівництва урядом і прийняття указів з нерегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону.

Верховна Рада України не підтримала Л. Кравчука. Не погодилася вона також на відставку Л. Кучми, яку останній запропонував після висунутих Президентом пропозицій. Л. Кучма дістав повноваження видавати декрети, що заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

Л Кравчук підписав у червні 1993 р Указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету Міністрів з питань оперативного управління народним господарством До функцій комітету, який мав очолити Л Кучма, належали розробка і реалізація заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва і соціального захисту населення Структура виконавчої влади за цим указом підлягала істотному перерозподілу Однак прем'єр-міністр, з яким уся ця програма дій не була погоджена, відмовився очолити надзвичайний комітет Президент змушений був через два дні відкликати указ Майже одночасно він піддав докорінному скороченню штат своєї адміністрації і ліквідував у ній комісії та ради, які дублювали відповідні структури Кабінету Міністрів

Президент і прем'єр-міністр так і не змогли дійти згоди Після кількох наполегливих прохань Верховна Рада України дозволила голові уряду у вересні 1993 р піти у відставку

Отже, навіть окремі політичні діячі за відсутності Конституції, яка б ґрунтувалася на поділі влади, і за відсутності законів, що визначали б коло компетенцій посадових осіб, не завжди могли домовитися між собою. Щодо діяльності парламенту або колективних органів влади на місцях, то робота їх час від часу заходила в глухий кут. Це пояснювалося тим, що політичні діячі перебували під впливом стереотипів і традицій тоталітарного минулого. Вони не вміли вслухатися в аргументацію опонентів, не могли знаходити баланс інтересів і усвідомлено залишати за противником певні позиції, тобто йти на компроміс. Крім того, вони не мали досвіду політичної боротьби парламентського типу, були зашорені ідеологічними цінностями, які не підтверджувалися практикою життя. Нарешті, в них відчувався брак професіоналізму, завжди властивий для новостворюваної політичної еліти раніше пригноблених націй.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

13.2

КПРС фактично поділялася на дві окремі партії — «внутрішню» і «зовнішню» Остання складалася з рядової членської маси і надавала державній структурі, якою насправді була КПРС, оманливого вигляду політичної партії «Внутрішня партія», тобто компартійно-радянська номенклатура, виглядала як всесильна кор-

порація, але насправді була лише провідником, а не носієм влади. Через те що КПРС будувалася на засадах демократичного централізму, вся влада у радянській наддержаві належала компартійній олігархії.

Конституційна реформа М. Горбачова докорінно змінила розстановку сил на політичному Олімпі. Вона спричинила різке зменшення владних прерогатив партійних комітетів — від районних до ЦК КПРС. У результаті керівна верхівка ЦК КПРС, тобто політбюро і секретаріат, втратила статус олігархії. Натомість підвищився політичний статус компартійно-радянської номенклатури. За відсутності олігархії вона «приватизувала» свої владні повноваження, але не перетворилася повністю з провідника на носія влади. В умовах вільних виборів номінальним носієм влади ставало суспільство.

Концентрація влади в руках підірвала значення КПРС як державної партії «Зовнішня партія» перестала бути потрібною номенклатурою. У кризовій ситуації, яку створив путч, вона легко погодилася на розпуск КПРС.

Суспільство звільнилося від всеохватної підпорядкованості державним структурам. Проте воно не встигло цього навіть усвідомити — настільки стрімким був у 1991 р. перебіг подій. До того ж суспільство тільки починало структуруватися по-новому і тому могло здійснювати лише епізодичний (під час виборів) вплив на формування та діяльність органів влади. Саме ця об'єктивна обставина дала змогу компартійно-радянській номенклатурі здійснити фактичну «приватизацію» влади.

Революційні події в останній період існування СРСР і в перші пострадянські роки істотно позначилися на «внутрішній партії». Невелика частка номенклатури, в основному старшого покоління, залишалася на старих позиціях в ідеології. Не маючи змоги поступитися принципами, ортодокси поступилися керівними посадами. Відхід від влади відбувався здебільшого через механізм голосування. Ці люди звикли до призначень за анкетними даними і не змогли витримати конкурентної боротьби на виборах.

Частина компартійної номенклатури, користуючись прихованим «золотом партії» або своїм впливом у господарських структурах, започаткувала невеликий прошарок банкірів, президентів фінансових фондів, біржовиків, власників підприємств і торговельних фірм.

Основна частина номенклатури, що перебувала між двома крайніми групами, утворила «партію влади». «Партія влади» — це політичний блок, що складається з прагматично орієнтованих і деідеологізованих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату та засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості і сільського господарства. Для її діячів характерні політичний та економічний консерватизм, схильність до авторитаризму, високий ступінь кругової поруки і кланових зобов'язань.

зань У окремих її представників наявні певні «націоналістичні» переконання, але в цілому це «самостійництво» має не національний або державницький, а кланово-корпоративний характер «Партія влади» виконує як програму націонал-демократів у тій її частині, яка збігається з її власними інтересами, і програму комуністичну захист радянської влади, підтримка колгоспно-радгоспної системи, збереження «загальнонародної» власності тощо Цим вона забезпечує собі досить широкий вплив на різні суспільні прошарки та на деякий час виступає консолідуючою силою українського суспільства Однак у тривалій перспективі така стратегія закріплює орієнтацію на взаємовиключні цінності Вона спрямована на виживання, а не на творення нового устрою Це були фахівці з різних галузей економіки й культури, ретельно відібрані свого часу відповідними компартійними структурами для керівної роботи Без таких фахівців з досвідом організаційної роботи суспільство не змогло б нормально функціонувати

«Чистка виборами» підготувала номенклатуру до активної діяльності в пострадянських умовах Конкурентів на владу в неї практично не виявилось Адаже державна партія десятиліттями була єдиною владною структурою і відбирала собі за допомогою добре налагодженої системи підготовки кадрів найздібніших людей з усіх прошарків суспільства

Компартійним прагматикам вдалося контролювати і навіть певною мірою направляти суспільно-політичні процеси Коли Народний рух України за широкої суспільної підтримки висунув гасло незалежності, вони не заперечували проти ліквідації Радянського Союзу Самостійність піднесла статус української політичної еліти і вперше відкрила перед нею міжнародні горизонти

Не маючи справжніх конкурентів, «партія влади» зустрілася, однак, з викликом людей, які вперше виринули на поверхню політичного життя у мітинговій обстановці початку 90-х років За допомогою антикомуністичних гасел, підкріплених історичними свідченнями про жахіття сталінщини, ці люди спробували скинути компартійних функціонерів, щоб зайняти їх місця Однак демагогія, як правило, не спрацьовувала По-перше, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової хвилі По-друге, «партія влади», будучи організаційно не оформленим, але замкненим кланом, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних мітингових політиків

У сформованій після березня 1990 р Верховній Раді України «партія влади» зайняла переважну більшість місць Представники її були в основному безпартійними Спочатку ця безпартійність функціонерів являла собою наслідок заборони КПРС З часом в їх середовищі, як і в суспільстві у цілому, стали виявлятися різні точки зору на перспективи розвитку країни Однак «партія влади» воліла залишатися безпартійною Належність до будь-якої партії звужувала простір для

маневру. До того ж популярність політичних партій залишалася вкрай низькою.

Представники номенклатури у парламенті легко погодилися з ідеєю запровадження інституції президентства. Та коли Л. Кравчук почав наповнювати президентську владу реальним змістом, вони поставилися до цього здебільшого негативно. Одна з найчисельніших в «партії влади» груп, що представляла радянські структури, зайняла непримиренну позицію у питанні про передачу виконавських функцій від виконкомів рад до президентської вертикалі.

Протистояння Президента і Верховної Ради на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження і звернутися до виборців з проханням підтвердити мандати.

У березні й квітні 1994 р відбулися вибори до Верховної Ради України. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарним принципом, який виключав активну роль політичних партій.

Виборці по-різному реагували на бездіяльність влади перед обличчям кризи. По-перше, переважна більшість народних депутатів попереднього скликання, яка балотувалася на новий строк (138 із 188), не була обрана. По-друге, багато виборців залишилося вдома, демонструючи недовіру до будь-якої влади. Було заповнено тільки 338 депутатських місць із 450. Ще 56 депутатів з'явилися після нових турів голосування влітку і восени 1994 р. По-третє, партії здебільшого не набували довіри виборців, і після трьох турів голосування половину місць у парламенті отримали позапартійні кандидати.

Депутатські фракції чисельністю понад 10 чоловік дістали тільки чотири партії — комуністи (90), Народний рух (22), Селянська партія (21) і соціалісти (15). У грудні 1994 р парламент погодився з пропозицією Центральної виборчої комісії припинити виборчий марафон і відкласти на рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися за такі, що не відбулися через неявку виборців або депутата не було обрано.

26 червня 1994 р відбулися вибори Президента України. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабиш, І. Плющ, П. Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, надав перевагу Л. Кучмі.

Головою Верховної Ради України було обрано лідера Соціалістичної партії О. Мороза. Прем'єр-міністром незадовго до президентських виборів знову став В. Масол. 19 липня 1994 р Л. Кучма, О. Мороз і В. Масол опублікували спільну заяву, в якій проголосили про готовність дотримуватися чинної Конституції і змінювати її положення тільки з доброї волі всіх сторін. Отже, представники законодавчої і виконавчої гілок влади зобов'язалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

Недовіра виборців до політичних партій, яка так яскраво проявилася під час виборів до Верховної Ради України навесні 1994 р., пояснювалася здебільшого відсутністю в суспільстві традицій багатопартійного життя. У перші роки незалежності широку підтримку мали лише комуністи з боку в основному старшого покоління і Народний рух України. НРУ виступав не як партія, а у вигляді слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання. Сотні тисяч людей бажали в його організаціях активно сприяти зламу тоталітарного ладу і державотворчій роботі.

На III з'їзді (Всеукраїнських зборах) Народного руху в лютому—березні 1992 р. метою дальшої діяльності було визначено утвердження незалежності України. У прийнятих документах проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, сприятиме діям Президента і забезпеченню ефективного функціонування системи влади, але перебуватиме у конституційній опозиції до виконавчих структур. З'їзд обрав трьох співголів НРУ — І Драча, М Гориня і В Чорновола.

Весна 1992 р. була апогеєм популярності НРУ. Після III з'їзду керівники Руху публічно визнали свої незгоди. Частина їх вважала, що треба зміцнювати здобуту державність, а тому відмовитися від опозиційності. Вони «входили до влади», обіймаючи відповідальні посади в адміністрації Президента, уряді, посольствах. Боротьбу з владою продовжили тільки ті, хто згуртувався навколо В Чорновола.

Саме НРУ організував кампанію протестів проти діяльності урядів В Масола та В Фокіна і добився їх відставки. Центральний провід Руху у жовтні 1992 р. заявив, що ставлення до уряду Л Кучми залежатиме від ефективності реформаторської діяльності останнього. До складу кабінету Л Кучми увійшли деякі пов'язані з Рухом діячі. Зокрема, І Юхновський обійняв посаду першого віце-прем'єра, а М Жулинський і В Пинзеник стали віце-прем'єрами.

На IV з'їзді в грудні 1992 р. перетворення Руху в політичну партію завершилося. Помилково перебільшуючи вплив своєї партії на народ, її лідер В Чорновола став вимагати розпуску Верховної Ради України і проведення нових виборів на багатопартійній основі. Однак розпочата ним кампанія по збиранню підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту провалилася. Весною 1993 р. від Руху відколотася окрема карликова організація — **Всенародний рух України** на чолі з Л Скорик і М Пороським. Чисельність первинних організацій партії почала скорочуватися, вплив її на народ послабився.

На III з'їзді **Української республіканської партії** (травень 1992 р.) відколотася радикальне крило на чолі з С Хмарою, яке вирішило створити нову партію. Головою УРП було обрано М Гориня, а почесним головою — Л Лук'яненка.

Ряд політичних партій разом із підприємницькими колами на початку 1992 р. заснували об'єднання демократичних сил «**Нова Ук-**

раїна». У червні того самого року установчий з'їзд проголосив створення **Християнсько-демократичної партії України**.

У червні 1993 р у Донецьку пройшов «вдбудовчий» з'їзд **Комуністичної партії України**. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано П Симоненка Делегати другого з'їзду у березні 1995 р проголосили КПУ правонаступницею партії, що існувала у складі КПРС і була заборонена у серпні 1991 р

Компартія України активно включилася у боротьбу за вплив на маси Основу її складають пенсіонери, ветерани, малокваліфіковані робітники Комуністичні осередки досить міцно пов'язані з директоромським корпусом державних підприємств, особливо в Донбасі З усіх партій КПУ найбільш масова Це жорстко централізована структура з високою дисципліною Не маючи програми виходу з економічної кризи, КПУ будує агітацію на часто справедливій критиці властей

Досить численною залишається **Соціалістична партія України (СПУ)**. Платформа соціалістів мало відрізняється від програмних настанов комуністів Однак вони мають талановитого лідера — О Мороза Спроби його зайняти помірковану і зважену позицію соціал-демократичного спрямування завжди нашоувхувалися на опр з боку основної членської маси, яка перебувала у полоні застарілих стереотипів

Радикальні соціалісти на чолі з Н Вітренко відкинули опортуністичну політику лідера і утворили **Прогресивно-соціалістичну партію** (близько тисячі членів на початок 1999 р)

У 1992 р була створена **Селянська партія України (СелПУ)**. Вона відстоює інтереси аграрного директорського корпусу й активно протидіє реформам на селі

На березнево-квітневих виборах 1994 р до Верховної Ради України три ліві партії — КПУ, СПУ і СелПУ — виступили єдиним фронтом і домоглися істотного успіху Завдяки цьому ліві захопили контроль над керівництвом Верховної Ради На президентських виборах у червні 1994 р вони висунули єдиного кандидата — О Мороза Після його поразки лівий блок підтримував у другому турі кандидатуру Л Кучми

Останнім часом в Україні відбувається розвиток партій центристського типу Це нове явище свідчить про успіхи у політичному структуруванні суспільства, викликаному переходом до ринку

Центристи, як це видно з назви, посідають у країнах ринкової економіки серединну нішу у політичному житті — між лівими силами, представленими в основному соціал-демократами, і правими, тобто ліберально-консервативними силами Ліві представляють в основному інтереси робітників, а праві — інтереси роботодавців Центристські партії рівною мірою відображають інтереси обох сторін У цьому їх перевага Адже в суспільстві має зберігатися рівновага між рівноправними учасниками виробничого процесу — працею і капіталом Якщо державні органи захищатимуть працю, ігноруючи капітал, ділова

активність почне знижуватися, що згубно позначиться передусім на зайнятості. Якщо державні органи захищатимуть капітал, ігноруючи працю, матеріальне становище народних мас погіршиться, попит на товари знизиться, а відповідно й прибутки роботодавців скоротяться. Соціальною опорою центристських партій є середній клас, який виробляє основну частку валового внутрішнього продукту.

Ці закономірності у посткомуністичних країнах діють в послабленій формі, оскільки учасником виробничого процесу все ще залишається сама держава. Центристські позиції властиві у таких країнах партіям, пов'язаним з владою і зацікавленим у зменшенні соціальної напруженості. Внаслідок майже цілковитої в Україні відсутності середнього класу центристські партії мають меншу соціальну опору, ніж партії, розташовані на краях політичного спектра.

У січні 1995 р. відбувся установчий з'їзд нової партії — **Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)**, що об'єднала Соціал-демократичну партію України, Українську партію справедливості і Партію прав людини. Соціал-демократизм в Україні зміщений у політичному спектрі в бік центру, тому що комуністи та соціалісти відбивають інтереси політичних сил, які заперечують ринок. Нова партія налічувала кілька тисяч членів, її очолював колишній міністр юстиції В. Онопенко. Під час перевиборчої кампанії, яка розгорнулася з осені 1997 р., список ОСДПУ очолили колишній президент України Л. Кравчук і колишній голова уряду Є. Марчук. Цей досить неочікуваний хід з боку визначних політиків забезпечив ОСДПУ перевагу перед конкурентною СДПУ на чолі з Ю. Буздуганом і добрі шанси на успіх у виборах як у західних, так і в східних областях.

Серед центристських досить серйозну силу являє **Народно-демократична партія (НДП)**. Вона утворилася в лютому 1996 р. на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання «Нова Україна». Головою цієї партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко. Керівництво НДП складається з представників «партії влади» — О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнарьова, І. Плюща, В. Пустовойтенка та ін. Створення НДП стало свідченням «партизації» вищої владної номенклатури. Попри відсутність великих первинних осередків ця партія має впливові позиції як у східних, так і в західних областях України.

Парламентські вибори 1990 і 1994 рр. відбувалися за мажоритарною системою. У кожному виборчому окрузі перемагав кандидат, який набирав абсолютну більшість голосів. Виборчі змагання за цих умов перетворювалися на боротьбу особистостей. Однак передвиборчі програми кандидатів були схожі, а після обрання кожний депутат міг сказати, що невиконання обіцяного — не його особиста вина.

У жовтні 1997 р. було прийнято Закон про вибори за пропорційно-мажоритарною системою. Половину виборчих округів (225) було залишено мажоритарними. В другій половині переможець мав визна-

читися на виборах 1998 р за партійними списками Партія або блок партій, які набирали більше 4 відсотків голосів виборців, діставали право на депутатські мандати пропорційно кількості поданих голосів Партії, які не долали чотиривідсоткового бар'єра, позбавлялися депутатських мандатів

Нова виборча система підвищила роль партій у суспільно-політичному житті Це означало, що політичне структурування суспільства набуло динаміки

До виборів 1994 р. в Україні склався тип партійної системи, що мав ознаки мультипартійності і поляризованості. У другій половині 90-х років суспільство стало на шлях партійної трансформації. Його характеризував об'єднуючий процес структурування десятків малочисельних політичних партій у визначених ідеологічних та політико-економічних концепціях, а саме: комуністичній та соціалістичній, соціал-демократичній, ліберальній і консервативній.

Для українського суспільства чи не найголовнішою проблемою є формування корисної для народних мас та підконтрольної їм еліти Це стане можливим, коли суспільство буде спроможним забезпечити широке соціальне представництво у керівній еліті, «партії влади» В ідеалі провідне місце в ній має посісти так званий середній клас, який тільки формується

Суспільство сучасної України є індустріальним. Воно прагне подолати свою відсталість від постіндустріальних країн, здійснити прорив у цивілізоване середовище. Звідси й характер нашої політичної системи, перехідної від закритого до відкритого демократичного суспільства з високорозвиненими економікою і соціальними відносинами.

ПОБУДОВА НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

13.3

Утвердження незалежної держави проходило під гаслами боротьби за права людини, права нації, демократичні свободи Громадянам України, як і громадянам інших союзних республік колишнього СРСР, здавалося, що, виборовши незалежну державу, вони збережуть й усі блага «реального соціалізму» та додадуть до них багатства невизискуваної центром самостійної держави, а також цінності західної демократії — права людини і демократичні свободи

Проте на цьому шляху українське суспільство зіткнулося з непередбаченим занепадом економіки, інфляцією, розкраданням матері-

альних цінностей, розвалом системи освіти, занепадом культури, ідейним хаосом, зростанням злочинності й моральною деградацією

Головною стала проблема виживання На перший план вийшли фундаментальні чинники життя багатомільйонних мас людей — гарантії задоволення мінімальних життєвих потреб Це робота, освіта, медичне обслуговування, забезпечення старості, впевненість у майбутньому дітей

Категорії «капіталізм» і «соціалізм» рядового громадянина перестали цікавити Люди зрозуміли головне у країні, що розпалася, не було ні того, ні іншого в сучасному розумінні цих термінів, а отже, тодішніх надій на «світле майбутнє» У центрі нових соціальних орієнтирів — ідея приватної власності Вона диктує нові стандарти поведінки людей у сфері виробничої та підприємницької діяльності Проте глибока соціальна дезінтеграція, властива українському суспільству, пояснює слабкість інтересів, соціальної волі тих верств, які зацікавлені в економічній і політичній модернізації Це, у свою чергу, стримує формування громадянського суспільства, нової еліти, створення демократичної системи

Більшість населення неспроможна впродовж відносно короткого часу подолати стереотипи тоталітарної свідомості, активно боротися за утвердження громадянського суспільства Передусім це пов'язано з соціально-генетичною спадщиною, яка залишилася Україні на руїнах СРСР Голодомор 1933 р, Друга світова війна, фізичне винищення кращих представників нації, Чорнобиль — ось причини соціально-культурної і політичної дезінтеграції, коматозного стану політичної волі українського суспільства

У масовій свідомості переважають песимістичні настрої щодо ситуації в Україні, але прибічників приватизації державної власності, ринкових реформ — більше, ніж прихильників планово-розподільчого господарювання У незалежній державі, хоч і повільно, зростає кількість власників і підприємців Чимало й тих, хто бажає ними бути

Люди вчать рахувати кошти і починають розуміти, що їх матеріальна забезпеченість залежить передусім від них самих, а не від держави У суспільстві в цілому склалося розуміння необхідності здійснення радикальних перетворень Людям набридли безплідні розмови про реформи Вони вимагають їх рішучого та ефективного здійснення В умовах переходу до ринкової економіки хоч і повільно, але розвивається процес приватизації

Отже, у масовій свідомості намітилася тенденція позитивного ставлення до нового суспільного устрою З остаточним переборенням основної утопічної старої ідеології — рівності соціальних груп на основі суспільної власності — відкриваються можливості безболісного набуття Україною форм європейського суспільства, що розвивається за об'єктивними законами ринкових відносин в умовах демократич-

ного ладу Нині в умовах первісного накопичення капіталу, влучно охрещеного в народі як «прихватація», тобто стихійності ринкових відносин, відбувається суперечлива соціальна диференціація Некерований процес призводить до накопичення багатства на одному полюсі і все більшого зuboжіння — на іншому

Досить швидко, в основному у великих містах, склався своєрідний «виробничо-дозвільний клас» — чисельна група молодих та енергійних індивідів з високими доходами Їх обслуговує розгалужена мережа нічних клубів, казино, барів, ресторанів, дорогих супермаркетів — інфраструктура для витрачання здобутого капіталу у вільно конвертованій валюті Центральні райони великих міст — раніше традиційне місце проживання високопоставленої державно-партійної еліти — поступово заселяються «новими заможними» Це цілком суверенний анклав у соціально-економічному просторі сучасної України Він замкнений на собі А поряд — зони господарської анемії, занепаду й розпаду економіки, незворотної втрати мотивації до праці, безробіття тощо

Від «партії влади» і «нових заможних» намагається не відставати «нова номенклатура» Вона, декларуючи формальну рівність, свою владу і свої посади безконтрольно використовує з метою збагачення Вона закріпила за собою частку державної власності, якою вже давно фактично розпоряджається Процвітає корупція, безпосереднім суб'єктом якої виступають державні чиновники різних рангів, політичні діячі, функціонери громадських і господарських організацій

Водночас організована злочинність створила мережу великих комерційних фірм, які часто конкурують з фірмами, що очолюють колишні партійні та комсомольські діячі Населення не бачить між ними жодної різниці, об'єднуючи їхню діяльність одним словом — «мафія» Елементом «чорного ринку» стало рекетирство Неспроможність держави на належному рівні оплачувати роботу співробітників органів внутрішніх справ дала злочинцям можливість широкого неформального оподаткування підприємств і торговельних закладів Неможливо відкрити навіть маленький киоск без його неофіційного оподаткування На жаль, стало фактом, що ніхто не хоче жити на офіційну зарплату «Хабаризація» охопила цілі структури політичної влади й державної адміністрації

В Україні складається біполярний образ соціальної структури, недостатньо вивчений політологами і статистиками Формально він фіксується такими позиціями «верхи — низи», «сильні — слабкі», «ті, що процвітають», — ті, що зuboжують» Найбільш компетентні й активні змінили професію, знайшли додаткову роботу, намагаються не припустити зниження рівня життя Інші все ще сподіваються на допомогу, захист, культивуючи споживацькі настрої та очікування

А тим часом відбулося зрощення номенклатури з торгово-господарською елітою і «новими заможними» Специфіка зростання й са-

мовідтворення останніх обумовлюється нинішнім характером накопичення капіталу. Це переважно торговельні угоди, валютні та біржові операції, які забезпечують сотні відсотків прибутку. Ніякі вкладення у виробництво не дають подібного ефекту. Тому всі ці нувориші мало або зовсім не зв'язані зі сферою виробництва.

Проте слід пам'ятати, якщо середній клас не стане реальністю у близькій перспективі, ймовірність соціальних спалахів буде високою, а вихід з кризи залишиться нездійсненим.

Як і в усьому цивілізованому світі, середній клас має складати в Україні більшість населення, мати власність або винагороду за працю, достатню для життя, позбавленого повсякденних турбот. Він є віссю, що врівноважує кожне цивілізоване суспільство. Інтереси середнього класу збігаються з інтересами більшості громадян держави. Він виконує своєрідну роль буфера, який знімає соціальну напруженість від зіткнення інтересів «верхів — низів», «сильних — слабких», тобто полярних класів.

Тому великим недоліком у діяльності Верховної Ради, Кабінету Міністрів України є те, що вони не створили економічні умови для швидкого становлення середнього класу. Адже мільйони громадян, які не зуміли пристосуватися до нових умов, становлять стресогенний чинник у державі, оскільки вони сприйнятливі до архірадикальних, екстремістських та популістських гасел. Вони здатні й на деструктивні спонтанні дії. Це природна реакція на приниження ситуацію повної залежності від обставин життя, політики держави, «тих, що процвітають», і неспроможність адаптуватися до вимог середовища.

В умовах, коли влада і політики поглинуті проблемами розбудови державності та її соціальних інституцій й мало уваги приділяють формуванню юридичних і економічних гарантій підприємницької діяльності для впливу на соціальні процеси суспільства, зростають відверта пасивність значної частини населення, і політична апатія. Спостерігається криза відчуття належності до держави у верств і категорій населення, що не дістають в нових умовах надійного соціального захисту. Це небезпечна ознака дезінтеграції суспільства. Вона свідчить про слабкість інтересів саме тих соціальних верств, які орієнтовані на ринкову економіку і від яких залежать успіхи останньої.

Усе це безпосередньо формує громадську думку, політичні орієнтації людей, стримує формування у суспільстві розвиненої системи політичного плюралізму. Основою збереження соціального спокою та злагоди в Україні є досить високий освітній і культурний рівень та законотриманість населення порівняно з багатьма країнами колишнього СРСР. Крім того, стабільність у державі підтримують потужні й керовані силові структури МВС, здатні попередити будь-який конфлікт.

Вагомим чинником залишається безконфліктна ментальність українського народу, його дивовижна терплячість. Мільйони українців

різного віку та фаху стали так званими «човниками» і заробляють тим, що перевозять товари з сусідніх країн

Однак політична напруженість в суспільстві зростає. Поряд з патріотичними набувають розвитку антидержавні настрої певної частини населення, виразниками яких виступають окремі депутати Верховної Ради, преса. Найважче є також криза суспільства.

Водночас позитивним є те, що з часу проголошення незалежності України покинчено з однопартійною системою та ідеологічним монополізмом, підірвано адміністративно-командні важелі керівництва економікою, суспільно-політичним життям. Політична система України характеризується багатопартійністю. Все це юридично закріплено у Конституції України 1996 р.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

13.4

Конституційний процес в Україні розпочався з проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. У цьому документі конституційного значення утверджувалися принципи суверенності, демократизму, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, неподільності території України, рівності усіх громадян перед законом, гарантування державою їхніх прав та свобод.

Як уже зазначалося, у червні 1991 р. Верховна Рада України затвердила концептуальні положення майбутнього Основного закону. Вони ґрунтувалися на принципах, проголошених Декларацією про державний суверенітет. Створена парламентом конституційна комісія почала роботу над текстом Основного закону. Вона виходила з норм, закріплених у Декларації прав людини, Європейській конвенції з прав людини, пактах Організації Об'єднаних Націй про економічні, соціальні та культурні права. З метою запозичення всього найкращого і перевіреного досвідом комісією вивчалися як конституційна практика багатьох зарубіжних прав, так і багатовіковий досвід українського народу. Цей блік конституційної творчості не викликав суперечок у членів комісії різної політичної спрямованості.

Проблема розподілу законодавчої і виконавчої влади виявилася в роботі комісії найскладнішою. Більшість депутатів відкидали норми, які приводили до створення сильної виконавчої влади, і прагнули зберегти за парламентом основні владні повноваження. За їхніми уявленнями, президентська влада мала бути тільки представницькою. Л. Кравчук, навпаки, наполягав на внесенні до Основного закону норм, які закріплювали за ним максимум повноважень і перетворювали Україну на президентську республіку.

Конституційний процес зайшов у глухий кут Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р, до якої було внесено більше двох сотень поправок Поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим поправкам, у результаті чого Конституція не виконувала своєї основної ролі — забезпечення стабільності політичного життя

Після виборів 1994 р утворилася нова конституційна комісія, в якій була порівню представлена законодавча і президентська влада Відповідно на чолі комісії були затверджені співголови з однаковими повноваженнями — Президент України Л Кучма і Голова Верховної Ради України О Мороз

Конституційна комісія зіткнулася у своїй роботі з тією самою проблемою, що й попередня поділ владних повноважень між парламентом і главою держави та виконавчої влади виявився справою нерозв'язною

Верховна Рада України у травні 1995 р прийняла Закон про державну владу і місцеве самоврядування Президент отримував права глави уряду, який він міг формувати самочинно, без затвердження парламентом Система місцевих органів виконавчої влади також підпорядковувалася безпосередньо Президентові Однак головами місцевих державних адміністрацій повинні були ставати голови відповідних рад, які обиралися на виборах Голови державних адміністрацій надіялися основними розпорядчими функціями, а за місцевими радами збергалися обмежені повноваження, зокрема затвердження місцевого бюджету

Однак прийнятий закон не можна було запровадити в життя За нього проголосувала проста більшість депутатів Прийняття його конституційною більшістю голосів (дві третини) було неможливим внаслідок рішучої незгоди депутатів від лівих партій на перетворення України в президентську республіку

У цій кризовій ситуації Л Кучма опублікував указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту та Верховній Раді У бюлетені питання ставилося так кому Ви довіряєте — Президентові України або Верховній Раді?

Однак обидві сторони не винесли свої суперечки на судження виборців Це був розумний крок хоча б тому, що згідно з діючою тоді Конституцією глава виконавчої влади не міг влаштовувати референдум без згоди парламенту, а опитування не могло мати законодавчих наслідків Отже, якби результати опитування виявилися позитивними для Президента України, він не міг скористатися ними для реформування системи влади, не наштотхнувшись на звинувачення в організації державного перевороту

У червні 1995 р криза влади була вичерпана укладенням конституційної угоди терміном на один рік Президент отримував на цей термін повноваження, передбачені прийнятим Верховною Радою неконституційною більшістю голосів Законом про державну владу і місцеве самоврядування Для положень Конституції 1978 р, які суперечили цьому закону, тимчасово припинялася

Рік минув у гострих суперечках, але не приніс позитивного розв'язання спірних проблем Ліві партії, без участі яких неможливо було досягти конституційної більшості у парламенті, необхідної для прийняття Основного закону, не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, не надання російській мові державного статусу

Знову виникло питання про звернення до народу, на цей раз у формі референдуму, а не опитування Рада національної безпеки і рада регіонів, тобто президентські структури, рекомендували оголосити референдум щодо затвердження Основного закону в редакції, винесеній конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту, названого Народними зборами. Верховна Рада не прийняла президентського проекту і під час дебатів внесла до нього багато поправок, з частиною яких Л. Кучма був уже готовий погодитись, аби прийняти Конституцію України. Зокрема, він дав згоду на однопалатний парламент, хоча поділ на дві палати надавав виконавчій владі більшу самостійність. Тепер же на референдумі передбачалося внести первісний президентський проект, навіть без узгоджених під час парламентських дебатів поправок. Відповідний указ про референдум було підписано, після чого в країні спалахнула гостра політична криза.

Зрештою українська політична еліта вирішила не випробовувати долю. У Верховній Раді була сформована комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. Крок за кроком вона узгоджувала позиції різних політичних фракцій і партій, визначаючи той текст Основного закону, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів.

Засідання Верховної Ради України 27 червня 1996 р. стало справді історичним. Народні депутати ухвалили не припиняти його, поки текст Основного закону не буде погоджений повністю. Знов і знов повторювалося голосування щодо спірних статей, аж поки за прийняту редакцію не висловлювалися дві третини складу парламенту. Потяглася довга «конституційна ніч».

Вранці 28 червня 1996 р. текст Конституції України був проголосований у цілому і набрав необхідну більшість голосів. Конституційний процес, який тривав рівно п'ять років з моменту прийняття концепції Основного закону, завершився.

День прийняття Конституції України — 28 червня 1996 р. — проголошено державним святом.

Конституційний процес був багатолітнім борінням різноспрямованих політичних сил. Через це чинна Конституція України має багато компромісних формулювань, деякі логічні неузгодженості, свідомі чи несвідомі пропуски, які утруднюють користування певними статтями або допускають різне їх тлумачення. Недосконалість тексту не

підважує доленосного значення Конституції. Це — живий документ, розроблений політичними бійцями, а не кабінетними вченими. Він певним чином упорядковує політичне життя українського народу у перехідну добу кардинальних зрушень. Уроки ще недовгої історії сучасної Української держави вселяють переконаність у тому, що Основний закон поважатимуть усі учасники політичного процесу. Той, хто спробує стати над Конституцією, опиниться поза законом.

Україна не стала президентською республікою. Однак вона не залишилася парламентською республікою, на чому наполягали переконані прибічники останнього, вдосконаленого М. Горбачовим варіанта радянської влади. Сильні повноваження мають і Президент України, і Верховна Рада України. Це утруднює зловживання владою, робить безперспективними спроби різних політичних осіб, партій або кіл вдатися до диктатури.

За Конституцією Верховна Рада має три основні функції: розробку та ухвалення законів, контроль за діяльністю уряду, визначення засад зовнішньої політики. Основною в роботі парламенту є законотворча діяльність. Ніхто, крім Верховної Ради, не може в Україні видавати закони.

Адміністративно-політичний устрій дістався Україні у спадщину від радянського минулого. Основні політичні сили прийшли до згоди не змінювати його у найближчому майбутньому, оскільки суспільству вистачає інших змін. Не змінювалася й конфігурація виборчих округів. Всього їх налічувалося 450, і на одного депутата в середньому припадало понад 70 тис. виборців.

Внаслідок нерозвиненості політичних партій склад Верховної Ради України, який був чинний до весни 1998 р., поділився не стільки на партійні фракції, скільки на депутатські групи. Останні не є чимось остаточно закріпленим. Їхній склад змінювався у міру різних обставин парламентського і загальнополітичного життя. У 1997 р. спектр лівих сил у парламенті був представлений двома сотнями депутатів і складався з таких депутатських груп або фракцій: Комуністична (90 депутатів, лідер П. Симоненко); Соціалістична (34 депутати, лідери І. Чиж, С. Довгань); Аграрники за реформи (24 депутати, лідер К. Ващук); Міжрегіональна депутатська група (21 депутат, лідер Ю. Болдирев); Незалежні (27 депутатів, лідер В. Гетьман). Спектр правих сил у парламенті налічував півтори сотні депутатів і складався з таких депутатських груп або фракцій: Єдність (26 депутатів, лідер В. Меркушов); Соціально-ринковий вибір (25 депутатів, лідер Є. Марчук); Конституційний центр (51 депутат, лідер М. Сирота); Реформи (24 депутати, лідер С. Соколов); Народний рух (24 депутати, лідер В. Чорновіл).

У спектрі лівих сил більшість депутатів з наближенням парламентських виборів 1998 р. почали тяжіти до центру. Зокрема, О. Мороз більш визначено став заявляти, що поділяє соціал-демократичні

погляди. У спектрі правих сил відчувалася ідентична трансформація. Це засвідчив, зокрема, вибір Л. Кравчука і Є. Марчука, які приєдналися до виборчих списків СДПУ(о).

Згідно з Конституцією України народні депутати України обираються терміном на чотири роки і здійснюють свої повноваження на постійній основі. Будучи обраними, вони не мають права залишатися на державній службі, тобто парламентська діяльність є професійною. Після прийняття Конституції виникла колізія з депутатами, які не бажали залишати свої посади. Таких виявилось близько 70. Депутати-«сумісники» аргументували свою відмову визначитись тим, що закон, навіть Основний закон, не може мати зворотної сили.

За Конституцією український парламент має вагомі контрольні функції, які передбачають заслуховування голови уряду, міністрів та керівників відомств на пленарних засіданнях і на засіданнях депутатських комітетів та комісій. Висновки і пропозиції щодо відповідальності посадових осіб можуть бути направлені до органів прокуратури та суду або виноситися на розгляд пленарного засідання Верховної Ради.

До компетенції парламенту входить призначення і звільнення деяких посадових осіб. Зокрема, Верховна Рада України надає згоду на призначення Президентом прем'єр-міністра, на призначення та звільнення Президентом голови Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Держкомінформполітики, голови та членів Центральної виборчої комісії. Вона надає згоду на призначення Президентом Генерального прокурора і може висловлювати йому недовіру, несумісну з подальшим перебуванням цієї особи на своїй посаді. Парламент призначає половину складу ради Національного банку, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного суду України.

Кабінет Міністрів визначається в Основному законі як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою більше половини конституційного складу Верховної Ради, тобто не менше ніж 226 депутатів. Повноваження уряду припиняються у разі обрання нового Президента, заяви про відставку Прем'єр-міністра, звільнення Прем'єр-міністра Президентом і ухвалення парламентом резолюції недовіри урядові.

Президент України визначається Конституцією як глава держави. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав на свободу людини і громадянина. Президент не є одним із суб'єктів розподілу влад. Він об'єднує всі гілки демократичного розподілення влади в єдине ціле, здійснює погоджувальні функції стосовно їх діяльності, виступає в ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь.

Конституцією України передбачено, що Президент обирається терміном на п'ять років на основі загального, рівного і прямого ви-

борчого права шляхом таємного голосування Одна й та сама особа не може бути Президентом більш як два терміни підряд У межах коштів, передбачених у бюджеті для здійснення його повноважень, Президент може створювати консультативні й дорадчі органи Найголовнішим з них є Рада національної безпеки і оборони, а також Адміністрація Президента

За Конституцією до очолюваної Президентом Ради національної безпеки і оборони входять Прем'єр-міністр, міністри оборони, внутрішніх і закордонних справ, голова Служби безпеки України Рада контролює і координує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони Секретар Ради безпосередньо керує роботою її апарату і є в Україні помітною політичною фігурою «Силові» міністри і міністри закордонних справ та інформації підпорядковані безпосередньо Президентові

Про Адміністрацію Президента в Конституції України нічого не сказано Однак ця установа має велике значення у політичній системі України, оскільки уособлює і матеріалізує президентську владу Керівництво Адміністрації, як і секретар Ради національної безпеки і оборони, має помітний вплив на главу держави передусім у кадрових призначеннях на вищі посади у виконавчій владі Однак ця обставина є суто конкретною і визначається особливостями підходів Л Кучми як до керівництва взагалі, так і до свого найближчого оточення зокрема За інших обставин роль вищих чиновників президентської адміністрації може змінюватися

Порівняно з попередньою Конституцією повноваження Президента в соціально-економічній сфері істотно звузилися Конституція 1996 р не передбачає видання Президентом указів з соціально-економічних питань Водночас розширилися кадрові повноваження Президента — насамперед у частині призначення керівників усіх центральних інституцій виконавчої влади та можливості звільнення з посади Прем'єр-міністра без згоди парламенту

З прийняттям Основного закону створено якісно нову інституцію у системі державних органів — Конституційний суд Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх сферах життя, на стабілізацію і зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції Функція Конституційного суду полягає у вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, а також в офіційному тлумаченні Конституції та законів

Нова Конституція закріпила державно-політичну систему в Україні, побудувала на принципово нових засадах взаємини держави з політичними партіями та громадськими організаціями Зроблено важливий крок у формуванні політичної нації, для становлення якої найважливішою проблемою є організація розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя

Березневі вибори 1998 р до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування були першими, що відбулися в умовах дві нової Конституції України Згідно із **Законом України «Про вибори народних депутатів України»**, який Верховна Рада України прийняла у жовтні 1997 р, вибори пройшли в один тур Перемого здобував кандидат, який випереджав за поданими голосами своїх суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших, тобто проти нього Ця норма не зовсім відповідала демократичним принципам Однак у конкретній політичній ситуації України без неї важко було обійтися, адже вона припинила виснажливий марафон у виборчій кампанії 1994 р

Велике значення мало запровадження законом змішаної пропорційно-мажоритарної системи Вона прискорювала політичне структурування Верховної Ради України, ініціювала процес виявлення у депутатському корпусі більшості, яка могла б взяти на себе політичну відповідальність за все, що відбувається в країні

Багатопартійність, яка виникла в Україні після розпаду тоталітарної партії, характеризувалася наявністю значної кількості дрібних політичних об'єднань Перед виборами 1998 р їх налічувалось понад п'ятдесят Розмір бланків виборчих бюлетенів переконливо ілюстрував роздрібненість політичних сил лівого, центристського і правого спрямувань Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р 30 політичних партій і партійних блоків

Численні претенденти на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі і потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали колосальні незручності Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися у чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації Тому ще під час передвиборної кампанії партії і блоки вслякко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники його запам'ятали

До виборчих списків було внесено 37 540 тис чол У голосуванні взяла участь 26 571 тис виборців, або 70,8 відсотка їх загальної кількості За списки кандидатів у народні депутати України від політичних партій і виборчих блоків проголосували 24 353 тис громадян, або 91,7 відсотка тих, хто взяв участь у голосуванні Не підтримали виборчого списку будь-якої партії або блоку 1397 тис виборців (5,3 відсотка)

У багатомандатному загальнодержавному окрузі депутатські місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр. Компартія України завойовала 24,7 відсотка голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого. Комуністи дістали 84 мандати, Народний рух України — 32, блок СПУ-СелПУ — 29, Партія зелених України — 19, Народно-демократична партія — 17, об'єднання «Громада» — 16, Прогресивна соціалістична партія і Соціал-демократична партія (об'єднана) — по 14.

За списки кандидатів у депутати зазначених партій і партійних блоків було подано загалом 17 482 тис. голосів. За списки партій і блоків, які не подолали чотирьохвідсотковий бар'єр (іх виявилось 22) було подано 5474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним «призом» для партій-переможниць.

Хоча чотирьохвідсотковий бар'єр пройшли п'ять центристських партій та блоків і лише три ліві, найбільше голосів було віддано саме за них. Тому голоси виборців, які висловилися на користь центристських і лівих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих партій — Комуністичної, Соціалістичної і Селянської.

У багатомандатному загальнодержавному окрузі ліві отримали 127 місць у парламенті (з 225), а центристи — тільки 98. Перемога лівих була прогнозованою і пояснювалася незадоволенням виборців діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем'єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 відсотка голосів виборців, тобто проурядова партія поступилася Партії зелених України (5,46 відсотка), лідерів яких майже ніхто не знав, і не набагато випередила створений на живу нитку регіональний блок «Громада» (4,68 відсотка), очолюваний непримиренним противником Президента Л. Кучми, екс-прем'єр-міністром П. Лазаренком. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 відсотка голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Нищівна поразка президентсько-проурядових структур у багатомандатному загальнодержавному окрузі була пом'якшена результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обиралася друга половина депутатського корпусу. Хоча серед кандидатів у депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо мали такий намір, свою належність до тієї або іншої фракції.

Перша сесія Верховної Ради України XIV скликання розпочала свою роботу 12 травня 1998 р. Відкриттю передувала передбачена Конституцією України церемонія: Голова Верховної Ради XIII скликання О. Мороз привітав новообраних парламентаріїв і надав слово найстаршому за віком народному депутату — 78-річній Ярославі Стецько. Вона зачитала наведений у Конституції України текст при-

сяги, і кожний із 417 присутніх народних депутатів скріпив цей документ своїм підписом. Після цього почалося перше пленарне засідання, яке провадив голова підготовчої депутатської групи О. Бандурка. Парламент обрав тимчасову президію у складі депутатів, висунутих основними політичними силами, — П. Симоненка, О. Мороза, А. Матвієнка, Ю. Костенка і П. Лазаренка.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради України відбулося практично негайно. 14 травня було зареєстровано вісім партійних фракцій: Компартії України, Народно-демократичної партії, Народного руху України, об'єднання «Громада», Соціалістичної партії, Селянської партії, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Партії зелених України.

Отже, свою фракційну належність визначили 389 депутатів. 164 депутати, обрані в одномандатних округах, приєдналися до партійних фракцій, з них 44 — до лівих партій і блоків, а 120 — до центристів.

Більшість нового поповнення центристів пов'язала свою політичну кар'єру з проурядовою НДП. Фракція народних демократів у парламенті вийшла на друге місце за чисельністю після комуністів. До «Громади» приєдналося 23 депутати, до Руху — 15, до соціал-демократів (об'єднаних) — 10, до Партії зелених — 5. Поповнення серед лівих припало в основному на комуністичну фракцію (35 депутатів).

Отже, відразу після виборів структуровані ліві у новому складі парламенту мали 171 депутата, а центристи — 218. Представники правих сил, які пройшли до Верховної Ради в деяких одномандатних округах, приєдналися до центристів або залишилися серед безпартійних депутатів. Утворити фракції вони не могли через свою нечисленність.

Розстановка політичних сил у парламенті визначалася не тільки і навіть не стільки поділом на лівих, центристів і безпартійних. Прогресивні соціалісти на чолі з Н. Вітренко були непримиренно ворожі до очолюваних О. Морозом соціалістів, від яких вони відкололися. Створене П. Лазаренком об'єднання «Громада» не бажало за будь-яких умов співробітничати з народними демократами А. Матвієнка, за якими стояли Л. Кучма і В. Пустовойтенко. Тому дійсний розклад політичних сил у Верховній Раді України XIV скликання був мало прогнозованим. Лідери фракцій віддавали перевагу протистоянню, а не компромісам. Це виявилось уже під час виборів керівництва парламенту. Тільки після виснажливого виборчого марафону Верховну Раду України очолив один з керівників Селянської партії О. Ткаченко, першим заступником голови став А. Мартинюк (Компартія України), заступником — представник об'єднаних соціал-демократів В. Медведчук. Верховна Рада потрапила під владу лівих, що значно ускладнило проведення президентських виборів у 1999 р.

Першою «жертвою» політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів став Павло Лазаренко. Коли вийшли на по-

верхню численні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П Лазаренко втік за кордон. За цих умов парламенту не залишалось нічого іншого, як позбавити його депутатської недоторканності. Після цього об'єднання «Громада» втратило політичний вплив і розкололося. Більшість громадянців перейшла до інших фракцій, а чисельність фракції скоротилася з 44 до 17 (на середину 1999 р.)

Розколовся і Народний рух України. Трагічна загибель в автокатастрофі у березні 1999 р. лідера цієї партії В'ячеслава Чорновола не змогла припинити внутрішньопартійної боротьби. Рух фактично поділився на дві ворогуючі партії, які очолювали Юрій Костенко і Геннадій Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Євген Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолена з жовтня 1998 р. В. Медведчуком, солідаризувалася з Президентом Л. Кучмою, який висловив намір балотуватися на другий термін. Є. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів.

Перед президентськими виборами багатьох депутатів, включно з партійним лідером А. Матвієнком, втратила парламентська фракція народних демократів. Частина членів НДП разом з позапартійними депутатами утворила досить впливову фракцію «За відродження регіонів».

Загострення політичної ситуації у зв'язку з президентськими виборами почало відчуватися ще з кінця 1998 р. На найвищому в державі посаді заявили свої претензії, крім діючого Президента, ряд політиків правого і лівого спрямування.

Найвищий рейтинг серед правих претендентів на владу мав Є. Марчук. Досить відомими в суспільстві були й такі претенденти, як Г. Удовенко, Ю. Костенко, В. Кононов.

Проте внаслідок перманентної економічної кризи і зумовленої нею соціальної напруженості в суспільстві істотно більшим впливом користувалися політики лівого спрямування. Колишній голова Верховної Ради О. Мороз, який брав участь у попередній президентській кампанії, керівник Комуністичної партії України П. Симоненко, голова парламенту О. Ткаченко, лідер прогресивних соціалістів Н. Вітренко.

Закон України «Про вибори Президента України» передбачав реєстрацію претендентів після подання мільйона підписів громадян на їх підтримку. Вважалося, що такий бар'єр здатний істотно обмежити кількість пошукачів найвищої посади. Однак Центральна виборча комісія змушена була зареєструвати 15 претендентів (деяких тільки після позитивного для них рішення Верховного суду України). Двоє в останній момент зняли свої кандидатури на користь П. Симоненка, і в бюлетенях залишилося 13 кандидатів.

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності пар-

ламенту Деякі претенденти використовували у боротьбі із суперниками недозволені методи Однак самі вибори, що відбулися 31 жовтня 1999 р, пройшли у спокійній і демократичній атмосфері Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не вплинули істотно на результат

Діючий Президент набрав найбільшу кількість голосів, його підтримало 9599 тис виборців Друге місце посів П Симоненко, якого підтримали 5849 тис виборців Третє місце зайняв О Мороз з великим відставанням від лідерів президентських перегонів За нього проголосувало 2970 тис чол Четверте місце дісталось Н Вітренко — 2887 тис голосів Є Марчука підтримали 2138 тис виборців, Ю Костенка — 574 тис, Г Удовенка — 320 тис, В Кононова — менш як 77 тис виборців Прогнози політологів про непопулярність діячів правої орієнтації підтвердилися

Незважаючи на відносний успіх Л Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил Це різко загострило політичне становище напередодні другого туру Виявилось, що країна стоїть перед вибором або підтримати курс демократичних реформ Л Кучми, або зробити спробу повернутися у минуле Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким воно було у першому турі, на референдум із найбільш доленосного питання чи йти до демократії і ринку, чи відтворювати тоталітарний лад?

Ліві претенденти, які програли перший тур, закликали виборців підтримувати П Симоненка Лідери правих висловилися на підтримку діючого Президента Є Марчук, який до першого туру зробив невдалу спробу порозуміння з О Морозом і О Ткаченком, у новій ситуації беззастережно підтримав Л Кучму У перерви між першим і другим туром виборів Л Кучма призначив його на відповідальну посаду Секретаря Ради національної безпеки і оборони України

Напередодні другого туру Національна спілка письменників України опублікувала відозву «Проголосуймо за майбутнє України!» Письменники з тривогою відзначали, що в країні існує загроза приходу до влади проімперських комуністичних сил Причину можливого «червоного реваншу» вони вбачали в протестному характері голосування значної частини електорату, передусім громадян старшого віку, а також у легковажному ігноруванні виборів молоддю, яка мала право голосу

Виришальна проба сил 14 листопада 1999 р мало кого залишила байдужим Молодь прийшла на вибори Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р або на парламентських виборах 1998 р

Леонід Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії. За нього проголосувало понад 15 млн виборців, тобто 56,2 відсотка. Петро Симоненко дістав понад 10 млн голосів, тобто 37,8 відсотка

Жодного кандидата не підтримали 3,5 відсотка тих, хто взяв участь у голосуванні.

Діючий Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була його перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 відсотки), Тернопільській (92), Львівській (91), Закарпатській (84), Рівненській (77), Чернівецькій (73 відсотки). Цей регіон завжди відзначався гострою відразою до комуністичної ідеології і практики. У 1991 р. він підтримав В. Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. — Л. Кравчука проти Л. Кучми, в 1998 р. — Л. Кучму проти П. Симоненка.

У Волинській області Л. Кучму підтримало 76 відсотків, а в Києві — 65 відсотків виборців. В інших областях перемога діючого Президента не була абсолютною, його супротивник також набрав немало голосів. Однак символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі — місті воєнних пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області. Тут більшість виборців у першому турі віддала свої голоси Н. Вітренко.

Перемога П. Симоненка в десяти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма також набрав у них достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. Проте за лідера Компартії висловилися більшість виборців багатьох областей — Вінницької (59 відсотків), Полтавської (58 відсотків), Чернігівської (56 відсотків), Луганської (54 відсотки), Херсонської (53 відсотки). Це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов'язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

У програмі дальших дій виконавчої влади, з якою Л. Кучма йшов на вибори, було багато пунктів. Серед них — забезпечення не менше 7 відсотків щорічного економічного зростання, у тому числі за рахунок стимулювання передових технологій, малого і середнього підприємництва, пільгового оподаткування і кредитування сільськогосподарства різних форм власності. З метою стимулювання виробництва податкова система мала бути спрощеною і стабілізованою, а розмір податків знижений. Була розроблена спеціальна програма оздоровлення державних підприємств.

Після президентських виборів 1998 р. склад депутатів Верховної Ради не змінився. Проте розстановка політичних сил у парламенті після перемоги Л. Кучми на виборах зазнала кардинальних змін.

Напередодні виборів Л. Кучма заявив, що після обрання на другий термін він звернеться до народу з пропозиціями внести до чинної Конституції України низку поправок, які сприяли б утворенню парламентської більшості й конструктивному співробітництву Президента

з Верховною Радою. Дійсно, згодом був підписаний указ, згідно з яким передбачалося проведення 16 квітня 2000 р. Всеукраїнського референдуму. На всенародне обговорення глава держави виніс шість питань, про:

недовіру Верховній Раді XIV скликання;

право Президента на розпуск парламенту, якщо впродовж місяця в ньому не буде сформована постійно діюча більшість або якщо вона не затвердить Державний бюджет;

скасування депутатської недоторканності;

скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300;

заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;

прийняття Конституції України на Всеукраїнському референдумі.

Після появи указу депутати зрозуміли, що багаторічне протистояння президентських і парламентських структур, яке гальмувало ринкові реформи, навряд чи буде підтримане на референдумі суспільством. У січні 2000 р. у Верховній Раді виникла більшість у складі 237 депутатів. Депутати більшості зобов'язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом, який у грудні 1999 р. очолив колишній Голова правління Національного банку України В. Ющенко.

Поява більшості стала передумовою для переобрання керівництва Верховної Ради. Однак Голова парламенту О. Ткаченко не бажав поставити на голосування це питання. Обструкція О. Ткаченка призвела до того, що більшість депутатів покинула приміщення Верховної Ради і тимчасово почала працювати в Українському домі. 1 лютого п'ята сесія Верховної Ради України XIV скликання зібралася у новому приміщенні у складі 255 з 445 народних депутатів. Депутати від лівих партій залишилися у приміщенні Верховної Ради, але не мали змоги працювати через відсутність кворуму.

У перший день роботи п'ятої сесії відбулися вибори нового керівництва Верховної Ради — голови, його першого заступника і заступника, керівника апарату та голів парламентських комітетів. За обрання Головою Верховної Ради І. Плюща, першим заступником — В. Медведчука і заступником — С. Гавриша проголосували всі 255 депутатів.

За пропозицією О. Лавриновича сесія прийняла закон про новий порядок обчислення скликань Верховної Ради України. Обчислення тепер розпочиналося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, Верховна Рада на дев'ятому році існування незалежної держави відмовлялася від історичної традиції обчислення скликань, які ґрунтувалися на Конституції УРСР 1937 р.

«Оксамитова революція» у Верховній Раді вперше за всі роки незалежності зумовила можливість погоджених дій державної влади в соціально-економічній сфері.

Однак можливість погоджених дій не означала, що хтось формулюватиме програму, а всі інші мовчки погоджуватимуться з цим. У квітні 2000 р. у парламенті розгорілися гострі дискусії всередині сформованої більшості з приводу програми дій уряду В. Ющенка, яка розраховувалася на річний термін. Схвалення програми означало, що Верховна Рада позбавить себе права втручатися в дії уряду впродовж цілого року. Однак депутати внесли до програми багато поправок, у тому числі істотних, і змусили прем'єр-міністра погодитись на щоквартальні звіти перед парламентом про хід її виконання.

Питання, сформульовані для референдуму, також викликали запеклу боротьбу. Опоненти Президента України звернулися до Конституційного суду, який виніс свій остаточний вердикт: перше і останнє питання не узгоджуються з Конституцією України і через це повинні бути скасовані. Якраз ці питання викликали найбільше дискусій, у тому числі в європейських організаціях.

Перше в сучасній історії втручання Конституційного суду України у політичну боротьбу нормалізувало ситуацію. Це засвідчило, що Конституція України здатна надати допомогу у вирішенні складних проблем, які завжди виникають в будь-якому суспільстві, тим більше — в суспільстві перехідного типу.

Референдум 16 квітня 2000 р. поліпшив політичний клімат у державі. Послабилася боротьба гілок влади, що характерна для перших етапів становлення демократії. Склалися передумови для нормальної боротьби політичних течій.

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ

13.6

З проголошенням незалежності України особливого значення набувають економічні проблеми. Економіка сьогодні — це найважливіша галузь суспільного життя, з реформуванням якої численні верстви суспільства пов'язують надії на краще майбутнє, на гідний спосіб життя і праці.

Тоталітарний устрій радянського суспільства розвалився саме тому, що не міг більше забезпечувати економічне життя. Системна криза тоталітаризму була передусім економічною кризою. Здавалося, що зникнення державної партії і наддержави мали бути б вичерпати кризу й повернути хід подій на краще. Однак цього не сталося. Навпаки, становлення незалежної України відбувалося в умовах зростаючих економічних утруднень. Вони призвели до істотного падіння життєвого рівня більшості населення. Такий перебіг подій мав під собою об'єктивну основу.

Перебуваючи у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, Україна досягла істотних результатів у розвитку своєї економіки. Це засвідчували високі показники випуску промислової продукції у розрахунку на душу населення. Усі ті, хто голосував на референдумі за незалежність, тобто абсолютна більшість українського суспільства, були переконані в тому, що в нових умовах відпадуть колосальні воєнні витрати і це автоматично забезпечить якісно вищий рівень життя. Однак автоматизму не вийшло.

ПРОМИСЛОВІСТЬ. Упродовж десятиліть українська промисловість за директивами з центру розвивалася в інтересах воєнно-промислового комплексу. Підприємства самого ВПК і обслуговуючі галузі були основою важкої промисловості республіки. Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали величезних капіталовкладень і тривалого часу. Ні капіталовкладень, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Тим часом попит населення на промислову продукцію став задовольнятися за рахунок імпорту. Товари західних фірм після лібералізації торгівлі заповнили український ринок. Той невеликий сектор вітчизняної промисловості, який завжди орієнтувався на широкий ринок, у цій ситуації виявився неконкурентоспроможним.

На перший погляд, так звані «базові галузі» української промисловості, передусім вугледобувна і металургія, були винятково розвиненими. В них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів, завдяки їм за випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед інших європейських країн. Здавалося, що переорієнтувати продукцію базових галузей з ВПК на підприємства, що обслуговували потреби населення, не складе особливих труднощів.

Насправді це виявилось не так. Технічний рівень базових галузей був недосконалий, оскільки вони з 60-х років не користувалися увагою Держплану СРСР. У розвиткові нових потужностей Москва віддавала перевагу регіонам з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва. Донбас відчував гострий дефіцит коштів на технічне оновлення виробництва, тому що загальносоюзні централізовані капіталовкладення спрямовувалися у добувну й обробну промисловість Кузбасу.

У результаті базові галузі промисловості України не мали необхідного технічного рівня для роботи в умовах ринку. Вони спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами, що придбалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно не вигідною, але давала тверду валюту.

Сукупний технічний рівень промисловості, яка працює в ринкових умовах, зовсім не залежить від темпів її зростання за рахунок нових потужностей. Коли нові підприємства або нові цехи на діючих

підприємствах взагалі не будуються, технічний рівень існуючого виробництва зростає за рахунок вилучення застарілого устаткування і переобладнання виробництва новими машинами і механізмами. В іншому випадку продукція підприємств стала б неконкурентоспроможною.

За цією схемою могла розвиватися й радянська промисловість. Однак так розвивалися лише привілейовані підприємства ВПК. Технічний рівень основної частки промисловості, хоча вона також здебільшого працювала на ВПК, підвищувався лише за рахунок введення нових потужностей. Вони за необхідності оснащувалися новітньою технікою. У промисловості, яка мала одного власника-монополіста і ніколи не відчувала проблем із збутом (до початку операційного року було відомо, кому, що і в яких кількостях постачати), не було потреби в постійному вдосконаленні продукції за рахунок технічного переозброєння.

Галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень у створення нових потужностей катастрофічно швидко старіли. Існуючі потужності в радянській промисловості десятиліттями майже не оновлювалися за рахунок амортизації, тобто коштів, що входили у собівартість продукції. Частка амортизації, яка призначалася для цілей оновлення (реновація), вилучалася до бюджету, а потім використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше — в інших галузях і на інших територіях.

Можливість додаткового (понад фонд нагромадження у національному доході) фінансування капітальних вкладень у галузі, які вважалися пріоритетними, штучно прискорювала темпи зростання цих галузей. Разом з тим це призводило до знекровлення галузей, які недоотримували створювані в них амортизаційні кошти і водночас не мали достатньої кількості асигнувань на нове будівництво. В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, а й легка та харчова промисловість. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20—30-х років, постійно відроджувана методами капітальних ремонтів. Кошти на ремонтні роботи забезпечувалися за рахунок другої половини амортизаційних відрахувань, яка не вилучалася у підприємств і часто становила єдине джерело для підтримання машин і механізмів у працездатному стані. Експлуатація застарілої техніки спричинювала виробництво низькоякісної продукції, перевитрати сировини, матеріалів і палива, погіршення екологічного стану.

Дезінтеграція велетенської країни з командною економікою негативно вплинула на економічне становище кожної нової держави, що постала на руїнах СРСР. Проте наслідки дезінтеграції меншою мірою позначилися на Росії й більшою — на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки — її централізації.

Держплан СРСР створював підприємства «під себе» Йому було зручно мати справу з гігантськими заводами, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усієї країни Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілним самодостатнім організмом і зовсім не залежала у фінансовому або техніко-економічному відношенні від території, на якій розміщувалася

Загальносоюзним міністерствам було підпорядковано понад 2 тис найбільших підприємств України Після розвалу СРСР вони майже зависли у повітрі Певний час ще підтримувалися старі виробничі зв'язки, хоча відразу почалися утруднення з фінансуванням Гостріше стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням

Не більше однієї п'ятої обсягу промислової продукції України мало завершений вигляд, тобто набувало форми кінцевого продукту безпосередньо на території республіки Основна частина продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках Тому порушення господарських зв'язків між республіками, які стали незалежними державами, негативно позначилося на стані вітчизняної промисловості

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати їх хоча б з політичних міркувань Він зумовлювався прагненням українського керівництва утвердити незалежність своєї держави переорієнтацією економіки на Захід Однак господарству України така нерозумна політика дорого обійшлася Продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, оскільки за світовими стандартами вона була неконкурентоспроможною Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а відповідно — без фінансування Падіння виробництва в Україні у 1991—1993 рр не менш як на третину зумовлювалося скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками

За критеріями індустріального суспільства економіку України можна було б назвати розвинутою Проте світова економіка уже давно увійшла в постіндустріальну фазу розвитку Постіндустріальне суспільство змінило свою економічну основу Провідними стали інші галузі Особливо різке змінилася енергетична складова народного господарства Країни Заходу змушені були витратити величезні кошти на поступовий демонтаж вуглевидобутку, створення робочих місць для колишніх шахтарів і перекваліфікацію робочої сили Зокрема, Німеччина витратила сотні мільярдів марок і десятки років, щоб змінити однобічну орієнтацію Рурського промислового регіону на вугілля і метал

Економіка України традиційно залежала від донецького вугілля Після того як вугілля стало витіснятися більш дешевими видами палива, виникла залежність від нафти і газу Власних родовищ наф-

ти в Україні було мало, а поклади шебелинського газу швидко вичерпалися. Впродовж останніх трьох десятиріч існування СРСР нафта і газ у великих кількостях надходили з інших регіонів. Нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, нижчими від світових, у десятки разів. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, однак платила за це майже повною відсутністю енергозберігаючих технологій.

Після входження колишніх союзних республік у світове господарство стала неминучою ліквідація цінових диспропорцій. Найбільш вражаючий розрив зі світовими цінами спостерігався якраз у паливному комплексі. Наслідком цього розриву було спотворення статистичної картини виробництва національного доходу в міжреспубліканському розрізі. Після того як Україна стала платити Росії і Туркменістану реальну ціну за нафту і газ, частка витрат на енергоносії у продукції, яку вона виробляла, стрімко піднялася. Це спричинило підвищення сукупних витрат виробництва і відповідне зменшення маси обчисленого національного доходу.

Економія палива за рахунок запровадження енергозберігаючих технологій була можливою тільки теоретично. Для цього не вистачало ні часу, ні коштів. Відсутність економічних реформ зводила нанівець можливість користуватися зарубіжними інвестиціями. Замінити придбане в Росії і Туркменістані паливо вітчизняним також було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно було пристосоване для споживання нафти і газу замість вугілля. По-друге, вуглеводобуток в Україні не зростає, а скорочувався: із 165 млн т у 1990 р до 70 млн т у 1996 р. По-третє, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті в бік істотного скорочення всі плани використання ядерної енергії. В результаті сукупної дії цих чинників нестача енергоносіїв стала найвужчим місцем української економіки. Вона великою мірою поглибила спад виробництва.

Із зазначеного можна дійти однозначного висновку: Росія опинилася у кращих стартових умовах для переходу від командної до ринкової економіки, ніж Україна.

Справді, Росія менше постраждала від розриву зв'язків, утворених за десятиліття існування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, оскільки мала більшу кількість підприємств із замкнутими в межах власних кордонів циклами виробництва. У неї був стартовий капітал для реформ у вигляді «валютних» природних багатств — нафти, газу, золота, алмазів тощо. Росія успадкувала від СРСР кадровий та інституціональний потенціал для реформ, якого в Україні на час здобуття незалежності не існувало. Доводилося на порожньому місці створювати такі інституції, як Національний банк, посольства і консульства, експортно-імпортні організації тощо. Нарешті, останньою за переліком, але не за значенням була наявність в Росії і відсутність в Україні політичної волі для реформування економіки. Росія була

«підведена» до реформ найгострішою продовольчою кризою у своїх промислових регіонах Продовольче становище в Україні було багатого кращим

Звичайно, економічна криза, яка розтягнулася в Україні на всі 90-ті роки, була успадкована у багатьох своїх компонентах від радянських часів Це підтверджують неспростовні факти Однак на тяжкий стан народного господарства наклали глибокий відбиток власні негаразди молодого держави

Слід визнати, що в економічній політиці всіх урядів незалежної України було більше прорахунків, ніж успіхів Передусім це пояснюється відсутністю необхідного інтелектуального забезпечення ринкових перетворень Українська еліта була недосвідченою Вона не знала ринкової економіки і несміливо приймала власні рішення, оскільки раніше її привчали тільки виконувати вказівки союзного центру Навіть вдачі рішення важко торували собі дорогу Попередня виконавча вертикаль влади була зруйнована, а створення нової наштовхнулося на істотні політичні утруднення

Кризова ситуація в економіці України була викликана й відсутністю запобіжників, здатних попередити використання влади в інтересах особистого збагачення Тривалий етап перебування української економіки у стані напівколапсу-напівхаосу пояснювався злою волею багатьох представників колишньої компартійно-радянської номенклатури Такий стан був найкращим для перетворення влади на власність Користуючись владою або впливом, немало представників колишньої компартійно-радянської номенклатури всілякими засобами «приватизували» державне майно у власні кишені Суспільство ще не мало істотних важелів впливу на державну владу і не встигало виробляти ефективні засоби для попередження такої «прихватації»

Батьком ринкових реформ у Росії був Є Гайдар Тому публіцист назвав цей курс «гайдаромією» Відповідно до рекомендацій міжнародних фінансових органів входження Росії в ринок відбувалося шляхом відмови від директивного втручання в народногосподарські процеси Вважалося, що утворюваний ринок сам регулюватиме попит і пропонування товарів, курси валют, величину заробітної плати тощо Проведення такого курсу потребувало знання законів ринкової економіки, обережності й поетапності у здійсненні реформ, наявності твердої виконавчої влади, спроможної своєчасно здійснювати соціальний захист найменш захищених категорій населення

Російські реформатори в урядах Є Гайдара і В Чорномірдіна діяли методом проб і помилок Проте вони діяли, наполегливо просуваючись до ринку Натомість українська політична еліта витратила час на дебати про те, куди йти до капіталізму чи до соціалізму? Відмова від нав'язаного комуністичною доктриною штучного поділу світу на суспільно-економічні формації відбувалася (якщо взагалі відбувалася) надто болісно й уповільнено

Ринкові реформи в Україні все-таки розпочалися, проте не з волі її керівництва, а за «законом сполучених посудин» Надто тісно пов'язане з російською економікою, її господарство змушене було плентатися у фарватері курсу, який прокладався за межами кордонів нової держави Це був найгірший з усіх можливих варіантів трансформації командної економіки в ринкову Власне, Україна не здійснювала справжніх реформ, а пристосовувала свою цілком залежну від державного бюджету економіку до ринкового господарства інших країн

ЦІНОВА ПОЛІТИКА. Російські реформи почалися з січня 1992 р лібералізацією цін Лібералізація означала відмову від фіксованих цін і в умовах економічної кризи обернулася їх стрімким підвищенням Ціни на газ в Україні за 1992 р зросли в 100, а на нафту — в 300 разів Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції

Падіння виробництва і стрімке зростання собівартості продукції різко знизили бюджетні надходження від промисловості Водночас витрати бюджету невпинно підвищувалися Дефіцит покривався випуском не забезпечених продукцією паперових грошей Інфляція поступово переросла в гіперінфляцію За 1992 р гроші знецінилися у 21 раз, а за 1993 р — в 103 рази Таких масштабів інфляції не спостерігалося в цей час у жодній країні світу

Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику і в липні 1994 р добився найнижчого (2,1 відсотка) рівня інфляції за попередні три роки Однак монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат Короткочасне приборкання інфляції досягалося утворенням заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій та інших соціальних видатків, зростанням неплатежів за товари і послуги в народному господарстві

Такі самі явища спостерігалися і в Росії, але у значно менших масштабах В Єльцин у березні 1994 р назвав кризу неплатежів явищем, що загрожувало національній безпеці Між тим параметри платіжної кризи в Україні перевищили заборгованість російських підприємств та організацій майже в 10 разів В українській економіці накопичився потужний інфляційний потенціал, який поставив суспільство наприкінці 1994 р перед новим витком гіперінфляції

Процеси накопичення в галузях народного господарства припинилися Це означало, що почався фізичний розпад продуктивних сил

Запроваджені з 1992 р купони багаторазового використання розглядалися як попередники повноцінної національної валюти — гривні Перехід на купони було здійснено за півроку У середині 1992 р Україна вийшла з рубльової зони

Гривню передбачалося ввести в обіг у 1992 р Купюри були віддруковані і зберігалися у сховищах Національного банку Однак ситуація в економіці, що невпинно погіршувалася, зробила неможливою грошову реформу Курс купонокарбованця швидко падав У листо-

паді 1994 р в обігу з'явилася 500-тисячна купюра, але її реальна вартість не перевищувала чотирьох доларів У 1995 р були віддруковані мільйонні купюри

В умовах інфляції такого масштабу відбулася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі Експортні поставки за бартером здійснювалися, як правило, за зниженими цінами, а імпорتنі — за завищеними Заборгованість України іншим країнам на середину 1994 р становила близько 7 млрд дол Найбільше боргів припадало на частку Росії і Туркменістану за поставку енергоносіїв

Борючись з інфляцією, уряд повернувся до звичних методів директивного господарювання Однак запровадження фіксованого, тобто примусового, курсу купунокарбованця щодо долара і рубля призвело до зростання оборотів «тіньової економіки», колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і відпливу капіталів за кордон За різними оцінками, наприкінці 1994 р у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберіглося від 2 до 4 млрд, а поза її межами — від 10 до 20 млрд дол США Цей відплив валюти знекривив економіку України

Для того щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати частку податків В Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян — 90 відсотків Проте це призвело до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», подальшого згорання виробничої та комерційної діяльності Такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розпаду командної економіки

Небажання впливових представників «партії влади» йти шляхом реформ призводило до прогресуючого занепаду народного господарства Під час «Великої депресії» в США (1929—1933 рр) промислове виробництво зменшилося на 25 відсотків, а в роки Великої Вітчизняної війни в СРСР спад виробництва дійшов до 30 відсотків Деструктивні процеси в українському народному господарстві на початку 90-х років були глибші, хоча обсяг промислової продукції скоротився меншою мірою Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні у 1994 р стала гіршою, ніж в будь-якій країні, за винятком воюючих

Зубожилі люди у відчай все частіше почали питати себе якщо керманічі держави неспроможні забезпечити життєдіяльність суспільства, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Під час виборчого марафону 1994 р немало кандидатів у депутати Верховної Ради пропонували найпростіший спосіб вирішення проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії

Такі настрої в суспільстві стривожили «партію влади» Для багатьох її представників національні інтереси вийшли на перший план порівняно з корпоративними Врешті-решт втрата державності дошкуль-

но була також по корпоративних інтересах, оскільки перетворювала «партію влади» на те, чим вона вже була до 1991 р — виконавця рішень, що приймалися за межами України

Тому проголошена новообраним Президентом Л. Кучмою у жовтні 1994 р. стратегія економічних перетворень була в принципі схвалена Верховною Радою України. Не змінюючи радикально складу Кабінету Міністрів, Президент залучив нових людей, здатних здійснювати реформи, і розпочав їх з основного — лібералізації цін і валютного курсу.

Тільки одна з впливових у Верховній Раді партійних фракцій відкрито висловила незгоду з президентським курсом. В оприлюдненій комуністами заяві перші укази Л. Кучми засуджувалися. Натомість пропонувалося встановити державний контроль за зовнішньою торгівлею та валютним курсом. Однак у запропонованих заходах не було нічого нового. А вже восени 1993 р уряд уже розпочав згортання ринкової лібералізації, запровадженої раніше під впливом російських реформ. Тоді закрилися торги міжбанківської валютної біржі, було введено нереально низький фіксований валютний курс і відновлено ліцензування експорту багатьох товарів. Адміністративне втручання в макроекономічні процеси призвело до поглиблення кризи. Різко зросла інфляція, збільшилося від'ємне сальдо платіжного балансу, економічна активність стала в небезпечно великих масштабах переміщуватися з легальної сфери в нелегальну. Обороти «тіньової економіки» у 1994 р досягли 40 відсотків валового внутрішнього продукту. Посилення властивого радянській економіці директивного начала призвело до зворотного результату: послаблення реального впливу держави на народногосподарські процеси, нарощування обсягів неврахованого виробництва та позабанківського грошового обігу, масового приховування, у тому числі за кордоном, прибутків від реалізації продукції, невиплати податків. Блокування реформ вело у безвихідь. Саме такий висновок було зроблено у доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ», поданій Президентом Л. Кучмою до Верховної Ради України.

Здійснюючи заходи щодо економічної лібералізації, Президент Л. Кучма зробив кроки до поліпшення політичних відносин з двома головними партнерами України на світовій арені — Росією і США.

У відносинах з Росією важливо було відновити втрачені за три роки економічні зв'язки. Йшлося не про механічне відтворення зв'язків, властивих для загальносоюзного народногосподарського комплексу. Це вже було неможливо, оскільки більше не існувало колишньої неринкової Росії. Мова не йшла також про одержання пільг і привілеїв в обмін на поступки, що підірвало б державний суверенітет. Розглядалися можливості для взаємовигідного партнерства на рівноправній основі між Росією та Україною.

У відносинах із США, які могли надати Україні велику економічну допомогу і мати вирішальний голос у міжнародних фінансових органі-

заях, потрібні були рішучі кроки іншого характеру. Взаємини і США істотно затьмарювалися нерозв'язаною проблемою без'ядерного статусу України. Спираючись на більшість депутатів Верховної Ради, яка підтримала без'ядерний статус, Президент України Л. Кучма оперативно вирішив проблему приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерних озброєнь. Під час його візиту до Вашингтона були укладені нові угоди про подання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Серед країн, які отримували допомогу від США, Україна перейшла на третє місце в світі після Ізраїлю й Єгипту.

Кредити, що надавалися Україні як урядами США, ФРН, Італії інших країн, так і міжнародними організаціями — Європейським банком реконструкції і розвитку, Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком, допомогли поліпшити становище у платіжному балансі. Без них, зокрема, неможливо було хоча б частково розплатитися з Росією і Туркменістаном за енергоносії. Домагаючись кредитів, українські уряди цною збільшення зовнішньої заборгованості відтягували на майбутнє вирішення нерозв'язних в умовах гострої економічної кризи проблем.

Багато економістів з тривогою зауважували, що Україна «сила на кредитну голку», тобто потрапила у залежність від зарубіжної фінансової допомоги. Підстави для такої стурбованості були. Кредитна форма використання зарубіжних коштів, як правило, досить небезпечна. Адже кредитами розпоряджаються не бізнесмени, а чиновники. Значна частина державних кредитів елементарно «продається».

Кредити міжнародних фінансових організацій здебільшого виділялися під загальне зобов'язання здійснювати ринкові реформи. Вони використовувалися урядом на власний розсуд. Виникали й такі ситуації, коли зарубіжні кредити об'єктивно сприяли консервації неринкових форм виробничих відносин або подовжували стан технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок зарубіжних кредитів давала змогу й надалі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоемності. Уряд мав підстави вважати, що в даному разі краще уникнути безробіття і подальшого занепаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Спільною помилкою урядів В. Масола, Є. Марчука (з червня 1995 р.) і П. Лазаренка (з травня 1996 р.) було надання переваги кредитній формі одержання іноземних інвестицій. Виконавча влада, яка виявилася у цьому разі цілком солідарною з владою законодавчою, не створювала необхідних умов для того, щоб «швидка допомога» у вигляді бюджетних кредитів почала поступатися місцем прямим інвестиціям приватного зарубіжного капіталу, передусім у промисловість. Закордонні інвестиції на внутрішньому ринку — це нова техніка, технологія й організація виробництва, тобто це нові робочі місця, підви-

щений рівень продуктивності та оплати праці, поліпшені показники якості продукції. Отже, це можливість виходу на світовий ринок з конкурентоспроможною продукцією, злам монополії господарських структур, успадкованих від радянської доби, нове джерело поповнення прибуткової частини державного бюджету.

Інвестиції надходили до України вузьким струмочком: 1,5 млрд дол. за п'ять років. За цей час Угорщина залучила в своє господарство близько 10 млрд дол., тобто в півсотні разів більше у розрахунку на душу населення. Деякі фірми згортали свою діяльність в Україні через нестабільність урядової політики щодо іноземного капіталу, корумпованість чиновників, неприхильне ставлення до них більшої частини суспільства.

Неприхильність багатьох до зарубіжних капіталів пояснювалася пануванням у свідомості стереотипів радянського часу: не варто, мовляв, ставити під загрозу незалежність держави. Проте у Франції, де зарубіжний капітал контролює третину робочих місць, нікому не спадає на думку провести паралель між державною незалежністю і масштабами інвестицій з-за кордону.

Умовами виходу з економічної кризи були реструктуризація промисловості та її технічне переозброєння. Бюджетні інвестиції на ці цілі не задовольняли навіть найменших потреб. Позбавлені капіталовкладення підприємства не могли ефективно конкурувати на внутрішньому ринку з потоком зарубіжних товарів, тим більше — заробляти валюту на зовнішньому ринку. Вони поступово згорталися, припиняли платежі за отримувані товари й послуги, не платили податків до бюджету. У пошуках бюджетних доходів держава посилювала тиск на тих, хто тримався на поверхні економічного життя. Немотивований податковий тиск змушував багатьох підприємців приховувати масштаби своєї діяльності. Частка «тіньової економіки» набула потворних масштабів, у 1997—1998 рр. вона перевищила, за більшістю оцінок, половину валового внутрішнього продукту.

Наслідком цих негативних процесів стало поглиблення кризи неплатежів, зростання безробіття, посилення залежності держави від фінансових донорів із-за кордону. Певна часткова стабілізація була помітна лише в галузях промисловості, які спромоглися вийти зі своєю продукцією на зовнішній ринок.

Безсумнівним успіхом останніх років стало досягнення відносної фінансової стабілізації. Восени 1996 р. в обіг було запроваджено гривню. Створилися об'єктивні передумови для припинення «втечі» вітчизняних капіталів за межі країни і залучення іноземних інвестицій.

Проте грошова реформа супроводжувалася встановленням надто високого курсу гривні щодо долара США та інших валют. Штучна девальвація гривні, яка не узгоджувалася ні з кризовим станом еко-

номіки, ні з реальною купівельною спроможністю нової валюти, значно підірвала можливості українського експорту.

Восени 1998 р. під впливом російського дефолту гривня наполовину знецінилася. У 1999 р. продовжувалося повзуче зниження її курсу щодо основних світових валют. Це спричинило істотне розширення експортних можливостей вітчизняної промисловості. Частка експорту товарів і послуг у структурі ВВП зросла з 26 відсотків у 1993 р. до 42 відсотків у 1999 р. Зростав передусім експорт у країни далекого зарубіжжя. У 1999 р. частка цих країн в українському експорті досягла 64 відсотків, а частка країн СНД і Балтії скоротилася до 36 відсотків.

В Україні інтенсивно розвивається недержавний сектор економіки. За 1991—1993 рр. форму власності змінили 3,6 тис. підприємств та організацій, а за 1994—1999 рр. — 61,7 тис. У 2000 р. понад 70 відсотків обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах.

Приватизація, однак, не дала відповідального господаря, який міг би залучити зарубіжні інвестиції та технології, збільшити кількість робочих місць. Річ у тім, що приватизація через сертифікатні аукціони призвела до розпорошення акцій. Фактичними господарями стали у таких випадках директори, тобто люди, які не мали власного капіталу або кредиту довіри у зарубіжних інвесторів. З'явилася величезна кількість приватних підприємств, які мали заборгованість по заробітній платі, не здійснювали платежів до бюджету і пенсійного фонду, не платили одне одному. Почастішали випадки, коли псевдовласники використовували майно і доходи підприємств та організацій для власного збагачення. Такі директори перетворилися на гальмуючу виробництво силу, яка знайшла спільну мову з лівими партіями і блокувала подальшу приватизацію.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. За темпами і глибиною реформування сільське господарство істотно відрізняється від індустріальних галузей виробництва. На селі значно важче подолати той соціально-економічний устрій, запровадження якого у 30-ті роки коштувало тоталітарній державі величезних зусиль, а селянам — колосальних жертв.

Україна має чудові природні умови для сільськогосподарського виробництва і набутий упродовж десятиліть поколінь досвід господарювання на землі. Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі в розрахунку на душу населення), вона не могла йти у будь-яке порівняння з країнами Західної Європи щодо постачання свого населення продовольством. Перевага у цьому відношенні над промисловими регіонами СРСР ще не свідчила про благополучний стан справ у сільському господарстві. 3481 тис. колгоспників і 1172 тис. працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств у 1990 р. не справлялися з постачанням міст продуктами харчування. Значно менша щодо

всього населення чисельність працюючих на землі у високорозвинених країнах забезпечувала будь-який попит

У чому тут справа? Вичерпну відповідь на таке запитання завжди давали колгоспні базари Селяни, коли вони працювали на величезних земельних масивах колгоспів і радгоспів, використовуючи при цьому машинну техніку, не могли нагодувати місто Ці самі селяни, працюючи без машин у вільний від основної роботи час на кількох сотках присадибної землі, були спроможні заповнити базари всім, чого потребував споживач Відповідь полягала в тому, що земля повинна мати господаря, а не працюючого з-під палки найманця

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано У прийнятому 18 грудня 1990 р **Земельному кодексі України** вже закладалися, хоча й у декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю Для того щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створювати законодавчу та нормативну базу

У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду Міністрів УРСР Однак концептуально суть земельної реформи не була вироблена Органи влади продовжували лише декларувати наміри

Уряд В Фокина восени 1991 р запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ Передбачалося, що за 1992 р колгоспи мають бути перетворені в асоціації або господарські товариства При цьому забезпечувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства

Верховна Рада під тиском уряду почала розробку пакета відповідних законодавчих актів 20 грудня 1991 р було прийнято **Закон «Про селянське (фермерське) господарство»**. Передбачалося утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів Фонд признавався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство

30 січня 1992 р парламент України прийняв **Закон «Про форми власності на землю»**. Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому всі вони є рівноправними Законодавчо спростовувався один із найголовніших постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі Однак у законі залишалася нерозв'язаною теза про колективну власність на землю Такої форми власності поза межами СРСР не знали Було зрозуміло, що Верховна Рада України мала на меті надання права власності на землю колгоспам Проте незрозуміло, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям рішень

на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові Колективна форма власності була абстракцією з міфічного арсеналу «політичної економії соціалізму», так само як і категорія суспільної власності

Зміст Закону «Про форми власності на землю» переконливо доводив, що українські законодавці не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів і не могли надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотну форму

Практика роботи Верховної Ради України свідчила про відсутність у неї концепції реформи аграрних відносин Парламент обмежувався найпростішим прийняттям декларацій у формі законодавчих актів На початку 1992 р він прийняв два документи протилежного змісту постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» і Закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Перший з'явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксуванням земельної реформи В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р, які гальмували організацію фермерських господарств Другий було прийнято під впливом депутатів-аграрів, зацікавлених у збереженні існуючого становища

Керівники України не шкодували слів, щоб відмовитися від колгоспно-радгоспного ладу На прес-конференції з нагоди річниці проголошення незалежності Л Кравчук заявив, що колгосп — це не кооперативне господарство, а щось таке, що важко навіть збагнути У виступі перед працівниками агропромислового комплексу Києвщини у травні 1993 р Голова Верховної Ради України І Плющ заявив «У нас нема підстав хвалитися існуючим способом виробництва, відстоювати його Можливо, він проіснував би ще п'ять, десять чи двадцять років, але все одно люди дійшли б до його реформування» Та це були лише слова Колгоспи і радгоспи залишалися єдино важливим у сільському господарстві елементом економічної структури Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ

Рішення Верховної Ради України про перетворення у 1992 р колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізовано своєчасно За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис колгоспів Проте на початок 1995 р статус змінився у 8,8 тис колгоспів (94 відсотки загальної кількості) З них паювання майна здійснили 8,3 тис господарств На їх базі виникло 6,5 тис колективних підприємств з правом власності їх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств

Паювання або акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання виробничих відносин між державою та сільськогосподарськими підприємствами і виробничих відносин всередині останніх Річ у тім, що з паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва

«Партія влади» в своїй обласній та районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Поміж селян не виявилось багато бажаючих стати фермерами. Вони привичкалися до виконання обмежених трудових операцій на основі поділу праці, і багатьом було б непросто взятися за весь цикл сільськогосподарських робіт. Крім того, демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп, в якому провели все трудове життя, як підприємство, покликане матеріально допомогти їм у пенсійному віці. Зрештою, організація приватного господарства вимагала відповідної машинної техніки, яка не вироблялася промисловістю. Через це у 1993 р в Україні налічувалося тільки 14,6 тис., а в 1998 р — 35 тис. фермерських господарств.

Продукція колгоспів і радгоспів з кожним роком обходилася суспільству все дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава змушена була надавати товаровиробникам величезні кредити. Сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі. Тому у представленій парламентові програмі радикальних реформ Президент України Л. Кучма приділив особливу увагу необхідності зміни всього комплексу соціально-економічних відносин, які формувалися на селі впродовж десятиліть. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері була земельна реформа.

У листопаді 1994 р Президент України Л. Кучма видав **Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва»**. У ньому передбачалося вирішення трьох основних проблем земельної реформи — приватизації, оцінки і ринку землі. В Указі використовувалося поняття колективної власності на землю колгоспів і радгоспів. Проте його слід було розуміти як проміжний стан у формуванні приватної власності, як роздержавлення землі.

Після роздержавлення ставало можливим паювання. Забезпечувався пріоритет права окремого власника на продаж свого земельного паю над правом колективу, тобто селянин сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне сімейне господарство фермерського типу. Розмежовувалися форми власності і форми господарювання на землі. Приватизація землі за цих умов не означала скасування колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного персонально селянина-власника. Цим реально забезпечувалося право кожного власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати — у колективі або самотійно. Така норма відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення і паювання землі покладалося на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим проблема їх протистояння земельній реформі знімалася. Маючи особливо великі майнові паї, ця категорія найвпливовіших у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

До початку 1998 р. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Розпочалася реалізація завдань другого етапу реформи — формування реального власника землі, передачі землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Майже 6,1 млн громадян отримали земельні паї, обсяг яких становить близько половини земельних угідь України. Було завершено приватизацію присадибних ділянок.

Створення нових форм господарювання на селі на засадах приватної власності на майнові та земельні частки (паї) набуває все більшого поширення. Власники паїв, частіше інтуїцією, ніж законодавчими і нормативними актами, створюють господарські товариства, сімейні й родинні селянські (фермерські) господарства, приватні агрофірми, підсобні господарства, кооперативи. Вибір форми господарювання здебільшого залежить від соціально-психологічного клімату в кожному населеному пункті, конкретному господарстві. Широко відомі своїми успіхами господарські товариства «Степан Мельничук» в Івано-Франківській області, ім. Б. Хмельницького у Львівській області, фермерські господарства Юрія Гута і Василя Микитчина на Галичині, Віталія Задорожного на Дніпропетровщині переконають у високій ефективності цієї форми господарювання. Приватні агрофірми «Манжеля» і «Прогрес» на Полтавщині, «Світанок» і «Білаки» на Львівщині засвідчили, що роль лідера-господаря є визначальною при створенні таких організаційно-правових суб'єктів господарської діяльності.

Спільною для всіх нових форм господарювання особливістю є широке застосування орендних відносин. Адже власник земельного чи майнового паю, не маючи змоги самостійно господарювати (особливо це стосується пенсіонерів), передає свої паї в оренду, щоб одержувати орендну плату.

Цінним є те, що орендні відносини на селі дали можливість не подрібнювати земельних масивів, не руйнувати цілісних майнових комплексів. Вони дають змогу еволюційним шляхом формувати власників-господарів, які бережливо використовують майно і землю, запроваджують нові технології, застосовують сучасну техніку та нарощують темпи виробництва продовольства.

Внесок приватного бізнесу у становлення ринкових відносин в агропромі стає вагомим. Водночас зростає роль у цьому обласних і особливо районних державних адміністрацій. Вони покликані надавати практичну допомогу новим формам господарювання на селі — особистим, колективним, міжгосподарським і державним підприємствам АПК у процесі їх реформування та реструктуризації. Наприклад, у

Львівській області ще у 1993 р. було створено центр приватизації та аграрної реформи і його районні відділи. З 1996 р. тут почало діяти агентство з реструктуризації та розвитку сільського господарства. Воно надає післяприватизаційну підтримку реформованим і новоствореним господарствам селян. Аналогічну структуру створила Глобинська райдержадміністрація Полтавської області.

Приватні виробники охоче вступають у кооперативну та інші колективні форми об'єднання, які сприяють ефективності виробництва, і залишають ті колективи, які обмежують їхні права власників, загрожують розоренням. Досвід засвідчив, наприклад, неприйнятність для селян акціонерних товариств у сфері земельних відносин і сільськогосподарського виробництва.

Натомість перспективними для селян є кредитні спілки, покликані допомогти їм на перших порах господарювання, наприклад для придбання техніки під невеликий відсоток. Виходячи з досвіду країн з ринковою економікою, де сільським виробникам виділяється 40 відсотків кредитних ресурсів, а стрижнем кредитування виступають іпотека і лізинг, необхідно розглянути цю проблему для її практичного вирішення.

Це тим важливіше, що аграрний сектор перебуває у стані катастрофічної руйнації. Його відкинуто на кілька десятиліть назад. Валова продукція сільського господарства 1996—1998 рр. за обсягом дорівнювала середньорічній валовій продукції 1958—1961 рр.

Узаконений ще в роки колективізації нееквівалентний обмін між містом і селом, промисловим і аграрним секторами економіки виробив погляди на сільське господарство як на безвідмовного і фактично безправного донора, за рахунок якого державою латалося чимало дірок у бюджеті. Державні замовлення сільським товаровиробникам традиційно стали формою їх узаконеного визиску. Господарствам — виконавцям держзамовлення заборговано сотні мільйонів гривень.

Господарства усіх форм власності через нестачу коштів скоротили закупівлю техніки, запасних частин, споживання нафтопродуктів, добрив, комбікормів. 1996 р. з кожного гектара було зібрано лише 19,7 ц зернових. Загалом валовий збір зерна становив 24,5 млн т. Це найнижчий показник за два десятиліття. Валовий збір цукрових буряків за останні роки зменшився із 40—45 млн т до 23 млн, а виробництво цукру — з 5 до 2,8 млн т. Слід сподіватися на те, що запроваджена у 1997 р. практика реалізації сільськогосподарської продукції через біржі й відмова від держзамовлень припинить спад виробництва.

Тим часом у тваринництві різко зменшувалося поголів'я всіх видів худоби і птиці. Припинили роботу внаслідок банкрутства великі тваринницькі комплекси з виробництва м'яса та яєць на промисловій основі. У 1996 р. порівняно з 1990 р. у суспільному секторі кількості великої рогатої худоби зменшилася з 21 до 11,7 млн голів, у тому числі корів з 6,2 до 4,1 млн голів. Ці втрати до певної міри компенсовані за рахунок приватного сектора сільського господарства: за п'ять років

у ньому чисельність великої рогатої худоби збільшилася на 400 тис. голів корів і на 700 тис. голів свиней. Завдяки цьому вдалося не допустити спаду виробництва продукції.

Поголів'я свиней за 1990—1996 рр. зменшилося з 14 до 6,1 млн голів, птиці — із 132,9 до 34,4 млн голів. Надій молока від корови знизився з 2941 до 1733 кг, валове виробництво молока — з 18,6 до 7,7 млн т, м'яса — з 4,6 до 1,4 млн т, яєць — з 10,1 до 3,6 млрд штук.

Усе це відчутно позначилося на рівні народного добробуту, який за цей час знизився. За п'ять років споживання м'яса і м'ясних продуктів на душу населення зменшилося з 68,2 до 38,2 кг, молока та молокопродуктів — з 373 до 243 кг, яєць — з 272 до 171 млрд шт.

Десятиліттями комуністична влада дивилася на українське село лише крізь призму тонн, центнерів та інших вимірів продукції, що воно має давати державі.

У кінці 1999 р. вийшов Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Його прийнято через те, що положення указу від 10 листопада 1994 р. не набули форми законів і були виконані формально, на папері. В результаті у 1999 р. 85 відсотків колективних сільськогосподарських підприємств стали збитковими (для порівняння у 1994 р. — 24 відсотки).

Рівень життєзабезпечення села невпинно знижувався, і у посткомуністичну добу досяг того мінімуму, нижче за який опускатися неприпустимо.

Особливо загрозливою є демографічна ситуація. Українське село старіє. Перевищення смертності над народжуваністю охопило майже всі регіони. В окремих областях зростає безробіття, в інших — села знелюднюються, в них через нестачу трудових ресурсів не обробляються землі, згортається виробництво. Понад сто сільських районів, на які припадає четверта частина сільськогосподарських угідь, є зонами демографічної кризи.

З викладеного можна виділити головне — відсутність для працюючих у колективних господарствах матеріальних і моральних стимулів до праці. В державному й колгоспному секторах аграрного виробництва мотивація до праці незадовільна. Заробітна плата селян залишається найнижчою у народному господарстві України. В кризових умовах більшість господарств неспроможна вчасно виплатити заробітну плату.

Тим часом половина житлових будинків на селі уже в аварійному стані. Центральне опалення мають лише 1,6 відсотка селянських дворів, газопроводи — 15, водопроводи — 19 відсотків. Майже 700 сіл в Україні залишаються без телефонного зв'язку, 1227 не мають під'їздів з твердим покриттям. Мешканці 1200 сіл користуються привізною водою. Скорочується мережа медичних закладів. Неймовірно, але факт: є лікарні без лікарів і фельдшерсько-акушерські пункти взагалі без медичних працівників.

Село без школи не має майбутнього. Таких сіл в Україні — понад 14 тис. Сільські діти змушені навчатися у школах, де п'яту частину дисциплін викладають або не фахівці з предметів, або пенсіонери, офіцери-відставники чи студенти. Понад три тисячі педагогів сільських шкіл взагалі не мають належної освіти.

Наведені цифри дають змогу дійти висновку про те, що негативний процес занепаду економічного життя, який розпочався ще в роки існування СРСР, набув повального характеру і катастрофічних розмірів уже в політичних умовах незалежної України. У проведенні реформ домінували адміністративні заходи. Однак владним структурам поки що не вдалося зупинити руйнівний процес.

Як в індустріальному, так і в аграрному секторах економіки України поступово триває формування ринкових відносин, повільно, але відбувається перерозподіл землі і майна. Змінюються організаційні форми виробництва, переробки та реалізації продукції. Йде інтенсивний пошук нового, ефективного господаря.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕТНОПО- ЛІТИКИ. ШЛЯХИ ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАРОДУ. УКРАЇНА І ЗОВНІШНІЙ СВІТ

13.7

Перед Україною стоїть ще одна нагальна проблема — створення на національному рівні умов для політичного консенсусу націй, які населяють її територію. У спадщину від колишнього Союзу РСР Україна отримала загострену ситуацію у міжнаціональних відносинах.

Криза у розв'язанні національного питання в СРСР значно поглибилася у повоєнні роки, коли державного рівня набула ідеологія «старшого брата», глибоко образлива для гідності українського народу. Така ідеологія прикривала відверту політику русифікації. Національні мови опинились у стані занепаду. Тенденція нігілістичного ставлення до розвитку національної самобутності та нівелювання національної багатоманітності посилилася у 60-х — першій половині 80-х років, коли запанували брежневсько-сусловські концепції «зближення і злиття націй», створення нової історичної спільності людей — єдиного радянського народу. Будь-яка спроба захистити національні інтереси, національну мову і культуру розглядалася як буржуазний націоналізм.

Незалежна Україна зіткнулася і з специфічними етнополітичними чинниками, пов'язаними зі змінами в її геополітичному становищі. В Україні, за даними перепису 1989 р., українці становили 72,6 відсотка населення, росіяни — 22, євреї, білоруси, румуни, молдавани, болгары, поляки, угорці, татари та інші — 5,4 відсотка.

Утворення незалежної держави істотно змінило політичне становище росіян південно-східних регіонів та Криму. Виникла проблема легітимних засад національного державотворення, загострилась низка питань, пов'язаних із національно-культурною, мовною, релігійно-церковною орієнтацією та ідентичністю. Сама структура українського етносу нині перебуває на стадії модернізації, становлення етнополітичної цілісності.

Ці складні й тривалі процеси у зв'язку з непростю соціально-економічною ситуацією в Україні багатьма представниками етнічних груп сприймаються болюче в аспекті їх самовідчуття, самосвідомості. Налагодження взаємовідносин між титульною нацією та етнічними меншинами визначає і ще довго визначатиме українську державність як етнополітичну систему.

Спираючись на історичний досвід державотворення, зокрема демократичні принципи Української Народної Республіки, у налагодженні міжнаціональних відносин, **Верховна Рада у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проголосила, що громадяни всіх національностей становлять її народ.** Гарантії усім національностям, що проживають на території України, право їх вільного національно-культурного розвитку зафіксовані у Конституції.

Характерно, що відродження державності України було здебільшого позитивно сприйнято представниками всіх націй і народностей, які мешкають на її території. Важливим є також те, що наша держава не тільки продекларувала, а й послідовно здійснює політичний курс на утвердження рівності перед законом усіх національних громад, що створює міцну основу демократії.

Україна — поліетнічна країна. Неукраїнське населення чітко поділяється на кілька когортних груп. Першу складають росіяни (понад 11,3 млн чол.), другу — етноси, чисельність яких перевищує сотисячний рубіж. В Україні таких етносів налічується вісім. Це євреї, білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, поляки, угорці, румуни. Частка їх становить приблизно 4 відсотки від усього населення держави. Третю когорту утворюють національні громади, чисельність яких перевищує п'ятдесятитисячний рубіж, проте не досягає стотисячного. Таких етносів в Україні чотири: греки, казанські татари, вірмени та німці. Загальна частка їх у народонаселенні становить 0,6 відсотка.

До четвертої когортної групи належать етнічні громади, чисельність яких перевищує 10 тис., але не досягає 50 тис. чол. Це цигани, гагаузи та грузини. Нарешті, п'ята когорта — це етногрупи,

чисельність яких не перевищує десятитисячний бар'єр, однак налічує більш як тисячу чоловік у кожній етнічній групі.

Ці дані змінюються у зв'язку з посиленням міграційних процесів, проте мало впливають на вже усталену етнічну карту України. Важливими складовими багатонаціональної реальності є характер розселення, переважний тип поселення, домінантна релігійна орієнтація етнічних громад.

Так, для кримських татар, болгар, угорців, румунів, греків характерний компактний характер розселення. Усі вони, крім греків, проживають переважно в сільській місцевості. Релігійна орієнтація кримських татар — ісламська. Інші названі народи є представниками православної, католицької та протестантської конфесій. Характер розселення росіян — переважно дисперсний, 88 відсотків їх мешкає у містах, майже всі віруючі — православні.

Дисперсно, в містах або в основному в містах розселилися євреї, білоруси, поляки, казанські татари і вірмени. Релігійна орієнтація євреїв — іудейська, казанських татар — ісламська, білорусів — православна, поляків — католицька. До православної конфесії належать також греки. Вони поселилися здебільшого компактно і в селах, і в містах. Миський тип поселення характерний для вірмен. Віруючі вірмени належать переважно до вірмено-григоріанської церкви. Компактно і здебільшого у сільській місцевості мешкають німці. Їхня релігійна орієнтація — протестантська.

Громадяни цих та інших національностей становлять народ України. Слід виділити дві сторони значення цього терміна — державну та етнічну. При цьому треба виходити з того, що не існує російського, болгарського, угорського, єврейського народів України. Всі вони мають відповідно батьківщину в Росії, Болгарії, Ізраїлі, в інших країнах. Отже, є російське, угорське, болгарське, єврейське населення України, яке становить складову частину народу України у державному значенні. Стосовно кримських татар, гагаузів, караїмів, донецьких греків (як відмінний від середземноморського тип етносу), то для них Україна — єдина батьківщина і корінна земля поселення.

Тому, наприклад, повернення кримських татар на свою батьківщину є важливим завданням, що потребує великої політичної та суто людської уваги. Нині в Україні, переважно у Криму, їх налічується близько 300 тис.

З проголошенням незалежності Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей. Законами України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про мови», «Основи законодавства України про культуру» створені сприятливі умови для культурного й духовного піднесення представників усіх націй і народностей, які мешкають на території України. Надзвичайно важливе значення має забезпечення функціонування поряд з державною українською мовою мов національних меншин, якщо вони проживають компактно у ме-

жах певних адміністративно-територіальних одиниць. Усі вони вільно сповідують свою релігію, їм гарантується право використовувати свою національну символіку, відзначати національні свята тощо.

Потужним імпульсом культурно-національного відродження народів став Перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес (листопад 1991 р.), проведений в Одесі. Провідними принципами формування незалежної держави були визначені: рівність перед законом усіх громадян, право кожної людини на однаковий доступ до посад у державних установах, беззастережне дотримання засад Загальної декларації прав людини.

Повернуто багато історичних назв містам і селам, які свідчили про те, що на цій території проживали колись або проживають нині німці, чехи, поляки, греки. Здійснюються заходи щодо створення у місцях компактного проживання національних груп закладів народної освіти з навчанням національними мовами. **Українським фондом культури створена і реалізується спеціальна програма «Збереження і розвитку культур народів, які живуть на території України».** Особлива увага приділяється підготовці кадрів викладачів з іноетнічних груп населення. Така робота провадиться в Київському, Львівському, Сімферопольському, Ужгородському, Чернівецькому університетах.

Про поглиблення процесу духовного відродження національних меншин свідчить створення численних національно-культурних товариств. На початок 2000 р. їх діяло понад 270. Серед них німецьке товариство «Відродження», товариство російської культури «Русь», татарське ім. Г. Тукая, румунське ім. М. Емінеску. У Криму відновлено культурно-освітню мережу, яка обслуговує кримських татар. В Ужгороді діє центр з вивчення угорської культури. Видається щорічний журнал «Акта Хунгаріка». В Україні створена широка мережа єврейських товариств різних спрямувань, які об'єднані у всеукраїнські організації. Діє Асоціація єврейських організацій та общин.

Велику роль у подальшому розвитку української мови і культури, мов і культур національних меншин відіграє **Комплексна програма основних напрямів розвитку культури на період до 2005 р.** Українським фондом культури реалізується спеціальна програма **«Збереження і розвиток культур народів, які живуть на території України».**

Завдяки тому, що українська державність розбудовується з урахуванням інтересів представників усіх націй і народностей, що проживають на її території, Україна, як і більшість західноєвропейських держав, залишається однією з найбільших в етнічному відношенні.

Однак певним політичним силам не подобається співжиття в Українській державі громадян — представників близько 90 різних національностей. Вони ведуть боротьбу проти держави, зокрема намагаються використати національний чинник для перегляду існуючих кордонів. Насамперед це російські націоналісти, вражені незалежністю

України. Частина з них виступає за відновлення державної єдності Росії і України, інші прагнуть утворити «райони компактного проживання росіян в Україні». Громадській свідомості нав'язуються ворожі політичній єдності схеми державного ладу та суспільно-політичного устрою. Партія слов'янської єдності та інші політичні об'єднання обстоюють ідею подвійного громадянства та українсько-російської двомовності в Україні. Теоретики цієї партії спростовують той факт, що сукупність східних слов'ян складають окремі народи — росіяни, білоруси й українці. Виявляється, є четверта і найбільша нація — «русичі». Їх, як було заявлено на з'їзді партії (березень 1995 р.), — майже половина від загальної чисельності східних слов'ян. Зацікавлено придивляються до етнополітичних процесів в Україні комуністи, що прагнуть спрямувати їх на шлях перетворення СНД у новий союз, федерацію чи конфедерацію.

Кінцева мета комуністів та російських націоналістів збігається. Ці сили почали співдіяти вже на етапі виборювання Росією та Україною своєї самостійності після проголошення ними суверенітету (12 червня 1990 р. Росією та 16 липня 1990 р. Україною), коли обидві республіки виступали одностайно проти спільного супротивника — союзного центру. Тоді у південних областях України почав діяти комітет для заснування «Демократичного союзу Новоросії та Бессарабії». Його керівники заявляли про необхідність створення на основі «нової етнічної спільності на півдні України» — новоросів політично незалежної Республіки Новоросії.

Водночас з'явилися прихильники автономії Донецького басейну, які пропонували повернутися до статусу Донецько-Криворізької республіки, створеної більшовиками у 1918 р. з метою розчленування УНР. На цих підставах інтеррух Донбасу, Донецький міський робітничий комітет розцінили проголошення суверенітету України як неконституційний акт і закликали до проведення регіонального референдуму з питання надання Донбасу автономії у складі федеративної України. Однак ці погляди не знайшли широкої підтримки серед російськомовного населення.

Невирішені питання щодо розподілу Чорноморського флоту в Криму спричинювали постійні вояжі з реваншистськими заявами політичних і державних діячів Росії. Шовіністичні кола висували жорстку дилему: або диктат та підпорядкування, або протиборство. Візит 30—31 травня 1997 р. до Києва першого Президента Російської Федерації Б. Єльцина та підписання широкомасштабного Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією відкрили новий етап в історії українсько-російських відносин. Була поставлена крапка в так званій «проблемі міста Севастополя», вирішена в принципі проблема розподілу Чорноморського флоту.

Уже в перші роки незалежності України підбурювальні акції російських комуністів і націоналістів не були широко підтримані росій-

ськомовним населенням південно-східних регіонів. Референдум 1 грудня 1991 р., парламентські й президентські вибори 1993—1994 рр. засвідчили, що ідея незалежності України — це не суто національна ідея етнічних українців. Її поділяли у своїй більшості представники російської та інших етнічних громад держави.

Боротьба між сходом і заходом, центром і півднем України відбувається в основному за економічну та політичну владу. Розклад інтересів і політичних сил у цих регіонах здійснюється за двома лініями: реінтеграція України в межах СНД; збереження домінуючої ролі української держави і національно-реформістських сил.

Перша політична лінія має найбільшу підтримку у Східній Україні й серед етнічних росіян. Вони бажають оголошення російської мови державною, прагнуть до більш тісних зв'язків з Російською Федерацією. Проте з огляду на економічну й політичну нестабільність у ній вони побоюються опинитися у стані знедоленої провінції Росії. Монолітного політичного руху серед росіян цих районів не існує, а сподівання російських націоналістів і комуністів перетворити їх на «п'яту колону» у боротьбі проти Української держави зазнали краху.

Опора **другої політичної лінії** на зміцнення української державності — західні і центральні області України. Проте на політичній арені досі бракує сильної партії економічних реформ, здатної об'єднати реформістські й державницькі сили.

Великої уваги потребує проблема Криму. Політичні пристрасті загострилися проведенням на півострові 20 січня 1991 р. референдуму, який став підставою для відновлення автономії Криму. За автономію проголосувало 90 відсотків тих, хто брав участь у голосуванні. Проти виступили представники кримсько-татарського народу. У червні 1991 р. у Криму відбувся з'їзд — курултай, що розцінив створення кримської автономії як спробу закріпити результати депортації кримських татар у 1944 р.

Усі ці події надзвичайно загострили взаємовідносини національних громад у Криму. На 700 тис. українського населення Криму до 1990 р. не було жодної національної школи. Поодинокими також були українські школи або українські класи в російських школах у Запоріжжі, Дніпропетровську, Харкові та інших містах Східної України.

Закон про мови в Україні, діяльність Товариства української мови ім. Тараса Шевченка передбачали велику й копітку роботу щодо повернення мовної культури народів. Проте реальна ситуація, що склалася у країні, не давала надії на швидкі темпи поширення української мови як на адміністративному, так і на побутовому рівні. Українці опинилися у гіршому становищі, ніж російськомовні громадяни.

Рецидиви регіоналізації не обійшли й Закарпатську область. У лютому 1990 р. в Ужгороді відбулися установчі збори Товариства підкарпатських русинів, які виступили з вимогою надання Закарпаттю статусу автономної республіки або навіть скасування всіх законодавчих

актів, які стосувалися возз'єднання його з Україною Розробляючи плани створення особливого державного утворення — Підкарпатської Русі, керівники цієї організації пропагують погляди про існування окремого народу — підкарпатських русинів, які нібито нічого спільного не мають з Україною та українцями Проте факти свідчать про інше

Діяльність і погляди ідеологів неорусинства, що спричиняють національний розбрат і викликають міжнаціональні конфлікти, були засуджені у 1991 р Народним рухом, Товариством української мови, товариствами «Меморіал» і «Україна» та іншими громадськими організаціями У спільній заяві цих організацій було підкреслено, що заклик до автономії Закарпаття після проголошення Декларації про державний суверенітет є національною зрадою

Як бачимо, **Україну не обминули процеси, характерні для багатьох країн, що утворилися на уламках СРСР. Проте зважений підхід уряду до громадянства й прав меншин покликаний змінити розвиток сепаратистських тенденцій в окремих регіонах держави.**

КУЛЬТУРА 90-ті роки були переломними в розвитку української культури З одного боку, вони характеризувалися ліквідацією всіх перепон на шляху розвитку національної культури, знесенням будь-яких цензурних заборон, звільненням від ідеологічних штампів «соціалістичного реалізму», вільним доступом до здобутків сучасного світового культурного процесу, до всієї культурної скарбниці людства З другого боку, труднощі переходу до ринкової економіки зумовили кризу, яка найбільш болюче позначилася саме на сфері культури

Тоталітарна держава жорстко регламентувала культурний процес, однак фінансово підтримувала заклади освіти, культури і науки Демократична держава не має і в принципі не може мати зіставних з тоталітарною державою ресурсів на розвиток культурного життя В країнах ринкової економіки установи й заклади культури неспроможні існувати тільки на кошти бюджету Вони повинні залучати або заробляти кошти здебільшого власними зусиллями

Для установ і закладів культури входження в ринок виявилось нелегкою справою Державний бюджет України був спроможний фінансувати їх на рівні менш ніж третина від найнагальніших потреб Працівники культурної сфери раніше не турбувалися про фінансове забезпечення своїх установ Їхнє середовище не потребувало професій, пов'язаних з ринком, — менеджера, продюсера, комерційного директора Тому зменшення державних асигнувань призвело до істотного скорочення мережі установ освіти, культури та науки, відпливу кваліфікованих кадрів, втрати багатьох традицій культурного життя

Проте громадськість займає все більш активну позицію у сфері культурного життя Виникає безліч асоціацій, товариств, об'єднань, фондів, які ставлять за мету відродження національних культурних

традицій Зокрема, велику роботу здійснює очолюваний упродовж багатьох років Б Олійником Фонд культури Масштабну діяльність розгорнув у багатьох напрямках культурного життя українсько-американський фонд «Відродження», головним співзасновником якого є відомий бізнесмен і меценат Дж Сорос

Вагомий внесок у культурне відродження робить західна українська діаспора Створювана десятиліттями в країнах Заходу мережа українських освітніх, наукових і культурних закладів поступово, в міру можливості й доцільності, переноситься на Батьківщину Активну діяльність розгорнули в Україні такі меценати, як Є Гуцуляк, Ю Ємець, П Яцик з Канади, В Баранецький, О Воскобийник, А Лисий із США, М Гоян з Австралії

Для широкого загалу стали доступними цінності й шедеври світової культури, які були раніше заборонені через ідеологічні перепони Однак в Україну передусім ринула низькопробна масова культура, що пропагує секс, насилля, бездуховність, розбещеність і забобонність Відсутність у населення імунітету до таких «надбань» антикультури створює серйозну загрозу для морального здоров'я нації Інтелігенція, яка покликана прищеплювати народу добрий смак і вміння сприймати високу культуру, деморалізована жалюгідними умовами існування, знизилась престижність її професійного статусу

Культурний процес, як і все життя суспільства у перехідну епоху, має суперечливий характер Позитивні паростки культури народжуються і розвиваються з великими труднощами Проте освіта, наука, мистецтво поступово пристосовуються до нових умов існування

ОСВІТА. Система освітніх установ включає розвинену мережу закладів дошкільного і позашкільного виховання, загальноосвітньої, професійно-технічної і вищої школи Вона налічує в усій сукупності 48 тис У дошкільних закладах виховується 1,5 млн дітей

Високий рівень освіти забезпечується добре підготовленим викладацьким корпусом Майже 85 відсотків педагогічних працівників загальноосвітніх навчально-виховних закладів мають вищу або незакінчену вищу освіту Близько 60 відсотків викладачів вищих навчальних закладів мають науковий ступінь або наукове звання

У листопаді 1993 р уряд затвердив **державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»)**, яка передбачала докорінну реконструкцію освітньої системи, починаючи з дошкільного виховання і закінчуючи підвищенням кваліфікації дипломованих фахівців Суть змін полягає у децентралізації та демократизації управління освітою, безперервності освіти, варіантності навчальних планів і програм, диференціації, гуманізації та індивідуалізації навчально-виховного процесу

Конституція України гарантує кожному громадянину доступність і безплатність дошкільної, повної середньої, професійно-технічної та вищої освіти в державних і комерційних навчальних закладах

Право на освіту гарантується, зокрема, обов'язковістю загальної середньої освіти і наданням державних стипендій та пільг учням і студентам. Кожний громадянин має можливість вільно обирати місце навчання і професію. Після закінчення неповної середньої школи дев'ятирічки учні можуть продовжити навчання або в загальноосвітній школі, або у професійному училищі, яке поряд із спеціальністю дає обов'язкову середню освіту.

Кількість закладів середньої освіти перевищує 21 тис., у них навчається близько 7 млн дітей. Однак нестача шкільних приміщень призводить до того, що частина учнів (близько 15 відсотків) змушена навчатись у другу зміну.

Розвиваються навчально-виховні заклади нового типу — гімназії та ліцеї. В них навчається близько 200 тис. дітей. Понад півмільйона учнів поглиблено вивчають окремі предмети. З'явилися десятки авторських і приватних шкіл.

За розвитком вищої освіти Україна здебільшого не поступається розвиненим європейським країнам. Економічна криза значно вплинула на стан вищих навчальних закладів. Однак їх чисельність за останні роки навіть збільшилася. Це пов'язано з розвитком навчальних закладів недержавного сектора. На сьогодні їх налічується понад 120.

Міністерство освіти і науки України регулярно проводить масштабні акції — ліцензування і акредитацію вузів. **Ліцензування**, тобто надання дозволу на освітню діяльність, є цілком новим заходом, пов'язаним з тим, що держава відмовилася від монополії на навчальні заклади освіти. Ліцензії видаються закладам усіх форм власності, якщо вони відповідають вимогам щодо якості навчання і його відповідності затвердженим критеріям. **Акредитація**, тобто визначення професійного рівня діяльності та юридичного статусу навчального закладу, проводиться за чотирма рівнями. Найвищий, IV рівень акредитації отримують в основному університети та академії.

Вища освіта працює за новим переліком спеціальностей, який відповідає в цілому попиту на кадри спеціалістів. Особливою популярністю серед молоді користуються спеціальності, пов'язані з престижною і добре оплачуваною трудовою діяльністю — менеджмент, маркетинг, право, медицина, іноземні мови.

Джерелом фінансування вищої освіти раніше був тільки державний бюджет. Тепер формується механізм змішаного фінансування.

Витрати на підготовку одного спеціаліста з вищою освітою у країнах Заходу в п'ять раз більші, ніж в Україні. Ця особливість запозичена від радянських часів і пояснюється багатьма чинниками. Найважливіші серед них два: недостатня якість підготовки і жалюгідна заробітна плата професорсько-викладацького складу.

Однак існують навчальні заклади з винятково високим рівнем викладання. Серед них істотно вирізняється **Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА)**. Заснований у 1615 р., він

був закритий царизмом і знову відкритий після здобуття незалежності України. У відродженні Києво-Могилянської академії велику роль відіграла матеріальна та інтелектуальна допомога українців західної діаспори. Відступивши від радянських традицій, НаУКМА виробила чотирирічну програму підготовки бакалаврів з вільним вибором навчальних дисциплін. З 1996/97 навчального року відкрито дворічну магістерську програму. До участі у викладанні запрошуються найкваліфікованіші вчені. Під егідою НаУКМА розвивається мережа колегіумів в областях України. Колегіуми є новим типом загальноосвітньої школи, пристосованим певною мірою до критеріїв, якими керується в навчальній діяльності Києво-Могилянська академія.

НАУКА. У науковому комплексі України налічується понад 1300 різноманітних установ — науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек. У них працює понад 9 тис. докторів і 78 тис. кандидатів наук. Половина наукового потенціалу зосереджена у вищих навчальних закладах.

За радянських часів суттєва частка наукових досліджень здійснювалася в інтересах воєнно-промислового комплексу і відповідно фінансувалася з джерел, призначених на розвиток ВПК. Тому повсюдне скорочення бюджетних асигнувань найболючіше позначилося у науковій сфері. У розвинутих країнах на наукові дослідження виділяється щонайменше 2 відсотки валового внутрішнього продукту. В Україні ці асигнування скоротилися з 3,1 відсотка ВВП у 1990 р. до 0,6 відсотка в 1997 р. і 0,5 відсотка в 2000 р. Найбільше постраждали інститути, пов'язані з ВПК, а також фундаментальні дослідження, які не можуть бути самоокупними.

Досягнення і втрати української науки пов'язані передусім з результатами діяльності Академії наук, яка у 1994 р. отримала статус національної. Понад 80 наукових установ НАН України, об'єднаних у п'ять регіональних центрів і Кримське відділення, охоплюють своїм впливом усі області. Регіональні центри відіграють істотну роль у концентрації наукових, науково-педагогічних і виробничих сил на прикладних дослідженнях, яких потребують місцеві інтереси.

За останні роки деякі інститути НАН України втратили майже половину свого наукового потенціалу. Кваліфіковані вчені часто виїжджають на постійну роботу в інститути Російської академії наук або в наукові установи країн Заходу. Найвідчутніші втрати від «відпливу умів» спостерігаються серед генетиків, біохіміків, фізіологів, фізиків-теоретиків. Внаслідок від'їзду вчених у найбільш продуктивному віці відбувається швидке старіння кадрового потенціалу науки.

Фундаментальні науки поки що забезпечують високий рівень у дослідженнях. Виконуються цікаві й перспективні роботи в галузі проблем енергетики, екології (передусім чорнобильська тематика), геології, клітинної біології, генної інженерії, а також у широкому спектрі фізико-хімічних проблем.

Катастрофічне скорочення асигнувань найменше вплинуло на інститути гуманітарного профілю. Воно позначилося тут головним чином на матеріальному становищі вчених, яким несвочасно сплачується зарплата. Як правило, інститути технічного спрямування змушені згортати основні дослідження через брак коштів на прилади, устаткування, матеріали тощо. Має значення також те, що попит на кваліфікованих фахівців у галузі гуманітарних досліджень в інших країнах майже немає, тобто немає і проблеми «відпливу умів».

У 90-х роках у системі НАН України створено понад чотири десятки нових напрямів гуманітарних досліджень, у тому числі сформовано інститути сходознавства, української мови, східноєвропейських досліджень, української археографії і джерелознавства.

У галузі гуманітарних наук дуже плідно розвивається співробітництво з ученими західної діаспори. Деякі талановиті вчені й організатори науки безпосередньо включилися у творення нової, демократичної України. Особливо вагомий внесок у розвиток науки і зміцнення української державності зробили Б. Гаврилишин, Т. Гунчак, Б. Кравченко, О. Прицак.

Відбулася кардинальна переоцінка суспільних ідеалів у переважній частині письменників від комуністичної ідеології. Набула бурхливого розвитку художня публіцистика, що пояснюється високим рівнем політизації суспільних процесів. Багато письменників пішли в політику і послабили свою творчу активність. Деякі з них поєднують творчість з політичною або громадською діяльністю. І. Дзюба, І. Драч, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та ін. У літературу ввійшло нове покоління, представлене іменами І. Андрусяка, Ю. Андруховича, В. Медвідя, В. Цибулька. Прийшли із забуття твори В. Винниченка, М. Зерова, Г. Косинки, М. Кулша, Є. Маланюка, О. Олеся, В. Стуса, М. Хвильового. Читачі дістали можливість познайомитися з творчістю літераторів української діаспори — І. Багряного, В. Барки, О. Ольжича, Ю. Липи, У. Самчука, О. Теліги та ін.

МИСТЕЦТВО. Економічна криза вплинула на творчість письменників. Різко впав попит на художню літературу. Однак українське письменство живе. Щороку з'являється близько сотні прозових творів, десятки поетичних збірок. Майже кожна область тепер має свій літературно-художній часопис. Виникли десятки літературних премій.

Сучасні реалії носять суттєві зміни і в театральне мистецтво. Творча самостійність художніх колективів сприяє розширенню його стилевих і тематичних меж. Театр стає дедалі популярнішим. Кожного року відбувається до 40 тис. вистав, на яких буває близько 20 млн глядачів. Розвиток театального мистецтва пов'язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як І. Борис, С. Данченко, С. Мойсєєв, В. Петров, Б. Шарварко.

За роки незалежності чисельність художніх виставок зростає в геометричній прогресії. Виставочні зали, які раніше надавалися тільки

у розпорядження визнаних владою «метрів», сьогодні стали доступні всім, хто хоче показати публиці свої художні здобутки

В Україні починає формуватися художній ринок — незнана раніше форма реалізації творів митців Прагнучи матеріально підтримати творчу інтелігенцію, Президент України Л Кучма у 1996 р видав указ про надання стипендій видатним діячам мистецтва, науки та освіти Серед перших стипендіатів — А Базилевич, Д Лідер, Д Нарбут, М Примаченко, Т Яблонська

Розвиток високого музичного мистецтва останнім часом знизився Умови загальної економічної скрути особливо позначаються на колективах, які через саму специфіку жанру налічують десятки митців яскравої творчої індивідуальності, — оперних трупях, оркестрах, хорових капелах У країнах Заходу такі творчі колективи також не можуть вижити без державної підтримки

Попри всі труднощі вдалося зберегти прославлені колективи, з'явилися десятки нових Найвідоміші з них — це Одеський філармонічний симфонічний оркестр, Київський камерний музичний театр, ансамбль солістів «Київська камерата» тощо

Різно зросла кількість фестивалів і конкурсів У Києві увійшло в практику проведення фестивалю «Музичні прем'єри сезону» Регулярно проводяться «Харківські асамблеї», «Оksamитові сезони Криму» У Львові стали традиційними фестивали оперного мистецтва ім С Крушельницької Молодих виконавців приваблюють міжнародні конкурси ім В Горовица у Києві, ім С Людкевича у Львові, ім О Січинського в Івано-Франківську та ін Пісенна творчість пропагується на фестивалях «Червона рута», «Пісенний вернісаж» та ін З метою відтворення та збереження фольклорної спадщини започатковано фестиваль української народної творчості «Берегиня»

Кіновиробництво в умовах економічної кризи майже не розвивається Раніше дві студії художніх фільмів (у Києві та в Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика і студія анімаційних фільмів випускали до півсотні повнометражних художніх фільмів і телесеріалів, до півтисячі короткометражних кінострічок Сьогодні кошти на кіновиробництво майже не виділяються

ЦЕРКВА. Релігійне життя в Україні характеризується високим напруженням і водночас конфліктністю Головною його ознакою є стрімке зростання різноманітних конфесій і культів Тепер їхня кількість доходить до ста Серед них є зовсім екзотичні — мормони або кришнаїти Загальна чисельність релігійних громад в усіх конфесіях зросла з 10,8 тис у 1991 р до понад 20 тис у 2000 р

Між православними конфесіями відбувається боротьба за лідерство, сфери впливу і церковне майно Це не додає авторитету православним ієрархам різних конфесій Потяг широкого загалу до релігії за цих умов реалізується в основному поза рамками традиційного для українського народу православ'я Кількість православних громад

збільшилася незначною мірою — з 8 до 10 тис. Розколота і деморалізована православна церква поки що переважає за кількістю всі інші громади, разом узяті. Проте ця перевага тане на очах. У 90-роках найбільш стрімко почали зростати різноманітні баптистські конфесії. Серед них панівне становище займає Союз євангельських християн-баптистів.

Православна релігія має в Україні найглибші історичні витoki. Проте в царські і радянські часи вона була знаряддям русифікації. Після здобуття незалежності політики стали підштовхувати православних ієрархів до утворення окремої від Московського патріархату Української помісної церкви. Президент Л. Кравчук і голова Верховної Ради І. Плющ переконали патріаршого екзарха, митрополита Київського і Галицького Філарета розпочати створення єдиної української православної церкви. Філарет почав діяти, однак наразився на відсіч з боку патріарха РПЦ Алексія II. У березні 1992 р. архієрейський собор РПЦ у Москві змусив Філарета покинути київську кафедру, яку він обіймав з 1966 р. У відповідь прибічники Філарета об'єдналися з УАПЦ і створили Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП). Патріархом об'єднаної церкви обрали главу УАПЦ 94-річного Мстислава, його заступником — Філарета. Проте в УПЦ-КП відбувся розкол. Виникла нова УАПЦ. Після смерті Мстислава у 1993 р. патріархом УАПЦ став Володимир Ярема, а патріархом УПЦ-КП обрали митрополита Володимира (в миру — Василь Романюк).

Усі ці події мало вплинули на віруючих. Вони не розуміли політичного підтексту церковних сварок, однак усвідомлювали, що утворена без згоди Алексія II церква позбавлена благодаті. Після всіх церковних соборів, суперечок і проклять з'ясувалося, що переважна більшість православних залишилася у лоні РПЦ. На початок 1995 р. УПЦ Московського патріархату (МП) налічувала понад 6 тис. громад, УПЦ-КП мала тільки 1753 громади, УАПЦ — 616.

Після смерті патріарха Володимира (Романюка) у липні 1995 р. УПЦ-КП очолив Філарет. Смерть Володимира і спроби поховати його в національній святині православних українців — Софії Київській викликала найгостріший міжконфесійний конфлікт. Після кривавих сутичок тіло померлого патріарха було поховано прямо перед входом до Софійського собору.

Пануюча в західних областях України греко-католицька церква за чотири століття існування тісно зрослася з культурою, звичаями і традиціями місцевого населення. Більше половини віруючих цієї конфесії підтримують ідею міжконфесійного єднання, однак за основу єдності беруть свою церкву. Проте УГКЦ не має шансів стати осередком української помісної церкви. У Луганській, Сумській і Черкаській областях греко-католики мають тільки по одній громаді, а в деяких інших областях вони взагалі не мають організаційних структур.

Українці були і залишаються полконфесійним народом Створення єдиної національної церкви, до чого прагне немало політичних діячів, за цих умов є нездійсненним. Так само непродуктивною є ідея державної релігії. Виходячи з цих реалій, Конституція України проголошує: «Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» (ст. 35).

Майбутнє українського суспільства — в релігійному плюралізмі, у мирному співіснуванні різних віросповідань.

13.8 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Однією з небагатьох сфер сучасного життя України, в якій досягнуто справді вагомих результатів, є динамічна зовнішня політика. Україну визнали півтори сотні країн. Наша держава є членом п'ятдесяти міжурядових організацій і бере участь у роботі понад ста постійних або тимчасових органів, створених у рамках цих організацій.

Визнавши Україну одним з перших, уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. У документах про утворення статусу Співдружності навмисно не визначався. Разом з тим в угоді про Сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), Договорі про колективну безпеку (травень 1992 р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалося створення наднаціональних органів, здатних вирішувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності. Тим самим залишалася можливість для перетворення СНД у державу — конфедеративний або навіть федеративний союз. Деякі керівні діячі Росії, зокрема міністр закордонних справ А. Козирєв, в офіційних заявах визнавали, що такого повороту справ не можна виключати.

Підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, який був життєво необхідним для України, її керівництво уважно стежило за тим, щоб співдружність країн не переросла у воєнно-політичний блок, а тим більше — у новий варіант Радянського Союзу. За 1992—1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, у тому числі й таких, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції. З цієї кількості Україна підписала близько 200 документів, які не загрожували її державному суверенітету.

Отже, Росія розглядала СНД як зародок державного утворення, яке повинно було зберегти успадковані від Радянського Союзу зв'язки

між колишніми союзними республіками. На противагу цьому Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР. З її точки зору, цей механізм мав на меті передусім сприяння більш успішному вирішенню пекучих проблем, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Парламент та уряд провадили в рамках СНД політику, яка повинна була забезпечувати реалізацію національних інтересів України, утвердження її державності.

Наполегливе прагнення російського керівництва надати інституціям СНД державні функції впливало передусім з його небажання втрачати контроль над тими територіями, де проживає багато росіян. Таке небажання яскраво виявилось вже при підписанні 19 листопада 1990 р. першого російсько-українського договору, тобто за рік до розпаду СРСР. З ініціативи російської сторони ключова стаття 6 договору була сформульована двозначно. Йшлося про визнання і поважання територіальної цілісності Росії Україною та України Росією не за всіх умов, а тільки «в існуючих тепер у рамках СРСР кордонах».

Через дві доби після проголошення Акта про незалежність України прес-секретар Б. Сльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Після гострої реакції з України заява була дезавуйована. Однак наступного дня по центральному телебаченню Росії виступив мер Москви Г. Попов. Він не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, а й конкретизував її. Під сумнів було поставлено суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Заява Г. Попова призвела до кризи в російсько-українських відносинах. Бліц-візит до Києва російської делегації на чолі з віцепрезидентом О. Руцьким, здавалося, вичерпав її.

Проте сам О. Руцький 30 січня 1992 р. виступив у газеті «Правда» із статтею, в якій писав: «Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії та Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії. Демаркація кордонів, і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагались політичні лідери націонал-кар'єризму увігнати її в кордони XII століття».

Незабаром претензії О. Руцького на українські землі були підкріплені на законодавчому рівні. У травні 1992 р. Верховна Рада Росії заявила, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Українське керівництво не розглядало Крим як предмет українсько-російських відносин і вирішувало існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Зокрема, багато було зроблено для відновлення істо-

ричної справедливості щодо виселених з півострова у 1944 р. кримських татар. Повернення цього народу на історичну батьківщину розпочалося в останні роки існування СРСР. Коли СРСР перестав існувати, витрати на переселення та облаштування кримських татар на нових місцях цілком лягли на український бюджет.

Увага російських політиків зосереджувалася на кримському питанні. Після виселення татар Крим заселявся в основному росіянами, особливо військовослужбовцями, коли вони виходили на пенсію. Він був єдиною областю України, де росіяни становили більшість населення (дві третини за переписом 1989 р.). Мало не половина кримських українців вважала своєю рідною мовою російську. Частина тих, хто під час грудневого референдуму 1991 р. проголосував за незалежність України, в Криму була найнижчою (54,2 відсотка).

Політичних діячів Російської Федерації особливо хвилювало «місто російської слави» — Севастополь. З'їзд народних депутатів Росії у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Виконуючи доручення, російський парламент у липні 1993 р. прийняв безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Рада Безпеки ООН висловила здивування безпідставним кроком російських законодавців.

Виходячи з принципу непорушності кордонів, що склалися у Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав зазіхань шовіністично настроєних державних діячів Росії на українські землі. Разом з тим він майстерно переніс вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Українська сторона наполегливо домогалася вирішення проблеми шляхом поділу флоту. Навпаки, російська сторона затягувала переговори, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах, адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

У червні і серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Це була перемога російської сторони. Проте домовленість не вирішувала проблеми, вона лише зменшила напруженість між двома країнами.

Через п'ять років, коли розрахунки російських політиків на нежиттєвість української державності не справдилися, Б. Єльцин приїхав до Києва. 30 травня 1997 р. сталася справді історична подія — підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. У договорі зазначалося, що сторони «визнають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність снуючих між ними кордонів». Одночасно була вирішена проблема Чорноморського флоту. Флот та інфраструктура були поділені порівну, але Росія викувала непотрібні Україні кораблі. Сума викупу і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалася боргом України за енергоносії.

Після розпаду СРСР у Європі і в усьому світі склалася нова геополітична ситуація, характерна переходом від блокової, біполярної (в умовах «холодної війни») системи до позаблокової, інтеграційної. Незалежна Україна стала спроможною відігравати роль суб'єкта в геополітичних реаліях кінця ХХ ст.

Для світового співтовариства привабливими стали найважливіші принципи зовнішньої політики України, схвалені її Верховною Радою 16 липня 1990 р. Суть їх полягає у тому, що наша держава не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе.

Однак після проголошення незалежності України на референдумі 1 грудня 1991 р. виникли складні проблеми зовнішньої політики: правонаступництва Союзу РСР, взаємовідносин з Росією, країнами СНД розподілу армії і флоту, ядерної зброї, взаємовідносин із Заходом входу України до європейських структур.

Прагнення України бути без'ядерною державою, заява трьох держав (Росії, США, України) в Москві у січні 1994 р. про виведення ядерної зброї з України порушили проблему приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Після ратифікації Верховною Радою у листопаді 1994 р. цього договору нашої країни були надані гарантії безпеки з боку ядерних держав, а також передбачен компенсації не тільки за стратегічні, а й за тактичні ракети, зокрема надання атомним електростанціям України палива.

Україна отримала доступ до міжнародного економічно-фінансового простору. До успіхів її зовнішньої політики слід віднести укладення впродовж 1992—1997 рр. договорів про дружбу і співробітництво з країнами СНД. **З 1992 р. наша держава стала членом Ради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ)**, або так званого Гельсінкського процесу, котрий став структурованою організацією.

У 1993 р. Україні було запропоновано увійти до Організації економічного співробітництва і розвитку як до щабля, який приведе у майбутньому до вступу в Європейський Союз (ЄС).

Обережною і вичкувальною була позиція європейських держав при спробі України увійти до Ради Європи. Після приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї проблема була знята. **У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.**

Водночас було досягнуто успіхів у розширенні відносин з НАТО. Україна першою з країн СНД приєдналася до висунутої Вашингтоном програми «Партнерство заради миру». Суть цієї ініціативи полягає у тому, що НАТО в перспективі стане відкритою організацією для країн Центрально-Східної Європи і буде гарантом безпеки кожної з них.

Перші кроки української незалежності були позначені ускладненням американсько-українських відносин, і Вашингтон віддавав перевагу відносинам з Росією щодо більшості проблем, успадкованих від СРСР. Переломним у цьому став 1994 р., проголошений у США

«українським» Поштовхом до поліпшення взаємин стало підписання тристоронньої угоди про без'ядерний статус, усвідомлення геополітичної ролі України в Європі, наростання великодержавницьких тенденцій у політичному житті Росії, розуміння того, що з поглиненням України Росія механічно стає імперією, якою була сотні років

Після українсько-американських переговорів на найвищому рівні (березень 1994 р) і особливо зустрічі двох президентів — Л Кучми і Б Клінтона у травні 1995 р намітився прорив як у двосторонніх відносинах, так і у питанні про входження нашої країни до світових та європейських структур

Орієнтація на Захід відбиває необхідність політичних гарантій безпеки, можливостей економічної модернізації України, створення перспективної моделі суспільного розвитку в цілому Одночасно є важливою орієнтація на Росію, пов'язана як з першочерговими економічними потребами молодшої Української держави, так і з потребою збереження традицій гумантарних зв'язків

Суть зовнішньої політики України полягає у принциповій відмові від будь-яких проявів конфронтації, спроб протиставлення Заході Росії, в активному сприянні розвитку загальноєвропейського і світового співробітництва.

Політика відмови від однозначного вибору в питаннях геостратегічної орієнтації має спиратися на чіткі вартісні орієнтири, принципи та пріоритети, що повинно піднести дієздатність і привабливість України як конструктивного надійного партнера

Проте шлях у світовий простір ускладнюється відсутністю в Україні відповідних традицій і правил Це насамперед цінності ринкових відносин і демократії як двох головних напрямів реформування економіки та соціально-політичної сфери у державі Помітним стало просування України до європейських інтеграційних структур, послабився вплив проросійських сил в українському істеблшменті, прийнято нову Конституцію Має значення посилення у Москві антизахідних настроїв у зв'язку з розширенням НАТО на Схід Взаємодіє Росія з Україною доступово входять у міжнародно-правове поле Захід бачить, що Росія остаточно втратила Україну Серйозними перешкодами, що гальмують реалізацію інтеграції в Європу, є суспільно-політична невизначеність в Україні, триваюче протиборство «у верхах», характер якого породжує непевність в перспективах розвитку українського суспільства

Висликають роздратування політиків Заходу підвищені сподівання України на отримання економічної допомоги Захід мало зацікавлений у господарській співпраці, в інвестуванні та кредитуванні проєктів Заються взнаки недостатності законодавчих гарантій для бізнесу в Україні, недолки її інформаційної політики

Затомість привабливими для світу є в Україні висококваліфікована дешева робоча сила, розвинений науково-технічний потенціал,

широкий і перспективний ринок. Запуск у космос у серпні 1995 р. першого національного супутника СІЧ-1 підніс авторитет України як космічної держави. Це підштовхнуло ряд країн світу до співробітництва з Україною у космічній сфері. У свою чергу, Україна має глибинне тяжіння до Європи. Вона, безперечно, є носієм європейсько-менталітету, що формувався впродовж століть.

Однак процес інтеграції України у загальноєвропейську структуру безпеки співробітництва виявився нелегким. Його успіх значною мірою залежить від головних інституцій нової Європи — РБСЄ, Європейського Союзу (ЄС), НАТО, Ради Європи (РЄ). Підписавши заключний акт (лютий 1992 р.), Паризьку хартію (червень 1992 р.), Декларацію Гельсінкської зустрічі на найвищому рівні (липень 1992 р.), Україна підтвердила наміри брати участь у загальноєвропейському процесі.

Налагоджено правові засади постійних контактів нашої держави та ЄС, що має стати центральною інституцією, навколо якої створюватиметься європейський порядок. Проте перспектива прийняття України до ЄС поки що не окреслена.

Отже, у зовнішній політиці відчувається рух до кінцевої мети — об'єднання України з Заходом. Мета полягає у створенні зовнішнього оточення для країни, в якому можуть успішно розвиватися її національні, суспільні та економічні інституції.

У формуванні політики Європейського Союзу щодо України, всіх країн СНД велика роль належить Федеративній Республіці Німеччини. Ця могутня держава визнає значення України для стабільності в Європі, для закріплення на всьому «свразійському» просторі тих змін, які відбулися в 1989—1991 рр.

Німеччина вітала відродження української державності. 17 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між Бонном і Києвом. Першим посольством західної країни в незалежній Україні стало посольство Німеччини. Найважливіші аспекти українсько-німецьких відносин, пріоритетні напрями двостороннього співробітництва у різних галузях були обговорені під час офіційного візиту до Києва федерального канцлера ФРН у вересні 1997 р. Було підписано низку спільних документів, зокрема, щодо участі Німеччини у реконструкції Зміївської ТЕЦ, про співробітництво у відновленні парку літаків українських авіакомпаній, про наміри щодо модернізації аеропорту в Одесі, про створення спільного виробництва комбайнів у м. Рівному.

Високу політичну прихильність до України продемонструвала Польща. Провідна ідея польських політиків полягає у тому, що країни Східної Європи (регіон між Балтикою і Адріатикою та Чорним морем) повинні максимально інтегруватися, щоб їх не поглинув пост-індустріальний Захід або шовіністична Росія. Сьогодні зміцнюється співпраця обох країн у рамках програми «Партнерство заради миру».

Вона охоплює заходи в галузі підготовки спеціалістів, військові контакти на різних рівнях, спільні польові маневри тощо.

Зміцнюються торговельні зв'язки України з Білоруссю. Вона зацікавлена також у спільному вирішенні екологічних проблем. Реалізується домовленість про кордон між двома державами.

Позитивно складаються сучасні українсько-угорські відносини. Угорщина без жодних застережень визнала незалежність України, перша серед усіх сусідніх держав підписала з нею 6 грудня 1991 р. Договір про основи добросусідства та співробітництва. Сторони визнали кордони обох держав непорушними, передбачили надання взаємодопомоги в разі агресії проти однієї з них третьої держави, зобов'язалися брати участь у захисті культурних, мовних і релігійних прав і свобод національних меншин.

Для Чехії і Словаччини у ставленні до України характерними є такі чинники: динамічний розвиток двосторонніх міждержавних відносин, пошук можливостей регіонального інтеграційного зближення, інтенсифікація співробітництва в загальноєвропейських структурах. У Празі в квітні 1995 р. президенти Л. Кучма і В. Гавел підписали Договір про дружні відносини та співробітництво. Діє спільна комісія з питань торговельно-економічного співробітництва.

Важливе значення в політичному житті Чехії й Словаччини щодо нашої країни має залучення її до регіональних інтеграційних процесів. Завдяки допомозі цих держав Україна в червні 1996 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи.

Сучасні реалії вносять суттєві зміни і в українсько-румунські відносини. 8 січня 1992 р. Румунія визнала незалежну Україну, а 1 лютого того самого року встановила дипломатичні відносини з нею.

Важливим актом з погляду як забезпечення національних інтересів України, так і зміцнення європейської безпеки стало укладення в червні 1997 р. в Констанці широкомасштабного договору з Румунією.

Починаючи з 1991 р. румунські політики фактично відкрито висували до України територіальні претензії. За пактом Молотова—Ріббентропа у 1940 р. до УРСР були приєднані частини румунської території — Північна Буковина, Хотинщина і Придунайський край. Посилаючись на аморальність цього пакту і його нечинність з точки зору міжнародного права, представники румунської громадськості наполягали на тому, що незалежна Україна зобов'язана, якщо вона прагне бути демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. Офіційні румунські кола цілком підтримували вимоги громадськості й рік за роком ухилялися від визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору.

Однак румунська сторона на переговорах ігнорувала той факт, що повоєнні кордони між Румунією і Радянським Союзом, до якого входила Україна, були закріплені у міжнародних договорах, визна-

них світовим співтовариством Отже, посилання на пакт Молотова — Ріббентропа були безпідставні Ігнорувалася й та обставина, що на територіях, які відійшли від Румунії після Другої світової війни, споконвіку проживало переважно українське, а не румунське населення

Договір у Констанці став можливим після того, як румунські правлячі кола переконалися у непохитності української сторони в питанні про державний кордон Вони прагнули увійти до НАТО, однак цей альянс не приймає країн, що висувають територіальні претензії до своїх сусідів Тому новообраний президент Румунії Е Константінеску визнав за краще припинити обструкцію румунсько-українських переговорів і погодився укласти з Україною повномасштабний договір

Згідно з Констанцьким договором Румунія відмовилася від територіальних претензій до України і погодилася розвивати з нею добросусідські економічні та культурні зв'язки Договір передбачав також сприяння урядів обох країн розвитку національних меншин — українців в Румунії і румунів в Україні

З розпадом СРСР виявилися нові перспективи у взаємовідносинах України з Турецькою Республікою Туреччина поставила перед собою мету допомагати новим незалежним державам, у тому числі Україні Політика України більш прогнозована, ніж російська, більше відповідає турецьким національним інтересам — такий концептуальний підхід уряду Туреччини Іншою причиною особливої зацікавленості цієї країни щодо України є кримсько-татарський чинник

У травні 1992 р відбувся перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит до Турецької Республіки президента України Л Кравчука Було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туреччиною Він заклав основу для всебічного співробітництва в політичній, економічній і культурній сферах Особлива увага урядів обох країн приділяється взаємодії в Чорноморському регіоні на основі Декларації про Чорноморське економічне співробітництво, яка підписана в Стамбулі 25 червня 1992 р 11 країнами причорноморського регіону і включає взаємні зобов'язання країн-учасниць щодо поступового зняття обмежень на пересування капіталів, товарів, послуг і людей Угода передбачає розвиток інфраструктури, а також максимальне заохочення ділового партнерства

Встановлено повноцінні дипломатичні відносини між Україною та Ізраїлем Починаючи з жовтня 1992 р, працює українське посольство в Ізраїлі, а з лютого 1993 р — ізраїльське в Україні Функціонує авіаційне та морське сполучення Під час візиту до Ізраїлю Л Кравчука у січні 1993 р було підписано меморандум про взаєморозуміння та основні принципи співробітництва між двома державами Це відкрило шлях до взаємовигідного українсько-ізраїльського ділового партнерства Важливими сприятливими чинниками є зручні шляхи спо-

лучення та проживання в Ізраїлі великої кількості вихідців з України (близько 200 тис чол.)

Предметом великої уваги став для дипломатії України могутній Азіатсько-Тихоокеанський регіон, насамперед такі країни, як Китай, Південна Корея, Японія. Візит Президента України Л. Кучми у березні до Японії та у грудні 1995 р. до Південної Кореї відкрив потенційно необмежені можливості взаємного господарського співробітництва.

Минуло чимало років від часу проголошення Україною незалежності. Ця незалежність здобута зусиллями кількох поколінь українців-патріотів. День незалежності України — наше найбільше національне свято, оскільки незалежність — то найвизначніше досягнення будь-якого народу, найголовніша ознака його самобутності і гідності, гарантія його виживання. Україна, її народ — на новому етапі у творенні своєї історії. Наша держава виступає як повноправний член світової співдружності країн, а українці — як нація, що має право на самостійний поступ у майбутнє, на власне державотворення. Тепер ми маємо можливість вивчати і розуміти справжню історію свого народу, яку впродовж століть на догоду пануючій у той час чи інший період владі «перелицьовували» фальсифікатори різного гатунку.

Уся українська історія — драматична. Визнання цього — джерело нашої впевненості в майбутньому, потужний стимул до творення правової, демократичної і соціальної держави.

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ: ІСТОРІОГРАФІЯ

13.9

Сучасний період української історії сприймається як вченими, так і усім суспільством без будь-якого поділу на етапи, тобто як суцільний Процес, які відбуваються на наших очах, підлягають поки що певній регламентації і узагальненню не стільки істориками, скільки політологами. Спроби осмислення поточних подій існують здебільшого у формі журнальних публікацій. Тільки у підсумкових монографіях, де виклад подій доведено до часу видання, періоду незалежної України присвячується останній розділ.

Зокрема, в курсах вітчизняної історії, видрукуваних науковцями Інституту історії України Національної академії наук за редакцією *В. А. Смолія* у 1996—1997 рр., *С. В. Кульчицький* підготував розділ,

присвячений утвердженню незалежної держави У книзі **В. М. Литвина** «Україна політика, політики, власть», яка уже згадувалася у попередньому розділі, значну увагу приділено аналізу першого періоду в становленні незалежної України — президентству Л Кравчука

Кількістю і якістю проаналізованих джерел вирізняється видана у 1996 р книга **М. І. Михальченка** і **В. П. Андрущенка** «Беловежське Л Кравчук Україна 1991—1995» Грунтуючись на різноманітних документах з поточного діловодства урядових сфер (один з авторів тривалий час працював керівником служби Президента України з питань внутрішньої політики), а також на величезній обсяг публікацій у пресі, в тому числі зарубіжній, і, нарешті, на дані соціологічних опитувань, автори цієї книги подають широку палітру подій першої половини 90-х років

Авторський колектив книги «Україна друга половина ХХ століття Нариси історії», яка вийшла з друку у 1997 р, за редакцією **П. П. Панченка**, під час розгляду поставлених проблем доводить виклад здебільшого до середини 90-х років Крім того, сучасному періоду повністю присвячені два останніх ґрунтовних розділи, в яких характеризуються різні аспекти державотворення і економічні та духовні процеси у житті українського суспільства

Один з найвпливовіших у сучасній Україні журнал «Політична думка» (головний редактор — **В. І. Полохало**) присвячує свої сторінки політологічному аналізу подій Час від часу він спрямовує зусилля своїх постійних авторів на створення колективних монографій, присвячених аналізу різних аспектів розвитку посткомуністичних суспільств Зокрема, у 1995 р журнал видав монографію «Політологія посткомунізму Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» Колектив авторів під керівництвом **В. І. Полохала** розглянув у ній закономірності розвитку суспільств на перехідному етапі від тоталітаризму до демократії, від командної до ринкової економіки У книзі глибоко аналізуються українські реалії Однак її найбільша користь полягає у формуванні певних методологічних засад, придатних для досліджень перехідного періоду в історії сучасної України

У 1996 р журнал «Політична думка» видав книгу за редакцією **О. Дергачова** «Українська державність у ХХ столітті історико-політичний аналіз» Автори зробили успішну спробу здійснити типологічний аналіз української державності, користуючись великим історичним матеріалом століття, що минає

У 2000 р видавництво «Альтернативи» видрукувало останній том 15-томної серії науково-популярних книг під загальною назвою «Україна кризь віки» Ця книга підбиває підсумки дев'ятирічного розвитку України як незалежної держави і охоплює всі основні сфери життя українського суспільства

ХРОНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ХХ ст.

Дати в історії — це своєрідні верстові стовпи, які не тільки фіксують історичні події, що сталися на шляху розвитку будь-якої країни, а й «прив'язують» їх до певного часу. Найзнаменніші події назавжди викарбувані у пам'яті поколінь як добра або, навпаки, як трагічна ознака. Тому для розуміння історії будь-якої країни варто частіше звертатися до її хронології.

У запропонованому покажчику наведено основні дати з політичної, економічної та культурної історії України у ХХ ст. У разі потреби радимо звертатися до більш докладних покажчиків з історії нашої країни (див *Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник — К: Наук. думка, 1995, *Липичак Д.* Історія України в датах — Л, 1995).

У покажчику дати до 1 лютого 1918 р. подано за старим, а після 1 лютого 1918 р. за новим стилем.

1900, 29 січня. — У Харкові створено Революційну українську партію (РУП), першу українську політичну партію на терені Наддніпрянської України. Провід партії склали Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов.

1900, 1 травня. — У Харкові відбулася перша в Україні велика (10 тис. чол.) політична демонстрація робітників.

1900, 5 травня. — У с. Заваллі Снятинського повіту на Станіславщині К. Трильовський заснував перше українське спортивно-пожежне товариство «Січ». До 1914 р. у Галичині створено понад 900 таких товариств.

1900, 16 червня. — В Одесі відбувся нелегальний Всеросійський з'їзд студентів, в роботі якого брали участь представники студентів Москви, Петербурга, Києва, Харкова. Делегати з'їзду були заарештовані поліцією.

1901, 11 січня. — Опубліковано розпорядження царського уряду про видання в солдати 183 студентів Київського університету за участь у революційному русі.

1902, березень — квітень. — У Полтавській та Харківській губерніях сталися масові антипоміщицькі виступи селян. Після їх придушення власті притягнули до суду понад тисячу селян.

1902, червень — серпень. — У Східній Галичині пройшли масові (100 тис. учасників) антипоміщицькі виступи селян.

1902. — Відбувся I з'їзд Революційної української партії, на якому обрані керівні органи — Центральний, Закордонний та Редакційний комітети на чолі з Д. Антоновичем, В. Винниченком, Є. Голцінським.

1902, друга половина року. — У Криму створено «Кримський Союз РСДРП», який об'єднав місцеві соціал-демократичні організації.

1902. — У Чернігові відкрито перший в Україні музей українських старожитностей ім. В. Тарнавського.

1903. — Британське біблійське товариство здійснило у Відні перше повне видання Біблії українською мовою у перекладі П. Кулша, І. Пулея, І. Нечуя-Левицького.

1904, лютий. — В Одесі створено Південне бюро ЦК РСДРП у складі В. Воровського, І. Лалаєвця, К. Левицького, П. Кулябки.

1904, лютий — травень. — У містах України сталися масові антивоєнні демонстрації з протестом проти російсько-японської війни і з вимогами повалення самодержавства

1904, грудень. — Група членів РУП вийшла з партії і утворила Українську соціал-демократичну спілку як автономну частину РСДРП. До Тимчасового комітету спілки увійшли М. Меленевський, П. Канивець, М. Ткаченко

1904. — Композитор М. В. Лисенко створив у Києві музично-драматичну школу — перший в Україні театральний навчальний заклад

1905—1907. — У Росії розгорнулася перша російська революція, яка охопила й українські землі

1905, січень. — Пройшли масові політичні демонстрації та страйки робітників Києва, Харкова, Катеринослава, Житомира, Чернівців та інших міст, а також робітничих селищ з протестом проти розстрілу властями 9 січня 1905 р. робітників у Петербурзі

1905, січень — березень. — У губерніях України пройшли масові селянські виступи

1905, квітень — травень. — У багатьох містах України пройшли першотравневі мітинги, маївки, страйки робітників під гаслом «Геть самодержавство!»

1905, 14—25 червня. — На панцернику «Князь Потемкін-Таврический» сталося повстання, яке перекинулося на інші кораблі Чорноморського флоту, охопивши дві тисячі матросів. Після придушення повстання понад 100 матросів було притягнуто до суду, кілька з них страчено

1905. — У Східній Україні на заводах і фабриках виникли перші профспілки

1905, 6 серпня. — Оpubліковано урядовий маніфест про створення в Росії Державної думи. Своім маніфестом від 17 жовтня 1905 р. Микола II надав їй законодавчі функції. До Думи, що працювала з 27 квітня по 8 липня 1906 р., було обрано 102 депутати від українських губерній, 44 з них увійшли до української парламентської громади (голова — І. Шраг)

1905, вересень—грудень. — В Україні розгорнувся могутній селянський рух. Кількість селянських виступів сягнула 1900

1905, 7 жовтня. — Почався Всеросійський жовтневий політичний страйк, в якому взяло участь понад 20 тис. робітників України

1905, жовтень—листопад. — У містах і робітничих селищах України утворилися ради робітничих депутатів (у жовтні — в Києві, Катеринославі, в листопаді — в Єнакієвому, Миколаєві, Одесі)

1905, 24 листопада. — Царський уряд видав Тимчасові правила про друк, якими дозволив видання періодичних видань мовами народів Росії, що на короткий час відкрило можливості для видання газет і журналів українською мовою

1905, грудень. — Сталися збройні виступи робітників Дебальцевого, Олександрівська, Катеринослава, Харкова, Горлівки

1905, 12 грудня. — На II з'їзді Револуційної української партії, який відбувся в Києві, вона перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію

1905, 31 грудня. — У Києві розпочалося видання газети «Громадська думка» — однієї з перших демократичних газет українською мовою на території Східної України

1907, січень. — На мешканців Галичини поширено виборче право, внаслідок чого до австрійського парламенту обрано 21 депутата-українця

1907, 11 травня. — У Києві з ініціативи М Грушевського засновано Українське наукове товариство (В 1921 р увійшло до складу Української академії наук)

1907. — М Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр

1907. — Здійснено перше повне видання творів Т Шевченка (за ред В Доманицького)

1907—1909. — У Києві побачило світ перше видання чотиритомної праці Б Гринченка «Словарь української мови»

1908, 9 квітня. — У Станіславі створено Головний січовий комітет (голова — К Трильовський, генеральний секретар — І Чупреї)

1908, травень. — Царський уряд відхилив законопроект, запропонований 37 депутатами Думи, про дозвіл викладання українською мовою у початкових школах на територіях з «малоруським населенням»

1908. — У Києві створено Товариство українських поступовців (ТУП)

1911, 1 вересня. — У Києві есер Д Богров здійснив замах на прем'єр-міністра Росії відомого реформатора П Столипна, який 5 вересня помер Його поховано у Києві

1911, 4 вересня. — У Києві відбулося освячення пам'ятника княгині Ользи (автор — І Кавалерідзе) Знищений у 1923 р, відновлений у 1996 р

1912, грудень. — У Львові відбувся з'їзд делегатів від «Січей», на якому засновано Український січовий союз

1913, 23 лютого. — В Україні вперше відзначався Міжнародний жіночий день

1913. — У Державній думі Росії пройшли дебати, присвячені проблемам української мови, що викликало сплеск публікацій на цю тему в пресі

1913. — У Києві збудовані перші багатомоторні літаки-гіганти «Русский витязь», «Илья Муромец», чим започаткована традиція, яка продовжується і донині, створення в Україні потужних літаків

1914, 25—26 лютого. — В Україні пройшли масові демонстрації та політичні страйки протестів проти заборони царським урядом святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка

1914, 1 березня. — П Нестеров здійснив перший авіапереліт на велику відстань за маршрутом Київ—Одеса

1914, 18 березня. — У Львові засновано українське військове товариство «Січові стрільці» (голова — В Старосольський)

1914, 19 липня. — Німеччина оголосила війну Росії Почалася Перша світова війна

1914, 31 липня. — Царський уряд видав указ про заборону друкування видань українською мовою

1914, 2 серпня. — У Львові за участю представників українських політичних партій Галичини створено Головну Українську Раду з метою побудови самостійної України (голова — К Левицький)

1914, 4 серпня. — У Львові створено Союз визволення України на чолі з В Дорошенком та О Скоропис-Йолтуховським, який виступив за державну самостійність України, поразку Росії у війні, підтримку у війні центральних держав на чолі з Німеччиною З 5 жовтня 1914 р мав друкований орган «Вісник Союзу визволення України»

1914, серпень—вересень. — У Галичині на основі постанови Головної української ради почалася організація військових і формування українського легіону Січових стрільців, до якого було зараховано 2500 добровольців

1914, 18 серпня — 21 вересня. — Відбулася Галицька битва військ Росії та Австро-Угорщини, почалося захоплення російськими військами Східної Галичини

1914, 22 серпня. — Російські війська зайняли Львів, який до 21 червня 1915 р перебував під їхньою владою

1914, вересень. — Російські власті заборонили на західноукраїнських землях видання українських газет і журналів, діяльність просвіт та інших громадських і культурних національних організацій, товариств

1914—1916. — У Петербурзі видана перша двотомна енциклопедія українознавства під назвою «Украинский народ в его прошлом и настоящем»

1915, квітень — серпень. — Російські війська залишили територію Галичини

1915, 5 травня. — У Відні відбулося перше засідання створеної К Левицьким «Загальної Української Ради», що виникла на основі об'єднання «Головної Української Ради» і «Союзу визволення України» з метою посилення боротьби за незалежність України

1916, січень — лютий, квітень — травень. — Пройшли масові тривалі страйки робітників України, які охопили десятки тисяч працюючих у Миколаєві, Кам'янському, Катеринославі, Одесі, Луганську, Харкові, робітничих селищах Донбасу

1916, травень. — Л Курбас створив у Києві «Молодіжний театр»

1916, 22 травня — 31 липня. — Російські війська здійснили наступ на Південно-Західному фронті і зайняли Південну Галичину і Буковину

1917, 27 лютого. — У Росії перемогла Лютнева революція, повалено самодержавство

1917, 2—9 березня. — У Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчуці, Олександрівську, Юзівці, Макіївці, Севастополі, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Вінниці, Луганську, Житомирі виникли Ради робітничих депутатів

1917, 4 березня. — У Києві з представників українських громадських організацій створено Центральну Раду (М Грушевський, Д Антонович, В Науменко, Д Дорошенко), яка перетворилася на головний чинник української демократичної революції 1917—1920 рр

1917, 19 березня. — У Києві відбулися маніфестація та мітинг українських громадсько-політичних сил за участю 100 тис осіб, які висловилися за автономію України

1917, 25 березня. — У Києві вийшов перший номер газети «Нова рада», друкованого органу Центральної ради (головний редактор — А Ніковський)

1917, 25—26 березня. — У Києві відбувся з'їзд Товариства українських поступовців, яке було перейменовано у Союз автономістів-федералістів (голова — С Єфремов) 3 червня створено Українську партію соціалістів-федералістів

1917, 4—5 квітня. — У Києві відбувся установчий з'їзд партії соціалістів-революціонерів, який визнав необхідним негайне втілення в життя широкої національно-територіальної автономії, здійснення ідеї федеративної демократичної республіки

1917, 4—6 квітня. — У Києві відбулася конференція Української соціал-демократичної робітничої партії, яка висловилася за автономію України

1917, 6—8 квітня. — У Києві відбувся Український національний конгрес Понад 900 делегатів, представники всіх українських губерній, фронтів та Чорноморського флоту прийняли рішення про утворення крайової влади, обрали Українську Центральну раду із 118 осіб, якій доручили створити комітет для вироблення Статуту автономної України Головою Ради одноголосно обраний М Грушевський, його заступниками — С Єфремов та В Винниченко

1917, 23—27 квітня. — У Києві відбувся обласний з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Південно-Західного краю, який обговорив поточний момент, завдання рад, тактику в робітничому питанні тощо

1917, 25 квітня — 6 травня. — У Харкові відбувся перший обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворизького басейну, який після обговорення поточного моменту обрав обласний виконавчий комітет рад

1917, 5—8 травня. — У Києві відбувся I Військовий український з'їзд, на якому було представлено 700 делегатів від усіх армій, фронтів, флотів Росії З'їзд висловився за негайне оголошення принципу національно-територіальної автономії України, визнав Центральну Раду єдиним органом, компетентним вирішувати всі справи, що стосуються України, обрав Генеральний військовий комітет, який очолив С Петлюра

1917, 7—21 травня. — У Кам'янці-Подільському відбувся I з'їзд представників армій Південно-Західного фронту

1917, 10—27 травня. — В Одесі відбувся I з'їзд рад Румунського фронту, Чорноморського флоту, Одеського військового округу за участю представників рад робітничих і солдатських депутатів Одеської області (Бессарабська, Херсонська, Таврійська, частина Подільської губернії) 2000 делегатів обговорили поточний момент, обрали Румчерод — Центральний виконавчий комітет рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів цього регіону

1917, 16—21 травня. — У Петрограді відбулися переговори між українською делегацією на чолі з В Винниченком та представниками Тимчасового уряду, які негативно поставилися до вимог автономії України

1917, 28 травня — 2 червня. — У Києві відбувся I Всеукраїнський селянський з'їзд, який обговорив актуальні проблеми поточного моменту, підтримав Центральну Раду 2200 делегатів обрали ЦК Української селянської спілки на чолі з М Ковалевським, Українську раду селянських депутатів із 133 осіб, яка у повному складі включена до Центральної Ради

1917, 5—10 червня. — У Києві відбувся всупереч заборони його міністром О Керенським II Український військовий з'їзд 2308 делегатів висловилися за фактичне проведення в життя підвалин автономного ладу, негайну українізацію війська З'їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів із 132 осіб, яка увійшла до складу Центральної Ради

1917, 10 червня. — У Києві на заключному засіданні II Українського військового з'їзду В Винниченко оголосив текст I-го Універсалу Центральної Ради В ньому сформульована вимога до Тимчасового уряду про надання Україні національно-територіальної автономії

1917, 15 червня. — Центральна Рада створила Генеральний Секретаріат ради в складі дев'яти осіб — перший український уряд, який очолив В Винниченко

1917, 29 червня. — У Лубнах Полтавської губернії відбувся Установчий з'їзд Української демократично-хліборобської партії, який висловився за суверенітет українського народу, збереження приватної власності як основи господарювання

1917, 29—30 червня. — У Києві відбулися переговори між Центральною Радою та делегацією Тимчасового уряду в складі міністрів: О Керенського, М Некрасова, М Терещенка, І Церетелі

1917, 3 липня. — У Києві оголошений 2-й Універсал Центральної Ради. Ним удосконалена структура Ради, Генеральний Секретаріат проголошений вищим виконавчим органом в Україні. Універсал повідомив про поповнення Ради представниками всіх народів, що проживають в Україні

1917, 11—14 липня. — У Києві відбувся Всеукраїнський робітничий з'їзд, який висловився за автономію України, підтримав Центральну раду та обрав Всеукраїнську раду робітничих депутатів із 100 осіб, яка увійшла у повному складі до Центральної Ради

1917, 28—30 серпня. — У Києві відбувся обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю, який обговорив поточний момент та обрав Тимчасовий обласний виконавчий комітет рад регіону

1917, 8—15 вересня. — За ініціативою Центральної Ради в Києві відбувся з'їзд представників народів і областей, які прагнуть до перебудови Росії на федеративних засадах (відомий ще як з'їзд поневолених народів). У роботі з'їзду взяли участь 85 делегатів (українці, білоруси, молдавани, литовці, естонці, грузини, євреї, татари, поляки та ін). З'їзд висловився за федеративний устрій Росії. Він створив Раду народів, яку очолив М Грушевський

1917, 3—6 жовтня. — У Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва, учасники якого (200 чол.) затвердили статут організації, обрали Генеральну раду на чолі з генералом П. Скоропадським

1917, 6—12 жовтня. — У Харкові відбувся обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну

1917, 25 жовтня. — Одержавши повідомлення про перемогу в Петрограді збройного повстання, Центральна рада спільно з іншими організаціями та політичними партіями створила ревком по охороні революції

1917, 29—31 жовтня. — У Києві спалахнуло кероване більшовиками повстання робітників та солдатів під гаслом встановлення радянської влади

1917, 6—19 листопада. — У Севастополі відбувся I Загальночорноморський з'їзд військових моряків, який підтримав радянську владу та перші декрети радянського уряду про мир та землю

1917, 7 листопада. — Центральна рада прийняла 3-й Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки, чим було зроблено важливий крок до незалежності України. Універсал проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня, державний контроль на підприємствах

1917, 9 листопада. — У Києві відбулося святкування дня проголошення Української Народної Республіки (митинг, молебень, військовий парад)

1917, 18—24 листопада. — У Бердичеві відбувся II Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту

1917, 23 листопада. — Генеральний Секретаріат Центральної ради прийняв рішення про об'єднання двох фронтів (Південно-Західного та Румунського) в один — Український і проголосив на ньому перемир'я

1917, 3 грудня. — Рада Народних Комісарів прийняла «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який 5 грудня був відхилений Центральною радою як безпідставний

1917, 4—6 грудня. — У Києві відбувся з'їзд представників робітництва, воляцтва та селянства України, який проголосив себе I Всеукраїнським з'їздом рад Він засудив ультиматум РНК, ухвалив резолюцію на підтримку Центральної Ради

1917, 11 грудня. — I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові на протигагу Центральної Ради проголосив Україну Радянською республікою і створив вищий орган радянської влади в Україні — Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет

1917, 17 грудня. — У Харкові утворений перший радянський уряд України — Народний Секретаріат — у складі 10 осіб

1917, 25 грудня. — Почався загальний наступ радянських військ проти військ Центральної Ради

1917, 27 грудня — 1918, лютий. — Відбулися вибори до Українських Установчих зборів У зв'язку із ускладненням політичного становища та бойкотом виборів з боку більшовиків вони пройшли лише в 7 із 13 виборчих округів Обраний 171 депутат із 301

1917, 27—29 грудня. — У Катеринославі сталося збройне повстання робітників, яке завершилося встановленням у місті радянської влади

1917, 29 грудня. — У мирних переговорах, що почалися у Брест-Литовську 28 грудня, почала брати участь делегація УНР на чолі з В Голубовичем

1918, 12 січня. — На відкритому засіданні Центральної ради прийнято 4-й Універсал, який проголосив, що віднині УНР стає самостійною, від нікого незалежною, суверенною державою українського народу

1918, 16—22 січня. — У Києві сталося збройне повстання робітників проти Центральної Ради, яке було придушено після вступу до міста українських військових частин на чолі з С Петлюрою

1918, 26 січня. — Радянські війська під командуванням М Муравйова зайняли Київ, у місті почався червоний терор, жертвами якого стали кілька тисяч вояків УНР та мешканців міста

1918, 27 січня. — Центральна Рада затвердила герб УНР у вигляді тризуба

— У Брест-Литовську делегація УНР підписала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, за яким вони визнали УНР як самостійну державу

1918, 29 січня. — Під Крутами відбувся бій між частинами Центральної Ради та більшовицькими військами В бою брали участь і 120 студентів та гімназистів Києва, 47 з них були вбиті 27 з них пізніше були поховані в Києві біля Аскольдової могили

1918, 19 лютого — Після звернення уряду УНР з проханням про допомогу у боротьбі з більшовиками почався наступ німецьких військ на Україні В цей день німецькі війська з'єдналися з військами Центральної Ради у Новограді-Волинському

1918, 1 березня. — Київ захопили німецькі війська

1918, 25 березня. — Німеччина та Австро-Угорщина підписали Конвенцію про поділ території України на дві зони впливу — австрійську та німецьку

³ З лютого 1918 р дати подано за новим стилем

1918, квітень. — Представники УНР підписали економічний договір та угоди з Німеччиною та Австро-Угорщиною про організацію постачання хліба та інших продуктів центральним державам

1918, 29 квітня. — Центральна рада схвалила проект Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) Територія України оголошувалася неподільною, регіонам (землям) надавалися права широкого самоврядування, реалізації суверенних прав українського народу повинна була слугувати така установа, як Всенародні збори України

1918, 29 квітня. — Центральна Рада обрала М Грушевського Президентом України

— В Україні стався гетьманський переворот На Всеукраїнському хліборобському з'їзді в Києві П Скоропадський проголошений гетьманом України

1918, 30 квітня. — П Скоропадський звернувся з «Грамотою до всього українського народу», якою скасував постанови Центральної Ради і проголосив «Закон про тимчасовий державний устрій»

1918, 23 травня. — Почалися російсько-українські мирні переговори за участю представників УНР, УСРР і РСФРР, які тривали до 7 жовтня 1918 р і зазнали краху

1918, 5—12 липня. — У Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, який утворив КП(б)У, обрав її ЦК Секретарем ЦК обрано Г П'ятакова

1918, 14 липня — 20 серпня. — В Україні проходив Всеукраїнський страйк залізничників за участю 200 тис робітників і службовців

1918, 16 жовтня. — У Києві видано універсал гетьмана П Скоропадського про відродження козацтва

1918, 18 жовтня. — У Західній Україні з представників української громадськості створено Українську Національну раду на чолі з Є Петрушкевичем

1918, 3 листопада. — У Чернівцях Буковинське народне віче проголосило возз'єднання Північної Буковини з Україною

1918, листопад. — Румуни захопили Чернівці, поляки — Лемківщину, Посаяння, Холмщину, Підляшшя

1918, 13 листопада. — На українських землях, що були під владою Австро-Угорщини, проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), виконавчий орган якої — Державний секретаріат — очолив К Левицький

— На таємному засіданні у Києві Український Національний союз створив Директорію на чолі з В Винниченком Прийнято рішення про збройне повстання проти гетьманської влади

1918, 16 листопада. — У Києві почалося очолюване Директорією повстання проти гетьманського уряду, в якому взяли участь Січові стрільці під проводом Є Коновальця

1918, 20 листопада. — Почалася агресія радянських військ проти УНР

1918, 21 листопада. — Польські війська захопили Львів Органи влади ЗУНР залишили місто

1918, 27 листопада. — У Києві засновано Українську академію наук Першим президентом УАН став видатний учений В Вернадський

1918, 28 листопада. — Більшовики створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Г П'ятаковим, який своїм Маніфестом заявив про встановлення в Україні радянської влади

1918, 14 грудня. — II Скоропадський відмовився від гетьманської посади і втік до Німеччини Директорія у Києві проголосила свою владу

1918, 26 грудня. — Директорія сформувала Раду Народних Міністрів Уряд очолив В Чехівський

1919, 6 січня. — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет про назву радянської держави — Українська Соціалістична Радянська Республіка (Назва УСРР зберігалася до 1936 р)

1919, 16 січня. — Директорія оголосила війну РСФФР

1919, 21 січня. — У Хусті Закарпатські всенародні збори прийняли рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною

1919, 22 січня. — У Києві на Софійському майдані проголошено Акт злуки — возз'єднання двох українських держав — УНР і ЗУНР — до єдиної соборної України

1919, 5 лютого. — Київ захопили радянські війська Напередодні цієї події Директорія та її органи переїхали до Вінниці

1919, лютий. — Комуністичні групи та гуртки на конференції в Станиславі проголосили утворення Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р — Комуністична партія Західної України) ЦК партії очолив К Сарвич (Максимович)

1919, 4 березня. — Оголошено декрет РНК УСРР про ліквідацію плати за навчання у школі

1919, 6—10 березня. — У Києві відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, що схвалив Конституцію УСРР, яка проголошувалась організацією диктатури трудящих експлуатованих мас — пролетаріату та біднішого селянства

1919, 12 квітня. — РНК УСРР прийняв постанову про хлібну розверстку, запровадження якої мало трагічні наслідки для українського селянства

1919, квітень — червень. — Війська Чехословаччини захопили Закарпатську Україну

1919, квітень — червень. — Наддніпрянську Україну захопили війська Денкіна

1919, травень. — В Україні відбулися антибільшовицькі повстання під проводом М Григор'єва, Ю Тютюнника, Зеленого

1919, 21 червня. — У зв'язку з укладенням воєнно-політичного союзу радянських республік ЦВК Рад України прийняв декрет про входження Червоної армії України до єдиної Червоної армії радянських республік

1919, липень. — Польські війська захопили Східну Галичину

1919, 31 серпня. — Денкінські війська захопили Київ

1920, 22 квітня. — Укладено договір Директорії та уряду Польщі про спільний виступ проти радянської Росії, УНР відмовилася від західних областей на користь Польщі

1920, 25 квітня. — Початок наступу військ УНР та Польщі на території радянської України

1920, 6 травня. — Польсько-українські війська вступили до Києва

1920, травень. — Лесь Курбас створив у Києві Київський драматичний театр (Кийдрамте)

— Сформовано останній склад уряду УНР на українських землях на чолі з В Прокоповичем

1920, 21 вересня. — РНК УСРР прийняв постанову про обов'язкове вивчення української мови в школах з неукраїнською мовою викладання

1920, 28 жовтня. — Почався контрнаступ Червоної армії проти військ Врангеля, внаслідок чого в листопаді Крим було звільнено від білогвардійців

1920. — У Києві за ініціативою композитора К Стеценка створено Державну українську капелу «Думка»

1920, листопад. — На території Східної України між військами УНР та Червоною армією розгорнулися запеклі бої, 21 листопада армія УНР залишила Україну, перейшла на територію Польщі, де була інтернована в таборах

1920, 28 грудня. — У Москві підписано робітничо-селянський союзний договір між УСРР та РСФРР про військовий та господарський союз із взаємним визнанням суверенітету та незалежності республік

1921, 17 січня. — У Відні українські емігранти створили Український вільний університет (з жовтня працював у Празі, з літа 1945 р — у Мюнхені)

1921, 18 березня. — У Ризі підписано мирний договір між Польщею, з одного боку, РСФРР та УСРР — з другого, за яким Польща офіційно визнала УСРР

1921, 8 травня. — Закарпаття було приєднано до Чехословаччини

1921, 30 серпня. — РНК УСРР прийняв постанову про втілення в життя нової економічної політики

1921, 11—21 жовтня. — У Києві відбувся Всеукраїнський православний собор, на якому створено Українську автокефальну православну церкву, яку очолив митрополит В Липківський

1921, 4—29 листопада. — Відбувся другий зимовий похід армії УНР на чолі з Ю Тютюнником по території радянської України

1921, 23 листопада. — У с Базар радянські війська розстріляли захоплених у полон 359 бійців з армії Ю Тютюнника

1921, осінь — 1922, весна. — У південних районах України був голод, викликаний посухою, розрухою господарства внаслідок війни і політики «воєнного комунізму»

1922, 2 січня. — У Харкові створено комісію з електрифікації УСРР

1922, 22 листопада. — У польському сеймі створено українську парламентську репрезентацію

1922, квітень. — У Харкові створено спілку селянських письменників України «Плуг»

1922, 10—14 грудня. — Відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив декларацію про об'єднання радянських республік

1922, 30 грудня. — Відбувся I з'їзд Рад СРСР за участю представників РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказької ФРР, де прийнято договір про утворення Радянського Союзу

1923, 26 січня. — У Харкові створено спілку пролетарських письменників «Гарт»

1923, 14 березня. — Рада послів у Парижі прийняла рішення про приєднання Галичини до Польщі за умови надання їй автономних прав

1923, 1 серпня. — ВУЦВК та РНК УСРР на основі рішень VII конференції КП(б)У прийняли постанову про укрainізацію, що декларувала політику сприяння розвитку української мови та культури

1924, березень. — З еміграції повернувся в Україну М Грушевський, який виїхав за кордон у 1919 р

1924, 17 квітня. — ВУЦВК прийняв постанову про боротьбу з дитячою безпритульністю

1924, 31 липня. — Польський уряд заборонив використання української мови в державних установах Західної України

1924, 16—18 вересня. — У Південній Бессарабії в с Татарбунари спалахнуло селянське повстання (Татарбунарське повстання) проти румунських окупантів Після придушення повстання 500 його учасників віддані до суду

1924, 12 жовтня. — У складі УСРР утворено Молдавську Автономну Соціалстичну Радянську Республку

1925, 20 серпня. — РНК УСРР прийняв постанову про оголошення території навколо могили Т Г Шевченка у Каневі (Тарасова гора) державним заповідником

1925. — У Києві збудовано перший в СРСР пасажирський літак К-1

1926, 25 травня. — У Парижі пострілами емігранта з України С Шварцбарда вбито колишнього Голову Директорії, Головного Отамана війська УНР С Пелюру На думку деяких учених, політиків, його було вбито за планом, розробленим ОДПУ СРСР

1926. — У Києві створено Асоціацію художників Червоної України — творче об'єднання художників республки

1927. — На початку року в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників, на якому створено Всеукраїнську спілку пролетарських письменників

1927, 8 листопада. — У Запоріжжі розпочалося будівництво велетня електрифікації— Дніпровської ГЕС (Дніпрогес) Будівництво завершено в березні 1932 р

1928, 18 травня — 6 липня. — У Москві відбувся «Шахтинський процес» Велика група старих фахівців Донбасу була засуджена «за контрреволюційну діяльність, шпигунство» Це був один з перших інспірованих властями процесів із сфальсифікованими висновками

1928, 28 листопада. — У Березовському районі Одеського округу створено для обслуговування колгоспів першу в Україні машинно-тракторну станцію ім Т Г Шевченка

1929, 27 січня — 3 лютого. — У Відні відбувся I Конгрес українських націоналістів, на якому створено Організацію українських націоналістів (ОУН), провід якої очолив Є Коновалець

1929, 18 вересня. — У Запоріжжі завод «Комунар» випустив перший в Радянському Союзі комбайн

1930, 28—29 січня. — Надзвичайний церковний собор Української автокефальної церкви, який відбувся в Києві, під тиском властей прийняв рішення про ліквідацію Української автокефальної православної церкви і Всеукраїнської церковної ради Деяких церковних діячів, котрі не погоджувалися з цим рішенням, власті заарештували

1930, 9 березня — 19 квітня. — У Києві відбувся сфальсифікований судовий процес над великою групою української інтелігенції, яку звинувачували у створенні підпільної організації «Спілка визволення України» 45 учених, письменників на чолі з віце-президентом АН УСРР С Єфремовим були засуджені на різні строки ув'язнення

1931, лютий. — Радянські власті заарештували велику групу колишніх політичних діячів УНР (В Голубович, П Христюк, М Шраг та ін) М Грушевського було депортовано до Москви

1931, жовтень. — У Харкові став до ладу тракторний завод, який випустив перш в Україні трактори

1931. — Створено Українську студію хронікально-документальних фільмів

1932, 10 жовтня. — Став до ладу електрометалургійний завод «Дніпро-спецсталь»

1932, жовтень — 1933, квітень. — Україну охопив масовий голод, викликаний політикою насильницької колективізації. Прямі людські втрати від голодомору перевищили 3,5 млн осіб (за деякими даними — 4,9 млн)

1933, 10 березня. — На основі постанови РНК УСРР у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську відновлено діяльність державних університетів

1934, 10 червня. — При НКВС УСРР створено горезвісне Головне управління виправно-трудових таборів (рос. — ГУЛАГ), через які пройшли мільйони ув'язнених

1934, 24 червня. — Вищі державні та партійні установи УСРР переїхали з Харкова до Києва, який знову став столицею УСРР

1936, жовтень — 1938, листопад. — Чергова смуга масового терору в Україні, жертвами якого стали мільйони людей

1937, 25—30 січня. — Відбувся Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив нову Конституцію УРСР

1938, 27 жовтня. — На I з'їзді художників УРСР створена Співрадянських художників республіки

1939, 23 серпня. — У Москві міністри закордонних справ Німеччини та СРСР Ріббентроп і В. Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад. Таємний протокол, що додавався до нього, передбачав розподіл Європи на сфери інтересів цих країн. Західна Україна була віднесена до сфери інтересів Радянського Союзу

1939, 1 вересня. — Німеччина здійснила напад на Польщу. Німецька авіація завдала ударів по західноукраїнських містах Львову, Тернополю, Луцьку. В цей день почалася Друга світова війна

1939, 17 вересня. — Військові частини Українського фронту (командуючий — С. Тимошенко) вступили на територію Західної України

1939, 22 жовтня. — Відбулися вибори до Народних зборів Західної України

1939, 26—27 жовтня. — У Львові відбулося засідання Народних зборів Західної України, які проголосили відновлення радянської влади в Західній Україні та висловилися за возз'єднання з радянською Україною

1939, 15 листопада. — Позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон про входження Західної України до складу УРСР

1939, грудень — 1940, липень. — Сталася три хвили масової депортації населення із Західної України до південно-східних районів РРФСР. Було депортовано близько 800 тис осіб

1940, 28 червня. — Румунія погодилася на передачу СРСР Південної Буковини і Бессарабії. Ці території були включені до складу УРСР

1941, 22 червня. — Німеччина напала на Радянський Союз. У цей день Київ та інші міста УРСР зазнали бомбардувань

1941, 30 червня. — У Львові ОУН, очолювана С. Бандерою, оголосила «Акт проголошення Української держави». Уряд очолив Я. Стецько

1941, 7 липня — 26 вересня. — Героїчна оборона Києва військами Південно-Західного фронту

1941, 5 липня. — ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію партійного підпілля та партизанських загонів на окупованій території

1941, 5 серпня — 16 жовтня. — Героїчна оборона Одеси

1941, 29—30 вересня. — У Києві у Бабиному яру німецько-фашистські окупанти розстріляли понад 150 тис мирних жителів міста (в основному євреїв), а також військовополонених

1941, 30 жовтня — 1942, 4 липня. — Героїчна оборона Севастополя військами Приморської армії та Чорноморського флоту

1942, 13 лютого. — Початок масового примусового вивезення населення України до Німеччини (вивезено 2 млн чол)

1942, 22 липня. — Захопленням м Свердловська Ворошиловградської області німецькі війська завершили окупацію України

1942, 14 листопада. — Військові формування, створені ОУН, отримали назву Української повстанської армії Восени 1943 р запроваджено посаду Головнокомандуючого УПА, яку обійняв Р Шухевич

1942, 18 грудня. — Звільненням с Півнівка Миласького району Ворошиловградської області почалося визволення України від німецько-фашистських окупантів

1943, 28 квітня. — У Львові командування німецьких військ оголосило запис українців до дивізії СС «Галичина» Зараховано 12 тис добровольців

1943. — Рік масового визволення українських міст та сіл (23 серпня — Харків, 2 вересня — Суми, 8 вересня — Сталіно, 21 вересня — Чернігів, 23 вересня — Полтава, 14 жовтня — Запоріжжя, 25 жовтня — Дніпропетровськ, 6 листопада — Київ, 14 грудня — Черкаси, 31 грудня — Житомир)

1944, 18 травня. — Здійснено суцільну депортацію кримсько-татарського населення з Криму у східні райони Радянського Союзу

1944, 27—28 червня. — Здійснено масове виселення з Криму болгар, вірмен, греків у східні райони СРСР

1944, 18—22 липня. — У бою під Бродами Червона армія розбила дивізію СС «Галичина»

1944, 9 вересня. — Після двомісячних переговорів між урядом СРСР та Національним комітетом визволення Польщі підписано договір про переселення польських громадян української національності в Україну На основі цього договору за два роки (осінь 1944 — осінь 1946 рр) з Польщі в Україну виселено 483 тис українців

1944. — Рік повного визволення України від окупантів (8 січня — Кіровоград, 2 лютого — Луцьк, Рівне, 13 березня — Херсон, 20 березня — Вінниця, 28 березня — Миколаїв, 29 березня — Чернівці, 10 квітня — Одеса, 13 квітня — Сімферополь, 15 квітня — Тернопіль, 27 липня — Львів, Станіслав, 6 серпня — Дрогобич, 27 жовтня — Ужгород)

1944, 8 жовтня. — Радянські війська, звільнивши с Лавочне Львівської області, завершили визволення України від окупантів

1944, 26 листопада. — З'їзд народних депутатів Закарпаття, який відбувся в м Мукачевому, прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР

1945, квітень. — Потрапив під бомбардування авіації союзників і був поранений гетьман України в 1918 р П Скоропадський, який 26 квітня помер від ран Похований у м Меттен (Баварія)

1945, 26 квітня. — У роботі конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско взяли участь представники УРСР, яка увійшла до складу Організації Об'єднаних Націй як країна-засновник

1945, 8 травня. — Підписано Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини у Другій світовій війні

1945, 26 червня. — У Москві Чехословацька підписала договір, за яким Закарпатська Україна відійшла до СРСР і стала частиною УРСР

1945, 2 вересня. — Підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії у Другій світовій війні

1946, березень. — У Києві відбувся закритий судовий процес над представниками греко-католицького духовенства (Й Сліпий та ін)

1946, 8—10 березня. — Собор греко-католицької церкви у Львові під тиском властей скасував унію з Ватиканом і підпорядкував греко-католицьку церкву в Україні Російській православної церкви

1947, 28 квітня — 31 липня. — У Польщі проведено сумнозвісну операцію «Вісла», яка була апогеєм насильницької депортації громадян Польщі українського походження. Офіційна мета операції — «остаточно вирішити українську проблему в Польщі». За три місяці депортовано 150 тис осіб

1947. — УРСР стала членом міжнародних організацій: Європейської економічної комісії, Економічної та Соціальної ради ООН

1948, 1 жовтня. — Введено до ладу найпотужніший в Європі газопровід Дашава—Київ, чим покладено початок масовій газифікації населених пунктів України

1950, 5 березня. — У бою з підрозділами МВС загинув головний командир УПА Р Шухевич (Т Чупринка)

1950 — 1951. — У Львові відбулися масові арешти органами КДБ викладачів і студентів вузів, яких звинувачували в антирадянській діяльності

1951, травень. — У Львові почав працювати автобусний завод, одне з найбільших підприємств у західному регіоні УРСР

1951, 7 листопада. — У Києві почав працювати перший в УРСР телевізійний центр

1953, 5 листопада. — У Києві завершено будівництво першого в світі суцільнозварного моста (через р Дніпро), збудованого за проектом академіка Є Патона

1954, 19 лютого. — Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР

1954, 12 травня. — УРСР стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації Праці

1955, 18 жовтня. — У Херсонській області стала до ладу Каховська ГЕС

1956, 5 лютого. — У Ворошиловграді на паровозобудівному заводі збудовано перший в країні магістральний тепловоз «ТЭ-3»

1956, лютий. — У Ворошиловграді на металургійному заводі збудовано найбільшу в Європі 600-тисячну мартенівську пч

1957, 27 червня. — Став до ладу газопровід Шебелинка — Дніпропетровськ

1957, 17 грудня. — ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли спільну постанову про видання Української Радянської Енциклопедії

1958, 14 березня. — В Інституті математики АН УРСР (м Київ) розроблено універсальну обчислювальну машину «Київ»

1958, 6 липня. — У Києві відкрито Республіканську виставку передового досвіду в народному господарстві УРСР

1959, 15 жовтня. — У Мюнхені агент КДБ СРСР Б Сташинський убив провідника ОУН С Бандеру

1959, жовтень. — У Дніпропетровській області на Новомосковському металургійному заводі, в найбільшому в Європі цеху з виробництва труб освоєно випуск труб великого діаметра

- 1960, 2 лютого.** — В Україні введено в дію перший атомний реактор
- 1960, 11 липня.** — У м Сталіно на металургійному заводі почала працювати найбільша в світі установка безперервного розливання сталі
- 1960, 31 жовтня.** — У Полтавській області на Кременчуцькій ГЕС введено до ладу останній агрегат Загальна потужність станції досягла 615 тис кВт
- 1960, 6 листопада.** — У Києві почав діяти перший в УРСР метрополітен
- 1960, 2 грудня.** — У Кривому Розі на металургійному заводі стала до ладу найбільша в світі доменна піч «Криворізька-Комсомольська»
- 1960, 28 грудня.** — У Харкові на турбінному заводі виготовлено першу парову турбину для атомних електростанцій
- 1961, 31 жовтня.** — У Дніпропетровській області дала струм найбільша в Україні теплова електростанція — Придніпровська ДРЕС, яка почала працювати на повну потужність у листопаді 1966 р
- 1962, 11—15 серпня.** — В СРСР здійснено космічний політ за участю першого українського космонавта П Поповича
- 1962.** — Відбулися судові процеси над 20 членами Українського Національного комітету (м Львів), шість з них засуджено до страти
- 1964, 29 травня.** — У Києві відкрився новий ботанічний сад, найбільший в Європі
- 1965, серпень.** — В Україні пройшла хвиля арештів української інтелігенції, учасників дисидентського руху в Києві, Львові, Луцьку (брати М і Б Горині, В Мороз, П Заливаха, М Осадчий, В Чорновіл та ін)
- 1965, 18 вересня.** — Постановою Ради Міністрів УРСР на острові Хортиця (м Запоріжжя) засновано заповідник з історії українського козацтва
- 1965, 30 грудня.** — У самвидаві вийшла праця І Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», присвячена гострим національним проблемам України
- 1965.** — УРСР стала членом ООН з промислового розвитку
- 1966, 7 серпня.** — Введено в експлуатацію Дніпродзержинську ГЕС у Дніпропетровській області
- 1966, листопад.** — В Україні почалося серійне виробництво найбільшого в світі літака «Антей» — АН-22 (конструктор — О Антонов)
- 1966, грудень.** — У Києві завершено перше видання Української Радянської Енциклопедії в 17 томах
- 1967, 1 березня.** — У Запоріжжі на заводі «Комунар» розпочався серійний випуск легкових автомобілів «Запорожець-966»
- 1972, 12 січня.** — В Україні заарештовано велику групу інтелігенції, яку було притягнуто до суду «за антирадянську діяльність» (Є Сверстюк, І Світличний, В Чорновіл, М Осадчий, Л Плющ та ін) Учасники дисидентського руху ув'язнені на строк від 3 до 10 років
- 1973.** — У Львові органи КДБ викрили підпільну молодіжну організацію «Український національний фронт» Заарештовано і видано до суду 50 осіб
- 1973.** — У Києві побачила світ видана українською та російською мовами за ініціативою академіка В Глушкова перша в світі двотомна «Енциклопедія кібернетики»
- 1976, 17 липня.** — У Києві відкрито для відвідування Музей народної архітектури та побуту УРСР, в якому встановлено понад 150 споруд — пам'яток української архітектури XVI—XX ст (засновано у 1969 р)

1976, 9 листопада. — У Києві засновано Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод у складі 10 осіб на чолі з М Руденком (з 1988 р — Українська Гельсінська група)

1978, 20 квітня. — Позачергова сесія Верховної Ради УРСР схвалила нову Конституцію УРСР, яка проголосила УРСР «соціалістичною загальнонародною державою» і законодавчо закріпила роль Компартії як керівної і спрямовуючої сили суспільства

1982, 28 травня. — В Україні урочисто відзначено 1500-річчя Києва

1983, 25 липня. — Завершено будівництво трансконтинентального газопроводу Уренгой — Ужгород загальною довжиною 4451 км

1985, 4 вересня. — У Кучинському таборі помер видатний український поет і правозахисник В Стус

1985, грудень. — Видавництво «Наукова думка» АН УРСР завершило видання десятитомної «Історії Української РСР»

1986, 9 січня. — Здійснив перший рейс найбільший у світі літак «Руслан» — Ан-2124, побудований у конструкторському бюро О Антонова

1986, 26 квітня. — Сталася аварія на Чорнобильській атомній станції, внаслідок чого радіоактивно забрудненості зазнала територія, на якій в 2218 населених пунктах проживало 2,4 млн чол. Від аварії постраждало 3,2 млн громадян УРСР, у тому числі 1,18 млн дітей. Збитки України від аварії становлять 120—130 млрд доларів

1986, 31 серпня. — Внаслідок аварії в Чорному морі затонуло пасажирське судно «Адмірал Нахімов». Більшість пасажирів загинула

1988, червень—серпень. — У республіці урочисто відзначено 1000-річчя хрещення Русі

1989, 4 березня. — У Києві відбулася установча конференція українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». Головою товариства обрано Л Танюка

1989, 11 лютого. — У Києві відбулися установчі збори Товариства української мови ім Тараса Шевченка

1989, 1 липня. — У Києві проведено установчу конференцію Народного Руху за перебудову

1989, 8—10 вересня. — Відбувся установчий з'їзд Народного Руху України, який прийняв програму з підтримки принципів радикального оновлення суспільства. На цей час чисельність Руху досягла 280 тис чол. Головою Руху обраний І Драч

1989, 28 жовтня. — Верховна Рада УРСР схвалила Закон «Про державний статус української мови»

1990. — У Ленінграді відновлено діяльність Товариства ім Тараса Шевченка, яке діяло тут у 1889—1917 рр

1990, 18 березня. — В Україні вперше за радянські часи проведено вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі. Демократичний блок України, в якому основною силою виступав Народний Рух України, отримав 1/4 частину мандатів

1990, 8 квітня. — У Києві засновано благодійницьку громадську організацію українсько-американського фонду «Відродження»

1990, 29—30 квітня. — У Києві відбувся з'їзд Української Гельсінської спілки, на якому було оголошено про її саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії. Головою УРП обраний Л Лук'яненко

1990, 6 червня. — У Верховній Раді УРСР створено парламентську опозицію — Народну раду, яку очолив акад І Юхновський

1990, 5—6 червня — У Києві відбувся Перший собор Української автокефальної православної церкви

1990, 16 липня. — Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, якою проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах

1990, 23 липня. — Верховна Рада УРСР на альтернативній основі обрала Головою Верховної Ради Л Кравчука

1990, 24 липня. — За рішенням Президи Киівської міської Ради народних депутатів над будинком Ради на Хрещатику о 19 годині піднято поруч з державним прапором УРСР національний синьо-жовтий прапор

1990, 3 серпня. — Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про економічну самостійність Української РСР»

1990, 2—17 жовтня. — У Києві проведено акцію голодування великої групи студентів, які вимагали відставки Голови Ради Міністрів УРСР і задоволення ряду політичних вимог Голодування закінчилося перемогою студентів

1990, 16—17 жовтня — У Києві на VII з'їзді журналістів України створено незалежну Спільку журналістів України

1990, 23 жовтня. — Верховна Рада УРСР схвалила рішення про вилучення з Конституції УРСР шостої статті про керівну роль у суспільстві Комуністичної партії

1990, 24 жовтня. — Верховна Рада УРСР затвердила комісію для розробки Конституції України

1991, 12 лютого — Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки

1991, 17 квітня. — Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»

1991, 24 серпня — поворотна дата в історії України в цей день позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла історичний Акт про державну незалежність України, який відкрив новий етап в історії країни

1991, 30 серпня. — Президія Верховної Ради України прийняла Указ заборони діяльності Комуністичної партії України

1991, 4 вересня. — У Києві над будинком Верховної Ради України піднято національний синьо-жовтий прапор

1991, 24 жовтня. — Верховна Рада України схвалила заяву про без'ядерний статус України

1991, 1 листопада. — Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України

1991, 1 грудня. — Проведення всеукраїнського референдуму та вибори Президента України В ході референдуму 90,3 відсотка його учасників висловилися за незалежний шлях розвитку України Першим Президентом незалежної України на альтернативній основі обрано Л Кравчука

1991, 5 грудня. — Верховна Рада України прийняла постанову-звернення «До парламентів і народів світу», в якій заявила, що договір 1922 р про утворення СРСР республікою денонсовано

— Головою Верховної Ради України обрано І Плюща

1991, 8 грудня. — У Біловезькій Пущі (Білорусь) відбулася зустріч лідерів України, Білорусі, Російської Федерації, на якій було узгоджено рішення

про припинення існування СРСР Україна, як один з ініціаторів створення на терені колишнього Союзу РСР Співдружності Незалежних Держав, підписала у Мінську відповідну угоду

1992, 15 січня. — Верховна Рада України затвердила Державний гімн. Ним став гімн «Ще не вмерла Україна», створений у 1864 р композитором М Вербицьким

1992, 28 січня. — Верховна Рада України затвердила новий прапор України у вигляді двоколірного полотнища, верхня частина якого синя, нижня — жовта

1992, 29 січня. — Міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнське товариство «Просвіта ім Т Г Шевченка» (голова — П Мовчан)

1992, 19 лютого. — Верховна Рада України затвердила малий герб держави у вигляді тризуба, який уперше використовувався на монетах ще за часів князювання Володимира Святославича. Від часів УНР цей герб був символом національного відродження України

1992, 4 березня. — Верховна Рада України прийняла закон «Про приватизацію майна державних підприємств»

1992, 10 березня. — Україну прийнято до Північноатлантичної Ради співробітництва

1992, 14 липня. — Україна подала заяву про вступ до Ради Європи

1992, 21—24 серпня. — У Києві відбувся Всесвітній форум українців

1993, 29 березня. — У Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд промислових підприємств

1993, 19 червня. — У Донецьку відбувся з'їзд Компартії України, на якому оголошено про відновлення діяльності партії

1993, 2 липня. — У Києві відбувся I Всеукраїнський збір Конгресу українських націоналістів. Головою проводу КУН обрано Я Стецько, яка і раніше очолювала цю організацію. З істотними поправками і доповненнями було ухвалено програму і статут КУН

1994, 18 травня. — Головою Верховної Ради України обрано О Мороза

1994, 10 липня. — У другому турі виборів Президентом України обрано Л Кучму

1994, 20 вересня. — Верховна Рада України затвердила новий склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України в кількості 40 осіб. Комісію на правах співголів очолили Президент України Л Кучма та Голова Верховної Ради України О Мороз

1995, 31 жовтня. — Рішенням Верховної Ради України приєдналася до Ради Європи. Враховуючи Рекомендацію Парламентської Асамблеї та за прошення Комітету міністрів Ради Європи, Україна стала повноправним членом Ради Європи

1996, 28 червня. — Верховна Рада України прийняла Конституцію України, яка юридично оформила нові політичні, економічні та духовні реалії в українському суспільстві, що склалися внаслідок створення суверенної Української держави

1996, 1 вересня. — В Україні запроваджена нова національна валюта — гривня

1997, 19 листопада. — Стартував американський космічний корабель «Колумбія», у складі міжнародного екіпажу якого був перший космонавт незалежної України Л Каденюк. Після 16 діб польоту і успішного виконання програми екіпаж благополучно повернувся на Землю

1998, 29 березня. — Відбулися чергові вибори до Верховної Ради України. Вперше 50 відсотків складу парламенту обрано за списками від 30 політичних партій та блоків на основі пропорційного представництва.

1998, квітень. — У Києві відбулося офіційне відкриття Монетного двору Національного банку України (першу продукцію він дав у листопаді 1997 р). В урочистій церемонії його відкриття взяли участь вищі посадові особи держави, іноземні гості. Востаннє монети виготовлялися у нас за часів Київської Русі.

1998, 9—10 травня. — У Києві відбулися збори Європейського банку реконструкції та розвитку. В ці дні підписано угоди про продовження Українні кредитної лінії Євробанку на 80 млн ЕКЮ та виділення їй 30 млн доларів для створення в країні енергозберігальної компанії.

1998, 7 липня. — Після 69 пленарних засідань Верховної Ради України, обговорення десятків кандидатур обрано Голову Верховної Ради — О.Ткаченка.

1998, 27 серпня. — Президент України Л.Кучма підписав Указ «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України» Нею відзначатимуться громадяни України за здійснення визначного особистого героїського вчинку, трудового подвигу».

1998, 20 вересня. — Україна відзначила 1100-річчя від дня заснування Галича, колишньої столиці могутньої держави — Галицько-Волинського князівства. Свято проходилося під егідою ЮНЕСКО.

1998, листопад. — Указом Президента України в державі встановлено День пам'яті жертв голодомору, який відзначатиметься щорічно у четверту суботу листопада. Від голоду 1921 р та 1946—1947 рр, голодомору 1932—1933 рр в Україні загинуло близько 15 млн осіб.

1999, 21 січня. — Президент України, враховуючи велике політичне та історичне значення об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки для утворення єдиної (соборної) Української держави, своїм указом встановив День Соборності України, який відзначатиметься щорічно 22 січня — у день проголошення в 1919 р Акта злуки.

1999, 25 березня. — В автомобільній катастрофі загинув відомий політичний діяч, народний депутат, голова Народного руху України В.Чорновіл.

1999, 14 листопада. — відбувся другий тур виборів Президента України. Більшістю голосів громадян України (56,23 відсотка) на цю посаду переобрано Л.Кучму. З 28 212 484 виборців, які взяли участь у голосуванні, за нього віддали голоси 15 870 722 особи.

1999, 29 листопада. — Президент України з метою запровадження атрибутів української держави своїм указом встановив, що офіційними символами Глави держави є Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова Печатка Президента України, Булава Президента України.

2000, січень. — У Верховній Раді України утворилася більшість. Головою Верховної Ради обрано І.Плюща.

2000, 22 лютого. — В Україні відмінено смертну кару. В цей день Верховна Рада України більшістю голосів скасувала положення про смертну кару в Кримінальному, Кримінально-процесуальному та Виправно-трудоному кодексах, а також ратифікувала Протокол № 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1983 р, що стосується скасування смертної кари.

2000, 16 квітня. — Проведено Всеукраїнський референдум з метою з'ясування позицій громадян України щодо ряду актуальних питань, від своєчасного вирішення яких залежить майбутнє країни, а також внесення у зв'яз-

ку з цим відповідних змін до Конституції України Громадяни України висловились за розширення прав Президента України, обмеження депутатської недоторканності, зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300, формування двопалатного парламенту в Україні

2000, 14 червня. — Кабінет Міністрів України схвалив і подав на затвердження Верховною Радою України законопроект про Державний гімн та Великий Державний Герб України Текстом Державного гімну є перший куплет і приспів історичного тексту П Чубинського Духовним гімном України затверджено твір О Кониського та М Лисенка «Боже великий, єдиний» (Молитва за Україну) Великим Державним Гербом України визначено зображення на синьому щиті золотистого знака княжої держави Володимира Великого (Малий Герб України) і з боків щита — щитотримачі праворуч козак з мушкетом (Герб Війська Запорізького), лворуч коронований лев (Герб Галицько-Волинської держави), над щитом князівський вінець, під щитом — переплетене з кетягом червоної калини золоте колосся пшениці та синьо-жовта стрічка

2000, 16 липня. — Україна урочисто відзначила 10-річчя прийняття Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України У зверненні Верховної Ради України до українського народу в зв'язку з цією пам'ятною подією відзначалося, що «ідеї і принципи Декларації стали ідеологічною і політико-правовою предтечею Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року» (*Голос України* — 2000 — 15 лип.)

2000, 24 липня. — Ця дата проголошена Днем національного прапора України 10 років тому над будинком Київської Ради піднято національний синьо-жовтий прапор Ця подія, яка сталася через тиждень після ухвалення Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет України, символізувала вступ країни на новий шлях розвитку

2000, 6 вересня. — У Нью-Йорку відкрився саміт тисячоліття, покликаний вивести світову спільноту на новий рівень міжнародного співробітництва На урочистому засіданні Організації Об'єднаних Націй були присутні лідери понад 160 країн світу Президент України, який взяв участь в обговоренні доповіді Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, виступив з ініціативою розробки міжнародної стратегії запобігання конфліктам Він підтримав ідею проведення масштабної міжнародної конференції з метою вироблення шляхів усунення небезпеки ядерної катастрофи

БІБЛІОГРАФІЯ **З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ ст.**

Весь багатомісячний досвід людства зберігається у книгах У них сконцентровані знання, здобуті людством у процесі вивчення природи та суспільства, відображені всі сфери життя суспільства на різних етапах його розвитку Нині чисельність друкованих праць у світі сягнула 100 млн назв, 30 млн з них — книги Щороку в світі

видається 100 тис назв журналів, в яких друкується близько 5 млн статей Причому кожні 10—15 років кількість наукових праць подвоюється Ці процеси стосуються також України, де на сьогодні зареєстровано понад 6 тис назв газет і журналів

І хоча книг і статей друкується багато, знайти потрібну інформацію фахівцям іноді дуже важко На допомогу їм у цій справі приходять бібліографія, яка складанням перелків, списків, покажчиків, довідників, оглядів допомагає зорієнтуватися в зростаючому потоці публікацій **Поточна бібліографія** інформує про книги, статті, рецензії, які щойно вийшли з друку, тобто дає уявлення про сучасний стан науки, **ретроспективна** знайомить з літературою з певної проблематики за минулий час, а **перспективна** — з книгами, що готуються до друку

Істориків, звичайно, цікавить насамперед **історична бібліографія**, що займається цільовим відбором та науковою систематизацією літератури з історії Велике значення така бібліографія має для істориків, які вивчають історію України ХХ ст Це пояснюється не тільки лавинним наростанням у цьому столітті інформації, а й особливостями історичного розвитку українського народу Адже тривалий час Наддніпрянщина, Західна Україна та Закарпатська Україна були відірвані одна від одної, перебуваючи під владою різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії) Довгий час єдиної організації, яка б займалася реєстрацією українських видань, не було, оскільки кожна країна, до якої входили українські землі, мала свою систему реєстрації та бібліографічного опису книг У Росії, наприклад, початок реєстрації всіх друкованих видань був запроваджений лише у 1907 р, саме тоді почала більш-менш регулярно видаватися «Книжная летопись», в якій був і розділ «Издания на малороссийском наречии» Проте тут вміщувалися дані тільки про книги, видані в межах Російської імперії

Першу спробу налагодити облік української книги незалежно від місця її видання зробила **бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові**, створена у 1909 р До її складу входили авторитетні історики **В Дорошенко**, **І Крип'якевич**, **І Левицький** Почесним членом комісії був обраний **І Франко**, а головою — видатний український бібліограф **І. Левицький**, автор ґрунтовних бібліографій з історії Західної України Комісія видала сім томів матеріалів до ретроспективної української бібліографії, розпочала поточну бібліографію української книги в 1911—1912 рр у «Літературно-науковому віснику» з'явилися перші списки українських видань, але зробити цю роботу систематичною не вдалося — не вистачило на це сил і коштів

Відсутність на початку ХХ ст в Україні повної поточної бібліографії певною мірою компенсувалася тим, що досить докладну інформацію про українські книги, в тому числі з історії, подавали часописи

В журналі «*Киевская старина*» в 1900—1904 рр у рубриці «Список вновь выпущенных книг» було вміщено відомості більш ніж про 1400 видань з української проблематики, здійснених у Росії і за кордоном Крім того, на його сторінках щороку вміщувалося до 60 рецензій на книги (*Журнальчик I I* Історія української бібліографії Дожовтневий період Нариси — X, 1971 — С 249) Бібліографічна інформація вміщувалася і в інших часописах Усе це створювало можливості для створення повноцінної ретроспективної історичної бібліографії, традиції якої були закладені в Україні ще в ХІХ ст працями **М. Костомарова**, **О Лазаревського**, **В Іконникова**, **І. Левицького**, **Я Головацького** і продовжені на початку ХХ ст **В. Дорошенком**, **І Калиновичем** та іншими істориками та бібліографами

Ретроспективні бібліографічні показники з історії України в ХХ ст з'явилися вже в перші десятиліття століття Один з перших з них, присвячений українській мемуаристиці початку ХХ ст, побачив світ у 1911 р (*Кревецький I* Наша мемуаристика // Неділя — 1911 — № 6 — 8, 13, 15)

У 1916 р **С. Єфремов** за дорученням журналу «Украинская жизнь» склав показник літератури для української самоосвіти, який і на сьогодні залишається корисним для всіх, хто вивчає історію України До нього ввійшли найавторитетніші на той час видання українською, російською і польською мовами Вперше під назвою «Библиотека по украиноведению» він був надрукований у журналі «Украинская жизнь» (1917 — № 3, 4), а в 1920 р після доопрацювання опублікований окремим виданням У показнику зафіксовано 1249 записів Багато рубрик присвячено проблемам історії України «Історія», «Українські справи», «Національні проблеми», «Мемуари Листування Автобіографії» тощо (*Єфремов Сергій* Українознавство Показчик потрібнішої до самоосвіти літератури — К, 1920 — 64 с)

Бібліографічний показник праць з українки за 1914—1917 рр був надрукований і в журналі «Наше минуле» (*Гуцало О* Українська Книги і неперіодичні видання років 1914—1917 // Наше минуле — 1918 — № 1, *Айзеншток I* Додатки до показника неперіодичних видань по українознавству за 1914—1917 рр // Там само — 1918 — № 3)

Український бібліограф **Ю. Меженко** в 1917 р спробував започаткувати ретроспективну бібліографію журнальної українки він склав показник «Бібліографія «Україна» з російських журналів 1914—1917 рр»

Основним джерелом історичної бібліографії є національна облікова бібліографія, яка передбачає повний облік усієї друкованої продукції в країні спеціальними державними установами Такі установи з'явилися в Україні тільки в 1918—1919 рр У липні 1918 р за часів гетьманської держави П Скоропадського було створено **Управління видавництвами України**, на яке було покладено обов'язкову загальну реєстрацію

творів друку В січні 1919 р за часів Директорії Рада Народних Міністрів УНР створила в Києві з цією самою метою Головну книжкову палату яку очолив Ю Меженко Після встановлення в Україні радянської влади незважаючи на численні реорганізації і зміни назв, цей бібліографічний центр зберігся Палата займалася реєстрацією всіх друкованих творів збирала і зберігала їх (відповідно до законів усі видавництва надсилали до палати по 22 примірники всіх своїх видань)

З 1924 р в Україні налагоджено видання «Літопису українського друку», хоча в деякі періоди його видання припинялося (1931—1934, 1941—1945) Списки нових книг, виданих в Україні, друкувалися палатою і в журналах «Книга» (історія присвячений розділ 9 покажчика), «Радянський книгар».

Поява державної бібліографії в Україні створила сприятливі умови для розвитку історичної бібліографії, але не вирішила всіх її проблем, оскільки в Радянській Україні не приділялося належної уваги зарубіжній україністиці Склалося так, що в світі майже незалежно один від одного діяли три центри бібліографії з історії України Один репрезентувала Радянська Україна, другий продовжував існувати в Західній Україні, значна частина якої ввійшла до складу Польщі, а третій, починаючи з 20-х років ХХ ст, виник серед української діаспори на Заході, яка створювала свої наукові інституції в країнах Західної Європи та Америки

Збереженню і зміцненню традицій історичної бібліографії в Західній Україні сприяла плідна діяльність бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові У 1924 р комісія видала черговий том матеріалів до української бібліографії Він був повністю присвячений історії України До покажчика, складеного відомим українським бібліографом І Калиновичем, включено 785 назв праць з історії України, виданих українською мовою в основному в Західній Україні, окремі — у Наддніпрянській Україні Покажчик складається з двох розділів «Помічні науки» та «Історія України» Кожний з них має підрозділи Наприклад, бібліографія з історії України подається по періодах, окремий підрозділ був присвячений персоналіям На сьогодні цей покажчик, який видавався двічі, залишається основним бібліографічним джерелом про книги з історії України, видані у 1914—1923 рр українською мовою за межами Радянської України (*Українська історична бібліографія за 1914—1923 рр* Публікації в українській мові / Зібрав Іван Калинович // Зап НТШ — Т СXXXIV-СXXXV — Л, 1924 — С 185—239, Матеріали до української бібліографії Т V Бібліографія українознавства за 1914—1923 роки Вип 1 Історія України — Л, 1924 — 59 с)

У ці роки І Калинович створив цікавий покажчик і з історії української мемуаристики (*Калинович І Українська мемуаристика 1914—1924* Бібліограф реєстр — Л, 1925)

У складі бібліографічної комісії НТШ у Львові плідно працювали історики

І. Крип'якевич стежив за розвитком історичної науки не тільки в Західній, а й в Радянській Україні (*Крип'якевич І. Бібліографія української історії (1922—1923) // Іст вісн — Л, 1923 — № 2, 3, С 35—38, Крип'якевич І. Історичні видання Української Академії наук у Києві 1921—1927 // Зап Наук т-ва ім Т Г Шевченка — Т 149 — Л, 1928*)

В. Дорошенко друкувався як у Львові, так і в Радянській Україні. У Львові, зокрема, був надрукований покажчик літератури з історії революції в Україні (*Дорошенко В. Література до історії української революції // Громад вісн — Л, 1923 — № 17*)

М. Кордуба в міжнародному бюлетені, органі федерації історичних товариств Східної Європи, надрукував огляди історичної літератури, виданої в Польщі та Радянській Україні (*Кордуба М. Українська історична література у Польщі. Огляд за 1927—1928 рр // Bulletin d'informatin des sciemes historigues en Europe Orientale — 1929 — Т 2, Кордуба М. Огляд радянської української історичної літератури за 1917—1931 рр // Там само — 1937 — Т 7, 1938 — Т 8*)

М. Кордуба до самої смерті (1947) продовжував збирати матеріали до історичної бібліографії історії України (зібрав 55 тис карток). На жаль, досі ці матеріали повністю не видані і зберігаються в архівах Львова (*Писковий С М М. Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Наук-інф бюл Арх упр УРСР — 1963 — № 6 — С 63*)

У Західній Україні створювалися і тематичні ретроспективні покажчики історичної літератури. Причому найбільшу увагу упорядників привертало переломні моменти в історії українського народу, насамперед події української національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Один з таких покажчиків надрукований у часописі «Літопис червоної калини». В ньому подана література, що була видана в країнах Європи, проте повністю ігнорувалася радянська історична література (*Список джерел до історії української визвольної війни 1914—1921 рр // Літопис червоної калини — 1929 — № 1—3, 1930 — № 1—5, 7, 8, 1931 — № 2, 3, 5—12, 1932 — № 1—4, 6—9, 1933 — № 1—8, 11—12, 1934 — № 1—3, 5—9, 11—12, 1935 — № 2, 4—9, 11—12, 1936 — № 3—5, 7—12, 1937 — № 1—4, 6—12, 1938 — № 1—8, 11, 12, 1939 — № 1, 2 (автори оглядів позначені ініціалами І Ш, А К)*)

Центром зарубіжної бібліографії з історії та інших проблем українознавства у 20-х роках була Прага, де спочатку знаходився Український вільний університет, про що свідчать опубліковані там покажчики (*Заикин В. Украинская литература о революции на Украине // На чужой стороне — Прага, 1925, Зленко П. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920—1931 — Прага, 1932 — УІІІ — 154 с*)

В останньому покажчику є розділи «Історія», «Біографи» Підготував покажчик український академічний комітет

У Радянській Україні своєрідний ренесанс історична бібліографія пережила у 20-ті роки В умовах політики українізації на хвилі національного відродження значно активізувалася також бібліографічна діяльність у галузі історії України Нею займалося кілька установ історична секція історико-філологічного відділу АН УСРР та бібліографічна комісія, створена при Академії в 1926 р, комісія з вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і КП(б)У (іспарт), бібліографічна комісія, створена у 1927 р. при науково-дослідній кафедрі історії української культури (Харків), а також великі бібліотеки України.

Бібліографічна діяльність іспартів та їх друкованих органів, зокрема журналу «Літопис революції» (1922—1933), визначалася партійними настановами і була обмежена тематичними рамками історії революції та Комуністичної партії, описом в основному вітчизняної літератури марксистського напрямку В цих межах покажчики літератури були досить повними (Розовская Е Опыт библиографии по истории Октябрьской революции на Украине // *Летопись революции* — 1926 — № 3—6, Ходоровский З, Фрадкин А Указатель литературы по истории революционного движения социал-демократических организаций на Украине (1900—1904 гг) // *Там само* — 1928 — № 5, X-с Й Деникинщина на Украине // *Там само* — 1929 — № 5—6, Хандрос Й та ін Жовтень та громадянська війна на Україні: Матеріали до бібліографії // *Там само*. — 1932 — № 3—6 та ін)

Іноді в журнали з'являлися огляди української емігрантської історичної літератури, наприклад часопису «Тризуб» (див *Літопис революції* — 1928 — № 3 — С 304—310), проте вони мали тенденційний характер і бібліографії не подавали

Численні публікації самого іспарту та його місцевих відділів подано в бібліографічному покажчику, виданому у 1932 р (Хандрос Й Б, Ланда Е Я Публікації іспартів, істмолів та істпрофів України Бібліограф покажч — X, K, 1932 — 106 с)

Наприкінці 20-х років значну роботу в галузі історичної бібліографії провела бібліографічна комісія при науково-дослідній кафедрі історії української культури (Харків) Нею був підготовлений покажчик літератури з історії України за 1917—1927 рр Це десятиріччя було дуже плідним у розвитку історичної науки В Україні за цей час вийшло 558 книг та 1192 статті з історії України та українського права До покажчика, підготовленого комісією, включено 1884 видання, які здійснені в Радянській Україні і за її межами Багато видань присвячено історії України у ХХ ст (*Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917—1927 рр* Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні — X, 1930 — 147 с)

Комісія вирішила готувати до випуску щорічні покажчики історичної літератури, виданої в Україні, проте вдалося випустити тільки один із них за 1928 рік (*Бібліографія історичної літератури за 1928 рік* — X, 1930 — 51 с) У покажчику зафіксовано 727 видань, які розміщені за періодами 3 історії ХХ ст окремі рубрики присвячені подіям революції 1905—1907, 1917 рр

Серед академічних видань історична бібліографія найповніше була представлена у 20-х роках у науковому часописі «Україна» (1924—1930), який був відновлений виданням після повернення з еміграції до Києва М Грушевського Він взяв на себе також редагування часопису На відміну від інших радянських видань «Україна» вміщувала бібліографію з українки незалежно від місця видання книг і журналів Щороку в часописі подавалися огляди історичної літератури за 1926—1929 рр (див *Україна* — 1927 — № 3, 1928 — № 3, 1929 — № 3, 1930 — № 43) У статтях аотувалися книги та статті про Україну, що вийшли за межами Радянської України Наприклад, М Сагарда опублікував огляд «Україніка в російських журналах» (*Україна* — 1927 — № 6) У часописі активно співробітничали члени бібліографічної комісії НТШ у Львові І Калинович написав замітку «Україніка» в англійській мові» (*Україна* — 1925 — Кн 3), В Дорошенко вів рубрику «Українознавство поза межами УСРР» (1927 — № 5)

Розгром у 1930 р історичної школи М Грушевського, закриття багатьох установ та друкованих органів, пов'язаних з його ім'ям, негативно відбилися також на стані історичної бібліографії, яка в основному тепер обмежувалася рекомендаційними покажчиками, списками літератури до революційних свят, ювілеїв Комуністичної партії На незадовільний стан бібліографії змушені були звернути увагу навіть урядові кола республіки 17 листопада 1936 р ЦК КП(б)У та РНК УРСР прийняли постанову «Про видання бібліографії літератури про Радянську Україну» Для здійснення цієї роботи була створена Головна редакція, до якої увійшли відомі вчені, зокрема представники гуманітарних наук В Затонський, О Шліхтер У 1939 р в Києві була відкрита Державна історична бібліотека, на яку покладалася робота щодо укладення бібліографічних покажчиків, а саме з історії Української РСР Спільно з Львівським філіалом бібліотеки АН УРСР, в якому зібрані найбагатші фонди українки, працівники історичної бібліотеки розпочали роботу із складання «Бібліографії української історичної бібліографії» На жаль, війна перервала цю роботу

Складовою частиною історичної бібліографії є **краєзнавча історична бібліографія**, яка в Україні має досить давні міцні традиції, які сягають початку ХІХ ст У ХХ ст історичне краєзнавство активно розвивалося у 20-х роках, коли кількість праць з краєзнавства досить швидко збільшувалась Саме тоді з'явилися краєзнавчі бібліографічні покажчики по деяких регіонах України (*Чернявський Д*

Катеринославщина Історія Природа Населення Промисловість Освіта Діячі Показчик літературного матеріалу до вивчення місцевого краю — Катеринослав, 1919 — Вип 1, *Максименко Ф* Матеріали к бібліографіи Донецкого (преимущественно Бахмутского уезда (края) // Просвещение Донбасса — 1922 — № 6—9, *Дубняк К* Матеріали до вивчення Полтавщини Бібліографічний показчик літератури // Хозяйство Полтавщины — 1922 — № 4—7)

Центром краєзнавчої історичної бібліографії була в той час **Всенародна бібліотека України** (тепер **Національна бібліотека України ім. В. Вернадського**) У 1928 р вона узагальнила досвід цієї роботи і створила узагальнюючий бібліографічний показчик (*Бібліографічний показчик краєзнавчої літератури на Україні 1917—1926* // Етнограф вісн — 1928 — № 7, 8)

Аналогічну роботу, але в більш широких масштабах провів відомий фахівець з краєзнавчої бібліографії **Ф Максименко**. В 1930 р йому вдалося спільно з Всенародною бібліотекою України видати першу частину свого ґрунтового бібліографічного показчика (друга частина знищена під час війни) Найявність численних показчиків (предметного, авторів, географічних назв) полегшує користування цим надзвичайно цінним посібником (*Максименко Ф* Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847—1929 Список бібліографічних праць, що стосуються окремих місцевостей УСРР, Бессарабі, Дону й Криму — К, 1930 — 262 с) У показчику зафіксовано понад тисячу назв книг, які автор вивчав у книгосховищах України та Російської Федерації В цей самий рік вийшов показчик бібліографічних видань, присвячених Криму (*Гопштейн Е Е* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме — Симферополь, 1930)

Наприкінці 20-х років у зв'язку з ювілеєм Жовтневої революції в багатьох регіонах України вийшли бібліографічні показчики літератури, присвяченої революційному руху у відповідному регіоні (*Жовтень на Київщині* // Життя і революція — 1927 — № 11, 12, *Матеріали к бібліографіи революционного движения в Одессе* // Труды государственной публичной библиотеки в Одессе — Вип 1 — Одесса, 1927, *Матеріали до бібліографії революційного руху в Одесі* // Записки українського бібліографічного товариства в Одесі — Вип 2 — Одеса, 1929, *Жовтнева революція на Поділлі 1917—1920* — Вип 1 — Вінниця, 1929)

Бібліографи Радянської України створили кілька показчиків, присвячених Західній Україні (*Бойко В*, *Козаченко Н*, *Никифорук Ю* Бібліографічні матеріали з політичного та соціально-економічного життя західноукраїнських земель за 1917—1930 рр // Західна Україна — 1930 — № 5, 7, 8, 10—12, *Бойко В*, *Никифорук Ю* Бібліографічні матеріали про Буковину за 1917—1930 рр // Західна Україна — 1931 — № 3) Огляд радянської історіографії Західної України з'явився і в науковому часописі «Україна» (1932 — Ч 3)

У 30—40-ві роки краєзнавча бібліографія пережила період занепаду. За цей час вийшло всього кілька покажчиків (*Бібліографія революційного руху в Одесі 1820—1920* — // Праці Одеської державної наукової бібліотеки — Нова серія — Т 1 — Одеса, 1933 — 212 с., Харків за 20 років 1917—1937 — X, 1937)

Лише у 50-х роках з'явилися ґрунтовні бібліографічні покажчики, присвячені історії деяких міст та областей УРСР (*Соціалістична Львівщина* Бібліографічний покажчик літератури 1951—1952 рр — Львів, 1953 — 118 с., *Львову 700 років* — Львів, 1956, Чернігову 1050 років — Чернігів, 1957)

Державна історична бібліотека України створила двотомний покажчик з історії Києва (*Історія Києва* Бібліограф покажч — Т 1, вип 1, 2 — К, 1958, 1959, Т 2, вип 1, 2 — К, 1962, 1963)

Значним поштовхом до розвитку бібліографії історичного краєзнавства стала робота з написання **26-томної «Історії міст і сіл України»**, що розгорнулася на початку 60-х років. У центральних і обласних бібліотеках почали створюватися картотеки з історії міст і сіл. У Державній історичній бібліотеці України на цій основі була створена «Зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл України», яка налічує 500 тис карток. Активізувалася робота щодо видання бібліографічних покажчиків краєзнавчої літератури. Один з перших був підготовлений Ф. Максименком, який ще з довоєнних років займався краєзнавчою бібліографією (*Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР* // Наук.-інформ бюл арх упр УРСР — 1963 — № 4—6, 1964 — № 1—5)

У 60—70-ті роки майже всі обласні бібліотеки випустили тематичні ретроспективні покажчики «Історія міст і сіл області» (1963 — Рівне, 1964 — Івано-Франківськ, Кіровоград, Сімферополь, Луцьк, Львів, Миколаїв, Полтава, Тернопіль, Харків, Херсон, Черкаси, 1977 — Львів (2-ге вид), 1978 — Ворошиловград). У ці самі роки всіма обласними бібліотеками була започаткована робота щодо систематичного випуску щорічних покажчиків літератури під загальною назвою «Література про область». Ці покажчики продовжують виходити і тепер, щоправда, під різними назвами.

У деяких областях видані ґрунтовні ретроспективні покажчики з окремих проблем. Найбільш з них вийшли у Львові (*Машотас В. В. Компартия Західної України* Бібліогр покажч матеріалів і публікацій за 1919—1967 рр — Л, 1969 — 439 с., *Західні області України у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945* Бібліогр покажч — Л, 1972 — 251 с.)

Розвиток історичної бібліографії в Україні у повоєнні роки мав дуже суперечливий характер. З одного боку, вже у 50-ті роки з'явилося чимало ретроспективних бібліографічних покажчиків літератури з історії України. Проте для більшості з них була характерна

вузькість тематики, а також заідеологізованість Вони присвячувались в основному ювілеям революційних подій, історії Комуністичної партії (*Історія Компартії України* — К, 1951, *Перша російська революція 1905—1907 рр* Біблогр покажч — К, 1955 — 168 с, *Кац Р*, *Склярєнко Є Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні* Біблогр покажч — Х, 1957 — 68 с, *40 років Радянської влади на Україні* Біблогр покажч — К, 1958 — 446 с та ін)

Цінність цих бібліографічних покажчиків не дуже висока, оскільки вони нехтували видання української діаспори, літературу, видану на Заході З вітчизняної літератури навіть не включалися праці, які знаходилися на спецзбереженні

Вчені України не раз порушували питання про незадовільний стан історичної бібліографії, звертали увагу на проблеми, які потребують вирішення (*Кац Р С*, *Шелхова Н М* Про стан історичної бібліографії на Україні, *Крип'якевич І П* Бібліографія історії України в дожовтневий період // *Укр іст журн* — 1958 — № 5 У 1965 р група відомих в Україні істориків та бібліографів звернулася з листом до редакції «Українського історичного журналу», в якому порушила питання про необхідність створення наукової фундаментальної ретроспективної бібліографії з історії УРСР, обліку численних досліджень, статей та інших публікацій, що були вміщені у періодичних виданнях Радянського Союзу та за кордоном, випуску бібліографічних щорічників (*Крип'якевич І П*, *Марченко М І*, *Введенський А О*, *Ісаєвич Я Д*, *Дашкевич Я Р*, *Максименко Ф П*, *Шелхова Н М* Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР // *Укр іст журн* — 1965 — № 1 — С 158—159)

З кінця 50-х років кількість бібліографічних покажчиків почала поступово зростати, якість їх поліпшувалася Книжкова палата УРСР з 1956 р почала випускати як додаток до літописів книг і статей тематичний бібліографічний покажчик «Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу» У випусках, які виходили в різний час один або два рази на рік, вміщувалися бібліографічні відомості про книги та статті, присвячені Україні та надруковані за її межами Матеріал розміщувався в систематичному порядку, був розділ «Історія», в кінці посібника вміщувався алфавітний покажчик З 1967 р покажчик почав охоплювати літературу і зарубіжних соціалістичних країн, присвячену Україні Останній випуск покажчика вийшов у 1989 р На жаль, на цьому видання припинилося, хоча воно конче потрібне — його слід було б географічно розширити, вміщуючи дані про українку в усьому світі

Для істориків дуже цінними є бібліографічні посібники, повністю присвячені історії України З 1971 р Державна історична бібліотека України почала готувати видання щорічного систематичного покажчика книг, статей із збірників і часописів, авторефератів дисертацій, рецензій на книги з історії України, надрукованих українською та

російською мовами Перший випуск ретроспективного бібліографічного покажчика «Історія Української РСР», присвяченого літературі 1968 р, вийшов у 1971 р З 1990 р покажчик має назву «Історія України». В зв'язку із великою кількістю літератури з цього року він почав видаватися у кількох випусках На сьогодні це найповніший ретроспективний покажчик літератури з історії України, який має досконалий допоміжний науковий апарат

У 1973—1985 рр Центральна наукова бібліотека АН УРСР (нині Національна бібліотека України ім В Вернадського) щокварталу видавала бібліографічний покажчик літератури «Українська РСР в братній сім'ї радянських народів» У 50 випусках цього посібника узагальнено літературу, присвячену розвитку України в усіх сферах економічній, політичній, духовній

Важливим джерелом бібліографічної інформації про історичну літературу є часописи «Український історичний журнал», заснований у 1957 р, систематично друкує огляди історичної літератури, рецензії на нові книги, ретроспективні покажчики літератури (рубрики «Нові книги», «Бібліографія», «Рецензії» та ін) Наприклад, у журналі були надруковані досить повні бібліографічні покажчики, присвячені історії Києва (1982 — № 3, 5) Багато разів журнал повертався до бібліографії літератури, присвяченої участі України у Другій світовій війні (Шелюх Т М Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні // Укр іст журн — 1970 — № 6—10, Солонинко В М Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Покажчик літ за 1970—1974 рр // Там само — 1975 — № 3—5, Сороковська С В Бібліографія Великої Вітчизняної війни — Там само — 1978 — № 8)

В окремому покажчику були систематизовані документальні публікації з історії України (Гудзенко Л М, Шелюх Т М Історія України в збірниках документів і матеріалів Бібліогр // Укр іст журн — 1967 — № 8, 10, 11)

Огляди історичної літератури систематично вміщувалися в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (1962 — № 4—6, 1963 — № 1—3) Зокрема, тут була вміщена узагальнена вітчизняна бібліографія книг з історії Української РСР за 15 років, причому кілька подач було присвячено книгам з історії України у ХХ ст (Кудлай П Книги з історії Української РСР (1948—1960 рр) // Наук-інформ бюл арх упр УРСР — 1963 — № 2, 3)

У журналі «Архіви України» були узагальнені публікації загальносоюзних журналів, присвячені історії України (Бутич І Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах Сист покажч // Архіви України — 1965 — № 6)

Враховуючи велике значення часописів у науковій праці істориків, доцільно частіше звертатися до систематичного покажчика змісту

історичних часописів, які є в бібліографічних відділах наукових бібліотек (*Український історичний журнал Систем покажч* — 1957—1966. — К, 1968 — 234 с, 1967—1976. — К, 1982 — 315 с, 1977—1986 — К, 1987 — 276 с, *Архіви України Сист покажч* 1971—1987 — К, 1988 — 194 с, *Анотований покажчик публікацій журналу «Архіви України» за 1988—1995 рр* — К, 1997 — 151 с та ін)

Одним із джерел ретроспективної бібліографії для істориків є енциклопедичні видання. Постатейна бібліографія дає уявлення про стан наукової розробки проблеми на час випуску відповідних томів. На жаль, енциклопедії в Україні почали видаватися значно пізніше, ніж в інших країнах. Перше видання «**Української радянської енциклопедії**» здійснено у 17 томах у 1959—1965 рр, друге в 12 томах — у 1977—1985 рр. У 1970—1972 рр була видана чотиритомна спеціалізована «Радянська енциклопедія історії України». Енциклопедичний характер має і підготовлене Інститутом історії АН УРСР багатотомне видання «**Історія Української РСР**», чотири томи якого присвячені історії України ХХ ст (Т 4—8 — К Наук думка, 1978—1979). До кожного розділу тут подано докладну бібліографію. Проте загальним недоліком перелчених видань є порушення принципів об'єктивності та історичності: багато подій в історії України замовчувалися або викладалися у перекрученому вигляді, ігнорувалися досягнення українистики за кордоном. Усе це негативно відбилося і на бібліографії до книг.

Тому доцільно використовувати одночасно енциклопедичні видання української діаспори (нині вони перевидані в Україні). У 1949—1952 рр вчені діаспори підготували та видали тритомну «**Енциклопедію українознавства**». Другий її том присвячений історії України. До кожного розділу тут подано докладну бібліографію. Щоправда, праці радянських істориків тут проігноровані (*Енциклопедія українознавства. Загальна частина* — Т 2 — *Перевидання в Україні* — К, 1995 — С 482—483, 498, 542, 577—578, 591, 600).

У 1955—1984 рр Наукове товариство ім. Тараса Шевченка здійснило видання у Нью-Йорку словникової частини «Енциклопедії українознавства» у 10 томах (головний редактор В. Кубійович). У 90-х роках енциклопедія почала перевидатися в Україні (одночасно в Києві і Львові). Більшість томів уже побачили світ. У 1995 р надруковано додатковий 11 том, який включає і бібліографію з історії України (*Енциклопедія українознавства* — Т 11 — Париж, Нью-Йорк Молоде життя, 1995 — С 112—116). Звичайно, і це видання не відтворює сучасного стану науки. Тому вирішено найближчим часом підготувати та видати «**Енциклопедію сучасної України**» у чотирьох томах. У ній буде подано наукову інтерпретацію історичних подій і соціально-політичних процесів в Україні. Передбачається, що це буде надійне, неупереджене, максимально неполітизоване джерело знань про

Україну Головним редактором видання затвердженої відомий письменник *І Дзюба*.

Звичайно, звернення до енциклопедичних видань не замінить для дослідника ґрунтовні тематичні бібліографії, але вони є далеко не з усіх проблем історії України Щоправда, у 80-х роках були підготовлені та видані покажчики з важливих проблем Серію фундаментальних ретроспективних покажчиків радянської літератури підготувала Державна історична бібліотека України (*Історія робітничого класу Української РСР Наук-допом бібліогр покажч* — К, 1985 — 431 с, *Історія селянства Української РСР 1917—1989 рр Наук-допом бібліогр покажч* — К, 1990 — 658 с, *Історія інтелігенції Української РСР 1917—1990 рр Наук-допом бібліогр покажч* — К, 1991 — 538 с)

Досить докладний покажчик літератури присвячений історії Компарти України (*Історія Компарти України Наук-допом бібліогр покажч 1956—1981* — К, 1985 — 512 с)

У зв'язку з активізацією роботи з написання історії фабрик, заводів був створений тематичний покажчик літератури з цієї проблематики (*Історія фабрик і заводів УРСР Ретросп бібліогр указ* — К, 1981 — 166 с)

Щодо узагальнюючих бібліографічних покажчиків з історії України, то їх поки що немає Винятком є покажчик літератури про Україну 1917—1967 рр, який випущено до ювілею Жовтневої революції (*Рудь М П Українська Радянська Соціалістична Республіка 1917—1967 Бібліогр покажч літ* — К, 1969 — 480 с)

В умовах Радянського Союзу була поширена практика створення узагальнюючих ретроспективних бібліографічних покажчиків літератури в межах СРСР Певне місце в таких покажчиках відводилося кожній союзній республіці, у тому числі Українській РСР (*Історія СРСР Указатель книг и статей, вышедших в 1877—1917 гг* — Вып 1 *Историография* — М, 1957 — 327 с, *Історія СРСР Указатель советской литературы за 1917—1952 годы В 3 т* — Т 2 — М, 1956—1958)

Другий том останнього видання охоплює історію 1861—1917 рр Третій том, який вийшов у 1967—1977 рр і мав чотири випуски, був присвячений радянській літературі 1917—1964 рр з історії радянського суспільства До цих видань належить книга з історії історичної науки в СРСР (*Історія історической науки в СССР Советский период Октябрь 1917—1967 г Библиография* — М, 1980) Українські історики Л Н Гудзенко та Т Н Шелюх подали в цьому виданні бібліографію історії України, яка налічувала 454 назви

Серед союзних видань слід відзначити ще два, присвячені огляду спогадів з історії Росії, Радянського Союзу В 1976—1989 рр у Москві здійснено багатотомне видання «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях Аннотированный указатель книг и

публикацій в журналах» З п'яти томів цього фундаментального видання два (4, 5) присвячені історії ХХ ст Аналогічний покажчик створений за радянських часів (*История советского общества в воспоминаниях современников 1917—1957* Аннотир указ мемуарной литературы — Ч I — М, 1958 — 407 с, Ч II — Вып I Журн публикации 1917—1927 — М, 1961 — 252 с, Ч II, вып 2 Журн публикации 1928—1957 — М, 1967 — 252 с)

У цих покажчиках наведено дані про мемуарну літературу, присвячену історії України, однак повністю проігноровано емігрантську літературу

До речі, радянська історична бібліографія незалежно від місця її створення мала такий недолік, як ігнорування літератури «буржуазного» напрямку, тобто такої, яка не поділяє марксистські погляди Винятком була одна бібліографічна праця, надрукована незначним накладом (300 прим.) з грифом «для службового користування» (*Витрук Л Д, Максименко Ф П, Рябоконь В М* Бібліографія зарубіжних видань з історії УРСР Бібліогр покажч — К, 1971 — 196 с)

Автори покажчика, який був розрахований на вузьке коло працівників, в основному партійних, вбачали своє завдання зробити путівник, як вони писали, по «справжній ворожій країні — буржуазній історіографії Української РСР» У покажчику вміщено 1150 записів Вперше до радянських покажчиків включені окремі емігрантські видання української діаспори в західних країнах У книзі є іменний покажчик, а також алфавітний покажчик праць Деякі книги анотовані, і хоча ці анотації мали тенденційний характер, сам факт появи списків західної літератури, присвяченої історії України, мав позитивне значення Тепер історики широко використовують цей покажчик, з якого знято гриф секретності

До останнього часу історики були позбавлені можливості знайомитися з історичною бібліографією, створеною вченими української діаспори в США, Канаді, Німеччині та інших країнах Зараз така можливість є, хоча ці видання залишаються ще раритетними в наших наукових бібліотеках Наприклад, історик українського походження **Євген-Юліан Пеленський** плідно вивчав українку на Заході, підсумком чого став випуск записок Наукового товариства ім Т Г Шевченка, присвяченого цій проблемі (*Пеленський Є* Українська в західноєвропейських мовах Вибрана бібліографія // Зап наук т-ва ім Т Г Шевченка — Мюнхен, 1948 — Т 158 — 111 с)

У покажчику Є Пеленського 12 розділів, які охоплюють 2600 праць, як українських, так і зарубіжних істориків, що написані українською, англійською, німецькою, французькою, іспанською мовами Один з розділів присвячений історії

Цінним для істориків є **бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції**, в тому числі з історії, за 1920—1931 рр, перевиданий у 1990 р Канадським інститутом українських студій Альберт-

ського університету (*Зленко Петро* Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920—1931 рр — Едмонтон, 1990 — 154 с) Це видання доповнює ще один покажчик української літератури, виданої у Канаді майже за 80 років ХХ ст (*Анотована бібліографія української літератури в Канаді* Канадські книжкові видання 1908—1986 рр — Едмонтон, Славута, 1987)

Учені діаспори створювали і ретроспективні бібліографічні покажчики, присвячені окремим проблемам історії України (*Ріпецький С* Бібліографія джерел до історії українських січових стрільців — Нью-Йорк, 1965 — 115 с) Цей посібник, виданий комісією братства Українських січових стрільців, включає статті та інші публікації в журналах, газетах, збірниках Матеріал розміщено за тематичними розділами

Певну роботу в галузі бібліографії історії України провів **Український вільний університет у Мюнхені**. В 1970 р була надрукована бібліографія монографічних праць з історії, виконаних в університеті в 1946—1970 рр (*Янів В* Студії та матеріали до нової української історії (*Український вільний університет* — Серія Монографії — Мюнхен, 1970 — Ч 16 — С 330—331, 334—336, 351—352)

Найважливішим осередком публікацій учених діаспори останніх 30 років був журнал **«Український історик»**, тому, вивчаючи розвиток історичної думки на Заході, варто звернутися до бібліографічного покажчика змісту цього видання (*Український історик* — Т XXXV Покажчик змісту за роки 1963—1997 Частина 1 — 135 — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Мюнхен, 1999 — 174 с)

Якісно новим етапом у розвитку історичної бібліографії став період після проголошення Україною незалежності В умовах суверенності країни істотно змінився статус насамперед **Книжкової палати України**, яка є тепер незалежною державною культурно-науковою установою у сфері видавничої діяльності та книжкової інформації Відповідно до Закону України «Про видавничу справу» вона здійснює державну бібліографічну реєстрацію всіх без винятку видань України, проводить державну статистику друкованих видань, комплектує і зберігає повний і недоторканий фонд Державного архіву друку

У перші роки незалежності країни палата працювала у важких умовах не був визначений її статус, не фінансувалися важливі види робіт Відсутність до 1997 р закону про обов'язковий примірник книги, який повинен надсилатися до палати, призвів до того, що палата не отримувала від багатьох видавництв книг Це негативно позначилось на фіксації українського книжкового репертуару за 1991—1996 рр Нестача грошей призвела до згорання деяких форм роботи, припинення видання деяких серій

З 1997 р становище виправилося, і палата почала працювати у повному обсязі Тепер фахівці можуть скористатися бібліографічними послугами палати, до якої щоденно надходить 60 книг і брошур, 12

журналів, 415 газет Регулярно (щомісяця) почали виходити покажчики поточної національної бібліографії «Літопис книг», «Літопис журнальних статей», «Літопис газетних статей»; щорічно друкується «Літопис рецензій». З 1997 р три рази на місяць виходить бюлетень «Нові видання України», що дає змогу фахівцям стежити за новинами у книжковому світі В 1955 р у державі засновано український реферативний журнал «Джерело», який виходить у трьох серіях Перша з них присвячена літературі з суспільних та гуманітарних наук, у ній є рубрики «Історія», «Історичні науки», «Україна ХХ століття» Почав видаватися реферативний журнал «Політика. Політичні науки», що кінце потрібний історикам, які вивчають сучасну історію України

Для перших років незалежності України характерне небувале розширення історичних досліджень, поява нових історичних часописів Якщо до недавнього часу історики мали всього два журнали («Український історичний журнал», «Архіви України»), то тепер їх понад 10 Вони виходять не тільки в Києві, а й у інших містах Це «Київська старовина» (Київ), «Україна модерна» (Львів), «Пам'ять століть» (Київ), «Сіверянський літопис» (Чернігів) та ін

Історична тематика зайняла почесне місце в багатьох науково-популярних і громадсько-політичних часописах «Трибуна» (Київ), «Сучасність» (Київ), «Українські варіанти» (Львів), «Українські проблеми» (Київ), «Бористен» (Дніпропетровськ) та ін Значне збільшення кількості книжкових і журнальних публікацій з історії України підвищує роль і значення в сучасних умовах історичної бібліографії Це відразу позначилося на її активізації Наприклад, «Український історичний журнал» у 1988 р в розділі «Історіографія та джерелознавство» надрукував цікавий критико-бібліографічний огляд О П Реснта та О Є Лисенка «Видання Інституту історії України НАН України» (1988 — № 1—3), в якому зроблено спробу критично осмислити новий етап розвитку історичної науки в умовах суверенної України Цей огляд дає змогу краще орієнтуватися в сучасній літературі з історії України

З'явилися ретроспективні бібліографічні покажчики з проблем, до яких раніше бібліографи не мали змоги звертатися (*Репреси* 20, 30, 40 і початку 50-х років на Україні Бібліогр покажч — К, 1991, *Трагічні постаті України* Аног бібліогр покажч для молоді — К, 1995, *Українська Центральна Рада* Сторінки історії Бібліогр покажч — Х, 1999) Звернемо увагу на останній покажчик, присвячений працям з історії Української Центральної ради, яка була головним чинником національно-визвольної революції 1917—1920 рр До покажчика включені джерела з історії Ради, схарактеризована її діяльність в різних галузях, подані персоналії Всього до покажчика включено 778 праць, що вийшли з часу виникнення Ради до наших днів

Великий науковий інтерес представляє бібліографічний покажчик, який відображує теоретичні та практичні аспекти становлення в Ук-

раїні інституту президенства Цей ґрунтовний бібліографічний покажчик, створений в Національній парламентській бібліотеці, включає 5382 назви праць і є вичерпним джерелом бібліографічної інформації про діяльність президентів України, виборчі кампанії 1991, 1994, 1999 рр (*Президент України Бібліогр покажч (1991—1999)* — К, 2000 — 270 с)

Окремо слід нагадати про бібліографію голодомору 1932—1933 рр в Україні Довгий час ця тема була забороненою в радянській історичній науці Історики могли скористатися лише невеличким покажчиком, створеним у діаспорі (*Сеншин Галина Бібліографія голоду в Україні 1932—1933* — Монреаль, 1983 — 56 с) Останнім часом цій проблемі присвятили свої праці і бібліографи України в Одесі, Києві вийшли ґрунтовні покажчики Наприклад, до покажчика, підготовленого Одеською науковою бібліотекою ім М Горького, увійшло 7 тис назв книг, статей (*Голодомор в Україні 1933 р Бібліогр покажч* — Одеса, 1993, *Голодомор в Україні* — біль нашого народу Каталог виставки — К, 1999)

Активно розробляється бібліографія міжетнічних відносин в Україні (*Міжетнічні стосунки в Україні Бібліогр покажч* — К, 1994) Особливо доцільно звернути увагу на плідну роботу Книжкової палати України, яка з 1997 р видає бібліографічну серію «Етноси України 1917—1941» До науково-допоміжних бібліографічних покажчиків цієї серії увійшли такі посібники *Етноси України (Загальні питання)* — К, 1997, *Татари в Україні* — К, 1997, *Турки в Україні* — К, 1997, *Німці в Україні* — К, 1998, *Євреї в Україні* — Ч 1, 2 — К, 1998, *Кримські татари в Україні* — К, 1999

Значно збільшилася кількість бібліографічних видань з історичного краєзнавства, оскільки цей вид літератури набув небаченого раніше розквіту По-справжньому наукові засади в організацію краєзнавчої бібліографії почали запроваджувати обласні бібліотеки Як приклад, можна згадати Закарпатську обласну універсальну наукову бібліотеку, яка з 1986 р щокварталу випускає «Універсальний поточний краєзнавчий покажчик літератури» Бібліографічні огляди краєзнавчої літератури друкуються в місцевих часописах (*Геник М, Райківський І Вітчизняна бібліографія історії Галичини (1991—1996 рр)* // Галичина — 1997 — № 1 — С 179—190)

До краєзнавчої бібліографії підключилися наукові установи Наприклад, науково-дослідна лабораторія історії Південної України, створена в Запорізькому державному університеті, в своїх наукових записках почала вміщувати бібліографічні огляди, один з яких був присвячений історії м Олександрівська (див *Південна Україна XVIII—XIX ст* — 1988 — № 3)

Певним підсумком бібліографічних пошуків в галузі краєзнавства є зведені покажчики другого ступеня, видані в останні роки (*Історичне краєзнавство в Україні (1917—1990)* Наук-доп покажч бібліогр —

К, 1992 — 170 с, *Краєзнавчі бібліографічні посібники бібліотек України 1991—1995* Біблогр покажч — К, 1996 — 87 с)

Покажчики дають досить повне уявлення про розвиток історичного краєзнавства в Україні, до них включено понад тисячу бібліографічних посібників українською та російською мовами, що вийшли до 1990 р в межах СРСР, а в 1991—1995 рр — в Україні

Бібліотеки України приступили до створення електронних інформаційних ресурсів, інтернет-вузлів тощо Особливо значні успіхи в цій галузі у бібліографів Національної бібліотеки України ім В Вернадського Тут з 1994 р ведеться електронний каталог (у тому числі з історії України) Створені численні тематичні електронні каталоги (рефератів наукових видань України, дисертацій, авторефератів дисертацій, картотека видань СРСР—СНД з 1980 р) тощо

У 1994 р у Державній історичній бібліотеці України розпочалася організація **інформаційного центру з історії України**. Основу його складають бібліографічні дані на машинних носіях інформації Одне з найвідповідальніших завдань бібліотеки — підготовка і видання фундаментальних наукових покажчиків з історії України Для їх створення бібліотека формує бібліографічний банк даних вітчизняної історії з 1708 р до наших днів Збираються відомості про всю історичну літературу незалежно від місця видання, що дасть змогу створити фундаментальний покажчик з історії України Його видання відкриває нові перспективи в освоєнні істориками багатого історіографічного спадщини з історії України, в розширенні історичних джерел, що залучаються істориками при створенні їхніх праць

Сьогодні бібліотека продовжує видавати науково-допоміжний **бібліографічний покажчик «Історія України»**. В 1999 р вийшов 30-й, ювілейний випуск Він складається з двох частин і включає 4436 назв книг та статей з історії нашої батьківщини (*Історія України* Наук-дпом біблогр покажч за 1997 рік — К, 1999 — Ч 1 — 290 с, Ч 2 — 292 с)

Назрелим питанням як для істориків, так і для бібліографів є узагальнення бібліографічної спадщини з історії, створення **покажчиків другого ступеня**, в яких би були зафіксовані всі бібліографічні роботи в галузі вітчизняної історії, виконані в Україні та за її межами за весь час розвитку історичної науки

У цьому напрямі зроблено поки що перші кроки Узагальнені бібліографи з історії України було зроблено Державною історичною бібліотекою України в 1960 р (*Кац Р, Максименко Ф* Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР — К, 1960 — 154 с)

Хоча покажчик був виданий малим накладом (150 прим) з грифом «Для службового користування», він відразу був помічений істориками і позитивно ними оцінений Адже вперше вони отримали збірку відомостей про бібліографічні покажчики з усіх періодів історії України — від найдавніших часів до 50-х років ХХ ст

Враховуючи великий попит на таку інформацію, працівники бібліотеки продовжили роботу у цьому напрямі і видали другий випуск покажчика, до якого включили бібліографії, що повністю або частково присвячені історії України (*Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР. 1956—1965.* — К., 1966. — 128 с.).

Відомості про наявні бібліографічні покажчики з історії України час від часу друкував «Український історичний журнал» (*Молодчиков О. В., Сороковська С. В. Бібліографія бібліографії з історії УРСР (1960—1965)* // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2, 3, 5, 6, 9, 10; *Їх же. Покажчик бібліографічних посібників з історії УРСР (1966—1977)* // Укр. іст. журн. — 1980. — № 10; 1981. — № 3).

Останнім часом створення бібліографічних покажчиків з історії другого ступеня дещо загальмувалося, хоча в сусідніх країнах з'явилися посібники, які охоплюють частково і українську бібліографію. В Росії нещодавно випущено бібліографічний покажчик зарубіжної бібліографії з історії СРСР. До нього включено бібліографічні покажчики і з історії України (*Мамонтов М. А., Антонов В. В. История СССР: Материалы для библиографии иностранной библиографии (1699—1991 гг.)*. — СПб., 1997. — 392 с.).

Створення бібліографічних покажчиків другого ступеня з історії України значно полегшить пошукову діяльність фахівців у галузі вітчизняної історії, створить сприятливі умови для подальшого розвитку історичної науки в нашій країні.

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

Ти перегорнув останні сторінки книги про величну та трагічну історію нашого народу за останні 100 років, історію, до якої причетний і ти — свідок і учасник подій бурхливої ХХ ст. Годинник історії відлічує останні його місяці. Вчені, політики, публіцисти вже почали підбивати якісні та кількісні показники розвитку людства за ці роки. Оглядаючи пройдений шлях, аналізуючи далеко не однозначні події, що відбулися в різних країнах, вони намагаються якомога точніше визначити характерні риси ХХ ст.

ХХ ст. називають століттям воєн. І в цьому є сенс. Адже саме в цей час сталися дві світові війни та безліч локальних воєн, які боляче вдарили по людській цивілізації. Німецький історик Г. Вайншток якось зауважив, що ХХ ст., якщо мати на увазі реальний історичний час, що пережило людство, а не умовний григоріанський календар, слід вилічувати зовсім не з 1 січня 1900 р. Нове століття, на думку вченого, почалося 1 серпня 1914 р., коли розгорілася Перша світова війна. Майже чотири роки тривало це кровопролиття, в орбіту якого були втягнуті народи 38 країн світу з населенням 1,5 млрд чол. (3/4 населення планети!). 8,7 млн вбитих і 20,8 млн поранених — такий жахливий рахунок цієї війни.

Український народ був серед тих народів, які особливо жорстоко постраждали в роки Першої світової війни. Більш того, він потрапив у становище, в якому не довелося тоді бути жодному народові світу. Дві частини, дві гілки українського народу — наддніпрянська та західна — опинилися в складі ворогуючих держав — Російської та Австро-Угорської імперій, які воювали на боці різних таборів — Антанти та Четверного союзу. Мобілізовані до російської або австро-угорської армії, вони змушені були воювати один проти одного за чужі для них інтереси. Трагізм цього становища не відразу зрозуміли навіть найсвітліші постаті українського народу, з вуст яких лунали заклики до участі у війні, до перемоги на боці або Росії, або Австро-Угорщини.

Проте найбільшою катастрофою ХХ ст. була Друга світова війна, яка охопила майже весь світ. Понад 50 млн жертв — такий жахливий рахунок цієї війни. І знову український народ опинився серед тих народів, які найбільше постраждали від неї. Територія України була повністю окупована фашистськими ордами, 180 концентраційних таборів мов зловісною павутиною оповили її територію.

Україна втратила загиблими 8,5 млн чол. На її території було зруйновано 714 міст, спалено понад 28 тис сіл. На Україну припадало 42 відсотки всіх матеріальних втрат, які були завдані Радянському Союзові. Таким жахливим був підсумок війни для українського народу.

На жаль, не обминула лиха доля український народ і в інших війнах ХХ ст. Досі в багатьох родинах поминають синів, братів, які загинули в Афганістані, Чечні та інших «гарячих точках» планети. І все-таки не війни визначили риси обличчя планети у ХХ ст.

ХХ ст. було століттям революцій, як багато хто вважає. У радянській історіографії навіть закріпилося визначення, що Жовтнева революція 1917 р в Росії була поворотним пунктом у розвитку людства, відкрила нову еру в його історії. Дійсно, революції суттєво вплинули на розвиток історичних подій у ХХ ст. Власне, воно почалося разом з розгортанням революційних подій у багатьох країнах. Революційні виступи проти самодержавства в Росії в перші роки століття переросли в першу російську буржуазно-демократичну революцію 1905—1907 рр., яка похитнула царський трон. І в цю справу зробили свій внесок робітничий клас та селянство України. Лютнева революція 1917 р в Росії привела не тільки до повалення самодержавства, а й до розгортання в країні могутнього соціального та національно-визвольного руху народів Росії. Складовою частиною цього руху була українська демократична революція 1917—1920 рр. Найвищим її досягненням було проголошення в листопаді 1917 р Української Народної Республіки. Символічною ознакою майбутнього України став Акт злуки УНР та Західно-Української Народної Республіки, що виникла після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. І хоча українська демократична революція зазнала поразки, її вплив на наступні події виявився досить глибоким.

ХХ ст. називають століттям нечуваних за масштабами соціальних експериментів. І це відповідає дійсності. Волею партії більшовиків величезний простір Росії, в тому числі Україна, був перетворений на своєрідну лабораторію з перевірки життєздатності більшовицької моделі суспільства.

Побудова соціалістичного суспільства була заповітною мрією у ХХ ст. багатьох політичних діячів, у тому числі українських. В. Винниченко, М. Грушевський, Г. Петровський, М. Скрипник і багато інших діячів належали до різних політичних партій, проте всі вони поділяли соціалістичні погляди. Соціалістичні перетворення були складовою частиною програм багатьох політичних партій, що діяли в Україні, хоча підходи до їх практичного здійснення суттєво різнилися. Висловлюючи думки багатьох соціалістів Росії, один із засновників російської соціал-демократії Г. Плеханов у 1917 р слушно зауважив,

що історія країни ще не змолота того борошна, з якого буде випечений пшеничний пиріг соціалізму Протилежної думки дотримувалися лідери партії більшовиків, які очолили в 1917 р Жовтневий переворот у Росії Недостатню зрілість передумов для соціалістичних перетворень вони вважали за можливе компенсувати активною діяльністю комуністичної партії Адміністративні важелі в цих умовах перетворилися на основний чинник будівництва соціалістичного суспільства

У роки радянської влади Україна, як і інші регіони Радянського Союзу, перетворилася на об'єкт широкомасштабного комуністичного експерименту В ході його здійснення були і позитивні моменти в країні вдалося ліквідувати безробіття, подолати серед найширших народних мас неписьменність, забезпечити широкий доступ трудящих до освіти, культури, науки Проте ціна досягнутих успіхів виявилася занадто високою Згортання ринкових відносин, ліквідація адміністративними заходами приватної власності, насильницька колективізація селянських господарств призвели до штучного голоду 1932 р, жакливого голодомору 1932—1933 рр, голоду 1946—1947 рр Від голоду в Україні померли мільйони людей

З кожним роком набирала оберти боротьба з інакодумцями Вона переросла в небачений за розмірами терор проти власного народу За офіційними даними, з початку 30-х років до смерті Й Сталіна на початку 50-х років в Радянському Союзі було засуджено 3 778 234 особи, з них 786 098 розстріляно За підрахунками українських учених, в Україні за радянських часів від голоду, а також в сталінських таборах загинуло близько 15 млн людей Такою виявилася справжня жаклива ціна комуністичних експериментів

XX ст. називають століттям науково-технічного прогресу. Дійсно, нові відкриття та винаходи не тільки збагатили духовну скарбницю людства, а й відкрили небачений простір для зростання продуктивних сил Використання атомної енергії для потреб народного господарства, освоєння космосу, відкриття та широке використання телебачення, створення надшвидких потужних літаків, клонування тварин з метою створення найбільш цінних нових порід — ось далеко не повний перелік найбільш вагомих наукових досягнень учених у XX ст

Проте існує зворотний бік наукового прогресу Жакливі наслідки атомних бомбардувань японських міст Хіросіма та Нагасаки в роки Другої світової війни, в ході яких загинули сотні тисяч людей, і сьогодні змушують пам'ятати про згубні наслідки використання наукових досягнень у воєнних цілях Проте навіть у мирних цілях використання атомної енергії для потреб людини у XX ст не обійшлося без втрат Про це всьому світові нагадає аварія на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 р Збитки України внаслідок Чорнобильської катастрофи від недоотримання продукції, виведення з обороту тери-

торій, лісів, інших об'єктів обчислюються астрономічною цифрою в 130 млрд доларів Проте головне — від катастрофи постраждала величезна кількість людей, в Україні — 3,2 млн осіб, у тому числі 1,18 млн дітей, отримали статус «чорнобильців», а чисельність інвалідів серед них зростає на кінець століття до 68 тис

Однак, незважаючи на прикри втрати, науково-технічний прогрес у ХХ ст приніс людству позитивні наслідки, докорінно змінив умови життя та діяльності людини, її побут

ХХ ст. називають століттям інформаційної революції. В 70—80-ті роки почався новий етап науково-технічної революції, який має назву інформаційної Світ став свідком лавиноподібного зростання всіх видів інформації За деякими даними, обсяг лише наукової інформації за останню третину століття збільшився в 14,5 раза і досягнув 57,5 млн документів на рік Зростання обсягів інформації зумовило появу нових технологій і техніки для її обробки Створення і широке застосування в усіх сферах діяльності людини і навіть у побуті комп'ютерів перетворило їх на універсальний засіб збереження, передачі, аналізу і обробки інформації Поява і масове виробництво персональних комп'ютерів відкрили широкий доступ до сучасної техніки мільйонам людей у всьому світі Причому революційні процеси в інформаційних технологіях тривають Японська електронна корпорація ЕН-І-Сі оголосила про появу на ринку на межі ХХ—ХХІ ст нового покоління комп'ютерів, здатних виконувати 32 трильйони операцій за секунду Це означає, що цей суперкомп'ютер працюватиме в мільйон разів швидше, ніж сучасні персональні комп'ютери

З 1973 р у світі почала створюватися глобальна інформаційна мережа Інтернет, яку називають інформаційною супермагістраллю, кібернетичним простором, віртуальним світом, всесвітнім сховищем інформації Кожне з цих визначень відповідає дійсності, адже Інтернет сьогодні забезпечує доступ населення майже всіх країн світу до різноманітної інформації з проблем науки, культури, освіти, бізнесу, дозволяючи тощо Україна активно підключилася до цієї мережі, яка поступово стає для громадян нашої країни постійним атрибутом повсякденного життя та праці

Як бачимо, у століття, що минає, є багато визначень Кожне з них об'єктивно відображує найсуттєвіші риси історичного процесу як в окремих країнах, так і у світі в цілому Проте для кожного народу є особливо пам'ятні дати, події століття, які, наче доленосні маяки, висвітлюють шлях народу до майбутнього

Для українського народу ХХ ст. — це насамперед час торжества української національної ідеї, утвердження суверенної соборної української держави. Невтомний борець за національне визволення українського народу В Винниченко у «Заповіті борцям за визволення» — один з останніх своїх праць — слушно зауважував «Нація

без державності є покалчений людський колективний організм» Дійсно, історичний досвід свідчить, що державність завжди є неодмінною умовою збереження життя і подальшого розвитку будь-якої нації Для українського народу майже все ХХ ст пройшло в умовах напівдержавного існування М Грушевський писав, що «великі справи робляться у великих болях» І це так До справжньої державності України довелося пройти кризу численні революції та війни, в тому числі громадянську, кризу голод та розруху Спроба утвердити державність в Україні в ході української демократичної революції 1917—1920 рр виявилася невдалою революція зазнала поразки Проте свідомі представники українського народу свято вірили в неминуче торжество української ідеї, перемогу української державності М Грушевський в сумні дні перших поразок революції у роботі «На порозі нової України» пророче писав, що український народ виграє цю генеральну битву «Українство кінєць кінцем і виграє, се ми знаємо Але утрати і будуть великі, се ми бачимо, і розстрілюються в ній не тільки міста, а й традиції Багато згоріло вже в сім огні і ще згорить Люди вийдуть з нього нові й новими очима глянуть на світ»

Утвердження радянської державності в Україні мало формальний характер, оскільки майже всі важелі влади знаходилися поза Україною — в Москві, в руках уряду Радянського Союзу Справжню державність Україна отримала тільки наприкінці ХХ ст в процесі розпаду Радянського Союзу Найвидатнішими подіями в утвердженні української державності стало прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р Декларації про державний суверенітет України, 21 серпня 1991 р Акту проголошення незалежності України, а 28 червня 1996 р затвердження Конституції України, яка юридично закріпила створення суверенної Української держави

Отже, завершення ХХ ст майже збіглося з виходом українського народу з багатовікової залежності від інших держав, створенням самостійної незалежної держави, яку визнали нині понад 150 країн світу На жаль, не всі проблеми виявилися вирішеними для України у ХХ ст В наступне століття вона входить із важким тягарем невирішених економічних і соціальних проблем Кризовий стан промисловості та сільського господарства створює небезпеку для досягнень народу в галузі державотворення, завойованих у ХХ ст Це покладає велику відповідальність за долю своєї Батьківщини не тільки на політичних діячів країни, а й на кожного її свідомого громадянина М Грушевський у 1917 р на одному з переломних етапів розвитку України, звертаючись до українців, писав «Ви що, хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тяжкий обіз цього походу»

Вступаючи в нове століття, нове тисячоліття, жоден громадянин України не повинен залишитися безплатним пасажиром у потягу, що рухається до майбутнього. Потрібно робити все можливе, щоб рух цей не зупинявся. І хай, як добрий заповіт у праці на користь нашої Батьківщини, лунають одвічні слова великого Кобзаря:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

ЗМІСТ

Передмова	5
Частина I. УКРАЇНА В РОКИ ВИЗРІВАННЯ ПЕРЕДУМОВ І ТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ (1900—1920 рр.)	
Розділ 1. ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX—XX ст.	10
1.1. Географічне положення України на межі XIX—XX ст.	12
1.2. Політичне становище України на межі XIX—XX ст.	14
Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX—XX ст.	22
2.1. Розвиток промисловості	23
2.2. Виробнича структура і національний склад робітників	26
2.3. Становище сільського господарства. Столипінська аграрна реформа	30
Розділ 3. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX—XX ст.	33
3.1. Українські партії в Австро-Угорщині і участь їх у суспільно-політичному житті	34
3.2. Створення і діяльність українських партій Наддніпрянщини	46
3.3. Робітничий, селянський і загальнодемокра- тичний рух в Україні	68
Розділ 4. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ	77
4.1. Боротьба українців у Російській імперії за вільний розвиток рідної мови, літератури, культури	78
4.2. Політизація українського національного руху Наддніпрянщини і посилення	

	антиукраїнської політики російського уряду	87
4.3.	Український рух в Австро-Угорщині	100
Розділ 5.	УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914—1918 рр.)	122
5.1.	Причини і характер війни	123
5.2.	Ставлення до війни різних класів і політичних партій	126
5.3.	Воєнні дні в 1914—1916 рр.	131
5.4.	Нищення українства в роки війни	134
5.5.	Громадський рух у Східній Галичині в 1915 р	137
5.6.	Загострення суспільно-політичних суперечностей в Україні в роки Першої світової війни	142
5.7.	Господарська розруха в Україні в роки війни. Наростання революційної кризи	145
5.8.	Українська культура і духовне життя	148
5.9.	Україна в 1900—1916 рр. історіографія	155
Розділ 6.	УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ	170
6.1.	Утворення Центральної Ради. Українська Центральна Рада (березень 1917 — квітень 1918 рр.)	171
6.2.	Державотворча діяльність Центральної Ради	173
6.3.	Проголошення Української Народної Республіки	180
6.4.	Українська держава часів гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)	187
6.5.	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Окупація Північної Буковини, Бессараби та Закарпаття іноземними військами	205
6.6.	Українська Народна Республіка за доби Директори (грудень 1918 — грудень 1920 рр.)	208
6.7.	Причини поразки і уроки Української національно-демократичної революції	227
6.8.	Україна в 1917—1920 рр.: історіографія	230

Частина II. УКРАЇНА ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1921—1985 рр.)

Розділ 7. УКРАЇНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921—1939 рр.)	244
7.1. Перехід до нової економічної політики	245
7.2. Голод 1921—1923 рр	248
7.3. Утворення СРСР	250
7.4. План і ринок в добу непу	253
7.5. Поворот до політики «соціалістичний перетворень»	256
7.6. Здійснення колективізації сільського господарства	259
7.7. Голод 1932—1933 рр	263
7.8. Труднощі та успіхи індустріалізації	267
7.9. Українізація 20—30-х років	270
7.10. Масові репреси	273
7.11. Західна Україна у складі Польщі	277
7.12. Українські землі у складі Румунії	285
7.13. Закарпаття у складі Чехо-Словаччини	288
7.14. Україна в 1921—1939 рр історіографія	291
Розділ 8. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	298
8.1. Початок Другої світової війни	299
8.2. Діяльність Організації українських націоналістів	304
8.3. Українська РСР у 1939—1941 рр.	306
8.4. Початок німецько-радянської війни. Організація оборони країни	309
8.5. Організація відсічі окупантам	311
8.6. ОУН і Німеччина, Фашистський окупаційний режим в Україні	313
8.7. Боротьба радянських партизан	318
8.8. Боротьба Української повстанської армії	321
8.9. Українське суспільство у 1943—1945 рр	325
8.10. Україна в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.): історіографія	329
Розділ 9. УКРАЇНА В РОКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ І ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ТА КУЛЬТУРИ (1946—1953 рр.)	339
9.1. Зміни у міжнародній обстановці та внутрішньополітичному житті України	340

	9.2. Відбудова і подальший розвиток промисловості України.....	347
	9.3. Становище в сільському господарстві у повоєнний період. Голод в Україні 1946—1947 рр.	351
	9.4. Культурне життя у повоєнні роки	359
	9.5. Україна в 1946—1953 рр.: історіографія	367
Розділ	10. УКРАЇНА В ДОБУ М. ХРУЩОВА <i>Рекорд!!!</i>	373
	10.1. Лібералізація суспільно-політичного життя	373
	10.2. Розвиток економіки	389
	10.3. Шестидесятники. Опозиційний рух	402
	10.4. Духовне життя суспільства	406
	10.5. Україна в 1955—1964 рр.: історіографія	418
Розділ	11. УКРАЇНА В ПЕРІОД НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 60 — ПЕРША ПОЛОВИНА 80-х років)	422
	11.1. Наростання кризи в суспільно-політичному житті	423
	11.2. Поглиблення соціально-економічної кризи	442
	11.3. Культурне життя доби «застою»	456
	11.4. Україна в 1965—1985 рр.: історіографія	469
 <i>Частина III.</i> УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ (1985—2000 рр.)		
Розділ	12. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ	474
	12.1. Початок перебудовного процесу	475
	12.2. Крах командної економіки	483
	12.3. Піднесення національно-визвольного руху	491
	12.4. Початок політичної структуризації суспільства	509
	12.5. Суверенізація УРСР. Народження незалежної України	517
	12.6. Україна в 1985—1991 рр.: історіографія	537
Розділ	13. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	540
	13.1. Успіхи і труднощі державотворення в Україні	541
	13.2. Формування політичної системи	550

13.3.	<i>Побудова незалежної держави</i>	557
13.4.	<i>Конституційний процес</i>	561
13.5.	<i>Сучасне політичне життя України</i>	567
13.6.	<i>Проблеми реформування економіки</i>	574
13.7.	<i>Основні напрями етнополітики.</i>	
	<i>Шляхи духовного відродження народу.</i>	
	<i>Україна і зовнішній світ</i>	592
13.8.	<i>Зовнішня політика України</i>	605
13.9.	<i>Україна в сучасну добу:</i>	
	<i>історіографія</i>	613
	<i>Хронологія української історії</i>	
	<i>XX ст.</i>	615
	<i>Бібліографія з історії України</i>	
	<i>XX ст.</i>	634
	<i>Післямова</i>	653

Підручник

НОВІТНЯ

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ (1900—2000)**

*Слюсаренко Анатолій Гнатович,
Гусєв Віктор Іванович, Дрожжин Валерій Прокопович,
Козицький Микола Юхимович,
Колесник Віктор Федорович, Корольов Борис Іванович,
Кульчицький Станіслав Владиславович,
Литвин Володимир Михайлович,
Мусієнко Володимир Васильович,
Сургай Геннадій Іванович*

Оправа і титул художника *В. С. Жиборовського*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Л. М. Байбородіна, С. А. Шкільник*
Комп'ютерна верстка *А. А. Коркішко*

Підп. до друку 06.10.2000. Формат 60×84/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Journal. Офс. друк. Ум. друк. арк. 38,60.
Обл.-вид. арк. 47,57. Вид. № 10267. Зам. № 0-241

Видавництво
«Вища школа»,
01054, Київ-54,
вул. Гоголівська, 7

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві
«Вища школа», в АТ «Київська книжкова фабрика»,
01054, Київ-54, вул. Воровського, 24